

აქაქი სუბუდუქი

ქართული საზოგადოებრივი
ეზი XIX საუკუნის
მერე ნახევარში

გამოცემლობა „საზოგადოებრივი“
თბილისი — 1973

მონოგრაფიაში გაშუქებულია ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარება რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიულ აზრთან მჭიდრო ურთიერთობაში, მოცემულია ქართველი მოღვაწეების — ი. ჭავჭავაძის, აკ. წერეთლის, გ. წერეთლის, ნ. ნიკოლაძის, ს. მესხის და სხვათა შეხედულებანი ქართველი და რუსი ხალხების ისტორიული ბედის განუყოფლობაზე, გაკრიტიკებულია ქართველ სეპარატორთა თვალსაზრისი.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შესწავლა ყოველთვის იდგა ქართველ მეკვლევართა ყურადღების ცენტრში, მაგრამ სპეციალური მონოგრაფია, რომელიც ამ პერიოდის ძირითად იდეურ მიმდინარეობათა ობიექტური შემფასებელი იქნებოდა, ღელისათვის მაინც არაა დაწერილი.

მეკვლევართა ყურადღება თავიდანვე ამ ეპოქის თავკაცთა საზოგადოებრივ მოღვაწეობასა და შემოქმედებაზე, უპირატესად — ეროვნული მოძრაობის მედროშის ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე, გამახვილდა. ამ მიმართულებით მრავალი საყურადღებო სქელტანიანი წიგნიც დაიწერა. მაგრამ ის ძირითადი პრობლემა, რასაც ეს მოღვაწენი ემსახურებოდნენ, — ქართველი ხალხის ეროვნული განთავისუფლებისათვის ბრძოლა — თავიდანვე ერთგვარად ჩრდილში მოექცა და ასევე დარჩა. რა თქმა უნდა, XIX ს. მეორე ნახევრის მოღვაწეთა შესახებ დაწერილ ნარკვევებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შესახებ მრავალი მართებული აზრია გამოთქმული, მაგრამ ეს აზრები და დებულებანი უმრავლეს შემთხვევაში გაფანტულია, სპორადულია, ხშირად ერთმანეთთან დაპირისპირებული და დაუსაბუთებელიც. მეცნიერულად განსჯილი, დასაბუთებული პასუხი კითხვებზე — რა წყაროებით საზრდოობდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა XIX ს. მეორე ნახევარში, რა იყო მისი სპეციფიკური ნიშან-თვისებანი, ან რა როლი შეასრულა მან ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციისა და სულიერი ცხოვრების ამღვლეზის საქმეში — ჯერ კიდევ არაა გაცემული. ამ მოძრაობის მთლიანობაში შესწავლის გარეშე კი თითქმის შეუძლებელი ხდება მართებული შეფასება იმ დიდი ამაგისა, რომელიც ჩვენს ქვეყანას სახელგანთქმულმა ქართველმა სამოციანელებმა და მათმა მომდევნო თაობებმა დასდეს. აღნიშნულის დასასაბუთებლად საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ მიმოვიხილოთ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ეროვნულ-განმათავი-

სუფლებელი მოძრაობის შესახებ ქართველ მკვლევართა ნაშრომებში დღემდე გამოტყმული მოსაზრებები.

XIX საუკ. 50-იანი წლების მიწურულიდან საქართველოს იდეურ ცხოვრებაში დაწყებული დიდი მოძრაობის ხასიათისა და მიმართულების ახსნა, პირველ რიგში, ამ მოძრაობის მესვეურთა შემოქმედებაშია მოცემული. ეროვნული მოძრაობის იდეური მესვეურის ილია ჭავჭავაძის და მისი სახელოვანი თანამებრძოლების აკაკი წერეთლის, ნიკო ნიკოლაძის, გიორგი წერეთლის, იაკობ გოგებაშვილის, ვაჟა-ფშაველას, სერგი მესხის, სოფრომ მგალობლიშვილისა და სხვათა თხზულებებში განმარტებულია ქართველი ხალხის უპირველესი საჭირობორტო საკითხები და მოცემულია მათი გადაწყვეტის საშუალებები. მაგრამ პასუხი კითხვაზე, თუ რამდენად სწორად იყო გაგებული ერის განმათავისუფლებელი ბრძოლის დანიშნულება და როგორი გზა მოინახა ამ მისიის შესასრულებლად, ამ მოღვაწეებს არ გაუციათ და არც შეეძლოთ გაეცათ. ეს მომდევნო ეპოქის მოვალეობა იყო. თუმცა ქართველ სამოციანელთა ერთ-ერთმა სახელოვანმა წარმომადგენელმა გიორგი წერეთელმა XIX საუკ. მიწურულში ერთგვარად შეაჯამა კიდევ მისი თაობის თაოსნობით დაწყებული მოძრაობის შედეგები და მისი დასობრივი კლასიფიკაციაც მოახდინა.¹ მაგრამ ეს შეფასება, რამდენადაც იგი პარტიული მიკერძოების ზეგავლენით იყო ნაკარნახევი, ობიექტური ვერ გამოვიდა, თუმცა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში საკმაო ხანს გაბატონებული უფლებებით სარგებლობდა.

გიორგი წერეთელმა XIX ს. მეორე ნახევრის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობა გათიშა ცალ-ცალკე დასებად, რომელთაგან პირველს „ლიბერალური ახალგაზრდობის“ დასი შეარქვა, მეორეს — „პროგრესულ-დემოკრატიული“. ამასთან, ეს დასები, მისი აზრით, დაახლოებით ერთსა და იმავე პერიოდში წარმოიშვა. „პირველი დასის“ შესახებ გ. წერეთელი წერდა: „ქართული ლიტერატურის ახალ ხანას ჩვენ იმ პერიოდს ვუწოდებთ, რომელიც საქართველოში ბატონყმობის განთავისუფლების წინა წლებიდან იწყება; სახელდობრ 1861 წლიდან, როდესაც თ. ილ. ჭავჭავაძემ ახალი ლიტერატურული მოძრაობა ატეხა ჯერ კიდევ „ცისკარში“ და გარშემოიკრიბა თავისი საკუთარი წრე. ამ წრეში მოქმედ პირებად იყვნენ თ. ილ. ჭავჭავაძე, როგორც მეთაური, და ლუმანტარული დროშის

¹ გ. წერეთელი, „კვალის ორი წლის ნალგაწი“, მისივე, „კიტა აბაშიძე და ჩვენი ახალგაზრდობა“ (იხ. ჟურნ. „კვალი“, № 1, 3, 5, 1895 წ.; № 46, 1897 წ.).

ამერიკელელი, პეტრე ნაკაშიძე, გ. ყაზიბეგი, ივ. პოლტარაკი, მიხ. ყიფიანი. ივ. ბერიძე, დავ. ყიფიანი, გ. ჩიქოვანი, ალ. სავანელი, მიხეილ ჩიკვაძე, ილ. წინამძღვრიშვილი და ვ. თულაშვილი. ...სამწუხაროდ, ამ ცოცხალმა მოძრაობამ მხოლოდ ერთი წელიწადი გაატანა. „საქართველოს მოამბე“, როგორც მაშინდელი ახალი თაობის ჟურნალი, გამოდგა დღენაკლული. ერთ წელს მასთან ერთად დალია სული თვით ილ. ჭავჭავაძის ახალთაობის წრემაც. ჟურნალის მოსპობასთან ერთად, ილ. ჭავჭავაძის წრეც უცბათ დაიშალა. ყველამ მოსძებნა თავთავის შესაფერი სახელმწიფო სამსახური¹. ეს ჯგუფი, გ. წერეთლის აზრით, საზოგადოებრივ მოღვაწეობას სამოცდაათიანი წლების მიწურულიდან დაუბრუნდა... „1877 წელს გამოვიდა ჟურნალი „ივერია“ — წერს გ. წერეთელი, — და დაიწყო მეორე ხანა ლუბანიტარული მოთავეს თ. ილ. ჭავჭავაძის მოქმედებისა ლიტერატურაში. მაგრამ მას ახალი აღარა წამოუყენებია რა. ჟურნალი „ივერია“ იყო გაგრძელება „საქართველოს მოამბისა“².

მეორე დასის გ. წერეთელი ასე ახასიათებდა:

„1866 წლიდან გამოჩნდა... მეორე დასი... ეს დასი შეჯგუფდა და შეეკავშირა „დროება“ — „კრებულის“ რედაქციაში, ამ დასის ნამდვილი წარმომადგენლები იყვნენ ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ს. მესხი, კირილე ლორთქიფანიძე და პეტრე უმიკაშვილი. ამათვე შემოუერთდა განკერძოებულად მოღვაწე პოეტი აკაკი წერეთელი. ეს მეორე დასი იყო პროგრესულ-დემოკრატიული მიმართულების მიმდევარი“³.

გ. წერეთლის თანამედროვე მოღვაწეთა უმრავლესობამ დასე-ბათ გათიშვის ასეთი კლასიფიკაცია არ გაიზიარა. მიუხედავად ამისა, გ. წერეთლის დასების თეორია მეტად გამძლე აღმოჩნდა. მან საბჭოთა ეპოქაშიც მრავალი დამცველი გაიჩინა.

XIX საუკ. მეორე ნახევრის იდეური მემკვიდრეობის კრიტიკული შეფასება, ბუნებრივია, ამ საუკუნის დასასრულსა და XX საუკუნის დამდეგიდან დაიწყო. საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების ეს პერიოდი მეტად მრავალფეროვანი და მჩქეფარე იყო. კაპიტალისტურ საქართველოში ბურჟუაზიასა და პროლეტარიატს

¹ გ. წერეთელი, კიტა აბაშიძე და ჩენი ახალგაზრდობა, ჟურნ. „კვალი“, № 46, 1897 წ.

² იქვე.

³ იქვე.

შორის გაჩაღებული იყო მწვავე კლასობრივი ბრძოლა; თითოეულ კლასს ჰყავდა თავისი ინტერესების დამცველი პარტია, რომელიც საზოგადოებრივ მოძრაობაში ჰეგემონობას იჩემებდა.

ამ პარტიებს შორის საპროგრამო საკითხებზე მწვავე პელემიკა იყო გაჩაღებული. ეს პოლემიკა, ამასთან, XIX საუკ. მეორე ნახევრის ეროვნული მოძრაობის შეფასებასაც შეეხებოდა.

ფორმირების პროცესში მყოფ ქართულ ეროვნულ ბურჟუაზიას ამ დროს სოციალ-ფედერალისტები ესარჩლებოდნენ. ფედერალისტებს მიაჩნდათ, რომ ქართველი ერის კეთილდღეობისათვის ბრძოლაში ჰეგემონის როლი ბურჟუაზიას უნდა შეესრულებინა, მას უნდა გაედევნა უცხო ელემენტი საქართველოს ეკონომიური ცხოვრებიდან, თვით დაპატრონებოდა ვაჭრობა-მრეწველობას. ეს იყო იგივე „საერთო ნიადაგის“ თეორია, რომელსაც ადრე ქართველი სამოციანელები ქადაგებდნენ. ეს თეორია ბურჟუაზიის მოსარჩლე პუბლიცისტებმა მოხერხებულად გამოიყენეს იმისათვის, რომ კაპიტალისტური ჩაგვრის წინააღმდეგ ქართველი პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლა „უცხო ელემენტი“ წინააღმდეგ მიემართათ და ეროვნული კონსოლიდაციის ლოზუნგით უზრუნველყოთ ბურჟუაზიის კლასობრივი ბატონობა.

სოციალ-ფედერალისტები, რომელნიც არსებითად წვრილბურჟუაზიულ იდეოლოგიას გამოხატავდნენ, ამავე კლასობრივი საზოგადოებით მიუდგნენ წინა ეპოქის იდეური მემკვიდრეობის შეფასებასაც. მაგალითად, ფედერალისტების ერთ-ერთ ლიდერს, არჩილ ჯორჯაძეს მიაჩნდა, რომ, მართალია, XIX საუკუნის 60-იანი წლების იდეური მოძრაობის მიზანი კეთილშობილური იყო, მაგრამ ეს მოძრაობა ბოლომდე მაინც ვერ მივიდა და მისი მიზნებიც განუხორციელებელი დარჩა. „რაც საჭირო იყო, — აღნიშნავს იგი, — იმისი მოპოვება ძნელი და შეუძლებელი გახდა, და რაც ხელთ გვექონდა, შესამჩნევად ეროვნულ ცხოვრებას არ ამოძრავებდა და არ სცვლიდა“... ამის მიზეზი თვით მოძრაობის აზნაურულ ხასიათში მდგომარეობდა. — ეს ინტელიგენცია, უმეტესად თავად — აზნაურობისაგან შემდგარი, დაშორებული იყო ხალხზე, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ინტელიგენციას აღაფრთოვანებდა საუკეთესო იდეალები. მაგრამ ბრძოლი და მისწრაფება მოღვაწეების თითქოს ერთ წრეში ტრიალებდა, მოღვაწეების სოციალური მდგომარეობა კი სხვა წრეში იმყოფებოდა. და აღმოჩნდა სიტყვის და საქმის წინააღმდეგობა, აღმოჩნდა წინააღმდეგობა იდეალსა და სინამდვილისა, აღმოჩნდა, რომ საქართველო, როგორც წოდებრივი წყობილების ქვეყანა, ისე ადვილად ვერ გამართლდება და ვერ დაივიწყებს თავის შინაურულ

მოუწყობლობას, რომლის მოწესრიგებისათვის თავად-აზნაურულ ინტელიგენციას ძალა არ შესწევდა“¹.

1901 წელს არჩილ ჯორჯაძემ ილია ჭავჭავაძეს სპეციალური ნარკვევი უძღვნა. ამ ნარკვევის მიზანი იყო იმ მოღვაწეობის კრიტიკული შეფასება, რომელსაც XIX საუკ. მეორე ნახევარში ეროვნული მოძრაობის მესვეურნი ეწეოდნენ ილიას მეთაურობით. არჩილ ჯორჯაძე, რომელსაც თავი „ახალი თაობის“ წარმომადგენლად მიაჩნდა. აქვე აღნიშნავდა, რომ ახალი თაობა თავის დანიშნულებას მხოლოდ მაშინ ასრულებს, როდესაც სამართლიანად დააფასებს ძველი თაობის ნაანდერძებს, ქართულ ვინაობას აღადგენს და ეროვნების წარმატებისათვის გამოსადეგ იარაღად გადააქცევსო².

ა. ჯორჯაძემ ქართველ სამოციანელთა სამოღვაწეო პროგრამის დედაბოძად ეროვნული საკითხი აღიარა. ილია ჭავჭავაძეში იგი ხედავდა „ეროვნული ცხოვრების წინამძღოლს, ... ეროვნული პირვარამის გამომხატველს“³. ძირითადი, რაც ამ სასიქადულო მოღვაწეს ამოქმედებდა, „ქართული ეროვნების დაცვის, გამოფხიზლების და სხვა ერთა შორის გათანასწორების აზრი იყო. ეროვნება აღაფრთოვანებდა ავტორს, ეროვნება სამართლიანობის კითხვად მიაჩნდა და ამ კითხვის ზნეობრივ მხარეში ჰპოულობდა ჩვენი მწერალი მოქმედების და წერის საფუძველს“⁴.

ა. ჯორჯაძე ი. ჭავჭავაძეს უწონებდა დაუცხრომელ ზრუნვას ქართველი ერის ეთნიკური და სოციალური კონსოლიდაციისათვის. მას წოდებათა შერიგება, რაც ილია ჭავჭავაძის იდილი იყო, ქართული საზოგადოებრიობის კეთილდღეობის განმსაზღვრელად მიაჩნდა. მაგრამ წვრილი ბურჟუაზიის იდეოლოგი ა. ჯორჯაძე არ იზიარებდა ილია ჭავჭავაძის ეკონომიურ პროგრამას. ა. ჯორჯაძის აზრით, ი. ჭავჭავაძემ ვერ დაინახა, რომ წოდებათა შორის განხეთქილების მიზეზი თვითონ წოდებათა წყობაში და მის შინაგან არსებაში მდგომარეობდა⁵ და ამიტომ ვერც მონახა მათი შერიგების საფუძველი. ილიას ეკონომიური პროგრამა მცდარი იყო. მას ეგონა, რომ საერთო ეკონომიური კეთილდღეობა ამ წოდებათა წყობილების დაურღვევლად შეიძლებოდა⁶. ილია ერის კე-

1 არჩ. ჯორჯაძე, თხზ., წიგნი მეორე, თბილისი, 1911, გვ. 9.

2 იქვე, გვ. 131.

3 იქვე, გვ. 111.

4. იქვე, გვ. 131.

5 იქვე, გვ. 117.

6 იქვე.

თილდღობისათვის ბრძოლაში გარკვეულ როლს თავადაზნაურობასაც ანიჭებდა, მაშინ, როცა ეს წოდება სრულიად გახრწნილი და სასიკეთო საქმისათვის გამოუსადეგარი იყო. თავადაზნაურობამ XIX საუკ. პირველ ნახევარშივე ამოსწურა თავისთავი, მის ნაცვლად საზოგადოების სათავეში მოვიდა ბურჟუაზია. ილიამ ვერ აუღო ალლო ამ ახალ ვითარებას, ამიტომ მისი სამოქმედო პროგრამაც ჩამორჩა და გამოუსადეგარი დარჩა. „ის ფარხმალი, რომლითაც ესარჩლება ავტორი (ი. ჭავჭავაძე—ა. ს.) ხალხს, ომში გამოუსადეგარია, რადგან არა ჰკლავს ნამდვილ მიზეზს ხალხის დაქვეითებისას და ძირფესვიანად არ არღვევს წოდებათა შორის ქონებრივ უთანასწორობას. ახალმა თაობამ, თუ რაიმე მომავლის იმედი აცოცხლებს, უნდა აიცილოს ეს შეცდომა და თუ ხალხთან ერთად სურს მოქმედება, უნდა დემოკრატიულ ნიადაგზედ ააშენოს ეროვნული კეთილდღეობა“¹.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, ა. ჯორჯაძე ილია ჭავჭავაძის ეროვნულ სამოღვაწეო პროგრამას დადებითად აფასებდა, მაგრამ მას განვლილ ეტაპად მიიჩნევდა. ილია მას მაინც ქართველი თავადაზნაურობის მოსარჩლედ მიაჩნდა და ამით ხსნიდა ლიბერალიზმისაკენ მის გადახრას. — ლიბერალიზმ-დემოკრატიზმი“² არჩ. ჯორჯაძეს სამოციანელთა პოლიტიკური ფიზიოლოგიის ნიშანსვეტად მიაჩნდა. ახალ ეპოქას, რომელიც დემოკრატიზმის დროშით გამოდიოდა, აზნაურებთან ილიასეული შემრიგებლობა აღარ გამოადგებოდა. აქ იმიჯნებოდა მათი საბრძოლო გზები.

XIX საუკ. 60—70-იანი წლების საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურებს ილია ჭავჭავაძესა და აკაკი წერეთელს საგანგებო ნარკვევები მიუძღვნა ქართული ლიტერატურის უნიჭიერესმა მკვლევარმა კიტა აბაშიძემ. მან ილიასა და აკაკის მოღვაწეობის და მხატვრული შემოქმედების ერთ-ერთ ნიშანსვეტად ეროვნული საკითხი გამოაცხადა. მისი აზრით, XIX ს. სამოციანი წლებიდან ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით ჩვენს მწერლობაში დაიბადა „დიდი აზრი და სურვილი ერის წყლულისა და ტკივილის განკურნებისა“³, „50 წლის განმავლობაში ეს კაცი თავს ედგა ქართველი ერის ინტერესებს. შემგნები, ვით განდგეილი, რომ ქართველ ერში „დიდი საგანი სპობილა და წაწყმედილა“ და ნაცვლად

¹ არჩ. ჯორჯაძე, თხზ., წიგნი მეორე, გვ. 132.

² არჩ. ჯორჯაძე, თხზ., წიგნი მესამე, თბილისი, 1914 წ. გვ. 181.

³ კიტა აბაშიძე, ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. თბილისი, 1962, გვ. 134.

„ლალვა, შური და მტრობა ღრმად ჩანერგულა“, „ცოდვის სადგურად გარდაქცეულა“, „სად რყვნა, წაწყმედა და ღალატია, სადაც ძმა ჰხარბობს სისხლსა ძმისასა. სად ცილი, ზაკეა ძულებდა ჰხდის წმინდა სიყვარულს მოყვასისასა“ — ყოველივე ამის კარგად შემგნები თავს დასტრიალებს თავის სამშობლოს, როგორც მისი ოთხ-რაანთ ქვრივი თავის „განძსა და ანდერძსა“ და თავის ოჯახს, არავის შეარჩენენ ზოლმე ჯავრს თავისის ერისას, ტყუილა-უბრალოდ არავის დაეჩაგვრინებიან; სწორედ პოეტზეა გმოკრილი მისი „აჩრდლის“ მოხუცის სიტყვები:

„მარად და ყველგან, საქართველოვ, მე ვარ შენთანა!

მე ვარო შენი თანმდევი, უკვდავო სული.

შენთა შეილთ სისხლით გული სრელად გარდამებანა,

ამ გულში მე მაქვს შენი აწყო, შენი წარსული!...¹

კიტა აბაშიძეს მიაჩნდა, რომ ეროვნული კონსოლიდაციისათვის ილიას ბრძოლა კეთილშობილური ბრძოლა იყო, რომ წოდებათა შორის ჩატეხილი ხიდის გამართლება უცხო ძალის მიერ დაჩაგრულ ქართველ ხალხს მართლაც სჭიროდა, რათა თავი ფიზიკური გაქრობისაგან გადაერჩინა. მაგრამ წვრილი ბურჟუაზიის ინტერესების გამო-მხატველი კ. აბაშიძე ამ მიმართულებით ილიასა და მისი თანამოაზრეების ბრძოლას მაინც პოლიტიკურ რომანტიზმად და განწირულებად მიიჩნევდა; თავდაზნაურობა ამ ბრძოლიდან, როგორც უკვე დრომოკმული კლასი, გამოთიშული და გარიყული უნდა ყოფილიყო. „ბატონყმობის შუა სიყვარულის ხიდი არ გაიდება“ — ასკვნიდა „ოთარაანთ ქვრივის“ კრიტიკული განხილვისას კ. აბაშიძე. ამ თეორიის გამართლება, ფედერალისტების აზრით, მხოლოდ ბურჟუაზიულ საქართველოში და ბურჟუაზიის მესვეურობით იყო შესაძლებელი.

კ. აბაშიძე აკაკი წერეთლის შემოქმედების ქვაკუთხედად აგრეთვე ეროვნულ იდეალს თვლიდა. აკაკი წერეთლის შემოქმედებას „ერთი და იგივე აზრი და ფიქრი აქვს, რომელიც მთელი მოაზრე და გონიერი საქართველოს მთავარი აზრი და ფიქრია“. „სამშობლოს ტირილი, სამშობლოს ტრფიალი მხოლოდ მაშინ არის პოეზიის საგანი, როდესაც სამშობლო განსაცდელშია“... და აკაკიმ „სიყვარული სულიერიდან უსულოზე გადაიტანა, თუმცა ეს უსულოც რაღაც კონკრეტულია და ადვილად გასაგები. ის (და მასთან ერთად ილია ჭავჭავაძეც) ამ დიდ სულიერს, ამ ერთ დიდ არსებას — თავის საყ-

¹ კიტა აბაშიძე, ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. თბილისი, 1962, გვ. 213.

ვარელ სამშობლოს, ისეთი ენით ელაპარაკება, თითქოს ნამდვილი, გულწარმტაცი და მომხიბვლელი სატრფო უჭდეს გვერდით“¹.

ქართველი სამოციანელების კიტა აბაშიძისეულ შეფასებაში ბევრია მართებული, ბევრიც—სადაო და უმართებულო, ფედერალისტური პარტიის ლიდერებმა სწორად გაიზიარეს სამოციანელთა პროგრამის დედა-აზრი. ეს დედა-აზრი მართლაც ეროვნული საკითხი იყო. მაგრამ მათ ვერ შენიშნეს, და არც შეეძლოთ შეენიშნათ, რომ ბევრი რამ, რაც ილიას და აკაკის ეპოქაში გამართლებული იყო, XX საუკუნის დასაწყისში მოძველებული და მავნე აღმოჩნდა. ქართველი ბურჟუაზია ამ პერიოდში ერის მეთაურობის მისიას ვეღარ აკისრებდა. საერთო ნიადაგიც წოდებათა შორის მეოცე საუკუნეში საბოლოოდ იყო დარღვეული და მისი ქადაგება აშკარა რეაქციონერობას ნიშნავდა.

ეროვნული საკითხის ბურჟუაზიულ გაგებასთან ერთად, XX საუკ. დასაწყისისათვის საქართველოში უკვე მომწიფდა ეროვნული საკითხის პროლეტარული გაგებაც, რომელიც თავისი ინტერესებით ბურჟუაზიის ეროვნულ პროგრამას დიამეტრალურად უპირისპირდებოდა. განმათავისუფლებელ მოძრაობაში სხვადასხვა ეროვნების პროლეტარულ მასებს შემკიდროვება სჭირდებოდათ, რაც ნაციონალისტური ზღუდეების დარღვევით, გაერთიანებული ძალ-ღონით იყო შესაძლებელი. ექსპლოატატორული სისტემის დამსხვრევა და კლასობრივი ჩაგვრისაგან გათავისუფლება მხოლოდ ამ გზით შეიძლებოდა. პროლეტარიატის ეროვნული პროგრამა ინტერნაციონალური იყო თავისი შინაარსით. ქართველი მარქსისტები, რომლებიც XX საუკუნის დასაწყისიდან ბურჟუაზიული პარტიების წინააღმდეგ აქტიურ თეორიულ ბრძოლაში ჩაებნენ, ვალდებული იყვნენ პროლეტარიატი და გლეხობა ნაციონალისტური ბურჟუაზიიდან გამოეყვანათ და რუსეთის მრავალეროვანი პროლეტარიატის მხარდამხარ დაერაზმათ ცარისტული და კაპიტალისტური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამიტომ იყო, რომ ქართველმა მარქსისტებმა „საერთო ნიადაგის“ თეორიის წინააღმდეგ მიმართეს იერიშები.

პირველი მარქსისტული ორგანიზაცია საქართველოში იყო „მესამე დასი“. საზოგადოებრივ ასპარეზზე მისმა გამოსვლამ კრიტიკული აზრის დიდი გაცხოველება გამოიწვია. „მესამე დასელები“ დემოკრატ-განმანათლებელ და ხალხოსან-პუბლიცისტების საპირისპიროდ გაბედულად შეუდგნენ მარქსიზმის ძირითად დებულებათა პოპულარიზაციას. იმის ცხადყოფას, რომ საზოგადოების განვითა-

¹ კ. აბაშიძე, ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ-ლისი, 1962, გვ. 217.

რების მთელი ისტორია არა კლასთა შერიგების, არამედ კლასთა შეუირიგებელი ბრძოლის ისტორიაა; ამ ბრძოლას აუცილებლად სოციალურ რევოლუციამდე მიყვყვარ: კაპიტალიზმი, რომელიც შინაგან წინააღმდეგობებშია გახლართული, სოციალურმა რევოლუციამ უნდა დაამხოს; რომ მომავალი არა ბურჟუაზიას, არა გლეხობას, არამედ პროლეტარიატს ეკუთვნის, რომელიც თავისი დიქტატურის პერიოდში საბოლოოდ მოსპობს კლასებს და დაამკვიდრებს სრულ სოციალურ თანასწორობას¹.

ქართველი მარქსისტების ეს პირველი თაობა (ფ. მახარაძე, ა. წულუკიძე და სხვ.) გაბედულად შეეჰიდა ეროვნული საკითხის მარქსისტული გადაწყვეტის პრობლემას. ეს ის პერიოდი იყო, როცა ეროვნულ საკითხში მარქსისტული თეორია და პროგრამა შემუშავებული არ ყოფილა. ამიტომ „საკვირველი ის კი არ არის, რომ პირველმა ქართველმა მარქსისტებმა ეროვნულ საკითხში შეცდომები დაუშვეს, არამედ ის, რომ მათ სცადეს ეროვნული საკითხის მარქსისტული დაყენების არსს ჩაწვდომოდნენ და იგი ქართული სინამდვილისთვის მიეყენებინათ“².

მიუხედავად ზოგიერთი შეცდომისა, „მესამე დასელმა“ პუბლიცისტებმა ეროვნული საკითხი სწორ, მეცნიერულ ნიადაგზე დააყენეს. ეროვნული საკითხი მათ კლასობრივ ბრძოლის საკითხს დაუქვემდებარეს. „კლასთა შორის ბრძოლის თვალთახედვის წერტილიდან ვუყურებთ ჩვენ თანამედროვე ეროვნულ კითხვასაცო“ — მიუთითებდა ფ. მახარაძე. დასელებმა ბრძოლა გამოუცხადეს ნაციონალიზმს, რომელიც იმ ეტაპზე ბურჟუაზიის საფარი იყო და პროლეტარიატის კლასობრივ ძალთა გაერთიანებას აფერხებდა, მათ წინა პლანზე წამოწიეს ინტერნაციონალიზმი, გადაუდებელ ამოცანად დააყენეს რუსეთის მუშათა მოძრაობასთან საქართველოს მშრომელთა მოძრაობის შეერთება, რუსეთის ბურჟუაზიის გაერთიანებული კლასობრივი ფრონტისათვის მთელი რუსეთის იმპერიის პროლეტარიატის გაერთიანებული ფრონტის დაპირისპირება. ეს ქართველი მარქსისტების უდაოდ დიდი დამსახურება იყო.

მაგრამ, მასების ინტერნაციონალური შემჰიდროების პროპაგანდისას, ფედერალისტების წინააღმდეგ მწვავე პოლემიკურ ბრძოლაში ზოგიერთმა ქართველმა მარქსისტმა ზომიერების გრძნობა ვერ დაიცვა, ჯოხი მეტისმეტად მარცხნივ გადალუნა და ეროვნული ინ-

¹ ჟურნ. „კვალი“, № 41. 1895 წ.

² ლ. გოგილაძე, სოციალიზმის ისტორიიდან, წიგნი II, თბ., 1970, გვ. 386.

ტერესების ნიპილიზმამდე მივიდა. იმ დროს, როცა სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ეროვნული პროგრამა ჯერ კიდევ გამოკვეთილი არ იყო, ხოლო ნაციონალიზმის შხამი პროლეტარიატის კლასობრივ ბრძოლას დაჩიავებით ემუქრებოდა, კლასობრივი პრინციპის წინ წამოწევა და ნაციონალიზმის გაუვნებადება, მართლაც, პირველი რიგის ამოცანა იყო, მაგრამ ამ ცალმხრივი იერიშის ვითარებაში XIX საუკუნე. მეორე ნახევრის მემკვიდრეობის შეფასება ობიექტური ვერ გამოვიდა. ისტორიზმის პრინციპი პოლემიკიდან გამოითიშა და საბოლოო ჯამში მარქსისტული კრიტიკა ვულგარული სოციოლოგიზმის ტყვეობაში აღმოჩნდა. ამ მხრივ ფრიად დამახასიათებელია ნ. ჟორდანიას პოზიცია.

1911 წელს ნ. ჟორდანიამ გამოაქვეყნა ნარკვევი „ქართველი ხალხი და ნაციონალიზმი“, რომელიც ფედერალისტების შეხედულებათა კრიტიკას მიეძღვნა. ნ. ჟორდანია შეეცადა დაესაბუთებინა აზრი იმის შესახებ, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში XIX საუკუნეში საერთოდ არ ყოფილა, რომ „არც ერთ ხალხს ისე ნაკლებად არ აინტერესებს ნაციონალური კითხვა, როგორადაც ქართველ ხალხს“¹; რომ XIX ს. პირველი ნახევრის აჯანყებანი ფეოდალური ნაციონალიზმი იყო. ქართველი ფეოდალური არისტოკრატია ებრძოდა რუსეთს, რომელიც ჩვენში პროგრესულ რეჟიმს ამკვიდრებდა. თავადაზნაურული ნაციონალიზმი „თავადაზნაურობის ძველი წყობილების გადასარჩენად“ იყო მიმართული². თავადაზნაურობის ნაციონალური დროშა იყო დროშა ფეოდალთა გაძლიერების, გლეხობის დაჯახების, ახალი ცხოვრების უარყოფის, ძველი ურთიერთობის აღდგენის — ერთი სიტყვით, ეს დროშა არ იყო ხალხის დროშა... ნაციონალიზმი შეიქმნა რეაქციულ საშუალებად. ნ. ჟორდანიას აზრით, „ეს პირველი ქართული თავადაზნაურული ნაციონალიზმი ჩქარა დამარცხდა“... „მოძრაობა დამარცხდა, ხოლო მისი აზრი გადაეცა სამემკვიდროთ ჩვენს ინტელიგენციას და დაედვა საფუძვლად პოეზიას, ისტორიულ გამოკვლევას, ბელეტრისტიკას, პუბლიცისტიკას—მთელ ჩვენ ლიტერატურულ აღორძინებას მესამოცე წლებიდან თითქმის დღევანდლამდის. ის ქართული ნაციონალიზმი, რომელიც აშენებულა წარსულის ქებაზე და აწმყოს ძაგებაზე მომდინარეობს დაცემული ფეოდალებისაგან. ეს ამათი იდეოლოგია იყო გასული საუკუნის პირველ მეოთხედში. ეს მაშინდელი

¹ ნ. ჟორდანია. ნაწერების კრებული ეროვნული საკითხის შესახებ. თბილისი, 1922, გვ. 55—56.

² ნ. ჟორდანია. ეროვნული კითხვა, გვ. 68.

მებრძოლი ნაციონალიზმი შემდეგ ჩამოქვეითდა ლიტერატურულ ნაციონალიზმამდის. პირველს ჰქონდა ნიადაგი, მას თხოულობდა მთელი, ჯერ კიდევ მძლავრი, წოდების ძირითადი ინტერესები... მეორე ნაციონალიზმს — ლიტერატურულს — არავითარი ნიადაგი არ ჰქონდა არცერთი წოდების ინტერესი არ თხოულობდა და ამიტომ მისთვის არც ვინმე იბრძოდა და არც სისხლს ღვრიდა“¹.

ამრიგად, ნ. ჟორდანიას აზრით, XIX ს. 50-იანი წლების შემდგომი იდეური მოძრაობა საქართველოში უნიადაგო და რეგრესული იყო. ეს იყო ლიტერატურული ნაციონალიზმი, რომელიც ხალხის მისწრაფებას არ შეესაბამებოდა და დრომოკმული და თავად-აზნაურული კლასის ინტერესებს გამოხატავდა მხოლოდ.

უფრო ადრე, 1900 წელს გამოქვეყნებულ ნარკვევში „ქართული პრესა“ ნ. ჟორდანიამ XIX ს. მეორე ნახევრის ქართული ჟურნალ-გაზეთების მთელი იდეოლოგია არაარაობამდე დაიყვანა, მისი აზრით, „საქართველოს მოამბე“ კრებული იყო მხოლოდ და ხალხის ინტერესებს სრულებით ვერ პასუხობდა. ი. ჭავჭავაძის დასი კონსერვატორთა დასი იყო და თავდაზნაურობის ვიწრო ინტერესებს გამოხატავდა; „დროებამ“ გადადგა წინ ერთგვარი ნაბიჯი დემოკრატიულობისაკენ, მაგრამ საზოგადოების მოუშნადებლობის გამო ის „დემოკრატიზმი“ ჰაერში იყო გამოკიდებული. ასეთი უნიადაგობის ვითარებაში „დროება“ შეუერთდა „ივერიას“, რომელიც ჩვენი ჩამორჩენილობის მეხოტბე გახდა!.

ნ. ჟორდანიას აზრით, „ივერიის“ მეფობა ქართულ პრესაში რეაქციის მეფობაა. ბნელით მოცული „ივერია“ გადაეფარა „დროებას“ და უარპყო მისი იდეალი². „მესამოცდაათე წლების ცხოვრება იმდენათ ჩვილი და განუვითარებელი იყო, რომ მკითხველ საზოგადოებას მხოლოდ მოწინავე წოდების უმაღლესი ნაწილი და მისი საშოდან გამოსული ინტელიგენცია შეადგენდა. მაშასადამე, პრესა იძულებული იყო დემოკრატიული აზრები ექადაგა არა ხალხის, დემოკრატიისათვის, არამედ „ერთი მუჟა“ თავდაზნაურობის, არისტოკრატიისათვის. ის თავის იდეებს ვერ აგებინებდა მათ, ვისაც ეს ეხებოდა, ის ვერ ელაპარაკებოდა იმათ, ვისთანაც ლაპარაკი სურდა. აშკარაა, პრესის მიმართულებას რეალური ნიადაგი არ ჰქონებია; და ეს უნიადაგობა იყო შედეგი ჩვენი ცხოვრების განუვითარებლობის... აი, ტრაგიზმი იდეალისტური მწერლობისა საზოგადოთ და „დროებისა“ კერძოთ, ეს უნდა იყოს უმთავრესი მიზეზი „საქართველოს

¹ ნ. ჟორდანიას, ეროვნული კითხვა, გვ. 68—69.

² ნ. ჟორდანიას, ქართული პრესა, თბილისი, 1900 წ. გვ. 106—107.

მოამბის“ დაცემისა და ამანვე დაატანა ძალა „დროებას“ ივერიას შეერთებოდა და მით უკან დაეხია“¹.

ნ. ჟორდანიას XIX საუკ. იდეური მემკვიდრეობის შეფასებაში მენშევიკთა რაგებიდან მრავალი მიმდევარი ჰყავდა, რომლებიც საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას აბუჩად იგდებდნენ და რეაქციულად აცხადებდნენ. ნიმუშისათვის დავასახელებთ პეტრე გელეიშვილის წიგნს „ილია ჭავჭავაძე, როგორც პოეტი და პუბლიცისტი“, რომელიც 1914 წ. გამოიცა. ამ წიგნაჲში გელეიშვილმა ქართველ სამოციანელთა მთელი კეთილშობილური საქმიანობა აბუჩად აიგდო, კონსერვატულ, მშრომელი ხალხისადმი მტრულად განწყობილ მოძრაობად გამოაცხადა. ილია ჭავჭავაძე, სამოციანელთა მესვეური, ა. გელეიშვილის აზრით, იყო რეაქციული თავადაზნაურობის იდეოლოგი, რომელიც ქვეყანას უკან ეწეოდა. ილიამ გაიყოლია ნიკო ნიკოლაძე, აკაკი წერეთელი, მასვე მიჰყვა მთელი ქართული საზოგადოებრივი აზროვნება. და ასე „აღიზარდა და განმტკიცდა ჩვენში ძველი ფეოდალური საქართველოს იდეალიზაცია. გამეფდა თავადაზნაურული სული, აზროვნება, გემოვნება, ხელოვნება, თავადაზნაურული ბედოვლათობა, ყველა ეს დღესაც საფლავის ლოდით აწევს გულზე ქართველ საზოგადოებას“².

ნ. ჟორდანია და მისი მიმდევრები არ იყვნენ ჭეშმარიტი მარქსისტები, და ბუნებრივია მარქსისტული პოზიციიდან წარსულის იდეური მემკვიდრეობის შეფასება არც შეეძლოთ. მაგრამ ქართველ ბურჟუაზიულ ნაციონალისტებთან გაცხარებული პოლემიკის დროს, იმ სპეციფიკურ ვითარებაში, როცა საქართველოს პროლეტარიატის ნაციონალური საკითხის თეორია იკვეთებოდა, XIX საუკ. მეორე ნახევრის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის შეფასებაში შეცდომებს ვერც ზოგი თანმიმდევარი მარქსისტი ასცდა.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ, პირველ ათწლეულში, XIX ს. იდეური მემკვიდრეობის შესწავლა წინ დიდათ არ წაწეულა. ეს იყო ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტურ ისტორიოგრაფიაზე მარქსისტული ისტორიოგრაფიის მძაფრი შეტევისა და გამარჯვების პერიოდი. ისტორიკოსთა ახალი თაობის მეკვლენი საქართველოს ისტორიის მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიით შესწავლისა და განზოგადების საქმეებში იყვნენ ბოლშევიკური პარტიის უძველესი მოღვაწენი ფ. მახარაძე, მ. ტოროშელი-

¹ ნ. ჟორდანია, ქართული პრესა, გვ. 110—111.

² პ. გელეიშვილი, ილია ჭავჭავაძე, როგორც პოეტი და პუბლიცისტი, თბილისი, 1914. გვ. 78—79.

ძე, მ. ორახელაშვილი, პროფ. გ. ხაჭაპურიძე და სხვები, რომელთაც დიდი მუშაობა გასწიეს ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური თვალსაზრისის იდეური დამარცხების საქმეში. მაგრამ სწორედ ამ დროს ისტორიოგრაფიაში გაბატონებული იყო პოკროვსკის სკოლა, ლიტერატურათმცოდნეობაში — „რაპპიზმი“. ერთი და მეორეც ვულგარულ-სოციოლოგიური სქემების ტყვეობაში იმყოფებოდნენ და წარსულის დემოკრატიული მემკვიდრეობის შეფასებაში ნიპილისტურ დამოკიდებულებას ამჟღავნებდნენ.

1928 წელს გრიგოლ გორგაძემ გამოაქვეყნა ნარკვევი „საზოგადოებრივი ურთიერთობა საქართველოში ბატონყმობის გადავარდნიდან პირველ რევოლუციამდე“. ავტორმა მეცნიერულ ბრუნვაში პირველად შემოიტანა მანამდე სრულიად უცნობი საარქივო მასალა და კაპიტალისტურ საქართველოში სხვადასხვა საზოგადოებრივი კლასების (გლეხობა, თავად-აზნაურობა, ბურჟუაზია, მუშათა კლასი), ცარიზმის ადგილობრივი სამმართველო ორგანოების, საზოგადოებრივი ორგანიზაციების, პრესის, განათლების საქმის, სხვადასხვა იდეურ მიმდინარეობათა ურთიერთბრძოლის, მუშათა მოძრაობის საკმაოდ ვრცელი და დამაჯერებელი დახასიათება მოგვცა. გრ. გორგაძის ნაშრომი პირველი სერიოზული ნარკვევია XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოზე. მაგრამ მას აშკარად ეტყობა ქართველ მენშევიკთა შორის ადრევე შემუშავებული თვალსაზრისის ზეგავლენა და პოკროვსკის სკოლისათვის დამახასიათებელი სოციოლოგიური სქემატიზმით გატაცება. კერძოდ, გრ. გორგაძემ „თერგდალეულები“, რომელთა წარმომადგენლები ძირითადად თავად-აზნაურული წრიდან იყვნენ გამოსული, თავდაზნაურული კლასის იდეოლოგებად გამოაცხადა. თერგდალეულთა მოღვაწეობაში გრ. გორგაძემ ვერ დაინახა ის დიდი ეროვნული ბრძოლა, რომელიც ერთი კლასის ფარგლებს სცილდებოდა და მთელი ხალხის ინტერესებს შეესაბამებოდა. დიმიტრი ყიფიანს, ი. ჯავახიშვილს, აკაკი წერეთელსა და სხვებს აქ დადი ადგილი აქვთ დათმობილი, მაგრამ მიუხედავად ამისა, არაა დანახული ამ ბრძოლის თანამიმდევრული, მიზანსწრაფვული ხასიათი და ხელოვნურად მომარჯვებული სქემების წყალობით ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა დაკნინებულად, ხალხის ინტერესებისაგან გათიშულად არის წარმოდგენილი.

1933 წ. ფ. მახარაძემ გამოაქვეყნა თავისი ცნობილი ნაშრომი „საქართველო XIX საუკუნეში“. ეს ნარკვევი საქართველოს ისტორიის მეტად მდიდარი და რთული პერიოდის მარქსისტულ-ლენინური გაშუქების პირველ ცდას წარმოადგენდა და თავის დროზე მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო. მან სწორი შეფასება მისცა ამ ეპოქის სა-

ქართველოს ისტორიის რიგ საკვანძო საკითხებს და მართებულად მო-
ხაზა მოვლენათა მსვლელობა და ურთიერთკავშირი. მაგრამ ნაშრომი
ამასთან ერთად ზოგიერთი მოვლენისა და ფაქტის შეფასებაში ჰუ-
მანიტარულ მეცნიერებაში იმ დროს მოღვაწე მიმდინარეობათა დაღს
ატარებდა და პრინციპულ შეცდომებსაც შეიცავდა.

ოცდათიან წლებში გამოჩენილმა მეცნიერმა სიმონ ხუნდაძემ
საგანგებოდ მოჰკიდა ხელი XIX საუკუნის მეორე ნახევრის იდეური
მემკვიდრეობის მეცნიერულ შესწავლას და ამ ეპოქის მოღვაწენი
ილია ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, დ. ყი-
ფიანი, ი. მაჩაბელი და მრავალი სხვა მკითხველ საზოგადოებას
მთელი სიდიადით წარმოუდგინა. ჯერ კიდევ 1927 წელს ს. ხუნდაძე
წერდა: „ჩვენს მოწინავე ინტელიგენციას, აღზრდილს რუსეთისა
და ევროპის სოციალისტურ-დემოკრატიულსა და პროგრესულს აზ-
როვნებაზე, ცხადია, ვერ მოხიბლავდა ვერც ლუარსაბ თათქარიძის
მდგომარეობა, და ვერც საერთოდ თავადაზნაურული ყოფაცხოვრე-
ბა. ჩვენში, სამწუხაროდ, ილია ჭავჭავაძის აზროვნების შესახებ
60-იან წლებში მეტად ყალბი შეხედულება გავრცელებული. ამ შე-
ხედულების მიხედვით ილია ჭავჭავაძე არასოდეს არ ყოფილა
არამცთუ თავად-აზნაურობის წინააღმდეგი, არამედ ბატონყმობის
მოსპობის მომხრეც. მას მხოლოდ სურდა ბატონყმობისათვის უფრო
ლმობიერი და ჰუმანური ხასიათი მიეცაო. ეს შეხედულება არ შე-
ესაბამება ისტორიულ სინამდვილეს და აშკარა გადამახინჯება იმ
სოციალ-პოლიტიკური პროგრამის, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე იზი-
არებდა 60-იან წლებში“¹.

სიმონ ხუნდაძემ თავის მეცნიერულ ნარკვევებში დიდძალი საარ-
ქივო მასალა გამოამზეურა იმის საილუსტრაციოდ, რომ XIX საუკუნის
საქართველოს იდეური ცხოვრება აღმავლობით მიმდინარეობდა და
მხარს უსწორებდა რუსეთის განმათავისუფლებელ მოძრაობას;
რომ ილია ჭავჭავაძე და მისი თაობა გულწრფელი დემოკრატები
იყვნენ, რომლებმაც საქართველოში, რუსი რევოლუციონერ-დემო-
კრატების მსგავსად, გაბედულად აღიმადღეს ხმა ბატონყმობის წი-
ნააღმდეგ და საზოგადოებრივი პროგრესისათვის ბრძოლის სათავე-
ში დადგნენ; რომ კლასობრივი შეზღუდულობის მიუხედავად მათ
შემოქმედებაში ნათლად აისახა ევროპაში იმ დროს გავრცელებუ-
ლი სოციალისტური იდეები; ხოლო სოციალურ საკითხებში კონ-
სერვატორული შეხედულებანი მათ (მაგალითად, დიმიტრი ყიფიანს)

¹ ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტომი პირ-
ველი, 1927 წ., თბილისი. გვ. 243.

ოდნავადაც არ უშლიდა ხელს გულწრფელი პატრიოტები ყოფილიყვნენ და რაინდული ბრძოლა გაეჩაღებინათ ცარიზმის უხეში კოლონიზატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ.

XIX საუკუნის 60—70-იან წლებში თერგდალეულთა პროგრესული მოღვაწეობა სიმონ ხუნდაძემ ორგანულად დაუკავშირა რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოძრაობას, თერგდალეულებს მოხსნა „მონარქიული ნაციონალიზმის“ დამლა და მათი მთელი დაუცხრომელი საქმიანობის ქვაკუთხედათ ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების პროგრესი, ჰუმანიზმი, პატრიოტიზმი აღიარა¹. ამ შრომაში სიმონ ხუნდაძეს ზოგიერთი შეცდომებიც ჰქონდა. იგი მთლიანად ვერ გათავისუფლდა იმ სოციალური სქემატიზმისაგან, რომელიც მაშინდელ ისტორიოგრაფიაში იყო გაბატონებული. სიმონ ხუნდაძემ ვერც ის შეძლო, რომ თერგდალეულთა მთელს მოღვაწეობაში ეროვნული საკითხის პრიმატობა დაენახა და ისინი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგებად გამოეცხადებინა. გ. წერეთლის ზეგავლენით, ს. ხუნდაძემ დასებად გათიშა კიდეც თერგდალეულთა მთლიანი ეროვნული საქმიანობა, მაგრამ ეს შეცდომები ქართული კრიტიკული აზრის მაშინდელ საფეხურზე დაუძლეველიც იყო. ამიტომ დღეისათვის უმართებულო და უმადურების მომასწავებელია ის გადაქარბებული კრიტიკული მიდგომა, რომელსაც ს. ხუნდაძის მემკვიდრეობისადმი ზოგიერთი მკვლევარი იჩენს როცა მის დამსახურებაზე სდუმს, ხოლო ზოგიერთი არასწორი დებულება „პრინციპულ სიმაღლეზე“ აჰყავს და აქედან გამომდინარე, მკვლევარის „საერთო კონცეპციას“ მიუღებლად აცხადებს². ს. ხუნდაძესთან ერთად იმ პერიოდში ილია ჭავჭავაძის შემოქმედების მაღალი შეფასება მოგვცა მკვლევარმა კონსტანტინე კაპანელმა; მან ილია „საქართველოში შრომის, სიმაღლის და რევოლუციის პირველ მოძღვრად“ მიიჩნია. უმართებულოდ თვლიდა რა ილიას კონსერვატორად გამოცხადებას, კ. კაპანელი ილიას „აჩრდილის“ გარჩევის შედეგად ასკვნიდა, რომ „რა კაციც არ უნდა ყოფილიყო ილია პირად ცხოვრებაში, ლიტერატურისათვის იგი წარმოადგენდა

¹ ს. ხუნდაძის შემდეგი თხზულებანი: სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტომი I და II, თბილისი, 1927; მასალები ქართული ლიტერატურის და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის, თბილისი, 1919; დიმიტრი ყიფიანი, თბილისი, 1936; ნარკვევები, თბილისი, 1941: ქართველი ინტელიგენციის პროფილი XIX საუკუნეში.

² პრ. რ ა ტ ი ა ნ ი, თერგდალეულთა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულების კლასობრივი ბუნების გაგებისათვის; მისივე, „ილია ჭავჭავაძე“. თბილისი, 1965. გვ. 591—592.

უდიდეს, უძლიერეს ღირებულებას სწორედ როგორც რევოლუციონერი¹. კ. კაპანელი საქართველოში იყო პირველი მკვლევარი, რომელმაც ილიას „რევოლუციონერი დემოკრატი“ უწოდა¹.

XIX საუკუნის II ნახევრის იდეური მემკვიდრეობის შეფასებაში გარდატეხა ოცდაათიანი წლების მეორე ნახევრიდან დაიწყო. ამ დროისათვის „რაპკ“-ელობასაც მოეშალა საძირკველი, რადგან კომუნისტურმა პარტიამ მკაცრად დაპყრო მათი ვულგარიზატორულ-მომემარცხენო თვალსაზრისი. 1936 წელს „პრავდამ“ ილია ჭავჭავაძე ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის უადრესად პოპულარულ საზოგადო მოღვაწედ გამოაცხადა. მთელმა ჩვენმა ქვეყანამ დიდი ზეიმით აღნიშნა ილია ჭავჭავაძის დაბადების 100 წლისთავი 1937 წელს. გაზეთმა „პრავდამ“ ამ თარიღს მიუძღვნა მთელი გვერდი, სადაც დიდი ქართველი სამოციანელი დახასიათებული იყო როგორც მედროშე XIX ს. მეორე ნახევრის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისა.

ამ დროიდან, როგორც სამართლიანად მიუთითებენ მკვლევარები². იწყება სრული გარდატეხა XIX ს. მეორე ნახევრის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის, კერძოდ, „თერგდალეულთა“ იდეური მემკვიდრეობის შეფასებაში.

ამ უკანასკნელი ოცდაათი წლის მანძილზე XIX საუკუნის მეორე ნახევრის იდეური ცხოვრების შესწავლას მიეძღვნა მრავალი საყურადღებო გამოკვლევა³. შეიქმნა ცალკეული მონოგრაფიები

¹ კ. კაპანელი. ქართული სული ესთეტიკურ სახეებში, თბილისი, 1936.

² პრ. რატიანი, ი. ჭავჭავაძე. მოღვაწეობა და აზროვნება, 1965. გვ. 593, ი. კაპარაძე, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, თბილისი, 1962. გვ. 250.

³ პრ. რატიანი, ილია ჭავჭავაძე, ფილოსოფიური და სოციალ-პოლიტიკური შეხედულებანი, თბილისი, 1954; მისივე, ილია ჭავჭავაძე, მოღვაწეობა და აზროვნება, თბილისი. 1965; გ. მერელიშვილი, из истории общественно-экономических взглядов Грузинских шестидесятников, Тбилиси, 1954; ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I. თბილისი, 1952 წ. მისივე, საქართველოს ისტორია, II. 1959; ლ. გორგილაძე ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, თბილისი. 1961. ი. კაპარაძე სოციალ-პოლიტიკური ცხოვრების განსაკუთრებული პირობები და გლახთა რევოლუციური მოძრაობის თავისებურებანი საქართველოში, თბილისი 1959; მ. გაფრინდაშვილი, ნარკვევები ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, 1959; მისივე, ქართული განმანათლებლობა; დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, თბილისი, 1967; ვ. გაგოიძე, ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობა, თბილისი, 1962; მისივე, ფილოსოფიური აზრის ძირითადი მიმდინარეობანი XIX ს. საქართველოში; გ. მეგრელიშვილი, ქართული საზოგადოებრივ-ეკონომიური აზრი XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX ს. დასა-

თერგდალეულთა გამოჩენილი წარმომადგენლების ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ. ყველა ამ გამოკვლევაში XIX საუკ. მეორე ნახევარი დაბეჭდილებითაა აღიარებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ეპოქად. მაგრამ თვით ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შინაარსის, მისი კლასობრივი არსის, მისი ხასიათის გაგებაში აზრთა სხვადასხვაობამ იჩინა თავი. გამოკვეთილად ჩამოყალიბდა რამდენიმე მიმართულება. ჩვენს ამოცანას არ წარმოადგენს ქართველ სამოციანელთა შესახებ დღემდე შექმნილი მიჯნირებული პროდუქციის ყოველმხრივი ანალიზი. ეს შეუძლებლადაც მაგვარჩნია. ჩვენ მხოლოდ შევეხებით ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობის ხასიათის გაგებაში ჩამოყალიბებულ შეხედულებებს, ვინაიდან მათ ჩვენს საკვლევ პრობლემასთან უშუალო კავშირი აქვთ.

ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში დღეისათვის ფართოდ გავრცელებულია დებულება იმის შესახებ, რომ ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი და სხვართან „თერგდალეულები“, რომლებიც XIX ს. 60—70 წლებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას მეთაურობდნენ, იყვნენ რევოლუციური დემოკრატები და გამოხატავდნენ ქართველი გლეხობის ინტერესებს. ამ პერიოდის საქართველოში ერთადერთი რევოლუციური კლასი გლეხობა იყო. ბურჟუაზია, როგორც პოლიტიკური ძალა, მაშინ საქართველოში არ არსებობდა, და რომც არსებულიყო კიდევ, მას, საქართველოს სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური მდგომარეობის თავისებურების გამო, ეროვნულ-დემოკრატიული მოძრაობის მეთაურობა არ შეეძლო.

ამ დებულების დაცვაში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვის პროფ. პრ. რატინს, რომელმაც ჯერ კიდევ 1949 წელს გამოაქვეყნა

წყისში; А. Киквидзе, общественно-политическое движение в Грузии в XIX в. (национально-освободительная борьба) автореферат, Тбилиси, 1952 გ. ზაქარიაძე, ნიკო ნიკოლაძის სოციალ-პოლიტიკური შეხედულებანი, თბილისი, 1955; გ. ჯიბლაძე, ილია ჭავჭავაძე, თბილისი, 1967; მ. დუდუჩავა, ილია ჭავჭავაძის ესთეტიკა, თბილისი, 1965; ი. ანთელავა, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან საქართველოში, თბილისი, 1967; კონსტანტინე მეძველია, თერგდალეულები და რუსეთის სამოციანი წლების რევოლუციონერი მოღვაწეები, თბილისი, 1959; ალ. კალანდაძე, საქართველოს მოამბე, თბილისი, 1963; ვლ. სოფრაშვილი, რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და თერგდალეულების იდეური ურთიერთობა, თბილისი, 1962 წ; ლევან ასათიანი, რჩეული ნაწერები, ტ. 1, თბილისი, 1958, ი. ბოცვაძე, სერგეი მესხი და 70—80-იანი წლების ქართული პრესა, თბილისი, 1968.

ნა პირველი ნარკვევი ილია ჭავჭავაძის სოციალ-პოლიტიკური შეხედულებების შესახებ და მას შემდეგ თავგამოდებით იცავს ამ თვალსაზრისს. თავისი ოცი წლის ნამუშევარი ამ მიმართულებით რატიანმა შეაჯამა 1965 წელს გამოცემულ სქელტანიან ნარკვევში — „ილია ჭავჭავაძე (მოღვაწეობა და აზროვნება)“, — სადაც დამატების სახით მოგვცა საკითხის ისტორიოგრაფია და 60—70-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის რაობის ანალიზი.

პრ. რატიანი შეეცადა დაესაბუთებინა, რომ ილია ჭავჭავაძის პეტერბურგში ახლო ურთიერთობა ჰქონდა რუს რევოლუციონერ დემოკრატ-მოღვაწეებთან, მათი დავალებით ილია 1861 წელს გამოემგზავრა საქართველოში იმ მიზნით, რომ „ხელი შეეწყოს საქართველოსა და მთელ კავკასიაში სახალხო აჯანყების მომზადებისა და წარმართვისათვის, რომლის მიზანი ბატონყმური წყობილების მოსპობა და რუსეთის იმპერიაში შემავალი ყველა ხალხის სოციალური და ეროვნული განთავისუფლება იყო“¹.

ილია ჭავჭავაძე და „ქართველი სამოციანელები თავიანთი რუსი მასწავლებლების ერთგული მიმდევრები და ღირსეული თანამებრძოლები იყვნენ და სავსებით მათ სიმალლეზე იდგნენ რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის ყველა ძირითად საკითხში, კერძოდ კი გლეხთა განთავისუფლების პირობების საკითხში“².

პრ. რატიანს მიაჩნია, რომ იმ დროს, როცა თერგდალეულები გამოვიდნენ სამოღვაწეო ასპარეზზე, ერთადერთ რევოლუციურ ძალას საქართველოში მხოლოდ გლეხობა წარმოადგენდა. ეროვნული ბურჟუაზია ჩვენში არ არსებობდა და ამდენად ბურჟუაზიული იდეოლოგიაც უცხო და ნაადრევი მოვლენა იყო. თერგდალეულები თავიანთ რევოლუციურ ბრძოლაში მხოლოდ გლეხურ დემოკრატias ეყრდნობოდნენ და მათი ინტერესების დამცველად, მათ იდეოლოგებად გამოდიოდნენ.

„60—70-იანი წლების საქართველოში — აღნიშნავს პრ. რატიანი — როცა ეროვნული ბურჟუაზია, როგორც კლასი, არათუ რაიმე სერიოზულ პროგრესულ ძალას არ წარმოადგენდა, არამედ არც კი არსებობდა, სწორედ გლეხობა და გლეხთა მოძრაობა წარმოადგენდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობის სულსა და გულს, მის საყრდენსა და საფუძველს“³.

¹ პრ. რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან, გვ. 132.

² იქვე, გვ. 344.

³ პრ. რატიანი, ი. ჭავჭავაძე, მოღვაწეობა და აზროვნება. გვ. 646.

ილია და ქართველი სამოციანელები, პ. რატიანის აზრით, სოციალური უკუღმართობის წინააღმდეგ, ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლასთან ერთად კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგაც დაუცხრომელ ბრძოლას ეწეოდნენ. ეროვნული საკითხი მათს მოღვაწეობაში პირველ პლანზე გამოდის საქართველოში ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ. ილიას ეროვნული პროგრამა 60—70-იან წლებში სეპარატიზმი იყო. იგი რუსეთიდან საქართველოს გამოყოფას მოითხოვდა. „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ იყო ლოზუნგი ამ პერიოდის ეროვნული განმათავისუფლებელი მოძრაობისა. „იმ დრომას, რომელიც ი. კაქავაძემ 60-იან წლებში მაღლა აღმართა, — წერს პრ. რატიანი, — ერთ მხარეს ეწერა ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის ლოზუნგი — „ძმობა, ერთობა და თავისუფლება“, — ხოლო მეორე მხარეს, ქართველი ხალხის ეროვნული ლოზუნგი — „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნესო“¹.

მაგრამ 80-იანი წლებიდან, პრ. რატიანის აზრით, თერგდალეულებმა თავიანთ ეროვნულ პროგრამაში არსებითი ცვლილება შეიტანეს. პოლონელ რევოლუციონერთა მსგავსად, მათ სეპარატიზმისაგან პირი იბრუნეს. პოზიციის შეცვლა ნაკარნახევი იყო რუსეთისა და საქართველოს ცხოვრებაში მომხდარი ღრმა ცვლილებებით. ახალ ვითარებაში რუსეთისაგან გამოყოფა არ იქნებოდა პროგრესული და სასარგებლო ნაბიჯი საქართველოსათვის. „მეორე პერიოდში — სახელდობრ 80-იან წლებში, — აღნიშნავს პრ. რატიანი — ილიამ შეიცვალა პოზიცია, უარყო რუსეთისაგან იმ დროს საქართველოს გამოყოფის აზრი და საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ამოცანად დასახა ბრძოლა რუსეთის სახელმწიფოს ფარგლებშივე ქართველი ხალხის პოლიტიკური უფლებების მოსაპოვებლად... ამის შესაბამისად შეიცვალა ლოზუნგის — „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნესო“, შინაარსიც“².

ასეთია მოკლედ პრ. რატიანის შეხედულება თერგდალეულთა იდეოლოგიაზე, მათ სოციალურ და ეროვნულ პროგრამაზე.

ყველა სხვა თვალსაზრისი, რომელიც ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში თერგდალეულთა შესახებ მანამდე იყო გამოთქმული პრ. რატიანმა, შემოქმედებითი მარქსიზმისათვის „უცხო“ თვალსაზრისად გამოაცხადა და პრობლემის გარშემო ატეხილი „ასწლიანი კამათის დასასრულად“ თავის შეხედულებები ჩათვალა. პრ. რატიანი

¹ პრ. რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციის მოღვაწეობის ისტორიიდან გვ. 392.

² იქვე, გვ. 392—393.

განსაკუთრებული სიმკაცრით მოეკიდა მკვლევარს ს. ხუნდაძეს, რადგან მასში „ძველი“ და „გამოუსადეგარი“ თვალსაზრისის საფუძველი დაინახა. ს. ხუნდაძის მთელი მემკვიდრეობა პრ. რატიანმა (ილილი მარქსიზმისათვის „უცხო“, „გულგარული სოციოლოგიზმის“ ერთ-ერთ ნაირსახეობად გამოაცხადა¹.

1961 წელს გამოიცა პრ. ლ. გორგილაძის ნარკვევები „ქართველ-საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან“. მკვლევარმა ვრცელად მიმოიხილა საქართველოში მარქსიზმის გავრცელების წინა იდეური პერიოდი, კერძოდ, თერგდალეულების — ქართველი განმანათლებლების, შეხედულებანი.

ლ. გორგილაძის აზრით, თერგდალეულები (ი. ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე და სხვ.). ფილოსოფიაში მატერიალისტები, ლიტერატურაში რეალისტები, პოლიტიკაში დემოკრატები იყვნენ... „ქართული განმანათლებლობა — თერგდალეულობა თავის დროზე რევოლუციური მოვლენა იყო“².

ლ. გორგილაძემ XIX ს. 60—70-იანი წლების მოღვაწენი ორ დასად დააჯგუფა. მან პირველ დასს „პატრიოტულ-დემოკრატიული“ (ი. ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, ს. მესხი) უწოდა.

„პატრიოტულ-დემოკრატიული დასის კლასობრივი შინაარსი გლეხურ-დემოკრატიულია, ასე რომ, მისთვის შეიძლებოდა გლეხურ-დემოკრატიული დასი გვეწოდებოდა; მაგრამ რაკი მან ჩვენში პირველმა დაამკვიდრა ეროვნული საკითხი დემოკრატიულ საფუძველზე, უფრო სწორი იქნება, თუ მას პატრიოტულ-დემოკრატიულ დასს ვუწოდებთ“³. „ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელი მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართველი მშრომელი გლეხობის განწყობილების გამომხატველნი იყვნენ“... „ილიას მსოფლმხედველობის ევოლუცია მარცხნიდან მარჯვნივ წავიდა, ხოლო აკაკისა, პირიქით, — მარჯვნიდან მარცხნივ. „ის დასი, რომელსაც ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი და ს. მესხი ეკუთვნოდნენ, თავისი კლასობრივი შინაარსით ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული, ხოლო ფორმით კი უტოპიურ-სოციალისტური იყო“⁴. — აღნიშნავს პროფ. ლ. გორგილაძე.

¹ პრ. რატიანო, ი. ჭავჭავაძე, მოღვაწეობა და აზროვნება, გვ. 639.

² ლ. გორგილაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, გვ. 69.

³ იქვე, გვ. 79.

⁴ იქვე, გვ. 101.

თვალსაზრისს, რომ ილია ჭავჭავაძე და ქართველი სამოციანელები რევოლუციონერ-დემოკრატები იყვნენ და გლეხთა იდეოლოგიას გამოხატავდნენ, ანვითარებს პროფ. ი. ანთელავა, რომელმაც თერგდალეულების მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების გარკვევას სპეციალური ნარკვევი უძღვნა. „დებულება, რომელიც თერგდალეულებსა და მის ბელადს ილია ჭავჭავაძეს გლეხების იდეოლოგიად მიიჩნევს, მეცნიერულად სწორი და დამაჯერებელია“¹. წერს პროფ. ი. ანთელავა. აღნიშნული თვალსაზრისი ძირითადად გაიზიარა ვლ. სიფრაშვილმაც, რომელმაც რუს რევოლუციურ-დემოკრატებისა და თერგდალეულების იდეურ ურთიერთობაზე 1962 წელს სპეციალური ნარკვევი გამოაქვეყნა.

ვ. სიფრაშვილის აზრით, „თერგდალეულთა მოწინავე წარმომადგენლები ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატების მსგავსად გლეხთა იდეოლოგიები იყვნენ, რადგან მათი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის განმსაზღვრელ, დასაყრდენ, მთავარ ძალას საქართველოს გლეხობა წარმოადგენდა... თერგდალეულთა მოწინავე წარმომადგენლები რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატების კვალდაკვალ სოციალ-დემოკრატების წინამორბედნი იყვნენ“². ვ. სიფრაშვილი იზიარებს თვალსაზრისს, რომ ი. ჭავჭავაძე 1861 წელს სპეციალურად გამოემგზავრა საქართველოში გლეხთა აჯანყების მოსაწყობად, მაგრამ, „თერგდალეულები“ მალე დარწმუნდნენ იმ დროის რუსეთ-საქართველოში რევოლუციის გამარჯვებისათვის მეზრძოლი ძალების არარსებობაში“³, „ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამარჯვებისათვის მეზრძოლი ძალების არარსებობამ ი. ჭავჭავაძე და მისი თანამეზრძოლენი საქართველოში კლასობრივი ბრძოლის უარყოფამდე მიიყვანა“. ამიტომ აჯანყებაზე მათ ხელი აიღეს და მხოლოდ იდეურ-პოლიტიკური ბრძოლა გააჩაღეს. ეს იყო „ტაქტიკური უკანდახევა“⁴.

ვ. სიფრაშვილის აზრით, ამ პერიოდში ი. ჭავჭავაძის ჯგუფმა წინა პლანზე წამოსწია ეროვნული პრობლემა და მას დაუქვემდებარა კლასობრივი ბრძოლის საკითხი, რითაც იგი უნებურად სწორი გზიდან ასცდა“⁵.

¹ ი. ანთელავა, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან საქართველოში, გვ. 29.

² ვ. სიფრაშვილი, რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და თერგდალეულების იდეური ურთიერთობა, თბილისი, 1962.

³ იქვე, გვ. 119.

⁴ იქვე, გვ. 119—120.

⁵ იქვე, გვ. 120.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის კლასობრივი ბუნების შესახებ ის განსხვავებული თვალსაზრისი, რომელსაც პ. რატიანი „ძველს“, მეცნიერულად გაუმართავს უწოდებს, ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ჭერჭერობით სრულიადაც არაა მოძველებული და მას მრავალი მხურვალე დამცველი ჰყავს. ამ თვალსაზრისის მიხედვით, „თერგდალეულების“ ეროვნული იდეოლოგია ფორმირებადი, იმ დროისათვის პროგრესულად მოაზროვნე, ბურჟუაზიის იდეოლოგია იყო. ეს თვალსაზრისი ს. ხუნდაძიდან მომდინარეობს და მის დამცველად ყველაზე პირველად პროფ. ა. კიკვიძე გამოვიდა. 1952 წელს თავის სადოქტორო დისერტაციაში ა. კიკვიძემ „თერგდალეულთა“ იდეოლოგია ახალგაზრდა ბურჟუაზიის იდეოლოგიად გამოაცხადა. „ქართველი სამოციანელები იმიტომ ჩაუდგნენ სათავეში ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რომ ეს ბრძოლა თვით ახალგაზრდა ბურჟუაზიის განმათავისუფლებელ მისიას წარმოადგენდა“.

„ეროვნული თავისებურების საკითხი იმ ეპოქაში აღმავალი კლასის ძირითადი საკითხი იყო. ეს იყო ისტორიული პროგრესი, რამდენადაც ფეოდალიზმთან ბრძოლაში ერის განმათავისუფლებელს, როგორც ლენინი გვასწავლის, წარმოადგენს კაპიტალიზმი“ — წერს ა. კიკვიძე თავისი სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატში. აფასებს რა ამ მოძრაობას საზოგადოებრივი პროგრესისა და შედეგების თვალსაზრისით, ა. კიკვიძე შემდეგ დასკვნამდე მიდის:

„70—80-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობამ, რომელსაც სათავეში ედგა დემოკრატიული ინტელიგენცია, ისტორიული როლი შეასრულა ეროვნული თვითმყოფობის, ენის, ეროვნული კულტურის დაცვაში. მაგრამ დემოკრატიული ინტელიგენციის ეს მოძრაობა, რომელიც ობიექტურად ბურჟუაზიის კლასობრივ ინტერესებს ასახავდა, წარმოადგენდა ბურჟუაზიულ-ეროვნულ მოძრაობას, რომელსაც არ შეეძლო მიეცა ხალხისათვის ეროვნული თავისუფლება“. გარკვეული პერიოდის შემდეგ, ბურჟუაზიის ნაციონალური მოძრაობა ბურჟუაზიულ ნაციონალიზმში გადიზარდა.

ა. კიკვიძე იზიარებს კონცეფციას თერგდალეულთა დასებად დაჯგუფების შესახებ — და მეორე დასის აღმოცენების თარიღათ 1866 წელს მიიჩნევს. პირველი და მეორე დასი, ა. კიკვიძის აზრით, „ერთმანეთს სცილდებოდნენ ეროვნული წამყვანი ძალების გაგების

საკითხში“¹, რაც შეეხება სოციალურ საკითხს „ორივე დასი ბურჟუაზიული დემოკრატიზმის იდეებს ქადაგებდა და საქართველოს ბურჟუაზიულ-ეროვნული განვითარების მოთხოვნებს გამოხატავდა როგორც თეორიული, ისე პრაქტიკული მოღვაწეობით; მხოლოდ მეორე დასი უფრო მიუახლოვდა კაპიტალიზმისაგან გამოწვეული დროის მოთხოვნილებას და იწყო სამრეწველო ამხანაგობებისა და რიგ წარმოებათა დაარსების პროპაგანდა. ასევე, კაპიტალისტური პროგრესის გზისაქენ მიუთითებდა ქართველ ხალხს ილ. ჭავჭავაძეც, თუმცა როგორც აღვნიშნეთ, ეს იყო მემამულური მეურნეობის კაპიტალიზმში გადაზრდის გზა“².

ეს თვალსაზრისი გაზიარებულია პროფ. ი. კაჭარავას მიერაც. მისი ღრმა რწმენით, XIX საუკ. 60-იან წლების საქართველოში სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსულმა ბურჟუაზიამ თავისი ნაციონალური საკითხი წამოაყენა და „თერგდალეულები“ ობიექტურად ლიბერალური ბურჟუაზიისა და გაბურჟუების გზაზე დამდგარი თავად-აზნაურთა იდეოლოგიები იყვნენ საქართველოში“... „მაშინ, როცა ილია და მისი ჯგუფი გამოვიდა სამოღვაწეო ასპარეზზე, ბურჟუაზიის იდეოლოგობა პროგრესისა და ცივილიზაციის მედროშეობას ნიშნავდა“³. სხვა ნაშრომში ი. კაჭარავა მიუთითებს, რომ „თერგდალეულები“ XIX ს. 80-იან წლებამდე იყვნენ რევოლუციონერები, ისინი ეროვნული და სოციალური კითხვის სამართლიანი გადაწყვეტის ერთადერთ საიმედო გზად რევოლუციას აღიარებდნენ. მაგრამ ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა განვითარებამ, სამოღვაწეო ასპარეზზე მუშათა კლასის გამოსვლამ და სხვა მოვლენებმა, თავის დროზე აღმავალი კლასის იდეოლოგიები და რევოლუციონერები, „საერთო ნიადაგის—თეორიის“ სანაპიროზე გამორიყა, მათ კლასთა თანამშრომლობის პროპაგანდა დაიწყეს და ხელი აიღეს ბრძოლის რევოლუციურ მეთოდებზე. ასეთი პოზიცია მარქსიზმის სრული გამარჯვების პერიოდში (1872 — 1904 წწ.) ტიპურია ლიბერალიზმისათვის“⁴.

მკვლევარმა მ. გაფრინდაშვილმა ილია ჭავჭავაძე და 60—70-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სხვა მოღვა-

¹ ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია XIX—XX ს. ნაწ. II, თბილისი, 59. გვ. 77.

² იქვე, გვ. 77.

³ ი. კაჭარავა, სოციალ-პოლიტიკური ცხოვრების განსაკუთრებული პირობები და გლახთა რევოლუციური მოძრაობის თავისებურებანი საქართველოში, 1959, გვ. 43—44.

⁴ ი. კაჭარავა, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, გვ. 255.

წენი ქართველ განმანათლებლებად გამოაცხადა. მისი აზრით, „ქართული განმანათლებლობა, როგორც ფეოდალიზმიდან კაპიტალიზმისაკენ გარდამავალი საქართველოს საზოგადოების ეკონომიური და პოლიტიკური ცხოვრების, ბატონყმობის კრიზისისა და კაპიტალიზმის განვითარების, ეროვნული და გლეხური მოძრაობის გაძლიერების, აგრეთვე მრავალსაუკუნოვანი ქართული ჰუმანიზმისა და ევროპა-რუსეთის განმანათლებლურ-უტოპიურ-სოციალისტური აზროვნების ქართულ ნიადაგზე ათვისების პროდუქტი, ჭერ კიდევ მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარსა და მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში ჩაისახა. ეს იყო ადრინდელი ქართული განმანათლებლობა.

...60—70-იანი წლების ქართულ განმანათლებლობაში შეინიშნება პუ მ ა ნ ი ს ტ უ რ-დ ე მ ო კ რ ა ტ ი უ ლ ი (ი. ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, ი. გოგებაშვილი), რ ა დ ი კ ა ლ უ რ-დ ე მ ო კ რ ა ტ ი უ ლ ი (გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი) და ბ უ ნ ტ ა რ უ ლ-დ ე მ ო კ რ ა ტ ი უ ლ ი (ხალხოსნები) იდეური მიმდინარეობანი, რომელთა არსებითად ბურჟუაზიული დემოკრატიის (გლეხობის, ხელოსნების, საშოვარზე გასული მუშების, წვრილი ვაჭრების, წვრილი ბურჟუაზიის და წვრილი აზნაურობის), მესამე წოდების ინტერესების გამომხატველ პროგრამაში დემოკრატიზმისაგან გაუთიშავ სოციალიზმთან ერთად არაიშვიათად ლიბერალიზმიც იჩენდა თავს. ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში შეინიშნება გ ვ ი ა ნ დ ე ლ ი გ ა ნ მ ა ნ ა თ ლ ე ბ ლ ო ბ ა ც, რომელიც სამოციანელ განმანათლებელთა პირდაპირი მემკვიდრე იყო (ა. ყაზბეგი, ვაჟა-ფშაველა)“¹.

მ. გაფრინდაშვილმა ამავე წიგნში საგანგებოდ განიხილა ქართული განმანათლებლობის ორი წარმომადგენლის გ. წერეთლისა და ს. მესხის ეროვნული პროგრამა. გ. წერეთლის ეროვნული პროგრამა, მ. გაფრინდაშვილის მიხედვით, იყო „რუსეთის საშუალებით საქართველოს მთლიანობის აღდგენა და დაცვა, სხვა ხალხებთან ქართველი ხალხის მოქალაქეობრივი თანასწორობის აღიარება, ადგილობრივი საოლქო თვითმმართველობის მინიჭება ქართველი ხალხისათვის, სახელმწიფო დაწესებულებებსა და სკოლებში ქართული ენის შემოღება, ქართული კულტურის ხელშეუხებლობა“².

მ. გაფრინდაშვილის აზრით, რევოლუციურ-დემოკრატიის ს. მეს-

¹ მ. გაფრინდაშვილი. ქართული განმანათლებლობა, თბილისი, 1966, გვ. 5—6.

² იქვე, გვ. 37.

ხის ეროვნული პროგრამის ძირითადი მოთხოვნებია: „რუსეთის დახმარებით საქართველოს მთლიანობის აღდგენა და დაცვა, ქვეყნის შემდგომი დემოკრატიზაცია, საქართველოს კოლონიზაციის შეწყვეტა, სხვა ხალხებთან ქართველი ხალხის მოქალაქეობრივი თანასწორუფლებიანობის აღიარება, ავტონომიური თვითმართველობის უფლების მინიჭება ქართველი ხალხისათვის, სახელმწიფო დაწესებულებებსა და სკოლებში ქართული ენის შემოღება, ქართული კულტურის ხელშეუხებლობა“¹.

რაც შეეხება ნიკო ნიკოლაძეს, მ. გაფრინდაშვილის აზრით, იგი „ეროვნულ საკითხს მეორეხარისხოვან საკითხად“ აცხადებდა. თუმცა „მიუხედავად ეროვნული საკითხის ფორმალურად მეორე პლანზე დაყენებისა, მკაცრად აკრიტიკებდა ქართველი ხალხის რუსიფიკაციისა და ექსპლოატაციის თვითმპყრობელურ პოლიტიკას, რომელსაც იმ დროს კატკოვი და მისი მომხრენი იცავდნენ“².

1964 წელს ზ. შველიძემ გამოაქვეყნა ნაშრომი „რევოლუციური ხალხოსნური მოძრაობის ისტორიიდან საქართველოში (XIX საუკუნის 60-იანი და 70-იანი წლების დამდეგი)“, სადაც შეეხო „თერგდალეულებისა“ და მისი მედროშის ი. ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობის საკითხებს.

ზ. შველიძემ ერთმანეთისაგან გასთიშა XIX ს. 60—70-იანი წლების „სოციალ-რევოლუციური“ და „ნაციონალურ-რევოლუციური“ იდეოლოგია. პირველის მატარებლად მიიჩნია ქართველი ნაროდნიკები, მეორისა — თერგდალეულები ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით³. ზ. შველიძის აზრით, XIX ს. 80-იან წლებში ნაროდნიკებმაც და „თერგდალეულებმაც“ გალიბერალება განიცადეს⁴. და ამ დროიდან „ილია ჭავჭავაძის“ ეროვნულ-განმათავისუფლებლურმა თვალსაზრისმაც დაჰკარგა წინანდელი დემოკრატიული შინაარსი“⁵.

ზ. შველიძემ ყურადღება გაამახვილა ნაროდნიკობასთან ი. ჭავჭავაძის შემოქმედებით ახლო ნათესაობაზე „მართალია, ქართველი განმათავისუფლებლების ერთი ნაწილი და პირველ რიგში ილია ჭავჭავაძე სავისებით არასოდეს არ მდგარან ნ. გ. ჩერნიშევსკისებურ რევოლუციურ-ხალხოსნურ პოზიციებზე, მაგრამ 60-იანი წლების

¹ მ. გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, თბილისი, 1966, გვ. 168—169.

² იქვე, გვ. 269.

³ ზ. შველიძე, რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობის ისტორიიდან ამიერკავკასიაში, თბილისი, 1964, გვ. 51.

⁴ იქვე, გვ. 52.

⁵ იქვე.

დამდეგს მათ ლიტერატურულ შემოქმედებას მაინც გარკვევით ემჩნევა ხალხოსნური კვალი...

... ილია ჭავჭავაძეს არ მოუთხოვია გლეხური რევოლუციის გზით საქართველოში სოციალიზმის დამყარება, მაგრამ ქართულმა ხალხოსნურმა მწერლობამ თავისი სათავე ნაწილობრივ მაინც აიღო „ბატონყმობისადმი მტრობით გაჟღენთილი“ მისი ადრეული ნაწარმოებიდან“¹.

ზ. შველიძის ღრმა რწმენით, „საქართველოსა და ამიერკავკასიაში რევოლუციურ-ხალხოსნური იდეოლოგიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი — აქაური მხარის ჩერნიშევსკი, იყო ნიკო ნიკოლაძე²; რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობის მეორე გამოჩენილი იდეოლოგი იყო ანტონ ფურცელაძე“³.

ზ. შველიძის აზრით, ქართველ ხალხოსანთა იდეოლოგიაში — ეროვნული საკითხი მეორადი იყო. „ქართველი ხალხოსნების პროგრამაში იდგა მხოლოდ ცარიზმის კოლონიური უღლის მოცილების საკითხი—წერს ზ. შველიძე, — მაგრამ რამდენადაც ამ მიზნის მიღწევა ქართველ ხალხს საკუთარი ძალებით არ შეეძლო, ამიტომ ისინი უპირველს ამოცანად თვლიდნენ რუსეთის იმპერიაში „სოციალური გადატრიალების“ მოხდენას. ქართველი ხალხოსნების შეხედულებით, მხოლოდ რუსეთის „სოციალური რევოლუცია“ მოუტანდა თავისუფლებას რუსეთის იმპერიაში შემავალ ყველა ერს და მათ შორის ქართველებსაც. გამოდიოდნენ. რა ეროვნულ საკითხში ასეთი თვალსაზრისიდან, ქართველი რევოლუციონერი ხალხოსნები—ნ. ნიკოლაძის, ი. ჯაბადარის, ე. იოსელიანის, მ. ყიფიანის, ა. ფურცელაძისა და სხვათა სახით მთელი თავიანთი მოღვაწეობის მანძილზე მტკიცედ იცავდნენ ინტერნაციონალურ ხაზს. ისინი ყოველგვარ სეპარატიზმის სასტიკი წინააღმდეგნი იყვნენ“⁴.

XIX ს. მეორე ნახევრის ეროვნულ-განმანთავისუფლებელი მოძრაობის რაობის ახსნას ფართო ადგილი უჭირავს ქართველ ლიტერატურათმცოდნეთა ნაშრომებში, რომლებიც თერგდალეულთა მხატვრულ შემოქმედების, ესთეტიკური შეხედულებების გარკვევისადმია მიძღვნილი.

1925—1927 წლებში ქართულმა საზოგადოებრიობამ მიიღო მკვლევარ ვახტანგ კოტეტიშვილის სამტომეული „ქართული ლიტე-

¹ ზ. შველიძე, რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობის ისტორიიდან ამიერკავკასიაში, თბილისი, 1964, გვ. 91—92.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 95.

⁴ იქვე, გვ. 44.

რატურის ისტორია“, სადაც ქართველ სამოციანელთა სახელოვან წარმომადგენლებს ფართო ადგილი აქვთ მიჩნეული.

ვ. კოტეტიშვილმა XIX საუკუნის სამოციანი წლები ქართულ ლიტერატურასა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, სავსებით სამართლიანად, უდიდესი მნიშვნელობის პერიოდად გამოაცხადა¹.

„თერგდალეულები“ ჩვენს ლიტერატურაში, ვ. კოტეტიშვილის თქმით, შემოიპრნეს როგორც ხამღვილი რევოლუციონერები და თამამად ეკვეთნენ იმ „ეერპებს“, რომელთაც მათი მამები თაყვანსა სცემდნენ“² ... „თერგდალეულებმა“ პეტერბურგიდან ჩამოიტანეს ახალი, რადიკალური იდეები და მოისურვეს ჩვენი ცხოვრებისა და ლიტერატურის გარდაქმნა ამ იდეების მიხედვით³.

ვ. კოტეტიშვილს მიაჩნდა, რომ თერგდალეულების, მისი იდეური მედროშის ილია ჭავჭავაძის, შემოქმედებასა და მოღვაწეობაში ძირითადი ეროვნული საკითხი იყო. ლოზუნგი, რომელიც მოიცავდა მის სამოქმედო პროგრამას, მოხევის სიტყვებში გამოიხატა: „მგზავრის წერილები — ეს ერთგვარი დეკლარაცია იყო, მხატვრულად თქმული პროგრამა, სადაც აღნიშნული იყო ის კარდინალური კითხვა, რომლის გარეშეც ყოველგვარ საქმიანობას აზრი ეკარგებოდა. ეს იყო ეროვნული საკითხი. მაგრამ იყო ერთი საკითხიც. რაც „მგზავრის წერილებში“ არ უთქვამს, ხოლო რასაც მთელი მისი მხატვრული და პუბლიცისტური შემოქმედება მოუწონდა. ეს იყო ჩვენი ცხოვრების საზოგადოებრივი და ეკონომიური მხარე, განსაკუთრებით ბატონყმობა, როგორც მის ოფიციალურად გაუქმებამდე, ისე შემდეგაც, რადგან ბატონყმური ურთიერთობა კიდევ დიდხანს გაგრძელდა“⁴.

ეროვნული ნიპილიზმის საერთო ვითარებაში ქართველ სამოციანელთა ამგვარი შეფასება ვ. კოტეტიშვილის არამარტო მეცნიერული სიღრმის შედეგი, არამედ დიდი პოლიტიკური გამბედაობაც იყო. ამის შესახებ სავსებით სწორად მიუთითა მკვლევარმა დ. გამეზარდაშვილმა, რომელმაც ვ. კოტეტიშვილს სპეციალური ნარკვევი უძღვნა და მისი კონცეფცია ოციანი წლების ვითარებაში სოციალოგიზმის რეციდივებისაგან სრულად თავისუფლად და დიდ მეცნიერულ გაბედულებად აღიარა⁵.

¹ ვ. კოტეტიშვილი, ქართული ლიტერატურის ისტორია (XIX ს), თბ., 1959, გვ. 280.

² იქვე, გვ. 284.

³ იქვე, გვ. 281.

⁴ იქვე, გვ. 312.

⁵ ვ. კოტეტიშვილი, რჩეული ნაწერები, წიგნი II, პროფ. დ. გამეზარდაშვილის რედაქციით და გამოკვლევით. თბილისი, 1967, გვ. 502.

ილია ჭავჭავაძის, როგორც „თერგდალეულთა“ იდეური მემკრძის შესწავლისა და მოღვაწეობის შეფასებაში აღსანიშნავია მკვლევარ პავლე ინგოროყვას დამსახურება. 1951 წელს, ი. ჭავჭავაძის თხზულებათა სრული კრებულის პირველ ტომს პ. ინგოროყვამ, როგორც რედაქტორმა, წარუძღვარა ფართო ბიოგრაფიული ნარკვევი — „ილია ჭავჭავაძე“, სადაც შეეცადა განესაზღვრა ამ დიდი მოღვაწის როლი და მნიშვნელობა XIX ს. მეორე ნახევრის ქართულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძრაობაში.

„ილიამ სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლისთანავე — წერს პ. ინგოროყვა, — ორი საბრძოლო საგანი დაისახა: ბრძოლა ერის თავისუფლებისათვის და ბრძოლა სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ. ილიამ ახალ სიმაღლეზე აიყვანა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგია, ახალი შინაარსი მისცა მას, გარკვეული პოლიტიკური პროგრამის სახით ჩამოაყალიბა იგი“¹.

„ილიამ რუსეთის დიდი რევოლუციონერი დამოკრატების პროგრესული იდეები თავისი დამონებული სამშობლოს სპეციფიკურ ვითარებას შეუფარდა, საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგიას ერთ-ერთ ფუძედ დაუდგა“².

პ. ინგოროყვა იზიარებს 60—70-იანი წლების ქართველ ეროვნულ მოღვაწეთა დასებად დაყოფის თეორიას, თუმცა იქვე შენიშნავს, რომ „ქართველი ახალი თაობა, მიუხედავად დასთა შორის სხვაობისა, ახალი თაობის საერთო ფრონტის მთავარ წინამძღოლად იმავე „ძველს“ მებრძოლს, (თუმცა ხნით ჯერ კიდევ ახალგაზრდას) — ილია ჭავჭავაძეს თვლიდა“³.

პროფ. მ. დუდუჩავამ 1960 წელს გამოქვეყნებულ ნარკვევში „ილია ჭავჭავაძის ესთეტიკა“ მართებულად მიუთითა, რომ რუსთაველიდან“ სამოციანელებამდე“ ქართველი მოაზროვნისა და შემოქმედის მოღვაწეობის ძირითად მიზანს წარმოადგენდა ეროვნული საკითხი“⁴, რომ „თერგდალეულთა თაობამ ყველაზე ხელგაშლილად მოიხადა ეს ეროვნული ხარკი... მათი შემოქმედებისა და მსოფლმხედველობის წარმართველს, მასაზრდოებელ საფუძველსა და საგანს უპირველეს ყოვლისა, სამშობლოს ბედი, ქართველი ხალხის სასიცოცხლო ინტერესები, მებრძოლი ეროვნული და დემოკრატიული იდეები შეადგენდნენ“. ილიას და სხვა ქართველ „სამოციანელთა“

¹ ილია ჭავჭავაძე, ტ. I, თბილისი, 1951. გვ. LXIII—LXIV.

² იქვე, გვ. L.

³ იქვე, გვ. XVI.

⁴ მ. დუდუჩავა, ილია ჭავჭავაძის ესთეტიკა, თბილისი, 1960, გვ. 290.

ბრძოლას წოდებათა შეკავშირება — შეხმატებილებისათვის და აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების დაკავშირებისა და მათში ერთობის გრძნობის გაღვიძებისათვის, მ. დუდუჩავამ „მთლიანი ერის თეორია“¹ უწოდა. „ამასთან მისი აზრით, ერის თეორია“ მაღლა იდგა ერთი რომელიმე წოდების ინტერესებზე, მაგრამ თუ ილიას შემოქმედებაში ქარბობს გლეხთა საკითხი, მისი გადაწყვეტისადმი მისწრაფება, ეს იმიტომ, რომ გლეხობა მოსახლეობის უდიდეს უმრავლესობას შეადგენდა.

პროფ. დ. გამეზარდაშვილმა 1957 წელს ილიასადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებულში ფართოდ დაახასიათა ი. ჭავჭავაძე, როგორც ახალი ქართული ლიტერატურის ფუძემდებელი. მისი აზრით, „ი. ჭავჭავაძე მთელი თავისი მოღვაწეობის მანძილზე ერთმანეთისაგან არ თიშავდა ეროვნულსა და სოციალურ საკითხებს. უფრო სწორად, სოციალური საკითხის გადაწყვეტას იგი უკავშირებდა და უმორჩილებდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ინტერესებს ამა თუ იმ ეტაპზე“².

დ. გამეზარდაშვილმა თავის ვრცელ მონოგრაფიული ნარკვევში, „ქართული კრიტიკული რეალიზმი“, რომელიც 1967 წელს გამოქვეყნდა, ფართოდ განიხილა 60—70-იანი წლების ქართველ მოღვაწეთა ლიტერატურულ-ესთეტიკური შეხედულებანი. ამ პერიოდს მან მხატვრულ ლიტერატურაში კრიტიკული რეალიზმის გაბატონების ხანა უწოდა. მეკლევარის აზრით, ქართველ სამოციანელთა უპირველესი საზრუნავი ეროვნული საკითხი იყო. ილიასთან ერთად ამ ბრძოლაში მუდამ წინა ხაზზე იდგა აკაკი წერეთელი, რომლის მთელ შემოქმედებას 60—70-იანი წლების მანძილზე განსაზღვრავდა „ეროვნული მთლიანობის იდეისა და პატრიოტული გრძნობის წინ წამოწევა, ბრძოლა სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ, საზოგადოების გადაგვარებული ნაწილის მკაცრი კრიტიკა და პოეტის დანიშნულების პრინციპების თვალთახედვით გაშუქება“³.

პროფ. ი. ბოცვაძემ მონოგრაფიული ნარკვევი უძღვნა სერგეი მესხს, სადაც დაწვრილებით განიხილა 70—80-იანი წლების ქართული პრესა. მეკლევარი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ სერგეი მესხმა

¹ მ. დუდუჩავა, ილია ჭავჭავაძის ესთეტიკა, თბილისი, 1960. გვ. 305.

² დ. გამეზარდაშვილი, ილია ჭავჭავაძე — ახალი ქართული ლიტერატურის ფუძემდებელი (ილია ჭავჭავაძე, საიუბილეო კრებული, თბილისი, 1957. გვ. 17).

³ დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი. თბილისი, 1967. გვ. 441.

ისე როგორც ეს ილია ჭავჭავაძისათვის, აკაკი წერეთლისათვის, იაკობ გოგებაშვილისათვის იყო დამახასიათებელი, „ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის კეთილშობილური ამოცანები სოციალური ბრძოლის საკითხებს დაუკავშირა, წინა ხაზზედ წამოსწია ეროვნული პრობლემის მოგვარების საკითხი, რომელიც დემოკრატიულ ნიადაგზე დააფუძნა და ამით მშვენიერად გამოხატა ქართული ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მისწრაფებანი. მისი ღრმა რწმენით, ეროვნული პრობლემის მოგვარებაზე იყო დამოკიდებული ყველა სხვა საკითხის და მათ შორის სოციალური საკითხის გადაწყვეტაც. ცხადია, ეს უდაოდ შეცდომა იყო. მაგრამ ასე ფიქრობდა არა მხოლოდ ს. მესხი, არამედ ყველა სამოციანელი“¹.

1966 წელს პროფ. გიორგი ჭიბლაძემ გამოაქვეყნა ვრცელი მონოგრაფია „ილია ჭავჭავაძე“, სადაც დაწვრილებით განიხილა ამ დიდი მოღვაწის ცხოვრება და შემოქმედება. გ. ჭიბლაძემ ილიას პუბლიცისტური ნააზრევების ვრცელი ანალიზიც მოგვცა. ავტორის ღრმა რწმენით, „ილია ჭავჭავაძე განმანათლებელი იყო თავის მხატვრულ შემოქმედებასა და აზროვნებაში, და როგორც განმანათლებელს, რომელსაც ბედმა არგუნა აქტიურად ემოღვაწნა იმ დროსაც, როცა განმანათლებლობის ეპოქა უკვე წარსულს ეკუთვნოდა, როცა ახალ სინამდვილეს სრულიად ახალი შეხედულებები თან მოჰყვა — არ შეიძლებოდა ის ნაკლიც არ ჰქონოდა, რაც საერთოდ ამ სისტემისათვის დამახასიათებელია. ამიტომ ვამბობთ ჩვენ, რომ ილია ჭავჭავაძის აზროვნების ეს სისტემა რთული, წინააღმდეგობრივი და ჰუმანისტურია თავის მრავალფეროვნებაში“². მკვლევარის აზრით, ილია ჭავჭავაძე აღზრდილი იყო გასული საუკუნის 40—60-იანი წლების განმანათლებელთა ტრადიციებზე და, ბუნებრივია, მისი მსოფლმხედველობა ყალიბდებოდა რაზნოჩინელების იდეური გარემოცვის პირობებში; მეორე მხრივ, ილია ჭავჭავაძე მოღვაწეობდა მთელი 50 წლის მანძილზე, როგორც მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის ნაციონალ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშე და მეთაური, „ერის წინამძღოლი“, რომელსაც ერთი აზრი ასულდგმულებდა „უზრუნველყო „ერის მთლიანობა“, გაექარწყლებინა, შეენელებინა, შეერიგებინა შინაგანი წინააღმდეგობანი, არ დაეშვა ძალების გათიშვა“³. ავტორს მიაჩნია, რომ

¹ ს. ბოცვაძე, სერგეი მესხი და 70—80-იანი წლების ქართული პრესა, თბილისი, 1968, გვ. 82.

² გიორგი ჭიბლაძე, ილია ჭავჭავაძე, მონოგრაფია, თბილისი, 1966 წ., გვ. 720.

³ იქვე, გვ. 673.

„ძნელია ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობის მიკუთვნება რომელიმე სკოლისა თუ მიმართულებისათვის. მისი მსოფლმხედველობა შეიცავს მატერიალიზმსაც (უფრო მეტად მატერიალიზმს) და იდეალიზმის ელემენტებსაც; იგი განმანათლებელიც არის და ზოგიერთ ნაროდნიკულ იდეებსაც მხარს უჭერს“¹.

ი. ჭავჭავაძის და ქართველ სამოციანელთა მსოფლმხედველობის შესწავლას სპეციალური ნარკვევი მიუძღვნა პროფ. ვახტანგ გოგოიძემ, რომელმაც ფართოდ განიხილა „თერგდალეულთა“ ესთეტიკური, ეთიკური შეხედულებანი, სოციოლოგიური თვალსაზრისი, პოლიტიკური მრწამსი, სოციალური იდეალები. დასაბუთებულია, რომ ნაშრომში სრულიად ვერ ჰპოვა ადგილი „თერგდალეულთა“ ეროვნულმა იდეოლოგიამ, რომელიც მათ მოღვაწეობაში ძირითადი და მთავარი იყო. რაც შეეხება საკითხს თუ, ვისი იდეოლოგი იყო ილია ჭავჭავაძე, ან როგორი უნდა ყოფილიყო მისი საოცნებო მომავალი საზოგადოება, ვ. გოგოიძემ ასეთი შეხედულება გამოთქვა: „ილიას საოცნებო სამართლიანი საზოგადოება „მშრომელთა საზოგადოება უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ნიშნავს თუ არა ეს რომ ილია ჭავჭავაძეს „მშრომელის“ ცნება დაეყვინა „გლეხის“ ცნებაზე, იმ გლეხისა, რომელსაც ილია ხედავდა თავის თანამედროვე საქართველოში? ჩვენი აზრით, არა. ილია არ იყო ტეტია გლეხის მოტრფიალე, იდეალად არ იხდიდა უსწავლელს, გაუნათლებელს, ტყაპუჭიან გლეხს. მისი იდეალი იყო მშრომელი და გამრჩე ადამიანი, მაგრამ ისეთი, რომელიც თავისი ცოდნით, თავისი განათლებით გაცილებით მაღლა იდგებოდა, ვიდრე ტყაპუჭიანი გლეხი. უფრო სწორად რომ ვთქვათ, მის იდეალს წარმოადგენდა ადამიანი, რომელიც იქნებოდა განსახიერება განათლების შეერთებისა შრომასა და გარჯასთან; წიგნისა — საქმესთან და ამ გზით განთავისუფლებული იქნებოდა იმ უვიცობისა და ცალმხრივობისაგან, რაც ცხოვრების პირობების გამო ახასიათებდა, როგორც თავადაზნაურობას, ისე გლეხობას“². ავტორის აზრით, ამიტომაც, რომ ილია ჭავჭავაძე თავადაზნაურობას არაერთხელ მოუწოდებს შრომისაკენ, გლეხობას განათლებისაკენ³.

XIX საუკ. მეორე ნახევრის საზოგადოებრივი აზრის შესწავლისათვის დიდი პატივია პროფ. გ. მეგრელიშვილის ნარკვევების მნიშვნე-

¹ გიორგი ჭიბლაძე, ილია ჭავჭავაძე. მონოგრაფია, თბილისი, 1966 წ., გვ. 672.

² ვახტანგ გოგოიძე, ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობა, თბილისი, 1962, გვ. 394.

³ იქვე, გვ. 395.

ლობა. ავტორი ამ ნარკვევებში ქართულ ეკონომიურ აზრზე ამახვილებს ყურადღებას და რიგ ახალ და საყურადღებო დებულებებს გვთავაზობს. მაგრამ ავტორი საერთოდ უვლის გვერდს ილია ჭავჭავაძეს; ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგია არც შედიოდა ავტორის კვლევის სფეროში. მიუხედავად ამისა, XIX საუკ. მეორე ნახევრის მოღვაწეთა კლასობრივი პროფილის განსაზღვრისას ამ შრომიდან მრავალი სასარგებლო აზრის ამოკრეფა შეიძლება.

XIX ს. მეორე ნახევრის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შესწავლისას მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის გ. აბზიანიძის, კ. მეძველიას, ა. კალანდაძის, ა. გაჩეჩილაძის, ვ. მეზხევეიშვილის, ვ. ვახანიას, გ. ზაქარიას, ა. კენჭოშვილის, ა. იოსელიანის, გ. თოდუას ნაშრომებს, რომლებშიაც შესწავლილია ამ ეპოქის მოღვაწეთა ცხოვრება და მოღვაწეობა, ან მათი შემოქმედების ცალკეული პრობლემები, გამოვლენილი და გაანალიზებულია მრავალი ახალი საარქივო მასალა და გაკეთებულია საყურადღებო დასკვნები. ამ ავტორების ყველა სასარგებლო აზრი ჩვენს მიერ გათვალისწინებულია და ამასთან მითითებულია სათანადო გვერდებზე.

* * *

1964 წელს ჩვენ გამოვაქვეყნეთ ნაშრომი „რუსეთი XIX საუკ. 60—80-იან წლებში“, სადაც ცალკე თავად გამოვყავით „ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა რუსეთის იმპერიაში XIX საუკუნის 60—70-იან წლებში“. აქ შევეცადეთ ჩამოგვეყალიბებინა ის წყაროები, რომლებიც იმპერიის განაპირა—ნაციონალურ მხარეებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას ასაზრდოებდნენ¹. თავში მოკლედაა განხილული XIX ს. 60-იანი წლებიდან საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ახალი ეტაპის დაწყების მიზეზები და ამ მოძრაობის მესვეურთა ძირითადი პროგრამა, რომელიც ითვალისწინებდა ქართველი ხალხის მატერიალური და სულიერი ძალების კონსოლიდაციას, ქართული მამულიშვილობის კეთილშობილური ცნების აღდგენას და საქართველოს განთავისუფლებას ცარიზმის კოლონიური უღლისაგან, მისი ეროვნული სუვერენიტეტის აღდგენა-განვითარებას². ამ მოძრაობის ძირითად ლოზუნგად მივიჩნიეთ „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“, ჩვენ გავი-

¹ ა. სურგულაძე, რუსეთი XIX ს-ის 60—80-იან წლებში. თბილისი, 1964, გვ. 139.

² იქვე, გვ. 164.

ზიარეთ ადრე გამოთქმული თვალსაზრისი, „ყველაზე მტკივნეული, ყველაზე ძირითადი საკითხი, რომლის გარშემო ქართველ 60-იანელთა საზოგადოებრივი მოღვაწეობა გაიშალა. ეროვნული საკითხი იყო. ამ პრიზმაში გადატყდა მათი დემოკრატიული, განმანათლებლური სულისკვეთება და იდეები. ამ კუთხით შეხედეს მათ ქართველ ერს, მის კლასებსა და წოდებებს, მის მომავალ ცხოვრებას, მის დანიშნულებას, და აქ შეიძლება ითქვას, გამოვლინდა მათი იდეოლოგიის ძლიერი და სუსტი მხარეებიც“¹. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშის, ილია ჭავჭავაძის და მისი თანამებრძოლების შესახებ წიგნში მითითებულია, რომ ისინი „გულწრფელი დემოკრატები და განმანათლებლები იყვნენ. მათი მოძღვრება მარქსამდელი დემოკრატიული იდეოლოგიის საუკეთესო მონაპოვართა შემოქმედებითი ათვისების საფუძველზე ქართული სინამდვილიდან ამოდიოდა და ქართული აზროვნების პროგრესს ემსახურებოდა. ილია არც ლიბერალი იყო, არც ჩერნიშევსკის თარგზე გამოქრილი რევოლუციონერ-დემოკრატი. არც წვრილბურჟუაზიის იდეოლოგი, მიუხედავად იმისა, რომ თითოეული ამ მიმართულების ცალკე ელემენტი მოიპოვება მის მხატვრულ შემოქმედებასა და პუბლიცისტიკაში, ცხადია, არა ეკლექტური ნარევის, არამედ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგიის ორგანული შემადგენელი ნაწილის სახით“.

ილიას მრავალმხრივი მოღვაწეობის ყველაზე არსებითი მხარეების გათვალისწინება გვიკარნახებს ვალიაროთ იგი XIX ს. 60—70-იანი წლების დიდ განმანათლებლად და დემოკრატად, ქართველი ბალხის სულიერ მამად, მის ბელადად სოციალური და კოლონიური ჩაგვრისაგან ერის განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში“.

წიგნის დანიშნულება და მოცულობა მაშინ საშუალებას არ გვაძლევდა ეროვნული მოძრაობის შესახებ გამოთქმული ზოგი მოსაზრება დაგვესაბუთებინა. ამ მოსაზრებათა ფართო ანალიზს შეძლებისდაგვარად წინამდებარე ნარკვევში ვითვალისწინებთ.

¹ ა. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, რუსეთი XIX ს-ის 60—80-იან წლებში, თბილისი, 1964, გვ. 163.

² ი ქ ე ე, გვ. 175.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მასაზრდოებელი წყაროების საკითხისათვის

ერის ცხოვრებაში ესა თუ ის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობა არ შეიძლება ერთბაშად, ხელსაყრელი ვითარების მომწიფების გარეშე და წინასწარ მოუძზადებლად აღმოცენდეს. მართალია, ისტორიაში ზოგჯერ ხდება, რომ ამა თუ იმ ხალხს რაიმე პოლიტიკურ მოვლენას ან იდეებს გარედან, შინაგანი მოთხოვნილების გაუთვალისწინებლად მოახვევენ თავს ხოლმე, მაგრამ ეს აქტი, თუ იგი ხალხის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული განვითარების დონეს არ შეესაბამება, ფესვებს ვერ გაიდგამს, საზოგადოებრივ ძალებს ვერ აიყოლიებს, ან სრულიად გაქრება, ან ეროვნულ სხეულს შერჩება როგორც მახინჯი მინაზარდი.

მე-19 საუკუნის 60-იანი წლებიდან საქართველოში გაჩაღებული მძლავრი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა სავსებით მომწიფებული, ქართველი ერისთვის დროული და აუცილებელი იყო. იგი ეფუძვნებოდა წინაისტორიული ვითარებით შედუღებულ მტკიცე საძირკველს, საზრდოობდა მრავალმხრივი უშრეტი წყაროებით, უპასუხებდა ქვეყნის განვითარების დონეს და ხალხის სულისკვეთებას. ასე რომ არ ყოფილიყო, ეს მოძრაობა ხალხის გულში ვერ დაისადგურებდა, ფართო გამოძახილს ვერ იპოვიდა, ეროვნული კონსოლიდაციის კეთილშობილურ საქმეს წარმატებით თავს ვერ გაართმევდა და ვერ შექმნიდა იმ ნაყოფიერ ნიადაგს, რომელზედაც შემდგომ საქართველოს რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ახალი, პროლეტარული ეტაპი გაიფურჩქნა და წამოიზარდა.

ამ წანამძღვრებიდან გამომდინარე, მე-19 საუკ. მეორე ნახევრის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შესწავლას ჩვენ ვიწყებთ პირველ რიგში მისი მასაზრდოებელი წყაროების კვლევადიებით. მიგვაჩნია, რომ პრობლემისადმი ამ კუთხით მიდგომა წარ-

მოაჩენს ეროვნული მოძრაობის დროულობას და დანიშნულებას, ხასიათსა და მასშტაბებს, მის სპეციფიკასა და როლს ქვეყნის პროგრესის საქმეში.

მე-19 საუკუნის 60-იანი წლებიდან აზვირთებული ეროვნული მოძრაობის მასაზრდოებელ წყაროებად ჩვენ შემდეგი გარემოებანი მიგვაჩნია:

1. ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის მძაფრი კრიზისი, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ხასიათი, კაპიტალიზმის განვითარება და ეროვნული კონსოლიდაციის ინტენსიური ეკონომიური პროცესი საქართველოში;

2. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღრინდელი ეტაპი საქართველოში, ქართული საზოგადოებრივი აზრის მაღალი ეროვნული ტრადიციები;

3. რევოლუციური სიტუაცია რუსეთის იმპერიაში, განმათავისუფლებელი მოძრაობის რევოლუციურ-დემოკრატიულ თაობის მძლავრი ბერიშები ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ;

4. რევოლუციური და ეროვნული მოძრაობის აღმავლობა ევროპაში.

1. საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პითარება მე-19 ს

60—70-იან წლებში

ცარიზმის მიერ კავკასიის საბოლოო დამორჩილება დაემთხვა იმ პერიოდს, როცა ყირიმის ომში დამარცხებული და საერთაშორისო ასპარეზზე პოზიციებშესუსტებულ თავადაზნაურულ იმპერიაში დიდი მღელვარება იწყებოდა. გლეხური რევოლუციის რეალური საფრთხე და ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარების აუცილებლობა უკარანახებდა მმართველ ზედაფენას განეხორციელებინა ბურჟუაზიული რეფორმები ზევიდან, რომ ამით თვითმპყრობელობის ქვემოდან რევოლუციური დამხობის რეალური საფრთხე აღეკვეთა. მძლავრ რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოძრაობას მხარი აუბა ნაციონალური განაპირა რაიონების ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამაც. პოლონეთის, ბალტიისპირეთის, უკრაინის, ბელორუსიის, ამიერკავკასიის პროგრესული, დემოკრატიული ძალები დაირაზმნენ ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის უღლისაგან განთავისუფლებისათვის. პოზიციებშესუსტებული ცარიზმი იძულებული გახდა ერთგვარად მაინც შეემსუბუქებინა კოლონიური ძალადობა და ბურჟუაზიული ხასიათის დათმობანი, ცხადია, უფრო შეცვლილ ფორმებში, განაპირა—ნაციონალურ რაიონებში გაეტარებინა.

60-იანი წლების ბურჟუაზიული რეფორმები ცარიზმმა ამიერკავკასიაში, ისევე როგორც რუსეთში, მისი დასაყრდენი წოდების — თავადაზნაურობის ინტერესების დაცვით ჩაატარა და კიდევ უფრო უმოწყალოდ გაძარცვა გლეხები, ვიდრე რუსეთში.

ამიერკავკასიაში, როგორც კოლონიურ ქვეყანაში, ბურჟუაზიული ურთიერთობისათვის გზის გაკაფვა და წოდებრივი პრინციპების დაშლა ცარიზმს არ აწყობდა, მაგრამ იმავე ძალამ, რომელმაც აიძულა იგი მოეხდინა ბატონყმობის გაუქმება რუსეთში, ცარიზმი განაპირა—კოლონიურ რაიონებშიც ასეთი დათმობის აუცილებლობამდე მიიყვანა. სამაგიეროდ, საგლეხო რეფორმა და საერთოდ მომდევნო ბურჟუაზიული რეფორმები ამიერკავკასიაში განხორციელდა შეკვეცილად, კოლონიური მფლობელობის ინტერესთა მაქსიმალური გათვალისწინებით და იმ ფენების გულის მოსაგებად, რომლებიც სოციალური თვალსაზრისით ცარიზმის საიმედო ბურჟუაზი იყვნენ მიჩნეული.

გლეხთა განთავისუფლების კანონი ამიერკავკასიაში პირველად თბილისის გუბერნიაში გამოცხადდა. ეს იყო 1864 წლის ნოემბერში. ერთი წლის შემდეგ რეფორმა გავრცელდა ქუთაისის გუბერნიაზეც (სამეგრელოში — 1867 წელს, აფხაზეთში — 1870 წელს და სვანეთში — 1871 წელს). 60-იანი წლების მეორე ნახევარში რეფორმა ამიერკავკასიის ყველა გუბერნიაზე გავრცელდა.

ამიერკავკასიაში ცარიზმმა უფრო მტკიცედ და ენერგიულად შემოინახა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის გადმონაშთები. გლეხობას შეუმცირდა მიწის ნაკვეთები, არ მიეცა ტყე და საძოვარი, გადასახადები კი გაუდიდდა. მემამულეებმა ფაქტიურად არათუ შეინარჩუნეს რეფორმამდელი მფლობელობა, არამედ გააფართოვეს კიდევ „ჩამონაჭრების“ ხარჯზე, ამასთან მიიღეს დიდძალი ფულადი შემოსავალი ყმების „გათავისუფლების“ გამო. ცნობილი ქართველი მოღვაწის ნ. ნიკოლაძის განსაზღვრით „რეფორმა იყო მძარცველობისა და ყაჩაღობის, სიყალბისა და დანაშაულობის დაცანონება“¹.

ცარიზმი, ჩვენთვის უკვე ცნობილი მიზეზების გამო, კიდევ უფრო ძუნწი აღმოჩნდა მომდევნო ბურჟუაზიული რეფორმების ამიერკავკასიაში გავრცელების საქმეში. საეროზო რეფორმა, კონსტიტუციური მმართველობის ეს სუროგატიც კი, ამიერკავკასიაში საერთოდ არ განხორციელებულა. ე. წ. „სასოფლო მმართველობა“, რომელიც ცარიზმმა ერობის ნაცვლად ამიერკავკასიაში გაატარა, პო-

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. I, 1931, გვ. 177.

ლიციისა და მთავრობის სამაზრო მოხელეთა უსიტყვო მონა-მორ-ჩილი დაწესებულება იყო, რომლის მთელი საქმიანობა მთავრობის გადასახადთა აკრეფით ამოიწურებოდა.

ამიერკავკასიაში ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ხასიათმა ყველაზე ნათლად სასამართლო რეფორმის გატარების საქმეში იჩინა თავი. ეს რეფორმა, როგორც ცნობილია, ყველაზე თანმიმდევრული ბურჟუაზიული რეფორმა იყო 60-იანი წლების რეფორმათა შორის, რომელიც ცარიზმს საერთოდ არ აწყობდა, მით უმეტეს კოლონიურ ქვეყნებში. ახალი პრინციპებით სასამართლო ორგანიზაცია ამიერკავკასიაში ცარიზმმა 1867 წლიდან დააწესა, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ არ დაუშვა მოსამართლეთა არჩევითობა, არ დაუშვა ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტი, ამასთან საქმის გამოძიება მომრიგებელ მოსამართლეებს დააკისრა. ამრიგად, ცარიზმმა ამიერკავკასიას თავზე მოახვია მთავრობის მოხელეთა, ცარიზმის ბიუროკრატიულ აპარატზე სავსებით დამოკიდებული სასამართლოები, სადაც საქმის წარმოება რუსულ ენაზე მიმდინარეობდა. რეფორმის ასეთ შელამაზებას, ანუ ფაქტიურად არარაობამდე დაყვანას, ცარიზმი იმით ამართლებდა, რომ თითქოს ამიერკავკასიის საზოგადოებრიობა ჯერ კიდევ მოუმზადებელი იყო სასამართლოს ისეთი ძირფესვიანი რეფორმისათვის, როგორიც რუსეთში განხორციელდა. ამ მოტივების მიღმა კი იმალებოდა უხეში კოლონიური ჩაგვრის მთელი სისტემა, რომელსაც ცარიზმი ახალ ვითარებაში არა ძალადობითა და პირდაპირობით, არამედ შეპარვით და მობოდიშებით ახორციელებდა.

კოლონიურ პოლიტიკას დაუქვემდებარა ცარიზმმა საქალაქო რეფორმაც. მართალია, ღარიბი მოსახლეობის 1865 წლის აჯანყების შემდეგ თბილისს, როგორც სამეფისნაცვალს რეზიდენციას, საქალაქო მმართველობა ებოძა, რომელმაც გაბურჟუების გზაზე შემდგარ თავაღაზნაურობას და ახლად ფეხადგმულ ბურჟუაზიას ერთგვარი პრივილეგიები დაუმკვიდრა, მაგრამ სამმართველო აპარატი მაინც მთლიანად ცარიზმის მოხელეებს დაუქვემდებარა. 1874 წლიდან თბილისზე გავრცელდა რუსეთის საქალაქო რეფორმის დებულებანი, მაგრამ აქ კიდევ უფრო მეტად, ვიდრე რუსეთის ქალაქებში ქალაქის მმართველობა გუბერნატორსა და პოლიციას ექვემდებარებოდა. ამიერკავკასიის გუბერნატორებს საგანგებოდ ევალეობდათ განსაკუთრებით ეთვალთვალათ ადგილობრივი ორგანოებისათვის და არ დაეშვათ მათი ინიციატივა. თბილისის ქალაქის მმართველობა გუბერნატორის კალთებქვეშ შეხიზნული საცოდავი დაწესებულება იყო, რომელიც მხოლოდ კომუნალურ მეურნეობას უვლიდა და სხვა

საკითხებში არ ერეოდა. რაც შეეხება ამიერკავკასიის საგუბერნიო და სამაზრო ქალაქებს, იქ საქალაქო რეფორმა უფრო გვიან განხორციელდა (მაგალითად, ქუთაისსა და ბათუმში 1888 წელს, ხოლო სოხუმსა და ფოთში — 1892 წელს, გორში, ღუშეთში, სიღნაღში, ახალციხეში, ახალქალაქში — 1894 წელს) და უფრო მეტი „ზომიერების“ დაცვით.

60—70-იან წლებში რუსეთში რევოლუციური სიტუაცია სუფევდა. რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობა არყევდა თვითმპყრობელობის ბურჟებს. ცარიზმს უჭირდა და ამ გაჭირვების შედეგი იყო კიდევ ბურჟუაზიული შინაარსის რეფორმები. იმპერიის ცენტრებში გაღვივებულ რევოლუციურ ბრძოლას მხარს აძლევდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა იმპერიის განაპირა — ნაციონალურ რაიონებში. ეროვნული ძალები კონსოლიდაციას იწყებდნენ პოლონეთში, ბალტიისპირეთში, უკრაინაში, ბელორუსიასა და ამიერკავკასიაში.

მასების აქტივობით შემფოთებული ცარიზმი იძულებული იყო ერთგვარი გასაქანი მიეცა ნაციონალურ-კულტურული ძალებისათვის, რომლებიც კონსოლიდაციას და ეროვნული ტრადიციების აღორძინებას იწყებდნენ. ამ ვითარებით კარგად სარგებლობდნენ საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურები, რომელთაც 60—70-იან წლებში ენერგიულად მოჰკიდეს ხელი მასების გათვითცნობიერების, ეროვნული შეგნების გაღვივების საქმეს და გააჩაღეს მძაფრი ბრძოლა კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ.

ბატონყმობის გაუქმებამ და მომდევნო ბურჟუაზიულმა რეფორმებმა მე-19 საუკუნის 60-იანი წლებიდან რუსეთში გზა გაუხსნეს კაპიტალიზმის განვითარებას. რეფორმებმა რუსეთი გამოიყვანა მძაფრი სამეურნეო კრიზისიდან, დააჩქარა მისი ნატურალური კარჩაკეტილობის საბოლოო დამსხვრევა, გააფართოვა მისი საშინაო და საგარეო ბაზარი. ბატონყმობის მოსპობამ რუსეთის მრეწველობას უზვად მისცა მისთვის საჭირო და მუდამ საძებარი მუშახელი და დააჩქარა ახალი საზოგადოებრივი კლასების — ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის ფორმირება. კაპიტალისტურ ურთიერთობათა დამკვიდრებამ რუსეთის სოფლებში და სასაქონლო მეურნეობის ინტენსიურმა ზრდამ საბოლოოდ გლეხთა კლასის დიფერენციაცია გამოიწვია. ბურჟუაზია გაბატონდა ქალაქად და სოფლად, მან ხელთ იგდო ქვეყნის ეკონომიკის საკომანდო პუნქტები. ცარიზმი ამ ახალი, ეკონომიურად გაბატონებული კლასის ინტერესების ანგარიშგამწვევი გახდა, მაგრამ რუსეთის თავადაზნაურულ კლასს რეფორმის

შემდგომაც არ დაუკარგავს თავისი ყოვლისშემძლეობა. რუსეთის თავადაზნაურული კლასის ინტერესების დამცველმა ცარიზმმა თვით განახორციელა ეს რეფორმები, რათა შეენარჩუნებინა პოლიტიკური ბატონობის ეკონომიური საფუძველი — მსხვილი მემამულური მიწათმფლობელობა. ცარიზმის მიერ შემონახული ფეოდალურ-ბატონყმური ნაშთები კაპიტალიზმის განვითარებას ყოველთვის ძნელად დასაძლევ დაბრკოლებებს უქმნიდნენ. ამიტომ რუსეთში რეფორმის შემდეგაც მტკივნეულად მიმდინარეობდა ახალი ურთიერთობის სრული გამარჯვება მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში. კაპიტალიზმს კვლავ უჭირდა ეკონომიკის სიღრმეში შეღწევა, უჭირდა ძველ ურთიერთობათა ნაშთების სრული და სწრაფი ლიკვიდაცია და ამიტომ იგი, ისე როგორც მყარ ნიადაგზე მიშვებული წყალი, მიისწრაფოდა არა სიღრმეში, არამედ სიბრტყეზე, რადგან აქ ნაკლებად შემაჩერებელი დაბრკოლებანი, ხვდებოდა. ამას ხელს უწყობდა ცარიზმის მიერ მე-19 საუკუნეში დაპყრობილ ტერიტორიათა სიფართოვეც.

ახალ, კაპიტალისტურ ეპოქაში იმპერიის განაპირა—კოლონიური მხარეების ეკონომიური ათვისების პროცესი ინტენსიურად წარიმართა და ბურჟუაზიის ინტერესებს დაუმორჩილდა. კოლონიური მხარეების ეკონომიური ექსპლუატაციის გაძლიერებისათვის ამოქმედდა რუსული და უცხოური კაპიტალი.

ამიერკავკასიაში ბატონყმური ურთიერთობის ლიკვიდაცია ცარიზმმა იმგვარად განახორციელა, რომ დაიცვა თავადაზნაურული კლასისა და მეტროპოლიის ბურჟუაზიის ინტერესები. ადგილობრივი თავადაზნაურული წოდება, რომელსაც ცარიზმი თავის კოლონიურ ქვეყანაში მძლავრ დასაყრდენ ძალად მიიჩნევდა, მან უხვად დააჭილდოვა გლეხების ხარჯზე, რომელთაც დროებით სარგებლობაში გამოეყო გაცილებით ნაკლები რაოდენობა მიწებისა, ვიდრე რეფორმამდე ფლობდნენ. ამასთან, შინაყმები და ხიზნები მთავრობამ სავსებით უმიწაწყლოდ დატოვა, ხოლო „ნადელის“ სარგებლობისათვის გლეხებს აუტანელი გადასახადები დააკისრა. თბილისის გუბერნიის კერძომფლობელობითი 128574 7,77 დესეტინა მიწიდან 992 216,11 დესეტინა, ანუ 77,17% თავადაზნაურულ საკუთრებად დარჩა¹. ქუთაისის გუბერნიის კერძომფლობელობითი 638 474,19 დესეტინიდან 495, 125,36 დესეტინა ანუ 77,55% თავად-აზნაურების საკუთრებად დარჩა.

¹ Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях, под ред. Ф. Гогичайшвили, 1910, стр. XI.

კავკასიის მეფისნაცვალ ვორონცოვ-დაშკოვი ნიკოლოზ მეორისადმი წარდგენილ მოხსენებაში აღნიშნავდა: „ბატონყმობის გაუქმება ამიერკავკასიაში, განსაკუთრებით კი საქართველოში, მემამულეთათვის მეტისმეტად ხელსაყრელ და გლეხებისათვის არახელსაყრელ პირობებში მოხდა. მთავრობამ საკუთრივ რუსეთში მიღებული პრინციპებისაგან განსხვავებით, გლეხთა პიროვნული დამოკიდებულების შეწყვეტის გამო თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიათა თავად-აზნაურებს გადაუხადა ყოფილ მემამულეთა გლეხების თითოეულ სულზე 25 მანეთიდან 50 მანეთამდე, რამაც შეადგინა 7 მილიონის თანხა და ამით უფრო გაზარდა ბატონყმობის დროს არსებული გლეხთა საადგილმამულო ვალდებულებების ნორმები“¹.

დაიცვა რა თავისი პირველი მოკავშირისა და დასაყრდენის — ადგილობრივი თავადაზნაურობის ინტერესები, ცარიზმმა მეტროპოლიის ბურჟუაზიასაც გაუხსნა ხელ-ფეხი ამიერკავკასიის ეკონომიური ექსპლოატაციისათვის. გაძარცვული გლეხობის სახით შეუქმნა მას იაფი ადგილობრივი მუშა-ხელი.

ცარიზმის მხარდაჭერით გათამამებულმა ბურჟუაზიამ ახალ ეპოქაში ინტენსიურად მოჰკიდა ხელი კოლონიების ეკონომიურ ათვისებას. უპირველესი საშუალება ამ მხრივ რკინიგზა აღმოჩნდა. რუსეთის „...ბურჟუაზია იწყებს თავის კოლონიებში გიგანტური რკინიგზების შენებას, ქმნის იქ ბაზარს, შეაქვს ახალგაზრდა ქვეყანაში ბურჟუაზიული წყობილების სიმშვენიერენი, იქაც განსაკუთრებული სიჩქარით ზრდის სამრეწველო და სამიწათმოქმედო ბურჟუაზიას, ხოლო მწარმოებელთა მასას მუდამ მშვიერ უმუშევართა რიგებში ისვრის“² — ასე ახასიათებდა ვ. ი. ლენინი რეფორმის შემდგომ ბურჟუაზიის სწრაფვას განაპირა—კოლონიური მხარეებისაკენ, რომელშიც ცხადია, ამიერკავკასიაც იგულისხმებოდა.

საგლეხო რეფორმა ამიერკავკასიაში დასრულებულიც კი არ იყო, როცა ცარიზმმა აქ დაიწყო რკინიგზის მშენებლობა, რომელსაც მხარის ეკონომიური ათვისებისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. 1871 წ. გაიხსნა რკინიგზის ხაზი ფოთ-ყვირილას შორის, ხოლო 1872 წ. თბილის-ფოთის სარკინიგზო ხაზი. 1883 წ. ამას დაემატა ბაქო-ბათუმის ხაზი. მალე ბაქო-ბათუმის რკინიგზის ხაზს ქუთაისი, ტყიბული და ბორჯომი დაუკავშირდა. თბილისი მნიშვნელოვან სარკინიგზო კვანძად იქცა. რკინიგზის მშენებლობას მოჰყვა

¹ Всеподданейшая записка по управлению кавказским краем ген. адъютанта графа Воронцова-Дашкова, 1907, стр. 68.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. I, გვ. 369.

სარკინიგზო დებოების და რკინიგზის მთავარი სახელოსნოს შექმნა თბილისში.

რკინიგზების გაყვანამ ერთბაშად მიიზიდა საქართველოსა და ამიერკავკასიის ბუნებრივ სიმდიდრეებს აღრევე დახარბებული რუსი და უცხოელი საქმოსნები. მხარის მრავალფეროვანი მეურნეობის დასაუფლებლად მოზღვავდა რუსული და უცხოური კაპიტალი. ბათუმის შემოერთებამ ამიერკავკასიის ვაჭრობის პერსპექტივები გააფართოვა. „რკინიგზებმა, ფოსტა-ტელეგრაფმა დასერეს და შეაერთეს ვეებერთელა სახელმწიფოს დაშორებული ადგილები ერთმანეთთან და მათთან ერთად საქართველოც. გემებმა შავი და კასპიის ზღვები გააპეს და ორ ზღვათა შუა ხმელეთის მიუვალი მთები, სადაც მეფეები და მთავრები ომიანობის დროს მტრისაგან იფარავდნენ, რკინიგზებმა გახვრიტეს და ახალმა „ვეშაპმა“ მიაკივლა მიყრუებულ მიდამოებს. ბუნება და ადამიანები შეკრთნენ, გამოიღვიძეს და თვლების ფშვნეტიტ ქართველი ჯერ შორიდან მიაჩერდა ამ ცხოველს და მერე თვითვე შეაჯდა, გაპყვა“¹. — წერდა ლ. კეცხოველი გაზ. „ბრძოლის“ ფურცლებზე 1901 წელს. მეტროპოლიის ბურჟუაზია, როგორც წესი, ამიერკავკასიის კოლონიურ მხარეს ეკონომიურ დანამატად მიიჩნევდა მხოლოდ. მის გეგმებში სრულიად არ შედიოდა ამიერკავკასიის საწარმოო სიმძლავრის შექმნა, ინდუსტრიული განვითარება, კოლონიურ-განაპირა მხარეს მეტროპოლიის მრეწველობის ნედლეულით მომარაგება უნდა დაკისრებოდა. ამიერკავკასია ამ მხრივ ბრწყინვალე პერსპექტივებს სახავდა. აქ უხვად მოიპოვებოდა სამრეწველო ნედლეული—ნავთობი, ქვანახშირი, მარგანეცი, სპილენძი; მსუბუქი მრეწველობისათვის საჭირო ნედლეული — ბამბა, მატყლი, თამბაქო, ღვინო და სხვ. რუსი და უცხოელი კაპიტალისტები დააცხრნენ ამ ნედლეულს. ინტენსიურად დაიწყო ბაქოს ნავთობის ამოღება და მალე იგი იმპერიის უმძლავრესი ბაზა გახდა (თუ მე-19 საუკუნის 60-იან წლებში ბაქოში ნავთობის მოპოვება 557 000 ფუტს არ აღემატებოდა, 1902 წლისათვის მან 637,7 მილიონ ფუტს მიაღწია). ბაქოს ნავთობის ექსპორტი მსოფლიო ბაზარზე ბათუმის ნავსადგურიდან წარმოებდა. ამან ბათუმის სამრეწველო აღმავლობა განაპირობა. დაიწყო კიათურის მარგანეცისა და ტყიბულის ქვანახშირის მოპოვება, სპილენძის გამოდნობა. მხარის ეკონომიური ექსპლოატაციის ინტენსიურად დაწყებამ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში რიგი სამრეწველო საწარმოების აგების საჭიროებაც გამოიწვია. ცარიზმი ძუნწად მიდიოდა ამ დათმობაზე, რადგან

¹ გაზ. „ბრძოლა“ 1901, სექტემბერი, № 1.

კოლონიურ—განაპირა მხარეში პროლეტარიატის მრავალრიცხოვანი კადრის გაჩენისა ემინოდა. მიუხედავად ამისა, ბურჟუაზიული საქმოსნები აქ მაინც აგებდნენ ახალ-ახალ საწარმოებს, რომელთა ძირითადი დანიშნულება იაფი ნედლეულის ადგილობრივი დამუშავება და დიდძალი მოგების მიღება იყო. მრეწველობის წამყვანი დარგების განვითარება კი ხელოვნურად ფერხდებოდა. რუსეთის ბურჟუაზიას უფრო აწყობდა რუსეთიდან შემოეტანა თავისი საფაბრიკო-საქარბნო პროდუქცია. კოლონიის, როგორც გასაღების ბაზრის, დანიშნულება ამ მხრივაც ვლინდებოდა. ამიერკავკასიის ნახევრად კუთხარული საწარმოები ველარ, უძლებდნენ იაფი და მაღალხარისხოვანი საფაბრიკო პროდუქციის კონკურენციას. „თანდათან იღვენებოდა ადგილობრივი საუკუნეობრივი „შინამრეწველური“ სარეწები, რომლებიც ეცემოდნენ მოსკოვიდან შემოტანილი ფაბრიკატების კონკურენციის გამო. ეცემოდა იარაღის ძველებური წარმოება ტულიდან და ბელგიიდან შემოტანილ ნაწარმთა კონკურენციის გამო, ეცემოდა რკინის შინამრეწველური დამუშავება შემოტანილი რუსული პროდუქტის კონკურენციის გამო, აგრეთვე სპილენძის, ოქრო-ვერცხლის, თიხის, ქონისა და სოლის, ტყავის და სხვ. შინამრეწველური დამუშავება. ყველა ეს პროდუქტი უფრო იაფად მზადდებოდა რუსეთის ფაბრიკებში, რომლებიც კავკასიაში გზავნიდნენ თავიანთ ნაწარმს. ეცემოდა რკინის დამუშავება ყანწად საქართველოში ფეოდალური წყობილებისა და მისი ისტორიული ნადიმების დაცემის გამო, ეცემოდა ქუდის სარეწი აზიური კოსტიუმის ევროპულით შეცვლის გამო, ეცემოდა რუმბებისა და ქვევრების წარმოება ადგილობრივი ღვინისათვის, რომელიც პირველად გამოჰქონდათ გასაყიდად (რაც იწვევდა მეკასრეობის განვითარებას) და რომელიც თავისი მხრით იპყრობდა რუსეთის ბაზარს. ამრიგად, რუსეთის კაპიტალიზმი კავკასიას ითრევდა საქონლის მსოფლიო ბრუნვაში, ანიველირებდა მის ადგილობრივ თავისებურებებს — ძველებური პატრიარქალური კარჩაკეტილობის ნაშთს, — ქ მ ნ ი დ ა ბ ა ზ ა რ ს თავისი ფაბრიკებისათვის... კავკასიის გაძლიერებული კოლონიზაციისა და მისი მიწათმოქმედი მოსახლეობის გაძლიერებული ზრდის პროცესთან ერთად წარმოებდა აგრეთვე (ამ ზრდით მიჩქმალული) პროცესი მოსახლეობის მიზიდვისა მიწათმოქმედებიდან მრეწველობისაკენ“¹.

ამრიგად, ის რაც ცარიზმმა კავკასიაში ვერ გააკეთა მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში მისი ეკონომიური ჩამორჩენილობის გა-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 703—704.

შო (ვერ აითვისა ამიერკავკასია ეკონომიურად), გაკეთდა მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში. მე-19 საუკუნის 80—90-იანი წლებისათვის ამიერკავკასიის ეკონომიური ათვისების პროცესი ინტენსიურად გაიშალა. ამით დასრულდა ამიერკავკასიის ეკონომიური დაპყრობა ძირითადად (და არა სავსებით).

მართალია, საქართველოსა და ამიერკავკასიაშიც ცარიზმი ერთგვარად ზღუდავდა მრეწველობის განვითარებას, მაგრამ ამ შეზღუდვას არ ჰქონია მკაცრი, ამკრძალავი ხასიათი. ამიერკავკასია არ იყო ისეთი ტიპის კოლონია, როგორიც, მაგალითად, ინდოეთი ან აფრიკის ქვეყნები. ამიერკავკასიის პოლიტიკური დაპყრობისა და ეკონომიური ათვისების მთელი პროცესი, იმპერიის მმართველი ზედაფენის თვალსაზრისით, იყო ამ მხარის რუსეთის პოლიტიკურ სხეულთან შერწყმის პროცესიც. ცარიზმი ამ ქვეყნებს „თავისად“ უყურებდა და სრულიადაც არ აწყობდა მათი მიტოვება მართო კოლონისტ-მტაცებელთა ანაბარა. შემოერთებული განაპირა—ნაციონალური რაიონების იმპერიის სხეულთან შერწყმა და სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების ნიველირება ერთგვარად დადებითი და პროგრესული იყო ამ ხალხებისათვის, რადგან ხელს უწყობდა ეკონომიური ცხოვრების სწრაფ აღმავლობას, ეს იყო ის სპეციფიკა, რომელიც რუსეთის „შინაგან კოლონიებს“ განასხვავებდა, ვთქვათ, ინგლისის კოლონიებისაგან.

მე-19 საუკუნის 90-იან წლებში საქართველოში შეიქმნა მთელი რიგი სააქციო საზოგადოებანი (ადელხანოვის, ტაიროვ-ალიხანოვის თამბაქოს ფაბრიკების, იარაღოვის ლითონდამამუშავებელი წარმოებისა და სხვ.). რუსეთის კაპიტალისტ-მრეწველები თავისუფალი კონკურენციის ვითარებაში საქართველოშიც იწყებდნენ მხრების გაშლას. ცარიზმს ამ წამოწყებათათვის წინააღმდეგობა არ გაუწევია. დამახასიათებელია, რომ ცარიზმის მიერ ადგილობრივ ვაჭარ-მრეწველთა ინიციატივის დაშვების პოლიტიკა ტარდებოდა სწორედ იმ დროს, როცა გაცხოველებით მიმდინარეობდა ბრძოლა ეროვნული კულტურის, პირველ რიგში, ქართული ენის წინააღმდეგ (დონდუკოვ-კორსაკოვის, იანოვსკის და სხვ. ღონისძიებანი). ამაშიც იჩენდა თავს „შინაგანი კოლონიების“ მიმართ ცარიზმის ასიმილატორული ტენდენცია. რუსეთის ბურჟუაზიის მიერ ამიერკავკასიის ეკონომიური დაპყრობა-ექსპლოატაციის მთელ ამ პროცესს ერთგულად ემსახურებოდა. ცარიზმი, რომელმაც ადრევე განახორციელა მისი პოლიტიკური დაპყრობა და ახლა რუსი ჯარისკაცის ხიშტებით იცავდა მეტროპოლიის ბურჟუაზიის მძარცველურ საქმიანობას.

XIX ს. 60—70-იანი წლების საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების მოკლე მიმოხილვა უფლებას გვაძლევს შემდეგი დასკვნები გავაკეთოთ.

ბატონყმობის გაუქმებამ და 60—70-იანი წლების სხვა რეფორმებმა ქვეყანა განვითარების ახალ ფაზაში შეიყვანა; საქართველო კაპიტალისტური განვითარების გზაზე დადგა; ბატონყმური ურთიერთობანი კვდომას განიცდიდნენ; ქალქად და სოფლად ბურჟუაზიული ურთიერთობანი იწყებენ გაბატონებას. მაგრამ რამდენადაც ცარიზმის მიერ განხორციელებული ცვლილებანი ნაძალადევი და შეზღუდული იყო, იმდენადვე ახალი ურთიერთობის გაბატონება ნელსა და მტკივნეულ ხასიათს ატარებდა.

ცარიზმმა მის საიმედო დასაყრდენს — ქართველ თავადაზნაურობას კვლავ შეუნარჩუნა ეკონომიური ბატონობის საფუძველი — აზნაურული მიწათმფლობელობა. ეკონომიურად წელმაგარი ფეოდალური კლასი ათეული წლების მანძილზე ისევ ებლაუქებოდა ისტორიის სცენას და ბურჟუაზიულ ურთიერთობას გზას არ უთმობდა. ამ ორი კლასის სამკედრო სასიცოცხლო ჭიდილის მტკივნეული პროცესი ყველაზე მეტად ექსპლოატირებული კლასების — ბატონყმური ურთიერთობიდან ფორმალურად თავისუფალი გლეხობისა და ფორმირების პროცესში მყოფი პროლეტარიატის გაძლიერებული ძარცვით ხასიათდებოდა.

ასეთ ვითარებაში კლასობრივი ბრძოლა ღრმავდებოდა, ფეოდალ-აზნაურობისა და გლეხობის შეურიგებელ კლასობრივ ბრძოლას ერწყმოდა ბრძოლა ახლად ფორმირებულ ბურჟუაზიასა და პროლეტარიატს შორის. ეს უკანასკნელი ჯერ კიდევ სუსტი და გამოუყვეთელი იყო, მაგრამ შეგნებულობისა და ორგანიზებულობის სწრაფი ზრდის ტენდენციით ხასიათდებოდა. რეფორმის შემდგომმა ეპოქამ საქართველოში სოციალური ძალების ახლებური დაჯგუფება მოახდინა. თავადაზნაურობა დანაწევრდა და დაიშალა. ერთმა ნაწილმა ქალაქს მიაშურა და სახელმწიფო სამსახური მოძებნა. მეორე ნაწილი, მართალია, სოფელში დარჩა და მეურნეობას განაგრძობდა, მაგრამ, ახალი ეპოქისათვის მოუმზადებელი აღმოჩნდა. უზრუნველ ცხოვრებას შეჩვეულმა ნელ-ნელა მიჰყო ხელი მამულების დაგირავებას, ან გაყიდვას. მემამულეთა მხოლოდ მცირე ნაწილმა მოახერხა თავისი მეურნეობის გარდაქმნა კაპიტალისტურ ყაიდაზე და ახალ ვითარებასთან შეგუება. დიდი ნაწილი, განსაკუთრებით წვრილი

აზნაურობა, ეკონომიურად ჩამოქვეითდა, დაძაბუნდა, და ნაწილობრივ გაპროლეტარებულ სოციალურ ფენაში აითქვიფა.

რეფორმისშემდგომი პერიოდი საქართველოში გლეხთა კლასის დაშლით ხასიათდებოდა. განგლეხების პროცესმა ინტენსიური ხასიათი მიიღო 70—80-იან წლებში. მცირემიწაწყლიანი გლეხოვანი ველარ აუვიდა მემამულური იჯარისა და სახელმწიფო გადასახადების სიმძიმეს, მან ქალაქს მიაშურა, სადაც კაპიტალისტის კლანკებში აღმოჩნდა. გლეხოვის მეტად მცირე ნაწილმა მოახერხა ადგილმამულის გაფართოება, სასაქონლო ურთიერთობის გაცხოველებით ხელის მოთბობა და ახალ სოციალურ ფენაში—ბურჟუაზიულ ფენაში გადანაცვლება. არსებითად კი საქართველოს სოფელი მემამულეთა თვითნებობით სულმეხუთული, ჩარჩ-სპეკულიანტების ამაღრა დარჩა და სიღატაკეში, სიბნელესა და უეცოობაში იხრჩობოდა.

70—80-იანი წლებიდან საქართველოში უკვე თვალნათლივ გამოიკვეთა კაპიტალისტური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი ტენდენციები. გაფართოვდა საზოგადოების ბურჟუაზიული ელემენტების მოქმედების არე. შეიქმნა ახალი კაპიტალისტური წარმოებანი; აღმოცენდა მომპოვებელი და დამამუშავებელი მრეწველობის მძლავრი კერები. დაიწყო ახალი სოციალური ფენის — ეროვნული ბურჟუაზიის ფორმირება. მაგრამ ეროვნული ბურჟუაზიის კლასობრივი კონსოლიდაცია ხდებოდა იმ ვითარებაში, როცა ვაჭრობა-მრეწველობაში გაბატონებული პოზიცია სომხურ და რუსულ კაპიტალს ეკავა. ეს ვითარება ქართული ბურჟუაზიის მოლონიერების ხელისშემშლელი აღმოჩნდა და თავიდანვე გაუღვივა მას ოპოზიციური განწყობილება და ეროვნული თავდაცვის სულისკვეთება, რომელიც აბრად გამოიყენა თავისი კლასობრივი პოზიციის განმტკიცებისათვის ბრძოლაში.

ბურჟუაზიის კლასის ფორმირების კვალდაკვალ საქართველოს ქალაქებში მიმდინარეობდა ახალი საზოგადოებრივი ძალის — პროლეტარიატის ფორმირება. ეს პროცესი დაჩქარდა 80—90-იან წლებში. პროლეტარიატის რიგები საქართველოს სოფლებიდან გამოქცეული გუშინდელი ყმების ხარჯზე ივსებოდა. ადრე ფეოდალური ჩაგვრით სულმეხუთული გლეხოვანი ახლა ქალაქში, საკუთარი მკლავის ამარა დარჩენილი, კაპიტალისტური ჩაგვრის უღელში გაება. პროლეტარიატის გაჩენა ახალი ეტაპის დამწყები გახდა მშრომელი და ექსპლოატირებული კლასების იმ განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, რომელიც XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე შეუწყვეტლად წარმოებდა სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ.

ბატონყმობის გაუქმებამ და კაპიტალიზმის განვითარებამ საბო-

ლოდ დაამსხვრია საქართველოს ცალკეული კუთხეების სამეურნეო კარჩაყეტილობა. რკინიგზის გაყვანამ, შეიძლება ითქვას, საქართველო მთლიან ეკონომიურ ორგანიზმად შეჰკრა. ქართველი ხალხის ეკონომიური ერთობა, მტკიცე საძირკველზე დადგა რამაც გადამწყვეტი როლი შეასრულა ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციის ხანგრძლივი პროცესის დამთავრებაში.

მაგრამ ეროვნული კონსოლიდაციის ინტერსიურ პროცესს წინ ეღობებოდა ცარიზმის უხეში კოლონიური პოლიტიკა. ეროვნული სახელმწიფოებრიობის გაუქმება, ქართული ენის სახელმწიფო ცხოვრებიდან გამოდევნა, ქართული ტრადიციების აბუჩად აგდება, ერის პროგრესულ ძალთა დევნა-რეპრესიები და ცარიზმის სხვა რეაქციული ღონისძიებანი აფერხებდა ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების პროცესის დასრულებას. ცარიზმი მიისწრაფვოდა, რომ საქართველო მეტროპოლიის ეკონომიური დანამატის ჩარჩოებით შემოეზღუდა და ამით კაპიტალისტური საწარმოო ძალების განვითარება შეეფერხებინა, ქართველი ხალხი სიბნელესა და უმეცრებაში ჰყოლოდა, მისი პროგრესულ-დემოკრატიული ძალების მოქმედება ჩაეხშო. იგი არ თაკილობდა არა მარტო ამიერკავკასიის ხალხების წაყიდება-წასისიანებას, არამედ საკუთრივ ქართველი ხალხის კონსოლიდირების შეფერხებას, რითაც ერთიანი ეროვნული ფრონტის შესუსტებას ვარაუდობდა. ცარიზმი საქართველოში აძლიერებდა კოლონიზატორულ ელემენტებს, საუკეთესო მიწებს ხელში უგდებდა რუს კოლონისტებს, რომ გაეთიშა ქვეყნის ეროვნული ძალები და აქ რუსული მოსახლეობის სახით დასაყრდენი გაეჩინა.

ამრიგად, ცარიზმი ახორციელებდა ქართველი ერის კონსოლიდაციის შემაფერხებელ პოლიტიკას. მისი სუბიექტური მიზანდასახულობა ეროვნული კონსოლიდაციის პროგრესულ ღონისძიებებს უპირისპირდებოდა. მაგრამ სხვა იყო ცარიზმის მისწრაფება და ის ობიექტური შედეგები, რომელიც რუსი და ქართველი ხალხის თანაცხოვრებას ახლდა.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ობიექტურად პროგრესული პროცესები, ამ ორი ხალხის თანაცხოვრების შედეგად რომ აღმოცენდა და თვით ცარიზმის ინტერესების მიღმა და საპირისპიროდ ზორციელდებოდა, ჩრდილავდა და ჯაბნიდა ცარიზმის მიზნებს და აჩქარებდა ქართველების ერად ჩამოყალიბების ხანგრძლივი ისტორიული პროცესის წარმატებით დაგვირგვინებას. ერთ-ერთი თვალსაჩინო ფაქტი ამ პროცესისა საქართველოს მუშათა კლასის ჩამოყალიბება იყო, რამაც ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესის წარმატებით დასრულებაში არსებითი როლი შეასრულა.

რეფორმის შემდგომმა სოციალ-ეკონომიურმა და პოლიტიკურმა მოვლენებმა საქართველოში ნაყოფიერი ნიადაგი შეუქმნა და სამოქმედო ასპარეზი გაუხსნა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას. ერის ცხოვრებაში დაწყებულმა დიდმა ძვრებმა მოამწიფეს ის დიადი აზრები და იდეები, რომლითაც XIX საუკუნის 60-იან წლებში „თერგდალეულები“ გამოვიდნენ. „თერგდალეულთა“ უპირველეს მიზანს შეადგენდა დაეჩქარებინათ ერის სულიერი ცხოვრების წინსვლის ის პროცესი, რომელიც რეფორმის შემდგომი პერიოდიდან დაიწყო და, მრავალი დაბრკოლების მიუხედავად, გზას მიიკვლევდა წინ.

**2. პროვინულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღრინდელი ეტაპი
საქართველოში, ქართული საზოგადოებრივი აზრის მაღალი
პროვინული ტრადიციები**

რუსეთის იმპერიაში ცარიზმის და ბატონყმობის წინააღმდეგ 60-იანი წლებიდან დაწყებული მძლავრი რევოლუციურ-დემოკრატიული ბრძოლა და ევროპის ქვეყნების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ქართველ სამოციანელთა იდეოლოგიის ჩამოყალიბებაში მაინც დამხმარე კომპონენტებს, გარეგან დამაჩქარებელ ფაქტორებს წარმოადგენდნენ. ძირითადი და მთავარი წყარო, რომლითაც ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საზრდოობდა, იყო მისი აღრინდელი საფეხური, მე-19 საუკ. ოცდაათიანელთა ეროვნული მოძრაობა. რომლის ყველაზე თვალსაჩინო ფაქტს, როგორც ცნობილია, 1832 წლის შეთქმულება წარმოადგენდა.

მე-19 ს. 30-იანი წლები რუსეთისა და, საერთოდ, ევროპის ხალხთა ცხოვრებაში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობით ხასიათდება. იტალიაში, გერმანიაში, ესპანეთში, ევროპის რიგ სხვა ქვეყნებში დემოკრატიული ძალები გაბედულად უტევდნენ ფეოდალურ-რეაქციულ რეჟიმს, საღვთო კავშირის პრინციპებს და ეროვნულ-სახელმწიფოთა შექმნის ლოზუნგით გამოდიოდნენ. 1830 წელს პოლონეთში აზვირთდა დიდი ეროვნული რევოლუცია. ეროვნულ იდეოლოგიის ნიშნებმა იჩინეს თავი უკრაინასა და ბალტიისპირეთში.

სენატის მოედანზე დეკაბრისტთა გმირული გამოსვლის ექვს მთელ იმპერიას გადაწვდა. საქართველო, რომელიც ცარიზმმა დეკაბრისტთა ერთი ჯგუფის გადასახლების ადგილად აირჩია, პეტერბურგში დატრიალებული მოვლენების კურსში აღმოჩნდა.

სწორედ ამ პერიოდისათვის საქართველოში წამოიზარდა ფართოდ განათლებული, პატრიოტული სულისკვეთებით განმსკვალული ნიჭიერი და ერუდირებული თაობა ინტელიგენციისა, რომლის მოღვაწეობა ძირითადად ეროვნულ საკითხს დაუქვემდებარდა. ოცდაათიანელთა ამ სახელოვანი პლეადის—ა. ჭავჭავაძის, გ. ორბელიანის, ალ. ორბელიანის, ს. დოდაშვილის, გ. ერისთავის, დ. ყიფიანის, ს. რაზმაძის და მრავალ სხვათა მთელი პრაქტიკული საქმიანობა და ლიტერატურული შემოქმედება მშობლიური ერის გამოღვიძება-გათვითცნობიერების, მისი „აღდგომა-გამოხსნის“, მისი დარაზმვის, მისი სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტის აღდგენის კეთილშობილურ საქმეს დასტრიალებდა.

მათ დაუცხრომელ საქმიანობას მოჰყვა კიდევ ქართული საზოგადოებრივი აზრის გამოცოცხლება. ქართულ აზროვნებაში წამყვანი პოზიცია სამშობლოს და ხალხის ინტერესებისათვის ბრძოლამ დაიკავა. ქართულმა მეცნიერებამ, რომლის საუკეთესო წარმომადგენლები პეტერბურგში და საქართველოში მოღვაწეობდნენ (იოანე, დავით, თეიმურაზ, პეტრე ბაგრატიონები, ს. დოდაშვილი, პ. იოსელიანი, ო. ბარათაშვილი და სხვ.), მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ეროვნული და საკაცობრიო მეცნიერული აზრის განვითარებაში. აღორძინება დაიწყო ძველთაგანვე ცნობილმა ქართულმა თეატრალურმა ხელოვნებამ. საქართველოში აღსდგა გაზეთი და შეიქმნა პირველი ქართული ჟურნალი, რომელიც ოცდაათიანელთა ეროვნული პროგრამის პროპაგანდისტი გახდა. ჟურნალის დაარსებამ, ლიტერატურული ცხოვრების გამოცოცხლებამ დედაქალაქის ინტელიგენციის ცხოვრებას სხვაგვარი ელფერი მისცა, — თბილისი ლიტერატურული სალონების ქალაქად გადააქცია.

ქართველ ოცდაათიანელთა ეროვნული მოღვაწეობის გვირგვინს 1832 წლის შეთქმულება წარმოადგენდა. ამ შეთქმულების ძირითადი მიზანი იყო ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის ლიკვიდაცია და რუსეთთან თანაცხოვრების ვითარებაში საქართველოს შინაგანი დამოუკიდებლობა, მისი ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი მოწყობა.

შეთქმულება, მართალია იდეურად მთლიანი არ ყოფილა, და საქართველოს მომავალი ცხოვრება სხვადასხვა დასს სხვადასხვაგვარად წარმოუდგებოდა, მაგრამ ერთი რამ ფაქტია: არც ერთ დასს არ ეწადა ბაგრატიონთა დინასტიის ძველი ბატონობის აღდგენა. საქართველოს დაბრუნება იმ რეჟიმისაკენ, რომელიც მას რუსეთთან შეერთებამდე ჰქონდა. შეთქმულებაში მონაწილე ბატონიშვილებიც კი ქართულ მონარქიაში ახალ ვითარებასთან შესაბამის ახალ შინაარსს სდებდნენ. შეთქმულების მონაწილეთა უმრავლესობა კი

ცარიზმის კოლონიურ უღლისაგან თავისუფალ საქართველოს ბურჟუაზიულ საწყისებზე დაფუძნებულ კონსტიტუციურ-მონარქიად წარმოიდგენდა, ხოლო შეთქმულთა რადიკალური ფრთა—რესპუბლიკის იდეასაც აყენებდა.

მაგრამ შეთქმულების მონაწილეთა უდიდესი უმრავლესობა, იმის გამო, რომ თავადაზნაურული კლასის წარმომადგენლები იყვნენ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობიდან სოციალურ საკითხს თითქმის გამორიცხავდნენ. მათი პროგრამა არ ითვალისწინებდა ძირეულ ცვლილებას ქართველი ხალხის სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში, ის არ ითვალისწინებდა ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაციას. ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის შემონახვისაკენ ასეთი მისწრაფება განსაზღვრავდა შეთქმულების სოციალურად კონსერვატიულ ხასიათს. ამიტომაც ისინი „შორს იყვნენ ხალხისაგან“ და დამარცხებისათვის განწირულნი აღმოჩნდნენ.

ამგვარად, ოცდაათიანელთა იდეოლოგია, კლასობრივი შეზღუდულობის მიუხედავად, პროგრესული იყო. იგი ამზადებდა ნიადაგს ქართული სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ევროპულ ყაიდაზე გარდაქმნისათვის. ამ მოღვაწეებმა, შეთქმულების მარცხის მიუხედავად, ბევრი გააკეთეს ქართული კულტურის წინსვლისათვის, მიძინებული სულიერი ცხოვრების გამოღვიძებისა და გაცხოველებისათვის, ეროვნული თვითშეგნების გაღვიძებისათვის. პატრიოტული შემართებისათვის. ეს თაობა სრულიად ახალი მოვლენა იყო ქართულ სულიერ ცხოვრებაში. ისინი მამების მსგავსად (1802, 1812 წლების აჯანყებათა მონაწილენი) ძველის რესტავრაციას კი არ ისახავდნენ მიზნად, არამედ წინ იყურებოდნენ და ნიადაგს სწმენდნენ იმ მძლავრი მოძრაობისათვის, რომელიც ჩვენში 60—70-იან წლებში გაჩაღდა.

დღეისათვის მეცნიერებაში უკვე დამკვიდრდა აზრი იმის შესახებ, რომ 1832 წლის შეთქმულების მონაწილენი საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, ისე როგორც დეკაბრისტები რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოძრაობაში, პირველ თაობას, პირველ რევოლუციონერებს განასახიერებდნენ.

1832 წლის შეთქმულების ტრაგიკული ფინალის შემდეგ ეროვნული მოძრაობის დროშა საქართველოში აიტაცა და ეროვნული იდეოლოგია დაამუშავა ნიკოლოზ ბარათაშვილმა. მან ბრწყინვალედ დაასაბუთა საქართველოს მუსლიმანურ-აზიური გარემოცვისაგან გამოსვლის და რუსეთთან შეერთების ობიექტურად პროგრესული მნიშვნელობა. მიუხედავად იმ მკაცრი კოლონიური რეჟიმისა, რომელიც ცარიზმმა საქართველოში დაამკვიდრა, რუსეთთან თანაცხოვ-

რება 1783 წლის ტრაქტატის მუხლების საფუძვლებზე, ნიკოლოზ ბარათაშვილმა ერის შემდგომი პროგრესის ერთადერთ მართებულ გზად გამოაცხადა. ცარიზმის კოლონიური უღლის დამხობისათვის უკვე დაწყებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ქართველი ხალხისა რუს ხალხთან ერთად უნდა წარმართულიყო.

ეს უკვე პირველი მონახაზი იყო იმ გრანდიოზული პროგრამისა, რომელიც ნიკოლოზ ბარათაშვილის სახელოვანმა მეგვკვიდრეებმა — თერგდალეულებმა, მე-19 საუკუნის 60—70-იანი წლებში თავიანთ საბრძოლო დროშას წააწერეს¹.

მე-19 ს. 40—50-იან წლებში ქართულ საზოგადოებრივ აზრს, რომელიც ადრე ძირითადად ეროვნული თავისუფლების საკითხს დასტრიალებდა, განშტოება და გამრავალფეროვნება დაეცყო. საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მომხდარმა ცვლილებებმა, ბურჟუაზიული წყობის მომძლავრებამ, კლასობრივი ანტიგონიზმის გაღრმავებამ, ახალმა ვითარებამ ქართული ეროვნული ინტელიგენციის წინაშე, რომლის სოციალური შემადგენლობაც აზნაურულ წრეს გასცდა, ეროვნული საკითხის გვერდით მწვავედ დააყენა სოციალური საკითხი და მოითხოვა მათზე პასუხის გაცემა. ამასთან დაკავშირებით გაჩნდა სხვადასხვა მიმდინარეობა, რომელთაგან ზოგი მართლაც უპასუხებდა ბურჟუაზიული ეპოქის მოთხოვნებს, ზოგი კი, ვიწრო კლასობრივ ნაჭუჭში ჩაკეტილი, ერთ ადგილზე იტკეპნებოდა და ხშირად რეაქციულ ელფერსაც იღებდა.

თავდაზნაურული შეთქმულების მონაწილე ინტელიგენცია, რომლის ოცნებებს ახალგაზრდობაშივე შეეკვეცა ფრთები და რომელმაც თვითმპყრობელური რუსეთის მწვავე რეპრესიები გადაიტანა, საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ისევ ჩაება იდეურ მოძრაობაში. ეს ადამიანები ახლა ცხოვრებაში უფრო ღრმად იყვნენ ჩახედული, მათ აწონილ-დაწონილი ჰქონდათ წარსულის ავ-კარგი. მეტი სიფრთხილითაც ეპყრობოდნენ ყოველ ახალ აზრს, ახალ მიმდინარეობას. მათ სჯეროდათ, რომ ოცდათორმეტი წლის შემართება პოლიტიკური რომანტიზმი იყო და ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლა, ბრძოლა საქართველოს ეროვნული განთავისუფლებისათვის იმ მეთოდებით და პროგრამით აღარ შეიძლებოდა.

ამ მოღვაწეთა ერთი ჯგუფი, რომელიც ადრე — ოცდათორმეტი წლის შეთქმულების პროცესში, მემარჯვენე ფრთას განასახიერებდა, კვლავ დარჩა სოციალური კონსერვატიზმის პოზიციაზე და საქართ-

¹ დაწერილებით ამ საკითხზე იხ. აკ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეპოქა. თბილისი, 1968.

ველოში ბატონყმური ურთიერთობის კონსერვაციის მოსარჩლედ გამოვიდა.

გრიგოლ ორბელიანი, ალექსანდრე ორბელიანი, ვახტანგ ორბელიანი, დიმიტრი ყიფიანი და ზოგიერთი სხვა ოცდათორმეტიანელი რუსეთის ძლიერების მენობზე და მისი პოლიტიკის დამცველ ერთგულ ჯარისკაცებად იქცნენ. ასეთი მეტამორფოზის მიუხედავად, ისინი სიკვდილის დღემდე თავისი ერის მგზნებარე პატრიოტებათ დარჩნენ. სამშობლოს ბედი, მისი მერმისი მათი სულიერი ცხოვრების ძირითად საკითხს შეადგენდა ყოველთვის. ამის მაგალითია თუნდაც დიმიტრი ყიფიანი, რომელმაც სამშობლოს ავადმხსენებლის წინააღმდეგ ბრძოლას შესწირა კარიერა და სიცოცხლეც კი.

მართალია, პრაქტიკულ ცხოვრებაში ისინი სათავეში ედგნენ ქვეყნის სასარგებლო არა ერთსა და ორ თვალსაჩინო წამოწყებას, მაგრამ საერთოდ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მათებური იდეოლოგია საქართველოს ველარ გამოადგებოდა.

მაგრამ 1832 წლის შეთქმულების ნიადაგზე ფეხი მოიდგა მეორე მიმართულებამ — პროგრესულ-დემოკრატიულმა, რომელმაც განაგრძო და განავითარა ოცდათორმეტიანელთა საუკეთესო ტრადიციები და ალლო აულო რა ახალ ვითარებაში მშობლიური ქვეყნის ქეშმარიტ ინტერესებს, მისი განხორციელებისათვის ბრძოლას შეუდგა. ამ გზის თაოსანი და პირველი მეკვლე გიორგი ერისთავი იყო. ამ გზას შეუერთდნენ შემდეგ ლავრენტი არდაზიანი და დანიელ კონჭაძე. ეს გზა აღმოჩნდა სწორედ ის შემაერთებელი ხიდი, რომელმაც ოცდაათიანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგია 60—70-იანი წლების გრანდიოზულ ეროვნულ მოძრაობას დაუკავშირა. ქართველ მოღვაწეთა ეს ჯგუფი საბოლოოდ გამოეთხოვა პოლიტიკური სეპარატიზმის იდეალს. ცხოვრებისეულ მოვლენებზე დაკვირვებამ მათ განუმტკიცა აზრი რუსეთის შემადგენლობაში საქართველოს შესვლის აუცილებლობისა. ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების ინერტულობიდან გამოსვლა, საკაცობრიო ცივილიზაციის რკალში მოქცევა, აზიური გარემოცვის გარღვევა და ისტორიული პროგრესისათვის ფეხის აწყობა შეიძლებოდა მხოლოდ რუსეთთან თანაცხოვრებით. რუსული თვითმპყრობელური დესპოტიზმის მიუხედავად, გზას იკაფავდა დემოკრატიული აზრი და მისწრაფებანი. მათი წარმოდგენით ქართველ ხალხს იმ პერიოდში უნდა ებრძოლა არა რუსეთისაგან თავის დასაღწევად, რადგან ამისათვის მომზადებული არ ყოფილა, არამედ საკუთარი ჩამორჩენილობის დაძლევისათვის, დრომოკმული ბატონყმური ურთიერთობის ლიკვიდაციისათვის, ცხოვრების წიაღში გაჩე-

ნილი ახალი მომენტების (ბურჟუაზიული ყოფის) შეგუებისათვის, განათლებისათვის. ეს სამოქმედო გზა რუსეთზე გადიოდა. რა თქმა უნდა, ეს ჯგუფი არ შეგუებია ცარიზმის კოლონიურ პოლიტიკას. იგი ღრმად განიცდიდა კოლონიური ჩაგვრის უღელქვეშ მგმინავი ხალხის ტკივილებს; ებრძოდა ცარიზმის სამოხელეო აპარატის უმსგავსოებას და მასთან ერთად იმ ქართველებსაც, რომლებიც ეროვნულ ტრადიციებს ზურგს აქცევდნენ და ცარიზმის გარუსების პოლიტიკის მსხვერპლი ხდებოდნენ.

„თერგდალეულებმა“, რომლებიც წინაპართა ნამოღაწარს შესაინაშნავად იცნობდნენ, გაათართოვეს, შემოქმედებითად გაიაზრეს და ახალ ფაზაში აიყვანეს ოცდათორმეტწიანელთა იდეოლოგიის ის მემკვიდრეობა, რომელიც პროგრესულ-დემოკრატიული გზით წარმართა. მათ ამ მიმართულების ცალმხრივობა—სოციალურ თემატიკაში ჩაღრმავება — დაძლიეს და შეავსეს ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მსოფლმხედველობით, ამ პრინციპში გაიაზრეს ეს ცხოვრებისეული საჭირობოროტო მოვლენები. ამ სინთეზმა გამოკვეთა სწორედ სამოციანელთა ახლებური ეროვნული თვალსაზრისი, მათი საბრძოლო პროგრამა.

აქ, ქართულ სინამდვილეში, ადგილი ჰქონდა იმის მსგავს პროცესს, რაც რუსეთის განმანთავისუფლებელ მოძრაობაში მოხდა, როცა რუსმა რევოლუციონერებმა რაზნოჩინეებმა დეკაბრისტული იდეოლოგია „განაგრძეს, გაათართოვეს, განამტკიცეს, გამოაწრთეს...“ უფრო გაათართოვდა მებრძოლთა წრე, უფრო დაუახლოვდნენ ისინი ხალხს¹.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში თერგდალეულთა იდეური წყაროების, კერძოდ, ილია ჭავჭავაძის შემოქმედების იდეური წყაროების შესახებ, რომ ლაპარაკობენ, მხედველობიდან უშვებენ იმ ძირითად და მთავარ მასაზრდოებელ წყაროს, რითაც სამოციანელთა იდეოლოგია საზრდოობდა და რაზედაც ზევით გვქონდა ლაპარაკი.

პროფ. პ. რატიანს იმ თეორიულ წყაროებად, „რომლებმაც საქართველოს ცხოვრების მთელ მაშინდელ ვითარებასთან ერთად განსაზღვრეს ილიას მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბება და ამ მსოფლმხედველობის ხასიათი“² მიაჩნია „რუსეთის რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეები და ქართული კულტურისა და აზროვნების დიდი მონაპოვრები“³.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 19.

² პრ. რატიანი, ილია ჭავჭავაძე მოღვაწეობა და აზროვნება, გვ. 26.

³ იქვე.

პრ. რატიანი აქ ზოგადად იხილავს ქართული კულტურის განვითარებას რუსთაველიდან მე-19 საუკ. პირველი ნახევრის ჩათვლით, მიუთითებს, რომ ილია „დიდად აფასებდა ძველი ქართული კულტურის მიღწევებს“, მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის მწერლებს ნ. ბარათაშვილს, დ. კონჭაძეს, გ. ორბელიანს, გ. ერისთავს და აღნიშნავს: „მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის ამ გამოჩენილ მწერალთა მდიდარ მემკვიდრეობას, რომ არაფერი ვთქვათ შოთა რუსთაველსა და ძველი ქართველი მწერლების სხვა წარმომადგენლებზე, არ შეეძლო უდიდესი გავლენა არ მოეხდინა, და მოახდინა კიდევაც ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებაზე, რომელიც ქართული ლიტერატურის სახელოვანი ტრადიციების პირდაპირი გაგრძელება და განვითარება იყო“¹.

ეს თეზისი ზოგადად სწორია, მაგრამ უმართებულოდ გვეჩვენება, რომ მკვლევარს სავსებით გამორჩა მხედველობიდან 1832 წლის შეთქმულება და, საერთოდ, ქართველ ოცდაათიანელთა ეროვნულ-განმანთავისუფლებელი იდეოლოგია, რომელიც ქართველი სამოციანელების იდეოლოგიის და, კერძოდ, მათი იდეური მედროშის ილია ჭავჭავაძის შემოქმედების მთავარ საფუძველს წარმოადგენდა.

პროფ. ვლ. სიფრაშვილი თავის ნარკვევში საგანგებოდ ჩერდება თერგდალეულთა იდეურ წყაროებზე და ერთ-ერთ წყაროდ, რომელმაც მათი იდეოლოგიის შემუშავებაში გარკვეული როლი შეასრულა, „ქართული კულტურისა და ლიტერატურის მონაპოვარს“² ასახელებს.

მკვლევარი მიუთითებს, რომ „ი. ჭავჭავაძემ საფუძვლიანად შეისწავლა ქართული ლიტერატურისა და კულტურის მდიდარი მემკვიდრეობა და მათგან კრიტიკულად აითვისა ყოველივე დადებითი და გამოიყენა თავის ლიტერატურულ-შემოქმედებით მოღვაწეობაში“³, მაგრამ იქვე აკეთებს, ჩვენის აზრით, მეტად უცნაურ დასკვნებს. როდესაც წერს: „მაგრამ ი. ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობის შემუშავებაზე განმსაზღვრელი როლის შესრულება არ შეეძლო არც მე-12—18 საუკუნეების ქართულ მწერლობას, არც მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის ქართველ მოწინავე მოაზროვნეებს, რადგან ილია ახალი ეპოქის შვილი იყო და ახალი ისტორიული ვითარების შესაბამისი მსოფლმხედველობის შესწავლისა და განზოგადების

¹ პრ. რატიანი, ილია ჭავჭავაძე, მოღვაწეობა და აზროვნება, გვ. 37.

² ვლ. სიფრაშვილი, რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და თერგდალეულების იდეური ურთიერთობა, გვ. 11.

³ იქვე.

გარეშე იგი ცხოვრების მოთხოვნების სიმაღლეზე ვერ აღმოჩნდებოდა. ი. ჭავჭავაძე ისეთ დროს გამოვიდა საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ასპარეზზე, როცა მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის მოწინავე მოაზროვნენი სცენიდან ჩამოდიოდნენ. ს. დოდაშვილს, გრ. ორბელიანსა და ნ. ბარათაშვილს არ შეეძლოთ ი. ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობის შემუშავებაზე განმსაზღვრელი გავლენა მოეხდინათ არა მხოლოდ იმის გამო, რომ ილია თავისი ჰორიზონტით და მდიდარი ერუდიციით ერთი თავით მაღლა იდგა მათზე, არამედ იმიტომაც, რომ ისინი სხვადასხვა ეპოქის შვილები იყვნენ და თვითეული ეპოქა საზოგადოების განვითარების მატერიალური ცხოვრების პირობების შესაბამისად თავის შესაფერისს მოაზროვნეებს მოითხოვს¹. ცოტა ქვემოთ მკვლევარი აკრიტიკებს პ. ინგოროყვას იმისათვის, რომ მან „აჩრდილი“ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეოლოგიის ახალ საფეხურად მიიჩნია და წერს: „ასეთი ფორმულირება ჩვენი აზრით, ეწინააღმდეგება სინამდვილეს. მკვლევარის მსჯელობიდან ჯერ ერთი, ისეთი დასკვნა გამომდინარეობს, რომ ი. ჭავჭავაძის სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლამდე საქართველოში შემუშავებული ყოფილა გრ. ორბელიანისა და სხვების მიერ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგია, რომელსაც ესაჭიროებოდა მხოლოდ „სრულიად ახალ სიმაღლეზე“ აყვანა, მეორე, თუ პ. ინგოროყვას თვალსაზრისს გავიზიარებთ და დავუშვებთ, რომ ი. ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებამდე საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგია არსებობდა, მაშინ ისიც უნდა დავუშვათ, რომ მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოში ერი ჩამოყალიბებული ყოფილა, რაც აგრეთვე სინამდვილეს არ შეეფერება“².

თავი დავანებოთ იმას, რომ ვლ. სიფრაშვილის ეს დებულებანი მცდარია ზოგადთეორიული თვალსაზრისით; იგი უმართებულოდ გამოიყურება ქართულ კონკრეტულ სინამდვილესთან შეფარდებითაც. ავტორი, საერთოდ, არ ცნობს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გაჩენას მე-19 საუკ. 60-იან წლებამდე, ქართველ ოცდაათიანელთა მოძრაობა და 1832 წლის შეთქმულება მას რეაქციულ მოვლენად მიაჩნია³, თერგდალეულთა იდეოლოგიის წყაროდ

¹ ვლ. სიფრაშვილი, რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და თერგდალეულების იდეური ურთიერთობა, გვ. 16—17.

² იქვე.

³ მართალია, დასახელებულ წიგნში ვ. სიფრაშვილი 1832 წლის შეთქმულებას არ ახსენებს, მაგრამ მისდამი უარყოფითი დამოკიდებულება ნათლად გამოსკვივის მისი მსჯელობიდან. გარდა ამისა, ავტორმა თავის სადოქტორო დისერ-

კი მხოლოდ მე-19 საუკ. 60-იანი წლების რუსეთის საზოგადოებრივი მოძრაობა აქვს მიჩნეული, ხოლო ნ. ბარათაშვილის, ს. დოდაშვილის, გ. ერისთავის და სხვათა შემოქმედება საცსებით გამოთიშულია იმ ფაქტორებიდან, რომლებმაც ქართველ სამოციანელთა საზოგადოებრივი პროგრამა შეამზადეს.

მართებულია თუ არა საკითხის ასე დაყენება?

თერგდალეულები თავიანთ თავს ოცდაათიანი წლების მოღვაწეთა მემკვიდრეებად თვლიდნენ. და მოვალეობად მიაჩნდათ იმ თესლის გაღვივება, რომელიც მათმა იდეურმა წინაპრებმა ჩასთესეს. ცენზურის მკაცრი მეთვალყურეობის პირობებში თერგდალეულებს არ შეეძლოთ 1832 წლის შეთქმულების ხსენება, ოცდაათიანელთა ეროვნულ იდეოლოგიაზე აშკარად ლაპარაკი, მაგრამ ჩაკვირებული თვალისათვის ძნელი არაა მოიძებნოს მათი გადაკვრითი გამოცხადება იმ ოცდაათიანელთა შესახებ, იმ დროშის შესახებ, რომელიც თერგდალეულებმა აიტაცეს.

„მეთვრამეტე საუკუნის ვაი-ვაგლახმა — წერს ი. ჭავჭავაძე, — და მეცხრამეტის პირველ წლების წეწვა-გლეჯამ ჩვენი ერი მოჰღალა, ქანცი გაუწყვიტა, თავის-თავის იმედი დააკარგვინა, როცა შემთხვევა მიეცა, თავი თითქო მოსვენებას მისცა: გაუყუჩდა, და თითქმის ხმაამოუღებლივ დაემორჩილა ახლად მოვლენილს ბედსა და გარემოებას... მართალია, ამ სვენების ხანაშიაც კიდევ დაჰნათოდა ჩვენს ცხოვრებას შუქი წინა-დღის ჩამავალის მზისა, წინა-დღიდგან გამოყოლილნი და გულში ჩარჩენილნი ანდერძნი კიდევ ასულდგმარებდნენ საზოგადო მოღვაწესა, და თუმცა ამისთანა მოღვაწეებმა ერთად თავი მოიყარეს და იფეთქეს ამ ანდერძების სახელითა, მაგრამ დაჰმარცხდნენ... დამარცხებულნი სრულად გაეცალნენ ცხოვრების სარბიელიდამ, დაიქსაქსნენ, თუმცა კი გულის ტკივილი მათი თესლად დარჩა ცხოვრების ხნულში“¹. ამ „თესლის“ (ეროვნული იდეოლოგიის) — ახალს ვითარებაში გაღვივებისათვის ბრძოლას ილია მის თანამედროვეთა მოვალეობად თვლიდა. ილია ჭავჭავაძე ოცდაათიანელთა ამაგზე მათი მოღვაწეობის არსზე გვესაუბრება სტატიაში „მოკლე ბიოგრაფია ვახტანგ ორბელიანისა“: „მეთვრა-

ტაციაში, რომელიც დასახელებული ნარკვევის გაფართოებულ ვარიანტს წარმოადგენს, ვრცლად განიხილა 1832 წლის შეთქმულება და იგი გამოაცხადა რეაქციულად. (იხ. მისი სადოქტორო დისერტაცია „ღიღი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატების და თერგდალეულთა მოწინავე წარმომადგენლების იდეურ-რევოლუციური ურთიერთობა მე-19 საუკ. 60-იან წლებში“), თბილისი, 1962, გვ. 287.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 203—204.

მეტე საუკუნის თავზარმა და მეცხრამეტის პირველ წლების წეწვა-გლეჯამ საქართველოს ერი მოჰღალა — ქანცი გაუწყვიტა — წერს ილია — თავის-თავის იმედიც კი დააკარგვინა და, რასაკვირველია, რომ როცა შემთხვევა მოეცა, ერმა თავი თითქო მოსვენებას მისცა და თითქმის ხმა ამოუღებლივ დაემორჩილა ახლად მოვლენილ სვე-ბედსა...

ასეთი მდგომარეობა დიდხანს თავს ვერ დაიჭერდა და ამ ხანგრძლივ სვენაში უნდა რამ გამონასკველყო... დაიწყო მეორე მეოთხედი ამ საუკუნისა თუ არა, ეს ნასკვი შეიკრა ახლა კი საქვეყნოდ და ბოლოს გაიხსნა კიდევ: ცხოვრებამ თავისი უკეთესი კაცნი, სამშობლოს სიყვარულით თვალ-ახილებულნი, აქეთ-იქით მიახედ-მოახედა, ყოფილსაც თვალი გადაავლებინა და არსებულსაც. მოიკითხეს—რა წაიღო ძველმა და რა მოიტანა ახალმა. ამ მოკითხვამ შესძრა გონება და გული მაშინდელი ყმაწვილ-კაცობისა. მოძრაობამ კიდევ შეჰკრა ის ბრწყინვალე წრე გონება-გახსნილ ყმაწვილ-კაცობისა, საიდანაც გამოვიდნენ თ. გრ. ორბელიანი, დ. ყიფიანი, ორნი გიორგი ერისთავნი, ზაქარია ერისთავი, იოსებ და კონსტანტინე მამაცაშვილები, თ. ნ. ბარათაშვილი, ალ. და დიმ. ორბელიანები, ძმები ჩვენის პოეტისა და ბევრნი სხვანი, რომელთაც სახელოვნად იჩინეს თავი ზოგმა ლიტერატურაში, ზოგმა საზოგადო და სახელმწიფო სარბიელზე. ამ წრის წმიდათა წმიდა იყო სამშობლოს სიყვარული, რომელმაც ბოლოს თავდადებულ ტრფიალებამდე გაიწია მათდა სასახელოდ¹.

ძნელი არაა იმის მიხედვრა, რომ ილიას ამ სტრიქონებს შუა გამოსქვივის ქება-დიდება 1832 წლის შეთქმულების მამაც მონაწილეთა, რომლებმაც სამშობლოს სიყვარულს ანაცვალეს პირადობა, „თავდადებულ ტრფიალებამდე“ ამაღლდნენ და მომდევნო თაობას ქვეყნისათვის თავგანწირვის მაგალითი მისცეს.

სრულიადაც არაა შემთხვევითი, რომ ილია ჭავჭავაძემ თერგდალეულთა პოლიტიკური ორგანო „დროება“ სოლომონ დოდაშვილის მიერ 1831 წელს დაარსებული გაზეთის მემკვიდრედ გამოაცხადა. 1876 წელს, გაზ. „დროების“ ათი წლისთავთან დაკავშირებით გამართულ შეკრებაზე, რომელსაც ს. მესხი, ნ. ნიკოლაძე, ბ. ღოღობერიძე, კ. მამაცაშვილი და სხვ. ესწრებოდნენ, ი. ჭავჭავაძემ თავის სიტყვაში მადლიერებით მოიხსენია მათი დიდებული წინაპრების—ს. დოდაშვილის, გ. ერისთავის ღვაწლი ქართული ჟურნალისტიკის განვითარებაში და თქვა: „ყველას სამართალი ითხოვს, რომ ყველას

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 237 — 238.

თავისი მიეწყოს. თუმცა იმ დროშაზედ, რომელზედაც უფ. მესხი-
ევმა მოიხსენა, ეხლანდელთა „დროების“ მოღვაწეთა თავისი მი-
მართულება ზედ წააწერეს, მაგრამ თვით დროშა კი მემკვიდრეობით
გვაქვს გადმოცემული განსვენებულის დოდაევისაგან, გ. ერისთავი-
საგან; საუკუნოდ იყოს ხსენება მათი ჩვენში“¹.

ილია ქავჭავაძის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაში განსა-
კუთრებით დიდი როლი ითამაშა ნიკოლოზ ბარათაშვილის შემოქმე-
დებამ. ილია დიდი ქართველი რომანტიკოსის პოეზიას ადრეც იც-
ნობდა და მის გავლენასაც განიცდიდა. მაგრამ ილიასათვის ახალი
სამყაროს აღმოჩენა იყო ნ. ბარათაშვილის „მერანის“, „ბედი ქართ-
ლისა“, „სუმბული და მწირის“ გაცნობა პეტერბურგში, ეკატერინე
დადიანის ოჯახში. ილიას მეგობარი კოხტა აფხაზი თავის მოგონე-
ბაში აღნიშნავს: „მასხოვს ცარსკოე სელოში წავედით და იქ ვეწვი-
ეთ ქალბატონ დადიანისას, სამეგრელოს მთავრის ასულს, ქალბა-
ტონ დადიანისამ გამოიტანა და შოგვეცა წასაკითხავად ბარათაშვილის
ლექსები. რამდენადაც მასხოვს, ბარათაშვილის საკუთარი ხელათ
ნაწერი. ეს ლექსები იყო „ქართლის ბედი“ და „მერანი“. ვერ წარ-
მოიდგენთ, რა შთაბეჭდილება მოახდინეს ამ ლექსებმა ილიაზედ.
თითქმის ერთი კვირა ყმაწვილი ჰბოლავდა ბარათაშვილით“. თვით
ილია ამ შთაბეჭდილებას ასე გადმოგვცემს:

„როს წავიკითხე მისი ლექსები,
ვერარა ვთქვი რა განციფრებულმა!
ვით ქარიშხალით ატეხილ ბუქმა
ცას განუზნეოს შავი ღრუბლები,
ისე იდარა ჩემ მწუხარ შებღმა“.

ბარათაშვილის შემოქმედებას ილია ქავჭავაძე, მკვლევარ პ. ინ-
გოროყვას დასაბუთებით, 1858 წლისათვის გაცნობია. ილიას ცხოვ-
რებაში ეს პერიოდი მსოფლმხედველობრივი ფორმირების ხანა
იყო. სწორედ „ბედი ქართლისა“, „სუმბული და მწირი“, „მერანი“
და ნიკოლოზ ბარათაშვილის სხვა შედეგები წარმოადგენდნენ იმ
იდეურ მასალას, რომელმაც მომავალი მოღვაწის სამოქმედო პროგ-
რამას საძირკველი ამოუშენა. ილია განუზომლად წუხდა ამ ქვეყნი-
დან ბარათაშვილის ადრე წასვლას და მის სიკვდილს ერის დაობლე-
ბას უწოდებდა.

¹ „დროება“, № 24, 1876 წ. მ. გოცაძე, ქართული ჟურნალისტიკის ისტო-
რია, თბილისი, 1954, გვ. 210—211.

„არა დედ-მამა, — მაგ სიკვდილით დაობლდა ერი!...
ვინღა მოგვითხრას ჩვენი ურვა, ჰირი და ლხენა?
ვაი ჩვენ, თორემ შენ მით მაინც ხარ ბედნიერი,
რომ შენი ლექსი თვით მკვდრეთითაც ალგადგენს შენა“.—

წერდა ილია 1860 წელს.

ბარათაშვილის გავლენა ცხადად ატყვია ილიას შემოქმედებას, განსაკუთრებით პეტერბურგის პერიოდისას, როცა მწერლის ეროვნული პროგრამა ყალიბდებოდა. ამ გავლენითაა დაწერილი ილიას ლექსები „მტკვრის პირას“, „ოჰ, სად არიან სიკბაბუკევი სიტკბონი შენი“ და სხვ¹.

ილიას თანამედროვეთ არ გამოპარვიათ ნიკოლოზ ბარათაშვილის იდეებით ილიას გატაცება, ის დიდი გავლენა, რასაც ახალგაზრდა მოღვაწე მისი დიდი ქართველი წინაპრის და სულიერი მამისაგან განიცდიდა. პირველ რიგში ეს ილიას სახელოვანმა თანამებრძოლმა აკაკი წერეთელმა დაინახა, რომელმაც 1865 წელს „ცისკარში“ გამოქვეყნებულ სტატიაში „რამდენიმე სიტყვა „ჩანგაურის“ შესახებ“, ილია ჭავჭავაძე ბარათაშვილის მემკვიდრედ გამოაცხადა. „...ბარათაშვილი და ჭავჭავაძე — წერდა აქ აკაკი — სწორედ ერთს ტახტზედ სხდომის ღირსები არიან, ერთგვარი დამსახურება აქვსთ ჩვენს ლიტერატურაში, ერთ გვართ დაუვიწყრები არიან, ერთის გაუწყვეტელის ჭაჭვით გადაბმულები ერთი მეორეზედ. ერთის უმეორესოდ გაგება ძნელია! ერთის სატყვიო, ეგენი არიან მოსე და აარონი ჩვენის ლიტერატურისა“². აკ. წერეთელი ორი შემოქმედის ღრმა იდეურ ნათესაობას რომ ასაბუთებს, დასძენს: „ჭავჭავაძე არის ბარათაშვილის მოკანანახე და მისი დიდი ღირსებაც ამაზედ არის დაფუძნებული. ყოველს მის ლექსებში ვხედავთ ქართველების ტანჯვას და გოდებას, მაგრამ რა საგანიც უნდა აილოს ტანჯვის გამო-სახატავად, მოქმედ პირად მაინც თვითონ არის“³.

ილია ჭავჭავაძემ მიგვანიშნა მისი თაობის იდეურ კავშირზე წინა თაობასთან. მიაგნო იმ სათავეს, რომლითაც 60-იანი წლების საზოგადოებრივი აზრი საზრდოობდა. ალექსანდრე ჭავჭავაძის პოეზიის შეფასებისას სატრფიალო მოტივის გვერდით ილიამ დაინახა წყარო იმ „მამულისშვილურ გულის-ტკივილისა, რომელიც სამოციან წლებში ფართო მდინარედ იქცა“. თუ ეს ცალკე მაგალითები მოვიყვანეთ მამულის-შვილურ გულის-ტკივილისა, მარტო იმისათვის,

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 58.

² აკ. წერეთელი, თხზ., ტ. 11, გვ. 21.

³ იქვე, გვ. 30.

რომ ვნახოთ, — მაგისტანა გულისტკივილს, მერე სამოციან წლებში ეგრე გაძლიერებულს ჩვენს მწერლობაში, სათავე სადა ჰქონია და მცირე ნაკადულად გამონაწერი მერე როგორ გაზრდილა და უმატ-ნია“¹ — წერდა იგი. როგორც ვხედავთ, აქ ილია პირდაპირ მიუთითებს, თუ საიდან მოედინება წყარო იმ „მამულიშვილური გულისტკივილისა“, რომელიც მისმა თაობამ მოღვაწეობის უმთავრეს საგნად გაიხადა.

ალექსანდრე ჭავჭავაძესთან ილიამ მამულიშვილური გულისტკივილის „ცალკე მაგალითები“ დაინახა. სამაგიეროდ, ეს ლეიტმოტივი მან მთავარ მაცოცხლებელ ძარღვად გამოაცხადა გრიგოლ ორბელიანის, ნიკოლოზ ბარათაშვილის, ვახტანგ ორბელიანის პოეზიაში.

ილია ჭავჭავაძემ ასევე საგანგებოდ აღნიშნა განსაკუთრებით დიდი დამსახურება გიორგი ერისთავისა, რომელმაც „ჯერ ერთი, „ეურნალი შექმნა და ამით ღონისძიება მიეცა ჩვენთა აზრთა დენას შინიდან გარეთ გამოსულიყო და საქვეყნოდ და მწყურვალთათვის აზრთა წყარო ესმოი“², მეორეც „შექმნა ქართული თეატრი და სათეატრო მწერლობის მამამთავრად მოგვევლინა. ამით მარტო სიყვარულის და ტრფიალის მორევში მოარული გული ჩვენი და მარტო განლტოლვილ ფიქრებში წასული ჩვენი გონება ჩვენს შინა ცხოვრებას დააკვირვა, მიახედა: მისი „გაყრა“ ამის მაგალითია“³. ილია ჭავჭავაძემ მიუთითა გ. ერისთავზე, როგორც რეალიზმის მოთავეზე ქართულ მწერლობაში, რომლის თავადურ შეზღუდულობას ამ მიმართულებით ღობე შორს გაუდგა მისმა მოწაფემ ზ. ანტონოვმა⁴.

ამგვარად, ქართველ სამოციანელთა იდეოლოგიის წყალუხვი მდინარე ოცდაათიანი წლების შემოქმედებაში იღებს სათავეს. იგი ჰყვებავს ძირითადად ეროვნულ-განმანათლებლურ ფუნქციებს აზრს 60—70-იან წლებში. თერგდალეულებმა წინაპართა იდეური ნაანდერძევი 60-იანი წლების რევოლუციურ-დემოკრატიული აზოვნების ქურაში გაატარეს, ახალი ეპოქის შესაფერისი იდეებით გაამდიდრეს.

ოცდაათიან წლებზე ყურადღება ჩვენ განგებ გავამახვილეთ. რადგან ეს პერიოდი საქართველოში ეროვნულ-განმანათლებლური მოძრაობის პირველ საფეხურად მიგვაჩნია.

ქართველ სამოციანელთა ეროვნული იდეოლოგია, ცხადია, მარტო წინა თაობის იდეური საგანძურით არ საზრდოობდა. ამ იდეო-

¹ ილ. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 208—209.

² ილ. ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრებ. ტ. 3, გვ. 221.

³ იქვე, გვ. 222.

⁴ იქვე.

ლოგიამ შეიწოვა ყველაფერი ის საუკეთესო, რაც ქართულმა აზროვნებამ ქართულმა ლიტერატურამ მისი განვითარების მთელ მანძილზე გამოიმუშავა. მაღალი ჰუმანიზმი, მგზნებარე პატრიოტიზმი, საკაცობრიო იდეალებით გატაცება, ჩაგრულთა და ტვირთმძიმეთა ბედზე დაფიქრება, სხვა ერის კაცთა სიყვარული, ერთა შორის ძმობა და სათნოება, ოპტიმიზმი, რაც თერგდალეულთა შემოქმედების მთავარ ნიშან-თვისებებს წარმოადგენს, ქართულ ლიტერატურაში საუკუნოობით შექმნილ ტრადიციებს ემყარებოდა. სწორედ ამიტომ შემთხვევითი მოვლენა არ ყოფილა, რომ ქართული საზოგადოებრივი აზრი 60-იან წლებში რუსეთისა და ევროპის რევოლუციურ-დემოკრატიულ აზროვნების სიმაღლეზე და გვერდით აღმოჩნდა და ძველისა და დახვეწებულობის წინააღმდეგ ბრძოლაში, მშობლიური ერის განმანთავისუფლებელ ბრძოლაში მოწინავე უბანი დაიკავა.

2. რევოლუციური სიბუაცია რუსეთის იმპერიაში, განმათავისუფლებელი მოძრაობის რევოლუციურ-დემოკრატიული თაობის მძლავრი იერიშები ზემოდალურ-გაბოჟნებული რაიონის წინააღმდეგ

მე-19 ს. მეორე ნახევრის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში რუსეთის იმპერიაში ყირიმის ომის შემდეგ აზვირთებული სახალხო მოძრაობის უშუალო შენაკადს წარმოადგენდა და მისით საზრდოობდა.

ქართული ეროვნული მოძრაობის მოთავენი თვით იყვნენ უშუალო მონაწილენი რუსეთის დედაქალაქში ცარიზმის წინააღმდეგ გაჩაღებული მძლავრი რევოლუციური მოძრაობისა. ეს დემოკრატიული იდეალები, ძველისა და დრომოკმულისადმი სიძულვილის და შეურიგებლობის სულისკვეთება, შემდეგში საფუძვლად დაედო მათ კეთილშობილურ საქმიანობას მშობელი ხალხის ეროვნული და ბატონყმური ჩაგვრისაგან გათავისუფლებისათვის ბრძოლაში.

მე-19 საუკუნის 50-იანი წლების დასასრული და 60-იანი წლების დასაწყისი რუსეთის იმპერიის ხალხთა სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მძლავრი გარდატეხით ხასიათდება. ამ დროს განხორციელდა ბატონყმობის გაუქმება და გატარდა ბურჟუაზიული ხასიათის რეფორმები, რომლებმაც, ერთის მხრივ, შეზღუდეს თვითმპყრობელური აბსოლუტიზმის ყოვლისშემძლეობა და ქვეყანა ბურჟუაზიული მონარქიზმის გზაზე დააყენეს, მეორეს მხრივ, — გზა გაუხსნეს კაპიტალისტური წყობილების სწრაფ განვითარებასა და საბოლოო გამარჯვებას. ამავე პერიოდში მძლავრად აზვირთდა ბურჟუაზიულ დემოკრატიული მოძრაობა, პროგრესული საზოგადოებრივი აზრის

სფეროში დაპყრობილ იქნა ახალი მწვერვალები, სახალხო განმათავისუფლებელი ბრძოლის მასშტაბები იმდენად გაღრმავდა და გაფართოვდა, რომ დღის წესრიგში დაისვა თავადაზნაურულ-ბატონყმური რეჟიმის საბოლოო დამხობის საკითხი.

ეს დიდი, ეპოქალური მნიშვნელობის სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური მოვლენები რუსეთისათვის შემთხვევითი არ ყოფილა. ცარიზმის მიერ განხორციელებული რეფორმები სრულებითაც არ გამომდინარეობდნენ მისი ბუნებიდან ან კეთილშობილური მისწრაფებებიდან. რუსეთის ცხოვრებაში ყველა გარდატეხა შემზადებული იყო ქვეყნის შინაგანი ცხოვრების ისტორიული აუცილებლობით. ცარიზმი ისტორიის ობიექტურმა მსვლელობამ აიძულა წასულიყო მისთვის მეტად არასასურველ დათმობაზე. ბურჟუაზიული რეფორმების განხორციელების გარდაუვალობა ნაკარნახევი იყო ქვეყნის იმ კონკრეტული სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური თავისებურებებით, რასაც ვ. ი. ლენინი რევოლუციური სიტუაციას უწოდებს.

რევოლუციური სიტუაცია ის ვითარებაა, როცა ქვეყანაში მომწიფებულია პირობები არსებული წესწყობილების წინააღმდეგ შეიარაღებული გამოსვლისათვის; როცა მოვლენათა ობიექტური განვითარება — ცვლილებები იწვევენ კლასების სამკედრო-სასიცოცხლო შეჭახებას დამოუკიდებლად მათი ნებისა; როცა გაბატონებული სოციალ-პოლიტიკური რეჟიმი, რომელმაც ამოსწურა თავისი თავი, ახალი, უფრო პროგრესული ცხოვრებით, ადამიანების ინტერესები-სადმი შესაბამისი წყობილებით უნდა შეიცვალოს.

ვ. ი. ლენინმა მიუთითა 1859—1861 წლებზე, როგორც რუსეთში რევოლუციური სიტუაციის პერიოდზე და კონკრეტულად ჩამოთვალა კიდევ ის კომპონენტები, რომლებიც ერთად აღებული ამ სიტუაციას განაპირობებდნენ. „დემოკრატიული მოძრაობის გამოცოცხლება ევროპაში, მღელვარება პოლონეთში, უკმაყოფილება ფინეთში, პოლიტიკური რეფორმების მოთხოვნა მთელი პრუსიის და მთელი თავადაზნაურობის მიერ, „კოლოკოლის“ გავრცელება მთელს რუსეთში, ძლიერი ქადაგება ჩერნიშევსკისა, რომელსაც ლეგალური სტატიებითაც კი შეეძლო ნამდვილი რევოლუციონერების აღზრდა, პროკლამაციების გაჩენა, მღელვარება გლეხებისა, რომლებსაც „ძალიან ხშირად“ სამხედრო ძალისა და სისხლის ღირის საშუალებით აიძულებდნენ იმ „დებულების“ მიღებას, რომელიც სულიან-ხორციანათ ფტქვნიდა მათ, აზნაურ მომრიგებელ-მოსამართლეთა კოლექტიური უარი ასეთი „დებულების“ გატარებაზე, სტუდენტების არეულობა — ასეთ პირობებში უადრესად

ფრთხილსა და ფხიზელ პოლიტიკოსსაც კი უნდა ელეარებინა, რომ რევოლუციური აფეთქება სავსებით შესაძლო იყო და გლეხთა აჯანყება მეტად სერიოზულ საფრთხეს წარმოადგენდა¹. ამრიგად, 1859—1861 წწ. რუსეთში, მასობრივი სახალხო აჯანყება თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ სავსებით მომწიფებული აღმოჩნდა. რუსეთი დიდი სახალხო რევოლუციის წინაშე იდგა და სწორედ ამ რევოლუციისადმი შიშმა აიძულა თვითმპყრობელობა წასულიყო რიგ დათმობებზე, შეეზღუდა საკუთარი ბატონობა და ერთგვარად მაინც გაეწია ანგარიში საზოგადოებრივი მოთხოვნილებებისათვის.

რევოლუციური სიტუაცია ქვეყნის კაპიტალისტურ განვითარებასთან და ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის გამოუვალ მდგომარეობასთან ერთად, ქვეყნის მმართველ ზედაფენებში დაწყებულ მძლავრ კრიზისთან ერთად, შეაპირობა რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის დიდმა აღმავლობამ. 40-იანი წლების იდეურ ბრძოლაში გამოწრთობილი დემოკრატიული აზრი რუსეთში გლეხთა ინტერესების ერთდერთ დამცველად გამოვიდა და გაბედულად იქადაგა სახალხო რევოლუცია, რევოლუცია ქვეყიდან, რომელსაც უნდა დაემხო ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილება.

ლიბერალური თავადაზნაურობის, ლიბერალური ბურჟუაზიისა და რევოლუციური დემოკრატიზმის წარმომადგენელთა შორის 40-იან წლებში დაწყებულმა ბრძოლამ რუსეთის მომავლის შესახებ, 60-იან წლებში გამოკვეთილი სახე მიიღო. კლასობრივი ანტაგონიზმის უაღრესად გამწვავებამ არსებული რეჟიმის შეცვლის აუცილებლობის საკითხი დააყენა. რევოლუციის პრაქტიკულმა გარდუვალობამ დახვეწა და ჩამოაყალიბა საზოგადოებრივი ჯგუფების საბრძოლო პროგრამა. ადვილი შესამჩნევი გახდა, რომ თვითმპყრობელობის გუშინდელი ოპოზიციონერები — თავადაზნაური და ბურჟუაზიული ლიბერალები არსებითად წინააღმდეგი იყვნენ ქვეყნის ძირფესვიანი გადახალისებისა, მისი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული გარდაქმნისა. ამავე ბრძოლაში გამოჩნდა დემოკრატიული აზრის თანამიმდევრობა, მისი ბოლომდე რევოლუციური ხასიათი, მისი შეუპოვრობა. 60-იანი წლების დასაწყისისათვის რევოლუციურ-დემოკრატიულმა აზრმა წინ გადადგა ახალი, მძლავრი ნაბიჯი. იგი ამაღლდა ერთი ეტაპით; ჰეშმარიტი რევოლუციური ძალების გზაზე მან დაამთავრა ერთი პერიოდი, დასაბამი მისცა მეორეს. ვ. ი. ლენინის სიტყვებით რომ ვთქვათ, დეკაბრისტების, ხოლო შემდეგ გერცენის მიერ დაწყებული რევოლუცია განაგრძეს, გააფართოვეს, განამტკიცეს, გამოაწრ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, 1949, გვ. 34—35.

ოეს რევოლუციონერმა რაზნოჩინეებმა, ჩერნიშევსკით დაწყებული და „ნაროდნაია ვოლიას“ გმირებით დამთავრებული. უფრო გაფართოვდა მებრძოლთა წრე, უფრო დაუახლოვდნენ ისინი ხალხს, „მომავალი ქარიშხლის ახალგაზრდა შტურმანები“ — ასე უწოდებდა მათ გერცენი“¹.

„რაზნოჩინელი“ — ეს ახალი ტერმინი რუსეთში კრიზისულ ვითარებაში შეიქმნა. ამ სახელს ატარებდნენ ადამიანები, რომლებიც დემოკრატიის მხურვალე მოსარჩლენი გახდნენ და გაბედულად წამოაყენეს სახალხო რევოლუციის იდეა.

რაზნოჩინელ რევოლუციონერთა თაობამ თავის წრეში წარმოშვა ისეთი გამოჩენილი მოაზროვნენი და რევოლუციური მოღვაწენი, როგორიც იყვნენ ჩერნიშევსკი და მისი თანამებრძოლები — შელგუნოვი, მიხაილოვი, სერნო-სოლოვიოვიჩი, ვლადიმერ და ნიკოლოზ ობრუჩევები, ელისეევი და სხვ. ამ ახალი თაობის ხელმძღვანელი და პოლიტიკური ბელადი იყო. ნ. გ. ჩერნიშევსკი. რუსეთში გაჩაღებულ მოძრაობას საზღვარგარეთიდან ბანს აძლევდა გერცენი.

რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიულმა ბანაკმა, ჩერნიშევსკის მეთაურობით, ადრე აუღო ალლო რეფორმის ბატონყმურ ხასიათს და მთელი მუშაობა გააჩაღა იმ მიმართულებით, რომ გლეხობას თვითონ აეღო ხელში თავისი განთავისუფლების საქმე.

ჩერნიშევსკი თავის უახლოეს თანამებრძოლებთან ნ. დობროლიუბოვთან, მ. მიხაილოვთან, ნ. შელგუნოვთან, ნიკოლოზ და ალექსანდრე სერნო-სოლოვიოვიჩებთან ერთად აწარმოებს სამზადისს თვითმპყრობელურ რუსეთზე იერიშისათვის. იგი „სოვრემენნიკის“ ფურცლებზე კავშირს ამყარებს მოწინავე რუს ოფიცრებთან, რამდენადაც ეს მოსახერხებელია ცენზურის მეთვალყურეობის ქვეშ, ეწევა გლეხთა მიწიანად განთავისუფლების პროპაგანდას.

რუსი რევოლუციონერების ღრმა რწმენით, რუსეთში რევოლუციისათვის საჭირო ძალები მოიპოვება, საჭიროა რევოლუციის პროპაგანდა, მასების გამოთხზილება, მათთვის იმის ჩაგონება, რომ არავითარი განთავისუფლება არ მოხდება იარაღის გარეშე. ჩერნიშევსკის თანამებრძოლები აქტიურ მონაწილეობას იღებენ იმ საკვირაო სკოლებში, რომელთა გახსნა მთავრობამ დაიწყო 1859 წლიდან. ამ სკოლებში თავი მოიყარეს უმთავრესად მშრომელებმა, სწავლას-მოწყურებულმა ღარიბმა ახალგაზრდობამ. დემოკრატიული ბანაკის ზრდის პირობებში მთავრობა ამ სკოლების მიმართ უშეგებლა ერთ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 19.

გვარ შეღავათებს. სკოლის მასწავლებელთა დაკომპლექტება არ იყო შეზღუდული.

სკოლის წამყვან დისციპლინებს კითხულობდნენ რევოლუციურად განწყობილი პირები. სკოლები რევოლუციური პროპაგანდის კერებად იქცა. საკვირაო სკოლების ორგანიზაციასა და მუშაობაში ცხოველ მონაწილეობას იღებდნენ ჩერნიშევსკის მეგობრები ნ. სერნო-სოლოვიოვიჩი, ს. რიმარენკო, ა. სლუპცოვი და სხვები.

რუსი რევოლუციონერები ამ პერიოდში უკვე მიდიან იმ დასკვნამდე, რომ პრაქტიკული მუშაობისათვის საჭიროა საიდუმლო ორგანიზაციის შექმნა. ეს ორგანიზაცია თავს მოუყრიდა რუსეთის ყველა მებრძოლს, წარმართავდა მათ მოქმედებას წინასწარდასახული გზით. ჩერნიშევსკი ეწეოდა სამზადისს რუსეთში ასეთი ხელმძღვანელი რევოლუციური ცენტრის შესაქმნელად. ზოგიერთ მკვლევარს საკმაო საბუთი მოყავს იმის ნათელსაყოფად, რომ ჩერნიშევსკის გამგზავრება ლონდონს და მისი თათბირები გერცენთან პრაქტიკულ-რევოლუციურ საკითხებთან იყო დაკავშირებული.

რუსეთში რევოლუციური ორგანიზაციის შექმნის გეგმები, როგორც ჩანს, დასახული ჰქონდათ გერცენსაც და ოგარევსაც. შემონახულია დოკუმენტალური მასალა, რომელიც ადასტურებს ოგარევის მუშაობას ამ მიმართულებით. ნ. ოგარევის გერცენის თანხმობით შეუდგენია „რუსეთის საყოველთაო ახალი აგებულება“. აქ წამოყენებულია რუსეთში ბატონყმური ურთიერთობის დაუყოვნებლივ მოსპობის. საყოველთაო-სახალხო არჩევნების საფუძველზე საერო-ბო კრების მოწვევის წინადადება. პროგრამაში ნათლადაა მითითებული, რომ თუ მეფე არ მოიწვევს სახალხო კრებას, არ მოსპობს ბატონყმობას, რუსეთში უნდა მოხდეს აჯანყება. ასეთი აჯანყება აუცილებელია, რადგან მთავრობა არ იცავს ხალხის ინტერესებს. საჭიროა აჯანყების წინასწარი ორგანიზაცია. მომავალ აჯანყებაში ოგარევი გადამწყვეტ როლს არმიას აკუთვნებდა. რევოლუციური რუსეთის მომავალი მას წარმოდგენილი ჰქონდა, როგორც დემოკრატიული ფედერაცია.

ამრიგად, რევოლუციური ორგანიზაციების კერების აღმოცენება 1859—1860 წლებში მზადდებოდა რუსეთშიც და ლონდონშიც. ძირითადად, გამაერთიანებელი ცენტრი ნავარაუდევია იყო რუსეთში. წრის ორგანიზაციული გაფორმება საგლეხო რეფორმის წინ ვერ მოხერხდა, თვითმპყრობელობა ფხიზლად უთვალთვალებდა რუს რევოლუციონერთა ყოველ ნაბიჯს და თანდათანობით ამცირებდა მათ რიგებს საუკეთესოთა დაპატიმრებითა და გადასახლებით.

ცარიზმზე რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის იერიშები და

მასობრივი მოძრაობა იმდენად მძლავრი ვერ აღმოჩნდა, რომ ცარიზმი იძულებული გაეხადა თავადაზნაურული რეჟიმის ლიკვიდაცია მოეხდინა. ცარიზმმა, მართალია, ბატონყმობა გაუქმებულად გამოაცხადა და 1861 წლის 19 თებერვლის დოკუმენტით გლეხებს „თავისუფლება“ უბოძა, მაგრამ ეს აქტი გლეხების ნამდვილი გაძარცვა იყო. ცარიზმმა შეძლო დაეცვა თავისი დასაყრდენი კლასის ინტერესები, შეძლო შექონება მსხვილი მიწათმფლობელობა და წოდებრივი პრივილეგიები. გლეხობა არსებითად მოტყუებული დარჩა.

რევოლუციური დემოკრატები ადრევე აფრთხილებდნენ რუსეთის საზოგადოებრიობას, რომ ცარიზმის ხელიდან სასიკეთო არაფერი გამოვიდოდა; რუსეთის მთავრობა ყველაფერს აკეთებდა არა გლეხობის, არამედ თავადაზნაურობის ინტერესების დასაცავად, საფუძვლებმომპალი თავადაზნაურული იმპერიის გადასარჩენად; გლეხებს მთავრობა ათავისუფლებდა არა მარტო ყმური დამოკიდებულებისაგან, არამედ მიწისაგანაც, რომელსაც იგი ისევ მემამულეს უტოვებდა, რათა ახლა სხვაგვარ ურთიერთობაში აღედგინა ბატონყმური დამოკიდებულება.

რეფორმის გამოქვეყნების შემდეგ რევოლუციონერ-დემოკრატთა მთელი საქმიანობა წარიმართა მასების გამოსაფხიზლებლად და დასარაზმევად. რუსეთში დემოკრატიული რევოლუციის განსახორციელებლად.

1862 წლის დასაწყისში ქურნალ „სოვერემენიკისათვის“ ჩერნიშევსკიმ დაწერა „უმისამართო წერილები“. ეს „წერილები“, ასეთი სათაურის მიუხედავად, რუსეთის იმპერატორის მისამართით იყო დაწერილი და ამხელდა რეფორმის ბატონყმურ ხასიათს. „უმისამართო წერილები“ არ გამოქვეყნებულა, ცენზურამ იგი შეაჩერა. ჩერნიშევსკიმ თავის პროკლამაციებში გარკვევით მიუთითა რუსეთში სახალხო რევოლუციის გარდუვალობაზე, ჩერნიშევსკიმ ასეთი რევოლუცია რუსეთში მომწიფებულად მიიჩნია, იგი მიესალმა მას და გლეხობას მოუწოდა სრული დარაზმულობისაკენ, გაეცნა თვითნებური განცალკევებული მოქმედება, სტიქიური ბუნტები და გლეხობა. დაპირდა, რომ მას თავისუფლებისათვის ბრძოლაში წინ გაუძღვებოდა რევოლუციური ინტელიგენცია¹. ჩანს, რევოლუციურ-დემოკრატთა ხელმძღვანელ წრეში უკვე მუშავდებოდა სახალხო რევოლუციის კონკრეტული გეგმა. ზუსტდებოდა მისი დაწყების ვადები.

¹ Н. Г. Чернышевский, Избр. соч., т. I, М.-Л., 1928, стр. 149 — 152.

1861 წლის საგლეხო რეფორმა სწორად შეაფასეს ა. ი. გერცენმა და ნ. პ. ოგარევიმ, „კოლოკოლი“, რომელსაც ადრე ლიბერალბასთან ერთგვარად შემარიგებლური პოზიცია ეკავა და იმედს არ ჰკარგავდა გლეხთა „ზემოდან“ განთავისუფლების უსისხლოდ განხორციელებისა, ახლა, მანიფესტის გაცნობის შემდეგ რეფორმის პატონყმური ბუნების მკაცრი მამხილებელი გახდა. „განთავისუფლება“ ხალხის მოტყუება აღმოჩნდა, — წერდა „კოლოკოლი“, — მაგრამ მანვე კიდევ უფრო გაამწვავა ხალხის მისწრაფება ნამდვილ თავისუფლებისადმი.

მომე შეთაბეჭდილება დასტოვა გერცენსა და მის თანამებრძოლებზე გლეხთა მოძრაობისადმი მთავრობის სისხლიანმა ანგარიშსწორებამ. ისინი საბოლოოდ იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ რუსეთში თავისუფლების მოპოვება მხოლოდ სისხლით შეიძლებოდა, მეფე და მისი ხროვა მატყუარები იყვნენ და მათდამი ნდობა თვითმოტყუება იქნებოდა. 1861 წ. აგვისტოში „კოლოკოლი“ რუსეთის გლეხობას მიმართა მგზნებარე მოწოდებით დარაზმულიყვნენ მჩაგვრელების წინააღმდეგ ბრძოლისათვის.

„კოლოკოლის“ 1861 წლის პირველი ივლისის ნომერში გამოქვეყნდა გერცენის თანამებრძოლის ნ. პ. ოგარევის მიერ დაწერილი შესანიშნავი სტატია „რა ესაკიროება ხალხს?“, სადაც დასაბუთებულია მსხვილი მიწათმფლობელობის უკანონობა და მოცემულია პროგრამა იმ სახალხო რევოლუციისა, რომელსაც რუსეთში ცარიზმი და მისი საფუძვლები უნდა დაეცარიდოს.

სტატია მიუთითებს, რომ სულ წინათ, შორეულ წარსულში მიწა ხალხს ეკუთვნოდა, და ბუნების მთელი სიკეთის ბატონ-პატრონი მიწის მუშა იყო, მაგრამ შემდეგ მიწა მემამულეებმა ჩაიგდეს ხელთ, ხალხს მონობის უღელი დაადგეს. მთავრობამ და მემამულეებმა მხოლოდ ახლა დაინახეს, რომ ძველებურად ცხოვრება აღარ შეიძლება. 4 წლის განმავლობაში ამზადებდნენ, რაღაც რეფორმას. ხალხი მიენდო მათ. მაგრამ სასტიკად მოტყუებული დარჩა.

„რა უნდა ხალხს?

— მიწა, თავისუფლება, განათლება“ — აღნიშნავს ოგარევი და მიუთითებს იმ ღონისძიებებზე, რომლებიც უნდა განახორციელოს ხალხმა ქვემარტი თავისუფლების მოსაპოვებლად. ოგარევის ეს წერილი საფუძვლად დაედო რუსეთში 60-იან წლებში აღმოცენებული რევოლუციური ორგანიზაციის პროგრამას.

ჩერნიშევსკისთან, გერცენთან და ოგარევთან ერთად დაუცხრომელ რევოლუციურ საქმიანობას ეწეოდა რევოლუციონერ რაზნოჩინელთა ის ჯგუფი. რომელიც ჟურნალ „სოვრემენიკის“ გარშემო

იყო თავმოყრილი. ეს იყო ლიტერატორთა შესანიშნავი თაობა, აღზრდილი რუს განმანათლებელთა ტრადიციებზე, თავისი ცხოვრების მოწოდებას იგი ხალხის განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში ხელდაედა. ამ თაობის შესანშინავ ადამიანთა შორის განსაკუთრებით გამოირჩევიან ნ. ვ. შელგუნოვი, მ. ი. მიხაილოვი, ძმები ნ. და ა. სერნო-სოლოვიოვიჩები, არაგროპულო და მრავალი სხვა.

ამ ჯგუფმა ნ. ჩერნიშევსკის ხელმძღვანელობით 1861 წლის გაზაფხულიდანვე გააჩალა პრაქტიკული საქმიანობა სახალხო რევოლუციისათვის მასების მოსამზადებლად. ამ მხრივ ისინი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ პროკლამაციების გამოცემას და ხალხში გავრცელებას. პროკლამაციებს ხალხისათვის უნდა ეთქვა სიმართლე რეფორმის შესახებ, აღეგზნო და დაერაზმა იგი ერთსულოვანი შეიარაღებული მოქმედებისათვის. პირველი პროკლამაცია, რომელმაც რუსეთზე წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა, შელგუნოვის და მიხაილოვის მიერ იყო დაწერილი. ეს პროკლამაცია, რომელიც „ახალგაზრდა თაობას“ მიმართავდა უშუალოდ, ამხელდა ცარიზმის დესპოტიზმს და ხალხს რევოლუციისაკენ მოუწოდებდა. იგი აღსაყვამ იყო ოპტიმიზმით, რომლითაც რუსეთის რევოლუციური ახალგაზრდობა მომავალს შეჰყურებდა.

1861 წლის ზაფხულის დასაწყისში რუსეთის იმავე რევოლუციურ-დემოკრატიული ჯგუფის თაოსნობით გამოიცა პროკლამაცია „ველიკორუსის“ სამი ნომერი, რომელთაც ღრმა კვალი დატოვეს 60-იანი წლების გამათავისუფლებელ მოძრაობაში.

პეტერბურგს, რომელიც რაზნოჩინელთა რევოლუციური მოძრაობის ცენტრს წარმოადგენდა, მხარში ამოუდგა მოსკოვის ახალგაზრდობაც.

ქერ კიდევ 1859 წელს მოსკოველ სტუდენტთა შორის ჩამოყალიბდა რევოლუციური წრე, რომლის მესვეურები იყვნენ შატილოვი, სულინი და სხვ. 1861 წლიდან ამ წრემ მიიღო გამოკვეთილი რევოლუციური ხასიათი. წრის წამყვანი წევრები გახდნენ ზაიჩნევესკი და არაგროპულო, რომლებიც საკვირაო სკოლების დიდი ენთუზიასტები იყვნენ და ხალხში რევოლუციურ იდეებს ქადაგებდნენ.

პ. გ. ზაიჩნევესკიმ 1862 წ. მაისში ციხეში ყოფნის დროს დაწერა პროკლამაცია „ახალგაზრდა რუსეთი“, რომელიც საზოგადოებაში არაგროპულოს წრემ გაავრცელა.

ნ. შელგუნოვის სიტყვებით რომ ვთქვათ, რუსეთის ისტორიაში დაიწყო „პროკლამაციების პერიოდი“. რევოლუციური საზოგადოებრიობა ხარბად ეტანებოდა ამ ფურცლებს, იგი ლელავდა, უკვე

პრაქტიკული რევოლუციური მოღვაწეობისათვის იყო შემზადებული.

უპეველია, რომ რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის ხელმძღვანელ ჯგუფში ამ პერიოდში დაისვა პრაქტიკული რევოლუციური პუშაობის გაჩაღების საკითხი. რუსეთი დიდი რევოლუციის წინაშე იდგა საჭირო იყო სახალხო გამოსვლების პრაქტიკული შემზადება. ამას კი ორგანიზაცია სჭირდებოდა. საიღუმლო ორგანიზაციის შექმნა, როგორც ჩანს, დროულად მიაჩნდა გერცენს და ოგარევს. ოგარევს უკვე მზად ჰქონდა გეგმის მონახაზი რუსეთში რევოლუციური ორგანიზაციის აგებულებისა.

1862 წლის დასაწყისისათვის რევოლუციურმა დაძაბულობამ უმაღლეს დონეს მიაღწია. ბევრი გაკეთდა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეების პროპაგანდის საქმეში. საჭირო იყო მორიგი ნაბიჯის გადადგმა პრაქტიკული საქმიანობისაკენ. 1861 წლის მიწურულისათვის ჩერნიშევსკის ახლო მეგობართა წრემ დაიწყო საიღუმლო რევოლუციური ორგანიზაციის ფორმირება. ეს პროცესი გრძელდებოდა 1862 წლის განმავლობაში. ორგანიზაციის შემქმნელთათვის მძიმე დარტყმას წარმოადგენდა ჩერნიშევსკის დაპატიმრება და ის რეპრესიები, რომელიც მთავრობამ წამოიწყო. მიუხედავად რიგი დაბრკოლებებისა, 1862 წლის გაზაფხულისათვის საიღუმლო ორგანიზაცია გაფორმდა. მისი მთავარი ორგანიზატორები იყვნენ ალექსანდრე სლუპოვი, ძმები ნიკოლოზ და ალექსანდრე სერნო-სოლოვიოვიჩები, ნიკოლოზ ობრუჩევი, პოეტი — სატირიკოსი ვ. კუროჩინი და სხვები.

დეკაბრისტების შემდეგ ამ პირველ მსხვილ ფარულ ორგანიზაციას რუსეთში მისმა ორგანიზატორებმა „ზემლია ი ვოლია“ („მიწა და თავისუფლება“) უწოდეს. ეს არ იყო შემთხვევითი. რეფორმით მოტყუებულ რუსეთის გლეხობას, რომელიც მაშინ ერთადერთ დაჩაგრულ კლასს წარმოადგენდა და რევოლუციის ძირითადი მამოძრავებელი ძალა იყო, სწორედ მიწა და თავისუფლება სწყუროდა. მთავრობამ არც ერთი, არც მეორე არ გაიმეტა. მაშასადამე, რჩებოდა მისი ძალით მოპოვების გზა. რუსეთის გლეხობის ეს მისწრაფებანი, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, შესანიშნავად გამოხატა ოგარევმა თავის სტატიაში „რა უნდა ხალხს?“, რომლის პირველივე სტრიქონები გარკვევით მიუთითებდნენ, რომ „ხალხს უნდა მიწა და თავისუფლება“.

1862—63 წლები „ზემლია ი ვოლიას“ ორგანიზაციის წლები იყო. მის ხელმძღვანელებს მოფიქრებული ჰქონდათ ქსელის გაშლა მთელი იმპერიის მასშტაბით. ფრიად კონსპირატიულად, მაგრამ გა-

ხოველებით მიმდინარეობდა ფილიალების შექმნა მოსკოვში, ყაზანში, ვლადიმირში, ტვერში, კურსკში, პოლტავაში, პერმში, ასტრახანში, ვოლოგდასა და სხვ. ქალაქებში. საიდუმლო ორგანიზაციის ცენტრს 1862 წლის აგვისტოში ეწოდა ცენტრალური სახალხო კომიტეტი. ფორმირების პროცესში „ზემლია ი ვოლიამ“ შექმნა თავისი ნაბეჭდი ორგანო „სეობოდა“.

„ზემლია ი ვოლიას“ პროგრამა 60-იანი წლების რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეალებს უპასუხებდა. იგი რეაქციულად, დრომოკმულად, მავნედ აცხადებდა რუსეთის თვითმპყრობელობას, მოითხოვდა მის დამხობას და რუსეთში დემოკრატიული რესპუბლიკის დამყარებას. „ზემლია ი ვოლია“ დიდ იმედებს ამყარებდა პოლონეთში დაწყებულ განმათავისუფლებელ მოძრაობაზე და მხარს უჭერდა რუსეთისა და პოლონეთის რევოლუციურ ძალთა კოორდინაციას.

მაგრამ „ზემლია ი ვოლიამ“ ვერ მოასწრო პრაქტიკული რევოლუციური საქმიანობის გაჩაღება. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ მისი აღმოცენება რუსეთში სახალხო მოძრაობის მიწელების პერიოდიდან დაიწყო, მეორეც — ცარიზმმა მიაგნო რევოლუციონერთა კვალს და მისი მოთავეები დააპატიმრა.

60-იანი წლების რუსეთის რევოლუციურ მოძრაობაში თვალსაჩინო მონაწილეობა მიიღო რუსეთის სტუდენტმა ახალგაზრდობამ. შემთხვევითი როდია, რომ პროკლამაციების უმეტესობა ახალგაზრდა თაობისადმი იყო მიმართული. რუსეთის სტუდენტობა ამ დროისათვის მძლავრ საზოგადოებრივ ძალად იქცა, მან თავისი ზმა შეუერთა რევოლუციურ დემოკრატებს. გამოვიდა რა აკადემიზმის კედლებიდან, სტუდენტობა ჩადგა მემამულურ-ბატონყმური რუსეთის დამხობისათვის მებრძოლთა რიგებში.

მოკლედ, ასეთი იყო ვითარება რუსეთში. საერთოდ, და მის დედაქალაქში განსაკუთრებით, როცა იქ სასწავლებლად ჩავიდა ქართველი ახალგაზრდობის ის ჯგუფი, რომელსაც შემდეგ წილად ხვდა საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მებაირახტრე ყოფილიყო. ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი პეტერბურგში მათი საქმიანობის შესახებ, ხოლო აქ დასკვნის სახით უნდა ითქვას შემდეგი:

რუსეთის განაპირა—ნაციონალური მხარეების სოციალ-ეკონომიურ და იდეოლოგიურ ცხოვრებაში მიმდინარე მოვლენები სისხლხორცეულადაა დაკავშირებული რუსეთის 50-იანი წლების მიწურულისა და 60-იანი წლების დასაწყისის მღელვარე ისტორიულ მოვლენებთან. ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის უკიდურესი კრიზი-

სის, ზედაფენებში მოდებული შიშისა და პანიკის, დემოკრატიული რევოლუციის მოზღვაების გამოძახილი იმპერიის კიდი-კიდე გაისმის. კოლონიურ-დაჩაგრული ხალხების რევოლუციურ გრძნობებსა და მისწრაფებებზე უდიდეს კეთილისმყოფელ ზემოქმედებას ახდენს რევოლუციურ-დემოკრატიული ბანაკის მძლავრი შეტევები თვითმპყრობელურ-ბატონყმურ ბანაკზე 60-იანი წლების რევოლუციონერთა ბრძოლა თვითმპყრობელობისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ, ბრძოლა რუსეთის დემოკრატიული გადახალისებისათვის ამავე დროს ნიშნავდა ბრძოლას იმ უმკაცრესი კოლონიური რეჟიმის დასამხოვად, რასაც ცარიზმი ახორციელებდა. ამიტომაც, რომ განაპირა—ნაციონალური მხარეების პროგრესულ-დემოკრატიული ძალები 60-იანელთა იერიშების გულმხურვალე თანამგრძნობებად გამოდიან და მოელიან მათ გამარჯვებას. პოლონეთში, უკრაინაში, ბელორუსიაში, ბალტიისპირეთსა და ამიერკავკასიაში ამ დროს განსაკუთრებული სიყვარულითა და პატივისცემით წარმოთქვამენ გერცენის, ბელინსკის, ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვის სახელებს, ეწაფებიან მათ აზრებს და მოვალეობად მიაჩნიათ სამსახური იმ დიდი იდეალებისადმი, რომლებიც ამ მოღვაწეთა საბრძოლო დროშაზეა წარწერილი.

იმ პერიოდში, როცა განაპირა მხარეების მუშათა კლასი არაა მომწიფებული, როგორც დამოუკიდებლად მებრძოლი, პოლიტიკურად გათვითცნობიერებული ძალა და ბურჟუაზიაც სუსტია. ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობის ავანგარდში ეროვნულ-დემოკრატიული ინტელიგენცია დგას. ის ემსახურება მასების ეროვნული თვითშეგნების პროგრესულ საქმეს და იდეურად ასაზრდოებს მასების ჯერ კიდევ კლასობრივად დაუხვეწელ ანტირეჟიმულ მოძრაობას, საზოგადოებრივ სამსჯავროზე გამოაქვს ერის ყველაზე მტკივნეული საკითხები.

განაპირა—კოლონიური მხარეების ეროვნული ინტელიგენციის ის წარმომადგენელი, რომელნიც 60—70-იან წლებში ეწევიან საზოგადოებრივ მოღვაწეობას, ძირითადად რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში აღიზარდნენ, რადგან კოლონიური მხარეების უმრავლესობას არ ჰქონია თავისი უმაღლესი სასწავლებლები. ეს ახალგაზრდობა აქტიურად იყო ჩაბმული რუსეთის უმაღლესი სასწავლებლების სტუდენტთა დემოკრატიულ მოძრაობაში, თვითმპყრობელურ-ბატონყმური რეჟიმისადმი მკაცრი პროტესტი, განმათავისუფლებელი ბრძოლის სულისკვეთება, ძველისა და დახავსებულობის წინააღმდეგ შეუირიგებლობის გრძნობა მათ გაჰყვით პრაქტიკული მოღვაწეობის ადგილზე.

მაგრამ ქართველ სტუდენტთა ის ჯგუფი, რომელსაც პეტერბურგიდან დაბრუნების შემდეგ წილად ხვდა მოთავეობა საქართველოში დაწყებული ეროვნულ მოძრაობის ახალი ეტაპისა, რუს რევოლუციონერთა ბრმა მიმდევრებად არ გამოსულან. რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიიდან მათ აიღეს ყველაფერი, რაც ეროვნული მოძრაობის ხასიათს მიესადაგებოდა და ჯერ კიდევ პეტერბურგში მათ მიერ შემუშავებული პროგრამის ჩარჩოებში თავსდებოდა. ამ პროგრამის ძირითადი და პირველი საკითხი, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, საქართველოს მასების გათვითცნობიერება. მათი ეროვნული კონსოლიდაცია იყო.

4. რევოლუციური და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობა ევროპაში

ქართველ სამოციანელთა ეროვნულ-განმათავისუფლებლური იდეოლოგიის ჩამოყალიბება მოხდა იმ ეპოქაში, როცა ევროპაში გამოჩნდა „აჩრდილი კომუნიზმისა, „ხალხთ ბოროკილის ხმა მტერებისა“ კიდით კიდევ გაისმოდა. „ტვირთ მძიმეთ და მაშვრალთ მხსნელი“ დროშა აფრიალდა საფრანგეთში, ხოლო გმირი იტალიელი ხალხი ჯუზეპე გარიბალდის მეთაურობით სამშობლოდან ერეკებოდა ავსტრიელ კოლონიზატორებს, აერთიანებდა დანაწევრებულ იტალიას, ამსხვრევდა ძირმომპალ ფეოდალურ რეჟიმს. მე-19 საუკ. 50-იანი წლების მიწურულში პროგრესული მსოფლიო აღტაცებაში მოიყვანა გარიბალდის უბადლო გმირობამ, რომელმაც 1859 წლის გაზაფხულზე თავისი ალპიური კორპუსით სამარცხვინო მარცხი აგება ავსტრიელ გენერალ ურბანის 40-ათასიან არმიას და ბრძოლებით გაანთავისუფლა ლომბარდიის ქალაქები. ჟურნალი „სოვრემენიკი“ გარიბალდის მოხალისეთა ამ პირველ დიდ ბრწყინვალე გამარჯვებას იტალიელი ხალხის რევოლუციური სულისკვეთების გამოვლინებად თვლიდა. „გარიბალდის ვოლონტერთა საოცარი ენერგია იტალიის ხალხთა ძალების გამომხატველი იყო“ — წერდა ნ. ჩერნიშევსკი ამ ჟურნალის ფურცლებზე¹. გარიბალდის სახელი ახალი შარავანდედით შეიმოსა მაშინ, როცა მან აჯანყებული სიცილიელი გლეხობის დასახმარებლად 1860 წლის 6 მაისს გენუიდან დასძრა ორი ზომალდი თავის სახელოვანი „ათასეული“. ამ ათასეულს შეადგენდნენ იტალიელი ხელოსნები, მუშები, მეთევზეები, მათ შორის სხვა ქვეყნებიდან ჩამოსული მოხალისენი. ამ ლაშქრობის გვირგვინ-

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собр. сочинений, том V, СПб, 1906, стр. 319.

მა — ბრძოლამ კალატოფიშთან, სადაც გარიბალდმა სასახელო გამარჯვება მოიპოვა, ფეხზე დააყენა მთელი იტალია და ევროპას ქუხილივით გადაუარა. გარიბალდის შემდგომი ლაშქრობა ნეაპოლზე ტრიუმფალური მსვლელობა იყო.

გარიბალდის სახელი მაშინ, სამშობლოსათვის თავდადების ვაჟ-კაცური სინიდიის და პატიოსნების, ადამიანური მოვალებობის, მამაცობისა და გმირობის ეტალონი იყო. პეტერბურგის და მთელი რუსეთის ახალგაზრდობას, რომელიც შემართებული იყო ცარიზმის დესპოტური რეჟიმის წინააღმდეგ საბრძოლველად, მაგრამ მშობლიურ ქვეყანაში გასაქანს ვერ პოულობდა, იდეალად მიაჩნდა გარიბალდის მოხალისეთა რაზმებში ყოფნა და ამ სამართლიან, რომანტიკულ ბრძოლებში თავდადება. რუსეთიდან მრავალმა მოახერხა კიდეც გარიბალდის რაზმებში მოხვედრილიყო. ახალგაზრდა ლ. მეჩნიკოვი, — შემდეგში სახელგანთქმული რუსი მეცნიერი, სიცილიის ლაშქრობაში მონაწილეობდა. „სოვრემენიკი“ და რუსეთის მაშინდელი დემოკრატიული პრესა იტალიის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მსვლელობას ფართოდ აშუქებდა და განსაკუთრებული შარავანდედით მოსავდა ჯუზეპე გარიბალდის.

ბუნებრივია, ქართველი ახალგაზრდები, რომლებიც ამ დროს პეტერბურგში სწავლობდნენ, აღტაცებულნი იყვნენ იტალიელი ხალხის ეროვნული მოძრაობით და გარიბალდი იდეალად მიაჩნდათ. იტალიის ბედი ბევრ რამეში ჩამოგავდა საქართველოს ბედს. ქართველი ხალხი, ისე როგორც იტალიელი, ორმაგ ჩაგვრას განიცდიდა. ქართლის ბედზე დაფიქრებული ჭაბუკები ნატრობდნენ იმ დროს, როცა ქართველი ხალხი იმდენად გათვითცნობიერდებოდა, რომ ერთ საბრძოლო ბანაკად დარაზმული, საბრძოლო მახვილს აღმართავდა მჩაგვრელების წინააღმდეგ. ჭაბუკი ილია იმდენად მოხიბლული იყო გარიბალდით. რომ იტალიაში წასვლას და გარიბალდელ ვოლონტერად გახდომას აპირებდა. გარიბალდის საბრძოლო დიდებით იყო შთაგონებული ილიას ლექსი.

„მესმის, მესმის სანატრელი
ხალხთ ბორკილის ხმა მტვრევისა!
სიმართლის ხმა ქვეყნადა ჭქუხს
დასათრგუნელად მონობისა.

აღმიტაცებს ხოლმე ის ხმა
და აღმიგზნებს იმედს გულში...
ღმერთო, ღმერთო! ეს ხმა ტკბილი
გამაგონე ჩემს მამულში“¹.

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრებული, ტ. 1, გვ. 62.

ეს შესანშინავი ლექსი პოეტს 1860 წლის 29 ივლისს დაუწერია.

გარიბალდი ილიას უსაყვარლეს გმირად დარჩა მთელი მისი სიცოცხლის მანძილზე. იტალიელი გმირის სურათი მისი კაბინეტის პირველ სამკაულს შეადგენდა¹.

გარიბალდით გატაცებული იყო არა მარტო ილია ჭავჭავაძე, არამედ თერგდალეულთა მთელი პლეადა. ბევრი მათგანი იტალიაში წასვლას და გარიბალდის რაზმელობას ოცნებობდა. „არ ვიცი რა ექნა, არ ვიცი რა იქნება ჩემი ბედი, ნეტავი გარიბალდი ახლოს იყოს, იქნება იმისკენ თავი მეკრა. სულ არაფერი, თუ მოვეცდები. კეთილი საქმისათვის მოვეცდებოდი მაინცა“ — წერდა თავის დღიურში პეტრე უმიკაშვილი, რომელსაც ადრე დაოჯახებისა და უსახსრობის გამო ხელფეხი შეკრული ჰქონდა². ასევე ოცნებობდნენ იტალიაში საბრძოლველად წასვლაზე ანტონ ფურცელაძე. ნიკოლოზ ყიფიანი. „იტალიაში რომ ეყოფილიყავ, უეჭველად წავიდოდი სამსახურათ იმის (გარიბალდის) ჭარში. მაგრამ ქართველი რო ვარ. ჩემი ვალია ვემსახურო საქართველოს და ვიყო იმისათვის სასარგებლო“ — წერდა თავის მამას 1861 წლის მარტში ნიკ. ყიფიანი³.

იტალიის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, გარიბალდის იდეალებს და მასთან კავშირში ქართველი ხალხის ეროვნულ ბრძოლას ეხმაურებოდა დობროლუბოვის „მამა ალექსანდრე გავაი და მისი ქადაგებანი“, რომელიც „საქართველოს მოამბეს“ პირველ ნომერში დაიბეჭდა. მის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

გავაიცის ქადაგებანი შალაღი პათოსით მიიღო ქართველმა მკითხველმა, თანამედროვეთა მოწმობით. სტატიას დიდი გამოხმაურება ჰქონდა. გავაიცის იდეები — „ერთობა, ძმობა, სიყვარული, თავისუფლება“ (ა. ფურცელაძე) ესიტყვებოდა დაჩაგრული ქართველი ხალხის სულისკვეთებას.

მეორე დიდი მოძრაობა, რომელმაც ქართველ სამოციანელთა ეროვნული იდეოლოგიის ჩამოყალიბებაზე დიდი გავლენა მოახდინა, პოლონეთის 1863 წლის დიდი აჯანყება იყო. ქართველ ეროვნულ

¹ ადრე თვლიდნენ, რომ ეს ლექსი ილიამ გლეხთა განთავისუფლებას უძღვნა. შემდეგ დადგინდა, რომ ლექსი გარიბალდის გმირული ბრძოლების შთაბეჭდილების ქვეშაა დაწერილი. (იხ. ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 373; გ. ჭიბლაძე, ი. ჭავჭავაძე. პონოგრაფია. თბილისი, 1966, გვ. 191).

² ზ ე ლ ი მ ხ ა ნ მ ე ბ ზ ე ე ე მ ვ ი ლ. ი. პეტრე უმიკაშვილი. პუბლიცისტი და კრიტიკოსი. თბილისი, 1967, გვ. 11.

³ იხ. ალ. კალანდაძე, საქართველოს მოამბე (მონოგრაფია), თბილისი, 1963, გვ. 276.

მოღვაწეებს მე-19 საუკუნეში მიაჩნდათ, რომ მათი სამშობლოს და პოლონეთის ბედი ერთგვარი იყო, რომ ორივე მათგანი რუსეთის ცარიზმის მხრივ უკანონო ჩაგვრას განიცდიდა და მჩაგვრელის წინააღმდეგ ბრძოლაში მათ ერთმანეთისათვის მხარის აწყოფა და ძალთა გაერთიანება სჭიროდათ. ცნობილია, რომ ქართველ აზნაურთა 1832 წლის შეთქმულება, რომელიც ჩვენ ქართული ეროვნული მოძრაობის პირველ საფეხურად გვაქვს მიჩნეული, პოლონეთის 1831 წლის აჯანყებაზე დიდ იმედებს ამყარებდა და მასთან კოორდინაციით აპირებდა მოქმედებას. ახლაც, პოლონეთის დიდი სახალხო მოძრაობის დაწყებამ ქართველ მამულიშვილებს იმედი გაუღვივა, რომ საქართველოს ეროვნულ განთავისუფლების ქამიც ახლოვდებოდა.

ცარიზმი პოლონეთს სისხლიან ანგარიშსწორებას უმზადებდა. რუსი რეაქციონერი და ლიბერალი პუბლიცისტები ცოფს ყრიდნენ პოლონელთა სეპარატისტული განწყობილების გამო და ცარიზმს აქეზებდნენ ულმობლად ჩაეხშო ხალხის გამოსვლა. ამ მხრივ განსაკუთრებით აქტიურობდნენ კატკოვი და რუსი სლავოფილები. რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებს კი პოლონეთის აჯანყება ცარიზმის წინააღმდეგ გამართული ფრონტის გაგრძელებად მიაჩნდათ. ისინი სავსებით ბუნებრივად, სამართლიანად ცნობდნენ პოლონეთში დაწყებულ განმათავისუფლებელ მოძრაობას და ცდილობდნენ დაეკავშირებინათ იგი რუსეთში აზღვავებულ დემოკრატიულ მოძრაობასთან, მათ ღრმად სწამდათ, რომ პოლონეთის საკითხის სამართლიანი გადაწყვეტა შესაძლებელი იყო მხოლოდ ცარიზმის დამხობის, რუსეთში დემოკრატიული რევოლუციის განხორციელების პირობებში.

პოლონეთის ეროვნული თავისუფლების მომხრე იყო დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატი ა. ი. გერცენი. იგი პოლონეთის აჯანყების დაწყებამდე გამოსთქვამდა აზრს, რომ „პოლონეთს აქვს ხელშეუვალი უფლება რუსეთისაგან დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი არსებობისა“.

რუსეთის მაშინდელი მოწინავე საზოგადოებრიობა თანაუგრძნობდა პოლონელი ხალხის ეროვნულ შემართებას. თვით პოლონელ აჯანყებულთა რიგებში მრავალი რუსი ოფიცერი და ჯარისკაცი იბრძოდა. რუსეთის რევოლუციური ორგანიზაცია „ზემლია ი ვოლია“, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, პოლონელთა მხარდამხარ მთელი რუსეთის გლეხთა საერთო რევოლუციურ გამოსვლებს ამზადებდა.

პოლონეთის მოძრაობა სტუდენტი ახალგაზრდობის ყურადღე-

ბის ცენტრში იყო. ბუნებრივია, ამ მოძრაობით ყველაზე მეტად მაინც ამ დროის პეტერბურგის უნივერსიტეტში მოსწავლე ქართველი ახალგაზრდობა იყო დაინტერესებული.

კვლევა-ძიებით დადასტურებულია, რომ ქართველი სტუდენტები მკიდროდ იყვნენ დაკავშირებული პოლონელ სტუდენტებთან. მასთან ერთად ღამეებს ათენებდნენ, მსჯელობდნენ პოლონეთის და საქართველოს ვითარებაზე, მათ ისტორიულ ბედზე, მათ მომავალზე. მეტად საინტერესოა ნიკო ნიკოლაძის მოგონების ერთი ადგილი, რომელიც ქართველ და პოლონელ რევოლუციური ახალგაზრდობის იდეურ ერთიანობასა და მეგობრობაზე მეტყველებს:

„1861 წლის ზაფხულის აღტყინებული სულისკვეთება ნელ-ნელა ჩვენც გადმოგვეცა იმ ჩვენი უფროსი ამხანაგების მეოხებით, რომელთაც კავშირი და ურთიერთობა ჰქონდათ რუს და განსაკუთრებით, პოლონელ სტუდენტობასთან“¹. ნიკო ნიკოლაძე და სხვა ქართველი სტუდენტები ჩერნიშევსკის ბინაზე ხშირად ხვდებოდნენ პოლონელებს. ცნობილი პოლონელი რევოლუციონერი სერაკოვსკი ნიკოლაძის ახლო ნაცნობი იყო. ბესარიონ ლოღობერიძე, გ. წერეთელი, აკ. წერეთელი და სხვები პოლონელ სტუდენტებთან ხშირად მსჯელობდნენ ეროვნულ პრობლემებზე. გიორგი წერეთლის ყველაზე საყვარელი პიროვნება იმ დროს პეტერბურგში მყოფი პოლონელი რევოლუციონერი ვლადისლავ ხოროშევსკი იყო. „ხოროშევსკის აზრები — წერს გ. წერეთელი — ... აღმასივით სჭირდნენ ჩვენს მოუხნელ გონების ნიადაგს და სთესდენ შიგ აზრის მარგალიტებს. როდესაც ის ლაპარაკობდა, თითქოს შუბლის თხემზე ცეცხლის აღმური აღიოდა, ყოველი აზრი, როგორც ციმციმა ვარკვლავი, ისე ჩაუვარდებოდა თავში იმის გამგონსა... ხ...ი მზად იყო მამულისათვის თავი შეეწირა. როცა პოლიტიკაზე და სახელმწიფო გამგეობაზე დაიწყებდა ლაპარაკს, იმას თვალწინ სულ თავისი წვალებული ქვეყანა ედგა“².

გ. წერეთელი გვამცნობს, რომ ვლადისლავ ხოროშევსკი სისტემატურად დადიოდა ქართველ სტუდენტებთან, აღტყინებით ლაპარაკობდა ვაშინგტონზე, გარიბალდზე. მისი ყველაზე საყვარელი გმირი გარიბალდი იყო. ყოველ მის საბრძოლო გამარჯვებას აღტაცებით ხვდებოდა.

ხოროშევსკი იტალიიდან მოკიდებული თითქმის მთელი აზიის დაჩაგრულ ხალხებსაც უწინასწარმეტყველებდა ახალ განახლების

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. 1, გვ. 94.

² გ. წერეთელი, რჩეული ნაწერები, 1947. ტ. 1, გვ. 114—133.

დროს. იმ დროს, როდესაც ყოველივე მონობის ბორკილი უნდა დამსხვრეულიყო“¹.

გ. წერეთლის „მგზავრის წიგნებში“ კარგადაა აღწერილი ქართველ სტუდენტთა განწყობილება 1861—62 წლებში, ქართველ და პოლონელ სტუდენტების საბრძოლო თანამეგობრობა, მათი იდეალები, მათი გატაცება იტალიელი ხალხის განმათავისუფლებელ მოძრაობით და მისი დიდი მესვეურით ჟ. გარიბალდით, რომელიც „როგორც ვარსკვლავი ასეთი სიძლიერით აღმოაჩნდა დასავლეთის ცის კამარაზე“.

ქართველ და პოლონელ სტუდენტთა თანამეგობრობას ყოველმხრივ აქეზებდა ხოროშევსკი. გ. წერეთლის გადმოცემით იგი ეუბნებოდა ქართველებს: „მოვა დრო, როცა ჩვენ ერთმანეთისათვის საჭირონი გავხდებით და თუ ახლავე ძმებივით არ შევეზარდეთ. თუ აქვე, ამ უნივერსიტეტის საქმეებში ერთმანეთის დახმარება არ ვისწავლეთ, მერე უფრო ვრცელს ასპარეზზე სადღა მოვნახავთ ერთმანეთსო“².

ქართველ სტუდენტთა ნაცნობი იყო აგრეთვე ჩერნიშევსკის ახლო მეგობარი პოლონელი პოლკოვნიკი სერაკოვსკი, რომელიც ქართველ სტუდენტებთან ერთად ხშირად დადიოდა ჩერნიშევსკის ოჯახში და რუს რევოლუციონერთა დიდ ბელადთან ხანგრძლივად საუბრობდა თავისი ქვეყნის შესახებ³.

ცნობილია, რომ რევოლუციური ორგანიზაცია „—ზემლია ი ვოლიას“ შემადგენლობაში ქართველებიც შედიოდნენ და იქ ფრიად აქტიურ როლს თამაშობდნენ⁴. პოლონელ რევოლუციონერებისადმი დახმარებისათვის „ზემლია ი ვოლიას“ არაერთხელ წამოუყენებია პრაქტიკული ღონისძიებანი. ერთ-ერთი ასეთი ღონისძიება იყო თავდასხმა მატარებელზე, რომელსაც ექვსი მილიონი მანეთი მაჰჰონდა პოლონეთის აჯანყების ჩახშობის დასაფინანსებლად. ეს ექსპროპრიაცია „ზემლია ი ვოლიას“ კავკასიელ წევრებს უნდა ეკისრათ⁵.

„ზემლია ი ვოლიას“ ორგანიზაციაში პეტერბურგში იმ დროს მყოფი ქართველი ახალგაზრდობიდან, როგორც ეს დღეისათვის

¹ გ. წერეთელი, რჩ. ნაწერები, გვ. 114.

² იქვე, გვ. 116.

³ იქვე, გვ. 114—116.

⁴ პრ. რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან, გვ. 148.

⁵ Л. Ф. Пантелеев, Воспоминания, 1958, стр. 323 — 324.

დადასტურებულია, შედიოდნენ ბესარიონ ღოღობერიძე, დავით ღოღობერიძე, გ. ჯავახიშვილი და სხვ.¹

აკაკი წერეთლის არქივში აღმოჩნდა სტატია „პოლონეთს დავებ-მართ“, რომელიც რევოლუციამდე არსად გამოქვეყნებული არ ყოფილა, და პირველად 1960 წ. „ლიტერატურულ გაზეთში“ დაიბეჭდა². ეს სტატია აკაკი წერეთლის თხზულებათა სრულ კრებულშია შეტანილი. იგი პოლონეთის აჯანყების პერიოდშია დაწერილი და მიზნად ისახავს ცარიზმის წინააღმდეგ ამბოხებული პოლონელი ხალხისადმი ქართველ თანამოძმეთა თანაგრძნობის სულისკვეთების გალვივებას.

„სწეულს უფრო თანაუგრძნობს მისივე მსგავსი სწეული“ გვასწავლის ქართული პოეზია და ეს უბნობა ზედ გამოჭრილია ქართველებზე და პოლონელებზე — ასე იწყებს პოეტი თავის სტატიას და ამით ხაზს უსვამს იმ საერთო ისტორიულ ბედუქუდმართობას, რომელიც პოლონელ და ქართველ ხალხს სტანჯავდა მე-19 საუკუნეში. „მიევხმაროთ რითაც და როგორც შევძლოთ დღეს უკანასკნელ განსაცდელში ჩავარდნილ პოლონეთს“ — ასეთია პოეტის მოწოდება, რომლითაც ეს მოკლე სტატია მთავრდება. პოეტს არ შეიძლება არ სცოდნოდა, რომ ამ რიგის სტატია მაშინ ცენზურის ფხიზელ თვალს ვერ გაეპარებოდა და სინათლეს ვერ იპოვიდა. მთელი რუსეთის ლეგალური პრესა კიცხავდა პოლონელ ხალხს „ურჩობისათვის“, მოითხოვდა აჯანყებისათვის უსასტიკეს ანგარიშსწორებას. რევოლუციონერ-დემოკრატიული პრესა 1859—62 წლებში პოლონეთში სახალხო მოძრაობის აღმავლობაზე არაფერს წერდა. 1862 წლისათვის კი „სოკრემენიკი“ აკრძალეს. მაშ ვისთვის იყო განკუთვნილი ეს პატარა სტატია, რა იყო მისი დანიშნულება?

მკვლევარმა ი. ხუციშვილმა 1958 წ. ოდესის ოლქის არქივსაცავში მიაგნო ნოვოროსიისა და ბესარაბიის გენერალ-გუბერნატორის კანცელარიის 1863 წლის საიდუმლო საქმეს, რომელიც პოლონელ აჯანყებულთა დასახმარებლად თბილისში შეგროვილ შეწირულების თანხებს და პოლონეთში მისი გაგზავნის ორგანიზაციას შეეხება. ი. ხუციშვილმა დაწვრილებით შეისწავლა ამ საკითხთან დაკავშირებით გამართული მიმოწერა და შემდეგ დასკვნამდე მივიდა: საქართველოს რევოლუციურ-დემოკრატიული საზოგადოებრიობა

¹ პრ. რატიაანი, თერგდალეულთა რევოლუც. მოღვაწეობის ისტორიიდან, გვ. 168.

² პრ. რატიაანი, აკაკის ერთი უცნობი წერილი, „ლიტერატურული გაზეთი“. 1960 წ. № 50.

მხურვალედ გამოეხმაურა პოლონეთის 1863 წლის აჯანყებას და პოლონელ ხალხს გაუწია არა მარტო მორალური მხარდაჭერა, არამედ ნივთიერადაც ძმურად დაეხმარა სამართლიან ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლაში;

2. დღემდე ისტორიულ ლიტერატურაში ცნობილი იყო ფაქტი მოსკოვში, პეტერბურგსა და რუსეთის სხვა ქალაქებში ფულის თანხის შეგროვებისა პოლონელი პატრიოტების დასახმარებლად. ამიერიდან დადგენილად უნდა ჩაითვალოს, რომ თბილისისა და საქართველოს რევოლუციურ-დემოკრატიულმა საზოგადოებრიობამ 1863 წელს ზაფხულზე შეკრიბა ფულადი სახსრები და უზრუნველყო მათი გადაგზავნა პოლონეთში ცენტრალური სახალხო კომიტეტის დახმარებით¹.

ი. ხუციშვილის ნარკვევი შუქს ფენს აკაკი წერეთლის სტატიას. იგი 1863 წელს დაიწერა გარკვეული მიზნით: ეს იყო მოწოდება ქართველი ხალხისადმი მოძმე-პოლონეთისათვის მატერიალური დახმარება გაეწიათ. ასეთი არალეგალური მოწოდება პროკლამაციის დანიშნულებას ასრულებდა. იგი ითვალისწინებდა არა მარტო პოლონელ აჯანყებულთადმი თანაგრძნობის გამოწვევას, არამედ, პირველყოვლისა, თანამემამულეთა ეროვნული სულისკვეთების გაღვიძებას, მის გათვითცნობიერებას ან შემზადებას იმ ეროვნული მოძრაობისათვის, რომელიც პოლონეთთან ერთად იმპერიის განაპირა რაიონებშიც იწყებდა აღმავლობას.

ქართველ სტუდენტობას მხედველობიდან არ გამოპარვია, რომ პოლონეთთან ერთად სახალხო მოძრაობის ტალღა აზვირთდა ლიტვასა და ბესარაბიაშიც, რომ რუსეთის განაპირა ეროვნული რაიონები გამოფხიზლდნენ და რუსეთის დემოკრატიულ ძალებთან მხარდამხარ მედგრად უტევდნენ ცარიზმის რეაქციულ პოლიტიკას, მის კოლონიური ჩაგვრის მოსპობისაკენ იღვწოდნენ. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ამ დროს მომძლავრებას იწყებს. უკრაინაში უკრაინელი ხალხის სამართლიანი ბრძოლის მედროშე დიდი კობზარი ტარას შევჩენკო იყო.

ცნობილია ის დიდი მღელვარება, რომელიც ჰაბუკმა აკაკიმ ტარას შევჩენკოსთან შეხვედრისას განიცადა. ეს მოხდა რუსეთში სწორედ რევოლუციური მოძრაობის აღმავლობის პერიოდში.

1911 წელს, ტ. შევჩენკოს იუბილეზე, თბილისში მოხუცი აკაკი გამოვიდა უკრაინის განმათავისუფლებელი მოძრაობის დიდი ბელა-

¹ ი. ა. ს. ო. ნ. ხუციშვილი, საქართველო-პოლონეთის ურთიერთობის ისტორიიდან (მე—19 საუკუნის 60-იანი წლები) თბილისი, 1959, გვ. 26—27.

დის ტარას შეეჩენკოსადმი მიძღვნილი სიტყვით, სადაც სხვათა შორის მოიგონა შეხვედრა, რომელიც მას დიდ კობზართან ორმოცდაათი წლის წინათ ჰქონდა.

„ტარას გრიგოლის ძე შეეჩენკო — თქვა პოეტმა — მე ვნახე მხოლოდ ერთხელ ჩემს სიცოცხლეში, — რუსეთის ისტორიის პროფესორ ნიკოლოზ ივანეს ძე კონსტომაროვისას... ჩემს ჰაბუკურ ოცნებას იგი მუდამ ეხატებოდა ბუმბერაზად, რომელსაც თავს ედგა დიდების შერავანდელი, სინამდვილეში კი ჩემს წინ იდგა ჩვეულებრივი სათნო მოხუცი, უფრო ქანც-გამოლეული, ვიდრე იდეური მებრძოლი.

მასპინძელმა შეამჩნია ჩემი დარცხვენა, გაისწორა სათვალე და დამიწყო შეკითხვები, რომელზედაც მე არაერთხელ შემხვედრია პასუხის გაცემა. საუბარი დიდხანს გაგრძელდა, ტ. შეეჩენკომ ქართული ხალხის ისტორიული წარსულის, ტრადიციების, სულისკვეთების შესახებ აკაკისაგან ბევრი საყურადღებო ფაქტი მოისმინა.

„—რა ბევრი რამ აქვს საერთო ამ ხალხს ჩვენს ხალხთან — შენიშნა მან. შეეჩენკომ ამოიოხრა და დაიწყო ლაპარაკი უკრაინაზე და სხვ. ლაპარაკობდა სევდიანი კილოთი, მაგრამ გამოცოცხლებული და მე ველარ ვცნობდი მასში წინანდელ მოხუცს.

ჩვენი საუბარი გაგრძელდა ღამის სამ საათამდე. ჩვენ მოვშორდით, როგორც მეგობრები და პირობა დავდეით, რომ უფრო ხშირად შევხვდებოდით ერთმანეთს. მაგრამ ვაი, რომ ჩემს ბედნიერებას აღარ ელირსა განხორციელება... მას შემდეგ მე აღარ მომცემია შემთხვევა მასთან შეხვედრისა. მხოლოდ ეს პირველი და უკანასკნელი შეხვედრა დამრჩა ნათელ ხსოვნად მთელი ჩემი სიცოცხლის მანძილზე. აღვიარებ, რომ მე პირველად მისი სიტყვებიდან გავიგე, თუ როგორ უნდა სამშობლოს და საკუთარი ხალხის სიყვარული“¹.

აკაკის ეს ლამაზი და თბილი, შთამბეჭდავი სიტყვა, როგორც პოეტი ი. გრიშაშვილი გადმოგვცემს, აუღიბორიამ ფეხზე ადგომით მოისმინა. სიტყვის დამთავრების შემდეგ აკაკი შეეჩენკოს ბიუსტთან მივიდა, და პატივისცემის ნიშნად მუხლი მოიღრია და თავი დახარა მის წინაშე.

აკაკის მოგონება ნათელი დასტურია იმისა, თუ რა სასოებით შეჰყურებდნენ ქართველი სტუდენტები ეროვნული მოძრაობის დიდ მესვეურებს, როგორ ახარებდათ მათ ეროვნული თვითშეგნების ზრდა ცარიზმის უღელის ქვეშ მგმინავ ხალხებისა.

პოლონელთა გამოსვლას ჩანს, თბილისში დიდ ყურადღებას

¹ იხ: «Закавказье», № 45, 1911.

აქცევდნენ და იგი მაშინდელი პროგრესული ინტელიგენციის მსჯელობის ძირითადი თემა იყო. თბილისის გიმნაზიის მასწავლებელი პოლონელი ლეონ პეტრეს ძე ზაგურსკი ილია ჭავჭავაძესთან ხშირად დადიოდა და გვიან ღამემდღე საუბრობდა. ქურნალი „ცისკარიც“ კი ეხმაურებოდა პოლონეთის ამბებს და პოლონელ პატრიოტების შესახებ ნარკვევებს ათავსებდა.

ყველაზე მნიშვნელოვანი მოვლენა, მაინც იყო „საქართველოს მოამბის“ მეორე ტომში პეტრე ნაკაშიძის „სამგზავრო წერილების“ გამოქვეყნება.

პეტრე გიორგის ძე ნაკაშიძე პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლობდა და ყველაზე მეტად ილია ჭავჭავაძეს მეგობრობდა. იგი გულმხურვალე პატრიოტი იყო მშობელი ქვეყნისა და აქტიურად მონაწილეობდა თერგდალეულთა ეროვნულ-დემოკრატიული პროგრამის შემუშავებაში. მართალია, უნივერსიტეტის დასრულების შემდეგ პ. ნაკაშიძე სამშობლოში არ დაბრუნებულა და მოსკოვში—ლაზარევის ინსტიტუტში დაიწყო მუშაობა, მაგრამ იგი მუდამ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სამშობლოში დაბრუნებულ ახალგაზრდა თაობასთან და ილიასთან ერთად „დუმანიტარული ღროშის ამფრი-ალეზელი“ იყო. შემთხვევითი არაა, რომ „ქართველის დედას“ და „დიმიტრი თავდადებული“, ეროვნული იდეებით შთაგონებული ეს ორი პოემა — ილია ჭავჭავაძემ პეტრე ნაკაშიძეს უძღვნა.

პეტრე ნაკაშიძეს არ შეიძლება არ სცოდნოდა, რომ ქართველი ოცდათორმეტიანელები თავიანთ წარმატებას პოლონეთის 1831 წლის აჯანყებას უკავშირებდნენ. მას ისიც კარგად ესმოდა, რომ 60-იან წლებში პოლონეთი რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის ფარვატერში იდგა და იმპერიის განაპირა—ნაციონალური რაიონების დაჩაგრულ ხალხებს მისთვის უნდა მიეხადათ. პოლონელი ხალხის გმირობა ქართველი კაცისათვის სამაგალითო უნდა გამხდარიყო. ამიტომ ათქმევინებს პ. ნაკაშიძე პოლონელ სტუდენტს: „განა არის ქვეყანაზე იმისთანა ხალხი, ან კაცი რომელსაც არა სურდეს კეთილი ცხოვრება? ყველასა სურს. მაგრამ ხალხიც არის და ხალხიც. ზოგის სურვილი ისეთივე სუსტია და დამჟკნარია, როგორც თვითონ ხალხია გათელილი და წელ-მოწყვეტილი, ზოგს კი იმდენად შერჩენია კაცობრიული გრძნობა, რომ მისთვის სიცოცხლე და კეთილ-ცხოვრება განუყოფელია, ერთი უმეორეოდ იმისთვის მითამ არც კი ყოფილა, იმისთანა ხალხი კი სულ მუდამ დუღს, ან გულის წადილს აისრულებს, ან არა და იმ წადილსა ზედ შეაკედება. ამის-

თანა ხალხს ვერაფრით ვერ შეაყენებ. შიშველის ხელით ზარბაზნებს შოულობს. „ვისაც აქვს ხელები — ამბობენ ინსურგენტებში, — ჯოხს იშოვისო, ჯოხით — თოფსა და თოფით — ზარბაზნსაო“. ისტორია და კაცობრიობა მარტო ამისთანა ხალხებს ყურადღებას აძლევს და მკედარ ხალხს კი უშვებს „დათელად თავისდა მკედართა“¹.

ეს სტრიქონები ქართველი ხალხის სამოქმედოთ წაქეზებისათვის, მისი ეროვნული გრძნობების გაღვიძებისათვის იყო გამოზნული.

„სამგზავრო წერილები“ შესანიშნავად ასახავს განწყობილებას პოლონელი ხალხისა, რომელიც მის მჩაგვრელ რუს მოხელეებს ზიზლით ექცევა, ხოლო ცარიზმისაგან დაჩაგრული ერის წარმომადგენელს სიყვარულით და თავაზიანობით უმასპინძლდება, „სამგზავრო წერილებში“ ხაზგასმულია პოლონეთის ერის ერთსულოვნება და მოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში. აზნაურიც და გლეხიც, სასულიერო პირიც და საეროც. — ყველა მებრძოლია. ნარკვევში სხარტადაა აღწერილი გმირობა პოლონელი აზნაური ქალისა, რომელმაც თავის სახლში აჯანყებულები (ინსურგენტები) დამალა და რუს ჯარისკაცებს, მეამბოხეების შეპყრობა რომ ეწადათ, იარაღით წინააღმდეგობა გაუწია. „ყველაზე უფრო გასაოცარი აქაური მღვდლები არიან, რამდენ მათგანს იჭერენ და ემუქრებიან, მაგრამ ისინი თავისას მაინც არ იშლიან, — დადიან სოფლიდან სოფელში და ჰქადაგებენ ომს და თავისუფლებას“² — წერს ავტორი.

„სამგზავრო წერილები“ დაწერილია სარკაზმით. ამასთან ისეთი დიდი მოხერხებით და გონიერებით, რომ ცენზურის მახვილ თვალს ვერ შეემჩნია ავტორის განწყობილება და მიზანდასახულობა. ერთ ადგილას იგი, მაგალითად, პოლონელებს უსაყვედურებს: „ცუდი ხალხია პოლონელები — ამათთანა ბოროტს და დაუმორჩილებელ ხალხს სხვას ვერ ნახავ, — დიდი და პატარა ყველა ტყეში მიიწევს. რა უჭირთ, მაგალითად, მაშინისტებს ტყეში წასასვლელი? პოლკოვნიკის და ლენერლის ჯამაგირს იღებდნენ. არა, დაჰკრეს, ბატონო. ფეხი და სულ ერთიანად ტყეში შეცვივდნენ. მხოლოდ ის კი არის იმათში საკვირველი, რომ ერთმანეთში დიდი ერთპირობა და სიყვარული აქვთ“. ახლა ძნელი ამოსაცნობი როდია, რომ პოლონელთა ამ ვითომდა ძაგების მიღმა მათდამი თანაგრძნობა და სიყვარული მეტყველებს.

3. ნაკაშიძის ეს ნარკვევი ქართველ სამოციანელთა ეროვნულ

¹ „საქართველოს მოამბე“, ტ. 11, გვ. 44—45.

² იქვე, გვ. 47.

იდეოლოგიას გამოხატავდა. მან უსათუოდ თვალსაჩინო როლი შეასრულა ქართველი ხალხის ეროვნული თვითშეგნების ამ აღლვებაში.

ქართველი სამოციანელებისათვის უცხო არ ყოფილა აგრეთვე თვით ევროპის ცენტრში გაღვივებული რევოლუციური სულსკვეთება და იმ დროის დასავლური სოციალისტური მიმდინარეობანი. სახელოვანი ქართველი სამოციანელი ნიკო ნიკოლაძე, როგორც ცნობილია, რუსეთისა და ევროპის რევოლუციური მოძრაობის შუაგულში იდგა. 70-იანი წლების რუსეთში იგი ჩერნიშევსკის ერთ-ერთი აქტიური მიმდევარი და თანამებრძოლი იყო. იგი აქტიურად თანამშრომლობდა გერცენის და ოგარევის ჟურნალ „კოლოკოლში“. აქ მას ნაცნობობა ჰქონდა ვიქტორ ჰიუგოსთან, პოლ ლაფარგთან, ალფონს დოდესთან, ლუი ბლანთან, ლეონ გამბეტასთან, ანრი როზფორთან და კარლ მარქსთანაც კი. ნ. ნიკოლაძე თანამშრომლობდა ევროპის პრესაში და პასუხს აძლევდა იმ დროის საპირბოროტო პოლიტიკურ საკითხებს. ევროპის პოლიტიკურ თეორიებს გულდასმით ეცნობოდნენ ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, სერგი მესხი. აკობ გოგებაშვილი და სხვები.

საუკეთესო ილუსტრაციას იმისა, რომ ქართული ეროვნული მოძრაობის მესვეურები ევროპის რევოლუციურ ცხოვრებასთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული და მას თანაგრძნობით ეკიდებოდნენ წარმოადგენს ილია ჭავჭავაძის ცნობილი ლექსი მიძღვნილი პარიზის კომუნისადმი. ეს ლექსი, მკვლევართა აზრით, რუსეთის მასშტაბით ერთ-ერთი პირველი და ამასთან ყველაზე მხურვალე გამოხმაურებაა პარიზის კომუნართა უბადლო გმირობაზე და სავსეა გულისწუხილით იმის გამო, რომ კომუნის დამარცხებამ შეაფერხა ისტორიული პროგრესი.

„ტვირთმძიმეთ და მაშერალთ მხსნელი
დიდი დროშა დაიშალა...
ეკლავ ქვეყნისა მჩაგრავ ძალამ
იგი დროშა დასცა დაბლა.
ეკლავ ეწამა მოყვასთათვის
საოცარი იგი ერი,
ეკლავ დაიდგა დიდ წამების
მან გვირგვინი მშვენიერი...
ეკლავ შეფერხდა ისტორია,
განახლების შესდგენ ძალნი,
და ეკლავ დღესასწაულობენ
გამარჯვებულნი მტარვალნი...!“

ყოველივე ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს ასეთი დასკვნა გავაკეთოთ.

ქართველ სამოციანელთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეოლოგიის მასაზრდოებელ უხვ წყაროს წარმოადგენდა იმ დროის ევროპის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი და რევოლუციური მოძრაობანი. განსაკუთრებით დიდი როლი ამ მხრივ იტალიისა და პოლონეთის განმათავისუფლებელმა ბრძოლებმა შეასრულეს. ეროვნული მოძრაობის ქართველი მესვეურები მისი ერის განმანთავისუფლებლურ იდეოლოგიას და პრაქტიკულ რევოლუციურ მოქმედებას არ გამოთიშავდნენ საერთო რუსული და ევროპული რევოლუციური მოვლენებიდან, პირიქით, მიაჩნდათ, რომ ქართველი ერის კოლონიური ჩაგვრისაგან განთავისუფლების საკითხი უშუალოდ იყო დაკავშირებული რუსეთის და ევროპის განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან.

XIX ს. 60-იანი წლების ეროვნული მოძრაობის პროგრამა

1. თერგდალეულობის ცნების შესახებ

ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიაში თერგდალეულობად მონათლულია ის ფართო იდეურ-პოლიტიკური მოძრაობა, რომელიც XIX საუკუნის 60-იან წლებში აღმოცენდა და მთელი ნახევარი საუკუნის განმავლობაში წამყვან როლს ასრულებდა ერის ცხოვრებაში.

„თერგდალეული“ ქართულ წყაროებში ადრეც გვხვდება. თერგის წყლის დაღევა იმთავითვე გაგებული იყო სიმბოლურად — იგი რუსეთში განათლებულობას და იქაური იდეოლოგიის შეთვისებას გულისხმობდა. 1831 წლის 27 იანვარს ფარნაოზ ბაგრატიონი ელ. ერისთავს სწერდა: „ასე გვეგონა, რომ თერგის წყალი გამოცვლიდა, მაგრამ არ გავხარ გამოცვლილს. ვგონებ ასე გადაიარე მთა, რომ თერგის წყალი არც კი დაგელიოს, თვარემ მცირესაც არის ცვლილებას მოგცემდა რას მეო“¹. უდაოა, რომ წერილის ავტორს აქ მხედველობაში აქვს ადრესატის იდეური ცვლილება, კერძოდ ის ზეგავლენა, რომელიც მასზე ოციანი წლების რუსეთის დედაქალაქს უნდა მოეხდინა. მკვლევარ. მ. გოცაძის თვალსაზრისით, ქართველ ოცდათორმეტიანელთა იმ ჯგუფში, რომელსაც სოლ. დოდაშვილი მეთაურობდა, „გვხვდება საუბარი „თერგდალეულობაზე“ და გვაქვს აგრეთვე საწყისი ნიშნები „სალიტერატურო ნაწილში“ მამათა და შვილთა ბრძოლის გამოხატულებისა“².

ოცდაათიანი წლების იდეურ მოძრაობაში განცდილი მძიმე მარცხის შემდეგ „თერგდალეულობის“ ცნების შინაარსსაც ერთგვა-

¹ იხ. მ. გოცაძე, ქართული ჟურნალისტიკის ისტორიიდან; ნ. ბარათაშვილის სახ. გორის სახელმწიფო პედაგოგიკური უნივერსიტეტის შრომები, № 5, 1959, გვ. 154.

² იქვე, გვ. 163.

რი ცვლილება განუცდია. იგი რუსეთში განათლება მიღებულის, მაგრამ მშობლიურ ნიადაგს მოწყვეტილი და უნაყოფოდ მეოცნებე ადამიანის მეტსახელი გამხდარა. ამას ნათელჰყოფს გ. ერისთავის „გაყრას“ პერსონაჟი ივანე, რომელიც რუსეთსა და პოლონეთშია განსწავლული, მაგრამ ეროვნული კულტურა ზერელედ აქვს შეთვისებული, ხოლო ცხოვრებისეული ცოდნა სრულებით არ გააჩნია. ივანე ოცნებობს თავისი მეურნეობა რაციონალურად მოაწყოს, ყმებთან ჰუმანური დამოკიდებულება დაამყაროს და შექმნას იდილიური ოჯახი, მაგრამ ასეთი იდეალებისათვის იგი არაა მომზადებული და სასაცილო მდგომარეობაში ვარდება. „თერგდალეულ ძამიას“ ქართველი თავადური დიდკაცობა, რომელიც ტრადიციების დიდი ერთგულია და ყოველივე ახალ მოვლენას ცხოვრებაში უარყოფითად უყურებს, (ანდუყაფარი) დასცინის და სულელს უწოდებს.

ორმოციანი წლების რუსეთის თავადაზნაურობაში მართლაც ფართოდ იყო ფეხმოკიდებული მეურნეობის რაციონალიზაციის ცდები. მრავალი რუსი თავადი ცდილობდა თავისი მეურნეობის მოწყობას აგრონომიული მეცნიერების მიხედვით, მაგრამ არც ერთ ამ ცდას შესამჩნევი წარმატება არ მოჰყოლია. ამავე პერიოდში თავადაზნაურობაში ფართო პროპაგანდა მიმდინარეობდა ე. წ. პატრიარქალური ბატონყმობის აღდგენის შესახებ, ბატონსა და ყმას შორის ჰუმანიური დამოკიდებულების დამკვიდრების, მამაშვილური ურთიერთობის დამყარების შესახებ. ამ პროპაგანდის ინიციატორები სლავოფილები იყვნენ, რომლებიც, როგორც ცნობილია, რუსეთის ლიბერალური თავადაზნაურობის იდეოლოგიას გამოხატავდნენ და ოცნებობდნენ ბატონყმობა, მისი მცირეოდენი შეკეთების შემდეგ, შეენარჩუნებინათ.

„თერგდალეულ“ ივანეს, როგორც ჩანს, რუსეთში ეს იდეები შეუთვისებია და სამშობლოში დაბრუნებულს მზნათ დაუსახავს მისი პრაქტიკული განხორციელება. მაგრამ იგი სასაცილო შთაბეჭდილებას სტოვებს იმიტომ, რომ ეროვნულად უკვე გადაგვარებულია და ქართული მეურნეობის ტრადიციების, ქართული ცხოვრების თავისთავადობისა არაფერი გაეგება. 40-იანი წლების ქართულ საზოგადოებრივ ასპარეზზე მართლაც გამოჩნდნენ ადამიანები, რომლებიც რუსულ, და ევროპულ იდეურ მიმდინარეობათა პროპაგანდას ეწეოდნენ ისე, რომ მათ ქართული ცხოვრების სინამდვილეს არ უყენებდნენ. ასეთი „თერგდალეულობა“ პროგრესს ხელს ვერ შეუწყობდა, და გიორგი ერისთავმა, რომელიც მისი თანამედროვე ცხოვრების ბრწყინვალე მცოდნე და კრიტიკოსი იყო, ივანეს სახით

მშობლიური ნიადაგიდან მოწყვეტას, უნაყოფოდ მეოცნებობას მწარედ დასცინა.

60-იანი წლების დასაწყისში, როცა ქართულ თავადაზნაურულ რუტინას პეტერბურგში მოსწავლე ქართველმა ახალგაზრდა თაობამ ჟურნალ „ცისკრის“ ფურცლებზე შეურიგებელი ბრძოლა გამოუცხადა, თერგდალეულობამ ახალი შინაარსი შეიძინა. მართალია, რეტროგრადი ქართველი თავადები შეეცადნენ ძველისა და დახვესებულობის წინააღმდეგ ქართველი სტუდენტობის ეს ბრძოლა მშობლიური ნიადაგიდან მოწყვეტილად, უნაყოფო ოცნებად და სასაცილოდ გამოეცხადებინათ და „თერგდალეულ ძამიას“ (ივანეს) იდეოლოგიამდე დაეყვანათ იგი. მაგრამ ახალმა თაობამ მოწინააღმდეგე ბანაქის ეს დაცინვა ერთი დაკვრით გააქარწყლა და თერგდალეულობის შეურაცხყოფილი ცნებაც გააკეთილშობილა. ახალმა თაობამ მიიღო ეს დაცინვითი მეტსახელი სწორედ იმიტომ, რომ თერგის გაღმა მხარე იმ ეპოქაში რევოლუციურ აზროვნებას, ქვეყნის განახლებისათვის ბრძოლას გულისხმობდა. ამ შემთხვევაში განმეორდა დაახლოებით იგივე, რაც რუსეთში 40-იან წლებში მოხდა. როგორც ცნობილია, რუსმა სლავოფილებმა თავიანთ იდეურ მოწინააღმდეგეებს „მედასავლეთეები“ უწოდეს. ეს სახელწოდება, როგორც ნ. ჩერნიშევსკი მიუთითებს, დაცინვითი იყო. ის იყო პოლემიკური მეტსახელი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული მიმდინარეობისა, რომელიც გაბედულად იმალეობდა ხმას რუსეთის ჩამორჩენილობის წინააღმდეგ, სასაცილოდ იგდებდა სლავოფილების მიერ გამოგონილ თვითმყოფად გზას რუსეთის ცხოვრებაში, ბატონყმობის დამხობა და კაპიტალიზმის გამარჯვება გარდაუვალად მიაჩნდა და ამტკიცებდა რუსეთისათვის იმ გზის გავლის აუცილებლობას, რომელიც ევროპამ გაიარა. მართალია, მედასავლეთეთა უმრავლესობა ევროპის კაპიტალისტურ ცხოვრებას იდეალად მიიჩნევდა. მონურად იხრიდა ქედს ყოველივე ევროპულის წინაშე, დასავლურ ბურჟუაზიულ დოქტრინებს უკრიტიკოდ იზიარებდა და რუსეთს მექანიკურად უყენებდა, მაგრამ ეს სახელწოდება სრულებითაც არ შეეფერებოდა იმ რევოლუციურ-დემოკრატიულ მიმართულებას, რომელიც რუსეთში ყველაზე რევოლუციურ ძალად ჩამოყალიბდა. ბელინსკი, გერცენი ტერმინ მედასავლეთეს ხშირად წინააღმდეგობა უწევდა, რადგან თავისთავი სრულიადაც არ მიაჩნდათ ისეთ მედასავლეთედ, როგორი შინაარსითაც ისინი სლავოფილებმა აღქურვეს.

ქართველმა სამოციანელებმა მიიღეს „თერგდალეულის“ მეტსახელი, რადგან იგი ყველაზე უკეთ გამოხატავდა მათს დემოკრატიულ

იდეოლოგიას. სამაგიეროდ, „თერგდალეულის“ თავადაზნაურულ-რეტროგრადული გაგება ახალი ტერმინით („რუსეთუმე“) მონათლეს.

XIX საუკ. 50-იანი წლებიდან რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში ქართველი ახალგაზრდობის ლტოლვა დიდად გაძლიერდა. ქართველმა თავადაზნაურობამ იგრძნო, რომ ახალს ვითარებაში ყმა და მამული უზრუნველი ცხოვრებისათვის საკმარისი აღარ იყო, ერთი-და-მეორეც თანდათან ხელიდან ეცლებოდა. პრივილეგიური მდგომარეობის შენარჩუნება ისევ სამოხელეო სამსახურის გზით შეიძლებოდა, მაგრამ ამისათვის საჭირო იყო სწავლა-განათლება.

ამ აზრებით შთაგონებული ქართველი თავადაზნაურობა სახსრებს არ იშურებდა, რომ შვილისათვის უმაღლესი განათლება მიეცა და, რადგან უმაღლესი სასწავლებელი საქართველოში არ იყო, მას რუსეთს ისტუმრებდა.

50-იანი წლების მიწურულიდან საქართველოში უკვე ბრუნდება პირველი ნაკადი რუსეთში განსწავლული ახალგაზრდობისა, მომდევნო წლებში მათი რიცხვი თანდათან იზრდება. პატრიარქალურ ოჯახებში, ძველ ტრადიციებზე აღზრდილ და ამ ტრადიციების ერთგულად დამცველი ქართველი არისტოკრატიისათვის ეს ახალი ინტელიგენცია თავისი შეხედულებებით უცხო გამოდგა, რადგან ადამიანის კერძო თუ საზოგადოებრივ დანიშნულებაზე სრულიად სხვაგვარი აზრები ჩამოიტანა. მაგრამ რუსეთში სწავლამიღებული, ანუ „თერგდალეული“ ახალგაზრდობა როდი იყო თავისი შეხედულებით ერთსულოვანი და ერთი იდეით, ერთი მოწოდებით განმსჭვალული.

ამ ახალგაზრდობის დიდი ნაწილი ცარიზმის სამოხელეო სამსახურში მოკალათდა. სწავლა მან მხოლოდ იმისათვის გამოიყენა, რომ ცარიზმის ბიუროკრატიულ აპარატში თბილ ადგილზე მოწყობილიყო და თანამემამულეთა ძარცვისა და მოტყუების შედეგად ბლომად ეხვეჭა ფულები. ეს ადამიანები, საზოგადოების პატივისცემა რომ შეენარჩუნებინათ, თავს პატრიოტებადაც ასაღებდნენ, საქართველოს ბედიც ვითომ აწუხებდათ, რუსეთის იმ დროის მოწინავე იდეალებსაც ვითომ თანაუგრძნობდნენ, მაგრამ თავი და თავი მიზანი მათი ცხოვრებისა, პირადი კეთილდღეობა იყო.

რუსეთში განსწავლული ახალგაზრდობის მცირე ჯგუფი, ის ჯგუფი, რომელსაც ი. ჰევკავაძე, აკ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე და სხვები შეადგენდნენ სულ სხვა იდეებით შთაგონებული დაუბრუნდა სამშობლოს და იმთავითვე გაემიჯნა კარიერისტ ქართველ მოხელეობას, რომელთანაც უმაღლეს სასწავლებელში ერთ სკამზე იჯდა და ერთი იდეალი ჰქონდა. მაგრამ ერთის

შეხედვით ესენიც ხომ „თერგდალეულები“, ე. ი. რუსეთში სწავლამიღებული ქართველები იყვნენ და ანდუყაფარ დიდებულისა, ან მისი ძმა პავლეს ტიპის ქართველი თავადი მათში არსებით განსხვავებას არც კი ხედავდა, ორთავეს „თერგდალეულ ძამიას“ უწოდებდა და მწარედ დასცინოდა.

საქართველოს ამ გადაგვარებული შვილების ქემმარიტი თერგდალეულობიდან გამიჯვნა, მათი გამომზეურება, მათი ფიზიონომიის სრულყოფილი დახატვა, სამშობლოს ერთგული სამსახურისათვის მოწოდებულმა ახალგაზრდობამ იკისრა. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია აკაკი წერეთლის დამსახურება.

1861 წელს ეურნალ „ცისკრის“ ივლისის ნომერში დაიბეჭდა აკ. წერეთლის კომედია ერთ მოქმედებათ სათაურით „ძველი ამხანაგები“. ეს კომედია პოეტს ჯერ კიდევ პეტერბურგში სწავლის პერიოდში, 1859 წელს ჰქონია დაწერილი. კომედიაში მთავარ მოქმედ პირებად გამოყვანილი არიან რუსეთიდან მშობლიურ ქვეყანაში დაბრუნებული ახალგაზრდები, რომლებსაც სულ სხვადასხვაგვარად ესმით მომავალი ცხოვრების შინაარსი და მოწოდება. ნიკო კვახაძე პროგრესული იდეებითაა განმსჭვალული. მას სურს ახლებურ ყაიდაზე გარდაქმნას მამისეული ოჯახი, პატიოსნად ემსახუროს სამშობლოს, დანერგოს ხალხში განათლება, უკეთესი გზით წარმართოს თანამემამულეთა ცხოვრება. ნიკოს რწმენით ცხოვრება გაუმჯობესდება, როცა „ხალხში შევა თანდათან განათლება“¹.

ნიკოს სრული ანტიპოდია ივანე აკარიძე, რომელიც მასთან ერთად სწავლობდა რუსეთში, მაგრამ სამშობლოში დაბრუნებისთანავე „კვარტლის“ თანამდებობაზე მოკალათდა და ახლა უწყალოდ ჯარცავს ხალხს.

„მე, ჩემო ბატონო, სადღაა სამართალი!
აგერ სამი წელია, რაც ვარ და ვარ კვარტალი.
ჯამაგირი ცოტაა, მაგრამ გამოსარჩენი,
თუკი მარღათ გაისარჩე გამოჩნდება ამდენი!
(თმას იწევს)

ვისაც ხელში ჩაეიგდებთ, ის ხომ ჩვენი პურია,
ხან ქართველი, ხან სომეხი, თათარი, ხან ურია“².

„კვარტალი“ ამითაც უკმაყოფილოა და შურიტაა გამსჭვალული ბარამისა და კოსტას მიმართ, რომელთაც მრგვალი ჩინ-მედლები მოუპოვებიათ და თანამდებობაც უფრო სარფიანი უპირავთ.

¹ აკ. წერეთელი, თხზ., სრული კრებული, ტ. 6, გვ. 292.

² იქვე, გვ. 297.

ნიკო კვახაძე ამ ადამიანებისადმი ზიზღითაა გამსჭვალული. მათი გზები რუსეთიდან შინდაბრუნებისას სტავროპოლთან უკვე გაიყარნენ:

„ვაჰ, საწყალო მამულო! რა შვილები გეზღებათ,
სხვისას ვერას სწავლობენ, თავისიც ავიწყლებათ!
გიმნაზიას ათავებენ მეტისმეტის დაკვეხით,
თუ არ დროშკით, ორ ბიჭსაც არ გაივლიან ფეხით.
ზოგსა ყურში ურქვია კალამი! გამოჭრილი,
ზოგნი მამის დანარჩენს სამკვიდროს აპყობიან
და ღეზების გულისთვის დრაგუნებში მიდიან,
ზოგთა პოლიციაში თავი მოსწონთ კვარტლობით,
იბერებიან, ჰკრეფენ ფულებს უსამართლობით;
ამგვარად თავის ძმებსა აღუჩნდებიან მტერად
და ამისთანა ყოფით თავს რაცხვენ ბედნიერად!...“¹

აკაკი წერეთელი ფიზიკურად ვერ იტანდა ასეთ ადამიანებს. მთელი არსებით სძულდა ყველა, ვინც ქართველობას მხოლოდ სიტყვით იჩემებდა, საქმით კი არცხვენდა, ვინც რუსეთში ყოფნის დროს მშობლიური ენა და ჩვევები გადაივიწყა, ვინც მოძმეს ძირს უთხრიდა და პირადი ბედნიერების გულისათვის ყოველ ნაბიჯზე ჰყიდდა.

1861 წელსვე დაუწერია აკაკის დაცინვა ასეთ „პატრიოტებზე“.

„დედამ რომ შვილი გაზარდოს
და მერე თქვენისთანაო?!
ნაიარქვეია რაზე ხართ
ყველგან და ყველასთანაო!
არც ლხინში ვარგხართ, რაც ჭირში,
ზარმაცი, ენატარტალა;
და კუჭით გიყვართ სამშობლო,
როგორც ფლავი და არტალა“².

1861 წლის დეკემბერშია დაწერილი აკაკის ლექსი „აპელაციის მცოდნე“, სადაც რუსეთში ნასწავლი, მაგრამ გადაგვარებული ქართველია მწარედ გაკიცხული... ეს ნასწავლი კაცი

„ქართულ ტანისამოსსა, აბა, რაღად იყადრებს;
სწავლული კაცი არის, ტანზე ფრაკი აცვია;
ვინც რუსული არ იცის, მთის ნადირსა აღადრებს, —
ვინ ამტყუნებს, მართალს ბრძანებს: ის სწავლული კაცია“

ამ სწავლულ კაცს „მაზრაც კი ჩააბარეს, აწ ვილა შეედრება!...“

¹ აკ. წერეთელი, თხზ. სრ. კრ., ტ. 6, გვ. 300.

² აკ. წერეთელი, თხზ. სრ. კრ., ტ. 1, გვ. 83.

„ამბობენ, — ქრთამი სძულსო, არ იძღვის არც ქათამსა,
მხოლოდ მაშინ არ იწყენს, თუ მსუქანი ვაყია...
...სხვამ რომ ქნას, ის სხვა არის! ეს სწავლული კაცია“¹.

ასეთ გადაგვარებულ ქართველებს, რომელთაც ქვეყნისათვის მხოლოდ ზიანი მოქონდათ, თერგდალეულები (და პირველ რიგში აკაკი წერეთელი თავისი მახვილი სატირით) დაუნდობლად ებრძოდნენ. მთელი მათი მოღვაწეობის მანძილზე სწორედ ენერგიული ბრძოლის შედეგად მოხდა ის, რომ „თერგდალეულობა“ „რუსეთუმეობას“ მკვეთრად გაემიჯნა და გარკვეულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მიმდინარეობად ჩამოყალიბდა. რეტროგრადი თავდაზნაურებიც მიხვდნენ ბოლოს, რომ ყველა რუსეთში განსწავლული ერთნაირი იდეოლოგიის არ ყოფილა, და ძველისა და დახვესებულობის თანმიმდევარ და დაუძინებელ მტრებად მხოლოდ კემშარიტი თერგდალეულები გამოდიოდნენ, ამიტომაც მათი ბრძოლა ამ მიმართულებით წარიმართა.

ს. ხუნდაძეს სამართლიანად აქვს მინიშნებული, რომ „სამოციანელები“ ჩვენი საზოგადოების მაშინდელმა რეაქციურმა ნაწილმა „თერგდალეულთა“ სახელწოდებით მონათლა: ისტორიამ ეს სახელწოდება დააყენა, მაგრამ არა იმ გაგებით, რომელსაც მაშინდელი რეაქციონური ნაწილი აძლევდა ამ ტერმინს, არამედ სხვა შინაარსითა და სხვა მნიშვნელობით.

თერგდალეულები აღიზარდნენ 60-იანი წლების რუსეთის მოწინავე იდეების გავლენით. თერგდალეულობა რუსული აზრების შეთვისებას და საქართველოში მათი დანერგვის მისწრაფებას არ ნიშნავდა. იგი მოღვაწეთა გარკვეული ჯგუფის იდეური მიმდინარეობა იყო, რომელსაც თავისი სამოღვაწეო პროგრამა გააჩნდა. თერგდალეულთა შორის იყვნენ ადამიანები, რომელთაც თერგის წყალი არც დაუღვიათ, ე. ი. რუსეთში არ უსწავლიათ, მაგრამ შემოკრებილი იყვნენ დიდი ილიას გარშემო და მისი სამოქმედო პროგრამის თავგამოდებული პროპაგანდისტები იყვნენ.

ზოგი მკვლევარი განგებ უვლის გვერდს „თერგდალეულის“ ცნებას და მას განმანათლებლობის კლასიკური პერიოდით ცვლის². ამასთან მიაჩნია, რომ „განმანათლებლობა თავისი ეტაპებით („ადრინდელი“, „კლასიკური“, „გვიანი“) გამოხატავდა მთელ შინაარსს იმ პროგრესულ-იდეური მოძრაობისა, რომელიც XVIII—XIX საუკ.

¹ აკ. წერეთელი, ტ. 1, გვ. 94.

² „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი V, საქართველო 30—90-იან წლებში. თბილისი, 1970. გვ. 475.

მთელ მანძილზე აღმავლობას განიცდიდა. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ განმანათლებლობა მთლიანად ვერ ასახავს XIX საუკ. საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სპეციფიკურ ხასიათს და იგი ვერც თერგდალეულობის შემცველ ტერმინად გამოდგება. რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიზმი და მასთან ერთად ქართული თერგდალეულობა განმანათლებლობის ჩარჩოებს შორის გასცდა. ამასთან, 60—70-იანი წლების ქართულ ეროვნულ მოძრაობას მრავალი ისეთი ნიშან-თვისება ახასიათებდა, რაც უცხო იყო ფრანგულ ნიადაგზე წარმოქმნილი განმანათლებლობისათვის.

დავით ყიფიანი „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე „ქეშმარიტ თერგდალეულების“ დანიშნულებას თავის განმარტებას აძლევდა და იმ მისიას უკავშირებდა, რომელიც გარიბალდის მეთაურობით იტალიელმა ხალხმა იკისრა. „ჩვენს დროში, ერთმა დიდმა აღრეულობამ იტალიისამ რაღაცა ნაციონალიზმის, ხალხობის აზრი წამოაყენა, რომლის მოთხოვნილებასაც, მკითხველო, ქეშმარიტი თერგდალეულობა ეტყობა“¹. — წერდა ყიფიანი. იტალიელი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ქართველი სამოციანელებისათვის იდეალი იყო. ქართველი ხალხის შემართება დამპყრობელთა წინააღმდეგ ისეთივე შეუპოვარი ბრძოლისათვის, როგორც იტალიაში გაიშალა, როგორც ზემოთაც მიუთითებდით, თერგდალეულთა მოღვაწეობის საბოლოო მიზანს შეადგენდა. ქეშმარიტი თერგდალეულობა ამ საზომით იყო შეფასებული.

ვერ დავეთანხმებით იმ ავტორებს, რომელთაც თერგდალეულთა შეფასებისას აქცენტი რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეოლოგიასა და საქართველოში მის გადმოტანაზე გადააქვთ. მაგალითად, განსვენებული ს. ხუნდაძე წერდა, რომ „ჩვენი თერგდალეულები აღიზარდნენ 60-იანი წლების რუსეთის ახალ აზროვნების გავლენის ქვეშ და მათ მოინდომეს ამ ახალ იდეების გადმოწერვა და დამყნა საქართველოს ნიადაგზე. ამრიგად, თერგდალეულები თავისი ისტორიული მნიშვნელობით არსებითად ნიშნავს ახალ იდეებისა და ახალ საზოგადოებრივი აზროვნების შემოტანას საქართველოში“². იდეების გადმოტანაზე ასეთი აქცენტი ჩვენის აზრით, გადაქარბება. ეს აზრი შემდეგ სხვებმაც გაიმეორეს. ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი პეტერბურგში მართლაც ეზიარენ რაზნოჩინცულ

¹ „საქართველოს მოამბე“, № 5. 1863 წ., გვ. 76.

² ს. ხუნდაძე, გ. წერეთელი, იხ. გ. წერეთლის თხზ. სრული კრებული ს. ხუნდაძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და შენიშვნებით. თბილისი 1931. გვ. XV.

იდეებს და მისი მხურვალე თანამგრძნობნი გახდნენ, მაგრამ მთავარი და ძირითადი მაინც, რაც მათ ასულდგმულებდათ, თავიანთი სამშობლოს ეროვნული თავისუფლება იყო და ამის ჰეშმარიტ მაგალითს მაშინ იტალია და პოლონეთი იძლეოდა. აქ ერთხელ კიდევ მივაქცევთ მკითხველის ყურადღებას იმ დიდ ზეგავლენაზე, რასაც ქართველ სტუდენტობაზე გარიბალდის გმირული ბრძოლა ახდენდა. ისიც ხომ ცნობილია, რომ პეტერბურგის ქართველი სტუდენტობა ყველაზე დაახლოვებული პოლონელ სტუდენტობასთან იყო და სწორედ მათთან ერთად აწყობდა საიდუმლო თათბირებს. ეს თათბირები, ბუნებრივია, ორივე ხალხის ეროვნული განთავისუფლების საკითხებს შეეხებოდა.

თერგდალეულობა, რომელიც გარკვეულ იდეურ მიმდინარეობად ჩამოყალიბდა, ვერ გახდებოდა ქართული საზოგადოებრივი აზრის მპყრობელი და მესაიდუმლე, მისი საქმიანობა საქართველოში რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის გადმოტანით რომ შემოზღუდულიყო, იდეები მაშინ იქცევიან მატერიალურ ძალად, როდესაც იგი მასებს დაეუფლება და ფესვი იმ შემთხვევაში უმაგრდება, თუ საზოგადოების განვითარების დონესთან, მის მოთხოვნებთანაა დაკავშირებული. ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრება, მატერიალურიც და სულიერიც, სავსებით მომწიფებული იყო იმ მაღალი ეროვნული მოძრაობისათვის, რაც 60-იან წლებში გაიშალა და, როგორც პირველ თავში ვნახეთ, მისი ძირითადი მაცოცხლებელი წყაროები თვით საქართველოშივე მიედინებოდა. რუსეთში მოსწავლე ქართველი სტუდენტობის მოწინავე ჯგუფმა, რომელიც ბელინსკ-ჩერნიშევსკის იდეოლოგიის მხურვალე თანამგრძნობი გახდა, იქვე, პეტერბურგში დაუდო ეს იდეები საფუძვლად საკუთარ ეროვნულ პროგრამას.

მშობლიური ერის კოლონიური ჩაგვრისაგან გათავისუფლებისათვის ბრძოლის წყურვილი და მისწრაფება ამ სტუდენტობას სამშობლოდან, ჯერ კიდევ გიმნაზიის წლებიდან ჰქონდა გამოყოლილი. განთავისუფლების გზების ძიებაში ქართველ მოღვაწეთა გონება რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა იდეებს ჩაეჭიდა. და აქ იპოვა ყველაზე საუკეთესო გამოსავალი. მაგრამ ეს იდეები თერგდალეულებმა საქართველოში ჩემოდნებით კი არ ჩამოიტანეს, არამედ იქვე, პეტერბურგშივე ქართულ დვრიტაში გაატარეს, ქართულ გულისწადილს შეუსისხლბორცეს და შექმნეს ეროვნულ-განმათავისუფლებლური ბრძოლის იდეოლოგია, რომელიც იმ პერიოდში ქართული საზოგადოებრიობის ყველაზე არსებით, საჭირბოროტო საკითხებს შეიცავდა.

ილია ჭავჭავაძე, მიუთითებდა რა რუსეთის სამოციანელებზე რევოლუციურ-დემოკრატიული აზროვნების დიდ ზეგავლენაზე, იქვე შენიშნავდა: „ჩვენდა საბედნიეროდ, ვიტყვით, რომ ზოგნი ჩვენში რუსული ლიტერატურის მეოხებით გაზრდილნი და გაწრთენილნი, ასე ბრმად არ მისცემიან ამ ლიტერატურის აუცილებელ ზემოქმედებას. ამათ ჭერ გამოუძებნიათ მისი გამონარკვევნი და მერე ისე ან შეუთვისებიათ, ან უარუყვიათ. ჩვენდა სანუგეშოდ მარტო ამას არ დასჯერებიათ, იმავე კრიტიკით და გამოძიებით მხარდამხარ ასდევნებიან ამ ლიტერატურის წინსვლასა და არ გაჩერებულან მის რომელიმე ერთ ხაზზედ“¹.

თერგდალეულებს სწამდათ, რომ მათს ქვეყანას „სულ სხვა ტკივილი“ ჰქონდა, „სულ სხვა ფათერაკი“ სდევდა, სამშობლო მათგან სულ სხვას თხოულობდა, სულ სხვას დაღადებდა. ეს სხვა რამე იყო „ჩვენი დაცემულის ვინაობის აღდგენა, ფეხზე დაყენება და დაცვა მოსალოდნელის ფათერაკისაგან“². ამას ემსახურებოდნენ თერგდალეულები.

ამრიგად, თერგდალეულობა XIX საუკ. 60-იანი წლების ის მძლავრი საზოგადოებრივი მოძრაობა იყო, რომელიც ქართულ ნიადაგზე ჩამოყალიბდა და მიზნად ისახავდა ქართველი ხალხის კოლონიური ჩაგვრისაგან განთავისუფლებას.

როგორ და რა გზით, ამას ქვევით დავინახავთ.

ქართული საზოგადოებრივი აზრი XIX საუკ. 50-იანი წლების მიწურულსა და 60-იანი წლების დასაწყისში

თერგდალეულთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგია მომწიფებული იყო ქართული ისტორიული ცხოვრების მთელი მსვლელობით. იგი ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარების შემდგომ საფეხურს წარმოადგენდა და მტკიცედ ეფუძნებოდა იმ ეროვნულ-სასიცოცხლო ინტერესებს, რომელიც ბატონყმური ურთიერთობის მძაფრი კრიზისის ვითარებაში თვით ცხოვრების მიერ იყო ნაკარნახევი.

ყველა ეს ძირითადი საკითხი, რასაც თერგდალეულთა საბრძოლო პროგრამა შეიცავდა, ქართულმა საზოგადოებრივმა აზრმა წამოაყენა უკვე 50-იანი წლების მიწურულისათვის, მაგრამ მან მაშინ

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VIII, 1928 წ. გვ. 285—6.

² ილია ჭავჭავაძე, შინაური მიმოხილვა. ივერია, 1881 წ., № 8. სრული კრებული, ტ. VI, 1927, გვ. 127—128.

ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდა და გზა ვერ გაიკაფა მხოლოდ იმის გამო, რომ ძველსა და დრომოქმულს მტკიცე წინააღმდეგობის უნარი ჯერ კიდევ შენარჩუნებული ჰქონდა, საზოგადოებრივ ასპარეზზე გაბატონებული მდგომარეობა კვლავ თავადაზნაურულ რეტროგრადებს ეკავათ, რომლებიც ქართული სოციალ-ეკონომიური წყობილების გადახალისებისა და მისი შესაბამისი იდეოლოგიურ შემოზღუდვისადმი მტრულად იყვნენ განწყობილი.

როგორც ქვემოთ დავინახავთ, თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამა ქართველი ხალხის კონსოლიდაციის, თვითშეგნების ამაღლების, ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ დარაზმებისა და აქტიური ბრძოლის მოთხოვნებს შეიცავდა. რამდენადაც ყველა ამ მოთხოვნათა განხორციელება შესაძლებელი იყო მხოლოდ ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაციის პირობებში, ეროვნული პროგრამის მეორე ძირითადი მიზანდასახულობა ბატონყმობის ლიკვიდაცია იყო. ამრიგად, ეროვნული და სოციალური საკითხი თერგდალეულთა იდეოლოგიის ალფა და ომეგას წარმოადგენდა. XIX საუკუნის 50-იანი წლების მიწურულის ქართული საზოგადოებრივი აზრის შესწავლა ნათელ წარმოდგენას იძლევა იმის შესახებ, რომ ორივე საკითხი დღის წესრიგში უკვე დაისვა. დემოკრატიულ-განმათავისუფლებლური იდეები, მართალია, ჯერ კიდევ ახლად ფეხადგმული და სუსტი იყვნენ იმ დროს გაბატონებულ მძლავრ, თუმცა უკვე დრომოქმულ და ძირმომპალ, შეხედულებებთან შედარებით, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ისინი გაბედულად დაუპირისპირდნენ მათ.

ამ დებულების მართებულობას ადასტურებს იმ დროს ერთადერთი ქართული ჟურნალის „ცისკრის“ შესწავლა.

ჟურნალი „ცისკარი“, როგორც ცნობილია, დაარსდა 1852 წელს გიორგი ერისთავის თაოსნობით. ეს იყო ვორონცოვის მმართველობის პერიოდი, როცა ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ძალების ამოძრავება დაიწყო და ქართული თეატრი მტკიცე ეროვნულ საფუძველზე დადგა. მაგრამ ვორონცოვის შემდგომი პერიოდის ხელისუფლებმა (მურავიოვი, ბარიათინსკი) საქართველოს კოლონიური მართვის ამ ახალ კურსს, ზურგი შეაქციეს. ყირიმის ომში დამარცხებული რუსეთის ოპოზიციური ძალების გააქტიურების პირობებში ქართული ეროვნული შემოქმედებითი საქმიანობისათვის აღვირის მიშვეება ცარიზმის სატრაპებს საშიშად მიაჩნდათ და ამიტომ მათ კვლავ მუხრუჭების მოჭერას მიჰყვეს ხელი. ადგილობრივი შემოქმედებითი ძალებისადმი მტრული დამოკიდებულების პოლიტიკის რესტავრაციის შედეგად ჩაკედა ქართული ჟურნალი და ქართული თეატრიც. საზოგადოებაში ისევ მოდუნებამ დაისადგურა.

მხოლოდ 1857 წელს, როცა ქვემოდან რევოლუციური დაწოლით დამფრთხალი ალექსანდრე მეორე თავადაზნაურული რუსეთის გადარჩენას ზოგიერთი დათმობით ვარაუდობდა, ქართული შემოქმედებითი ძალების თხოვნამაც გასჭრა და ჟურნალის ხელახალი გამოცემა დაიწყო.

აღდგენილ „ცისკარს“ სათავეში ჩაუდგა დაუღალავი საზოგადო მოღვაწე ივანე კერესელიძე, რომელმაც შეძლო ირგვლივ შემოეკრიბა ქართული შემოქმედებითი ძალების აქტივი და ცენზურის მკაცრი მეთვალყურეობის პირობებში, წინ წამოეწია ეროვნული ცხოვრების ყველაზე მტკივნეული საკითხები.

ჟურნალი „ცისკარი“ არ იყო ქართული საზოგადოებრივი აზრის ერთი რომელიმე მიმართულების ორგანო. თავის ფურცლებს იგი ბატონყმური იდეოლოგიის ანდა დემოკრატიული აზრის პროპაგანდისტებს თითქმის თანაბრად უთმობდა. მაგრამ იმის გამო, რომ ბატონყმობის იდეოლოგია მაშინ გაბატონებული იყო, ჟურნალში მას ერთგვარად წამყვანი პოზიცია ეკავა, თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ჟურნალს საზოგადოებრივ ინტერესს და სიცხოველეს სწორედ ის აზრები და იდეები ანიჭებდნენ, რომლებიც ძველისა და დრომოქმულის წინააღმდეგ იყვნენ მიმართული.

ჟურნალის გარეშე მო შემოკრებილ კონსერვატულ ბანაკს განასახიერებდნენ ალ. ორბელიანი, სარდიონ მესხიშვილი, ბარბარე ჯორჯაძისა, გრიგოლ ბარათაშვილი, რევაზ ერისთავი. ექვთიმე წერეთელი და სხვები, რომლებმაც იმ ახალ შეხედულებებს, დემოკრატიულად განწყობილ ახალგაზრდობას რომ მოჰქონდა რუსეთიდან. შეუპოვარი ბრძოლა გამოუცხადეს.

კონსერვატორები სოციალურ საკითხში ბატონყმური ურთიერთობის დამცველებად გამოვიდნენ. მათ მიაჩნდათ, რომ საქართველოში ბატონყმური წყობილება ისტორიულად მამაშვილურ დამოკიდებულებაზე იყო აგებული, რომ ბატონი ყმის მამა და მფარველი იყო ყოველთვის. ძველ საქართველოში კლასობრივ ბრძოლას ადგილი არ ჰქონია, ბატონიც და ყმაც გაერთიანებული ძალებით ებრძოდა უცხოელ დამპყრობლებს. ქვეყნის შიგნით კი ჰარმონია სუფევდაო — ამტკიცებდნენ ისინი. ამ იდეოლოგიის ტიპური გამომხატველია პოეტი ალექსანდრე ორბელიანი, რომელიც თავის მხატვრულ შემოქმედებაში და პუბლიცისტურ სტატიებში ზემოაღნიშნული თვალსაზრისის თავგამოდებულ პროპაგანდას ეწეოდა. ალ. ორბელიანი ყმასა და ბატონს შორის პატრიარქალურ-მამობრივი ურთიერთობის დარღვევას ჩვენში უცხო ძალის დამკვიდრებას აბრალებდა, ამასთან, საზოგადოებას სთავაზობდა კიდევ იმ საშუალებ-

ბებს, რომლითაც ბატონყმობის გაკეთილშობილება იყო შესაძლებელი. 1861 წელს—რუსეთში ბატონყმობის გადავარდნის წელს — ალ. ორბელიანი „ცისკარში“ წერდა: „წარსულს წელიწადს „ცისკარში“ დაბეჭდილ ჩემს აღწერაში წაიკითხავდით: უწინდელს ჩვენ ბატონყმობას და იმ უწინდელს ჩვენს უმანკობას ახლანდელი ევროპული სრული განათლება ზედ რომ დაერთოს და ერთს ზნეობად გადაკეთდეს, მაშინ იტყვიან: „აი ზეციური ცხოვრება ქვეყანაზე გადმოვლენილი“. ლიბერალური თავადაზნაურობის ეს იდეოლოგია საკმაოდ ფეხმოკიდებული იყო 40—50-იანი წლების რუსეთში და ქართველ განათლებულ თავადობასაც იგი სოციალური პრობლემის გადაწყვეტის საუკეთესო საშუალებად ეჩვენებოდა.

ეროვნულ საკითხში კონსერვატორობა ბანაკი არათუ გასცდა ოცდაათიანელთა იდეალებს, არამედ მნიშვნელოვნად უკან დაიხია: კიდეც და რეტროგრადობამდე დაეშვა. ვერ ვიტყვით, რომ ამ ბანაკის წარმომადგენლები სუბიექტურად პატრიოტები არ ყოფილან და სამშობლოს ბედობალი არ აფიქრებდნენ. პირიქით: მათ დიდად აღონებდათ საქართველოს მაშინდელი მძიმე მდგომარეობა, თვალწინ ედგათ კიდეც მისი ფიზიკური გაქრობის საფრთხე, ჰგოდებდნენ კიდეც ამის გამო, მაგრამ ის საშუალებები, რომლითაც მათ ერის გადარჩენა ეწადათ, სავსებით გამოუსადეგარი იყო.

კონსერვატორები არსებითად შერიგებული იყვნენ ცარიზმის კოლონიურ უღელს. ამ უღლისაგან განმათავისუფლებელი ბრძოლა მათ განწირულად ეჩვენებოდათ. ცარიზმის ყველა მოწყალებას სასოებით ეგებებოდნენ და მიაჩნდათ, რომ ორთავიანი არწივის ფრთებქვეშ საქართველოს მომავალი უზრუნველყოფილი იყო. ისინი თვითონაც ხალისით შედიოდნენ ცარიზმის სამსახურში და სიამოვნებით იმშვენებდნენ გულმკერდს იმ მაღალი ჯილდოებით, რომელსაც ცარიზმი ერთგულ მოხელეებს უწყალობებდა. მაგრამ ამ ჩინ-მედლებით მორთული მკერდის სილრმეში სამშობლოს სიყვარულით აღზნებული გული სცემდა მაინც და ჩუმად ქვითინებდა თანამედროვეობის „მსახვრალი ხელით“ დაქცეული საქართველოს გამო. ეს გული შეტრფოდა ერის ძველ დიდებას, დავითისა და თამარის ეპოქას, ერეკლეს ვაჟკაცობას. მაღალი სტილის ენას, ერთი სიტყვით იმ დროს, როცა ბრწყინვალე წოდება ქვეყნის ბატონ-პატრონი იყო და როცა ყმები მორჩილად ასრულებდნენ ვალდებულებას ბატონის წინაშე, ხოლო სოციალური დრტვინვის გამოვლინებისათვის გზები დახშული იყო.

რა თქმა უნდა, წარსულისადმი ასეთი რომანტიკული დამოკიდებულება საქართველოს აწმყოს ვერაფერში გამოადგებოდა. კონსერ-

ვატორთა რეაქციული რომანტიზმი ობიექტურად, პირიქით, ბოჰა-
და კიდევ იმ ახალგაზრდა მებრძოლ ძალებს, რომლებიც 50-იანი
წლების მიწურულისათვის საქართველოს ეროვნული აღორძინება-
განთავისუფლებისათვის ირაზმებოდნენ.

ეს ახალგაზრდა მებრძოლი ძალები ჟურნალ „ცისკარის“ ფურც-
ლებზე კონსერვატიული ბანაკის წინააღმდეგ, უოველივე ძველისა
და დახვეწებულობის წინააღმდეგ გაბედულად გამოვიდნენ. 1857
წლის ივნისის ნომერში „ცისკარში“ დაიბეჭდა მისი რედაქტორის
ი. კერესელიძის მიმართვა მკითხველებისადმი, სადაც აღძრულ იქნა
საკითხი მშობლიური ენის დაცვისა და ახალი ეპოქის შესაფერისად
მისი გადახალისების შესახებ, მკაცრად იქნა დაგმობილი ქართული
საზოგადოებრიობის ინერტულობა. „მამული ჩემი, ჩემი ენა, რომ-
ლისთვისაც სისხლი უღვრიათ ჩვენთა განსვენებულთა წინაპართა,
იყოს იმ მდგომარეობაში, როგორც შეშვნის ახლანდელ განათლე-
ბულს და ამასთან, მშვიდობიან დროთა“—მოითხოვდა ი. კერესე-
ლიძე. იგი ამასთან, გაბედულ ბრძოლას უცხადებდა მავნე ტენდენ-
ციას, რაც მაშინდელ ქართულ არისტოკრატიულ ოჯახებში მკვიდრ-
დებოდა: ეს იყო ევროპეიზმით ზერელე გატაცება, ქართული ტრადი-
ციებისადმი ნიჰილისტური დამოკიდებულება, ქართული ენის აბუჩად
აგდება და დავიწყება — ერთი სიტყვით ნელი და უმტკივნეულო
გადაგვარება.

„... რომელიც კაცი მტრობს თავის ენას, ... უგრძნობელია და არ
არის ღირსი ქართველად წოდებისა“ — წერდა ი. კერესელიძე.

ამავე წერილში ი. კერესელიძე გაბედულად ჰკილავდა იმათ, რო-
მლებიც აღმაცერად უყურებდნენ ქართულ ჟურნალს, არ ესმოდათ
მისი არსებობის აუცილებლობა, ვერ იმეტებდნენ ჟურნალისათვის
საარსებო სახსრებს და თავს მხოლოდ იმით ინუგეშებდა, „რომ არი-
ან იმგვარნი პირნიცა, უმეტესად ყმაწვილნი კაცნი ამ ახალის განათ-
ლებისანი, რომელთაც ესმით ჟურნალის ღირსება და ძალა და რო-
მელთა იმედითაც ვეწევით შრომას“¹.

ი. კერესელიძე წუხდა იმაზე, რომ ამ განთავსებულ ახალგაზრ-
დობას არ აქვს ჭერჭერობით ასპარეზი, მაგრამ იმედს არ ჰკარგავდა,
რომ ეკალზე ვარდი აღმოცენდებოდა, ე. ი. ეს ასპარეზი გაჩნდებო-
და და ახალი თაობაც გზას გაიკაფავდა.

ამავე წლის ნოემბრის ნომერში ქართული საზოგადოებრივი
აზრის ინერტულობას გაბედულად შეუტია „მოლაყბემ“, რომლის
სტატიების სერიაში კონსერვატორთა ბანაკი ააფორიაქა. მან დააყენა

¹ ჟურნალი „ცისკარი“, № 6, 1857 წ. ივნისი.

მთელი რიგი ისეთი საკითხებისა, რაც იმ დროისათვის მომწიფებული იყო და შემდეგ თერგდალეულთა ეროვნულ იდეოლოგიას შეე-
სისხლბორცა.

„საყვარელო მკითხველო! გთხოვთ მიცნობდეთ, მე გახლავარ
მოლაყბე, რა ვქნა, დიად, დიდი სათაყილო სახელია, მაგრამ რა გაეწ-
ყობა. ის საზოგადოება, რომელსაც მე ვეკუთვნი და რომელშიაც
ვიმყოფები, მოლაყბეს მეძახის... ეს ქვეყანა ასეთია, მართალი რომ
არ გადის ჩვენს წყეულს საზოგადოებაში... ახლა ხან ეშმაკად და
ქაჯად ერთი სიტყვა წამომცდა და იმ ერთი სიტყვისათვის ცოტა
გაწყდა წმიდის სტეფანესავით ქვით არ ჩამქოლეს. განა ტყუილია,
რომ ქართველების უბედურებით მდგომარეობაში ყოფნის მიზეზნი
ისევ თვითონ ქართველები არიან? არა, ღვთის გულისათვის მიპა-
სუხეთ, ტყუილია? ამ თქმისათვის ჩასაქოლი ვარ? ამ ოქმისთვის და
ამაზედ ხანგრძლივ და გრძნობით საუბრისთვის მოლაყბე ვარ? მაგ-
რამ ვის ვკითხავ?...¹

ეს ფელეტონი სრულიად ახალი მოვლენა იყო ჟურნალისა და
ქართული საზოგადოებრიობისათვის. „სრულიად ახალი წერის მა-
ნერა, ცოცხალი და მარტივი საუბარი გაჩნდა ჩვენს ჟურნალში, მო-
ლაყბემ გაბედული ნაბიჯი გადასდგა, გასაგები ენით საზოგადოების
ქირ-ვარამზე დაიწყო ლაპარაკი, ეხლა ჩვენ ყოველივე ეს არაფრად
მიგვაჩნია, მაგრამ იმ ხანში ეს იყო ნამდვილი პუბლიცისტური შე-
მოქმედება, რომელიც სწყვეტს კავშირს არა მარტო ენის გადაბე-
რებულ ფორმებთან. არამედ თვით მოწიწების და რევერანსების ჩვე-
ულებასთან“.² სამართლიანად შენიშნავდა ა. ჯორჯაძე. „სალაყბო
ფურცელმა“—ამიერიდან ჟურნალში მუდმივი ადგილი დაიმკვიდრა
და გაბედულად შეუტია ქართული საზოგადოების მანკიერ მხარეებს.
მოლაყბე მწარედ დასცინოდა მაღალ ფენებში ფეხმოკიდებულ
მცონარობას, განათლებისადმი უყურადღებობას, ერთადერთი ქარ-
თული ჟურნალისადმი გულგრილ დამოკიდებულებას, ფრთხილად და
მოხერხებულად გამოთქვამდა სიმპათიებს მშრომელი ხალხისადმი.
მისი მწვავე სარკაზმი ისარივით ხვდებოდა გულში რეაქციულ ბა-
ნაკს და იწვევდა მის შესწოვებას.

„წარსულს კვირეს მთელი ტფილისი მოვიარე... და ერთი ნამდ-
ვილი ქართველი ვერ ვიპოვნე — ასე იწყებს „ცისკრის“ დეკემბრის
ნომერში თავის ფელეტონს მოლაყბე.

ფელეტონში აღწერილია ქართველ თავადთან ვიზიტი, რაც მო-

¹ ჟურნალი „ცისკარი“, № 11, 1857 წ. ნომებერი.

² ა. ჯორჯაძე, თხზ., წიგნი მეხუთე, თბილისი, 1914. გვ. 18.

ლაყბის გარეთ გაგდებით დამთავრდა. მოლაყბე შემდეგ სომეხს შეეყრება და ახლა იმას სთხოვს ჟურნალისათვის შემწეობას. „ოლონდ ქართველებში ნუ გამრევ და სხვა რაც გინდა მთხოვე, თუ შემწეობაა, სომხურ გაზეთს შევეწევი — უბასუხებს სომეხი. მოლაყბე შემდეგ ქართულ კლუბს მიაღდა და ნახა რომ „ცისკარი“ შექმნილიყო თავგების საზრდოთ“, „ერთ ალაგას ენახე დაეშალათ და ფანჯრებზე მიეკრათ“. „საწყალობელნი: რუსთაველი, ჩახრუხაძე და სხვ. განა იმისათვის ცდილობდნენ ენის აღყვავებისათვის, რომ ამისთანა ხვედრი დასცემოდათ იმათ შვილის-შვილთაგან“¹. ჰგოდებს მოლაყბე. გულმოკლულ მოლაყბეს გადაუწყვეტია თავი დაიხრჩოს და მტკვრისაკენ მიემართება. მაგრამ გზათ მისი გულის სასიამოვნო საქმეს შეეფეთა. „ვნახე უცებ, ზის ერთის ღუქნის ძარზედ ხაბაზი, უბრალო ხაბაზი, უძვეს მუხლზედ „ცისკარი“ მე-თერთმეტე ნომერი, კითხულობს სალაყბოს ფურცელს მაღალი ხმით, თანახმა უხდება ყველაში მოლაყბეს და წინააღმდეგ სიტყვით ლაპარაკობს ქართველებზე, თან იმას იძახის „ახ ნეტავ შეძლება მქონდეს, ვიყიდო ამისთანა წიგნებიო“. ეს არაფერი, შემოეხვივნენ გარშემო ღუქნის მეზობელნი და უნდა ნახოთ რა სასოებით უგდებენ ყურსა: რიგი სჯის, რიგი თავის აზრს ამბობს, რიგი ყვირის და იმეორებს წაკითხულს. რაწამს ეს ვნახე, წაცდენით მომივიდა, თუ მეტიც საზარელით, ისე დავიყვირე, რომ გამვლელ-გამომვლელნი შედგნენ. „მადლობა შენთვის ღმერთო, თავი არ დამირჩვია“. მართლაც რომ მადლობა ღმერთსა, ახლა კი იმედი მაქვს, რომ თავის დროზე „ჩუჭნი ლიტერატურაც შეიქმნება ღირსი ყურადღებისა... მხოლოდ იმისათვის, რომ ვნახო ქართველნი, იმ გონების მქონენი, რომელთაც ესმოდეთ ღირსება თავიანთი მამულისა“...².

ძნელი ამოსაცნობი როდია აზრი და გულისწადილი ფელეტონისტისა: ქართული არისტოკრატიული საზოგადოება მას გადაგვარებულად მიაჩნია, მათში ეროვნულობის ნიშანწყალს ვერ ხედავს, სამაგიეროდ, მას იმედით მშრომელი ხალხი ესახება, რომელსაც მამულიშვილობის გრძნობა დაუფლებია და ქართული ლიტერატურის მოპირნახულე ხდება. როგორც ვხედავთ, აქ უკვე გამოსკვივის მისწრაფება მშრომელ ხალხზე ორიენტაციის აღებისა, რაც შემდეგ თერგდალეულებმა დევიზად გაიხადეს.

„სალაყბო ფურცელი“ საკმაო გაბედულებით ამხელდა რუსეთის ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის სიმწვავეს, მეფის მოხელეთა

¹ ჟურნალი „ცისკარი“, № 12, 1858 წ.

² „ცისკარი“, № 3, 1858 წ.

მექრთამეობასა და თავგასულობას, პროტექციონიზმს, უპასუხის-მგებლობას, თბილისური ოჯახების მოდებით გატაცებას, ცრუ-მორწმუნეობას. ყველაზე დიდ უბედურებად მას მაინც ქართული კულტურის ჩამორჩენა, მშობლიური ენისადმი აგდებული დამოკიდებულება, ეროვნული თვითშეგნების დაბალი დონე მიაჩნდა.

„ცისკარი“ მოლაყბის პოზიციას მხარს უჭერდა. 1859 წლიდან მოლაყბე უკვე დასის სახელით ალაპარაკდა და რეაქციონერთა მუქარას, მუქარითვე უპასუხა. „ადრითვე გვიცნობებია, თუ იმ ჩვენს დაწერილზე ყიჟინას მოჰყვებით, გაგვლანძლავთ, უფრო უარესი და უარესი დაიწერება ჩვენს წინააღმდეგებზე...“

ამ მოლაყბეს რომ მოჰკლავთ, მას უკან გადარეული დაჰწერს უფრო უარესად და გარკვევით, ამასაც რომ მოჰკლავთ, მერე თავზე-დი და ბოლომდისინ ასე ვივლით, მანამდის სულ ერთიანად არ გაგვწყვეტთ... ჩვენ კარგად ვიცით ჩვენი ვალი, ამის ნება გვაქვს ჩვენ მოცემული“¹.

ეს იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ქართულ საზოგადოებრივ აზრში უკვე შეინიშნებოდა ძველისა და ახლის დაპირისპირება, ორ თაობად გამიჯვნა და მათ შორის იდეური ბრძოლის დასაწყისი. ახალი თაობა, ახალი მიმართულება ძველს ასპარეზზე იწვევდა.

სალაყბო ფურცელმა ჰეშმარიტად დადებითი როლი ითამაშა ქართული საზოგადოებრივი აზრის წინსვლის საქმეში. მან გამოაფხიზლა საზოგადოება, დააფიქრა. მართალია, რეაქციონერთა ბანაკი აფორიაქა, მაგრამ სანაცვლოდ, ახალგაზრდა თაობა გაამხნევა და წააქეზა ძველისა და დახვეწებულის წინააღმდეგ ბრძოლისათვის.

ამიტომ მოსწონდათ სალაყბო ფურცელი პეტერბურგში მოსწავლე ქართველ ახალგაზრდებს, რომლებიც სწორედ ამ პერიოდში აყალიბებდნენ თავიანთ ეროვნულ იდეოლოგიას. ილია ჭავჭავაძე, გ. სულხანიშვილს, რომელიც მას „მოლაყბე“ ეგონა², სწერდა: „ამას წინეთ, მგონი შენი სტატიები იყო ცისკარში. მოლაყბედ აცხადებდი

¹ „ცისკარი“. 1859 წ.

² ქართული ლიტერატურის ისტორიის სპეციალისტთა შორის „მოლაყბის“ ფსევდონიმი ამოფარებული პირის ვინაობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. თავის დროზე „ცისკარი“ მეტისმეტად საიდუმლოდ ინახავდა ავტორის ვინაობას, ასე რომ, ჟურნალის ახლო შემოკრებილმა ადამიანებმაც კი არ იცოდნენ, ვინ წერდა ამ ფსევდონიმით. ილია ჭავჭავაძეს, მაგალითად, „მოლაყბე“ გ. სულხანიშვილი ეგონა. დღეისათვის ამის თაობაზე ორი საპირისპირო აზრია გავრცელებული. ნაწილს „მოლაყბედ“ გ. თუმანიშვილი მიაჩნია, ნაწილს — ჟურნალის რედაქტორი ი. კერესელიძე. ნაწილიც ვარაუდობს, რომ სალაყბო ფურცლის გარკვეული რაოდენობა (უფრო ცოცხალი და ნიჭიერად დაწერილი) თუმანიშვილს ეკუთვნის, დანარჩენი კერესელიძეს. ჩვენ ამ კამათში ჩაბმას არ ვაპირებთ, რადგან იგი ჩვენს მიზანდა-

შენ თავს. შენ იყავ თუ სხვა, პირველობით არ ვიტყვი, კარგი რამ იყო. რაც კი შეეხება ენას სწორედ ფენომენი იყო ჩვენს გორიზონტზედ. ჰაზრი თაც არ იყო დასაწუნი. დასაწუნი მეტი? დასაწუნი კი არა, ძლიერ მოსაწონი იყო“¹.

„ცისკარმა“ არა მარტო ეროვნული თვითშეგნების ამალღებისათვის ბრძოლის საკითხი დააყენა, არამედ იგი დრომოკმულ ბატონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგაც გამოვიდა და მხატვრული შემოქმედებასა თუ პუბლიცისტურ წერილებში მისი მკაცრი მამხილებელი გახდა.

ი. კერესელიძის ანტიბატონყმური სულისკვეთებით გამსჭვალული პოემა („მწყემსის სიყვარული“) ჟურნალმა ჯერ კიდევ 1855 წელს დაბეჭდა. 1856 წელს ქართულმა თეატრმა წარმოადგინა დრამა „შვილი უმანკოებისა“, რომელიც ი. კერესელიძის მიერ კოცებუს დრამიდან იყო გადმოკეთებული. ი. კერესელიძემ ავტორისეული სიუჟეტის დაურღვევლად მოქმედება საქართველოში, ალგეთის ნაპირებზე გადმოიტანა. მოქმედი პირებიც გააქართველა. პიესა კარგად მოერგო ქართულ სინამდვილეს, სადაც მებატონეთა უსამართლობა და მშვიერ-მწყურვალ, უფლებააყრილი ყმების კლასობრივი ანტაგონიზმი უკიდურესობამდე გამწვავებული იყო.

„ცისკარი“ გულმხურვალედ გამოეხმაურა ცნობას რუსეთში ბატონყმობის გაუქმების აუცილებლობის შესახებ. როგორც ცნობილია, 1858 წელს აგვისტოში რუსეთის იმპერატორმა ალექსანდრე მეორემ, მოსკოვის თავადაზნაურთა შეკრებაზე წარმოთქვა სიტყვა, სადაც რუსეთში ბატონყმობის გაუქმების აუცილებლობას შესაფერისი დასაბუთება მისცა. იმპერატორმა თავადაზნაურობას მოაგონა ის მრისხანე ვითარება, რომელიც ყირიმის ომის შემდეგ შეიქმნა ქვეყანაში და ამ მძიმე ვითარებიდან გამოსავალი რეფორმებში, პირველ რიგში ბატონყმობის გაუქმებაში დაინახა — უმჯობესია დავიწყოთ ზემოდან, ვიდრე დაგვამხობდნენ ქვემოდასეთ გონიერ რჩევას აძლევდა იმპერატორი რუსეთის გაბატონებულ წოდებას.

ეს სიტყვა გაისმა იმპერიის კიდი-კიდეზე, გაისმა როგორც სიკეთის მაუწყებელი. იგი რუსეთის ფარგლებსაც გასცდა და, როგორც ცნობილია, აღფრთოვანებაში მოიყვანა გერცენიც. ჟურნალი

სახელობას სცილდება, ისე კი უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია მოლაყბის ი. კერესელიძისეული ავტორობა, რაც დამაჯერებლად დაასაბუთა მკვლევარმა ალ. კალანდაძემ.

¹ ი. პავლევიძე, თბზ., სრ. კრებ. ათ ტომად, ტ. X, თბილისი, 1961 წ. გვ. 18.

„ცისკარი“ გულმხურვალეთ შეეხმინა ამ სასიხარულო ცნობას. „ამ სტატიის წაკითხვაზე ჩემი გონება, სული, გული და თვითებული ასო გარდაიქცა გრძნობად და ვიძახდი: რად არ შემიძლიან სიცოცხლე შევსწირო მას, რომელსაცა ჩემის შეწირვით შეეძლოს აღსრულებაში მოყვანა კეთილისა იმ განზრახვისა, რომლისათვისაც დაუცხრომლად ზრუნავს მეთქი“¹.

„ცისკარის“ ეს სიტყვები განწყობილებით დიდათ მიემსგავსება გერცენის ცნობილ წერილს „შენ გაიმარჯვე გალილეველო“, სადაც ლიბერალობის ტყვეობაში მყოფი დიდი რუსი რევოლუციონერი რუსეთის იმპერატორს მიესალმებოდა გლეხთა განთავისუფლების საქმეში მის მიერ გამოჩენილი ინიციატივის გამო.

მაგრამ საქართველოში ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ ყველაზე გაბედული გამოსვლა მაინც დ. ჰონჭაძის „სურამის ციხის“ გამოქვეყნება იყო. ეს მოთხრობა აშიშვლებდა ბატონყმური რეჟიმის საშინელებას, აქარწყლებდა მითს ბატონისა და ყმის მამაშვილური დამოკიდებულების შესახებ, რასაც რეაქციონერთა ბანაკი „ცისკარის“ ფურცლებზე პროპაგანდას უწევდა; დამაჯერებლად გადმოსცემდა ბატონსა და ყმას შორის შეურიგებელ მტრობას, გაბატონებული წოდების ზნეობრივ გახრწნილებას, ადამიანებით ვაჭრობას, რაც ქართულ ბატონყმობას საშინელ სენად სჭირდა. „სურამის ციხე“ ჩვენს სინამდვილეში იმავე როლს ასრულებდა, რასაც რუს რევოლუციონერთა პუბლიცისტური წერილები „სოვრემენიკის“ და „კოლოკოლის“ ფურცლებზე, ან პროკლამაციები „მოლოდია როსიას“ ხელმოწერით. ცენზურის მკაცრი მეთვალყურეობის ქვეშ დაბეჩავებულ „ცისკარს“ არ შეეძლო პოლიტიკურ ტრიბუნად ქცეულიყო. იგი ბატონყმობის წინააღმდეგ პუბლიცისტური სტატიებით ვერ გამოვიდოდა. ამიტომ ყველაფერი ის, რაც უნდა ეთქვა ბატონყმური წყობილების დამხობისათვის მომწიფებულ ნიჭიერ პუბლიცისტს, თქვა დანიელ ჰონჭაძემ მხატვრულად, დამაჯერებლად, შთამბეჭდავად.

„სურამის ციხეში“ აღწერილი ქართული ლიტერატურისა და ისტორიის მოტრფიალეთა წრის საქმიანობა, რომელიც ყოველ საღამოს რიყეზე, ანჩისხატის გასწვრივ იკრიბებოდა, მიგვანიშნებს, რომ იმ დროისათვის მართლაც არსებობდა გარკვეული პოლიტიკური მიმართულების მცირე დასი. მკვლევარმა ალ. კალანდაძემ პირველად მიაქცია ყურადღება ჰონჭაძის მოთხრობაში გადმოცემულ ამ ფაქტს და გარკვეულ დასკვნამდეც მივიდა, რომ „სურამის ციხე“ — ეს

¹ იხ. „ცისკარი“, 1858, № 38.

პირველი მძლავრი იერიში ბატონყმობის წინააღმდეგ საქართველო-ში ამ წრეში მომზადა. „ცისკრის“ წამყვან ბირთვსაც მისი არსებობის პირველ წლებში ეს ინტელიგენცია წარმოადგენდა. ჟურნალის ყველაზე აქტიურ თანამშრომლებად გვევლინებიან ალ. სავანელა, გრ. რჩეულიშვილი, ლ. არდაზიანი, ნ. ბერძენიშვილი, რ. ერისთავი, დ. ბაქრაძე, ალ. ჩიქოვანი, ი. მამაცაშვილი, დ. კონჭაძე, გ. დვალაძე და სხვანი...“¹.

„სურამის ციხე“ გამოქვეყნდა „ცისკრის“ 1859 წლის მე-3 და მე-4 ნომერებში. ამავე ჟურნალის წინა, — მეორე ნომერში კი დაბეჭდილი იყო ალ. ორბელიანის სტატია, საქართველოში ბატონყმურ ურთიერთობაში მამაშვილურ ურთიერთობას რომ ხედავდა. „მებატონე თავის ყმასა შვილსავით უურს უგდებდა და შვილის მსგავსად გული სტკიოდა ყმისათვისო“ — ამტკიცებდა აქ ალ. ორბელიანი. „და აი, ამავე დროს, „ცისკრის“ შემდეგ ნომერში გაცემული მკითხველი წააწყდება „სურამის ციხის“ ამბავს — შენიშნავს არჩილ ჭორჭაძე. ვინც წინ იყურებოდა, აღფრთოვანებული დარჩა, ვისაც ამის ძალა არ შესწევდა განრისხებული და შეურაცხყოფილი. აქ ყოველივე იყო მოულოდნელი — მარტივი, ბუნებრივი კილო მოთხრობისა, რომელშიც იყო ერთგვარი სადა სიმშვენიერე და ამასთან ისეთი გულწრფელი, ისეთი ძლიერი პროტესტი მონობის წინააღმდეგ, რომლის მსგავსი იმ დრომდე ქართულ ლიტერატურაში არავის გაუგონია“².

ქართველ რეაქციონერთა ბანაკიდან „ცისკრის“ წინააღმდეგ მართლაც მრისხანე მუქარა გაისმა. ემუქრებოდნენ რედაქტორს, ავტორს. მომზადდა კიდევ კრიტიკული წერილი „სურამის ციხეში“ აღწერილი ამაზრზენი ფაქტების გასაბათილებლად, მაგრამ ამ ფაუზურს არ დაუფრთხია ახალგაზრდობა. თვით დ. კონჭაძე ერთ კერძო წერილში წერდა, რომ მისი მოთხრობა „ხალხმა კარგად მიიღო“ — ეს პროგრესული დასის უდაო გამარჯვება იყო.

„ცისკარი“ ინტერესით ადევნებდა თვალყურს პეტერბურგში ქართველ სტუდენტთა საქმიანობას, მათს ცხოველ ინტერესს ეროვნული პროგრესისადმი და მათგან მოელოდა ქართულ ინერტული საზოგადოებრიობის დახშულ ოთახში სინათლის სხივის შეტანას. 1860 წელს ჟურნალი წერდა: „ღმერთმა გვიცოცხლოს კეთილი სტუდენტები და გვიმრავლოს იმათი ღირსი ამხანაგები. იმათგან ველით:

¹ ალ. კალანდიაძე, ივანე კერესელიძე, ცხოვრება, მოღვაწეობა, შემოქმედება, თბილისი, 1959, გვ. 49.

² არჩ. ჭორჭაძე, თხზ., წიგნი მეხუთე, გვ. 41.

საზოგადოდ სასარგებლო საქმეებსა: ისინი უნდა იყვნენ ჩვენი გამანათლებელნი. იმათ უნდა გადმორგონ ჩვენს ქვეყანაში ახალი სწავლა. ახალი აზრი; ახალი მდგომარეობის მოწყობა. ისინი უნდა იყვნენ წინამძღვარნი ჩვენი საზოგადოებისა და მოციქულნი კეთილზნობითის განათლებისა“¹. ეს თერგდალეულთა იდეოლოგიისათვის გზის დალოცვა, მათი შეხედულების პროპაგანდისათვის საზოგადოების შემზადება იყო. შემთხვევითი როდია, რომ ეს სტატია, რომელსაც ხელს „რუსეთუმე“ აწერდა, შეწყდა. „სავარაუდოა, რომ რუსეთუმე ცენზურამ ჩააჩუმა“².

არც ისაა შემთხვევითი, რომ ჟურნალმა ფართოდ გაულო კარები პეტერბურგელ სტუდენტთა შემოქმედებას. ილიას, აკაკის შემოქმედებამ ფეხი ჟურნალ „ცისკრის“ ფურცლებზე აიღვა, აქ დაიბეჭდა მათი პირველი ნაწარმოებები, ამ ჟურნალის ფურცლებიდან შეუტიეს მათ ძველსა და დრომოქმულ აზრებსა და შეხედულებებს.

ყოველივე ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ქართული საზოგადოებრივი აზრი XIX საუკუნის 50-იანი წლების მიწურულისათვის მძაფრ შინაგან დუღილს განიცდიდა. მართალია, გაბატონებული პოზიციები ჯერ კიდევ ბატონყმური იდეოლოგიის მორტფიალებს ეკავათ და წოდებრივი პრივილეგიების შენარჩუნებისათვის ისინი ძალღონეს არ ზოგავდნენ, მაგრამ მათ საპირისპიროთ ყალიბდებოდა და გზას იკაფავდა დემოკრატიული იდეოლოგია; თავს იჩენდა ის აზრები და შეხედულებანი, რომლებიც სახელოვან ქართველ სამოციანელთა ეროვნული პროგრამის ძირითად კომპონენტებად იქცნენ. 50-იანი წლების მიწურულისათვის ქართული საზოგადოებრივი აზრის ამ ახალმა ნაკადმა გაბედულად დააყენა დრომოქმული ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის ლიკვიდაციის საკითხი, ენის გადემოკრატიულების საკითხი, ერის ვინაობის, მისი თვითშეგნების ამაღლების საკითხი. მან ხმა აღიმადლა ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ.

ქართული საზოგადოებრივი აზრის ახალი მიმართულების გამოსვლა ასპარეზზე დაემთხვა კრიტიკული რეალიზმის გამარჯვებას ქართულ ლიტერატურაში. თავისი განვითარების ამ პირველ ეტაპზევე ქართულმა კრიტიკულმა რეალიზმმა გაბედულად შეუტია ბატონყმობას, გვიჩვენა მის წიაღში ბურჟუაზიული ურთიერთობის განვითარება-მომწიფება და მისი მანკიერი თვისებები, ამხილა ეროვნული ჩაგვრის ცარიტული პოლიტიკა.

¹ „ცისკარი“, № 3, 1860 წ.

² დ. გაბეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, გვ. 197.

„ცხადია — მიუთითებს პროფ. დ. გამეზარდაშვილი — კრიტიკულ რეალიზმს 50-იან წლებში ატყვია გარკვეული შეზღუდულობა: რაც ეპოქის ხასიათით და მის პირველ წარმომადგენელთა ერთი ნაწილის პოლიტიკური მსოფლმხედველობის შეზღუდულობითაა გამოწვეული, მაგრამ მისი განვითარების პროცესი თანდათან სწორ მიმართულებას იღებდა. ამიტომაც ამ პერიოდის რეალისტური მწერლობა ვალმოხდილი შეხვდა თავის განვითარების შემდგომ პერიოდს, რომელიც 60-იანი წლებიდან იწყება და რომელსაც ამშვენებენ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა იდეებზე აღზრდილი ქართველ სამოციანელთა სახელები“¹.

ამით უნდა აიხსნას, რომ „ცისკარი“, იმდროინდელ ქართულ საზოგადოებრივი აზრის ეს ბარომეტრი, მიესალმა კიდევ ახალი თაობის იდეების ამსახველი ჟურნალის გამოცემის განზრახვას და მკითხველ საზოგადოებას აუწყა იგი, როგორც მნიშვნელოვანი მოვლენა ერის ცხოვრებაში. 1862 წელს ცისკარი ასეთი განცხადებით გამოვიდა: „ვახარებთ ჩვენის „ცისკრის“ მკითხველთა და ყოველს ქართველს, ვისაც კი უყვარს თავისი სამშობლო ენა, რომ მომავლის წლის იანვრიდან გამოიცემა თბილისში ახალი ქართული ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“. დარწმუნებულნი ვართ, ჩვენი „ცისკრის“ მკითხველნი მიიღებენ გულმხურვალედ მონაწილეობასა ამ საზოგადოდ სასარგებლო საქმეში. ამასთანავე ვებჰდავთ ახალის რედაქციის გამოცემის პროგრამასა“² — და იქვე დაბეჭდილი იყო ახალი ჟურნალის პროგრამა მისი რედაქტორის ილია ქავჭავაძის ხელმოწერით.

„ცისკარი“ მოუთმენლად მოელოდა ახალი ჟურნალის გამოჩენას და გულმხურვალედ მიესალმა კიდევ მას. 1863 წლის თებერვლის ნომერში ჟურნალის რედაქტორი ი. კერესელიძე წერს: „გამოვიდა დიდის ხნითგან მოუთმენლად მოსალოდნელი „საქართველოს მოამბე“. მართლად და რომ იტყვიან, გული დატკბაო, — იამა ყოველს ქართველს, ვისაც კი აქვს მცირედაც ამის გრძნობა და უყვარს თავისი სამშობლო ენა. ახლა შეგვიძლია გაბედულადა ვთქვათ, ჩვენც ხალხში ვურევივართო: ერთი ჟურნალის ნაცვლად ორი და სამი გვაქვსო, თუ არ შეაქციეს ქართველებმა ზურგი და გაიტანეს... ნუ იტყვიან „ცისკარი“ მოგვდის და „მოამბე“ რა საქირაო... ერთიცა და მეორეც მამულს მსახურებენ. ერთიცა და მეორეც ცდილობენ ერთობის, სიყვარულის და ურთიერთის თანხმობის გავრცელებასა“³.

¹ დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, გვ. 201.

² „ცისკარი“, 1862 წ. ოქტომბერი.

³ „ცისკარი“, 1863 წ. თებერვალი.

როგორც ვხედავთ „ცისკარმა“ გზა დაულოცა მის ახალ მეგობარს, ახარა ქართველ საზოგადოებას მისი დაბადება და თავი მხნედაც იგრძნო თანამგზავრის გაჩენის გამო.

მაგრამ, მკვლევარს ბუნებრივად ებადება ასეთი კითხვა: თუ ჟურნალი „ცისკარი“ — ორმოცდაათიანი წლების მიწურულისა და 60-იანი წლების დასაწყისისათვის ქართული საზოგადოებრივი აზრის ამსახველი ეს ერთადერთი ორგანო, ასე უწყობდა ხელს ძველზე და დრომოკმულზე ახლისა და პროგრესიულის გამარჯვებას და დღის წესრიგში სვამდა ყველა იმ საკითხს, რაც ქართველმა სამოციანელებმა თავიანთ დროშას წააწერეს, — რატომ მოხდა რომ ქართველი სამოციანელები ამ ჟურნალს გაემიჯნენ და დაუპირისპირდნენ. რატომ გახდა „ცისკარი“ 60-იანი წლებიდან უპირატესად ძველი თაობის, „მამათა“ თაობის განწყობილების ამსახველი ახალი თაობის, ე. წ. „შვილების“, წინააღმდეგ ბრძოლაში?

როგორც ცნობილია, რუსეთში 1861 წლის საგლეხო რეფორმის გამოქვეყნების შემდეგ მოვლენები სწრაფად განვითარდნენ. რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული თაობა სათავეში ჩაუდგა მშრომელ გლეხობას, რომელმაც მაშინვე ამოიციო რეფორმის მძარცველური ხასიათი და მის წინააღმდეგ ბრძოლა გააჩაღა. ლიბერალიზმიდან დემოკრატიზმისაკენ იბრუნა პირი გერცენის „კოლოკოლმაც“. რუსეთში საიდუმლო ორგანიზაცია „ზემლია ი ვოლია“ შეიქმნა. პოლონეთში აზღვავდა დიდი სახალხო-ეროვნული მოძრაობა. თვითმპყრობელური რუსეთის ფეხქვეშ მიწა იძრა. რევოლუციის ქარიზხალმა დაუბერა.

ყველა ეს მოვლენა თავის გამოძახილს იმპერიის განაპირა საქართველოშიც პოულობდა. საზოგადოებრივი აზრის განვითარება აქაც სწრაფად წავიდა წინ. ილია ჭავჭავაძის წერილი „ცისკარში“ — პირველი სასიგნალო გასროლა იყო, რასაც ძველი და ახალი თაობის საბრძოლო შეჯახება მოჰყვა. „ცისკარმა“ მაშინ ორივე ბანაკს დაუთმო ტრიბუნა, ეს თავისთავად დიდად უწყობდა ხელს საზოგადოებრივი აზრის გაცხოველებას, მაგრამ ჟურნალის ასპარეზი ორივე ბანაკს ევიწროებოდა. ძველი და ახალი თვალსაზრისი არამარტო ენის საკითხში, არამედ ყველა საზოგადოებრივ საკითხში ერთმანეთს დაუპირისპირდა. ერის სიყვარულზე ზოგადი ლაპარაკი; სოციალურ უსამართლობაზე გაუბედავი ჩივილი რეაქციულ ბანაკს, მართალია, ისევ ანაწყენებდა, მაგრამ ახალ, დემოკრატიულ თაობას ოდნავდაც ველარ აკმაყოფილებდა. ცხოვრება წინ სწრაფად მიდიოდა, ახალი აზრები და იდეები ეუფლებოდნენ საზოგადოებას, „ცისკარი“ კი ერთ

ადგილზე იტყეპნებოდა, ახალი ვითარებისათვის შესაფერის შემტევ ლოზუნგს ვერ აყენებდა.

სამოციანელთა თაობას, რომელმაც პეტერბურგშივე შეიმუშავა მტკიცე სამოქმედო პროგრამა, არ გამოადგებოდა „ცისკარი“, რომელიც რასაც ერთ გვერდზე წერდა, მეორეზე უარყოფდა, რომელიც ყველას მომადლიერებას ცდილობდა და ამით, სუბიექტურად კეთილი მიზანდასახულობის მიუხედავად, ახალი მიმართულების წინ მსვლელობას ობიექტურად გზას უხშობდა.

ახალ თაობას, ახალი იდეოლოგიით შეიარაღებულს, სკიროდა ახალი ჟურნალი, რომელიც ამ იდეოლოგიას მტკიცედ და გაბედულად გაუწევდა პროპაგანდას, საზოგადოებას დაბნეულობიდან და ბურჟუაზიიდან გამოიყვანდა.

ასეთ ვითარებაში დაიბადა „საქართველოს მოამბე“, რომელიც ამთავითვე პრინციპულად მოიქცა და უფროსი ძმის ნაკლოვანებათა მხილებას გაბედულად შეუდგა. აქედანვე დაიწყო კონფლიქტი მათ შორის. მართალია, „ცისკარი“ თავს ინუგეშებდა „რა ვუყოთ, თუ თქვა რამე „ცისკარზედა“, სიყმაწვილეს მიეწერება, როდესაც დამწიფდება, მაშინ სულ სხვა აზრისა იქნებაო“¹, მაგრამ „საქართველოს მოამბე“, რაც უფრო იზრდებოდა და მწიფდებოდა, იდეურად უფრო სცილდებოდა „ცისკარს“ და მეტის პრინციპულობით ებრძოდა მის უპრინციპობასა და იდეურ ჩამორჩენილობას.

მკვლევარი ალ. კალანდაძე თავის მონოგრაფიაში ი. კერესელიძის შესახებ სამართლიანად შენიშნავს, რომ 1863 წელს, „საქართველოს მოამბის“ და მისი რედაქტორის ავტორიტეტი იმდენად მაღალი იყო, რომ რეაქციონერთა ბანაკი იძულებული შეიქნა დროებით გაჩუმებულიყო. „ცისკარიც“, „საქართველოს მოამბის“ გავლენით უფრო გაბედულად დადგა ახალი თაობის თვალსაზრისსა და ტრაბუნა მათ დაუთმო², მაგრამ ეს დროებითი აღმოჩნდა. როგორც ცნობილია, 1863 წლიდან რუსეთში რეაქციამ სული მოითქვა და გაბედული შეტევა დაიწყო რევოლუციურ-დემოკრატიზმის წინააღმდეგ. ჩერნიშევსკი დააპატიმრეს, ჟურნ. „სოვერემენიკი“ დახურეს. „ზემლია ი ვოლია“ აღმოჩენილ და განადგურებულ იქნა. ახალ ვითარებაში ცენზურამ გააძლიერა თვალთვალი. პოლონეთის, ლიტვისა და ბელორუსიის ეროვნული და სოციალური მოძრაობით დამფრთხალმა ცარიზმმა გააძლიერა თვალთვალი განაპირა — ნაციონალურ რაიონებზე, რომ მათი სეპარატიზმი ძირშივე ჩაეხშო. „საქართველოს

¹ „ცისკარი“, 1863, თებერვალი.

² ალ. კალანდაძე. ივანე კერესელიძე, გვ. 264.

მოამბესაც“ და „ცისკარსაც“ დაატყდა ცენზურის რისხვა. უალრესად პრინციპულმა „საქართველოს მოამბემ“ ამ ვითარებაში ამჯობინა გაჩუმებულიყო, „ცისკარი“ კი შეეგუა ამ მძიმე ვითარებას და ნელ-ნელა უკანდახევა დაიწყო. რეაქციული ბანაკის წარმომადგენლები ისევ გამოჩნდნენ ჟურნალის ფურცლებზე. სამოციანელთა იდეოლოგიის მიმდევრებმა ჟურნალი მიატოვეს. ამ მდგომარეობაში „ცისკარმა“ 1875-წლამდე იარსება. მაგრამ ეს უკვე აღარ იყო ძველი ჟურნალი. ცხოვრებას იგი უკან მისჩანჩალებდა, მისი გამოსვლა არ აღეგებდა საზოგადოებას. იგი იდეურად და პოლიტიკურად მჭლე და გაძვალტყავებული იყო. მაგრამ ჩვენ ამ ჟურნალის ახალგაზრდული სახე გვაინტერესებდა, მისი ახალგაზრდობის პერიოდი, — 1857—1862 წლები, რაც მეტად შინაარსიანი, საინტერესო იყო. ამ პერიოდში ჟურნალი ქართული კულტურის ცენტრს, ქართული საზოგადოებრივი აზრის ერთადერთ ამსახველ ორგანოს, მისი წინსვლა-განვითარების დამაჩქარებელ მძლავრ ფაქტორს წარმოადგენდა და ამიტომ მართებული იქნება თუ ვიტყვი, რომ ქართველ თერგდალეულთა იდეოლოგიას ნიადაგი მანაც შეუმზადა.

3. თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამის შემუშავება

საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურებმა თავიანთი საბრძოლო პროგრამა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ პეტერბურგში შეიმუშავეს. მაგრამ ამ პროგრამის ამოსავალი დებულებანი მათ აღრევე, ჭერ კიდევ გიმნაზიის წლებში ჰქონდათ შესისხლხორცებული, დიდი ეროვნული საქმის სამეთაუროდ, აქედანვე იყვნენ შემზადებულნი.

ილია ჭავჭავაძე თბილისის გიმნაზიაში 1852—1856 წლებში სწავლობდა. შეიძლება ითქვას, რომ აქ უკვე გამოიკვეთა მისი როგორც მოღვაწის პროფილი. გიმნაზიაში ილია გარშემორტყმული იყო იმ ადამიანებით, რომლებიც შემდეგაც, მისი ცხოვრების მთელ მანძილზე, გვერდში ედგნენ და დაუღალავად იღწოდნენ ილიას მოწოდებათა განხორციელებისათვის. ილიასთან ერთად სწავლობდნენ ნიკო ლოღობერიძე, დავით ყიფიანი, პეტრე ნაკაშიძე, ივანე პოლტორაკი, დიმიტრი ყაზბეგი, კოხტა აბხაზი და სხვები. ეს ახალგაზრდობა ოჯახური ტრადიციით კარგად იცნობდა და საკუთრივ გრძნობდა იმ დიდ გულისტკივილს, რამაც 1832 წელს ქართველი ინტელიგენცია აამხედრა. ბუნებრივია, ეს გულისტკივილი და მასთან დაკავშირებული საკითხები ამ წრეში მუდმივი მსჯელობის საგანი

უნდა ყოფილიყო. გიმნაზიის წლებში ილია ქავჭავაძე, როგორც მისი ახლობლები იგონებენ, ძალზე ცოტა დროს ხარჯავდა სავალდებულო საგნების მომზადებაზე და მთელ დროს თვითგანვითარებას, სხვა წიგნების კითხვას ანდომებდა. ეს წიგნები სავარაუდოა, უპირატესად მშობლიური ერის ტრადიციულ ისტორიას შეეხებოდნენ. ილიას ადრეული დაინტერესება ეროვნული საკითხით, მისი სამოღვაწეო პროფილის ამ მიმართულებით გამოკვეთა, ასახულია მისსავე ლექსში.

„აგვიყოლია სიყრმიდანვე ჩვენ ქართვის ბედმა
და დაე გვძრახონ, ჩვენ მის ძეგნით დავლიოთ ღღენი“¹

ამასვე ადასტურებს კოხტა აბხაზიც — ილიას სიყრმის მეგობარი. რომელიც წერს: „მამულის უანგარო სიყვარული პატარაობიდანვე შეჰყვა ილიას. მეტისმეტად უყვარდა ბაასი გლეხკაცებთან, მეტადრე მოხუცებულებთან, ჰკრეფდა და აგროვებდა ზღაპრებს, ანდაზებს. გამოცანებს, უყვარდა მესტიერეები და სიამოვნებით უგდებდა ყურს“...².

1857 წლის გაზაფხულზე, გიმნაზიის კურსდამთავრებული ილია რომ პეტერბურგში სწავლის გასაგრძელებლად მიემგზავრებოდა, მას უკვე არჩეული ჰქონდა ცხოვრების გზა, მოხაზული ჰქონდა მომავალი სამოღვაწეო გეგმის კონტურები. ეს იყო უანგარო სამსახური მამულისადმი, მისთვის სიცოცხლე, მისთვის თავდადება. სხვაგვარად შთაგონებული კაცი ვერ შექმნიდა იმ ამაღლებულ სტრიქონებს, რომელიც ახალგაზრდა პოეტმა გამოთხოვებისას ყვარლის მთებს უძღვნა:

„სამშობლო მთებო! თქვენი შვილი განებებთ თავსა,
მაგრამ თქვენ ხსოვნას ვერ მივცემ მე დაიწყებასა;
თქვენ ჩემთან ივლით განუყრელად, ვით ჩემი გული,
თქვენთან, ჰე. მთებო, ბუნებითა შეუღლებული!“
... მშვიდობით, ჩემო, თვალში ცრემლით განებებთ თავსა...
უცხოეთიდან კვლავ მოგაწვდენთ ჩემს გულს და თვალსა;
კვლავ გაგიღიმებთ შორ კვეყნიდან თქვენ ჩემი სული,
და დამიწყებსცა სიყვარულით ფეთქისა გული“.³

ასევე გიმნაზიის წლებში ეზიარა აკაკი წერეთელი მამულის სიყვარულს, აქ შეისისხლხორცა მან ეროვნული უსამართლობისადმი

¹ ი. ქავჭავაძე, თხზ., სრ. კრებული, ტ. 1, გვ. 75.

² პ. ინგოროყვა, ილია ქავჭავაძე, ნარკვევი, გვ. 27.

³ ი. ქავჭავაძე, თხზ., სრ. კრებული, ტ. 1, გვ. 3—4.

სიძულვილის გრძნობა. ცნობილია აკაკის მტრული დამოკიდებულება გიმნაზიაში გამეფებული რეჟიმისადმი. ამ რეჟიმის მკაცრი კრიტიკის გამო იგი ერთხელ კინალამ გარიცხეს სასწავლებლიდან. აკაკი იმდენად ვერ შეეგუა ქუთაისის გიმნაზიას, რომ ბოლო წელს მიატოვა კიდეც იგი. ჯერ კიდევ პეტერბურგში გამგზავრებამდე თავის პირველ პოეტურ სიტყვაში აკაკი წერეთელი სამშობლოზე, მის ისტორიულ ხვედრზე, მისი განთავისუფლებისათვის მომზადებაზე ოცნებობდა. პოეტი შემდეგ იგონებდა:

„ერთი რამ მკლავდა მხოლოდ მე
და მისივებდა ის გულსა,
რომ ჩემ სამშობლოს ვხედავდი
სხვებისგან დამონებულსა.
მე მიცქევიჩის გმირებში
მომწონდა ვალენროდიცა,
ის მამხნეებდა ეაჟაჟად,
გულს შორდებოდა ლოდიცა...
მეც გამიტაცა ოცნებამ,
რომ შევწეოდი მხარესა
და, ბოლოს ტბილის მომლოდნე
უშიშრად ესევამდი მწარესა
და დაეპირე მხედრობა,
რომ ხელში მეგდო სარდლობა
და მოღალატედ დასახულს,
ბოლოს მიმეღო მადლობა“.

ამ ლექსში აკაკი მშვენივრად გადმოგვცემს თავის ჭაბუკურ განწყობილებას. მომავალში თავი მას კონრად ვალენროდათ წარმოუდგენია და მშობლიური ხალხის განთავისუფლებისათვის არმიას წინ მოუძღვის როგორც სარდალი. ამ პერიოდში (1858) დაწერილი მისი ლექსი „ჩემს ვენერას“, სადაც ახალგაზრდა პოეტი სამშობლოს მშვენიერი ვენერას სახით რომ წარმოუდგენია, აღტაცებით ეუბნება:

„...მაგრამ სიკვდილსა მე არ ვუწოდებ
შენთვის სიკვდილსა, ჩემო ვენერა!
სანამ ცოცხალ ვარ, შენთვისა ვგოდებ,
შენ გიტრფიალებ და შენთვის ვმღერა“¹

1859 წელს, საჩხერეში, პეტერბურგში გამგზავრების წინ, აკაკი წერეთელს დაუწერია ლექსი „ნაეი“, რომელიც შესანიშნავად ასახავს

¹ აკაკი თხზ., ტ. 1, გვ. 63.

იმ მწვავე გულისტკივილს, რომელიც ქართულ საზოგადოებრიობას ცარიზმის პოლიტიკურმა ვერაგობამ განაცდევინა. ლექსში ალეგორიულად არის აღწერილი ამბავი ერთი ნავისა, რომელიც ზღვის ძლიერ ღელვაში მოხვედრილიყო და იღუპებოდა. ამ დროს ჩამოიარა ხომალდმა, რომელმაც ნავი შეიბრალა...

„მოაბა ჭაჭვი, შველა ინება
და უთხრა: „შიში ნულარ გექნება!
ქარი ჩემს სიერტეს რომ შემოხედავს
მერწმუნე. ქროლას ველარ გაჰხედავს!“

ნავი დამორჩილდა, ხომალდის შიშით ქარიც ჩაღდა. ნავი გახარებულია რომ „კეთილი მამა გამოუჩნდა“.

„მას შემდეგ ვითომ აქვს მშვიდობა ნავს
და მანებელიც აღარავინ ჰყავს...
გაძული არის გარეშე მტერი,
მოშორდა იმ ნავს, აღარსადა ჰყავს...
მაგრამ რაი რომ, თვით ის ხეამალდი
მას თავზე აყრის მტვერსა¹ და ნავავს!“

ექვს არ იწვევს, რომ აქ ალეგორიულ ფორმაში გადმოცემულია საქართველოს ტრაგიკული ბედი მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში. აკაკისათვის ნავი საქართველოა, რომელმაც თავისი ბედი დიდ ხომალდს ალექსანდრე პირველის რუსეთს ჩააბარა. რუსეთის ცარიზმმა საქართველო მართლაც დაიღარა ძლიერი ქარებისაგან — მტაცებელი ირანელი და თურქი დამპყრობლებისაგან, რომლებიც მას დაღუპვას უქადდნენ, საქართველომაც მოისვენა მუდმივი ბრძოლისაგან, მაგრამ ამ დასვენებაშიც ვერ პოვა სიმშვიდე და ბედნიერება. მტვერსა და ნავავში, რომელსაც ხომალდი ნავს თავზე აყრის, ნაგულისხმევია ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა. რუს მოხელეთა თვითნებური პარპაში, რაც დიდად შეურაცხყოფელი და აუტანელი იყო ქართული საზოგადოებისათვის.

ლექსიდან ჩანს, რომ პოეტს სწორად აქვს გააზრებული საქართველოს რუსეთთან შეერთების დადებითი და ჩრდილოვანი მხარეები.

პეტერბურგს აკაკი წერეთელი მართლაც გაემგზავრა იმ განზრახვით, რომ სამხედრო სამსახურში შესულიყო, მაგრამ პეტერბურგის ვითარებამ იქაური ცხოვრების გაცნობამ ეს გადაწყვეტილება შეაცვლევინა და დაარწმუნა, რომ ახალ ვითარებაში სამშობლოსადმი

¹ ა. წერეთელი, თხზ., ტ. 1, გვ. 64—65.

მისი სამსახური სხვა მიმართულებით უნდა მომხდარიყო. სამხედრო ეპოლეტებზე მეტად კალამი იყო საჭირო. სამშობლო კი მის სახატედ დარჩა და პეტერბურგში ახლად ჩასული, შორიდან მას ასე მისალმებოდა:

„შორის ქვეყნიდან. მოშორებულსა,
სამშობლო ჩემო! გიგზავნი გულსა,
შენს ერთგულს მონას, მსხვერპლადცა მზასა
შენთვის ოხვრისგან დაწყულულებულსა!“¹.

1857 წ. გაზაფხულზე ილია ქავჭავაძე პეტერბურგს გაემგზავრა. და ჩაირიცხა სტუდენტად პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე. 1859 წელს ზაფხულში პეტერბურგში ჩავიდა აკაკი წერეთელიც, რომელიც თავისუფალ მსმენელად შევიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზე.

1861 წელს პეტერბურგის უნივერსიტეტის მსმენელები გახდნენ ნიკო ნიკოლაძე და გიორგი წერეთელი.

ილია ქავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, ნიკო ნიკოლაძის, გიორგი წერეთლის გარდა 1857—1861 წლებში, როგორც ეს პროფ. კ. მეცველიამ დაადგინა, პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლობდნენ მ. ანდრონიკაშვილი, დ. აბდუშელიშვილი, ა. აფხაზი, პ. ალხაზიშვილი. დ. ბაქრაძე, ი. ვაჩნაძე, ს. ლოღობერიძე, დ. ლოღობერიძე, ბ. ლოღობერიძე, გ. ჭავჭავაძე, გ. ეჯიბია. ი. ისარლიშვილი, ივ. ისარლიშვილი, დ. ყიფიანი, კ. ლორთქიფანიძე, გ. მაღალაშვილი, ლ. მაღალაშვილი, ე. მაღალაშვილი, ი. მესხი, ნ. მესხიშვილი, პ. ნაკაშიძე, დ. ნიკოლაძე, ი. ოქროშკედლიშვილი, ვ. სავანელი, ვ. თუმანიშვილი, მ. თუმანიშვილი, ი. წერეთელი, ა. ჩოლოყაშვილი და სხვ. — დაახლოებით 55 ახალგაზრდა, რომლებმაც შემდეგ, ქართულ ეროვნულ-მოძრაობაში მეტნაკლებად საპასუხისმგებლო როლი ითამაშეს². საკმაოდ ბევრი ქართველი სტუდენტი სწავლობდა მოსკოვის უნივერსიტეტშიც.

რუსეთის დედაქალაქში თავმოყრილი ქართველი სტუდენტობა, რომელსაც ილია ქავჭავაძე მოთავეობდა, აქტიური მონაწილე იყო იმ მღელვარებისა, რომელიც ამ დროს უნივერსიტეტის აუდიტორიებში თანდათან ფრთებს შლიდა და ქვეყნად აზვირთებულ საბრძოლო სულისკვეთებას მხრებს უბამდა. ისინი ხარბად ეწაფებოდნენ რევოლუციურ-დემოკრატიულ ლიტერატურას. ღამეებს ათენებდნენ

¹ აკ. წერეთელი, თხზ., ტ. 1, გვ. 69.

² კონსტანტინე მეცველია, თერგდალეულები და რუსეთის სამოქალაქო წლების რევოლუციური მოღვაწეები, თბილისი, 1959, გვ. 157—158.

„ოტეჩესტვენიე ზაპისკის“, „სოვრემენიკის“, „კოლოკოლის“ კითხვაში. ბელინსკი, ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი, გერცენი და სხვები მათ გზის მანათობელ შუქურებათ ესახებოდნენ, ოცნებობდნენ მათი იდეების განხორციელებაზე. ოცნებობდნენ რუსეთში სახალხო რევოლუციის აზვირთებაზე, რომელსაც უნდა დაემხო ცარიზმი, ბატონყმობა და იმპერიის ჩაგრული ხალხებისათვის დემოკრატიული თავისუფლება მოეტანა.

სტუდენტობა ისე ეწაფებოდა აკრძალულ ჟურნალ „სოვრემენიკის“ ყოველ ახალ ნომერს, როგორც წყალს დიდი ხნის მოწყურებულს. „რომ იცოდნენ მკითხველი — იგონებს იმ დღეთა უშუალო მონაწილე ნიკო ნიკოლაძე — რანაირი მოუთმენლობით და წყურვილით ველოდით ჩვენ, ახალგაზრდები, იმ ბედნიერ დღეს, როცა საყვარელი ჟურნალის („სოვრემენიკის“ ა. ს.) ახალი წიგნი მოვიდოდა. რა აღტაცებით და აჩქარებით, რა სიხარულით და დაუღალაობით დავეწაფებოდით ჩვენ მის კითხვას, რანაირად გვიფეთქავდა ჩვენ მაშინ გული, გვალღვებდა გრძნობა და გვეწოდა ტვინი და გონება, რამდენი გრძელი ზამთრის ღამე გაგვითენებია ჩვენ მის კითხვაში, მისი სიტყვების სჯაში, მათზე დავაში და რამდენი ღამეები მოუსვენრად უწვალვებივართ იმ გრძნობების მღელვარებას, იმ აწრას მუშაობას, რომელიც იმ ჟურნალს ჩვენში მოუხდენია. ვინ დათვლის იმ ხანგრძლივ ბედნიერებას, აღტაცების ტვინის წვალების და გრძნობების ამაღლვებელ დღეებს, ან ვინ დაივიწყებს მათ სანიადაგოდ გულში ჩაბეჭდილ კვალს“¹.

ილია, აკაკი, ნიკო ნიკოლაძე, ბ. ლოლობერიძე და სხვები, როგორც ეს ქართველი მკვლევარების მიერაა დადგენილი, პირადად იცნობდნენ რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის მესვეურს ნიკოლოზ ჩერნიშევსკის და მასთან პირადი შეხვედრებიც ჰქონდათ. კიდევ მეტი, ბევრი ქართველი სტუდენტი ჩაბმული იყო იმ საიდუმლო წრეებში, რომელთაც პეტერბურგსა და მოსკოვში მოქმედებდა მაშინდელი რევოლუციური ცენტრის „ზემლია ი ვოლიას“ მითითებით. შემთხვევითი არაა, რომ ქართველმა სტუდენტებმა აქტიური მონაწილეობა მიიღეს 1861 წლის შემოდგომაზე პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტთა ცნობილ მოძრაობაში, რასაც შედეგად დაპატიმრება და მკაცრი რესპრესიები მოჰყვა. დაპატიმრებულთა შორის იყვნენ ქართველი სტუდენტები ვ. სავანელი, ა. ჩიკოძე, დ. ლოლობერიძე, დ. აბდუშელიშვილი, პ. ალხაზიშვილი, ნ. ნიკოლაძე, კ. ლორთქიფანიძე, გ. ჭავჭავაძე, გ. წერეთელი, ი. ისარლიშვილი, ბ. ლოლობერიძე და სხვები.

¹ ნ. ნიკოლაძე, ჟურნ. „კრებული“, 1872, № 4, გვ. 512.

ქართველი სტუდენტების მოწინავე ნაწილი, მართალია, 60-იანი წლების რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის აქტიური მონაწილე და მხურვალე თანამგრძნობი იყო, მაგრამ იგი თავის ძალებს და შესაძლებლობას უფროსილდებოდა იმ გადამწყვეტი ბრძოლისათვის, რომელსაც თვითონ უნდა ჩადგომოდა სათავეში. შემთხვევითი არაა, რომ ილია პეტერბურგის უნივერსიტეტში სტუდენტთა არეულობის დასაწყისშივე სამშობლოში გამოემგზავრა, ხოლო აკაკის, პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტთა გამოსვლაში, მიუხედავად იმისა, რომ იქ იმყოფებოდა, მონაწილეობა არ მიუღია. ქართველი სტუდენტების ამ მოწინავე ნაწილმა, შეისისხლბოცა რა ღუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა იდეები, კარგად იცოდა, რომ მას წინ ედგა გაღუღებული და პირველი რიგის საქმე — საკუთარი სამშობლოს ხალხთა შემზადება და შემართება იმ იდეების განსახორციელებლად, რასაც მათი სანუკვარი მასწავლებლები ქადაგებდნენ. რუსეთის დედაქალაქში დაწყებულ დიდ მოძრაობას თვით ამ ქვეყნის შვილები გაართმევდნენ თავს. მათ საამისო ძალები ჰყავდათ და ეზრდებოდათ კიდევ. მაგრამ მათ მშობლიურ საქართველოში ამ დროს ყველაფერი მიძინებული იყო, მხოლოდ „ცისკარის“ სუსტი სანთელი ბეუტავდა და ისიც მეტად ბუნდოვნად აშუქებდა მდორედ მიმდინარე ქართულ ცხოვრებას¹.

ამიტომ იყო, რომ პეტერბურგში ილიასა და აკაკის ყოველი წუთი დაგეგმილი ჰქონდათ. რუსეთის განმათავისუფლებელ იდეოლოგიასთან ერთად ისინი მსოფლიო ისტორიას, მსოფლიო ლიტერატურის კორიფეებს ეცნობოდნენ, თვალყურს ადევნებდნენ ევროპის ქვეყნებში აწვირთებულ რევოლუციურ და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, ხოლო რაც მთავარია, იკრებდნენ ძალებს საქართველოში სამოღვაწეოდ, აზუსტებდნენ მომავალ საბრძოლო პროგრამას, პეტერბურგიდანვე იწყებდნენ მდორე ქართული ცხოვ-

¹ იხ. ს. ხუნდაძე, ნარკვევები, 1941 წ.; კ. მეძველია, თერგდალეულები და რუსეთის სამოციანი წლების რევოლუციური მოღვაწეები, პრ. რატონი თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან; ვლ. სიფრაშვილი, რუსი რევოლუციურ-დემოკრატებისა და თერგდალეულების იდეურ ურთიერთობა და სხვ.

არშენა იმისა, რომ ქართველ სტუდენტობას ყველა საერთო რევოლუციური გატაცებიდან თავი უნდა შეეკავებინა, პეტერბურგში ყოფნის მცირე დრო მხოლოდ სწავლისათვის უნდა გამოეყენებინა და შემდეგ მთელი ძალებით სამშობლოს უნდა მიშველებოდა, ილია ქავჭავაძეს ბოლომდე შერჩა. ამის ნათელი ილუსტრაციაა მისი პასუხი ქართველი სტუდენტების წერილზე, სადაც ილიას სთხოვდნენ მიეცა რჩევა სტუდენტებისათვის მიეღოთ თუ არა მონაწილეობა თურქეთის უღლისაგან ბერძენი ხალხის განმათავისუფლებელ მოძრაობაში.

რების აფორიაქებას და ნიადაგის შემზადებას დახავსებულობის წინააღმდეგ იერიშებისათვის. ამავე დროს ხარბად, გატაცებით სწავლობდნენ ქართველი ხალხის ისტორიას, 'ლიტერატურას, რომ მისი მდიდარი ტრადიციების, მისი ეროვნული სულისკვეთების პრიზმაში გარდაეტეხათ რუსეთის დედაქალაქში შეძენილი რევოლუციური იდეალები. ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით ქართველმა სტუდენტებმა პეტერბურგში შეაგროვეს ქართული წიგნები და ხელნაწერები, რომელიც აღრე სხვადასხვა ოჯახებში იყო გაფანტული. მათ შექმნეს საკმაოდ მდიდარი სათვისტომო ბიბლიოთეკა, რომელსაც თავს დასტრიალებდნენ. ამ წიგნებსა და ხელნაწერებში ისინი ღრმად გაეცნენ საქართველოს ისტორიას, მის მდიდარ კულტურულ წარსულს. მათ ცხარე მსჯელობა ჰქონდათ მშობლიური ერის ბედსა და უბედობაზე: ამ მსჯელობაში, აზრთა გაცვლა-გამოცვლაში იხვეწებოდა მათი პროგრამა, ისახებოდა სამოქმედო გზები.

ქართული ეროვნული მოძრაობის მედროშემ ილია ჭავჭავაძემ ამ დაუცხრომელ შრომაში 4 წელი გაატარა პეტერბურგში. „ოთხი წელიწადი იყო, რაც მე რუსეთში ვიმყოფებოდი და ჩემი ქვეყანა არ მენახა, — წერდა შემდეგ ი. ჭავჭავაძე — ოთხი წელიწადი!.. იცი, მკითხველო, ეს ოთხი წელიწადი რა ოთხი წელიწადია!.. ეგ ოთხი წელიწადი ცხოვრების საძირკველია, ცხოვრების წყაროს სათავეა, ბეწვის ხიდია, სიბნელისა და სინათლის შუა ბედისაგან გადებული. მაგრამ ყველასათვის კი არა, მარტო იმათთვის, ვინც რუსეთში წასულა, რათა ჰქუა ავარჯიშოს, ტვინსა და გულს მოძრაობა მისცეს, — ფეხი აადგმევინოს. ეს ის ოთხი წელიწადია, რომელიც ქაბუკის ტვინსა და გულში გამოჰკვანძავს ხოლმე ცხოვრების კვირტსა. ეს კვირტი კიდევ ის კვირტია, რომელიდამც მშვენიერი და ბრწყინვალე მტევანიც გამოვა და ძაღლ-ყურძენაცა. ოო, ძვირფასო ოთხო წელიწადო! ნეტავი იმას, ვისაც შენგან გადებული ბეწვის ხიდი ფეხთა ქვეშ არ ჩასწყდომია, ნეტავი იმას, ვინც შენ რიგიანად მოგიხმარა...“¹

სწორედ ილია ჭავჭავაძეს შეეძლო ეთქვა, რომ მან რეგიანად მოიხმარა ეს ოთხი წელი და არც კი დაუცდია უნივერსიტეტის კურსის დასრულებისათვის, რადგან დიდი გეგმები გადაღებას ჯერ ითმენდნენ და 1861 წლის გაზაფხულზე საქართველოს შოაშურა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ ბოლო წლებში განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული იმის თაობაზე, თუ რატომ გამოემგზავრა ილია სამშობლოში უნივერსიტეტის კურსის დასრულებამდე.

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული ათტომად. პ. ინგოროვას რედაქტორობით. თბილისი, 1950, ტ. 11, გვ. 10—11.

მკვლევარმა პრ. რატიანმა სცადა დაერღვია ტრადიციული შეხედულებანი, რომელიც მწერლის სამშობლოში აღრეულ ჩამოსვლას უნივერსიტეტში „მატრიკულების“ შემოღებით ან მისი ავადმყოფობით ხსნიდა. პრ. რატიანის რწმენით, 1861 წლ. გაზაფხულზე „ი. ჰევკავაძე საქართველოში გამოემგზავრა არა მარტო პირადი სურვილით, ე. ი. საკუთარი გულის კარნახით, არამედ რუსეთის მაშინდელი რევოლუციური ცენტრის რჩევით და შესაძლოა, პირდაპირი დავალებითაც კი „...“ ი. ჰევკავაძის პეტერბურგიდან გამგზავრება — განაგრძობს მკვლევარი — პირდაპირ კავშირშია სწორედ ამ მანიფესტის გამოცხადებასა და მასთან დაკავშირებით მოსალოდნელ სახალხო აჯანყებასთან“². რატიანი ასევე, რომ საქართველოში დავალებით მომავალ ილიას უნდა „ხელი შეეწყოს საქართველოსა და მთელ კავკასიაში სახალხო აჯანყების მომზადებისა და წარმართვისათვის. რომლის მიზანი ბატონყმური წესწყობილების მოსპობა და რუსეთის იმპერიაში შემავალი ყველა ხალხის სოციალური და ეროვნული განთავისუფლება იყო“³.

მსგავსი შეხედულება გამოთქვა მკვლევარმა ვლ. სიფრაშვილმაც. „ი. ჰევკავაძე 1861 წლის გაზაფხულზე სამშობლოში წამოვიდა რუსეთის რევოლუციური მოძრაობის ცენტრის ხელმძღვანელობასთან შეთანხმებით, აღნიშნავს ვ. სიფრაშვილი, — რათა შეექმნა საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხელმძღვანელი ჯგუფი და მოემზადებინა მშრომელი ხალხი ცარიზმისა და ბატონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ იმ მომენტისათვის, როცა ცენტრალურ რუსეთში, როგორც ჩერნიშევსკი ამბობდა „აენთებოდა ძველი ცხოვრების გადასაწვავად მძლავრი ხანძარი“⁴. 1861 წლის მიწურულიდან, — წერს იქვე სიფრაშვილი — საქართველოში ჩამოყალიბდა რევოლუციური ჯგუფი, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ილია ჰევკავაძე⁵.

აღნიშნული მოსაზრებანი მხოლოდ ვარაუდებს ემყარებიან. რადგან არ არსებობს არც ერთი საბუთი, რომელიც გაკვრით მაინც მიუთითებდეს ილიას საქართველოში ასეთი დავალებით გამოგზავნაზე. მაგრამ მართებულია თუ არა ეს ვარაუდები?

¹ პრ. რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიდან, გვ. 126.

² იქვე, გვ. 130—131.

³ იქვე, გვ. 132.

⁴ ვლ. სიფრაშვილი, რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და თერგდალეულების იდეური ურთიერთობა. გვ. 30.

⁵ იქვე, გვ. 31.

ცნობილია, რომ აჯანყება მეტად რთული სოციალ-პოლიტიკური მოვლენაა, რომლის შემზადებას სათანადო პირობები და ხანგრძლივი და საგანგებო ღონისძიებანი ესაჭიროება.

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს გლეხობა მძიმე სოციალურ და ეროვნულ ჩაგვრას განიცდიდა და მჩაგვრელთა წინააღმდეგ ბრძოლის გამოცდილება და მაღალი ტრადიციები გააჩნდა, მაინც შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ 1861 წლისათვის მასობრივი სახალხო აჯანყების ვითარება საქართველოში არ არსებულა და საქართველოს ცხოვრებას დაკვირვებული არც ერთი მაშინდელი მოღვაწე ასეთის მოლოდინს არც ითვალისწინებდა. რამდენადაც სამწუხარო არ უნდა იყოს, ფაქტია, რომ ქართული საზოგადოებრივი აზრი იმ დროისათვის არც სოციალური, არც ეროვნული გამოსვლისათვის მომწიფებული ჯერ კიდევ არ ყოფილა. მართალია, „სურამის ციხე“ ამ დროს გამოქვეყნებული იყო და პროგრესისტ მოღვაწეთა ვიწრო წრეში ბატონყმური რეჟიმის მამხილებელი მკაცრი ხმებიც გაისმოდა, მაგრამ ყოველგვარ ფარულ პროტესტს არ სცილდებოდა და საერთო ვითარებას ვერც შეცვლიდა. რაც შეეხება გლეხობას, მართალია, უტუ მიქაევს ხელმძღვანელობით სამეგრელოში მომხდარი მძლავრი გამოსვლის ექო ჯერ კიდევ დამცხრალი არ ყოფილა, მაგრამ მასობრივი გამოსვლისათვის ხელსაყრელი კონკრეტული პირობები ქვეყნის არც ერთ კუთხეში არ არსებულა. ნუ დავივიწყებთ რომ გლეხთა მასობრივი გამოსვლა 60-იან წლებში არ მომხდარა არათუ საქართველოში, რუსეთშიც კი, (თუ არ ჩავთვლით სტიქიურ გამოსვლას ბეზდნაში), სადაც რუსი რევოლუციონერები გაცხოველებულ მუშაობას ეწეოდნენ და 19 თებერვლის მანიფესტის ყაჩაღური, მძარცველური ხასიათი უკვე გამომჟღავნებული იყო. საქართველოში კი იმ დროს რუსეთის გლეხთა განთავისუფლების ცნობა ახალი მოსული იყო და დაჩაგრულ ქართველ გლეხობას მეფის წყალობისა ჯერ კიდევ სჯეროდა.

დავუშვათ ერთი წუთით, რომ „რუსეთის რევოლუციური მოძრაობის ცენტრმა“ (თუმცა ასეთი რევოლუციური ცენტრის არსებობა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ „ზემლია ი ვოლიას“, რომელიც 1862 წელს ჩამოყალიბდა მეცნიერებაში ჯერ კიდევ დადასტურებული არ არის) ილია ჭავჭავაძე უნივერსიტეტს ჩამოაცილა და სპეციალური დავალებით თბილისში გამოგზავნა. მაგრამ ილია ჭავჭავაძე მარტო იყო პეტერბურგის უნივერსიტეტში? მას არ ჰყოლია იქ ისეთი თანამგზავრი და თანამებრძოლი, რომელსაც რუსეთის რევოლუციური ცენტრი იცნობდა და ენდობოდა? რატომ მხოლოდ ერთადერთი კაცი შეარჩიეს საქართველოსა და კავკასიაში აჯანყების მოწე-

ყოფისათვის? განა შეეძლო ერთ პიროვნებას რა უნარისაც არ ყოფილიყო იგი, „კავკასიის მასშტაბით აჯანყების მომზადებისა და წარმართვის საქმეს“ გაძღოლოდა? ცხადია არა. ამასთან, ილია ჭავჭავაძე საქართველოში 1861 წლის მარტის ბოლოს გამოემგზავრა, როცა მანიფესტი გლეხთა განთავისუფლების შექსახებ ის ის იყო ცხადდებოდა რუსეთში და მკვეთრად ჯერ კიდევ არ ჩანდა ის უარყოფითი დამოკიდებულება, რომელიც ამ აქტისადმი რუსეთის გლეხობამ გამოიჩინა, ხოლო პოლონეთში საერთოდ არ იყო დაწყებული სააჯანყებო მოძრაობა.

ახლა ვიკითხოთ: ილია ჭავჭავაძემ, რომელსაც ქართველ მოღვაწეებთან სისტემატური მიმოწერა და კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდა, ხოლო 1859 წელს ზაფხული და შემოდგომა თბილისში გაატარა, არ იცოდა ქართული სინამდვილე, არ იცოდა, რომ ამ დროს მის ქვეყანაში სახალხო აჯანყების ორგანიზება შეუძლებელი საქმე იყო? მხოლოდ რეალურ ვითარებაში ჩაუხედავი, უნაყოფო მეოცნებე და ფეხისხმას აყოლილი კაცი თუ დათანხმდებოდა 1861 წლის გაზაფხულზე თბილისში წამოსულიყო იმ საგანგებო დავალებით, რომ აქ აჯანყება მოეხდინა, მაშინ როცა საამისო ვითარება მომწიფებული არ ყოფილა.

ვთქვათ, ჭაბუკი ილია აპყვა ამ ცდუნებას და მართლაც იმ მიზნით მიატოვა უნივერსიტეტი, რომ საქართველო აეჯანყებინა. მაგრამ რა გამოვიდა აქედან? თბილისში ჩამოსული ილიას მოღვაწეობა ამ პერიოდში ოდნავადაც არ მიგვანიშნებს ამაზე. ორში ერთია. ან ილია ჭავჭავაძემ შეცვალა თავისი შეხედულება აჯანყების თაობაზე, ან მხოლოდ საქართველოში ჩამოსვლის შემდეგ დარწმუნდა, რომ აჯანყებაზე ფიქრიც არ შეიძლებოდა. ერთიც და მეორეც ილიას ნამდვილ მიზან-დასახულობასთან შეუთავსებელია.

ამ საკითხზე მსჯელობა შეიძლება კიდევ გაგვეგრძელებინა, მაგრამ ვფიქრობთ, ისედაც ნათელია, რომ საქართველოში ილიას საგანგებო დავალებით გამოგზავნაზე ვარაუდი რეალურ სინამდვილეს არ ითვალისწინებს და ყალბიცაა, რომელიც ილია ჭავჭავაძეს არათუ განადიდებს, როგორც რევოლუციონერს (ალბად ეს ჰქონდათ მხედველობაში ვარაუდის ავტორებს), არამედ ერთგვარად ამცირებს კიდევ.

მაშ რატომ გამოემგზავრა ილია ჭავჭავაძე საქართველოში 1861 წლის გაზაფხულზე, რატომ არ დაიცადა მან უნივერსიტეტის კურსის დასრულებამდე?

პეტერბურგში ყოფნის ოთხი წლის მანძილზე დაძაბული მუშაობით ილია ჭავჭავაძემ მიიღო ყველა საჭირო ცოდნა, რომელიც მას,

როგორც მომავალ ეროვნულ მოღვაწეს სჭიროდა. ხომ ცნობილია ისიც, რომ ილია მეტად სკეპტიკურად უყურებდა საუნივერსიტეტო საგნებს და მათთვის დიდ ღროს არც კარგავდა. მთელ ღროს იგარუსეთის და დასავლეთის მოწინავე თეორიების შესწავლას და ქართველი ერის ისტორიის, მისი კულტურული მემკვიდრეობის ღრმად გაცნობას ანდომებდა.

ილიამ გაიცნო და შეისისხლხორცა ბელინსკის, ჩერნიშევსკის. გერცენის, დობროლიუბოვის რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგია, გაიცნო ევროპელი ეკონომისტების, ფილოსოფოსების, პოლიტიკური მოღვაწეების შეხედულებანი, ეზიარა მსოფლიო ლიტერატურას, მაგრამ ყველაფერი ეს შეითვისა არა ბრმად და თალმედურად, არამედ შემოქმედებითად და კრიტიკულად, ყველა ამ იდეას იგი მისი სამშობლოს ინტერესებიდან მიუდგა. ყოველი აზრი ეროვნულ ქურაში გაატარა და გადაამუშავა იმგვარად, როგორც დაც მისი ქვეყნის პროგრესისათვის გამოადგებოდა. ილიას სწამდა, რომ ყველა ქვეყანას, დიდსა თუ პატარას თავისი სპეციფიკა ჰქონდა, თავისი საკუთარი გზით უნდა ეელო და ერთი ქვეყნიდან აღებული თარგი მეორისათვის სრულებითაც არ გამოდგებოდა. „ერთხელ და უკანასკნელ საცოდნელად საჭიროა, რომ ჩვენი ქვეყანა,—წერდა ილია, ყოველი მხრით და ყოვლისფრით სულ სხვაა. იმის ცხოვრებას, მოქალაქურს, თუ ეკონომიურს, თავისი საკუთარი ღვრიტა აქვს, თავისი საკუთარი დედა, რომელსაც შეუდღებია მისი აწმყო, რომელმაც აწ უნდა შეადედოს მისი მომავალი. ჩვენს ქვეყანას თავისი გრძელი ისტორია აქვს. ამ ისტორიამ შექმნა ჩვენის ქვეყნის საკუთარნი წესნი, კაცთა ერთმანეთში მოთავსებისათვის მოქალაქურად, თუ ეკონომიურად. ეს წესნი ისე გამჯდარა ჩვენის ქვეყნის ძვალსა და რბილში, რომ ჩვენის ქვეყნისავე სიტყვით, რჯულით უმტიცესნი არიან... როგორც ჰაერში დაკიდებული ხე არ იხეირებს, ისე არ იხეირებს არარა ფიქრა; არარა მეცადინეობა, არარა ცვლილება, თუ ფესვის მოსაკიდებლად იგი ღვრიტა, იგი დედა არა აქვს. რომელიც ზემოთ მოვისხენიეთ“¹. სხვა ადგილას. ი. ჭავჭავაძე, ლაპარაკობს რა რუსული აზრის, რუსული ლიტერატურის კეთილისმყოფელ ზემოქმედებაზე; იქვე შენიშნავს, რომ „ამ ზემოქმედებამ რუსულის ლიტერატურისამ მარტო იმას შესძინა სიკეთე, რომელმაც ყოველი გამონარკვევი ამ ლიტერატურისა თავის საკუთარი კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატარა, ბრმად არ იწამა, ბრმად არ მიიჩნემა და ამრიგად არ დაიხვია ხელზედ ცხოვრებაში იოლად წასვლისათვის.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრ. ტ. VIII, გვ. 285.

ყოველი აზრი მარტო ცარიელი ფრაზა იმის ხელთ, ვისაც კრიტიკის ცეცხლში არ გამოუფოლადებია და ისე არ შეუთვისებია...

ჩვენდა საბედნიეროდ, ვიტყვით, რომ ზოგნი ჩვენში, რუსულ ლიტერატურის მეოხებით გაზრდილნი და გაწურთვნილნი, ასე ბრმად ტყვედ არ მისცემიან ამ ლიტერატურის აუცილებელს ზემოქმედებას. ამათ ჯერ გამოუძიებიათ მისი გამონარკვევნი და მერე ისე ან შეუთვისებიათ, ან უარუყვიათ. ჩვენდა სანუგეშოდ, მარტო ამას არ დაჯერებია, იმავე კრიტიკით და გამოძიებით მხარდამხარ ასდევნებია ამ ლიტერატურის წინსვლას, წარმატებას და არ გაჩერებულან მის რომელსამე ხანაზედ“¹.

ამ სტრიქონებს ილია მოკრძალებით საკუთარი თავის შესახებ წერდა. მაშასადამე, არავითარ დაევას არ იწვევს, რომ ილია, რომელსაც 1860 წლისათვის მოღვაწეობის საკუთარი პროგრამა ჰქონდა შემუშავებული და მხოლოდ და მხოლოდ საკუთარი ქვეყნის ინტერესებიდან ამოიღოდა, ბრმად არვის მიენდობოდა, თვით მასწავლებელსაც კი, და არც ერთ ნაბიჯს არ გადადგამდა, რომ იგი ასჯერ არ ყოფილიყო მოზომილი მისი სამშობლოს სასარგებლოდ.

4 წელი გაატარა ილია ქავჭავაძემ პეტერბურგში. მის თვალწინ დედაქალაქში რევოლუციური ვულკანის გუგუნე დაიწყო და ცარიზმის მთელი შენობა ზანზარებდა. რა მდგომარეობა იყო ამ დროს მის სამშობლოში, საქართველოში? ერთადერთი ბეჭდვითი ორგანო, რომლის საშუალებითაც ხალხთან უნდა ელაპარაკა მოღვაწეს, მერყევი ადამიანების ხელში იყო მოქცეული, ბატონყმობა რუსეთში გადაეარდა, საქართველოში კი მთავრობის მხრივ ჩამი-ჩუმიც არ ისმოდა ამ მიმართულებით. რუსეთში პროკლამაციებს პროკლამაციები ცვლიდა და თვითმპყრობელობის დამხობის მოწოდებანი პირზე ეკერა ახალგაზრდობას, საქართველოში კი „ცისკარი“ ბატონისა და ყმის მამაშვილობას უწყევდა პროპაგანდას. იტალიაში ეროვნული მოძრაობა ჰქუხდა და გარიბალდის ლეგიონები ქვეყნიდან ავსტრიელ დამპყრობლებს ერეკებოდნენ, საქართველოში კი ჩინ-მედლებით დაინტერესებული ქართველი გენერლები ცარიზმის ჯარებს წინამძღოლობდნენ, ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი მთიელი ხალხის დამორჩილებაში. პოლონეთში, უკრაინასა და ბელორუსიაში ეროვნული მოძრაობა სწრაფად ღვივდებოდა და რუსეთის რევოლუციურ მოძრაობას უწყობდა მხარს, საქართველოში კი სამშობლო ანუ მამული, იმავე ილიას სიტყვებით რომ ვთქვათ. საკარმიდამო მიწაწყლის ცნებამდე იყო დაყვანილი.

¹ ი. ქავჭავაძე. თხზ., სრ. კრ. ტ. 8. გვ. 370.

ყველაფერი ეს კარგად იცოდა ილია ჭავჭავაძემ. მან იცოდა, რომ მისი ადგილი იმ დროს საქართველოში იყო. დაყოვნება ერთი წუთითაც არ შეიძლებოდა. მის ქვეყანას შველა ახლა სჭირდებოდა, ახლა სჭირდებოდა შემართება ხალხს, რომ განმათავისუფლებელი მოძრაობის საერთო აღმავლობას ევროპასა და რუსეთში საქართველოსათვის ამოდ არ ჩაეცლო. საქმე უნდა დაწყებულიყო არა აჯანყებით, არამედ ხალხში მიძინებული ეროვნული სულისკვეთების გამოცოცხლებით, ერის გაცნობიერებით, ეროვნული ვინაობის გარკვევით, პატრიოტული გრძნობების გაღვივებით. ნამდვილ განმათავისუფლებელ მოძრაობაზე ლაპარაკი მხოლოდ ამის შემდეგ შეიძლებოდა. ილიას შემოქმედების პეტერბურგის პერიოდი ამ მთავარი მიზნით, ამ ლეიტმოტივით იყო შთაგონებული. სწორად მიგვაჩნია მკვლევარ კ. მეძველიას შენიშვნა იმის შესახებ, რომ ი. ჭავჭავაძის სასწრაფოდ გამომგზავრება საქართველოში 1861 წლის გაზაფხულზე საქართველოს მაშინდელი მდგომარეობით იყო შეპირობებული¹.

განა ასევე არ მოიქცა აკაკი წერეთელიც? აკაკი, რომელიც ილიაზე ორი წლით გვიან შევიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში. კოლოსალურ შრომას ეწეოდა. კაბუკი აკაკი დედაქალაქში დღელამეში 18 — 20 საათს მუშაობდა, სწავლობდა გატაცებით და იმდენი შეძლო, რომ ორწელნახევრის განმავლობაში საუნივერსიტეტო კურსი დაასრულა და საკანდიდატო ხარისხის მოსაპოვებლად შრომაც წარადგინა. აკაკი დიდი მოტრფიალე იყო რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეალებისა. იგი ჩერნიშევსკისაც იცნობდა და რუსეთის წამყვან რევოლუციონერთა წრეში ტრიალებდა, მაგრამ აკაკის, ისე როგორც ილიას, პირველ რიგში, თავისი ქვეყანა ახსოვდა, მისდამი სამსახური მიაჩნდა მთავარ მოვალეობად და ამიტომაც რუსეთის რევოლუციურ ინტელიგენციაში შექმნილ მიმდინარეობებს ბრმად არ ეკედლებოდა. „მე ჩემი გზა მქონდა არჩეული და მივიდიოდი წყნარად“ — იგონებს პოეტი. ეს გზა ილიასთან საერთო გზა იყო. და აკაკიც იმიტომ ეშუაებოდა უნივერსიტეტის დამთავრებას, რომ სამშობლოში დაბრუნებულიყო და გვერდში ამოდგომოდ ილია ჭავჭავაძეს მის მიერ წამოწყებული დიდი ეროვნული მოძრაობის წარმატებისათვის ბრძოლაში.

აკაკი წერეთელს ერთ-ერთ თავის რომანში („იმერლები“), რომელიც დაუმთავრებელი დარჩა, ზუსტად აქვს გადმოცემული განწ-

¹ კ. მეძველია, თერგდალეულები და რუსეთის სამოციანი წლების რევოლუც. მოღვაწენი, გვ. 193.

ყობილება იმ ახალგაზრდისა, რომელიც პეტერბურგის შფოთიან ვითარებაში უნივერსიტეტს სტოვებდა და სამშობლოსაკენ მოიჩქაროდა.

პოეტი აღწერს იმ შეკრებებსა და გულმხურვალე საუბრებს ქართველ სტუდენტთა შორის რომ ხშირად იმართებოდა 60-იანი წლების დასაწყისში. ერთ-ერთი შეკრების დროს აკაკი ქართველ სტუდენტს, რომლისთვისაც მეტსახელად ამხანაგებს პეგელი შეურქმევიათ, ასე ალაპარაკებს:

„ყმაწვილებო, თითოეულმა ჩვენგანმა კარგად იცის; თუ რას ემსგავსება დღეს ჩვენი სამშობლო. ის ემსგავსება ერთ დიდსა და ბნელ აკლდამას, სადაც ძველი აზრების კაცნი დაბოდილობენ, უნდათ გარეთ სინათლეში გამოსვლა, მაგრამ კარების ვერ მპოვნელნი ეხლებიან ერთმანეთს, თვითონაც ეცემიან და სხვებსაც აჭეთ-იჭით ახლიან.

„ჩვენ უნდა დღეს ჩავიტანოთ იმ სიბნელეში ანთებული ლამპარა, უეჭველია, ძველი აზრების კაცნი რომ სინათლეში თავის თავებს დასისხლიანებულად და გაჩირქიანებულად დაინახავენ, მოინდომებენ ჩვენზევე თავიანთ გულის ბუხრის ამოყრას: ეცდებიან, რომ ხელიდან გამოგვიქრონ ის ლამპარი და ჩვენც გაგვგმირონ. ეს ბუნების წესია...

მართალია, ძველი კაცები მიჩვეულნი არიან და არ გამოვლენ იმ სიბნელიდან, მაგრამ ჩვენ უნდა ვიქონიოთ სახეში მათი შვილები და ისინი გამოვიყვანოთ სინათლეში, ვიწყოთ სიმართლით მოძღვრება ახალგაზრდებისა და ეს იქნება ჩვენი კეთილი შრომა.

„ჩვენ უნდა წინდაწინვე გადავწყვიტოთ და მოვიმზადოთ ჩვენი თავი სამსხვერპლოდ... ვიყოთ მსხვერპლი ჩვენი სამშობლოს კეთილდღეობისა. ვიღვაწოთ მამულის გულისათვის და ეს მოღვაწეობა დაჰბადებს ათს ჩვენზე უკეთესს მომავალ მუშას...“¹

ეს სიტყვები არაა პოეტის გამონაგონი. იგი ზუსტად ასახავდა იმ ჰაბუკთა განწყობილებას, რომლებსაც რევოლუციური მოძრაობის საერთო აღმვალობის ეპოქაში სამშობლოში მოეჩქარებოდათ. ვფიქრობთ, სამართლიანია პროფ. დ. გამეზარდაშვილის მითითება იმის შესახებ, რომ სტუდენტში, რომელსაც აკაკიმ ეს სიტყვები ათქმევინა, ნაგულისხმევია ილია ჭავჭავაძე².

¹ აკაკი წერეთელი, თხზულებათა სრული კრებული, თბილისი, 1958, ტ. 8, გვ. 293—294.

² დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, გვ. 272.

პეტერბურგში ქართველი სტუდენტების მღელვარე ცხოვრება, ვანსაკუთრებით ამ სტუდენტობის მოწინავე ნაწილის (ი. ჯავახიშვილი, ა. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე და სხვ.) იდეური მთლიანობა, წინასწარ მოფიქრებული და შორს გაზიზნული თაოსნობა ქართული კულტურის დაცვისა და პროპაგანდის საქმეში, თავისთავად აყენებს კითხვას: ხომ არ შეუქმნიათ მათ რაიმე ორგანიზაცია ან პარტია — ლეგალური თუ არალეგალური?, ან შეიძლება თუ არა პარტია ვუწოდოთ იმ მწყობრ იდეურ მიმდინარეობას, რომელიც ისტორიოგრაფიაში თერგდალეულობის სახელწოდებითაა დამკვიდრებული და მე-19 საუკ. 60—70-იან წლებში ქართული იდეური ცხოვრების წამყვან მიმართულებას წარმოადგენს?

მე-19 ს. 60-იანი წლების რუსეთში საიდუმლო წრეები და ორგანიზაციები უცხო ხილი არ ყოფილა. რევოლუციურ-დემოკრატიული აზრებით შთაგონებული ახალგაზრდობა მემბოხურად იყო განწყობილი და რადგან ცარიზმის თვითმპყრობელურ-ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ გამოსვლისათვის ამკარა სამზადისი შეუძლებელი იყო, იგი ფარულ წრეებსა და ორგანიზაციებში მიმდინარეობდა. ამ დროის რუსეთის თითქმის ყველა უნივერსიტეტში სტუდენტთა დემოკრატიული ჯგუფი ფარულ საწრეო მუშაობას ეწეოდა. ამ მუშაობის ნაყოფი იყო პროკლამაციების ის ლაქადი, რამაც მთავრობა სასოწარკვეთილებასი ჩააგდო; ამ წრეებში მზადდებოდა სტუდენტთა მღელვარებანი. კერძოდ, პეტერბურგის უნივერსიტეტში თავიანთი საიდუმლო წრე ჰქონდათ პოლონელ სტუდენტებს, რომელნიც ცარიზმის წინააღმდეგ დიდ ეროვნულ გამოსვლას ამზადებდნენ. ამ წრესთან ქართველ სტუდენტებს, როგორც ვნახეთ, ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ. უნივერსიტეტში არსებული ეს ფარული წრეები და ორგანიზაციები შემამზადებელი საფეხური იყო 1862 წელს რუსეთის მასშტაბით რევოლუციურ-დემოკრატიული საიდუმლო ორგანიზაციის „ზემლია ი ვოლიას“ აღმოცენებისათვის, რომელმაც რუსეთის რევოლუციური ძალის კოორდინაცია განახორციელა და, პოლონელ რევოლუციონერებთან ერთად, აქტიური მზადება გააჩაღა ცარიზმის დამხობისათვის.

ცნობილმა მკვლევარმა ვახტანგ კოტეტიშვილმა თერგდალეულთა ორგანიზაციულ პროფილს ჩვენის აზრით, სწორი ახსნა მისცა. „რევოლუციურად განწყობილ ახალ თაობას — წერს ვ. კოტეტიშვილი — არ ჰქონია გარკვეული და მტკიცე პროგრამა, რომ თერგდალეულები წარმოვიდგინოთ, როგორც სკოლა ან როგორც პარტია“.

პროფ. დ. გამეზარდაშვილმა, რომელმაც ვ. კოტეტიშვილის შემოქმედებას სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა, გაიზიარა ეს თვალსაზრისი¹. დ. გამეზარდაშვილის მონოგრაფიისადმი მიძღვნილ რეცენზიაში პროფ. ი. ბორცვაძემ საპირისპირო თვალსაზრისი წამოაყენა. მისი აზრით, „ამ დებულების თანმიმდევრულ დაცვას ვ. კოტეტიშვილიც ვერ ახერხებს, და ამ თაობის მეთაურის მიერ შექმნილ სპეციალურ ნაწარმოებში — „მგზავრის წერილები“ სწორედ იმ ეროვნულ პროგრამას ხედავს და გულისხმობს, რომელიც თერგდალეულთა სახელმძღვანელო დოკუმენტად იქცა. რომ თერგდალეულები პეტერბურგის სკოლიდან გამოსულ მტკიცე პარტიასა თუ რაზმს წარმოადგენს, ეს ნათლად ჩანას არა მარტო იმ პოლემიკიდან, რომელიც 60-იან წლებში გაიმართა „მამათა“ და „შვილთა“ შორის, არამედ ი. ჭავჭავაძესა, ნ. ნიკოლაძესა, კ. ლორთქიფანიძესა, გ. წერეთელსა და სხვებს შორის პირადი მიმოწერითაც. ამიტომ არ იქნებოდა მართებული, რომ სამოციანელები წარმოგვედგინა ახალგაზრდობის იმ კავშირად, რომელსაც „განწყობილება და ტემპერამენტუფრო აკავშირებდა, ვიდრე პროგრამული დისციპლინა“².

საიდუმლო თუ ლეგალური ორგანიზაციის ყველაზე არებით ნიშანს, როგორც ეს საყოველთაოდ ცნობილია, წარმოადგენს გარკვეული წესდება და პროგრამა, რომელიც ამ ორგანიზაციის წევრებს წინასწარ აღიარებული ვალდებულებებითა და გეგმებით ზღუდავს და მათს საქმიანობას ერთი გარკვეული მიმართულებით წარმართავს. ასეთი დოკუმენტი, ე. ი. თერგდალეულთა „ორგანიზაციის“ არც წესდება და არც პროგრამა, არ არსებობს. არც არავითარი მინიშნება ასეთი დოკუმენტების შექმნის ცდისა არაა ცნობილი, მიუხედავად იმისა, რომ თვით სამოციანელებს პეტერბურგში მოღვაწეობის წლები არა ერთგზის გაუხსენებიათ დაწვრილებით. (ნ. ნიკოლაძის, აკაკი წერეთლის, გ. წერეთლის და სხვ. მოგონებანი სამოციან წლებზე) ასეთი ორგანიზაციის შექმნის ცდის შესახებაც კი არფერია ნათქვამი სამოციანელთა პირად წერილებში. მეტად ნებისმიერი ვარაუდი იქნებოდა დაგვეშვა თერგდალეულთა გაფორმება პოლიტიკურ პარტიად. პარტიის ყველაზე არსებითი ნიშანი გარკვეული წესდება და პროგრამაა, რომლის განხორციელებისათვის ბრძოლა ამა თუ იმ პოლიტიკური პარტიის წევრის პირველი მოვალეობაა. პარტია უფრო მაღალი საფეხურია, უფრო ფართო ცნება, ვიდრე ორგანიზაცია.

¹ დ. გამეზარდაშვილი, ვახტანგ კოტეტიშვილი.

² ი. ბორცვაძე, დიდი მკვლევარი და მოღვაწე. გაზ. თბილისი, 17 იანვარ, 1970.

თერგდალეულთა პეტერბურგის წლები არ იძლევიან არავითარ მასალას, რომ ეს ახალგაზრდული მიმდინარეობა პოლიტიკურ პარტიად წარმოვიდგინოთ. არც შემდეგ, საქართველოს იდეურ ცხოვრებაში აქტიური მონაწილეობის მთელ პერიოდშიც, თერგდალეულები პოლიტიკურ პარტიად არ გაფორმებულან. სპეციალისტებისათვის ცნობილია, რომ თერგდალეულები საქართველოს მომავალზე განსაკუთრებით სოციალურ საკითხებში ერთმანეთს შორისაც მწვავე პოლემიკურ ბრძოლას ეწეოდნენ. მაგალითად, ილია ჭავჭავაძეს სულ სხვაგვარი შეხედულება ჰქონდა ქართველ გლეხზე და ქართულ ბურჟუაზიაზე. ვიდრე გიორგი წერეთელს, სერგი მესხს ან ნიკო ნიკოლაძეს. შეხედულებათა ამ ნაირფერობამ, სხვათა შორის, შეაპირობა დასების თეორიის წარმოქმნაც. თერგდალეულობა, რომ პოლიტიკური პარტია ყოფილიყო, მისი თითოეული წევრის ძირითადი მოვალეობა ადრე შემუშავებული პროგრამული დოკუმენტის დაცვა და პოპულარიზაცია იქნებოდა.

მაშ რა ვუწოდოთ თერგდალეულებს?

ფაქტია, რომ ქართველ სტუდენტებს პეტერბურგში ერთი წრე ჰქონდათ. ეს წრე სათვისტომოს მსგავსი გაერთიანება იყო, რომელსაც თავისი აღიარებული ხელმძღვანელი ჰყავდა. ნ. ნიკოლაძის მოგონებიდან ჩვენთვის ცნობილია, რომ ამ წრეში ხელმძღვანელ როლს ასახიერებდნენ ილია ჭავჭავაძე. ბესარიონ ლოლობერიძე, რომლებიც უფროს კურსებზე სწავლობდნენ, ჰკუთვნებოდათ მეტი ეკითხებოდათ და გამოცდილებაც გააჩნდათ. უდაოა, რომ წრე სისტემატურად იკრიბებოდა და მისი მსჯელობის ძირითადი საგანი საქართველო, მისი აწმყო და მომავალი იყო. წრის წევრები კითხულობდნენ საკუთარ შემოქმედებას, ისმენდნენ ამხანაგების მსჯავრს და ზოგჯერ შესწორებაც შეჰქონდათ პირველ ვარიანტში. საგულისხმოა აკაკი წერეთლის მოგონება: „იმ ხანებში მე ერთი ლექსი დავწერე. თუმც ნახევარი საუკუნე გასულია, მაგრამ დღესაც კიდევ წაიკითხება და ჩემმა ამხანაგებმა კი კიუინა დამცეს მაშინ: *ეი აქ აზრი არ ვარგა და ობროდობის მეტი არა არის რაო!*“. მხოლოდ კირილემა (ლორთქიფანიძემ ა. ს.) და ნ. ნიკოლაძემ კი სთქვეს, რომ კარგი რამ არის როგორც ხელოვნებაო და მიიჩნიეს, ერთი რამ მისთანა მიმემატებიანა, რომ ცხოვრებაში გამოსადეგი ყოფილიყო. ის ლექსი იყო „სიმღერა მკის დროს“. მეც ავიღე და ბოლოში ერთი ხანა ჩაეკერე:

„უხვად მოვიდა წელს პური“
მაგრამ ბედს მაინც ვემღურო,
რომ პურს ბატონი წაიღებს,
და მე კი ოფლსა ტყვილად ვღერო“.

ეს რომ ნახეს მიწერილი, მომიწონეს და კიდევ ამ მიკერებულ იწამალადევი ლექსით დაიბეჭდა¹.

ეს ფაქტიც ადასტურებს, რომ წრე მისი წევრების შემოქმედებას გარკვეულ მიმართულებას აძლევდა, პოლიტიკურად ამძაფრებდა. ანტიბატონყმურ, რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეოლოგიას უმორჩილებდა. ასეთ მსჯელობათა შედეგად, თანდათან მართლაც ჩამოყალიბდა გარკვეული სამოქმედო პროგრამა, რომელიც ამ ახალგაზრდებს სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ უნდა განეხორციელებინათ პრაქტიკულად, მიუხედავად ამისა, არავითარი პროგრამული დოკუმენტი არ შექმნილა. ქართველი ახალთაობის ამ პროგრამამ, როგორც ქვევით დავინახავთ, ყველაზე სრული ასახვა წრის მეთაურის ილია ჭავჭავაძის იმ მხატვრულ ნაწარმოებებში ჰპოვა, რომელიც სწორედ პეტერბურგის პერიოდშია დაწერილი. ეს პროგრამა ივსებოდა და იხვეწებოდა 60-იანი წლების დასაწყისში და იგი გარკვეული, ჩამოყალიბებული სახით „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე წარმოდგა.

რაც შეეხება თერგდალეულთა ორგანიზაციულ გაფორმებას, იგი საერთოდ არ მომხდარა. ქართველი სტუდენტები სწავლის დასრულების შემდეგ სამშობლოს უბრუნდებოდნენ. პეტერბურგის ქართველთა წრე (სათვისტომო) ახალი ადამიანებით ივსებოდა: მათი საქმიანობა არავითარი წერილობითი ვალდებულებით (წესდება) შეზღუდული არ ყოფილა. წრე პატრონობდა და თავის იდეალებს უნერგავდა იმას, ვისაც საამისო სურვილი და მიდრეკილება ჰქონდა. თავის მოქმედებაში კი, სტუდენტები პეტერბურგშიც და შემდეგ, სამშობლოში დაბრუნებულიც, თავისუფალი იყვნენ, არჩევანს თვითონ აკეთებდნენ.

ჩვენ მიგვაჩნია, რომ თერგდალეულთა სახით საქმე გვაქვს გარკვეულ იდეურ მიმდინარეობასთან. თერგდალეულები ერთად შეამჯიღროვნენ, ერთ ბანაკში დარაზმა, ერთნაირი ენთუზიაზმით განაწყობდნენ სამშობლოს სიყვარულმა და მისი ეროვნული განთავისუფლებისათვის ბრძოლის წყურვილმა. რუსეთის დედაქალაქში შეთვისებული რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიაში დაინახეს მათ ქართველი ერის კოლონიური ჩაგვრისაგან განთავისუფლების, მისი სოციალური ორგანიზაციის საუკეთესო გზა და არჩევანი. ეს იდეოლოგია დაუდეს საფუძვლად იმ ეროვნულ პროგრამას, რომელიც ჯერ კიდევ მამათა მიერ იყო დაყენებული და ახალი, დემოკრატიული სულისკვეთებით გამსჭვალული ეს პროგრამა

¹ აკაკი წერეთელი. თხზ., ტ. 7, გვ. 94—95.

საფუძვლად დაუდეს თავიანთ გონებრივ ცხოვრებას. თერგდალეულები ერთმანეთთან უფრო მეტად იდენტურად და ფსიქოლოგიურად იყვნენ დაკავშირებული, ვიდრე ორგანიზაციულად, მათ მართლაც „განწყობილება და ტემპერამენტი“ ჰქონდათ საერთო მიუხედავად იმისა, რომ მათ ორგანიზაცია ან პარტია არ შეუქმნიათ, მთელი მე-19 ს. მეორე ნახევრის განმავლობაში მწყობრ, მთლიან მონოლითურ იდეურ მიმდინარეობად დარჩნენ¹.

თერგდალეულთა პროგრამა, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, არ შექმნილა მწყობრა ტრაქტატის სახით, არ შექმნილა როგორც წერილობითი ჩამოყალიბებული, დახვეწილი, ყველას მიერ წინასწარ მოწონებული და აღიარებული სახელმძღვანელო დოკუმენტი. ქართველ სტუდენტთა თათბირებსა და შეკრებებზე წამოჭრილი მტკივნეული საკითხები, რაც მშრომელი ხალხის აწმყოს და მომავალს შეეხებოდა, პირველ რიგში ილიას და აკაკის მხატვრულ შემოქმედებაში წარმოდგენილი. ყველა ის ძირითადი საკითხი. რომელიც თერგდალეულთა სამოღვაწეო პერიოდში წინ იყო წამოწეული, უკვე დასმულია ილია ქავკავაძის პეტერბურგის დროინდელ ნაწარმოებებში.

* * *

ქართველ სტუდენტთა წრე, როგორც აღვნიშნავდით, ილია ქავკავაძის მეთაურობით განსაკუთრებულ ღონისძიებებს მიმართავდა ქართველი ერის ისტორიის შესახებ არსებული ლიტერატურის შესაგროვებლად. მან მოახერხა კიდევ მოკლე დროის განმავლობაში დიდი ბიბლიოთეკის შექმნა. ამ ლიტერატურას ყველა დიდის გულისყურით ეცნობოდა, წაკითხული საერთო მსჯელობის, აზრთა

¹ მართალია, ქართველ სტუდენტთა ერთი ნაწილი (ბ. ლოლობერიძე, დ. ლოლობერიძე, გ. ჯავახიშვილი, ნ. ყიფიანი, ნ. სავანელი, ვ. ჩერქეზიშვილი და სხვ). აქტიურად მონაწილეობდა რუსი ახალგაზრდობის იმ ფარულ რევოლუციურ საქმიანობაში, რომელიც 60-იანი წლების დასაწყისში გაჩაღდა და რუსეთში სხალხი აჯანყების არალეგალურ მზადებას მეთაურობდა. მაგრამ ეს კერძო შემთხვევები მთლიანად თერგდალეულებზე ვერ გავრცელდება. ეს ახალგაზრდები ამ დროს პრაქტიკულად თერგდალეულებს უკვე ჩამოცილებული იყვნენ და დიდ სარუსეთო მოძრაობაში იყვნენ ჩაბმულნი. მათი საქმიანობა პეტერბურგის საილუმო ორგანიზაციის, განსაკუთრებით, „ზემლია ი ვოლის“ მიერ დაყენებული საკითხების გადაჭრით იყო რეგლამენტირებული. მხოლოდ მას შემდეგ, როცა რუსეთში რეაქციამ გამარჯვება მოიპოვა და ფარულ რევოლუციურ ორგანიზაციათა ამოძიკვას აქტიურად მიჰყო ხელი, ამ ახალგაზრდების ერთი ნაწილი, დაპატიმრებასა და სასჯელს გადარჩენილი, დაუბრუნდა საქართველოს და თერგდალეულთა რიგებში ჩადგა.

გაცლა-გამოცელის, განზოგადოების საგანი იყო ყოველთვის. აქტიურ საწრეო მუშაობაში თერგდალეულებს, რომლებიც რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეოლოგიას უკვე ნაზიარები იყვნენ, შეუძლებელად გარკვეული კონცეფცია ქართულის ბედზე, მის წარსულზე, აწმყოსა თუ მომავალზე.

თერგდალეულებს სწამდათ, რომ ქართველმა ხალხმა განვლო ისტორიული ცხოვრების მეტად ვრცელი, რთული და სასახელო გზა. იგი ძველად წინა აზიაში ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფო იყო. ქართული კულტურა მხრებს უსწორებდა ცივილიზებულ მსოფლიოს და შეჰქონდა მის საუნჯეში თავისი ეროვნული საგანძური, ქართველმა ხალხმა გაუძლო მრავალ ქარტეხილს და თავისთავადობა შეინარჩუნა. თერგდალეულნი ამაყობდნენ ერის გმირული ისტორიით.

„ქართულის სამევიდროვ. ქვეყნის თვალად დაბადებულა.
რამდენს ვაებას შენსა თავზედ გარდაუვლია!..
ჯვარცმულის ღვთისთვის თვით ჯვარცმულა და წამებულა.
ეკლიანს გზაზედ შენებრ სხეასა რომელს უვლია?
სხვა რომელია, რომ ათასთ წელთ ბრძოლა მედგარი
გამოველოს და სრულიად მტვრად არ აღგვილიყოს?
შენ ხარ, მარტო შენ!.. მაგალითი სხვა არსად არი,
რომ სხვა ქვეყანას, სხეასა ერსა ეგ შესძლებიყოს.
შენთა შეილთ გული შენთა მტერთა შეაკლეს ზედა,
ორი-ათასის წლის ბრძოლაში მათ სისხლი პლვარეს,
მაგრამ ამაყი თვისი თავი ქვეყანაზედა
არავის წინა სამუდამოდ არ მოიხარეს.
ორი რამ იყო, რისთვისაც ძე შენი იღწვოდა, —
ბედმა უწყალომ სხვა საქმისთვის არ მოაცალა, —
მამულისა და რჯულისათვის იგი იბრძოდა,
ორივ დაიცვა, მაგრამ ყველა მათ ანაცალა“¹.

ასე ჰქონდა ილიას გააზრებული საქართველოს ისტორიულ-წარსული.

რუსეთთან შეერთებამ საქართველოს მოუპოვა მშვიდობა, დაცვა იგი აგრესული მუსლიმანური გარემოცვის სასიკვდილო საფრთხისაგან, კარი გაუღო ევროპულ ცივილიზაციას, გამოაცოცხლა და ამოქმედა დამპყრობლებთან მუდმივ ბრძოლაში დაშრეტილი სახალხო ენერგია.

მაგრამ ცარიზმმა და მისმა მოხელეებმა საქართველოს მოახერგო კოლონიური ჩაგვრის უღელი. ცარიტულმა რუსეთმა ერთის დარტყმით მოსპო ქართული სახელმწიფოებრიობა, ქვეყანა ხელში ჩაუგდო უეიცი და უზნეო მოხელეებს, რომლებმაც ხელი მიჰყვეს

¹ ილია ქავეკავაძე, თხზ., სრული კრებული, ტ. 1, გვ. 144—145.

ძარცვა-გლეჯას და უხეშად შეურაცხვეს ხალხის თავმოყვარეობა, მისი ტრადიციები.

თერგდალეულების აზრით, ცარიზმის მოხელეთა თავგასულობამ გამოიწვია ის სახალხო აჯანყებანი, რომლებშიც ზღვა სისხლი დაიღვარა. ცარიზმმა შეუტია ქართულ მეობას, ქართულ ტრადიციებს, ერისათვის უცხო კანონ-სამართალი დააწესა, პირში ლაგამი ამოსდო ეროვნულ იდეალებს და ქვეყანა დაღუპვამდე მიიყვანა, შექმნილ მძიმე ვითარებაში საქართველო ჩამორჩა იმ გიგანტურ წინსვლას, რომელსაც მაშინდელი მსოფლიო განიცდიდა, ხალხი თითქოს შეურიგდა ძლიერ და უხეშ ძალას, მთვლემარე მდგომარეობაში ჩავარდა, მის მოქმედებას აზრი დაეკარგა, ეროვნული დედა ძარღვი ჩაწყდა და არვის — დიდსა თუ პატარას, ქვეყნის ტყვილით არ სტყვივოდა გული.

„წამხდარა ყველა, ის ღონე და ის ძლიერება,
მტრად გარდაქმნილა ახოვანი იგი ცხოვრება,
აწ იგი თითქო თვის ღენაში შეყენებულა...“¹

„თერგდალეულთა“ აზრით, წამხდარია და დაცემული საქართველოს დედაქალაქი—ქართული ეროვნული მეობის აკვანი.

ერთის შეხედვით ცხოვრება იქ თითქოს დღეს და ადამიანებიც რალაცას ქმნიან, ფიქრობენ, ცრემლიც სდით:

„მაგრამ მათ ცრემლსა, ღიმილს, თუ გრძნობას,
ქმუნებს, სიხარულს თუ მოქმედობას,
ფრჩხილის ოდენიც არა აქვს აზრი
და ყველა იგი თვალთმაქცი არი.
ფუქია იგი მისი ცხოვრება,
უფერულია და ცალიერი,
არც სიციცხლეა, არც გემოვნება,
არცა საგანი გულწარმტაცელი
იქ ღლე ქრბის ღღესა, ვით ჰრბოდა გუშინ,
ერთნაირად და უფერულადა,
რისთვისც მამანი იღწოდნენ უწინ —
ღღეს შვილთ არ უღირთ არც ერთ ფლერადა.
გრძნობას ოქროსა ფასად ჰყიდიან
მთავრის ღიმილზე — პატრონებას,
და დაჟანგებულ ბორკილზე სცვლიან
თავის მამულის თავისუფლებას“².

¹ ი. ჯავჭავაძე, თხზ., სრ. კრებული, ტ. 1, გვ. 147.

² იქვე, გვ. 143.

„აჩრდილში“ შეუფერავადაა დახატული ილიასდროინდელი საქართველოს სავალალო სურათი. პოეტს ეროვნულ უბედურებასთან ერთად სოციალური უსამართლობაც აწუხებს. იგი წარმოგვიდგენს მწრომელი კაცის ძარცვის, უსინდისოდ მოტყუების სურათებს. გლეხკაცი — მონა შრომობს და განუწყვეტლივ ოფლში იღვრება. მისი მოყვანილი ჭირნახული კი ბატონი — უფლის საკუთრებაა.

... ქვა არის ბატონის გული,
ვერ დაარბილებს მას შებრალება;
ვერა გაკურნოს მან მონის წყლული,
ვინც მონებას თვით ემორჩილება.
მონა ბედშავი, მონა საწყალი
სდგას, ევედრება მის თვალი შევბას,
და გულში ჰფიქრობს: ვიშ. ჩემი ბრალი!
რით შეეძლებ შეილთა ჩემთ გამოკვებას? ¹

ბატონყმობას ქვეყანაში მიუღია მახინჯი სახე. „დედას ბუბუთგან შეილსა აპგლეჯენ და ვინ იცის, სიღამ სად გაჰყიდიაან“, ვინც შრომობს, იგი სიმშლით სიკვდილისთვისაა, განწირული, ქართველობა დავიწყებულია, იავარქმნილია მთელი ქვეყანა; უცხო კალთას ქვეშ ობოლივით შეფარებული;

„მის მოედანი
ჯაგით აღვსილა, ვერანად ქმნილა,
გმირის დამბალი დიდი საგანი
თქვენში სპობილა და წაწყმედილა.

გადასდგომისათ თქვენ ქართველობას,
დაგინგრევიათ დიდი მამული, —
რაღა დაჰბადავს თქვენში დიდს გრძნობას?
რაით აღტკინდეს ქველისთვის გული? ²

„აჩრდილის“ ამ დიდებულ სტრიქონებში თერგდალეულთა იდეურმა ბელადმა სთქვა ყველაფერი, რაც სათქმელი ჰქონდა მშობლიური ქვეყნის აწმყოს შესახებ, მან შესანიშნავად ამოიცნო ქვეყნის დაცემა-დაბეჩავების ორი ძირითადი მიზეზი: კოლონიური ჩაგვრა და დრომოკმული სოციალური რეჟიმი — ბატონყმობა, რომელსაც ცარიზმი იცავდა და აკანონებდა.

სამშობლოს მთელემარე ცხოვრების გამო გამოწვეული გულისტკივილი ილიას ამ დროის ყველა ნაწარმოებშია ჩაქსოვილი.

¹ ი. კავკავაძე, თხზ., სრული კრებული, ტ. 1. გვ. 138.

² იქვე, ტ. 1, გვ. 137.

„არსაიღამ ხმა, არსით ძახილი!..
 მშობელი შობილს არას მეტყოდა,
 ზოგჯერ—კი ტანჯვით ამოძახილი
 ქართველის ძილშია კენესა ისმოდა!
 ეიდექ მარტოკა... და მთების ჩრდილი
 კვლავ ჩემი ქვეყნის ძილს ეაღერსება...
 ოხ, ღმერთო ჩემო! სულ ძილი, ძილი
 როსლა გვეღირსოს ჩვენ გაღვიძება! —ამბობს

პოეტი „ელეგიაში“, რომელიც აგრეთვე 1859 წელსაა დაწერილი. ილია აქ მოწინავე ქართველების გულისტკივილს გამოხატავს.

ილია პაექვაძესთან ერთად საქართველოს მწარე ბედზე, მის უსიცოცხლო აწმყოზე მწარედ იყო დაფიქრებული აკაკი წერეთელი. სანუკვარ სამშობლოს იგი ასე მიმართავდა:

„სამეფოო ძველთა-ძველო,
 დღეს სნეულო, გულის მწველო.
 დაკნა შენი ძველი ქება,
 ვით ზაფხულში მზისგან მღელო
 მაგრამ თუ დრო შეიცვალა,
 გაუცხლდება საქართველო!
 დავივიწყოთ ის „ნანინა“,
 რამაც დღემდე დაგვაძინა!
 სხვა კილოზე დავამღეროთ,
 თუ რომ ბედმა გავვიცინა!“¹.

აკაკის რწმენით, საქართველო დააძახუნა არა მარტო ცარიზმის კლანჭებქვეშ ნახევარსაუქუნოვანმა ტანჯვამ, არამედ დიდმა სოციალურმა სენმა, — ბატონყმობამ. ბატონყმური ჩაგვრისადმი სიძულვილმა შთააგონა პოეტს „მუშური“, სადაც მან ნათლად დახატა ქართველი მშრომელი კაცის მწარე ხვედრი, მისი უბედურება.

„სიმიღსა თოხნა დავუწყოთ,
 ერთხმად დაესძახოთ მუშური;
 ეგებ მაშინ დავავიწყდეს,
 რომ გლეხნი ვართ უბედური!
 მარტო ჩვენთვის არ ვმუშაობთ,
 სხვისიც გვმართებს სამსახური:
 ბატონი გეყავს, ვართ საწყალი,
 უპატრონო, უბედური.
 ყველა თავში გვიჩაჩქუნებს,
 გარეშე და შინაური;
 ცხელსა მიწას უხვად ალბობს
 ოფლი, ჩვენგან მონაწური..

¹ ი. პაექვაძე, ტ. 1, გვ. 47.

² აკაკი წერეთელი, თხზ., სრ. კრებული, ტ. 1, გვ. 117.

პოეტმა ლექსში საგანგებოდ ჩართო სამოხელეო ჩაგვრის ამსახველი სტრიქონები, რომ ამით მკითხველი ხალხის ორმაგი ჩაგვრაზე მიენიშნებინა.

„...მდივანბეგის ბოქაულებს
გაეღებათ სახლის კარი
სულ მათ მიაქვთ, რაც რომა გვაქვს:
ქათამი, თხა, ძროხა, ცხვარი,
ჩვენ ყოველდღე ტანჯვას ველით!..
გლეხებს რა გვაქვს გასახარი?“.

საქართველოს აპათიურ, ძილზე, ქართული მამულიშვილური შეგნების არარსებობაზე, ძმათა შორის გაუტანლობაზე, ქვეყნის ჩამორჩენაზე, მისი გადაგვარების რეალურ საფრთხეზე ამახვილებენ ყურადღებას აქაქის შემდეგი სტრიქონები:

„ჩუ, ქართველო ბედნიერო,
ნუ ამბობ მამული მყევარს! ¹
როგორ უნდა დაგიჭერო,
რომ ძმის სისხლით ხელი გიყარს“ ².

ან

„ეჰ ქართველო, აბა მითხარ, ვინა ხარ?
მოწინავეს ჩამორჩი, უკანაზე წინა ხარ,
უცხო კაცად არ ვარგხარ. აღარცარა შინა ხარ,
ორთა შუა აგდიხარ, სანაგველას პინა ხარ!“ ³.

საქართველოს იმდროინდელი ცხოვრების ასე მუქად დახატვა თერგდალეულებს გარკვეული მიზნისთვის სჭიროდათ. გულდამშვიდებული ქართული საზოგადოებრიობა, რომელიც ბედს უკვე შერიგებოდა, გადაგვარებას ვერ ამჩნევდა და ცხოვრების წუმპეში ჭყუმპალაობა ნებივრობად მიაჩნდათ. მათ უნდა გამოეფხიზლებინათ, მართალ სარკეში ჩაეხედვინებინათ და დაენახებინათ მათი სიმახინჯე, ახლებური ცხოვრებისათვის, ძველსა და დახავსებულობასთან ბრძოლისათვის განეწყოთ.

მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო! ტყვილად როდო წარუშმდვარა ეს ძველი ქართული ანდაზა ილია ქავჭავაძემ თავის „კაცია-ადამიანს“. გავიხსენოთ ამ დიდებული მოთხრობის შესავალი. სადაც მწერალი ამ გონიერი ანდაზის დანიშნულებაზე გვესაუბრება: სხვამ, რაც უნდა სთქვას, მე კი ამ სიტყვებს სიმართლით გავამზნევე ჩემს თავსა: „მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო“. სადა

¹ აქაქი წერეთელი, ტ. 1, გვ. 89—90.

² იქვე, გვ. 148.

³ იქვე, გვ. 166.

ხარ ახლა ამ გონიერი სიტყვის მთქმელი? ვიცი სადაცა ხარ; ხალხში ხარ, უხილავო, და ხალხისა ხარ. ისიც ვიცი, რაცა გქვია: შენ ხალხის გენიას გეძახიან. ისიც ვიცი, რა თვისებისა ხარ: შეუცდომელი და ყოველთვის მართალი ხარ. შენ და მხოლოდ შენ უკეთებ გულს იმას, ვისაც „სხვისთვის“ გული სტკივა. მაშინაც კი უკეთებ, როცა თვით ის, „სხვანივე“ თავიანთ გულშემატკივარს ცოდვით უთვლიან გულისტკივილსა, რა ვუყოთ? ზოგი გულისტკივილს იმითი იჩენს რომ მოყვარეს ცუდსაც უქებს და ზოგი კი იმითი, რომ ცუდს უწუნებს. ამ ორგვარ ხალხში რომელს უფრო მეტი და ჭეშმარიტი გულისტკივილი და სიყვარული აქვს ეს თვითონ მკითხველმა გამოიცნოს“¹.

თერგდალეულებს სწამდათ, რომ წარსულ დიდებაზე დარდი და გოდება ვერ უშველიდა საქართველოს. ქვეყნის ბრწყინვალე წარსულს ბევრი უმღერეს ქართველმა რომანტიკოსებმა, ბევრი ცრემლი დაღვარეს მათ საქართველოს „ოქროს ხანაზე“, ოდესღაც ცათამდე აღმართულ. ახლა კი მიწასთან გასწორებულ სრა სასახლეებსა და სამეფო პალატებზე. წარსულის სიდიადე არსად დაიკარგებოდა, მასზე მუდმივი გოდება კი უიმედობის განწყობილებას თესდა მხოლოდ. საკირო იყო გამოთხოვება წარსულისადმი და ფიქრი მომავალზე, ბრძოლა ცხოვრების გარდაქმნისათვის, ქართველი ხალხის მომავალი ბედნიერებისათვის. ეს მოთხოვნა თერგდალეულთა ბელადმა ილია ჭავჭავაძემ კატეგორიულად დააყენა:

„მას ნელარ ვსტირით რაც დამარხულა,
რაც უწყალოს დროთ ხელით დანთქმულა,
მოვიკლათ წარსულ დროებზედ დარდი...
ჩვენ უნდა ვსდიოთ ეხლა სხვა ვარსკვლავს,
ჩვენ უნდა ჩვენი ეშვით მყოობადი,
ჩვენ უნდა მივცეთ მომავალი ხალხს...“².

ეს იყო გაბედული პოლიტიკური ლოზუნგი. რომლიდანაც ნათლად გამოსჰქვიოდა ჯანსაღი ოპტიმიზმი და საბრძოლო განწყობილება. ილია ახალ თაობას გაბედულად მოუწოდებდა თანადროულობის სიმბახინჯისადმი შეუთრიგებელი ბრძოლისაკენ. და თანაც აფრთხილებდა, რომ მისი ხალხის ბედნიერი მომავალი მხოლოდ შეუპოვარს ბრძოლაში დაიბადებოდა.

თერგდალეულებმა ქართველი ხალხის საბრძოლო პროგრამის ნომერ პირველ საკითხად დაცემული ვინაობის აღდგენა, ნამდვილი მამულიშვილობა გამოაცხადეს. ილია ჭავჭავაძე წერდა, რომ ისტორიული ცხოვრების ძნელებდობამ ქართვე-

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრებ., ტ. 2, გვ. 124.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 30.

ლობა გაათვისთვისა, გააცოდვევა, „დავაქციეთ ჩვენი დიდი ერთიანი სამშობლო ოჯახი, რომლის ბოძად იყო ერთიანი მხარი მთელის ქართველობისა, და მის ნაშთის ნამტკრევებისაგან პატარ-პატარა ხუხულები ავიშენეთ, რომელსაც საზოგადო სახელი „მამული“ დავაქვით და რომელშიც ჩვენც დავეტივენი და ჩვენი ამომშრალის ტვინის და გონების აზრიც დაეტოვეთ. დავაქციეთ მამათა ჩვენთა სამარე, შვილთა ჩვენთა აკვანი; დიდი „მამული“ დავშალეთ, პატარები გავიკეთეთ, და აქაც გავამართლეთ ჩვენის რუსთაველის სიტყვა: „ყოველი მსგავსი მსგავსსა შობსო“.

ქართველის ქონებისა და აზრის ასეთმა გათვისთვისებამ, ასეთმა ვიწრო ინდივიდუალიზმმა ქართველობის ცნება მოსპო. „სად არის ქართველი და ქართველობა“ — კითხულობს ილია. „ქართველები არ არიან, მაშ რა არიანო? არიან თავადნი, აზნაურნი, მღვდელნი, ვაჰარნი, გლეხნი, ჩინიანი და უჩინონი — ყველანი არიან, და ქართველი კი არსად არის. თავადს აზნაური სძულს, აზნაურს თავადი, გლეხსა — ორივე. ნუთუ ესენი ქართველნი არიან, ერთის დედის საქართველოს ოჯახის შვილნი? თავადის აზრი — სათავადოა, აზნაურისა — სააზნაურო, გლეხის — საგლეხო, ვაჰარისა — სავაჰრო. ნუთუ ესენი ქართველნი არიან. ერთ თესლზედ ამოსულნი?... მე თქვენ მიჩვენეთ ის ადგილი საცა მათ თვითეულის გზები ერთად იყრება საყოველთაო საქართველოს სიკეთისათვის, მაშინ მეც ვიტყვი ქართველი აგერ იქ არის მეთქი. ეს საერთო ნიშანი მაჩვენეთ, საითკენაც თვითეული ჩვენგანის ჰქვია, გონება, ფიქრი, გრძნობა, სურვილი ერთად, ხალისიანად და შეუბოვრად მიიწევდეს საყოველთაო საქართველოს კეთილდღეობისათვის, მაშინ მეც ვიტყვი: ქართველი აგერ იქ არის მეთქი...“

ილიას მეორე წუხილიც აქვს. იმავე ისტორიულ ძნელბედობაში ერთიანი საქართველო დაიშალა და „ქართველი ერთი ტომის საერთო სახელი აღარ არის, აღარც შინა და აღარც გარეთ, არც მახლობისათვის და არც უცხოისათვის. იმერელი—იმერელია, გურული—გურულია, მეგრელი—მეგრელია, ქართლელი—ქართლელია, და სულ ყველანი კი ერთად ქართველები არ არიან...“

„ვאי იმ ხალხს — ასკენის გულმოკლული ილია, — რომელსაც საერთო ძარღვი გაუწყდა; ვאי იმ ქვეყანას, საცა საერთო ძარღვში სისხლი გაშრა, საცა ყველაში თითო არ არის და თითოში — ყველა, საცა თვითეული ყველასათვის არ ფიქრობს და ყველა ერთეულისათვის, საცა „მე“ ხშირია და „ჩვენ“ იშვიათი! ¹.

¹ ი. ჯავახიშვილის ზემოთმოტანილი სიტყვები ამოწერილია მისი სტატიიდან „ზოგიერთი რამ“, რომელიც, როგორც ცნობილია, 1876 წელს დაიბეჭდა. ზოგ-

ამრიგად, თერგდალეულებმა საქართველოს ყველაზე მძიმე ეროვნული სატიკივარი მამულიშვილობის დიადი გრძნობის დაეწყებაში დაინახეს. მათი აზრით, აქედან იწყებოდა სათავე ყველა ბოროტებისა, ეს გახდა მთავარი მიზეზი ქვეყნის ჩამორჩენისა, საზოგადოებრივი აზრის შედედებისა, ამაში იბადება საშიშროება ერის გადაგვარებისა და მისი გაქრობისა.

უპირველესი საქმე ახალი თაობისა, ქვეყნის ქეშმარიტი გულშემატიკივრებისა და პატრიოტებისა ამ სენის მკურნალობა უნდა ყოფილიყო. საჭირო იყო ხალხში მიძინებული ეროვნული გრძნობების გაღვიძება, გარკვევა იმისა, თუ „ვინა ვართ და რანი ვართ“, რა დიდებული წარსული ჰქონდა ქართველებს, როგორ განსაცდელს გაუძლო მან და მამულიშვილობის მაღალმა შეგნებამ როგორ უზრუნველყო მისი მეობის დაცვა გარემომცველი ძლიერი და ულმობელი მტრების განუწყვეტელ შემოსევათა ვითარებაში. მხოლოდ მამულიშვილობისა და ქართველობის გრძნობის გამოღვიძების შემდეგ შეიძლებოდა კოლონიური ჩაგვრის უღლისაგან თავისდაღწევა, ცივილიზაციის გზაზე სწრაფმავალი ხალხებისათვის ფეხის აწყობა, აზიური კარჩაკეტილობიდან გამოსვლა და წინსვლა პროგრესის გზაზე.

ახლაც თამამად შეიძლება ითქვას, რომ თერგდალეულებმა ერის სატიკივარს სწორი დიაგნოზი დაუსვეს და მისი მკურნალობის გზაც სწორად აირჩიეს.

თერგდალეულთა ერთსულოვანი შეტევა ეროვნული ცხოვრების მანკიერებათა აღმოსაფხვრელად, ამ მთავარ მიზანს ემსახურებოდა, შემობრუნებაც მალე დაიწყო. ქართული საზოგადოებრივი აზრი გამოცოცხლდა, მამულიშვილობის ცნება აღსდგა თავის უფლებებში. ეროვნული აზრის შებოროკილი მდინარე დიდი ნიაღვარივით დაიძრა. ილია ქავჭავაძე თავის ცნობილ „წერილებში ქართულ ლიტერატუ-

ერთს შეუძლია შემოგვედავოს, რომ ილიას ეს აზრი არ ეკუთვნის იმ პერიოდს. როცა თერგდალეულთა საბრძოლო პროგრამა ყალიბდებოდა, საქმე იმაშია, რომ სტატია „ზოგიერთი რამ“ გაცილებით ადრე დაიწერა, ვიდრე მწერალი „ღრობაში“ მას დაბეჭდავდა. ამ წერილის პირველი რედაქცია 1866 წელს ეკუთვნის. მაგრამ ცენტრალური იდეა წერილისა, — მამულისა და მამულიშვილობის შესახებ ავტორის გაცილებით ადრე აქვს გამოთქმული. ესაა „ცისკარში“ დაბეჭდილი სტატიის ნაწყვეტი (1857 წლიდან — 1862 წლამდინა“) და განა ილიას „აზრდილი“. „ქართლის დედა“ და ლირიკული ლექსების უდიდესი ნაწილი, რომელიც პეტერბურგში შეთხზა დიდმა მწერალმა, ამავე თემაზე არაა შექმნილი? „ზოგიერთი რამ“ ჩვენ იმიტომ მოვიშველიეთ, რომ აქ ყველაზე გამოკვეთილად და პირდაპირ არის დაყენებული თერგდალეულთა იდეოლოგიის ძირითადი საკითხები: საკითხი მამულიშვილობისა, ვინაობისა, „საყოველთაო საქართველოსა“.

რაზე,“ რომელიც მე-19 ს. 90-იან წლებში გამოაქვეყნა, იგონებდა ახალი თაობის ამ შემართებას 60-იანი წლების დასაწყისში და წერდა:

„სამოციან წლებში ყველაზე უწინარეს გამობრწყინდა დავიწყებული სიტყვა „მამული“ მთელის თავის გულთ-მიმზიდველ და დიდებულ მნიშვნელობითა ვისაც-კი რაიმე ნიშან-წყალი ჰქონდა ღრმის მიერ მინიჭებული მადლისა და კალამი ხელთ ეპყრა, თითქმის ყველანი იმ გზას დაადგნენ, რომ ქართველს გულში ჩაუსახონ მამული, რომელიც ჟამთა ვითარებამ უძრავ ქონების სახელამდელა დააქვეითა და დაამდაბლა. აგრე გაუპატიურებულმა სიტყვამ სამოციან წლების მოღვაწეთა მეოხებით და ღვაწლით კვლავ დაიჭირა ჩვენში კუთვნილი ადგილი, ვითარცა მზემ, და თავისი სხივოსანი შუქი მოჰფინა მთელს სივრცეს ჩვენის ცხოვრებისას. რაკი „მამულს“ ბინა დაედვა ქართველთა გულში, მისმა ცხოველმყოფელმა სიტბომ და ნათელმა მთელი მრავალგვარობა ჩვენი ცხოვრებისა გაუთვალისწინა თითოეულ მოღვაწეს ცალკე და ყველას ერთად. არ დარჩა არც ერთი მცირეოდენი კუნჭული ეგრეთწოდებულ მოსაქმე ცხოვრებისა, რომ ან ერთს ან მეორე მწერალს, ძველსა თუ ახალს, თავისი კალმის წვერი არ მიეწვდინა და დიდი ხნიდამ დადუმებული ჩივილი დაჩაგრული ადამიანისა, მთაბარობა უსწორ-მასწორო ცხოვრებისა — არ გაეხადა თავის დაკვირვებისა და გულისთქმის საგხადა და ყოველივე ეს ცალკე თავის კალმის წვერზე არ აეგო“¹.

მამულიშვილობის, ქართველობის შესახებ ამ განგაშმა ახალ თაობასთან ერთად ძველიც მიიზიდა, ისიც დააფიქრა, აამოძრავა და თავისი შეხედულებანი ათქმევინა. აზრთა ნაირფერობამ და ჭიდილმა გამოაცოცხლა ცხოვრება, ახლებური ელფერი მისცა მას. მამულის სიყვარული, ერის წარსული, აწმყო და მომავალი ქართული პრესის მთავარი საკითხი გახადა.

ილია ქვევით განაგრძობს: „აღდგენილმა მამულმა დაჰბადა მამულის სიყვარული, მამულის-შვილობა, და საკვირველი არ არის, რომ მისი წარსული, მისი აწმყო და მერმისი, კვლევისა და გამოძიების საგნად შეიქმნა. „ვინა ვართ და რანი ვართ“ — ამ ზღვაებრ ფართო საკითხს შემოეჭარა გარს ჩვენი მწერლობა, გვერდ ამოუდგა სხვადასხვა მხრიდამ და ერთიანის ძალ-ლონით ფეხზე წამოაყენა გონების თვალის გულ-ღვიძლამდე გასაბანევად. ზოგი წარსულით გვინათებდა ამ საკითხს, ზოგი აწმყოს განკითხვითა, ზოგი მერმისის გამოსახვითა. პროზით თუ ლექსით, ყველა ჰღალადებდა ადამიანის დარღვეული უფლების სახელითა და თვით მოსაქმე ცხოვრების განკარგების

¹ ილია ქვეკავაძე. თხზ., ტ. 3, გვ. 225—226.

წყურვილითა. ამ ეგრეთ წოდებულ „რეალურმა მიმართულებამ“ ჩვენის აზრიანობისამ ჩვენი გონება დააკვირვა ჩვენს მიწიერ ავ-კარ-გვიანობას და სამოციან წლებიდან დღევანდლამდე, ამ ოცდაათის წლის მანძილზე, ბევრი საყურადღებო ღვაწლი დასდო, ბევრი ნაყოფიერი თესლი დაჰყარა სამერმისოდ“¹.

ამ ღვაწლსა და ნაყოფიერ თესლზე ჩვენ შემდგომ ვილაპარაკებთ. ახლა კი ისევ თერგდალეულთა პროგრამას დავუბრუნდეთ.

ერის გამოღვიძება, ყველა ქართველში მამულისშვილობის გრძნობის გაღვიძება, თერგდალეულთა აზრით, ხელს შეუწყობდა ქართველი ხალხის კონსოლიდაციას, მის ერთ მთლიან ერთეულად დარაზმვას, მის გამსჭვალვას ერთიანი სულისკვეთებით. თერგდალეულები ოცნებობდნენ, რომ ყველა კუთხის ქართველი, ყველა წოდების კაცი ერთი და იგივე აზრით და მისწრაფებით განემსჭვალათ.

ეს იყო თავი და თავი საკითხი, მყარი საფუძველი, ძირითადი ფაქტორი ეროვნული მოძრაობისა, მისი უშრეტი წყარო და ენერგია.

თერგდალეულები კარგად ხედავდნენ რომ XIX საუკ. მეორე ნახევრიდან რუსეთსა და ევროპაში დაჰბერა განახლების ძლიერმა ქარიშხალმა. ხალხთ ბორკილის მტკრევის ხმა გაისმოდა კიდეც კიდეც. იტალიელი ხალხი ამსხვრევდა ავსტრიული მონობის უღელს და ერთ ეროვნულ ერთეულად ყალიბდებოდა, პოლონეთი ყალყზე იყო შემდგარი და ცარიზმის ჩაგვრისაგან განთავისუფლებისათვის დიდ ბრძოლას ამზადებდა. თვით რუსეთი საერთო-სახალხო რევოლუციის წინაშე იდგა. ყველაფერი ეს იმას ნიშნავდა, რომ მომწიფდა ხელსაყრელი საგარეო ვითარება საქართველოს ეროვნული თავისუფლებისათვის. ახლა მთავარი ასეთი ვითარების თვით საქართველოში შემზადება, ე. ი. ხალხის დარაზმვა იყო.

ამრიგად, ერის გამოღვიძება, მამულიშვილობის კეთილშობილური ცნების აღდგენა და პატრიოტული სულისკვეთების გაღვივება, მისი კონსოლიდაცია, დარაზმვა და განმათავისუფლებელი ბრძოლისათვის შემართება თერგდალეულთა პროგრამის მთავარ საკითხს შეადგენდა.

მაგრამ თერგდალეულები, რომლებმაც სტუდენტობის წლებში ღრმად შეისისხლხორკეს რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგია, ღრმად იყვნენ დარწმუნებული, რომ მათი საბრძოლო პროგრამა უნაყოფო ოცნება იქნებოდა, თუ საქართველოში არ მოისპობოდა მძიმე სოციალური სენი — ბატონყმური რეჟიმის მძვინვარება.

თერგდალეულები ნათლად ხედავდნენ ბატონყმური წყობილების

¹ ი. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. 3, გვ. 226.

დრომოკმულობას. ბატონყმობა არ იყო მართოდენ ქართული მოვლენა. თავის დროზე იგი მძვინვარებდა ევროპაში, მაგრამ ევროპის დემოკრატია ადრევე გააჩალა ბრძოლა მის წინააღმდეგ და გამარჯვებაც მოიპოვა. დიდი სოციალური რევოლუციები ევროპაში ამავე დროს ერების კონსოლიდაციის ძირითადი ფაქტორი, პროგრესის მამოძრავებელი ძალა გახდა. ბატონყმური რეჟიმის აღსასრული რუსეთშიც დადგა. მთავრობამ 1861 წელს გამოსცა კიდეც მანიფესტი ბატონყმობის გაუქმების შესახებ. მაგრამ ეს დებულება საქართველოს არც კი შეეხებია. ბატონყმურ რეჟიმს კი საქართველოში მეტად მახინჯი სახე ჰქონდა მიღებული. ბატონები ურცხვად ითვისებდნენ ყმების ნაოფლარს, განცხრომაში იყვნენ, მოსახლეობის ძირითადი მასა კი გაძვალტყავებული იყო. რომელ ეროვნულ კონსოლიდაციაზე შეიძლებოდა ლაპარაკი, როცა თავადაზნაურობა და გლეხობა სამკედრო სასიცოცხლოდ იყო წაყიდებული!

თერგდალეულებმა სწორად განსაზღვრეს, რომ ბატონყმობა მთავარ დაბრკოლებას წარმოადგენდა მათი პროგრამის განხორციელებისათვის ბრძოლაში. ფეოდალურ-ბატონყმური კარჩაკეტილობა აბრკოლებდა ერის ეკონომიურ და სულიერ გაერთიანებას, ბატონყმური მეურნეობის დაბალი დონე და რუტინული ხასიათი აკონსერვებდა ერის შესაძლებლობას, ბატონისა და ყმის კლასობრივ ბრძოლაში იშრიტებოდა ის საბრძოლო ენერგია, რომელიც თავისუფლების მოპოვებისათვის იყო საჭირო, მხოლოდ ბატონყმობის მოსპობა ახსნიდა ბორკილს შრომას და გზას გაუხსნიდა ერის წიაღში შეგუბებულ და მთვლემარე მატერიალურ და სულიერ ძალებს.

მაშასადამე, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წარმატების პირველი პირობა — ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაცია იყო. ეს ყველა თერგდალეულს ურყევად სწამდა. სრულიადაც არაა შემთხვევითი, რომ ილიამ და აკაკიმ, ნიკო ნიკოლაძემ და გიორგი წერეთელმა, ყველა თერგდალეულმა, 60-იან წლებში ბატონყმობას რომ უღმობელი ბრძოლა გამოუცხადეს. ილია ჭავჭავაძის „აკაკო ყაჩაღი“, „კაცია ადამიანი?“, „გლაზის ნამშობი“. მისი მრავალი ლექსი და მოთხრობა ბატონყმობის საშინელი სიმახინჯის მხილებას, მისი მოსპობის აუცილებლობის შეგნების დანერგვას ისახავდა. ამავე მიზანს ისახავდა აკაკის მახვილი სატირა. ეს საკითხი გაიტანა საერთაშორისო ასპარეზზე ნიკო ნიკოლაძემ, როცა მან „კოლოკოლში“ დაბეჭდა თავისი სახელგანთქმული სტატია და სხვ.

თერგდალეულებს სწამდათ, რომ ბატონყმობის გაუქმებით საქართველოს ძირითადი სოციალური სატყივარი მოიხსობოდა. საზოგადოებრივი ასპარეზიდან გაქრებოდნენ მუქთანორა, გონებრივად

ჩლუნგი, პირუტყველი ჟინით შეპყრობილი, უქნარა, უნაყოფო ადამიანები. შრომას ფასი დაედებოდა, შრომის შედეგად შექმნილი მატერიალური დოვლათით ყველა ისარგებლებდა. მართალია, ქვეყანაში ისევ დარჩებოდა მდიდარი და ღარიბი, ისევ იარსებებდა სოციალური ინტერესთა დაპირისპირებულობა, მაგრამ გამოფხიზლებული ხალხის შეგნება დროებით მას უკანა პლანზე გადასწევდა და თავის იარაღს ეროვნული განთავისუფლებისათვის მიმართავდა. თავდაზნაურობაც თავის საქმიან ადგილს დაიჭერდა. საერთო ნიადაგზე დალაგდებოდა ეროვნული ძალები.

თავიდანვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სოციალური საკითხი თერგდალეულთა საბრძოლო პროგრამის ყველაზე სუსტი ადგილი იყო. მას შერადი, დაქვემდებარებული მნიშვნელობა ჰქონდა. მასვე ნათლად ატყვია იმდროინდელ მოდურ სოციალისტურ მიმდინარეობათა გავლენა. სწორედ სოციალური საკითხი, მისი სათანადოდ დაუმუშავებლობის გამო, მუდამ იყო პოლემიკის საგანი თვით თერგდალეულთა შორის, იმდენად მწვავე პოლემიკისა, რომ მას ამ პთლიან მიმდინარეობაში ბზარიც კი შეჰქონდა.

თუ ყოველივე ზემოთქმულს შევაჯამებთ, 60-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამა შემდეგნაირად წარმოგვიდგება:

მამულიშვილობის ცნების აღდგენა, ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაციის საფუძველზე საქართველოს ყველა კლასების ინტერესთა შერიგება და საერთო ეროვნულ ნიადაგზე დაყენება, ეროვნული კონსოლიდაცია და ცარიზმის კოლონიური უღლისაგან განთავისუფლებისათვის ხალხის შემართება, ეროვნულად თავისუფალი დემოკრატიული საქართველო.

ეს იყო ძალზე ფართო პროგრამა, რომლის განხორციელება ერთბაშად ერთი ხელის დაკვრით არ შეიძლებოდა, ვინაიდან ქართული საზოგადოებრიობა, თერგდალეულთა აზრით, არ იყო ამისათვის ყოველმხრივ შემზადებული. პირველი რივის ამოცანა, ეს იყო ხალხის გამოღვიძება. მასში პატრიოტული სულისკვეთების გაღვიძება, მამულიშვილობის აღდგენა, რაც, რა თქმა უნდა, ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაციის შედეგად უნდა მომხდარიყო. ეს საკითხები თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამის პირველ ნაწილს შეადგენდა. მხოლოდ ამ ამოცანის განხორციელების შემდეგ შეიძლებოდა ხალხის დარაზმვა საბრძოლველად და ცარიზმის წინააღმდეგ რუსი და პოლონელი ხალხის მხარდამხარ გამოსვლა. ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერე-

თელი და პეტერბურგში მოსწავლე ქართველი სტუდენტები 1861—62 წლებში საქართველოში იმითმ კი არ გამოემგზავრნენ, რომ აქ აჯანყება მოეწყობოთ, როგორც ეს ზოგ მკვლევარს ჰგონია, არამედ იმით, რომ თავიანთი პროგრამული საკითხების პროპაგანდა დაეწყობოთ, ქართული საზოგადოებრიობის რეტროგრადული ნაწილის იზოლაცია მოეხდინათ, ერის გონებრივი საქმეები ხელში აეღოთ და განეწყობოთ ქართველი ხალხი ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ, აღეძრათ მათში პატრიოტიზმის მაღალი იდეალები.

მკვლევარებს, რომლებიც ილიას და ქართველ სამოციანელთა მემბოხურ სულისკვეთებას აღიარებენ, პირველი რიგის საბუთად მოჰყავთ ილია ქავჭავაძის პოემა „ქართველის დედა“, რომელიც 1860 წელსაა დაწერილი და რომელიც მართლაც, ეროვნული თავისუფლებისათვის ქართველი ხალხის შეიარაღებული ბრძოლის სურათს გადავიშლის.

პრ. რატიანის აზრით, ი. ქავჭავაძე პეტერბურგიდან რომ საქართველოში ნამდვილად აჯანყების მოსაწყობად გამოეშურა, ამას ადასტურებს თუნდაც „ქართველის დედა“, რომელიც 1860 წელსაა დაწერილი პავლოვსკში (პეტერბურგის ახლოს) და რომელშიაც საყოველთაო-სახალხო აჯანყების დიდებული სურათია გადაშლილი. განა სწორედ ამ დროს არ დაიწერა ილიას ცეცხლოვანი სიტყვები:

ქართველო, ხელი ხმალს იყარ!
გათენდა დღე დიდებისა,
თოფ-იარაღი აისხი,
დრო მოდის გამარჯვებისა“...

გონების დიდი გამჟღავნება არ არის საჭირო იმისათვის — განაგრძობს პრ. რატიანი — რომ აქ აღადმიანმა პირდაპირი კავშირი დაინახოს რუსეთის რევოლუციური მოძრაობის ხელმძღვანელობის მიერ შედგენილ საყოველთაო-სახალხო აჯანყების გეგმასთან, რომლის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი“¹.

ილიას ეს დიდებული პოემა დაწერილია იმ დროს და იმ შთაბეჭდილებით, როცა იტალიელი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა თავის ზენიტში იმყოფებოდა, როცა ჰქუხდა სახელი გარიბალდისა და პეტერბურგის მოწინავე საზოგადოებრიობა, მათ შორის ქართული სტუდენტობა, მას აღტაცებით აღევნებდა თვალყურს. ეს ის დრო იყო, როცა აკაკის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „იტალია და უნგრეთი სცდილობდნენ განთავისუფლებას და ებრძოდნენ

¹ პრ. რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან გვ. 129—130.

ავსტრიას. გარიბალდი, მაძინი და კოშუტი გაუხდათ ყველა შეგნებულ მამულიშვილებს იდეალად¹, როცა თვით ილია გარიბალდის რაზმში ვოლონტერად წასვლასაც კი ოცნებობდა.

ქართველ მამულიშვილებს იმ ვითარებაში მხოლოდ ოცნება თუ შეეძლოთ, რომ მათი მშობლიური ერი იტალიელთა მსგავსად შემაერთებული, იარაღით ხელში ეროვნული თავისუფლებისათვის მებრძოლი დაენახათ. ეს იყო მომავლის საქმე.

ილიამ გონებით წარმოიდგინა მისი ერის ეს მომავალი, ეს ხვალისდელი დღე, რომელიც ახალი თაობის შეუპოვარი მოღვაწეობის შედეგად უნდა მოსულიყო და გადაშალა მისი წარმტაცი სურათი. სცენა მომავალი ცხოვრებიდან — ასე უწოდა ილიამ თავის პოემას და მისი მეგობრის პეტრე ნაკაშიძისადმი მიძღვნაში ახსნა კიდევ თავისი ჩანაფიქრი და გულისწადილი:

„აჰა, იმ დროთგან ერთი სახე ამოღებული,
რომელნიც ერთად გვინატრია უცხოეთში ჩვენ,
რომელთ იმედი, ღვთიურ სხივით გაბრწყინებული
დღესაც გულში გვაქვს მტკიცე რჭულად, ძმად მე და შენ.
მყობადს ავხადე ერთი კუთხე დიდის ფარდისა,
და ეს ვიხილე, — მომიტევე მე სითამამე...
ეს არს ნაყოფი აწმყოსაგან შობილ დარდისა
ამით მიმართლე, შიილე და ნუ გამკიცხავ მე“².

ეს სტრიქონები კომენტარს არც კი საჭიროებს. ილიას ეს სურათი „აწმყოს დარდმა“ დააწერინა. ამ დღის მოლოდინი იმედათ ღვივოდა პოეტის გულში და მან მხატვრულ ფორმებში წარმოადგინა იგი³.

ილია ნატრობდა ეხილა ის საქართველო, როცა მთელი ხალხი აღსდგებოდა ერთის შეგნებით, ერთის ფიქრით და ეს ფიქრი და აზრი იქნებოდა ქვეყნის თავისუფლება, მაგრამ ასეთ საქართველოს მომზადება სჭიროდა. ქართველი კაცი ეროვნულად უნდა გათვითცნობიერებულიყო, მას უნდა შეეგნო სამშობლოსათვის თავდადების სულისკვეთება.

¹ აკ. წერეთელი, თხზ., სრ. კრებ., ტ. 7, გვ. 91.

² ილია ქავჭავაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 150.

³ ილიამ რომ „ქართლის დედაში“ საქართველოს მყობადის სურათი გადმოშალა, ამის შესახებ ადრე მიუთითა პ. ინგოროყვამ (იხ. ი. ქავჭავაძე, თხზ., ტ. 1, პ. ინგოროყვას კომენტარებით ტექსტისათვის, გვ. 630).

-ვარდო ძე შენი არ ვაიკვლევს ზოგად ცხოვრებას
და მცნების ნათლით ზე-აღზიდული, ამალღებული
ჰკვით არ განსჰკერიტავს საზოგადო ცხოვრების ღენას,
ამ დრომდე იგი უიმედო, შეწუხებული

უქმისა დრტვინით, გულის-წვითა მწარე ცრემლს დაღვრის.
მაგრამ არ ირწმენს, წამებული, შენს აღდგენასა,
და იგი ცრემლი ურწმენობის, ეჭვის და ტანჯვის.
ჰლაღაღებს მხოლოდ ძისა შენის უძლურებასა¹.

წერდა ი. ჭავჭავაძე „აჩრდილში“. როგორც ვხედავთ, პოეტი აქ საქართველოს შვილთა შეგნებულობას პირველ მნიშვნელობას ანიჭებს. მამულის აღდგენის აუცილებლობის შეგნების გარეშე ფუჰია ყოველგვარი ბრძოლა — ასკვინდა პოეტი.

თერგდალეულებმა კარგად იცოდნენ, რომ ყოველ დიდ პროგრამას სჭიროდა თავისი დევიზი, სჭიროდა თავისი საბრძოლო ლოზუნგი, რომელშიც კონკრეტულად, სადაც, ყველასათვის მისაწვდომად და გულშიჩამწვდომად იქნებოდა გამოხატული მოძრაობის ძირითადი იდეალი. ამ ლოზუნგზე, ალბათ, წლების მანძილზე ფიქრობდა მოძრაობის მებრძოლე დიდი ილია და იგი შესანიშნავად გამოკვეთა კიდევ პეტერბურგიდან სამშობლოში მომავალმა თავის სახელგანთქმულ „მგზავრის წერილებში“.

გავიხსენოთ საქართველოს სამხედრო გზაზე გამცილებელ მოხვედრისთან პოეტის საუბარი, მოხვეე ჩივის საქართველოში დამყარებული რეჟიმის (რუსობის) გამო, წარსულს და აწმყოს ადარებს და ამბობს: „ადრიდან ავად თუ კარგად ჩვენი თავნი ჩვენადვე გვეყუდნეს, მით იყვის უკედ“, გავიხსენოთ მგზავრის წერილებში ილიას ბოლოსიტყვა: „მიგისვდი, ჩემო მოხვევე, რა ნესტრითა ხარ ნაჩვენები. „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნესო — თქვი შენ და მე გავიგონე. მაგრამ გავიგონე თუ არა, რაღაც უეცარმა ტკივილმა ტვინი-დამ გულამდე ჩამირბინა, იქ, გულში გაითხარა სამარე და დაიმარხა. როდემდის დამრჩეს ეგ ტკივილი გულში, როდემდის? ოხ, როდემდეს?.. ჩემო საყვარელო მიწა-წყალო, მომეც ამის პასუხი...“.

სამოციანელთა ლოზუნგს „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ არა ერთი და ორი მკვლევარი შეხებია და თავისი აზრი გამოუთქვამს. ზოგს ეს ლოზუნგი სეპარატიზმისაკენ მოწოდებათ მიაჩნია, ზოგს არა. ამ ლოზუნგს სპეციალურად შეეხო პრ. რატიანი, რომელმაც ასეთი მოსაზრება წამოაყენა: „ლოზუნგში „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნესო“ თავდაპირველად ილია და მისი თანამოაზრეები გუ-

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 136.

ლისხმობდნენ ცარიზმის უღლისაგან საქართველოს განთავისუფლებას საყოველთაო-სახალხო აჯანყების გზით. მაგრამ შემდგომში ილია ჭავჭავაძე თანდათან დარწმუნდა, რომ საქართველოს ცხოვრება ისე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული რუსეთის დაწინაურებულ ცხოვრებასთან, რომ რუსეთისაგან გამოყოფა არ იქნებოდა ხელსაყრელი საქართველოსათვის, — არ იქნებოდა პროგრესული ნაბიჯი. ამიტომ მან უარყო რუსეთისაგან გამოყოფის აზრი და შეუდგა ბრძოლას საქართველოსათვის პოლიტიკური უფლებების მოსაპოვებლად თვით რუსეთის სახელმწიფოს ფარგლებში¹.

ჩვენ ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას, რომ თერგდალეულთა ლოზუნგი „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ სეპარატიზმისაკენ მოწოდება იყო. ვერც პრ. რატიანის დებულებას, რომ თითქმის ამ ლოზუნგმა თერგდალეულთა აზროვნებაში სრული ტრანსფორმაცია განიცადა და, თუ ადრე სეპარატიზმს გულისხმობდა, შემდეგ ცარიტულ რუსეთთან თანაცხოვრების შინაარსი შეიძინა.

ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ეს ლოზუნგი თავიდანვე არ იყო სეპარატისტული ტენდენციის მატარებელი, იგი აგრძელებდა რუსეთთან ურთიერთობის იმ გეგმას, რომელიც ეროვნული მოძრაობის მესვეურებს ოცდაათიან წლებში შეუმუშავდათ, რომ ამ ლოზუნგში იგულისხმებოდა შინაგან საქმეებში დამოუკიდებელი დემოკრატიული საქართველო დემოკრატიული რუსეთის შემადგენლობაში.

ვცადოთ ამ დებულების დასაბუთება. ისტორიულ ნარკვევში „ნ. ბარათაშვილის ეპოქა“, სადაც მთელი თავია მიძღვნილი ქართველ თავადთა 1832 წლის შეთქმულებისადმი, ჩვენ ვცადეთ გვეჩვენებინა, რომ ოცდაათიანელები სეპარატისტები არასოდეს არ ყოფილან. იქ ვწერდით, რომ შეთქმულების მესვეურნი, ეს „ქართველი პატრიოტები“ შესანიშნავად ხედავდნენ იმ დიდ სარგებლობას, რაც რუსეთთან თანაცხოვრებამ მოიტანა. რუსეთი ერთადერთი ქვეყანა იყო მაშინ, რომელიც საქართველოს საუკუნო მტრებს ოსმალეთსა და ირანს ახლო აღმოსავლეთში პოზიციების გაფართოებისათვის ბრძოლაში ზედიზედ ამარცხებდა და ხელიდან გლეჯდა ადრე მიტოვებულ ქართულ მიწა-წყალს. რუსეთმა ალაგმა ლეკების გამუდმებული თარეში, რუსეთში ეწაფებოდა სწავლას ცოდნა-მოწყურებული ქართველობა, რუსეთის საშუალებით შეეძლო მას ისტორიის პროგრესისათვის აეწყო ფეხი და სულისშემზუთველ მუსლიმანურ ასიმილაციურულ ატმოსფეროსაგან თავდაღწეულს, ევროპული ცივილიზაციის შუქი მოჰფენოდა. შეთქმულების მონაწილე ქართველი თავა-

¹ პრ. რატიანი, ილია ჭავჭავაძე, მოღვაწეობა და აზროვნება, 1965, გვ. 137.

დობა არც ისე გაუნათლებელი, პოლიტიკურ ვითარებაში ჩაუხედავი და ბეცი იყო, რომ რუსული ორიენტაცია დაეგმო და ისევ აღმოსავლურ მუსლიმანურ გარემოცვაში ჩაეკეტილყო. ეს კეშმარიტად ერის ისტორიული ჩარხის უკულმა დატრიალება იქნებოდა. ქართველი შეთქმულები. იდეური სხვადასხვაობის მიუხედავად, ორიენტაციის საკითხში ერეკლეს პოლიტიკის თავდავიწყებამდე ერთგულნი იყვნენ. მათ იდეალს წარმოადგენდა შინაგან მართველობაში დამოუკიდებელი, საგარეო საქმეში კი რუსეთთან ერთად და მისი ხელმძღვანელობით მოქმედი საქართველო, რაც პასუხობდა მათ პატრიოტულ ინტერესებს და ამისათვის იბრძოდნენ ისინი“¹. წიგნში ამ დებულების დასამტკიცებლად მრავალი ფაქტია მოტანილი.

შეიცვალეს თუ არა შეხედულება ორიენტაციის საკითხში ოცდაათიანელთა მომდევნო თაობებმა, კერძოდ თერგდალეულებმა?

თერგდალეულთა პუბლიცისტური წერილების და მხატვრული შემოქმედების ანალიზი გვაძლევს სრულ უფლებას დავასკვნათ, რომ ორიენტაციის საკითხში ისინი თავიანთი იდეური წინაპრების თვალსაზრისზე იდგნენ და მიაჩნდათ, რომ რუსეთთან თანაცხოვრება ქართველი ერის ისტორიული ბედის ერთადერთ სწორ არჩევანს წარმოადგენდა და მან გამართლებაც პოვა.

ილია ჭავჭავაძე საქართველოს რუსეთთან შეერთების აქტს რომ განიხილავდა ასკვნიდა, რომ „ამ ღირსსახსოვარ დღიდან საქართველომ მშვიდობიანობა მოიპოვა. შიში მტრისა ერთმორწმუნე ერის მფარველობამ გაუფანტა. დამშვიდდა დიდი ხნის დაუშვინებელი კვეყანა. დაწყნარდა აკლებისა და აოხრებისაგან, დაცხრა ომისა და ბრძოლისაგან. დადუმდა ჟღერა ხმლისა და მახვილისა, მტრისა ხელით მოღერებულსა ჩვენზე და ჩვენს ცოლ-შვილზე. გაჰქრა ცეცხლი, რომელიც სწევდა და ჰბუგავდა ჩვენს მამა-პაპათა ბინას, ჩვენს საცხოვრებელს, გათავდა რბევა და აკლება, მიეცა წარსულს და მართო საშინელ და შემადრწუნებელ სახსოვრად-ღა დავერჩა. დაუდგა ახალი ხანა, ხანა მოსვენებულის, უშიშარის ცხოვრებისა, სისხლდანთხეულ და ქრისტეს ჯვრისათვის ჯვარცმულ საქართველოს“².

შესაძლოა ვინმე გამოგვედაოს — ილიას ეს სტატია იმ დროსაა დაწერილი (1899 წ.), როცა მან ლოზუნგის „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ შინაარსი შესცვალა და ნაცვლად სეპარატიზმისა, მასში რუსეთის სახელმწიფოს ფარგლებში თანაცხოვრების „შინაარსი ჩასდოო“.

¹ ავ. სურგულაძე, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეპოქა (ისტორიული ნარკვევი), თბილისი, 1968, გვ. 293.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ. ტ. 4, გვ. 216—217.

ილია ჭავჭავაძის ადრინდელი პერიოდის ნაწერებში საქართველოს რუსეთთან სრულ გამოყოფაზე ანუ სეპარატიზმზე ერთი სიტყვაც არაა ნათქვამი. ილიას ლექსი „ჩემი თარიალალი“, სადაც რატიანი პოეტის სეპარატისტულ განწყობილებას ხედავს. დაწერილია 1858 წელს — გაცილებით უფრო ადრე ვიდრე თერგდალეულთა პროგრამა ჩამოყალიბდებოდა და საბრძოლო ლოზუნგი გამოიკვეთებოდა. მეორეც — აქ სრულებითაც არაა ნაგულისხმევი სეპარატიზმი. ლაპარაკია მხოლოდ რუსეთის ცარისტულ რეჟიმის სიძულვილზე. მის წინააღმდეგ საბრძოლო განწყობილებაზე, იმ ცარიზმისა, რომელსაც 50-იანი წლების მიწურულში რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული აზრი უღმობლად ებრძოდა. ილია და თერგდალეულნი, როგორც აღვნიშნეთ, ამ იდეოლოგიას უკვე ნაზიარევი იყვნენ. რაც შეეხება „ქართველის დედას“, იქ დახატულ დიად საბრძოლო სურათში. ილია ჭავჭავაძეს, როგორც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი, ნაგულისხმევი აქვს სანატრელი მყოფადი — რუსეთის დემოკრატიულ ძალებთან ერთად ცარისტულ რეჟიმზე შეტევა, ეროვნული თავისუფლების მოსაპოვებლად. მაგრამ ეს ეროვნული თავისუფლება ილიას, ისე როგორც მის იდეურ წინაპრებს, ესმის არა რუსეთისაგან გათიშულად და მის წინააღმდეგ, არამედ რუსეთის დემოკრატიულ ძალებთან ერთად და მის შემადგენლობაში.

თერგდალეულები ღრმად იყვნენ დარწმუნებული, რომ საქართველოს სოციალური და ეკონომიური განთავისუფლების გზა რუსეთზე გადიოდა. მხოლოდ რუსეთის პროგრესულ დემოკრატიულ ძალებთან მჭიდრო საბრძოლო ურთიერთობაში შეიძლებოდა ცარიზმის კოლონიური უღლის დამსხვრევა და დემოკრატიული თავისუფლების მოპოვება. ეს რწმენა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიიდან მოდიოდა. ისტორიაში კარგადაა ცნობილი გერცენის დამოკიდებულება პოლონეთის 1863 წლის აჯანყებასთან. დიდ დემოკრატსა და რევოლუციონერს მიაჩნდა, რომ სეპარატული გამოსვლა პოლონეთს დაღუპვით ემუქრებოდა.

„თუ აჯანყება მარტო ვარშავასა და პოლონეთში მოხდება, ის ძმათა შორის ბრძოლად — პოლონეთის ომად გადაიქცევა: აჯანყება რომ სახალხო გამათავისუფლებლად გადაიქცეს. ის უნდა მოდიოდეს მთელი პერიფერიიდან, ე. ი. ვარშავასა და კიევთან ერთად ერთდროულად შიდარუსეთისაკენ უნდა დაიძრას კავკასია და თან გაიყოლიოს ასტრახანი. დონი და შავიზღვისპირეთი“¹ — წერდა გერცენი.

საგლეხო რეფორმის მომზადების და განსაკუთრებით მისი გამო-

¹ Литературное наследство, т. 61, стр. 509.

ქვეყნების პერიოდში რუსეთში გაჩაღებული დიდი მოძრაობა ილია ჭავჭავაძეს იმედს უსახავდა, რომ მისი სამშობლოს ეროვნული თავისუფლების გზა აქედან უნდა დაწყებულიყო. ცარიზმის დამხობა და ბატონყმობის მოსპობა, რასაც რუსეთის მებრძოლი ახალგაზრდობა საბრძოლო დღისწესრიგში აყენებდა, ამავე დროს მოასწავებდა საქართველოში ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის დამხობასაც. ახალ რუსეთთან — რევოლუციურ-დემოკრატიულ რუსეთთან საქართველოს ადვილად შეეძლო საერთო ენის მონახვა, შინაგანი ავტონომიის მოპოვება, აღდგენა იმ ურთიერთობისა, რაც 1783 წლის ტრაქტატით იყო ნაგულისხმევი.

ცხადია, ეს არ შეიძლება ყოფილიყო სეპარატიზმი. 60-იან წლებში რევოლუციური გრიგალის მძვინვარების წლებში რუსეთიდან საქართველოს გამოთიშვა, დიდი პოლიტიკური უგუნურება იქნებოდა. თერგდალეულებს ყველაფერი ეს კარგად ესმოდათ და ამიტომაც საქართველოს განთავისუფლების იმედს ისინი რუსეთში ცარიზმის დამხობას უქავეშირებდნენ.

ასეთი იყო არა მარტო ილია ჭავჭავაძის, არამედ ნიკო ნიკოლაძის, აკაკი წერეთლის, გიორგი წერეთლის — ერთი სიტყვით, ყველა-თერგდალეულის თვალსაზრისი.

„ჩვენი მამულის ბედი — წერდა ნ. ნიკოლაძე 1865 წლის „კოლოკოლის“ ფურცლებზე — მტკიცედ დასკვნილია რუსეთის მდგომარეობაზე და რუსეთის საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებას ნიადაგ გავლენა აქვს ჩვენი ქვეყნის ილბაღზე“¹.

საქართველოს რუსეთთან თანაცხოვრების აუცილებლობის შეგნება, რუსეთთან შეერთების ობიექტურად პროგრესული შედეგების აღიარება ნ. ნიკოლაძეს, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სრულებითაც არ უშლიდა ხელს მკაცრად ემხილა და დაეგმო ის უხეში კოლონიური პოლიტიკა, რომელსაც ცარიზმი საქართველოში ახორციელებდა.

„კოლოკოლის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულ სტატიაში, რომელიც საქართველოში 1865 წლის ივნისის დღეებს შეეხებოდა, ნ. ნიკოლაძე ფარდას ხდიდა ცარიზმის უხეშ საოკუპაციო რეჟიმს. „რუსეთში იმდენი სამხედრო პირები და ფელდშეებლები არ არიან, რამდენიც საქართველოში. ამიერკავკასიას და მთელ კავკასიას ჯერ კიდევ თავი ვერ დაუღწევია სამხედრო დესპოტიზმის ბრწყალებისაგან. აქ ყოველი პრაპორშჩიკი „გოროდნიჩს“ მაინც უდრის და ყო-

¹ ნ. სკანდელი (ნ. ნიკოლაძე) რუსეთის ცხოვრების მიმოხილვა. ეურნ. „კრებული“, 1873 წ. გვ. 355.

ველი პორუჩიკი „ისპრავნიკს“... მოხელეებს და ხალხს თვით რუსეთშიც განსხვავებული ინტერესები აქვთ და უცხონი არიან ერთმანეთისათვის. მაგრამ საქართველოში ხალხს და მოხელეებს მარტო ინტერესები კი არა, ენაც აშორებს ერთმანეთს“¹.

1865 წელს, როცა პირწავარდნილმა რუსმა რეაქციონერმა კატკოვმა „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ ფურცლებზე გამოაქვეყნა პროვოკაციული წერილი საქართველოსა და სომხეთის შესახებ და ამ ხალხებს ბრალი დასდო სეპარატიზმში, ნ. ნიკოლაძემ მკაცრი პასუხი „კოლოკოლის“ ფურცლებზე გამოაქვეყნა². ამ წერილში ნ. ნიკოლაძე არ მორიდებია ემხილებინა ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ქართველი ხალხის ინტერესებთან შეუთავსებლობა, არც ის დაუმალია, რომ ქართველი ხალხი სიმპათიებით იყო განმსჭვალული პოლონეთის დიდი ეროვნული მოძრაობისადმი. ნ. ნიკოლაძემ ხალხის ასეთი განწყობილების საფუძველი ისევ ცარიზმის კავკასიური პოლიტიკის სიმძახინჯეში დაინახა: „რუსის მთავრობამ ვერ მოხიბლა ადგილობრივი მცხოვრებლები ვერც სამართლიანობით და ვერც თავისი სამხედრო ღიდეების მიმზიდველობით. ადგილობრივი მკვიდრნი არ ლაპარაკობენ, რომ მონღოლები და სპარსები სჯობიან რუსებსო, მაგრამ ისინი არ მაღავენ, რომ რუსები ვერ სჯობიან ადგილობრივ მკვიდრთ და, რომ ამიტომ არ უნდა მიეცეთ კავკასიაში რუსებს უპირატესობა ადგილობრივ მკვიდრთა საზიანოდ“³.

ნიკოლაძემ დაასაბუთა, რომ არც ქართველ, არც სომეხ ხალხს არ გამოუჩენია სეპარატისტული განწყობილება. ხალხს კარგად ესმის რუსეთთან თანაცხოვრების აუცილებლობა, ისინი ებრძვიან მხოლოდ ცარისტულ რეჟიმს, იმ რეჟიმს, რომელსაც ბურჟად უდგას „ერთი მუჟა კლევრეტერები და ბობოლა მოხელეები“⁴.

ნიკო ნიკოლაძე, რომელიც შესანიშნავად იცნობდა დასავლეთის სახელმწიფოთა მიერ კოლონიური ძარცვის ამაზრზენ ისტორიას, სრულიად არ იყო იმის მომხრე რომ კავკასიას მეფის რუსეთის ჩაგვრისაგან თავი დაეღწია და ორიენტაცია დასავლეთზე აეღო. მას ღრმად სჯეროდა, რომ საქართველო, თუ ის, მაგალითად, „გაბედნიერდებოდა“ და ინგლისის ან საფრანგეთის მფარველობაში აღმოჩნდე-

¹ ნ. ნიკოლაძის თვალსაზრისი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობაზე ვრცლად აქვს განხილული პროფ. ვ. დონაძეს. იხ. მისი წერილი — ნ. ნიკოლაძე — რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ. ჟურნ. „მნათობი“, № 6, 1960 წ.

² ნ. ნიკოლაძე, რჩ. ნაწერები, ტ. 1, გვ. 196.

³ იქვე, გვ. 195.

⁴ იქვე, გვ. 361.

ბოდა, გაიზიარებდა იმავე ბედს რაც ინდოჩინეთს, ან ალჟირს ერგო. იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ევროპის სახელმწიფოები აიყვანდნენ საქართველოს თავის საკუთარ და ამასთანავე შინაური პროვინციის ხარისხამდე, მაშინაც კი საქართველო წაგებული დარჩებოდა... ათასი მაგალითები გვარწმუნებენ იმაში, რომ ევროპის სახელმწიფოები იმ წამშივე შეუდგებიან საქართველოს განათლებას ალჟირის მსგავსად და ექსპლოატაციას ინდოჩინეთის მსგავსად¹. — წერდა ნ. ნიკოლაძე.

ნ. ნიკოლაძე მთელი თავისი საქმიანობით ხელს უწყობდა ქართველ ხალხში ეროვნული თვითშეგნების სულისკვეთების გაღვივებას, მის შემართებას ცარიზმის წინააღმდეგ საბრძოლველად, მაგრამ მას ქართველი ხალხის სეპარატიული გამოსვლა მავნედ და საზიანოდ მიაჩნდა იმ დროს, როცა რუსეთში რევოლუციურ-დემოკრატიულმა მოძრაობამ მარცხი განიცადა და რეაქცია შეტევაზე გადავიდა, როცა პოლონეთში ეროვნული გამოსვლა სისხლში იყო ჩახშობილი. ეს იქნებოდა მისი აზრით გაუმართლებელი ავანტიურა, რაც საქართველოს მიიყვანდა ისეთივე „სასაკლამოდ, სადაც ამას წინათ ტყავი გააძვრეს პოლონეთს და სადაც მთლად სისხლი გამოსწოვეს ჩერქეზეთს“².

ნიკოლაძეს, — ჩერნიშევსკისა და გერცენის ამ ერთგულ თანამებრძოლს, ღრმად სწამდა, რომ ცარიზმის წინააღმდეგ სახალხო აჯანყება მიზანს მხოლოდ მაშინ მიაღწევდა, თუ პოლონეთიც, კავკასიაც და რუსეთის სხვა განაპირა კოლონიური მხარეები რუს ხალხთან ერთად დაიწყებდნენ მას.

ნ. ნიკოლაძეს, ისე როგორც ილია ჭავჭავაძეს, მიაჩნდა, რომ საქართველოს კეთილდღეობა რუსეთთან იყო დაკავშირებული. „ჩვენ, რასაკვირველია, უდიდეს მნიშვნელობას ვანიჭებთ იმ კავშირურობას, რომელიც გვაკავშირებს რუსეთთან — მომავლის ქვეყანასთან და გვსურს, რომ ეს კავშირი იყოს არა მექანიკური, არამედ მორალურიც, ერთ-ერთი მტკიცე და სასარგებლო ორივე მხრისათვის“³.

ეს რწმენა არა მარტო ილია ჭავჭავაძეს და ნ. ნიკოლაძეს, არამედ ყველა თერგდალეულს ღრმად ჰქონდა გამჭდარი ძვალსა და რბილში. ი. გოგებაშვილი იმედით შეჰყურებდა რუსეთის მოწინავე ადამიანებს, რომლებიც „ზიზლით და გულამღვრეულები უცქერიან იმ

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩ. ნაწ. ტ. 1, გვ. 174.

² იქვე, გვ. 173.

³ იქვე.

სისტემას, რომლის ძალითაც ერთი ერი ფიქრობს მეორე ერის აღ-
მოფხვრას მაშინ, როდესაც ეს მეორე ერი მეგობრულად შეჰყურებ-
და პირველსა. ამისთანა საუკეთესო შვილნი დიდი მხნეობით ებრძ-
ვიან ამჟამად პოლიტიკანებისა და კარიერისტების კაცთ-მოძულებას.
ექვს გარეშეა, რომ მომავალი ბედი რუსეთისა ამ საუკეთესო მის
შვილთა ხელში იქნება. ეს გარემოება აძლიერებს ქართველთა გულ-
ში იმედს, რომ მოვახერხებთ და მშვიდობიანის გზით შევიწარმო-
ვებთ ჩვენს მიწა-წყალსაც, ჩვენს ეროვნებასაც, ჩვენს თვითმართვე-
ლობასაც და უკეთეს მერმისსაც შევესწრებით“¹.

აკაკი წერეთელი წერდა: „ჩვენ მართლა რომ დიდათ ვაფასებთ
ძმობას, ერთობას და მეგობრობას რუსეთის ერებთან. მართალია,
რუსის ხალხში ბევრია ისეთები, რომლებსაც არ სურთ და ეჯავრებათ
ჩვენი ასეთი ძმური კავშირი, მაგრამ არის სამაგიეროდ ახალგაზრდა
რუსეთი, რომელთანაც ჩვენ გვსურს ხელიხელჩაკიდებული სიარული.
არა მარტო ეროვნული, არამედ საკაცობრიო იდეალების განსახორ-
ციელებლად, იმ იდეალების. რომელსაც ეწოდება ძმობა, ერთობა,
თანასწორობა“².

მოტანილი ამონაწერები, ვფიქრობთ, ცხადყოფენ, რომ თერგ-
დალეულები არც 60-იან წლებში, არც შემდეგ სეპარატისტები არ
ყოფილან, ისინი თავიდანვე ხედავდნენ ორ რუსეთს—ერთის მხრივ,
მეფისა და მისი მოხელეების რუსეთს, რომელსაც დაუნდობლად ებრ-
ძოდნენ, მეორეს მხრივ — რევოლუციურ-დემოკრატიულ რუსეთს,
ახალ რუსეთს, რომელთანაც თანაცხოვრება და მკიდრო თანამშრომ-
ლობა ქართველი ერის დანიშნულებლად მიაჩნდათ და არავითარი
ცვლილება ლოზუნგს „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ — არ გა-
ნუცდია.

პრ. რატიანის დებულება იმის შესახებ, რომ ი. ჭავჭავაძემ —
თერგდალეულთა იდეურმა მედროშემ „უარპყო რუსეთისაგან გამრ-
ყოფის აზრი და შეუდგა ბრძოლას საქართველოსათვის პოლიტიკუ-
რი უფლებების მოსაპოვებლად თვით რუსეთის სახელმწიფოს ფარგ-
ლებშიო“ — უმართებულოა. იგი არ ასახავს ფაქტიურ სინამდვილეს
და დამახინჯებულად წარმოგვიდგენს ეროვნულ-განმანთავისუფლე-
ბელი მოძრაობის მთლიან, ბოლომდე თანმიმდევრულ პროგრამას.
ილია ჭავჭავაძეს და თერგდალეულებს კარგად ესმოდათ. რომ „პო-
ლიტიკური უფლებების“ მოპოვება რუსეთის ცარიტული რეჟიმის

¹ იაკობ გოგებაშვილი, რჩეული პედაგოგიური და პუბლიცისტური
ნაწერები, ტ. 1, გვ. 225—228.

² „კლდე“, 1913, № 6.

პირობებში საქართველოს არ შეეძლო. ასეთ უფლებებს იგი მხოლოდ ცარიზმის დამხობის შემდეგ, ახალი, დემოკრატიული რუსეთის შემადგენლობაში თუ მოიპოვებდა. მართალია, მას შემდეგ, როცა რუსეთში რევოლუციური სიტუაცია შენელდა, როცა ცარიზმი შეტევაზე გადავიდა და განაპირა — კოლონიურ ხალხებს მარწუხები მოუპირა. თერგდალეულთა საბრძოლო განწყობილება ერთგვარად მინელდა — ეროვნული თავისუფლების სანუკვარ ოცნებას დროებით ფრთა შეეკვეცა, ახალ პირობებში ისინი კოლონიური ჩაგვრის შემსუბუქებისათვის ბრძოლით შემოიფარგლენ მხოლოდ, მაგრამ ეს დროებითი მოვლენა იყო. თერგდალეულებს არასოდეს არ დაუკარგავთ იმედი, რომ რუსეთში რევოლუციის ქარიშხალი ისევ ამოვარდებოდა და ცარიზმზე გადამწყვეტი შეტევის ქაში დადგებოდა. ისინი ქართველ ერს ამ სანატრელი დღეების მზადყოფნით შეხვედრისათვის განაწყობდნენ და ლოზუნგი „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნოდეს“ მთელი თავისი ცხოველმყოფელობით მუდამ მოქმედებდა.

თვალსაზრისს თერგდალეულთა საბრძოლო ლოზუნგის შინაარსში ძირფესვიანი ცვლილების შესახებ პრ. რატიანი იცავს მომდევნო ნაშრომშიც: „თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან“ და შემდგომ ავითარებს რა მას, ასკენის: ლოზუნგში. „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ ახალი შინაარსის ჩადებით, ე. ი. სეპარატიზმზე ხელის აღებით „ილია ჭავჭავაძემ საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა სწორ გზაზე დააყენა და იმ ძნელ პირობებში, როდესაც ეროვნული ბურჟუაზიის იდეოლოგთა ერთი ნაწილი ცდილობდა სეპარატიზმის შხამით მოეწამლა პოლიტიკური ატმოსფერო, დიდმა მწერალმა მალლა აღმართა რუსი და ქართველი ხალხების მეგობრობის დროშა“¹.

ამ დებულებიდან ის გამომდინარეობს, რომ მე-19 საუკ. 80-იან წლებამდე ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში არ მდგარა სწორ გზაზე, რადგან იგი სეპარატიზმს ქადაგებდა, რაც როგორც ვნახეთ, სიმაართეს სრულებითაც არ შეესაბამება. შემდეგ, გამოდის რომ ეროვნული მოძრაობა სწორ გზაზე მხოლოდ 80-იანი წლებიდან დადგა, რაც აგრეთვე სიმაართეს მოკლებულია და ამცირებს ამ დიდი მოძრაობის შინაარსს, მის თანამიმდევრობასა და მთლიანობას. მესამეც — რანაირად დაადგა იგი სწორ გზას, თუ ცარიზმის პირობებში საქართველოს „პოლიტიკური თავისუფლების“ მო-

¹ პრ. რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან. გვ. 393—394.

პოვეზით შემოიფარგლა. ეს ხომ ფიქცია იყო, რადგან ცარიზმი საქართველოსათვის არავითარ პოლიტიკურ თავისუფლებას არ დაუშვებდა. არც „ბურჟუაზიული სეპარატიზმი“ გამართლებული ტერმინი, რადგან ქართული ბურჟუაზიის ეროვნული პროგრამა 80—90-იან წლებში ეროვნული სეპარატიზმი არ ყოფილა. საქართველოს ავტონომია არ იყო სეპარატიზმი. იგი არ ნიშნავდა რუსეთიდან სრულ გამოთიშვას. მაგრამ ეს ცალკე საკითხია და შემდეგ, ალბათ, საგანგებოდ გვექნება საუბარი.

ამის შემდეგ, ძნელია დავუჭეროთ პრ. რატიანს, რომელიც მომდევნო გვერდზე წერს რომ „ილია ჭავჭავაძე სიკვდილამდე დარჩა თავისი ახალგაზრდობის დროინდელი პროგრესული იდეალებების ერთგული (ხაზი ჩემია, ა. ს.), მაშასადამე, მშრომელი ხალხისა და სამშობლოს ინტერესების ერთგული“¹. ეს მართლაც ასეა, მაგრამ პრ. რატიანის წინარე მსჯელობიდან ასეთი დასკვნა სრულიადაც არ გამომდინარეობს.

ამრიგად, სამოციანელთა ლოზუნგი „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ არ ნიშნავდა სეპარატიზმს. იგი ნიშნავდა თვითმპყრობელური უღლისაგან საქართველოს განთავისუფლებას, თვითმპყრობელობისა, რომელიც არარსს ხალხებთან ერთად რუს ხალხსაც ჩაგრავენ, ბატონყმობას ებლაუჭებოდა, ყოველგვარ პროგრესს ებრძოდა და ასამარებდა. ქართველ სამოციანელთა ასეთი მისწრაფება სავსებით ესიტყვებოდა რუსულ განმათავისუფლებელ მოძრაობას. აფართოებდა მის მასშტაბს.

ეს ლოზუნგი არ იყო ახალი. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველ ეტაპზე — 30-იანი წლების დასაწყისში ამ ლოზუნგის ქვეშ მომწიფდა რუსეთის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ პირველი გამოსვლა, მაგრამ პირველ ეტაპზე დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის იდეა სოციალური კონსერვატიზმით იყო შებოჭილი. ქართველ შეთქმულ თავადებს ბატონყმური ურთიერთობის ხელშეუხებლად სურდათ საქართველოს შინაგანი დამოუკიდებლობის აღდგენა. მათი მარცხის შემაპირობებელი, პირველ რიგში, ეს კლასობრივი შეზღუდულობა იყო.

60-იან წლებში ლოზუნგმა „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ ახალი სოციალური შინაარსი შეიძინა, მემამულურ ბატონური ნაკუჟი დაამსხვრია და ფართო სარბიელზე გამოვიდა. რევოლუციურ-დემოკრატიული შინაარსით შეივსო. იგი ამიერიდან რუსეთის მფლო-

¹ პრ. რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან, გვ. 395.

ბელობაში შემავალი ხალხების ეროვნულ სრულუფლებიანობას, მათს შინაგან დამოუკიდებლობას გულისხმობდა. ხოლო ყოველივე ეს შეიძლებოდა განხორციელებულიყო რუსეთის დემოკრატიულ ძალებთან. ანუ როგორც სამოციანელები იტყოდნენ ზოლმე, ახალ რუსეთთან მჭიდრო ურთიერთობასა და თანამეგობრობაში.

თერგდალეულთა პროგრამა, რომელიც ჩვენ ზემოთ განვიხილეთ, არ წარმოადგენდა ღოგმას და მას ახალი თაობის მოღვაწენი არ შეუზღუდავს. პროგრამა იმ დროის საზოგადოებისათვის ყველაზე საკიბოროტო საკითხებს შეიცავდა და იგი იცვლებოდა კიდევ (ივსებოდა) ქართული ცხოვრების სინამდვილეში ახალი მტკივნეული საკითხების წამოჭრასთან დაკავშირებით. თვით თერგდალეულები არ იყვნენ ღოგმატიკოსი ადამიანები, არ იყვნენ კაბინეტის მეცნიერები, მათ არ დაუწერიათ მწყობრი ფილოსოფიური ტრაქტატები. ისინი პირველ ყოვლისა, თავისი სამშობლოსათვის მოღვაწე პრაქტიკოსები იყვნენ, რომლებიც ეროვნული აზრის სათავეში იდგნენ და გზას უკაფავდნენ დაბრკოლებებითა და წინააღმდეგობებით აღსავსე ცხოვრებას. მკვლევარს დღეს ადვილად შეუძლია თერგდალეულთა ეროვნულ პროგრამაში რიგ წინააღმდეგობებზე მიუთითოს, მაგრამ ეს სრულებითაც არაა საკვირველი.

ეს წინააღმდეგობანი იდეოლოგიაში შეპირობებული იყო თვით ქართული ცხოვრების წინააღმდეგობებით, ცხოვრებისა, რომლის წიაღში კვდებოდა ერთი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაცია და იბადებოდა ახალი, სადაც ერთი მთლიანი ეროვნული სულისკვეთების საპირისპიროდ მოქმედებდა კლასობრივი ბრძოლის კანონი. თერგდალეულობას, ისე როგორც მარქსამდელ ყველა მოძღვრებას, მათ შორის რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიზმსაც, საზოგადოებრივი მოვლენების ახსნაში იდეალისტური თვალსაზრისის ვითარებაში საზოგადოების განვითარების წინააღმდეგობრივობის სწორი ახსნა მასების განთავისუფლების უტყუარი გზის გამონახვა არ შეეძლო.

თერგდალეულთა ბრძოლა ეროვნული პროგრამის განხორციელებისათვის XIX ს. 60-იან წლებში

1. „ცისკრის“ ჟურნალზე გაუთლილი კოლაჟი

რუსეთის იმპერიაში, სადაც აზროვნება ცენზურის ხუნდებში იყო ჩაჭედილი, ხოლო ფილოსოფიურ-პოლიტიკური ტრაქტატები იმპერატორისა და საიდუმლო პოლიციის შესვეურთა ზედამხედველობით თუ იხილავდა მზის სინათლეს, მხატვრული სიტყვა წარმოადგენდა ერთადერთ ტრიბუნას, საიდანაც, შენიღბულ ფორმებში მაინც, შეიძლებოდა თქმულიყო სიმაღლე ქვეყნის ცხოვრების შესახებ. ამიტომაც რუსი მწერალი ძველისა და დახვეწებულობის წინააღმდეგ ბრძოლაში ყოველთვის ეცეცლის წინახაზზე იდგა. რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული აზრის მესვეურებსაც ხომ XIX ს. 60-იან წლებში ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლა ლიტერატურის ფრონტზე ჰქონდათ გაჩაღებული.

თერგდალეულებმა შესანიშნავად იცოდნენ რომ. მათ მიერ შემუშავებულ პროგრამას ქართულ საზოგადოებრიობაში გავრცელებისათვის ვზები დახშული ჰქონდა. ცარიზმი განაპირა — ნაციონალურ რაიონებში განსაკუთრებულ სიფხიზლესა და სისასტიკეს იჩენდა და „ნიდილისტურ“ ან „სეპარატისტულ“ განწყობილებას არ აკაჟანებდა.

სწორედ ეს ჰქონდათ მხედველობაში თერგდალეულებს, როცა მათ ეროვნული მოძრაობის პროგრამა პოლიტიკურ დოკუმენტად არ გაუფორმებიათ. ამ პროგრამის ძირითადი საკითხები მხატვრულ შემოქმედებაში გადაიტანეს, რადგან ამ გზით უფრო მოსახერხებლად მიაჩნდათ ეროვნული იდეოლოგიის პროპაგანდა.

თერგდალეულებს თავდაპირველად საკუთარი ლიტერატურული ორგანოც კი არ გააჩნდათ. ბრძოლა ჟურნალის შექმნისათვის მათ პირველი რიგის ამოცანად დაისახეს, ხოლო ვიდრე მის გამოცემას მოაგვარებდნენ, გადასწყვიტეს „ცისკრის“ ფურცლებზე გამოსულიყვნენ და აქედან შეეტიათ დრომოკმული რეჟიმისათვის.

60-იანი წლების დასაწყისში ჟურნალი „ცისკარი“, როგორც ვნახეთ უკვე ველარ პასუხობდა ქართული საზოგადოებრივი აზრის წინაშე წამოქრილ ამოცანებს. ჟურნალში გაბატონებული მდგომარეობა კონსერვატორებს ეკავათ, რომლებიც მამაპაპური მყუდროების განწყობილებას ჰქმნიდნენ და ახალსა და ცოცხალ აზრს როგორც პოლიტიკურ, ისე ლიტერატურულ საკითხებში, ებრძოდნენ ყველა საშუალებით. ჟურნალისთვის საარსებო სახსრების შეწყვეტითაც კი.

თერგდალეულებს არც „ცისკარის“ თემატიკა აკმაყოფილებდათ. ჟურნალი იმპერიის მღელვარე ცხოვრებისაგან განზე იდგა. სამაგიეროდ, თავშესაფარს აძლევდა კრიზისულ მდგომარეობაში მყოფ, უკვე დრომოკმული რომანტიზმისა და სენტიმენტალიზმის ლიტერატურულ მიმართულებას. ნაცვლად გამოფხიზლებისა და დარაზმვისა, ჟურნალი ქართულ საზოგადოებრივ აზრს ძილისა და ნებიერობისაკენ მოუწოდებდა:

„ოდეს პერანგ-საქინძგახსნილი
შენს გუთანზედა შოგივა ძილი,
აბა გვითხარი, მას რა სჯობია,
დროს უკეთესი რა უშობია?“ —

ასე მიმართავდა ჟურნალი ქართველ მშრომელს და აღუწებდა მის განწყობილებას.

„ცისკარი“ დიდად სცოდავდა ქართული ენის წინაშეც. მისი სამწერლობო ენა ცოცხალ სალაპარაკო ენას უპირისპირდებოდა. გაბატონებული იყო ანტონ კათალიკოსის სამი სტილის თეორია. მართალია, ჟურნალი გრძნობდა ენის საკითხში დემოკრატიული რეფორმების გატარების აუცილებლობას და ამ მიმართულებით სადისკუსიო სტატიებსაც აქვეყნებდა, მაგრამ ენაზე მოძველებული შეხედულებანი მაინც გაბატონებულ პოზიციას ინარჩუნებდა და მრავალი სტატია თუ მოთხრობა ხალხისათვის გაუგებარ „მაღალ“ სტილზე იწერებოდა.

თერგდალეულებს ღრმად სწამდათ, რომ ბურჟიერი ვინაობისა ენაა, მისი სიწმინდისათვის ბრძოლა ეროვნულობისათვის ბრძოლაა, რომ ახალი ეპოქა გადაუდებლად მოითხოვს ენის დემოკრატიზაციას. თერგდალეულთა აზრით, ამ პოზიციიდან ბრძოლას კონსერვატორული ბანაყის წინააღმდეგ სასურველი შედეგები უნდა მოეტანა: ჯერ ერთი, ენის საკითხზე ჟურნალში წამოწეხებული ბრძოლა ერთგვარად მოადუნებდა მკაცრი ცენზურის ყურადღებას. მეორეც — ამ კუთხიდან უკეთ შეიძლებოდა გამომზეურება იმ მოუთმენელი ჩამორჩენილობისა, რასაც კონსერვატორთა იდეური შეხედულებები შეიცავდა.

„ცისკრის“ გარშემო დარაზმული კონსერვატორული ბანაკის პირველი საბრძოლო გამოწვევა თერგდალეულებიდან ილია ჭავჭავაძემ ითავა. ჟურნალის 1861 წლის აპრილის ნომერში გამოქვეყნდა მისი ცნობილი სტატია „ორიოდე სიტყვა თავად რევაზ შალვას ძის ერისთავის მიერ კოზლოვის „შეშლილის“ თარგმანზედა“.

სტატია პირველ რიგში კოზლოვის „შეშლილის“ ლიტერატურულ ღირსებას ეხებოდა. იგი მკაცრ შეფასებას აძლევდა არა მარტო კოზლოვის სუსტ პოეზიას, არამედ რუსული სინამდვილისათვის უკვე მოძველებულ სენტიმენტალიზმს. „რა საჭიროა ეხლა ჩვენი ლიტერატურისათვის ან ხალხისათვის სენტიმენტალური სკოლის მწერლების გაცნობა“? — წერდა ილია და შესანიშნავად ასაბუთებდა დრომოკმულობას ამ ლიტერატურული მიმართულებისა.

კოზლოვის საექვო ლიტერატურული ღირსებების შესახებ „გრძელი შესავლის“ შემდეგ ილია განიხილავდა კოზლოვის „შეშლილის“ ქართულ თარგმანს, რომელიც თავ. რ. შ. ერისთავის მიერ იყო შესრულებული და ცხადყოფდა, რომ იგი როგორც ყოვლად უხეირო, „ვეფხისტყაოსნის“ დიდებულ ენას შეურაცხყოფდა. „თარგმანი ისეთი რამ არის, რომ შთამომავლობას უნდა გადასცეს კაცმა, რათა გამოუთქმელი სიკუდის მაგალითად სახეში ჰქონდეთ მომავლის მწერლებს“—სარკასტულად შენიშნავდა ილია კოზლოვის თარგმანზე და უამრავი მაგალითებით ცხადყოფდა თავის დებულებას. სტატიის დასაწყისშივე ილია ჭავჭავაძემ მცირე შენიშვნა გააკეთა ძველი ქართული ასოების უ, უც, ჯ და ჰ შესახებ, რითაც დღეულში გამოიწვია ენის საკითხში ძველი თეორიის დამცველებიც. ილიამ უარყო ქართულისათვის ამ ასოების საჭიროება. ეს იყო დიდად გაბედული ნაბიჯი და მთელი გადატრიალება ქართულ ორთოგრაფიაში¹.

სტატიის ბოლო სტრიქონებში ილია შემდეგი სიტყვებით ასაბუთებდა ძველ თაობასთან კამათის დანიშნულებას: „სამი ღვთაებრივი საუნჯე დაგვრჩა ჩვენ მამა-პაპათაგან: მამული, ენა და სარწმუნოება. თუ ამათაც არ უპატრონეთ, რა კაცები ვიქნებით, რა პასუხს გავცემთ შთამომავლობას? სხვისი არ ვიცი და ჩვენ-კი მშობელ მამასაც არ დავეუთმობდით ჩვენი მშობლიური ენის მიწასთან გასწორებას. ენა საღვთო რამ არის, საზოგადო საკუთრებაა, მაგას კაცი ცოდვილის ხელით არ უნდა შეეხოს“².

ნასროლი მიზანში მოხვდა. სტატია ერისთავის უხეირო ქართულის კრიტიკის საფარქვეშ საბრძოლველად იწვევდა ჟურნალის გარ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 15.

² გ. შალაშვიტიძე, ილია ჭავჭავაძის ენა, თბილისი, 1966, გვ. 18.

³ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 26—27.

შემო შემოკრებილ იმ ბანაკს, რომელიც კლასიციზმისა და სენტ-მენტალიზმის ნასუფრალით იკვებებოდა, რუსეთის მწერლობაში დამკვიდრებული კრიტიკული რეალიზმისაგან თავი განზე ეჭირა, ძალად მოყვანილი ცრემლებით წარსულს მისტიროდა მხოლოდ და მამულისათვის სამოქმედო ენერგიას აღუნებდა. ილიამ ერთის დაკვრით სასიკვდილო დარტყმა მიაყენა. მაღალი სტილის თეორიას და ენა არა დიდკაცების, მცირე ჯგუფის, არამედ ხალხის საკუთრებად გამოაცხადა. ამასთან, ჟურნალს გარკვევით მიუთითა თუ რა მიმართულება უნდა აერჩია მას, თუ სურდა ცხოვრების შუაგულში მდგარიყო და ქართველი კაცის ინტერესებისათვის სამსახური გაეწია. „ილია ქავეკავაძემ თავის სტატიაში აჩვენა არა მარტო ის, რაც დრომოკმული, უვარგისი და განდევნის ღირსი იყო ჩვენს ლიტერატურაში, არამედ მწერლობას მიუთითა განვითარების სწორ გზაზეც, მოგვცა რეალიზმის მთელი რიგი პრინციპებისა და ლიტერატურის მთავარი დანიშნულების გაგება“¹.

დამახასიათებელია, რომ „ცისკრის“ იმავე ნომერში დაიბეჭდა ილიას ლექსები „გაზაფხული“, „გახსოვს ტურფავ“, „ალექსანდრე ქავეკავაძე“. მისი ლექსი „გაზაფხული“ თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამის მთავარ კომპონენტს ეხებოდა, როცა ასეთ კითხვას აყენებდა:

„მამულო საყვარელო
შენ როსლა აყვავდები?“

ეს ლექსები მისი სტატიის „ერთგვარ შევსებას წარმოადგენდა“² და ნათლად მიუთითებდა საზოგადოებრიობას, თუ რა იყო ლიტერატურის და ყველა დარგის ქართველი მოღვაწის პირველი საზრუნავი.

როგორც მოსალოდნელი იყო, რეტროგრადთა ბანაკი შეჩოჩქოლდა. ასეთ გაბედულ და გამომწვევ იერიშს კონსერვატორები არ იყვნენ მიჩვეული. ილიას აზრებში მათ რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის „მაენე“ ზეგავლენა დაინახეს და გადაწყვიტეს ერთობლივი ძალით გაელაშქრათ „ბელინსკის ტომებით შეიარაღებული“ სტუდენტის წინააღმდეგ³, რომელიც ქართულ ტრადიციებს ომს უცხადებდა.

„ცისკრის“ 1361 წლის მეხუთე ნომერი თითქმის მთლიანად ილია ქავეკავაძის სტატიის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ბარბარე ჭორჭაძის, გ. ბარათოვის სტატიები ცდილობდნენ გაეზიარებინათ ი. ქავე-

¹ დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, გვ. 307.

² იქვე, გვ. 312.

³ იქვე.

ქავაძის დებულებები, დაეცვათ კოზლოვის „შეშლილის“ მთარგმნელი: განსაკუთრებით აქტიურობდა ბ. ჯორჯაძე, რომელიც „ანბანთ თეორეტიკას“ იშველიებდა. მისი აზრით, ილია ჭავჭავაძის ნააზრევადან ქეას—ქვაზე არ ტოვებდა. ამავე ნომერშივე პასუხით გამოვიდა რევაზ ერისთავიც. მაგრამ კონსერვატორთა პასუხში კიდევ უფრო ნათლად გამოჩნდა ილიას აზრების სიდიადე და ცხოველმყოფელობა, კონსერვატორული ბანაკის უბადრუტობა და ჩამორჩენილობა. სწორედ ამ სტატიებმა მისცეს საბაზი ილიას დაეწერა თავისი ცნობილი „პასუხი“. სადაც აღრე თქმულს მეტი სიღრმე და დასაბუთება მისცა. კიდევ უფრო სიცხადით უჩვენა კონსერვატორთა ლიტერატურულ-ესთეტიკური შეხედულებების დრომოქმელობა და მავნე ხასიათი ერის სულიერი ცხოვრების შემდგომი წინსვლისათვის ბრძოლაში. თავის „პასუხს“ ილიამ ეპიგრამად წარუშმძღვარა ბელინსკის სიტყვები: „Из нашей литературы хотят устроить балльную залу, и уже зазывают в нее дам, из наших литераторов хотят сделать светских людей в модных фраках и белых перчатках, энергию хотят заменить вежливостью, чувство — приличием, мысль — модною фразою, изящество — шеголеватостью, критику — комплементами“¹. როგორც ცნობილია, ამ სიტყვებით ბელინსკი მკაცრად ჰგმობდა „მოსკოვსკი-ნაბლიუდატელის“ ზოგიერთ ავტორს და მათ მეხოტბეებს ლიტერატურულ კრიტიკაში. მას აქ, პირველ რიგში მხედველობაში ჰყავდა შევირიოვი. რომელიც ოფიციალური ხალხურობის იდეოლოგიის მხურვალე პროპაგანდისტად გამოდიოდა და რევოლუციურ-დემოკრატიულ აზროვნებას რუსეთისათვის უცხო ხილად და მავნედ მიიჩნევდა.

ეს ეპიგრაფი იმის მიმანიშნებელი იყო, რომ ქართული ლიტერატურა არაა კერძო საქმე და რჩეულთა გართობის საგანი, ქართველი ხალხი არავის არ მისცემს ნებას ლიტერატურული ასპარეზი სამეჭლისო სახლად გადააქციოს, ქართული მწერლობა ვალდებულია ავანგარდში ედგეს ერის ცხოვრებას და განიმსპევალოს მისი სატკივართი. ილია ჭავჭავაძე განგებ იშველიებდა ბელინსკის, რათა მოწინააღმდეგეთათვის ეთქვა, რომ ახალი თაობა ქართულ მწერლობაში რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიით შემოდიოდა და გადაამწყვეტ ბრძოლას უცხადებდა შევირიოვის მსგავს კრიტიკოსებს, რომელთაც ქართულ საზოგადო სარბიელზე, სამწუხაროდ, გაბატონებული პოზიცია ეკავათ.

ი. ჭავჭავაძის ეს პასუხი ეძღვნებოდა ალ. ვახტანგის ძე ჭამბაკურ-

¹ Б. Белинский, О критике и литературных интересах «московского наблюдателя», Соч., том I, Москва, 1948, стр. 269.

ორბელიანს. არც ეს იყო შემთხვევითი. ალ. ორბელიანს „ცისკრის“ ფურცლებზე შუალედი პოზიცია ეკავა. საქვეყნოდ იყო ცნობილი მისი პატრიოტული სულისკვეთება და ქართული საზოგადოებრივი აზრის ამოქმედების სურვილი. ი. ჯავჭავაძეს მიაჩნდა, რომ ალ. ორბელიანი და მისი ჯგუფი, რომელმაც ოცდაათიან წლებში პირველად აღმართა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის დროშა, ახალ ეთარებაში სასარგებლო ძალას წარმოადგენდა, თუ ის ეპოქის მოთხოვნებს ანგარიშს გაუწევდა და ახალი თაობის მხარდამხარ დაირაზმებოდა¹.

ილია ჯავჭავაძემ „პასუხში“ კიდევ უფრო გააღრმავა ადრე წამოყენებული დებულებანი. მან, მაგალითად, დამაჯერებლად ახსნა თუ რატომ იყო ახალი ქართულისათვის მოძველებული და მავნე უჭ, მ, ე და კ ასოების ხმარება. ბარბარე ჯორჯაძის სქოლასტიკურ მსჯელობას „ანბანთ თეორეტიკის“ შესახებ დაუპირისპირა თვით ჯორჯაძის პოეზია და ნათელჰყო როგორც ერთის, ისე მეორის უაზრობა. ილიამ დაასაბუთა ისიც, რომ მის კრიტიკოსებს არ ესმოდათ კრიტიკის დანიშნულება, არ გააჩნდათ თხზულებაში ჩადებული აზრის ამოცნობის უნარი. ამის მაგალითად მოიტანა გ. ბარათოვის მსჯელობა ილიას ლექსზე „მამულო საყვარელო, შენ როსლა აყვავდები“. „გაზაფხულში“ პოეტი სულ ნატრობს საყვარელი მამულის აყვავებას. ნეტავი ანახა ეხლა საქართველო, როგორ მწვავე ხავერდით ბიბინებს!!!“ — წერდა პასუხში ბარათოვი. ილიამ ეს ამონაწერიც საკმარისად მიიჩნია ბარათოვის საპოლემიკო სტატიის ავლადიდების გამოსამზეურებლად და თან დასძინა: „გ. ბარათოვის აზრზედ არა ღირს ლაპარაკი“, იგი „თვითონ თავისთავს უწევს კრიტიკასო“.

ილიას პასუხმა კიდევ უფრო გაამწარა „ცისკრის“ კონსერვატორული ბანაკი, პოლემიკაში ახალ-ახალი ძალები ებმებოდნენ. „ცისკრის“ იმ ნომერში, სადაც ილიას პასუხი გამოქვეყნდა, დაიბეჭდა სარდიონ მესხიევის „უსტარი ანტიკრიტიკული“. სარდიონ-მესხიევი

¹ პროფ. დ. გამეზარდაშვილის აზრით, „ი. ჯავჭავაძეს ალ. ორბელიანისადმი პატივისცემა არ აიძულებდა მიეძღვნა მისთვის სტატია... მან „ქარგად იცოდა, რომ კონსერვატორ მწერალთა ჯგუფს სწორედ ალ. ორბელიანი ედგა სათავეში და ის აძლევდა „მიმათულებას“ ჟურნალსაც“ (იხ. მისი კრიტიკული რეალიზმი, გვ. 333—334). ჩვენ ვერ გავიზიარებთ ამ მოსაზრებას. ალექსანდრე და გრიგოლ ორბელიანი ილიას, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ახალთაობასთან „შემაერთებელ ხილათ“ მიაჩნდა და ღიდ ეროვნულ წამოწყებებში სიამოვნებით თანამშრომლობდა მათთან. ამ შემთხვევაშიც, ილია იქეთკენ უმიზნებდა, რომ ძველი თაობის ეს ყველაზე ნიჭიერი წარმომადგენლები რეტროგრადობის წინააღმდეგ ბრძოლაში ახალთაობის მხარეზე გადაებირებინა.

ქართული ენის ღრმა მცოდნედ იყო აღიარებული და ილიას მოწინააღმდეგენი ვარაუდობდნენ, რომ მის აზრს დიდი რეზონანსი ექნებოდა. თვით მესხივენი გულნატკენიც იყო იმით, რომ ილიამ მის მიერ თარგმნილი მონმარტელის „მეუდაბნოეც“ დაიწუნა. სარდიონ-მესხივემა ისევ ანტონ კათალიკოსის სამი სტილის თეორია მოიშველია და ილია ჭავჭავაძეს დაუწუნა პუბლიცისტიკის ენა, რომელიც თითქმის ქართულ სიტყვიერებას ამდაბლებდა¹. მაგრამ ილიას დებულებათა გაქარწყლება ვერც სარდიონ-მესხივემა შესძლო.

ბარბარე ჭორჭაძე ვერ შეურიგდა პოლემიკაში განცდილ მარცხს და „პასუხის პასუხი“² დასწერა, მაგრამ აქაც ი. ჭავჭავაძის ვერცერთი დებულება ვერ შეარყია. მისი თაობის პოზიციას გამართლება ბ. ჭორჭაძემ მხოლოდ იმაში მოუხაზა, რომ ისინი მრავალნი იყვნენ, ილია კი ერთი და რომ განხეთქილება, რომელსაც მისმა იერიშებმა გამოიწვიეს, თავისთავად საზოგადოებრიობისათვის მავნედ მიაჩნდა ბ. ჭორჭაძემ ისიც სცადა, რომ ახალთაობაში ბაზარი შეეტანა და აკაკი წერეთელი, რომლის პოეტური ღირსება უკვე აღრევე იყო აღიარებული, ილიასთვის დაეპირისპირებინა. „მივხედოთ იმათ მაინც, რომელნიც გულდამყარებით იმყოფებიან უნივერსიტეტში და, რომელთაგანაც მამული მოელის ბევრს კეთილს, აი თუნდაც ავილოთ, მაგალითად, აკაკი წერეთელიო“ — წერდა ჭორჭაძე.

პოლემიკაში ალექსანდრე ორბელიანიც ჩაება, მაგრამ მან უფრო ღიწი, მენტორული ტონი აიღო. ი. ჭავჭავაძე არც კი მოიხსენია სტატიაში. ჟურნალის თემატური და შინაარსობრივი ხასიათი მაშინდელი ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების დონით ახსნა, ამასთან მაინც გადაჰკრა ჭოხი ახალთაობას და გაათრთხილა: „რისხვა ღვთისა“ არ აგცდებათ, თუ „ქართული საზოგადოების კეთილმდგომარეობას“ ხელს შეუშლითო.

კონსერვატორთა ბანაკმა იდეურად რომ ვერაფერი დააკლო ახალთაობას, გადაწყვიტა სხვა ხერხი გამოეყენებინა. მან სცადა მკითხველი საზოგადოებრიობა განეწყო იმ ჟურნალის წინააღმდეგ, რომლის გამოცემაზე თერგდალეულები ზრუნავდნენ. ამის ნათელი ილუსტრაცია

¹ ილია ჭავჭავაძეს დაუწერია პასუხი სარდიონ-მესხივეისადმი და „ცისკრისათვის“ გადაუცია, მაგრამ ჟურნალს იგი არ გამოუქვეყნებია. ჩანს რედაქტორი, რომელიც ამ ბრძოლაში კონსერვატორების ბანაკში აღმოჩნდა, არ თანუგრძნობდა მის დაბეჭდვას. „ცისკარში“ გაგზავნილი ტექსტი დაკარგულია. მოღწეულია მხოლოდ პირველი ვარიანტის შავად მონახაზი ამ სტატიისა. ილია აქ წერს: „ყოველი ჩემი კრიტიკოსების სტატია ერთ და იმავე ამბავს იმეორებს და მომწყინდა მაგ-გვარებზე წერაო“ (იხ. ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 449).

² „ცისკარი“ № 9, 1861 წელი.

ციაა თავ. ექვთიმე წერეთლის სტატია — („უფალო რედაქტორო“), რომელიც „ცისკრის“ 1862 წლის თებერვლის ნომერში დაიბეჭდა. წერეთელი თეორიულად არ ედავებოდა ილია ჭავჭავაძეს, ოღონდ ბრალად სდებდა ქართულ საზოგადოებრიობისათვის პატივსაცემი ადამიანების შეურაცხყოფას, დარბაისელი ქართველი კაცისათვის სისხლის ამრევი ენით წერას და საზოგადოების წინაშე ბოდიშის მოხდასაც ავალებდა. „ესეც შევიტყვევ ჰორად ქუთაისს, რომ ვითომც ახლა უფ. ჭავჭავაძე მეორე ჟურნალის გამოცემას აპირებს. უეჭველია ის ჟურნალიც ისე ახლის ენისა იქნება, რა ენისთვისაც გამობრძანდა მწერლობის ასპარეზზედ შარშან და იმედი ჰქონდეს, რომ ბევრ ხელისმომწერს ჰპოვებსო“ — წერდა ე. წერეთელი¹.

აქ კამათი უკვე თეორიულ ჩარჩოებს ცილდებოდა. ძველი თაობა ახლის წინააღმდეგ ორგანიზაციულ იერიშებს იწყებდა. ამან განაპირობა ძველი თაობის წინააღმდეგ ბრძოლაში თერგდალეულთა ახალი ძალების ჩაბმა.

პეტერბურგელი სტუდენტები „ცისკრის“ ფურცლებზე ატეხილ პოლემიკას დიდი ინტერესით ადევნებდნენ თვალყურს. ისინი ხომ დაბეჭდვამდე იცნობდნენ ი. ჭავჭავაძის პირველ სტატიას და მხურვალედ თანაუგრძნობდნენ მასში გამოთქმულ შეხედულებებს. ილიას „პასუხმა“ კიდევ უფრო აღაფრთოვანა თანამებრძოლები. კონსერვატორთა მარცხი იმდენად თვალსაჩინო იყო, რომ კამათში მონაწილეობა აღარც კი ღირდა.

მაგრამ სცენაზე იმერელი თავადის გამოჩენამ, რომელიც არა თუ

¹ შემდეგში გაიკვია, რომ ექვთიმე წერეთლის სტატია „ცისკრის“ რედაქციაში შეკეთდა. ცისკრის რედაქტორმა და მისმა თანამოაზრეებმა ამ სტატიაში ჩართეს ზოგიერთი ადგილი, რომელიც ი. ჭავჭავაძის საწინააღმდეგო განწყობილებას უფრო ამძაფრებდა. ჩამატებული იყო კერძოდ ადგილი ახალი ჟურნალის შესახებ. თვით ექვთიმე წერეთელი, შემდეგ ნიკო ნიკოლაძეს შესჩიოდა, რომ მისი წერილის დედანი სრულიად არ შეეფერებოდა „ცისკარში“ გამოქვეყნებულ ტექსტს და ბოდიშსაც იხდიდა. ნ. ნიკოლაძე ამის თაობაზე კ. ლორთქიფანიძეს სწერდა: „გორისელმა (ე. წერეთელმა) შემეხვეწა თქვენთან ბოდიშის მოხდა... მისი ბრალი არ ყოფილა, წარმოიღვივნე, გორისელს დაუწერია სტატია, რომელშიაც გაულანძლია რაფიელ ერისთავი... მეზე მოუყვანია ი. ჭავჭავაძის ლექსები „აყვავებული მდელო“ მაგალითად და ანტონის და ჩახრუხაძის ლექსები. ვითომც აი ამისთანა ლექსები უნდა წერონო. ჩვენ ვირისთავს (ესე იგი მიხვდები ვის, ანუ ესე იგი კერესელიძეს, ჩვენს პუშკინს) ჭკვაში მოსვლია ამ წიგნს მე გამოეცვლიო... გორისელის სტატიიდან რაფიელის ლანძღვა ამოუღია, ჭავჭავაძის გინება კი ჩაუმატებია“. ესეც მერტყველი საბუთია, თუ რედაქციის კონსერვატორული ბანაკი როგორ გააფრთხილ იყავდა თავს და როცა ვერაფერი გააწყო, რა შეუფერებელი მეთოდები გამოიყენა ახალთაობის წინააღმდეგ ბრძოლაში (იხ. ლ. ა. ა. თ. ი. ა. ნ. ი., ცხოვრება აკაკი წერეთლისა, გვ. 192).

თანამოაზრეებს იცავდა, არამედ ახალთაობის სანუკვარ ოცნებას ელობებოდა წინ, ილიას თანამებრძოლები აღაშფოთა. საქირო იყო წერეთლის მხილება და იმის ჩვენება, რომ ილია არ იყო მარტოხელა ამ ბრძოლაში, რომ ახალი თაობა პოზიციებს არ დათმობდა და ხელისშეშლას ჟურნალის გამოცემის საქმეში არავის აპატიებდა. ამ საქმეს ერთდროულად და შეთანხმებით მოჰკიდეს ხელი კირილე ლორთქიფანიძემ, აკაკი წერეთელმა და სიმონ აბაშიძემ *; სცენაზე ერთდროულად სამი „თერგდალეული“ გამოვიდა.

კირილე ლორთქიფანიძე საფუძვლიანად განიხილავდა ჟურნალ „ცისკარის“ შემოქმედებით გზას და ცხადჰყოფდა, რომ იგი ქართული საზოგადოებრიობის განვითარების დონეს ვერ უპასუხებდა. ჟურნალს არ გააჩნია გარკვეული იდეური მიმართულება. იგი კრებულია საპირისპირო აზრებისა. ამასთან, მოცლილმა კაცებმა ჟურნალი „გულამრევი ოხუნჯობის საბიელად გახადეს, ჟურნალის დანიშნულება ისაა, რომ საზოგადოებას გზა უჩვენოს“, „ცისკარს“ კი „გზა თვითონ არ ჰქონდა, სხვას ვის უჩვენებდა, სხივებს თვითონ მოკლებული, სხვას ვის მოჰყენდაო“ შენიშნავდა კ. ლორთქიფანიძე. მისი აზრით ჟურნალს ჰქონდა გარკვეული დამსახურება, ზოგჯერ მის ფურცლებზე ბრწყინვალე ლექსები და სტატიები გამოჩნდებოდა, მაგრამ მათ სხივებს სიცხოველე ეკარგებოდა უამრავი უხეირო სტატიების გვერდით. ჟურნალი დაბერდა უდროოდ და დროა ცხოვრების სცენას გაეცალოს, მაგრამ იმდენად შურიანი გახდა რომ ახალსაც გზას უღობავსო — ასკვნიდა კ. ლორთქიფანიძე.

სტატია პირდაპირი და უაღრესად საბუთიანი იყო. იგი მეტად მტკივნეულ საკითხებს შეეხებოდა და სწუხდა საქართველოში საზოგადოებრივი აზრის ჩამორჩენილობის გამო (შესანიშნავად იყო შერჩეული სტატიის ეპიგრაფიც („На холмах Грузии лежит ночная мгла“). კ. ლორთქიფანიძის აზრით ახალი ჟურნალის გამოცემა ქართული საზოგადოებრივი აზრის გაზაფხული იქნებოდა (სტატია ი. ჭავჭავაძის „გაზაფხულით“ ბოლოვდებოდა) და მხოლოდ ის შეუწყობდა ხელს ქართულ საზოგადოებრივ პროგრესს¹.

* აღრე ფიქრობდნენ, რომ მესამე თერგდალეული გ. წერეთელი იყო. მკვლევარებმა პავლე ინგოროვამ, ზოლო შემდეგ დ. გამეზარდაშვილმა ნათელჰყვეს, რომ გ. წერეთელს თავისი მამის წინააღმდეგ გამოსვლაში მონაწილეობა არ მიუღია და სტატიის ავტორია ს. აბაშიძე, რომელიც თერგდალეულთა მიმდინარეობის მხურვალე თანამგრძნობი იყო და „საქართველოს მოამბეშიც“ აქტიურად თანამშრომლობდა (იხ. ი. ჭავჭავაძე, თხზ., სრული კრებული, ტ. 3, 1953, გვ: 481—482; დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, გვ. 337—339).

¹ „ცისკარი“, 1862 წ. № 4.

„ცისკრის“ ამავე ნომერში დაიბეჭდა ს. აბაშიძის წერილიც „რამდენიმე სიტყვა ზემოური იმერელის გორისელის სტატიასზედ“. ს. აბაშიძემ მოლიანად გაიზიარა ი. კავეჭავაძის თვალსაზრისი ბარბარე ჯოჯაძის პოეზიაზე, რომელიც, მისი აზრით, საუკუნის წინანდელ გემოვნებას შეეფერებოდა, დღეს კი „სასაცილო გასაგონია“. ასევე მართებულად მიიჩნია ჩახრუხადის და ანტონ კათალიკოსის კრიტიკა, დაიცვა ფრანგი განმანათლებლები და რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატები. ამავე დროს მკაცრად დაჰგმო ე. წერეთლის გალამჟრება ახალი ჟურნალის წინააღმდეგ და ახალთაობის ჟურნალს დიდი წარმატება უწინასწარმეტყველა¹.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა ჟურნალში აკაკი წერეთლის გამოსვლას, რადგან კონსერვატორები მას, როგორც ენახეთ, ხშირად იმოწმებდნენ ილიასთან პოლემიკაში. აკაკი წერეთელმა პირველად ამ სტატიაში უჩვენა ქართულ საზოგადოებრიობას მადლი ლამაზი ქართული იუმორისა. მისი სტატია „ახირებული ფურცელი“ „ცისკარში“ პირველი მწვავე სატირა იყო, რომელიც შემპარავად, მაგრამ ულმობლად დასცინოდა ქართული საზოგადოებრივი აზრის ჩამორჩენილობას, უღვაშებშეკრეპილი და ბაკებმოშვებული ყოყოჩა დიდკაცების უცხოურობისადმი. ბრმა მიმბაძველობასა და სულიერ სიღარიბეს. ისინი „ტრედიაკოვსკის აქებენ და რუსთველს კი დასცინიანო“ — შენიშნავდა პოეტი.

აკაკიმ მწვავე მათრახები გადაჰკრა „ცისკარს“, რომელიც 6 წელია გამოდის, მაგრამ დღემდე ვერ მოხერხდა დადგენა თუ „სადაური ყმაწვილია“, რომელიც „ყოველ თვეში თითო კაბას იცვლიდა, ხან წითელს იცვამდა, ხან ყვითელს და ლურჯს. მის ფურცლებზე ზოგჯერ „მოლაყბის“ სახით კარგი მასწავლებლებიც გამოჩნდებოდა, მაგრამ ეს იშვიათად. გაბატონებული მდგომარეობა პლატონ ფილოსოფოსებს (პლატონ იოსელიანი, ა. ს.) ეკავათ.

აკაკიმ მთავარი იერიშები ე. წერეთელზე მიიტანა. „იმ დალოცვილს ანტონ კათალიკოზსავით ღრმად რომ დაეწერა, ბევრი ვერ გაიგებდა და კარგი ეგონებოდა და ახლა კი ყველა შეიტყობს, რომ ავტორს ცარიელი გუდა გაუბერტყავსო“ — მწარედ შენიშნავდა აკაკი. ე. წერეთლის ილიასთან პაექრობა ბლიაძის მესტივირულით იყო გაშარებული².

აკაკი ფელეტონის დასასრულს გორისელს ბოდიშის მოხდასაც

¹ „ცისკარი“, 1862 წ. № 4.

² „ცისკარი“ № 5, 1862 წ. აკ. წერეთელი, თხზ., სრული კრებული, ტ. 11, გვ. 18—19.

ავალეზდა, აფრთხილებდა, რომ ამგვარის ფელეტონებით ყოველ თვეში შეამკობდა, თუ გორისელი და მისი თანამგარძნობნი ახალთაობის წინააღმდეგ ბრძოლას არ შეწყვეტდნენ.

აკაკის ფელეტონით „ცისკარის“ ფურცლებზე ორი თაობის პოლემიკა არსებითად დასრულდა. მართალია, ჟურნალის შემდეგ ნომრებშიც კონსერვატორები თერგდალეულებს ისევ გაჰყენწლავდნენ ხოლმე, მაგრამ ძველებური ცეცხლი ჩაუქრათ, თითქოს შეურიგდნენ დამარცხებას.

ძნელია, გადაჭარბებით შეაფასო ი. ჭავჭავაძის თაოსნობით წამოწყებული პოლემიკის მნიშვნელობა იმ დროის ქართულ საზოგადოებრივ აზროვნებაში. „ბრძოლა სალიტერატურო ერთი ენისათვის ილია ჭავჭავაძის გამარჯვებით დამთავრდა. მეცნიერულად სწორი, საზოგადოებრივად პროგრესული, ისტორიული თვალსაზრისით საბუთიანი იყო ილია ჭავჭავაძის პოზიცია ამ ბრძოლაში... დაიწყო ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ახალი ეტაპი, რომელსაც ქმნის დიდი ქართველი მწერლების — ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის და ვაჟა ფშაველას — შემოქმედება“¹.

მაგრამ ეს ბრძოლა შორს გასცილდა ენობრივ ფარგლებს. ქართულ საზოგადოებრივ აზრს გამოუჩნდა ახალი თაობა, რომელმაც გაბედულად წამოაყენა თავისი დემოკრატიული პრინციპები. აზრობრივ წყვედიდში მზის შუქმა შემოანათა. ეროვნული მოძრაობის დროშა დემოკრატიულმა ძალებმა აიტაცეს. ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში ახალი ხანა, ახალი ეტაპი დაიწყო.

2. „საქართველოს მომავალი“

ილია ჭავჭავაძე პეტერბურგიდან თბილისს 1861 წლის მარტის დასაწყისში გამოემგზავრა. მისი პირველი სტატია „ცისკარში“ ამ დროისათვის გამოქვეყნებულიც არ ყოფილა, მაგრამ მწერალს მაინც ჰქონდა ზოგადი წარმოდგენა იმის თაობაზე, თუ ჟურნალის მესვეურები მის გამოწვევას როგორ შეხვდებოდნენ. ერთი რამ ცხადია: თერგდალეულებმა პეტერბურგში უკვე შეიმუშავეს თავიანთი მტკიცე თვალსაზრისი „ცისკარზე“. ეს ჟურნალი თავისი მიმართულებით ქართველი ერის წინაშე მდგარ ამოცანებს ვეღარ პასუხობდა, ახალთაობას ახალი ჟურნალი უნდა დაეარსებინა და თავისი საბრძოლო პროგრამის პროპაგანდა მისი საშუალებით გაეჩაღებინა. სავარაუ-

¹ ა. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება. განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 1, გვ. 25.

დოა, რომ სამშობლოში გამომგზავრების წინ, პეტერბურგში, თანამოაზრე ახალთაობასთან ილიას სპეციალური საუბრები ჰქონდა ახალი ჟურნალის საპროგრამო სტატიების, სარედაქციო ბირთვის, კორესპონდენციებით უზრუნველყოფის, სახსრების და სხვ. საორგანიზაციო საკითხებზე. საქართველოში მისი ნაჩქარევი წამოსვლა ახალი ჟურნალის დაარსების საკითხის სასწრაფოდ მოგვარებითაც იყო ნაკარნახევი.

სამშობლოსაკენ მომავალი პოეტი ღრმა ფიქრებით იყო შეპყრობილი. მისი გული და გონება დასტრიალებდა ქართველი ხალხის აწმყოსა და მომავალს, ახალი თაობის მიერ არჩეულ გზას, იმის განსჯას, მართებული იყო თუ არა ეს გზა და გაჰყვებოდა თუ არა ახალთაობას ქართველი. ის ფიქრები და განცდანი, რომელიც პეტერბურგიდან თბილისამდე პოეტს მოსვენებას არ აძლევდნენ, შესანიშნავადაა გამოხატული „მგზავრის წერილებში“, რომელიც ილიამ ამ დროს შექმნა სწორედ, მაგრამ 70-იანი წლებისათვის გამოაქვეყნა. თითქოს შეუძლებელია აღამიანმა უფრო ზუსტად, ღრმად და ამაღლვებლად გადმოცეს გულისტივილი, ჭოქმანი და ოცნებანი უცხოეთიდან სამშობლოში დაბრუნებული მოღვაწისა, რომელსაც გადაუწყვეტია თავის ხალხს სიკეთე მოუტანოს და არ იცის, გაუგებენ თუ არა თანამემამულენი ამ კეთილშობილურ მისწრაფებას. „როგორ შევეყრები მე ჩემს ქვეყანას და როგორ შემეყრება იგი მე, ვიფიქრე. რას ვეტყვი მე ჩემს ქვეყანას ახალს და რას მეტყვის იგი მე? ვინ იცის: იქნება მე ჩემმა ქვეყანამ ზურგი შემაქციოს, როგორც უცხო ნიადაგზედ გადარგულსა და აღზრდილსა? იქნება ზურგიც არ შემომაქციოს. იქნება მიმითვისოს კიდეცა, რადგანაც ჩემში მაინც-და-მაინც ჩემი ქვეყნის ღვრიტაა დადებული; მაგრამ მაშინ რა ვქნა, რომ ჩემმა ქვეყანამ მამიულოს და მიაშბოს თავისი გულის-ტკივილი, თავისი გლოვის დაფარული მიზეზი, თავისი იმედი და უიმედობა, და მე კი, მის ენას გადაჩვეულმა, ვერ გავიგო მისი ენა, მისი სიტყვა?“¹.

პირველსავე აღძრულ კითხვას მწერალმა აქვე გასცა პასუხი. სამშობლომ, ხალხმა მწერალს თავისი სატკივარი და გულისწადილი მოხვეის პირით გააცნო: „ჩვენი თავი ჩვენდავე გვეყუდნეს“ — ასეთი იყო ილიას გამყოლის ნატვრა, ეს სიტყვები მწერალმა ღრმად ჩაიმარხა გულში და ცხოვრების დევიზად გაიხადა. შინაგანი რწმენა ილიას გზაშივე უკარნახებდა, რომ მშობლიური ქვეყანა მიიღებდა და შეითვისებდა კიდევ, იმიტომ, რომ მისი სული და ხორცი იყო.

ცხოვრების აზრს ილია მშობლიური ქვეყნის განახლებისათვის

¹ ილია ქავეკაეაძე, თხზ., ტ. 2, გვ. 11—12.

ბრძოლაში ხედავდა. ეს მან შესანიშნავად გამოხატა კიდეც ცივი მყინვარისა და მქუხარე თერგის დიდებულ შედარებაში. „დალოცა ღმერთმა ისევე თავზედ ხელაღებული, გიჟი, გადარეული, შეუპოვარი და დაუმონავე მღვრიე თერგი. შავის კლდის გულიდამ გადმომსკდარი მოდის და მობღავის და აბღავლებს თავის გარეშემოსა. მიყვარს თერგის ზარიანი ხუილი, გამალებული ბრძოლა, ღრტვინვა და ვაი-ვაგლახი. თერგი სახეა ადამიანის გაღვიძებულის ცხოვრებისა, ამღლელებელი და ღირსაცნობი სახეც არის: იმის მღვრიე წყალში სჩანს მთელის ქვეყნის უბედურების ნაცარ-ტუტა, მყინვარი და უკვდავებისა და განცხრომის დიდებული სახეა: ცივია—როგორც უკვდავება და ჩუმი — როგორც განცხრომა. ...ნეტავ შენ, თერგო! იმითი ხარ კარგი, რომ მოუსვენარი ხარ. აბა პატარა ხანს დადევ, თუ მყრალ გუბედ არ გადაიქცე და ეგ შენი საშიშარი ხმაურობა ბაყაყების ყიყინზედ არ შეგეცვალოს. მოძრაობა და მარტო მოძრაობა არის, ჩემო თერგო, ქვეყნის ღონისა და სიცოცხლის მომცემი...“¹ ეს სიტყვები ზედმიწევნით სწორად ასახავენ ილიას განწყობილებას, რომელმაც მშვიდი განცხრომისა და ინერტიულობის წინააღმდეგ ბრძოლა პეტერბურგიდანვე დაიწყო. სამშობლოში დაბრუნების წინ ცხოვრების გზა ილიას თერგით მშფოთვარედ წარმოუდგებოდა. მაღალი, მაგრამ უგრძნობელი და ცივი მყინვარის მღვრიე, დაუდგრომელ და ბობოქარ თერგთან შედარებით ილია ჭაგჭავაძემ გახსნა ის დიდი განსხვავება, რასაც საქართველოს გუშინდელ და ხვალინდელ ცხოვრებაში გულისხმობდა. უშფოთველი მყინვარი — მისთვის უმოძრაო, ძილს მიცემული, ამ ქვეყნიური მოვლენებისადმი გულგრილი რამ იყო, ხოლო მღელვარე, დაუდგრომელი თერგი—თაობა, რომელიც შეუპოვრად და გაბედულად შემოდრიოდა ქართული სასომიხდილი ცხოვრების სარბიელზე, ილია ჭაგჭავაძემ ამ დიდებულ სტრიქონებში ბრწყინვალედ გადმოშალა თერგდალეულთა მოქმედებითი ფილოსოფია.

აქვე ილიამ მოგვცა დიდებული შედარება დღისა და ღამისა, ძილისა და დაუდგარი ფაცი-ფუცისა, სადაც ისევე, როგორც მყინვარისა და თერგის შედარებაში, მისი მშობლიური ქვეყნის კონკრეტული სინამდვილე ჩააქსოვა. „წარიღეთ ეს ბნელი და მშვიდობიანი ღამე თავის ძილითა და სიზმრებითა და მომეცით მე ნათელი და მოუსვენარი დღე თავის ტანჯვითა, წვალებითა, ბრძოლითა და ვაი-ვაგლახითა! — წერდა განახლების გრიგალის დიდი მომღერალი და თავისი ქვეყნის ხვალინდელი დღის ოპტიმიზმით შთაგონებული, იქვე

¹ ი. ჭაგჭავაძე, თხზ., ტ. 2, გვ. 20—21.

დასძენდა: „გათენდა და გაიხმაურა ქვეყანამ ადამიანის ხმითა. ღღემ დაიწყო თავისი დაუდგარი ფაცა-ფუცი, კარგია გაღვიძებული ადამიანი!.. მაგრამ უფრო უკეთესია ადამიანი, რომელსაც ძილშიც არა სძინავს. ქვეყნის უბედურებით გულალტყინებულსა... ჩემო ლამაზო ქვეყანავ არიან ამისთანანი შენში? მე მოვნახავ და თუ ვიპოვე, ვეთაყვანები“¹

ილიას ვარაუდი გამართლდა. ქართული საზოგადოებრივი აზრი შეჩოჩქოლებული და თერგივით ყალუხე შემდგარი დახვდა. ქვეყანა იღვიძებდა, თვალებს იფშენებდა. მართალია, მოწინააღმდეგეთა ბანაკი მკიდროდ იყო დარაზმული და ერთსულოვნად მოქმედებდა, მაგრამ გაბედული მებრძოლენი ამან ვერ შეაშინა. ილიას გარშემო შემოკრებას იწყებდნენ პროგრესულად მოაზროვნე ადამიანები, რომელთაც ახალი ჟურნალის დაჯრების იდეა ალაფრთოვანებდა და მზად იყვნენ ძველისა და დახვესებულობის წინააღმდეგ ილიას მხარდამხარ ებრძოლათ.

1861—1862 წელი ახალი ჟურნალის გამოცემის სამზადისს დასჭირდა. ჟურნალის გამოცემა მაშინ იმდენად ძნელი და რთული იყო, რომ, ნ. ნიკოლაძისა არ იყოს, რკინიგზის გაყვანას აღემატებოდა, საქმეს ისიც ართულებდა, რომ კონსერვატორთა ბანაკი ცდილობდა საზოგადოებრივი აზრი წინასწარ განეწყო ახალი გამოცემის წინააღმდეგ. თერგდალეულებმა ამის გამო კონსერვატორებს პეტერბურგიდანაც ყიჟინა დასცეს. კეთილშობილური როლი შეასრულა გრ. ორბელიანმა, რომელმაც, მიუხედავად იმისა, რომ თერგდალეულებს ძირითად საკითხებში არ თანაუგრძნობდა, ჟურნალის გამოცემა არ შეუფერხა და თავისი ვიზით 1862 წლის თებერვალში ახალ მიმართულებას გზა გაუხსნა².

1862 წლისათვის უკვე ჩამოყალიბდა ჟურნალის სარედაქციო ბირთვი, რომელშიც ილიასთან ერთად შედიოდნენ პეტრე უმიკაშვილი, ვ. თულაშვილი, დავ. ყიფიანი, პეტრე ნაკაშიძე, ი. წინამძღვრიშვილი, მიხ. ჩიკოძე და სხვები; ეს ბირთვი ილიას მეთაურობით სისტემატურად თათბირობდა, ამზადებდა და არჩევდა მასალებს პირველი ნომრისათვის, მსჯელობდა თერგდალეულთა ეროვნულ პროგრამაზე, მისი განხორციელების გზებს სახავედა. ერთი სიტყვით, თერგდალეულთა იდეურმა მიმდინარეობამ ილია ჭავჭავაძის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ პეტერბურგიდან საქართველოში გადმოი-

¹ ი. ჭავჭავაძე, ტ. II, გვ 22—23.

² პაატა გუგუშვილი, ქართული ჟურნალისტიკა. თბილისი, 1941, გვ. 302.

ნაცვლა, ძირითადი ბინა აქ დაიმკვიდრა. მას შეუერთდა პროგრესულად მოაზროვნე ახალთაობა, მიუხედავად იმისა, რომ ბევრ მათგანს თერგის წყალი არ ჰქონდა დაღეული *.

არანაკლები სამზადისი იყო პეტერბურგის ქართველ სტუდენტთა წრეშიც, რომელსაც ქართული ჟურნალის გამოცემა აღაფრთოვანებდა და მათ კეთილშობილურ ოცნებებს ფრთებს ასხამდა, მაშინ პეტერბურგში მყოფი ნ. ნიკოლაძე ასე გადმოგვცემს ამ განწყობილებას: „ყველა გრძნობდა, ყველამ იცოდა, რომ „საქართველოს მოამბეს“ უნდა ჩაედგა ჩვენი ახალგაზრდობისათვის ახალი დროების სული, ეჩვენებინა გზა, შეექმნა ახალი სასიყვარულო მიზანი — მამულის, საზოგადოების სიკეთე და ღირსება“¹.

1863 წლის 7 თებერვალს გამოვიდა ჟურნალის პირველი ნომერი „საქართველოს მოამბის“ სახელწოდებით. ყდის ეპიგრაფი აღებული იყო მარკოზის სახარებიდან და მკითხველს მიანიშნებდა, რომ ჟურნალი ქართული საზოგადოებრივი აზრის გაზაფხულს მიესალმებოდა, „ხოლო ლელვისაგან ისწრაფეთ იგავი ესე: „რაჟამს იგი რტონი დაჩჩვიან და გამოვალნ ფურცელნი, უწყოდეთ, რამეთუ ახლო არს გაზაფხული“.

ჟურნალის სახეს და მიმართულებას სრულყოფილად ასახავს ილია ჭავჭავაძის შესავალი წერილი, რომელიც ერთ-ერთი საუკეთესოთაგანია საერთოდ მის პუბლიცისტურ შემოქმედებაში.

ილია ჭავჭავაძეს, როგორც ჩანს, მიზნად დაუსახავს მისი თაობის დემოკრატიული იდეოლოგიისათვის ფილოსოფიურ-სოციოლოგიური დასაბუთება მიეცა. აღამიანთა საზოგადოების შინაგანი ბუნების ახსნაში მწერალს გამოყენებული აქვს რევოლუციურ-დემოკრატიული ესთეტიკური აზროვნების საგანძური. სტატიაში ფართო მკითხველისათვის გასაგები ენითაა გაშლილი მსჯელობა ცხოვრების, აზროვნების, მეცნიერების, ხელოვნების ურთულეს საკითხებზე და კონკრეტული მაგალითების მომარჯვებით ახსნილია ცხოვრების დაუცხრო-

* „საქართველოს მოამბის“ შესახებ ქართველ მკვლევარებს ს. ხუნდაძეს, პ. გუგუშვილს, ა. კიკვიძეს, დ. გამეზარდაშვილს, პრ. რატიანს, ვ. გაგოიძეს, შ. დუდუჩავას, გ. ჭიბლაძეს ბევრი აქვთ დაწერილი. განსაკუთრებითა აღსანიშნავია პროფ. ალ. კალანდაძის სპეციალური მონოგრაფია „საქართველოს მოამბე“, სადაც დაწვრილებითაა განხილული ჟურნალის გამოცემის ორგანიზაცია და იდეური მიმართულება. ჩვენ ამ ჟურნალის განხილვისას მხოლოდ ერთ მიზანს ვისახავთ—ვეჩვენოთ მისი როლი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამის პროპაგანდის საქმეში. ცხადია, იმ მიღწევათა გამოყენებით, რაც ამ ჟურნალის შესწავლის საქმეში ქართულ ისტორიოგრაფიას გააჩნია.

¹ ნ. ნიკოლაძე, ჩვენი მწერლობა, კრებული, 1872, 10—12, გვ. 154.

მელი წინსვლა-განვითარების პროცესი, ამ პროცესში მეცნიერებისა და ხელოვნების როლი და დანიშნულება. ზოგად-თეორიული საკითხების განხილვის შემდეგ მწერალი ქართული ცხოვრებისა და აზროვნების კონკრეტულ საკითხებზე გადადის და არაჩვეულებრივი ლოგიკურობით ასაბუთებს „ცისკრის“ მესვეურთა იდეოლოგიის დრომოკმულობას და ახალი ქურნალის იდეური მიმართულების მიზანშეწონილობას.

ილიას ღრმად სწამს, რომ ადამიანთა საზოგადოება მუდამ ზრდას, განვითარებას, ცვლილებას განიცდის. პუდმივი მოძრაობა ცხოვრების ძირითადი დამახასიათებელი თვისებაა. ცხოვრება რაც გუშინ იყო, ის დღეს აღარ არის, „იგი იცვლება, წინ მიდის და მოაქვს განახლება ყოველისთვის“¹. მასთან ერთად იცვლება წესი, ჩვეულება, აზრი, გრძნობა, ენა, რომელიც მათი გამომხატველია. ყოველ ეპოქას თავისი აზრი, თავისი ჭეშმარიტება, თავისი კანონი აქვს. ის რაც გუშინ „დაურღვეველი ჭეშმარიტება იყო“, დღეს „გაუთლელ შეცდომად მიგვაჩნია“. ცხოვრების მუდმივი ცვალებადობის წამოყენებული დებულება ყრმის ზრდა-განვითარებასთან, ბუნებაში წლის დროთა მონაცვლეობასთანაა შედარებული. „ცხოვრებასაცა აქვს თავისი შემოდგომა და გაზაფხული, როგორათაც ბუნებასა. მაცხოვრებელია პირველი ქროლა გაზაფხულის პირველი დილისა. მაშინ ცა და ქვეყანა ერთი-ერთმანეთს შეჰხარია; უფრო მაცხოვრებელია პირველი ქროლა ახალის ცხოვრებისა — ეგ ახლად დაბადებულის ყმისა, რომელსაც ძველი ცხოვრება ისე უნდა შეჰხაროდეს, როგორც ძუძუმძღველი დედა შეჰხარის ახალ-გალვიძებულ ბავშვსა“².

უდაოა, რომ მწერლის ეს სიტყვები ქართულ საზოგადოებრივ აზრში გაბატონებულ კონსერვატულ შეხედულებათა წინააღმდეგაა მიმართული. კონსერვატორები ხომ სიძულვილით შეხვდნენ ახალი აზრის დაბადებას, მასში ვერ დაინახეს შინაგანი ურყევი კანონი ცხოვრებისა. „მიმდევარი წინამსვლელებზედ ყოველთვის უფრო სრულია, უკეთესი და მშვენიერი, თუ რომ ცხოვრების ვითარების და გარემოების გავლენა ადრე და მალე არ დაუხლართავს გზასა და ზრდას არ დაუშლის“ — ამბობს ილია ჭევით და ამით კონსერვატორებს ნათლად უსაბუთებს მათი პოზიციის ცხოვრების კანონებთან შეუთავსებლობას, მათი ბრძოლის განწირულობას; რადგან ცხოვრების თესლზე ახლად ამოსულ მცენარეს ძირი ღონიერი აქვს და „რაც უნდა ფეხი დააქირო და სრესო, მაინც გაარღვევს ღღესა თუ ზვალ

¹ ი. ქავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 56.

² იქვე.

დედამიწასა“¹. ილია ჭავჭავაძე აქ იმოწმებს ლაიბნიცის. ცნობილ სიტყვებს „აწმყო, შობილი წარსულისაგან, არის მშობელი მომავალისა“, რომელიც მან ადრე, 1858 წელს პეტერბურგში დაწერილ ლექსს „ქართულის დედას“ ეპიგრაფად წარუმძღვარა, რომ ამით ცხოვრების მუდმივი ცვალებადობა და ზეალმავალი განვითარება დაასაბუთოს.

ილიას სწამს, რომ უბედურია ხალხი, რომელსაც მუდმივი განახლების შინაგანი ენერგია არ გააჩნია, რომელიც შემოდგომის სიბერეს მოუცავს და გაზაფხულის მოლოდინით არ სულდგმულობს. ასეთი ხალხი „მისჩანჩალებს სამარისაკენ, ბოლოს მივა და აღიგვება, როგორც მტვერი დედამიწის ზურგიდან“².

ეს, როგორც პროფ გ. ჯიბლაძე მიუთითებს, — იყო მკაცრი, მაგრამ ჭეშმარიტებით საესე განაჩენი, რომელიც ი. ჭავჭავაძეს თითქოს ზოგადად ჰქონდა გააზრებული, მაგრამ უაღრესად კონკრეტულ დამიზნებას გულისხმობდა. ის პირდაპირ, მოურიდებლად ეუბნებოდა იმ დროს საღათას ძილს მიცემულ მშობელ ერს: თუ არ გავიღვიძებ, თუ წინსვლის სურვილი არ გვექნება, თუ არ განვახლდებით, დალუპვისაკენ სელა არ შეჩერდება და ძოვისპობითო. უფრო ძლიერი თვითგანსჯა მაშინ წარმოუდგენელი იყო და უფრო მკაცრი ეროვნული თვითკრიტიკითაც არავინ გამოსულა³.

ილია შემდეგ კითხვას აყენებს: „რა აახლებს, რა სცელის, და — თუ ცხოვრება ჩანმრთელია, — რას მიყავს წინ?“ და იქვე უპასუხებს: „ცოდნასა, მეცნიერებასა, რომელნიც თვითვე ცხოვრების ნაყოფნი არიან“⁴. ცხოვრება საფუძველია, ცნობიერება ზედნაშენი, მაგრამ მხოლოდ მათი აქტიური ურთიერთშემოქმედების ვითარებაში იზადება პროგრესი. „ცხოვრება ძირია, ხელოვნება და მეცნიერება მასზედ ამოსული შტოები არიან — ამბობს ილია, — როგორც მიწიდან ამოხეთქილი შტოები ისხამენ ნაყოფსა და როცა სათესლედ მოჰსწევენ, ისევ მიწას გადმოსცემენ, რომ ახალი ძირი გაიკეთონ და ამ ძირმა სხვა ახალი შტოები ამოხეთქოს, აგრეთვე ცხოვრებაზედ ამოსულნი შტოები — მეცნიერება და ხელოვნება — ისხამენ ზედ ცხოვრების ნაყოფსა და როცა მოასწევენ სათესლოდ, ისევ ცხოვრებასვე გადმოსცემენ ახალის ცხოვრების გამოსაკვანძავად“⁵. მარქსამდელ ფილოსოფიაში ძნელია მოიძებნოს სხვა მოაზროვნე, რომელსაც ასე

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 58.

² იქვე, გვ. 59.

³ გიორგი ჯიბლაძე, ილია ჭავჭავაძე, მონოგრაფია, გვ. 587.

⁴ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 59.

⁵ იქვე, გვ. 62—63.

სწორად, ნათლად, ხატოვნად და გასაგებად ჩამოეყალიბებინოს ყოფიერებისა და ცნობიერების ურთიერთდამოკიდებულება, ყოფიერების პირველადობა, მაგრამ ამასთან ცნობიერების უალრესად აქტიური როლი ყოფიერების მიმართ.

ფილოსოფიის ამ უპირველეს და ურთულეს საკითხს რომ ეხება, ილია ქავჭავაძე შესანიშნავად ხსნის აგრეთვე დიდი ადამიანის — გენიოსის წარმოქმნის პირობებს, მის დანიშნულებას, მის როლს ცხოვრების წინსვლა-გარდაქმნის დაჩქარების საქმეში.

ილიას აზრით, გენიოსი ცით მოვლენილი პიროვნება როდია, იგი თავისი დროების შვილია, მაგრამ სხვებთან შედარებით უფრო მომწიფებული. გენიოსი „გვიხსნის მას, რაც თვითონ ცხოვრებას ამოურიყავს თავის მდინარეობაში“, რაც თავის დაუდგრომელ დუღილშია მოუგდია ზედაპირზედა“¹. გენიოსი თავისი ხალხის ძუძუთა გამოზრდილი, ხალხის მიერაა საასპარეზოდ მომზადებული. იგი საჭიროების შემთხვევაში გამოდის სარბიელზედ და „თავისი გამჭრიახი თვალით თავიდან ბოლომდინ განსკვრიტავს, გაანათლებს იმ შემოგროვილსა, და ყოველს ცხოვრების კითხვას მისცემს შესაფერს პასუხს, ყოველს ფაქტსა კეშმარიტ მნიშვნელობას, ყოველს მიმართულებას — კუთვნილ გზასა და ღონისძიებასა, ერთის სიტყვით, ახსნის, ცნობაში მოიყვანს მას, რაც ჩვენს შორისვე იყო და არ გვეცმოდა. მაშინ იგი გამოანგრევს ძველის საძირკველსა და, ახლის საძირკველში რაკი ქვას დაამკვიდრებს, მიანებებს საქმეს უმსცროსთა მუშაკთა“².

დავას არ იწვევს, რომ დიდი ადამიანის შესახებ ასეთი წარმოდგენა საზოგადოებრივი ცხოვრების მატერიალისტურ გაგებაზეა დამყარებული და იგი რევოლუციურ-დემოკრატიული აზროვნების საუკეთესო მონაპოვარს წარმოადგენს.

საზოგადოებრივი პროგრესის საქმეში მეცნიერებისა და ხელოვნების მაღალი დანიშნულების ამ ზოგადი დებულებების დასაბუთების შემდეგ, ილია ხალხში მისი გავრცელების საშუალებებს ეხება. პირველ რიგში იგი სასწავლებლებსა და სკოლებზე მიუთითებს, მაგრამ იქვე შენიშნავს: სამწუხაროდ, „იმათამდინ ისე ცოტას მიუწვდება ფეხი, რომ დანარჩენ ხალხის რიცხვთან რომ შევადაროთ ის ცოტა — წვეთი იქნება ზღვაში. შუამავლად მეცნიერებისა ერთი მხრით და ხალხისა და ცხოვრებისა მეორის მხრით ლიტერატურა გამოდის, — ამბობს ილია, — მაგრამ ლიტერატურაც სწრაფად ვერ ავრ-

¹ ი. ქავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 57.

² იქვე, გვ. 61.

ელებს მეცნიერებას ხალხში, „მისი ენა დაშორდა ხალხის ენასა“. ილიას მიაჩნია, რომ მეცნიერების ხელოვნების ნაყოფის მოკრეფა ყველასათვის პოპულარული ლიტერატურით, პირველ რიგში საზოგადო ჟურნალის საშუალებით შეიძლება მხოლოდ. „როცა ხალხს უნდა და ვერ მისწვდომია მეცნიერების ნაყოფსა, მაშინ ხალხის საშველად სხვათა შორის გამოვა ჟურნალიცა“. ილიას მიაჩნია, რომ რამდენადაც ცხოვრება — ეს დედა ყოველი საქმისა, — ძლიერია და ღონიერი, იმდენად დიდია და უხვი ნაჭირნახულევი და მოსაველი. დიდ ჭირნახულს ერთი ჟურნალი ვერ გასწვდება. ამიტომაც განათლებულ ქვეყნებში ბევრია ჟურნალები, რომლებიც ცხოვრების მოსაველს სხვადასხვა მხრივ სინჯავენ, სხვადასხვა მხრივ ცნობაში მოჰყავთ¹. ილიას ეს სიტყვები ახალი ქართული ჟურნალის გამოცემის აუცილებლობას ასაბუთებს და მკითხველის გულისწყრომას მიმართავს იმათ წინააღმდეგ, რომლებიც „საქართველოს მოამბეს“ წინ გადაელობნენ. „ცისკარს“ — გულისწყრომით მიუთითებს ილია — „ყველაზე უფრო უნდა გახარებოდა, რომ მოძვე ებადება, მშველელი უჩნდება“; ის კი „ჰგავს იმ ანგარების მოყვარე ძმასა, რომელსაც ძმის დაბადება იმიტომ სწყინს და გულს უხეთქს, რომ შიშობს, ვაი თუ საცხოვრებელი შუაზედ გამიყოსო“².

თერგდალეულთა სამოქმედო პროგრამა სტატიაში სისრულითაა ახსნილი და დასაბუთებული. „ჩვენი საქმე საქართველოს ხალხის ცხოვრებაა; მისი გამჭობინება ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილია... ჩვენ ისე არ გავებრიყვდებით, რომ ჩვენ საკუთარ წესზედ მოვიდნოდით ცხოვრების გატარება. თვითონ ცხოვრება აღმოშობავს ხოლმე თავისათვის წესსა, განსაზღვრავს ხოლმე თავის რჯულსა და კანონსა, — მხოლოდ ამ კანონსა გაგება უნდა, გამოფენა საქვეყნოდ და შეძლებისამებრ გზის გახსნა, რომ მისი წარმოება არაფერმა არ შეაყენოს. ამიტომაც ჩვენი „მოამბის“ უმთავრესი საგანი აწინდელი ცხოვრება იქნება თვისი სრულის წარმოებითა, სრულის ვითარებითა“. ახალი ჟურნალი ილიას აზრით უნდა „თვალგაფაციცებით თან აჰყვეს აწინდელ ცხოვრებასა, რათა ყოველ აღმოშობილ ფაქტსა თვალსა და გონებას ადევნოს, ყოველ აზრის საკეთილო მოძრაობას გზა მისცეს, ყოველიფერი შენიშნოს და ყოველიფერს პასუხი გასცეს, ერთი სიტყვით, უშველოს ცხოვრების წინ ფეხის გადადგმას გასამჭობინებლად, გასაკეთებლად“³.

¹ ი. ჰავეკავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 65—66.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 67.

ახალი თაობის მიზანდასახულებას მაშინდელი ცენზურის სასტიკი ზედამხედველობის პირობებში უკეთესად ვერავინ გამოხატავდა. „საკეთილო მოძრაობის“ ქვეშ ილია რუსეთის იმპერიაში აზვირთებულ მღელვარებას გულისხმობდა. ასეთივე მოძრაობა საქართველოშიც იწყებდა მომწიფებას. ქართული მწერლობა ასეთ გარდამტეხ ვითარებაში, ილიას აზრით, ვალდებული იყო დაეჩქარებინა ხალხის შემართება, დახმარებოდა მას წინ წაედგა ფეხი ცხოვრების გასაუმჯობესებლად.

სტატია შესანიშნავად აყალიბებს თერგდალეულთა კრედოს მეცნიერებასა და ხელოვნების დანიშნულებაზე. ავტორს არ სწამს ხალხის ცხოვრებიდან მოწყვეტილი, კაბინეტში ჩაკეტილი და გარემოს გულგრილი მეთვალყურე მეცნიერი-მწიგნობარი, რომელიც „წარტოლვილი ქეშმარიტების ძიებაში“ ავარჯიშებს თავის გონიერებას. „მეცნიერებას და ხელოვნებას მოვთხოვთ — ამბობს მწერალი, — არსებითსა პურსა ცხოვრებაში გამომცხვარსა და მშვიერთათვის მოსახმარესა და გამოსადეგსა. მეცნიერებამ უნდა გვიშველოს თავის გამოცნობილ ქეშმარიტებებით ცხოვრების ახსნა და გაგება; მან უნდა მოგვცეს პირდაპირი პასუხი ყოველ საჭირო კითხვაზედა“¹. აქედან სრულიადაც არ გამომდინარეობს ის აზრი, თითქოს ილია ზოგადთეორიულ საკითხებში ჩაფლულ მეცნიერ-მწიგნობართა წინააღმდეგი იყოს. მაგრამ მას მხედველობაში აქვს კონკრეტული ვითარება თავისი ქვეყნისა, სადაც თითო-ოროლა კაცი თუ მოიძებნება მეცნიერულ ცოდნას დაუფლებული. ამ ერთეულებს კი, როცა მთელი ხალხი უმეცრების წყვდიადშია ჩაფლული და მას სინათლის შუქი სჭირდება წინ რომ წავიდეს, უფლება არ აქვთ განყენებულ საკითხებზე სწერონ, ისინი პირველ რიგში ხალხის საჭიროებაზე უნდა ზრუნავდნენ, ცხოვრებისეულ მოვლენებთან დაკავშირებულ კითხვებზე უნდა პასუხობდნენ და გზის მანათობელ შუქურად მოეცლინონ თავიანთ ქვეყანას.

ილიას ასევე არ სწამს ხალხისაგან განზე გამდგარი, ცხოვრებისეული საკითხებიდან მოწყვეტილი, თანამემამულეთადმი გულგრილი შემოქმედი — ხელოვანი, რომელიც ბუღბუღივით უაზროდ შტვენს და ვარსკვლავების ცაში დაფრინავს. მან შესანიშნავად იცის, რომ მსოფლიო ლიტერატურაში ფეხმოკიდებულია ლიტერატურული მიმდინარეობა „წმინდა ხელოვნების“ დევიზით და იგი საზოგადოებისათვის მავნედ მიაჩნია. ავტორი არც იმ ქართველ მწერლებს თანაუგრძნობს, რომლებიც თვალების სრესით განგებ იდენენ

¹ ი. ქავჭავაძე, თბ., ტ. 3, გვ. 68.

ცრემლსა, „ოზვრის კვამლით“ ხალხს თვალეზსა სწვავენ და „ღრუბ-
ლებში ცურავენ“ და ხალხში არა თუ საბრძოლო სულისკვეთებას
აღვივებენ, არამედ პირიქით, აღუნებენ მის ენერგიას, ქმნიან ძილის,
მოსვენებისა და სიმშვიდის განწყობილებას. ხელოვნებას იმას მოვთ-
ხოვთო — ამბობს მწერალი, — რომ სარკესავით ცხოვრება გადმოი-
ცეს, რათა „სიკეთეც და სიცუდეც ჩვენი დავინახოთ“. ახალი თაო-
ბის მანიფესტად გაისმის სტატიაში სიტყვები: „ღრთა, ხელოვნებამ
თავი დაანებოს უგემურ ღმეჭასა და თვალეზის სრესასა, ეგება ცრემ-
ლი მომივიდესო; ღრთა ჩავიდეს ცხოვრების მდინარის ძირშია, იქ
მონახოს შიგ მდებარე აზრი თავის ცხოველ სურათებისათვის. იქ,
ცხოვრების ძირში, ის იპოვის ბევრ მარგალიტსა და უფრო ბევრ
ლექსა და ლაფსა; არც ერთის გამოხატვა არ უნდა აშინებდეს ხე-
ლოვნებასა და არც მეორისა, არც ერთის გამოთქმა და არც მეორი-
სი არ უნდა აშინებდეს ჟურნალსა“¹

აქ კრიტიკული რეალიზმის მთელი ესთეტიკური კრედოა გადმოშ-
ლილი. ილიას თაობამ ამ დევიზით დაიწყო ახალი საფეხური ქართულ
ლიტერატურაში. პოეტის, მწერლის დანიშნულებაზე ასეთი თვალ-
საზრისი ილია ჭავჭავაძეს და მის გარშემო შემოკრებილ შემოქმედე-
ბით ახალგაზრდობას მტკიცედ შეუმუშავდა ჯერ კიდევ სტუდენტო-
ბის პერიოდში. ამის თვალსაჩინო დადასტურებაა ლექსი „პოეტი“,
რომელიც ილიას 1860 წელს დაუწერია პეტერბურგში. ამ ლექსში
არაჩვეულებრივი მხატვრული სისრულით და პუბლიცისტიკური
პირდაპირობითაა გადმოშლილი დანიშნულება პოეტისა, რომელსაც
თერგდალეულები მთელი შემოქმედებითი ცხოვრების მანძილზე
ურყევად იცავდნენ:

„მისთვის არ ვმღერ, რომ ვიმღერო
ვით ფრინველმა გარეგანმა;
არა მართო ტყბილ ხმებისთვის
გამომგზავნა ქვეყნად ცაშა.
მე ცა მნიშნავს და ერი მზრდის,
მიწიერი ზეციერსა;
ღმერთთან მისთვის ვლაპარაკობ,
რომ წარუძღვე წინა ერსა.
ღიდის ღმერთის საკურთხეელის
მისთვის ღვივის ცეცხლი გულში,
რომ ერისა მოძმედ ვიყო.
კმუნებასა და სიხარულში;
ერის წყლული მაჩნდეს წყლულად.

¹ . ი. ჭ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. 3, გვ. 68—69.

მეწოდეს მის ტანჯვით სული,
მის ბედით და უბედობით
დამედაგოს მტკიცე გული...
მაშინ ცილამ ნაპერწკალი
თუ აღმიფეთქს გულში ცეცხლსა,
მაშინ ვიმღერ, მხოლოდ მაშინ
მოესწმენდ ერსაც ტანჯვის ცრემლსა! ¹.

ილიას ეს ლექსი „საქართველოს მოამბის“ მეოთხე ნომერში დაიბეჭდა. იგი მხატვრულ ფორმებში აშუქებდა თერგდალეულთა ესთეტიკურ შეხედულებას პოეზიის დანიშნულებაზე. პოეტის მოწოდება ასევე ესმოდა აკაკის, რომელიც მას „გარემოების“ საყვირს უწოდებდა. ლიტერატურის დამრავმველ როლზე არაერთგზის მიუთითებდნენ დანარჩენი თერგდალეულებიც.

შესავალ სტატიაში ილია ჭავჭავაძემ „საქართველოს მოამბის“ მკითხველი საზოგადოება და კომპლიმენტებს შეჩვეული ლიტერატორთა წრე გააფრთხილა, რომ მისი სიტყვა მწარე, მაგრამ მართალი იქნებოდა. „ჩვენ ქართველში გვიყვარს მხოლოდ მისი სიკეთე, სიცუდე კი ყველგან საზიზღარია, ქართველი იქნება მისი მექონი, თუ ანგლიელი, სულ ერთია ჩვენთვის, ორივე წყალში გადასაყარნი იქნებიან. ბევრი არიან ჩვენში იმისთანანი, რომელნიც ცდილობენ ჩვენი ცხოვრების სიბოროტის დამალვასა, ეგ იმათ-მოსდით ქართველების უმეცარ სიყვარულის გამო, ის კი არ იციან, რომ დიდი ხანია არის ჩვენში გლეხური ანდაზა: „მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო“... — ლაფი ჩამოვირეცხოთ, ჭუჭყი მოვიშოროთ, რომ მხოლოდ მარგალიტები დავგრჩეს ჩვენი ცხოვრების სასახელოდ“ ² — მოუწოდებდა ქართულ საზოგადოებას ახალი ჟურნალი.

ძნელია გადაჭარბებით შეფასდეს სტატიის მნიშვნელობა საქართველოს მაშინდელი ვითარებისათვის. იგი წარმოადგენდა საბრძოლო მანიფესტს ახალი თაობისა. სტატია გამოკვეთილად აყალიბებდა ჟურნალის პროფილს, მის დანიშნულებას, წერტილს უსვამდა იმ პოლემიკას, რომელიც ადრე „ცისკრის“ ფურცლებზე იყო გაჩაღებული. რადგან ძველი თაობა ახალი მიმდინარეობის ამ ძლიერ არგუმენტაციას ვერაფერს დაუპირისპირებდა. მართებულად შენიშნავს პროფ. დ. გამეზარდაშვილი, რომ ი. ჭავჭავაძის სტატია „საქართველოს მოამბეზედ“ იყო უაღრესად საყურადღებო მოვლენა ჩვენი საზოგადოებრივი აზრის განვითარების ისტორიაში. იგი იყო არა მარ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თბ., ტ. 1, გვ. 61.

² იქვე, ტ. 3, გვ. 70.

ტო მისი ჟურნალის, არამედ ქართული კრიტიკული რეალიზმის საბრძოლო პროგრამა საერთოდ. ამდენად იგი იყო კრიზისის გზაზე მდგარი რომანტიზმის ესთეტიკური პრინციპებისა და ყოველი ჯურის არქაისტთა და კონსერვატორთა უბადრუკი „თეორიების“ პრინციპული და მეცნიერულად დასაბუთებული უარყოფა. ამის შემდეგ „ცისკრის“ პოლემისტებს აღარ შეეძლოთ ძველი მეთოდებით ეწარმოებიათ ბრძოლა ი. ჭავჭავაძის წინააღმდეგ, მათ უკვე იგრძნეს ნამდვილი ძალა და მომზადება „ბელინსკის ტომებით შეიარაღებული სტუდენტისა“¹.

„საქართველოს მოამბემ“ ერთი წელი იარსება და ბოლომდე აღებული გეზის ერთგული დარჩა.

შესავალში წამოყენებული ესთეტიკური პრინციპები ჟურნალს უფრო ფართოდ აქვს გაშლილი სტატიაში „სფირიდონისა და თადეოსის ბაასი“, რომელიც მე-5, მე-6, მე-7 და მე-8 ნომრებში დაიბეჭდა. ამ ვრცელ, ენობრივად დახვეწილ, ძარღვიან სტატიაში, რომელიც შესავლის შემდეგ ყველაზე საუკეთესო პუბლიცისტურ ნარკვევად შეიძლება ჩაითვალოს, პოეზიის დანიშულების ვრცელი ანალიზის შუქზე შეფასებულია ჟურნალ „ცისკრის“ ლიტერატურული პროდუქცია². სტატიაში, ბ. ბელინსკის ესთეტიკურ პრინციპების მოშველიებით, დასაბუთებულია ქართული ენის არქაიზმებიდან გაწმენდის, მისი ლექსიკური ფონდის გამდიდრების, ეპოქის მოთხოვნების შესაბამისად მისი რეფორმის დროულობა. მითითებულია კრიტიკის აუცილებლობაზე რადგან „ვერც ერთი ჟურნალი უკრიტიკოდ ვერ იცოცხლებს, კრიტიკა არის იმისი გზის მაჩვენებელი, იმისი წინამძღოლი, იმისი სინათლე და დამრიგებელი“, „ცისკრის“ ლიტერატურული პროდუქციის განხილვის ფონზე, სადაც ავტორი ილიასეული პრინციპებიდან გამოდის, გამოთქმულია მნიშვნელოვანი მოსაზრებე-

¹ დ. გაგეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, გვ. 363.

² ეს სტატია ჟურნალში გამოქვეყნდა სფ. ჩიტორელიძის ფსევდონიმით. ლიტერატურათმცოდნეებს შორის დღემდე საკამათოა სფ. ჩიტორელიძის ვინაობა. მკვლევართა დიდ ნაწილის აზრით, იგი მიხეილ ყიფიანია — 60-იანი წლების მოღვაწე, მიმართულებით თერგდალელი, ილიას ახლო მეგობარი, რომელმაც ჟურნალის ფურცლებზე გამოაქვეყნა ლერმონტოვის „ჩენი დროის გმირის“ თარგმანი. მკვლევარმა ალ. კალანდაძემ წამოაყენა საკმაოდ საბუთიანი მოსაზრება, რომ „სფირიდონისა და თადეოსის ბაასის“ ავტორია ილია ჭავჭავაძე (იხ. მისი „საქართველოს მოამბე“, გვ. 40—50). (ეს მოსაზრება ადრე პ. ინგოროვცასაც ჰქონდა გამოთქმული, მაგრამ შემდეგ უარკყო). ჩვენ სტატიის ავტორობის საკითხი სპეციალურად არ გვირკვევია, მაგრამ სტილი და შინაარსი ამ სტატიისა გვაფიქრებინებს, რომ ალ. კალანდაძის მოსაზრება ილია ჭავჭავაძის ავტორობის შესახებ, მართებულია.

ბი პოეზიის დანიშნულებაზე, თარგმანზე. ამ სტატიამ ერთხელ კიდევ ცხადყო ქართველი მკითხველის წინაშე ეპოქის მოთხოვნებთან შედარებით „ცისკარის“ ჩამორჩენილობა, მკაცრი მსჯავრი დასდო კონსერვატორთა მოძველებულ შეხედულებებს და რევოლუციურ-დემოკრატიული თვალსაზრისი ლიტერატურულ საკითხებზე ქართველი მკითხველი საზოგადოებრიობისათვის ხელმისაწვდომი გახდა.

ქართული ლიტერატურის იმდროინდელ საჭირბოროტო საკითხებს მიეძღვნა გიორგი წერეთლის სტატია „ცისკარს რა აკაკნებდა“, რომელიც მან ჟურნალს პეტერბურგიდან გამოუგზავნა. თერგდალეულთა საერთო პოზიციიდან გ. წერეთელმა მკაცრად გააკრიტიკა „ცისკარი“ და მიუთითა საერთოდ ქართული მწერლობის ჩამორჩენილობაზე. ლიტერატურის დანიშნულებად გ. წერეთელმა ძველ წყობილებასა და ახალ მოთხოვნილებას შორის გამწვავებულ ბრძოლაში აქტიური ჩარევა და ახლისათვის გზის გაკაფვა მიიჩნია. ევროპის ცხოვრების ფართო მიმოხილვის მაგალითზე გ. წერეთელი საქართველოს ჩამორჩენილობაზე მიუთითებდა და სოციალ-პოლიტიკური ცხოვრების გადახალისების საჭიროებასა და დროულობას ასაბუთებდა.

კრიტიკული რეალიზმის პრინციპებიდან გამომდინარე, გ. წერეთელი მაღალ შეფასებას აძლევს მწერლის, როგორც საზოგადოებრივი მსჯავრმდებლის დანიშნულებას. „მწერალი, ამბობს იგი, არის ერთი თავის საზოგადოების წევრთაგანი, ერთი იმ პირთაგანი, რომლების კრებაც შეადგენს საზოგადოებას, ის არის საზოგადოების ტანჯვის და შევების თანამგრძნობელი“. იგი ვალდებულია „აჩვენოს საზოგადოებას თავისი აზრი ამ ნაკლოვანებების შესახებ, უჩვენოს იმგვარი საშუალებები, რომლებიც მისი ფიქრით საუკეთესო არიან ამ ნაკლოვანებების აღმოსაფხვრელად“¹. „ჩვენ საზოგადოებაში დაიძრა ცხოველი სული, იმას უნდა ცხოველი სიტყვა“² — ასკვნის გ. წერეთელი. ამგვარად, გ. წერეთელმა, რომელიც თერგდალეულთა საბრძოლო პროგრამის მხურვალე პროპაგანდისტი იყო მთელი მისი მოღვაწეობის მანძილზე, ილიას მხარდამხარ, საქართველოს ცხოვრების განახლებაზე, ხალხის ეროვნულ გაღვიძებასა და წინსვლა-განვითარებაზე და ამ დიდ საქმეში ლიტერატურის დანიშნულებაზე გაამახვილა ჟურნალის მკითხველთა ყურადღება.

წინა თავში მივუთითებდით, რომ თერგდალეულთა საბრძოლო პროგრამის პირველ ნაწილს ქართველ ხალხში ეროვნული თვითშეგ-

¹ „საქართველოს მოამბე“, № 5, 1863 წ. მაისი, გვ. 39—61.

² იქვე.

ნების გაღვიძება, მისი კონსოლიდაცია შეადგენდა, რაც პირველ-ყოველისა, ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაციის ნიადაგზე უნდა მომხდარიყო. „საქართველოს მოამბე“ მისი არსებობის მთელ მანძილზე ამ პროგრამული საკითხებით იყო შემოფარგლული და, რამდენადაც ამის საშუალებას ცენზურა იძლეოდა, მამულიშვილობის ცნების აღდგენისათვის, პატრიოტული სულისკვეთების გაღვივებისათვის, უკუღმართი სოციალური რეჟიმის — ბატონყმობის მოსპობისათვის, შრომის განთავისუფლებისათვის იბრძოდა.

„საქართველოს მოამბის“ არსებობის პერიოდში ყველაზე მტკივნეული საკითხი, რომლის გარშემო კონცენტრირებული იყო ქართული საზოგადოებრიობის ყველა სოციალური ფენის ყურადღება, ბატონყმობის გაუქმება იყო. თერგდალეულთა თვალსაზრისით, ამ საკითხის დემოკრატიული პოზიციიდან გადაწყვეტაზე იყო დამოკიდებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შემდგომი ბედი, ეროვნული პროგრამის წარმატება.

1861 წელს თბილისში შეიქმნა „საბატონო გლეხთა მომწყობი ამიერკავკასიის ცენტრალური კომიტეტი“. მეფისნაცვალმა მოიწვია თავადაზნაურთა წინამძღოლები და განუცხადა მთავრობის გადაწყვეტილება გლეხთა განთავისუფლებისათვის მზადების შესახებ. შეიქმნა თავადაზნაურთა სამაზრო კომიტეტები. 1861-63 წლების განმავლობაში რეფორმის პროექტზე ინტენსიური მუშაობა მიმდინარეობდა. თავადაზნაურობის სამაზრო ყრილობებზე, 1862 წლის თ/აზნაურთა საგუბერნიო ყრილობებზე, მთავარ საგლეხო კომიტეტში წარდგენილ მოხსენებებში ნათლად გამომჟღავნდა გათვალისწინებული რეფორმისადმი თავადაზნაურობის მტრული დამოკიდებულება, ქართველი თავადაზნაურობა გლეხთა განთავისუფლებაში თავის გაჩანაგებას ხედავდა და მის განხორციელებას ებრძოდა ყველა საშუალებით. ტიპიურია გორის მაზრის 74 მემამულის თვალსაზრისი: „რა რომ გლეხებს თავისუფლება გამოეცხადებათ, ჩვენი ოჯახები მაშინვე დაეცემა, ჩვენ კარითი კარით უნდა ვეთრიოთ ან მოწყალება ვითხოვოთ. აღარ გვეყოლება მოსამსახურე, აღარც ვენახებისა და მიწის შემუშავებული, აღარც საქონლის მწყემსი და აღარც შვილების აღმზრდელი ძიძა“. ქართველი მებატონეები, ისე როგორც ე. წ. „გოგოლის ტიპის აზნაურები“ რუსეთში, მთელი ძალით ებღუქებოდნენ ძველსა და ღრმომოკმულს, რადგან კაპიტალისტურ ყაიდაზე მეურნეობის მოწყობის საშუალება, გამოცდილება და სურვილი არ გააჩნდათ.

მაგრამ ქართველ თავადაზნაურთა მცირე, უფრო შეგნებულ ნაწილს კარგად ესმოდა, რომ რეფორმა აუცილებელი იყო. ცარიზმი

ამ ღონისძიებას მთელს იმპერიაში ისევ თავადაზნაურობის ინტერესებისათვის ატარებდა. ამ ჯგუფის თვალსაზრისით ამოცანა იმაში მდგომარეობდა, რომ ამ გარდაუვალ რეფორმის ვითარებაში თავადაზნაურობის ინტერესები ნაკლებად შელახულიყო, მას კლასობრივი ბატონობის ძირითადი წყარო — მამული შერჩენოდა. ამ პოზიციაზე იდგა დიმიტრი ყიფიანიც, რომელსაც მთავრობის მიერ დავალებული ჰქონდა საგლეხო რეფორმის პროექტის შედგენა.

კავკასიის მთავარ საგლეხო კომიტეტში წარდგენილი იყო ისეთი პროექტებიც¹, რომლებიც უპირატესად ბურჟუაზიული წრეების პოზიციას ასახავდნენ და, მსგავსად რუსი ლიბერალებისა (ჩიჩერინი, კაველინი, უნკოვსკი, ი. სამარინი და სხვ.) მოითხოვდნენ გლეხთა მიწით განთავისუფლებას; მაგრამ ამ პროექტთა ავტორები მემამულეთა ინტერესებს სრულიად არ ივიწყებდნენ. „გათავისუფლებულ“ გლეხებს მემამულის სასარგებლოდ კვლავ უნდა შეესრულებინათ გარკვეული ვალდებულებანი.

1863 წლისათვის, როცა ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“ გამოვიდა, აზრთა კიდილი საგლეხო რეფორმის გარშემო კულმინაციურ წერტილამდე იყო ასული. ჟურნალ „ცისკრის“ ფურცლებზე მებატონეთა პოზიციის დასასაბუთებლად მრავალი სტატია იბეჭდებოდა. ამ საკითხთან დაკავშირებულ ყველა შეკრებაზე მემამულეთა მუქარა გაისმოდა.

1 ასეთ პროექტთა რიგს ჩვენ ვაქუთვნებთ ე. წ. „კრიტიკულ შენიშვნებს“ და „საერთო კრიტიკულ შენიშვნებს“, რომლებიც „საბატონო გლეხთა ყოფაცხოვრების მომწყობ ამიერკავკასიის ცენტრალურ კომიტეტში“ 1864 წ. აპრილსა და მაისშია შეტანილი. ამ პროექტების შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ძირითადად ორი საპირისპირო თვალსაზრისი ჩამოყალიბდა. მკვლევართა ერთ ნაწილს იგი მიაჩნია თ/აზნაურების სხვა პროექტებთან შედარებით „უფრო რადიკალურად“ განსაკუთრებით „კრიტიკული შენიშვნები“, რომლის ავტორობას ი. ჭავჭავაძეს მიაწერენ „კრიტიკული შენიშვნების“ რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციის დადასტურებას სპეციალური ნაჩვენებები მიუძღვნა პროფ. პრ. რატიანმა. მან ეს დოკუმენტი ი. ჭავჭავაძისეულად გამოაცხადა.

ჩვენს პირდაპირ მიზანს არ შეადგენს ამ დოკუმენტების შინაარსისა და ავტორობის სპეციალური კვლევა. საკითხის გარშემო არსებული ვრცელი ლიტერატურიდან უფრო დამაჩერებლად გვეჩვენება ახალგაზრდა მკვლევარის ო. ჟორდანის ნარკვევი «О двух важных документах периода первой революции в Грузии конца 50-х и начала 60-х годов XIX века».

(საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1968, გვ. 129—170), სადაც მკვლევარი ასაბუთებს, რომ ორთავე დოკუმენტი არაერთარ შემთხვევაში არ ასახავს რევოლუციურ-დემოკრატიულ თვალსაზრისს და მათი ავტორი არ შეიძლება თერგდალეულთა იდეური მდგომარეობა ი. ჭავჭავაძე ყოფილიყო. ამ დოკუმენტების ავტორი, მისი აზრით, იყო თბილისის სამაზრო მოსამართლე ნ. ჭავჭავაძე.

თერგდალეულებს, რომლებიც გლეხთა მიწიანად გათავისუფლების მხურვალე დამცველები იყვნენ, მემატონეთა პოზიციის წინააღმდეგ საბრძოლველი ტრიბუნა არ გააჩნდათ. თანამედროვეთა გადმოცემით ერთ-ერთ ყრილობაზე, სადაც ილია ჭავჭავაძე გლეხთა სრული განთავისუფლების მოთხოვნით გამოვიდა, დიდი განგაში ატყდა და მემატონეები გაიწიენ კიდეც მის მოსაყლაგად¹. სასიკვდილო მუქარის ქვეშ იყო აკაკი წერეთელიც, რომელიც გლეხთა მიწიანად განთავისუფლებას თანაუგრძნობდა და თავის ლექსებით გლეხობას ბატონობის წინააღმდეგ განაწყობდა. „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე შეუძლებელი იყო ისეთი სტატიის გამოქვეყნება, სადაც გლეხობის ინტერესები იქნებოდა ასახული. ცნობილია, რომ „სოვრემენიკი“, რომელიც ბატონყმური უღლისაგან გლეხთა სრული განთავისუფლების მხურვალე მომხრე იყო, პუბლიცისტურ სტრიქონსაც ვერ ბეჭდავდა რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციის დასაცავად. და ბატონყმური რუსეთის საშინელებაზე, რომ მიენიშნებინა მკითხველისათვის, ამერიკაში ზანგების მონურ მდგომარეობაზე აქვეყნებდა წერილებს.

თერგდალეულებმაც მხატვრული სიტყვის ტრიბუნას მიმართეს. „საქართველოს მოამბეში“ დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის „გლახის ნაამბობი“ (პირველი ხუთი თავი), „კაცია ადამიანი?!“ და ნაწყვეტი პოემიდან „კაკო ყაჩაღი“. ამ ტრიბუნაში ეროვნული მოძრაობის დიდმა მედროშემ გადმოშალა ბატონყმური საქართველოს სრული სურათი, უჩვენა თავადაზნაურული კლასის გადაგვარება და დაცემა, საპირისპიროდ კონსერვატორთა მტკიცებისა — საქართველოში ბატონი და ყმა მამაშვილურად ცხოვრობდნენ და ბატონის გარეშე ყმა დაობლდებო — ილია ჭავჭავაძემ ცხადპყო, რომ ბატონყმობა ადამიანური სინიდიის შეურაცხყოფელი რეჟიმი იყო ყოველთვის და წარმოადგენდა დიდ ეროვნულ უბედურებას. ილიას ეს მხატვრული ტილოები უფრო შთამბეჭდავი იყო ქართველი მკითხველისათვის, ვიდრე ცენზორის ფილტრში გატარებულ პუბლიცისტური სტატიები.

„გლახის ნაამბობის“ იმ ხუთ თავში, რომელიც ჟურნალის პირველ ნომერში დაიბეჭდა, მართალია, მოთხრობის ტრაგიკული ფინალი ჯერ კიდევ არაა გახსნილი, მაგრამ დასაწყისიდანვე ნათლად ჩანს ავტორის ჩანაფიქრი და პოზიცია, მისი ანტიბატონყმური განწყობილება. თითოეული სტრიქონიდან გამოსკვივის თავისუფლე-

¹ იხ. „ილია ჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება“, თბილისი, 1907, გვ. 66—67.

ბის ტრფიალი. გაბრიელისა და მღვდლის დიალოგში ერთმანეთთან შედარებულია სახლში ნაპატიები და კაცისაგან ხელმოუყარებელი მიმინო; ამ შედარებაში ალეგორიულად ყმა და თავისუფალ ადამიანია დაპირისპირებული. სახლში ნაპატიებ მიმინოს მწყერს რომ აჭერინებენ, მხოლოდ „იმას გამოაწიქნიებენ, რაც კაცის საკმელად არ ვარგა“.

ბატონი, კეთილი იქნება ის თუ ბოროტი, მაინც ბატონია, თუ მოიწადინა, ყმას „ქოფაკ ძალზედაც გადასცვლის“. -- „მე მახსოვს დიდი ბატონი — იგონებს გაბრიელი — ზომ კაი კაცი იყო“.— მაგრამ „რომ სადილიდამ ჩამორჩენილ ნესვის ქერქს მომიგდებდნენ, მაშინვე მუხლზე საკოცნელად კინწისკერით წამაბოროძიებდნენ... გული მოეფხანებოდა, როცა მე მუხლზე ვაკოცებდი ხოლმე“...

ილიას აზრით, ბატონისა და ყმის მამაშვილობა არც ძველ საქართველოში ყოფილა. ყმა ყოველთვის ყმა იყო, თავისუფლებას დანატრებული. თვით ავთანდილისა და შერმანდინის დამოკიდებულებაც იძულებად, ადამიანური უფლების შემლახველად მიაჩნია. „ტყუილად კი არ მითხრა, როცა ავთანდილისა და შერმანდინის ამბავი წავიკითხე და აღტაცებულმა უნებლიედ წამოვიძახე:

— ვენაცვალე შენს დამწერსა! აი, ბატონყმობა თუ იყოს, ამისთანა.

— მოგწონს?—მკითხა მღვდელმა.

— აბა რა?

— მართალი ხარ! — მიბრძანა იმან ნაღვლიანად, — უარესს ევა სჯობია.

ამის შემდეგ რალაც ფიქრმა წაიღო მისი გონება და გული. მე თვალი მომარიდა და ჭერს გაუშტერა. კარგა ხანი დაჩუმებული იყო. მერე კი თითქოს უნებლიეთ, თავის-თავად უფრო დაღონებულად სთქვა:

— იმას კი არა შეედრება-რა, როცა ცა ქუდადა გაქვს და დედამიწა ქალამნადა“.

„კაცია ადამიანი“?! რომელიც „საქართველოს მოამბეში“ მთლიანად დაიბეჭდა, ნამდვილი საბრალდებო აქტი იყო დრომოჭმული და სამარცხვინო რეჟიმისა. თავადი ლუარსაბ თათქარიძე და მისი მეუღლე კნეინა დარეჯანი განზოგადებული სახეა ზნეობრივად გადაგვარებული, გონებრივად დაჩლუნგებული, ცხოველობამდე დაქვეითებული, საზოგადოებისათვის ხორცმეტი და მავნე ადამიანებისა, ბატონყმური წყობილების ბუნებრივი პირმშოები არიან გაიძვერა დავით თათქარიძე — ლუარსაბის ძმა და მოსე გრძელიძე — ლუარსაბის სიმამრი, მაჰანკალი სუტკენინა და თაღლითი მოურავი,

გამოლენჩებული მოახლე ღამაზისეული და სხვები. მოთხრობის სიუჟეტი არაა გამძაფრებული დრამატული მომენტებით. მდორე და უხალისო ცხოვრებაა ნაჩვენები, მაგრამ უმკაცრესია მწერლის განაჩენი. თითქოსდა უწყინარი ტიპების ეს გალერეა მკითხველის ზიზღნარევ სიცილს იწვევს და საშინლად აბოროტებს იმ რეჟიმის წინააღმდეგ, რომელმაც ასე გაათახსირა და დასცა ისინი.

ბატონყმური რეჟიმი აუტანელია საზოგადოების ჯანსაღი ნაწილისათვის. ამ ჭაობში ხალხს სული ეხუთება. უფრო გაბედულნი დიდი საზოგადოებრივი ბოროტების წინააღმდეგ აღშფოთებას იმით გამოხატავენ, რომ გულქვა ბატონებს იარაღით უსწორებენ ანგარიშს. ზაქრომ ვერ აიტანა მამის წამება უმადური ბატონისაგან და მას ერთის გასროლით გულის ფიცარი შეუწვრილა. ამის შემდეგ ზაქროს უსამართლო ქვეყანაში აღარ ედგომება და იძულებულია თავი ტყვეს შეაფაროს, სადაც მისეზრ სამართლისათვის უშიშარი მებრძოლი კაკო იმალება. „კაკო ყაჩაღი“ თითქოს ლოგიკური დასაბუთებაა „გლახის ნაამბობსა“ და „კაცია ადამიანში?!“ აღწერილი დრომოკმული რეჟიმისაგან გამოწვეული შედეგებისა. ეს რეჟიმი თავისთავში უმკაცრეს კლასობრივ ბრძოლას შეიცავს, ზაქრო და კაკო თავისუფლებისათვის მებრძოლი ყმების ნათელ სახეებს წარმოადგენენ*.

ილია ჭავჭავაძე იმ დროს ევროპული სოციალისტური იდეებით გატაცებული ახალგაზრდა იყო და მისი ბუნება საერთოდ ვერ ეგუებოდა უსამართლობასა და ჩაგვრაზე დაფუძნებულ საზოგადოებას. „შრომის განთავისუფლების“ დიადი აზრები პოეტმა, როგორც ცნობილია, პოემა „აჩრდილში“ გაატარა. პოეტის ღრმა თანაგრძნობა დაჩაგრული ადამიანისადმი შესანიშნავადაა გადმოცემული ლექსში „მუშა“, რომელიც „საქართველოს მოამბის“ პირველსავე ნომერში გამოქვეყნდა.

ანტიბატონყმური 'სულისკვეთებითაა გაუღენთილი ივანე ბერიძის** სათავგადასავლო. მოთხრობა „უცნაური ნიშნობა“, რომელიც

* ცენზურის მკაცრი მეთვალყურეობის მიზეზით ილიამ ვერ მოახერხა „საქართველოს მოამბეში“ მთლიანად დაბეჭდა „კაკო ყაჩაღი“, პოემა წყდება. იქ, სადაც ზაქრო კაკოს უყვება თავის თავგადასავალს. ეს ნაწყვეტიც ნათელს უნებს მწერლის იდეურ ჩანაფიქრს: კაკოც და ზაქროც აქაც მოჩანან თავისუფლებისათვის ბრძოლის წყურვილით გამსჭვალულ ვაჟკაცებად, გმირი არსენას მემკვიდრეებათ, რომელთაც გულქვა ბატონებისათვის ანგარიში უკვე გაუსწორებიათ და ტყვეს შეუარებიათ.

** ივანე ბერიძე ადრე „ცისკარში“ თანამშრომლობდა და ქართული ექვტურის ერთგულ დამცველად გამოდიოდა. „საქართველოს მოამბის“ დაარსების-

„საქართველოს მოამბის“ მე-7, მე-8 და მე-9 ნომრებში დაიბეჭდა მოთხრობა სუსტია მხატვრული თვალსაზრისით და ენობრივადც გაუმართავია, მაგრამ ღირსშესანიშნავია იმით, რომ გაბედულად ამხელს ბატონყმური რეჟიმის მანკიერებას და ცარიზმის სამოხელეობიუროკრატიული აპარატის შეუთავსებლობას ხალხის ინტერესებთან.

„საქართველოს მოამბე“ ახერხებდა ბატონყმური რეჟიმისადმი დამოკიდებულება პუბლიცისტურ წერილებშიც გამოემჟღავნებინა. მიუხედავად იმისა, რომ ამ უბანზე ცენზურის თვალი განსაკუთრებით გამახვილებული იყო.

პუბლიცისტური სტატიის ავტორებს, ცხადია, უფლება არ ჰქონდათ ეწერათ რუსეთისა და საქართველოს სოციალური რეჟიმის უსამართლობაზე. ამიტომ მათი სტატიები მსოფლიო ისტორიული მოვლენებისადმი, ევროპის მოწინავე ქვეყნების წარსული ცხოვრებისადმი მიძღვნილი, მაგრამ მათში იმგვარადაა შერჩეული მასალა, რომ მკითხველს მშობლიური ქვეყნის მტკივნეულ საკითხებზე მიანიშნებს და დააფიქრებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვ. თულაშვილის, დ. ყიფიანის, კ. ლორთქიფანიძის, გ. წერეთლის სტატიები.

ვ. თულაშვილი* თავის პოლიტიკურ მიმოხილვაში („სხვადასხვა“), რომელიც „საქართველოს მოამბის“ პირველ ნომერში დაიბეჭდა, ძირითადად ყურადღებას ეროვნული ჩაგვრის უსამართლობაზე ამახვილებს, მაგრამ შიგადაშიგ სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგაც ილაშქრებს და რწმენას გამოსთქვამს, რომ ამ ჩაგვრას ანლო

თანვე მხარში ამოუდგა ილია ჭავჭავაძეს და თერგდალეულთა შეხედულებების ერთგული მიმდევარი გახდა. ილიას იგი „ერთგულ მეგობრად“ მიაჩნდა. იგი ჟურნალის საქმიანობაში აქტიურად მონაწილეობდა. ჟურნალის დახურვის შემდეგ 1866—1870 წლებში მსახურობდა თერგის საოლქო სამმართველოში. 1870—1883 წლებში სენაკის მაზრის „მომრიგებელი შუამავალი“ იყო. ამ პერიოდში მას საზოგადოებრივი მოღვაწეობა არ შეუწყვეტია, ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების დემოკრატიზაციის მხურვალე დამცველი იყო.

* ვ. თულაშვილი თავისი მიმართულებით ქემშარიტი თერგდალეული იყო, თუმცა მას პეტერბურგის უნივერსიტეტში არ უსწავლია. 1859—61 წლებში ვ. თულაშვილი თბილისის პროგრესულად მოაზროვნე ადამიანთა წრეში ტრიალებს და ქართველი ხალხის სოციალური და ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ მხურვალე პროპაგანდას ეწევა. 1861 წლიდან იგი ილია ჭავჭავაძეს უდგება მხარში და „საქართველოს მოამბის“ დაარსებაში აქტიურად მონაწილეობს. ვ. თულაშვილი პრაქტიკული ეროვნული სასიკეთო საქმის პრაქტიკული მოაზრნიც იყო— აქტიურად მონაწილეობდა ქართული სტამბის დაარსებაში, გაზ. „დროების“ გამოცემაში, ქართული თეატრის აღდგენის საქმეში, წერა—კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების შექმნაში და სხვ. გარდაიცვალა 1910 წელს.

მომავალში ბოლო მოედება. ძველის ნგრევა და ახლის შენება ვ-თულაშვილისათვის ცხოვრების აუცილებელი პროცესია და თავის ხალხს კემშარიტ სამსახურს უწევს ის აღამიანი, რომელიც ახალი ცხოვრების მშენებლობისას „ერთ აგურს მაინც ჩააგდებს ამ საძირკველში“.

ვ. თულაშვილი ცოდნა-განათლების დაუცხრომელ პროპაგანდას ეწევა. თუ რომელიმე ქვეყანაში რაიმე ცვლილება მომხდარა, ეს მხოლოდ და მხოლოდ განათლებული ხალხის მეოხებით. მხოლოდ განათლებულებს შეუძლიათ მიიმხრონ და აიყოლიონ „მდაბიო ხალხი“ და ისინი სასიკეთო გზაზე დააყენონ.

უფრო გამოკვეთილად სოციალური უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლის საკითხი დავით ყიფიანმა დააყენა. მისი პუბლიცისტური სტატია „სხვა და სხვა“ პოლიტიკური სიმახვილის გამო ერთხანს შეჩერებული იყო კიდევ ცენზურის მიერ¹.

დავით ყიფიანი² სტატიაში მოხერხებულად აპარებს შეხედულებებს მონარქიული რეჟიმის დრომოკმულობაზე, ბატონყმობის დამხობის აუცილებლობაზე. ამასთან სჯერა, რომ ძველის ნგრევისა და ახლის შენებისათვის რევოლუციური გადატრიალებაა საჭირო. მაგალითად, საფრანგეთის რევოლუციაზე რომ გვესაუბრება, აღნიშნავს: „რაკი საზოგადოებაში, უსამართლობა და წყობილების ურიგობა იქამდის მივიდა, რომ ხალხსა თავის დამონებაში ლუკმაპურის მოგების ღონისძიება აღარ ჰქონდა — მაშინ მოხდა ფრანციელების საზოგადო აღრევა, რევოლუცია. საზოგადოების დაწყებულებაში ყოველ წესიერებას იჭვი ჩაუგდეს და გარდააგეს ყოველი ძველებური დაწყებულება და რასაც მაშინდელი თანამედროვე სამართლიანობა მოითხოვდა, საზოგადოების რიგი ისე დააწყეს. მაშინ განხორციელდა ხალხში ყოველი ზნეობის სამოქალაქო სარწმუნოება: პატივის-

¹ აღ. კალანდაძე, საქართველოს მოამბე, გვ. 75.

² დავით ყიფიანი ილია ჭავჭავაძესთან ერთად სწავლობდა თბილისის გიმნაზიაში. დაამთავრა პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტი. სტუდენტობის წლებში რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოძრაობაში აქტიურად მონაწილეობდა, ჩერნიშევსკისთან და დობროლიუბოვთან დაახლოებული იყო. ღრმად იყო განსწავლული საქართველოს ისტორიაში. მისი საკანდიდატო შრომა ეხებოდა VI საპართალს შეეხებოდა. დ. ყიფიანი თერგდალეულთა იდეოლოგიის შემუშავებაში მონაწილეობდა და სიკვდილამდე ერთგული დარჩა ამ იდეებისა. დიდთ მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო მისი თაოსნობით თბილისში პანსიონის გახსნა, სადაც მასწავლებლებად თერგდალეულთა წრის აქტიური წევრები იყვნენ მიწვეული (დაწვრილებით ქვევით). სიკვდილის მანძილზე ეროვნული მნიშვნელობის არა-ერთ პრაქტიკულ წამოწყებაში მიუღია მონაწილეობა. ეწეოდა მთარგმნელობით საქმიანობასაც. გარდაიცვალა 1892 წელს.

„ემა კაცისა, როგორც კაცისა, და მეტადრე — როგორც საზოგადოების წევრისა. მაშინ წამოდგა თავისუფლება როგორც კერძობით, ისე ხალხისა საზოგადოდ. მას უკან ამ საუკუნეებისაგან შედგენილ მოთხოვნების განხორციელებასა და განვრცელებას დაადგა კაცი“¹. დ. ყიფიანს ადამიანთა საზოგადოების ისტორია წარმოდგენილი ჰქონდა როგორც მუდმივი პროგრესი, რომლის დროსაც დრომოქმული საზოგადოებრივი წყობილებას უფრო მაღალი, სამართლიანი წყობილება ცვლიდა. მაგალითად, ანტიკური საზოგადოების ცხოვრების განხილვაში იგი მოხერხებულად აპარებდა აზრებს რესპუბლიკის უპირატესობის შესახებ. ამ შეცვლაში დიდი იყო როლი რევოლუციებისა. ძველ დრომოქმულ წყობილებას „ესაჭიროება ძირიანი ამოთხრა და განადგურება იმ წესისა და რიგისა, რა წესი და რიგიც საზოგადოებას გარყვნის მიზეზს აძლევსო“ — მიუთითებდა იგი.

დ. ყიფიანი, ჩანს, კარგად იცნობდა იმდროინდელ სოციალისტურ თეორიებს. იგი შრომის განთავისუფლების პროპაგანდას ეწეოდა, უსამართლოდ მიაჩნდა ისეთი საზოგადოება, სადაც ერთი ნაწილი შრომობს, მეორე მუქთახორობას ეწევა და სხვის ნაოფლარს ითვისებს.

იძულებითს შრომას, მისი აზრით, არავითარი დადებითი შედეგები არ მოაქვს. „თავისუფალი შრომა უფრო ნაყოფიერია“. საზოგადოებაში ყველა ადამიანი თავისუფალი უნდა იყოს, ყველა უნდა შრომობდეს. პუბლიცისტი საქართველოში რეფორმისათვის მზადებასაც ეხება. გაკვრით, რადგან დიდი იმედი არა აქვს, რომ გლეხობას სრული თავისუფლება მიენიჭება. ქართულ ლიტერატურას ამოცანად უსახავს „შიგავე გვაშევი კეპოს“ ეს სამარცხვინო სენი.

დ. ყიფიანს, როგორც ჰეშმარიტ განმანათლებელს სამართლიანობაზე, კანონზე დამყარებული წყობილება იდეალად მიაჩნია. განმსაზღვრელ როლს საზოგადოებრივი პროგრესის განხორციელებაში ცოდნას, განათლებას ანიჭებს.

ასეთივე სულისკვეთებით იყო გაჟღენთილი გ. წერეთლის სტატია „ცისკარს რა აკაენებდა“. თერგდალეულთა აქტიური მოღვაწე არა მარტო „ცისკარს“ უკიეინებდა ჩამორჩენილობას, არამედ გაბედულად უჩვენებდა საზოგადოების განახლების გარდუვალობას. მსოფლიო ისტორიული პროცესის ვრცელი მიმოხილვა, რაც ამ სტატიაშია მოცემული, გ. წერეთელს იმისათვის დასჭირდა, რომ ეჩვენებინა ქართული ისტორიული სინამდვილის გადახალისების დროუ-

¹ „საქართველოს მოამბე“, № 4, გვ. 106—107.

ლობა და აუცილებლობა. გ. წერეთელს სწამს, რომ ერთი საზოგადოება მეორეს უბრძოლველად ადგილს არ დაუთმობს. „აღიძვრის თუ არა ცხოვრებაში იმდენი ძალა, რომ საკმაო იქნება ახალი საშუალების მოსაპოვებლად და ძველი ფორმის გადასადგებად, იმავე წამს ცხოვრების წინმსვლელობაც დაიძვრის და ატყდება ვამწარებულები ბრძოლა ძველ წყობილებას და ახალ მოთხოვნილებას შუა“. ძველისა და ახლის ამ შეუპოვარ ბრძოლაში გამარჯვება ახალს რჩება და ამაში მდგომარეობს სწორედ პროგრესის შინაარსიც.

„საქართველოს მოამბის“ რედაქციამ კარგად გამოიყენა „სოცრემენიკის“ გამოცდილება იმ მხრივაც, რომ რუსეთის იმპერიაში მოსახლე ხალხების მონურ მდგომარეობაზე მკითხველის ყურადღება ამერიკელი ზანგების ცხოვრების აღწერით გაემახვილებინა. ამ მხრივ აღსანიშნავია ცნობილი თერგდალეულის კირილე ლორთქიფანიძის სტატია „ჩრდილოეთ ამერიკის შეერთებული შტატები და იქაური ტყვეობა“, რომელიც ჟურნალის მე-11 და მე-12 ნომრებში დაიბეჭდა.

ავტორს ამერიკელ ზანგთა მონური მდგომარეობა აქვს აღწერილი. სტატია ადამიანური ჩაგვრის წინააღმდეგ მკვეთრი გალაშქრებაა. მასში მოხერხებულადაა ჩართული ბატონყმური რეჟიმის, თვითმპყრობელობის კრიტიკა. ავტორი ახერხებს მკითხველს უთხრას, რომ „ამერიკელ პლანტატორებისა და „ნეგრების“ დამოკიდებულება ემსგავსება ჩეენებურს თავადაზნაურების და გლეხობის დამოკიდებულებას“. სტატია გამსჭვალულია იმის რწმენით, რომ უსამართლობას ქვეყანაზე დიდხანს არსებობა არ შეუძლია და ადამიანებს შორის ახლო მომავალში ძმობა, ერთობა და თანასწორობა დამყარდება.

ბატონყმური რეჟიმის უსამართლობის, ადამიანთა მცირე ჯგუფის მიერ ხალხის ჩაგვრისა და დამონების წინააღმდეგ პროტესტი-თა განმსჭვალული ფრანგი ეკონომისტის ბასტიას თხზულებიდან თარგმნილი ნაწყვეტები. მთარგმნელს (ი. ჭავჭავაძე) განგებ შეურჩევია ბასტიას ეკონომიური შრომებიდან ისეთი ნაწილი, რომელიც ქართველ მკითხველ საზოგადოებას ექსპლუატაციის უსამართლობას დაანახებდა. თვით სათაურიც მეტყველებს სტატიის დანიშნულებაზე („მძარცველობის ფიზიოლოგია“).

თარგმანში მკაცრადაა დაგმოხილი ისეთი საზოგადოება, სადაც ერთი შრომობს, მეორე მის ნაყოფს ითვისებს. იძულებით შრომაზე დამყარებულ საზოგადოებაში ნიჟს გზა აქვს დახშობილი. მონური შრომა გზას უხშობს პროგრესს. თავისუფალი შრომა ყოველგვარი

სიკეთის სათავეა. ექსპლოატაცია და მძარცველობა ვერ იბოგინებს დიდხანს, რადგან მას „გვამშივე აქვს მომაცდინებელი სენი“.

ილია ქაევჭავაძის მიერაა ნათარგმნი აგრეთვე პრუდონის „სიღარიბე როგორც ეკონომიური პრინციპი“. (დაიბეჭდა ჟურნალის მე-10 ნომერში). პრუდონის მრავალი დებულებანი თავისუფალი შრომის შესახებ ილიამ საგანგებოდ შეარჩია და მოარგო ქართულ სინამდვილეს. ქართველი აზნაური მუქთახორების და მექრთამე მოხელეების წინააღმდეგ საბრძოლო ლოზუნგად გაისმის სტატიის სიტყვები: „აღებ-მიცემობის შარლატანო, ბაზრის ავაზაკო, ხაზინის მუწყუკო, სულმდაბალო მექრთამე! გაგვეცალე იქით და შენი საზიზღარის თავისაგან დაიხსენ პატიოსანი შრომა, იმიტომ, რომ თქვენისთანა ხალხის აღსასრული მოდის“.

ბატონყმური რეჟიმის მკაცრი კრიტიკა, რომელიც „საქართველოს მოამბის“ მხატვრული და პუბლიცისტური პროდუქტიიდან ასე ნათლად გამოსკვივის, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, ნაკარნახევი იყო იმ კონკრეტული ვითარებით, რომლითაც საქართველო 1863 წელს ხასიათდებოდა. ჟურნალი ამუშავებდა საზოგადოებრივ აზრს იმ მავნე სოციალური რეჟიმის წინააღმდეგ, რომლის მოსპობა დღის წესრიგში იდგა, მაგრამ ქართველი თავადაზნაურობის მხრივ შეუპოვარ წინააღმდეგობას ხდებოდა.

მაგრამ ეს მაინც ერთი ნაწილი იყო იმ პროგრამისა, რომლის განხორციელებას ჟურნალი ემსახურებოდა. ამიტომაც, რომ ბატონყმობის საკითხი ყველა ნაწარმოებში ეროვნული კუთხიდანაა გაშუქებული, ბატონყმობა ეროვნულ უბედურებადაა წარმოდგენილი. მისი მოსპობის აუცილებლობა ქართველი ერის მატერიალური და სულიერი პროგრესის აუცილებელ პირობადაა შეფასებული. თერგდალეულთა იდეოლოგიაში სოციალური და ეროვნული საკითხი არაა ერთმანეთისაგან გათიშული. პირველი მეორეს ექვემდებარება, მისი დემოკრატიული გადაწყვეტის ერთ-ერთ ძირითად პირობადაა მიჩნეული. ილიას მხატვრულ ნაწარმოებებში, ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ რომაა დაწერილი, წინაპლანზე მაინც ერი და ეროვნული საკითხია წამოწეული. „საქართველოს მოამბეს“ მკვლევარს ალ. კალანდაძეს კარგად აქვს მინიშნებული ეს დამახასიათებელი თვისება თერგდალეულთა შემოქმედებისა. იგი არ ეთანხმება პ. ინგოროვას თვალსაზრისს, სადაც „ქართვის დედა“ წარმოდგენილია როგორც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეით შთაგონებული პოემა. ხოლო „კაკო ყაჩაღი“ — როგორც სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ მიმართული და წერს: „ამ მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ; ჯერ ერთი იმიტომ, რომ „ეროვნულ-განმათავისუფ-

ლებელი მოძრაობის იდეებში“ სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ ბრძოლაც იგულისხმება, მეორეც იმიტომ, რომ თემატიკისა და იდეის ცნება ერთმანეთს არ ფარავს. ბატონყმობის თემაზე დაწერილი ილიას ნაწერებიც შთაგონებული იყო „ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეებით“. ილიასა და საერთოდ, ქართველ სამოციანელთა შემოქმედებაში ამ იდეების გათიშვა შეუძლებელია. სოციალური ჩაგვრისაგან ხალხის გათავისუფლებაში ილია სამშობლოს განთავისუფლებისა და ბედნიერების წინამძღვარს ხედავდა¹.

ილიას ყველა ნაწარმოებში სოციალური უსამართლობა ეროვნულ პრიზმაშია გადატეხილი და ამ კუთხითაა შეფასებული. ერის დიდ გულშემატკივარს ებრალება მცონარა ლუარსაბ თათქარიძეც და მრუში დათიკოც; სასიკეთო გზასაცდენილი გაბრიელიც და ტყეში გახიზნული კაკოც და ზაქროც. ისინი ხომ ქართველები არიან, პატარა და დაჩაგრული ერის შვილები! ნორმალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის პირობებში ლუარსაბი შეიძლება კარგი კახელი მეურნე ყოფილიყო, დათიკო — ხალხისთვის თავდადებული ქართველი მოღვაწე—ინტელიგენტი. გაბრიელი, ზაქრო და კაკო ხომ გამრჩე გლეხები იყვნენ, რომელთა შრომას შეეძლო აეყვავებინა ქვეყანა. მაგრამ დამპალმა რეჟიმმა ლუარსაბისა და დათიკოს შეგნებაში გამჭდარმა მამა-პაპათაგან თანდაყოლილმა აზრმა, რომ ისინი ბატონები არიან და ყველაფრის უფლება აქვთ, ერთი მათგანი მყრალ ლეშად გადააქცია, რომლის სიცოცხლის აზრი მხოლოდ ჰამაში მღვთმარეობს, მეორე კი ცხოველად, რომლის უდიდესი სიამოვნება პირველი ღამის უფლებაა, თუნდაც ამ უფლებას მსხვერპლად მისი ყველაზე ერთგული ადამიანიც შეეწიროს. ამავე რეჟიმმა დაღუპა გაბრიელი და მას დანაშაული ჩაადენინა, კაკოც და ზაქროც, რომელთაც სახლკარზე ხელი ააღებინა, საზოგადოებას ჩამოაშორა და ბინა მხოლოდ ტყეში მიუჩინა.

„მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს — პირს უკანაო!“ — ასეთი ეპიგრაფი წარუმძღვარა თავის სატირულ ეპოპეას ილია ჭავჭავაძემ და ამ ხალხურ ანდაზაში გამოხატა დიდი ეროვნული გულისტკივილი. მოყვარედ მას ესახებოდა არა ლუარსაბი და მისი ავან-ჩაევანი, არამედ ქართველი ხალხი და მის წინაშე ამზეურებდა „ცხოვრების ჭეჭყსა“, ცხადყოფდა, რომ თუ არ მოისპო ბატონყმობა, საქართველოს ელოდა დაჩლუნგება, დაჩიაება, გადაგვარება და ამასთან გაუთავებელი შინა კლასობრივი ომი („კაკო ყაჩაღი“).

„კაცია ადამიანის?!“ ეპილოგში ილია აღნიშნავდა, რომ იგი არ

¹ ალ. კალანდ აძ ე, საქართველოს მოამბე, გვ. 134.

წერდა ერთეულებზე. მას მთელი ქართველი საზოგადოების ბედი, მისი მომავალი აწუხებდა. „ეს კარგად იცოდნენ, რომ ჩვენ პირთან საქმე არა გვაქვს. ჩვენ საზოგადო ჭირზედა ვწერთ“. მწერალი ქართველ ერს მიმართავდა საყვედურით, როცა წერდა: „ლუარსაბი და დარეჯანი შენს კალთაში დაბადებულან და შენი ძუძუთი გაზრდილან“. მწერლის განზრახვაა — შენ დაგანახვოს — რამდენადაც შეძლება აქვს — შენი ცუდი, შენი ავი, რომ იცოდე, რა გაისწორო, მინამ სარკეში არ ჩაიხედავ, ან სხვა არ გეტყვის ხომ ვერ გაიგებ, რომ პირზედ ურიგობა რამ გატყვიო“.

„გლახის ნამშობოში“ ილია ბატონყმობას ურტყამდა მთელი ძალით, მაგრამ ამასთან ერთად არ ივიწყებდა იმ მტკივნეულ საკითხებს, რომლისთვისაც ერს აგრეთვე მთავარი ყურადღება უნდა მიექცია. სოციალურ უკუღმართობასთან ერთად მშრომელ ხალხს უვიცობა და სიბნელე ტანჯავდა. ცოდნის გავრცელება, განათლება, წიგნი და მხოლოდ წიგნი გაუთავად მას გზას უკეთესი მომავლისაკენ, ამაღლებდა მის ეროვნულ შეგნებას, მის პატრიოტულ სულისკვეთებას, ასწავლიდა ცხოვრების უკეთ მოწყობას. არაჩვეულებრივად შთაბეჭდავია ამ მოთხრობაში მღვდლისა და წერაკითხვის უცოდინარი პეტრეს დიალოგი; რომელშიაც დიდი გამომსახველობითაა ნაჩვენები მაგიური ძალა წიგნისა! კეთილშობილი მღვდელი, რომელიც რაზნოჩინელი მოღვაწის ილიასეული განმაზოგადებული სახეა. გატაცებით, უსასყიდლოთ ასწავლის წერა-კითხვას გლახუკას, გაბრიელს და დაიმედებულია, რომ ამ ცოდნას ისინი ასეულებს გადასცემენ. ზოლო ცოდნა, განათლება შეაკავშირებს ხალხს, ერთი გრძნობით განმსკეპლავს, ერთი მიზნით აღანთებს. ეს აუცილებელია ახლო მომავლისათვის, როცა კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლის ჟამი დადგება. „დიდი თუ პატარა ერთი ერთმანეთისათვის საჭირონი ვართ, დღეს თუ არა ხვალე მაინც“ — ეუბნება მღვდელი გლახუკას და ამ ფრაზაში მწერალი იმ ნათელ „ხვალეს“ გულისხმობს, რასაც მან „ქართველის დედაში“ უმღერა. აქ ერის მომავალი საბრძოლო შემართებაა ნაგულისხმევი.

ილიას აქვე აქვს მინიშნებული თერგდალეულთა ეროვნული იდეალი. ეს კოლონიური ჩაგვრისაგან თავისუფალი საქართველოა, ერთიანი და ისტორიულ საზღვრებში აღდგენილი. პეტრე გაბრიელს რჩევას აძლევს წაიკითხოს „ქართველების სულის საუნჯე“ ვეფხისტყაოსანი და თამარ მეფეზე რომ საუბარს ჩამოუგდებს, დასძენს: „თუ წელში გამართულა როდისმე ჩვენი ქვეყანა, — ეს იმის მეფობის დროს გაიმართა; მზეს თუ როდისმე საქართველო გაუნათებია და გაუთბია — იმის დროს ყოფილა; სიტყვას თუ ძალა გა-

მოუჩენია, გულსა სიმტკიცე, მკლავსა — სიმაგრე — ეგ დალოცვილის მეფის თამარის დედობის დროს მომხდარა! ის დედა იყო, ჩვენ შვილები... დრო ყოფილა ჩემო ძმაო, ქართველობით თავი მოგვიწონებია. ტყვილად კი არ არის ამ წიგნში ნათქვამი „ლეკი ლომისა სწორია, ძუ იყოს. თუნდა ხვადია“. დედაყაყი იყო, კურთხეულ არს სახელი მისი! და დედაბოძად კი შეექმნა ჩვენს ქვეყანასა..“¹.

ეროვნული და სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ ხალხის პროტესტი ილია ჭავჭავაძემ დიდებულად გამოხატა ლექსში „გუთნის დედა“, რომელიც ჟურნალის მეექვსე ნომერში დაიბეჭდა ხელმოუწერლად. ამ ლექსის იდეური ჩანაფიქრი მკვლევართა მიერ სხვადასხვაგვარადაა გახსნილი. ზოგს მიაჩნია, რომ იგი ბატონისაგან დაჩაგრულისა და თავისი მდგომარეობით მუშა საქონელთან გათანაბრებული ყმა-გლეხის ჩივილია თავის უბედობაზე, ზოგიც ვარაუდობს, რომ აქ თვითმპყრობელური რეჟიმისაგან სულშეხუთული ქართველი კაცი იგულისხმება.

ჩვენ მართებულად მიგვაჩნია მეორე მოსაზრება. ლექსი ეროვნული ტკივილის ამოძახილია. გუთნის დედა — ზოგადი სიმბოლური სახეა გამრჩე, გონიერი, ვითარებაში ჩახედული ქართველი კაცისა.

ეს ლექსი ილიამ პეტერბურგში დაწერა 1858 წელს, როცა თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამა ყალიბდებოდა და მასში „ქართველის დედისა“ და „აჩრდილის“ მოტივები აამეტყველა. ლექსში კოლონიური ჩაგვრისაგან სულშეხუთული ქართველი თავის მდგომარეობას უღელში შეებმული ხარის მდგომარეობას უთანაბრებს, იგი ხედავს უსამართლობას, მაგრამ მოკლებულია საშუალებას თავისი აზრი თქვას, თავის პროტესტი გამოხატოს. პირუტყვთან მისი უპირატესობა იმაში გამოიხატება, რომ მეტყველია, მაგრამ მერე რა? რათ უნდა აზრი და ენა, თუ სიმართლისათვის ყოველი მხრიდან გზა დახშულია.

„შენ პირუტყვი ხარ და მე მეტყველი?
ეგ, ჩემო ლაბავ, ნუ შეგშურდება.
რად მინდა ხმალი, თუნდ იყოს შერელი,
თუ სიმართლისთვის დამიჩლუნდება“—

ჩივის პოეტი.

გუთნის დედას ბოლმა გულში უტრიალებს იმის გამო, რომ მისი ქვეყანა ბორკილებგაყრილია, ირგვლივ მაშვრალთა კენესა გაისმის, მუქთახორები სხვისი ნაოფლარით განცხრომაში ცხოვრობენ, ერი-

გადაშენების გზაზეა დამდგარი — შეგინებულია მისი ენა, მისი ტრადიციები, წოდებათა შორის დაუსრულებელი შუღლი და ბრძოლა, მაშულიშვილობის დიადი გრძნობა დაჩლუნგებულია. ერს შეელა სჭირდება. გუთნის დედას გონებაში ქვეყნის გადარჩენის, თანამოძმეთა განთავისუფლების მრავალი აზრი ებადება, მაგრამ სად გამოთქვას იგი, პირზე კლიტე აქვს დადებული. ცენზურა მართალ სიტყვას არ აჭაქანებს. ცარიზმის მოხელეთა მთელი აპარატი მობილიზებულია იმისათვის, რომ მართლის მტკმელს სათქმელი პირშივე ჩასჩაროს.

„მე ჩემის ქირის, ჩემის წუხილის,
ჩემის კაცობის გულის დუღილის
სიტყვანი გულში მებადებთან,
მაგრამ გულშივე უხმოდ კვდებიან.
შენ ვერ გაიგებ მეტყველის ტანჯვას
როცა სიტყვასა მართალს გულში ჰკლავს!..
აჰ, მენდე, ლაბავ, ჩემი უღელი
შენს უღელზედა უფროა ძნელი“¹.

ილიას ხარის უღელზე უფრო მძიმედ მიაჩნია უღელი იმ კაცისა, რომელსაც სათქმელი ვერ უთქვამს, თავის ხალხს, თავის ქვეყანას ვერ გამოსარჩლებია, ვერ მოუთხრია ძირით ის „ბალახი“, რომელიც „თესლის“ ამოსვლას აბრკოლებს.

ზოგიერთი კრიტიკოსი ავტორს უსაყვედურებდა, რომ ლექსში არაა დასახული დაჩაგრული მდგომარეობიდან გამოსვლის გზა და რომ „გუთნის დედა“ თითქმის ბედს შერიგებია. ეს არაა მართალი. ილიას ამ დროის ნაწერებს თუ კომპლექსში განვიხილავთ, ადვილად შევამჩნევთ რომ ეს გზა დასახულია და ავტორი იმედიანად შესცქერის მომავალს, როცა გუთნის დედებს თავიანთის „კაცობის გულის დუღილი“ ერთ ზვირთად შეჰკრავს („ხალხი აზვირთდა, ხალხი აღადგა, ხალხი მოქმედობს, კასპიის ზღვიდამ შავ ზღვამდინა ერთს ფიქრსა ფიქრობს“ (ქართელის დედა)“² და ეროვნული ჩაგვრის დასამხობად ამოქმედებს. ილიას სჯეროდა, რომ ქართველი ხალხის ცხოვრებაში ეროვნული შემაერთების დრო-ჟამი დადგებოდა. იგი შენატროდა იმ დღეს.

„როს იგი ტომნი ცად მიღწეულ მძლავრ კაცკასისა
ერთისა აზრათ, ერთის ფიქრით განდიდდებან?
თავისუფლების მშვენიერის სხივთ მხურვალება

¹ ი. ქავეკავაძე, თხზ., ტ. I, გვ. 14—15.

² იქვე, გვ. 151.

როდის დადნობს დაჟანგებულს დიდ ხნის ბორკილსა
და ქართველობა საქადულად როდი ექნება
ქვეყნის წინაშე ყოველ ქართველის ერთგულსა შვილსა“ *

ეურნალის ფურცლებზე ილიამ აამეტყველა არა მარტო უუფ-
ლებო, სოციალურად და პოლიტიკურად დაჩაგრული ქართველი კა-
ცი, არამედ მისი მჩაგვრელიც — ცარიზმის მოხელე დიამბეგი („ხმა
სამარიდამ“, „საქართველოს მოამბე“, № 11). ამ სატირულ ლექსში
მოცემულია განზოგადებული სახე ხარბი, მექრთამე, მლიქვნელი მო-
ხელისა, რომელიც მთელი სიცოცხლის მანძილზე ძარცვავდა ქვე-
ყანას, ძმას ორმოს უთხრიდა, ქვრივობოლს უქანასკნელ სარჩოს აც-
ლიდა ხელიდან და ჯიბეს იტენიდა. ლექსი უკვე სამარეში მყოფი
დიამბეგის აღსარებაა, მაგრამ მკაცრი პასკვილია კოლონიური მმარ-
თველობის დამპალი რეჟიმის წინააღმდეგ.

თერგდალეულთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ იდეოლოგიას
ესიტყვებოდა მთლიანად დობროლიუბოვის „მამა ალექსანდრე გა-
ვაცი და მისი ქადაგება“¹.

სტატიის გადმოქართულება „საქართველოს მოამბის“ რედაქცი-
ის დიდი გამბედაობა იყო, და საკვირველია, ცენზურის ფხიზელ
თვალს როგორ გაეპარა.

სტატიაში საუბარია იტალიელი ხალხის ეროვნულ-განმათავი-
სუფლებელ მოძრაობაზე, რომელიც 50-იანი წლების მიწურულში
აზვირთდა იტალიაში ჯუზეპე გარიბალდის მეთაურობით. ალექსანდ-
რე გავაცი, დობროლიუბოვის თხზულების მთავარი გმირი, გარი-
ბალდის ლეგენდარულ ლაშქრობათა აქტიური მონაწილეა, მეომა-
რი და ტრიბუნია, რომელიც არა მარტო ბარიკადებზე იარაღით
ებრძვის დამპყრობლებს, არამედ მგზნებარე ქადაგებით გამოდის
ხალხში, რომ მისი პატრიოტული გრძნობები გააღვივოს და გა-
რიბალდის მებრძოლთა რიგებს წემატოს თავისუფლებისათვის
მებრძოლნი. არაჩვეულებრივია გავაციის სიტყვის ძალა. მისი ქადა-
გების შემდეგ ხალხი პირდაპირ ბრძოლის ველზე მიემართება და
გარიბალდის მებრძოლთა რიგებს ავსებს.

დობროლიუბოვის ეს თხზულება ი. ჭავჭავაძეს უთარგმნია და
ეურნალის პირველსავე ნომერში დაუბეჭდია. თარგმანი შემოკლე-
ბულია, მაგრამ მისგან შერჩეულია გავაციის ყველაზე მგზნებარე ქა-
დაგებანი და დობროლიუბოვის ის ჩანართები, რომლებიც მკაცრად

* დამახასიათებელია, რომ პოემის ეს ადგილი ცენზურამ ეურნალში არ
გაუშვა.

¹ Н. А. Добролюбов, Отец Александр Гавацин и его проповеди.
Собрание сочинений в трех томах, том 3, Москва, 1952, გვ. 311 — 341.

ამხელს ეროვნული ჩაგვრის უსამართლობას, ავსტრიელთა ტირანულ რეჟიმს. თარგმანს, თან ერთვის ი. ჰაუპტმანის შენიშვნები და განმარტებანი, სადაც გადმოცემულია გარიბალდის ვინაობა, მისი გასაოცარი გმირობა, ბრძოლების სახალხო ხასიათი, რევოლუციისა და რესპუბლიკის რაობა და სხვ.

გავაცის ენით „საქართველოს მოამბე“ თავისი ერის დარაზმულობას და საბრძოლო შემართებას ქადაგებდა. „თუ ჩვენ დავკარგებით მარტო ნეაპოლის და სიცილიის განთავისუფლებას და არ ვიფიქრებთ დანარჩენ იტალიაზე, რომელიც ისევ მონებაშია, ნეაპოლიც და სიცილიაც ისევ მონების ქვეშ ჩაყვებიან. უნდა გავათავოთ, უნდა შევასრულოთ აღდგინება იტალიისა ალპებიდან ლილიბეამდე, სიცილიიდან ტრილეტამდინ. ჩვენ უნდა ვიყვეთ ან ერთი ოჯახი, ან სულ არაფერი“...¹.

...საჭიროა ყველა შევერთდეთ ერთი ნაციონალური გრძნობით... ხოლო ჩვენი ნაციონალური გრძნობა მდგომარეობს ამ ლოზუნგში: იტალია თავისუფალი არა ადრიატიკამდე, არამედ ლილიბეამდე. მთელი იტალია, მთელი, უცხოთაგან თავისუფალი...².

ეს სიტყვები, მართალია, იტალიას შეეხებოდნენ, მაგრამ ეურნალის რედაქცია მკითხველს მშობლიური ქვეყნის ტკივილებს ასხენებდა, საქართველოს მთლიანობის აღდგენას შენატროდა, მის ეროვნულ თავისუფლებას შეტრფოდა და იდეალად მიიჩნევდა ადამიანს, რომელიც მომავალში გავაცისებური მგზნებარებით დაიწყებდა ქართველი ხალხის შემართების პროპაგანდას.

ჯუზეპე გარიბალდი, როგორც აღვნიშნეთ, პეტერბურგის ქართველ სტუდენტთა იდეალს წარმოადგენდა. „საქართველოს მოამბე“ ცდილობდა მკითხველისათვის დაწვრილებით გაეცნო იტალიის ეროვნული მოძრაობის დიდი მესვეურის ბიოგრაფია, აღეწერა ცალკეული საბრძოლო ეპიზოდები, დაეხასიათებინა გარიბალდის მიერ იტალიის გათავისუფლებულ ქალაქებში დამყარებული წყობილება და სხვ.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამას ესიტყვებოდა აგრეთვე პეტრე ნაკაშიძის „სამგზავრო წერილები“, რომლის შესახებ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ. პოლონეთი და იტალია — თერგდალეულთათვის ცოცხალი მაგალითი იყო ეროვნული კონსოლიდაციისა და სახალხო დარაზმულობისა, ამიტომ სავსებით ბუნებ-

¹ საქართველოს მოამბე, № 1, გვ. 68.

² იქვე, გვ. 74.

რივია, რომ ორივე ქვეყნის მღელვარე ცხოვრებამ ჟურნალის ფურცლებზე ასე ფართო ასახვა პპოვა.

ჟურნალმა თავისი პოზიცია საქართველოს რუსეთთან შეერთების საკითხზეც გაბედულად გამოთქვა. ვახტანგ თულაშვილის „სხვა და სხვა“ იწყება საინტერესო იგავით, რომელშიაც, ავტორი, უეჭველია, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის უსამართლობას გულისხმობს.

„ირემმა რკით დაუწყო რჩოლვა ცხენსა; ცხენმა სთხოვა შემწობა კაცსა, რომ მოეშორებინა მომამზრებელი ირემი. კაცმა დააღდა უნაგირი ცხენსა და ორივემ ერთად გააგდეს ირემი საძოვრიდან. შემდეგ ცხენი მიუბრუნდა და უთხრა თავის მოამაგესა: „ღდილათ გამდლობ შენა! მაგრამ მომხადე ახლა კი ეს უნაგირი და გავშორდეთ ერთმანეთსა მეგობრულად, ან არადა მომიშვი ცოტათი მაინც მოსართავი და ლაგამი, რომ მცირედაც არის სიარული გამიადვილდესო“. „რა გეჩქარება?“ უპასუხა კაცმა. უნაგირი მშვენივრად გიხდება: შენც ისეთი მორჩილი ხარ, როცა უნაგირი გადგია — და მეც სწორედ გითხრა, არამც თუ ეხლა; საკუთლადაც ფიქრადაც არა მაქვს შენზედ ხელი ავიღო“¹.

ავტორის მიერ აქ მინიშნებულია 1783 წლის ტრაქტატზე, რომლითაც როგორც ცნობილია, რუსეთის თვითმპყრობელობამ მუსლიმანური აგრესიისაგან სულშეხუთული საქართველო მფარველობაში აიყვანა, მაგრამ 1801 წლიდან ცარიზმმა მფარველობა შეერთებით შეცვალა. აღმოსავლეთ საქართველოს დამოუკიდებლობა მთლიანად მოშალა და თავისი რეჟიმი დააწესა, ხოლო დასავლეთ საქართველო იარაღით დაიმორჩილა. პუბლიცისტი ამ ისტორიულ აქტს აფასებს როგორც ძალადობას, ძლიერი სახელმწიფოს მიერ სუსტის იძულებით დამორჩილებას.

ვ. თულაშვილი იმ რწმენითაა გამსჭვალული, რომ ასეთი უსამართლობა დიდხანს ვერ იბოგინებს. ქვეყანაზე რომ მართო ორს სახელმწიფო იყოს — ერთი ძლიერი და მეორე სუსტი, მაშინ სუსტის ბედი სამუდამოდ გადაწყვეტილია. მაგრამ ქვეყანაზე ბევრი სახელმწიფოა. რომელთა ურთიერთქმედობა წონასწორობას ქმნის და პატარა ქვეყნებსაც სამართლიანობის აღდგენის იმედებს უსახავს.

„ქვეყანაზედ რომ სადმე მართო ორი სახელმწიფო იყოს ურთიერთის მომიჯნავედ, ერთი მათგანი ძირელი და დიდი, მეორე პატარა და უღონო, მაშინ იმათ შორის ვერ მოთავსდება არარაიმე სამართალი. მაშინ პატარა და უღონო სამეფოს არ შეეძლებოდა დაეც-

¹ „საქართველოს მოამბე“, № 1, გვ. 129—130.

ვა თავისი დამოუკიდებლობა, ძრიელ და ღონიერ სამეფოსაგან, დიდი სამეფო უთუოდ დაჩაგრავდა პატარასა და ბოლოს ისე გაუხდიდა საქმეს, რომ შეიერთებდა კიდეც თავისთან და ორისაგან შეადგენდა ერთს სამეფოსა... მაგრამ რაკი ქვეყანაზედ ამით გარდა სხვა მრავალი სამეფოებიც არიან, რომელნიც ერთი ერთმანეთს ათანასწორებენ და იოკებენ, მაშასადამე, შესაძლო არის რომ დიდთან პატარამაც იცხოვროს, ძრიელ სამეფოსთან უღონომაცა“¹.

ვ. თულაშვილი იმედიანად შესცქერის მომავალს. მას სჯერა. რომ ქართველი ხალხი გამოიღვიძებს, თავის შინაგან ძალას გამოაჩენს, აგრძნობინებს თავის მჩაგვრელს, რომ იგი არაა გამქრალი, მას თავისი მეობის დაცვისათვის ბრძოლა შეუძლია².

ვ. თულაშვილი მიმოხილვაში ყურადღებას ამახვილებს ერისათვის მრავალ მტკივნეულ საკითხზე. მან იცის, რომ იმ დროისათვის პეტერბურგში სასამართლო რეფორმა მზადდება. ამიტომ იგი ჩერდება განაპირა—კოლონიურ მხარეებში სასამართლო წარმოების უკანონობაზე, მისი ღრმა რწმენით იმპერიაში შემავალ ყველა ხალხს სასამართლო მშობლიურ ენაზე უნდა ჰქონდეს. მოაქვს ბესარაბიის მაგალითი და რუსული ლიბერალური პრესის კრიტიკასაც იძლევა³.

ვ. თულაშვილი ქართველი ახალგაზრდობის პეტერბურგის სამხედრო სასწავლებლებში გაგზავნის წინააღმდეგია. მისი აზრით, ბავშვებმა დაწყებითი განათლება მშობლიურ ქვეყანაში, მშობლიურ ენაზე უნდა მიიღონ. რადგან იქ. შორეულ ჩრდილოეთში „თავიანთი ენა, ჩვეულება სამარადისოდ ავიწყდებათ“⁴. და გადაგვარებას იწყებენ.

ერისათვის მტკივნეულ საკითხებზე კიდევ უფრო გაბედულად მსჯელობს დავით ყიფიანი. მისი პუბლიცისტური სტატია მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნის ამბებს შეეხება (მაგრამ ქვეყნებიც და ფაქტებიც ისეა შერჩეული, რომ მკითხველმა საკუთარი სამშობლო და მისი ცხოვრება დაინახოს). მაგალითად, დ. ყიფიანი როდესაც იტალიის ეროვნულ-განმანთავისუფლებელ მოძრაობაზე წერს, ამასთან, სარკაზმს იმეკლიებს და ვითომ აღშფოთებასაც გამოსთქვამს: როგორ გაბედა ხალხმა ხელმწიფის წინააღმდეგობა, ეს ხომ ბოროტებაა და გული რატომ არ აგიღელვდება მკითხველს. მას სურს განმარტოს ის მიზეზები, რამაც ხალხი ააღელვა, მაგრამ უფლება აურილი აქვს. „...ამისი განმარტება და დაწვრილებაში შესვლა ძალიან

¹ „საქართველოს მოამბე“, № 1, გვ. 130.

² იქვე, გვ. 131.

³ „საქართველოს მოამბე“, № 2, გვ. 210—211.

⁴ „საქართველოს მოამბე“, № 1, გვ. 136.

ნაც მსურდა, მკითხველო, მაგრამ“... წერს ავტორი და, ცხადია, გულისხმობს ცენზურის მრისხანე თვალს, რომელიც აზრის გამოთქმის საშუალებას არ იძლევა. სტატიაში დ. ყიფიანი იმას მაინც ახერხებს, რომ იტალიელი ხალხის მოძრაობა და თერგდალეულთა იდეალის იგივეობა უჩვენოს—„ჩვენს დროში ერთმა დიდმა აღრეულობამ იტალიისამ რაღაც ნაციონალიზმის, ხალხობის აზრი წამოაყენა წინა, რომლის მოთხოვნილებასაც, კეშმარიტი თერგდალეულობა ეტყობა“¹.

პუბლიცისტი ოპტიმისტურად შესცქერის ერის მომავალს, დარწმუნებულია, რომ მის ქვეყანაშიც დადგება ნათელი დღე. ხალხს იგი ურჩევს იზრუნოს მომავალზე. „შენ ქართველობავ... შენი აწყო მდგომარეობისაგან ბევრს კეთილს არას მოელი, შენს მყობად კეთილ მიმართულებაზე მაინც ფიქრობდე“².

ერის გათვითცნობიერების, ერის ბურჯის — ენის გახალხურების, პედაგოგიური მეცნიერების პრინციპებზე ქართველი ახალგაზრდობის აღზრდის, ქვეყანაში ცოდნის ფართოდ გავრცელების საკითხებზე ამახვილებენ ყურადღებას ჟურნალში გამოქვეყნებული ორიგინალური და თარგმნილი თხზულებანი. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია სულხან ბარათაშვილის „საქართველოს ისტორია“ (№ № 1, 3, 4, 5, 6, 7). „რიგიანი ქართული გრამმატიკის შესამუშავებელ მასალებად“ — დ. ყიფიანისა (№ 3); ზელინსკის აზრი შვილების აღზრდაზედ მ. ლაღანიძისა (№ 9, 10); ზალცმანის კონრად კიფერი ანუ დარიგება ყმაწვილების კარგად აღზრდისათვის, — თარგმანი ლევან ჯანდიერიშვილისა (№ 3, 4, 8, 9) და სხვ.

„საქართველოს მოამბე“ სულ ერთი წლის განმავლობაში იარსება. მისი გამოცემის შეწყვეტა მრავალ მიზეზთან იყო დაკავშირებული, მაგრამ ძირითადი და განმსაზღვრელი ამ მიზეზთა შორის იყო ის დროებითი მარცხი, რომელიც რევოლუციურ-დემოკრატიულმა მოძრაობამ განიცადა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

1860—1861 წლები, როგორც აღვნიშნეთ, რუსეთის იმპერიაში რევოლუციური სიტუაციის ხანას წარმოადგენდა. რუსეთი სახალხო რევოლუციის ზღურბლთან იდგა. მძლავრ ანტიბატონყმურ მოძრაობას იმპერიის შიგნით, მხარს უბამდა და აძლიერებდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა განაპირა—კოლონიურ რაიონებში. ფარვატერში პოლონეთი იდგა, რომელიც მთელი 1863 წლის მანძილზე საერთო-სახალხო აჯანყების ასპარეზს წარმოადგენდა.

¹ „საქართველოს მოამბე“, № 5, გვ. 75.

² იქვე, გვ. 75—76.

მაგრამ ყოველი რევოლუციური სიტუაცია რევოლუციაში ვერ გადაიზრდება, რადგან ასეთი გადაზრდისათვის ჩვენთვის უკვე ცნობილ ობიექტურ ცვლილებებთან ერთად, საჭიროა „რევოლუციური კლასის რევოლუციური მასობრივი მოქმედების უნარი, ამასთან ეს მოქმედება საკმაოდ ძლიერი უნდა იყოს, რომ გასტეხოს (ან შეარყიოს) ძველი მთავრობა, რომელიც არასოდეს, კრიზისების ეპოქაშიც კი, არ „წაიქცევა“, თუ არ „წააქციეს“¹.

ეს სუბიექტური ფაქტორი 1859—1861 წწ. რევოლუციურ სიტუაციაში მთელი თავისი შესაძლებლობით არ ამოქმედებულა. მართალია, გლეხთა მოძრაობამ მასობრივი ხასიათი მიიღო, მაგრამ იგი მოკლებული აღმოჩნდა ორგანიზებულობას, მიზანსწრაფულობას. გლეხთა აჯანყებანი სპორადულ ხასიათს ატარებდნენ, იშვიათ შემთხვევაში სცილდებოდნენ თავის პირვანდელ კერას. ასეთ კითარებაში მთავრობა ადვილად ახერხებდა თავისი ძალების მანევრირებას და გლეხთა გამოსვლებს თავის საწყის სტადიაშივე ახშობდა. რუსეთის გლეხობა, ჯერ კიდევ არ იყო ამალღებული არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ პოლიტიკური ბრძოლის დონემდე. მასში ძლიერი იყო რწმენა კეთილი მეფისა, იგი მხოლოდ მიწის ნაკვეთისათვის იბრძოდა და მიაჩნდა, რომ მისი სოციალ-პოლიტიკური ჩაგვრის ერთდერთი მიზეზი მისი უშუალო ბატონი ან მემამულე იყო. ასეთი შეგნების გლეხის მომზადება დიდი პოლიტიკური გადატრიალებისათვის თითქმის შეუძლებელი ჩანდა.

რუსეთის ცარიზმმა მისთვის ყველაზე კრიზისულ პერიოდში მობერხებულად მოიშველია საგლეხო რეფორმა. რომელმაც იმ კონკრეტული ისტორიული პერიოდისათვის უსათუოდ შეასრულა რევოლუციური აფეთქებისაგან დამცველი სარკველის როლი. ამ რეფორმამ, მიუხედავად მისი შენიღბული ბატონყმური ხასიათისა, ცარიზმის მტრული ძალების ერთ ნაწილს შეუქმნა სოციალური კონფლიქტის მშვიდობიანი გადაჭრის ილუზიები, ხოლო რუსული ლიბერალიზმი, რომელიც 1856—1860 წწ. მანძილზე რევოლუციურ ბანაკს იყო მიტმასნებული, სავსებით დააკმაყოფილა და გადააქცია ცარიზმის მოკავშირედ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

თავისებური უარყოფითი როლი შეასრულა, აგრეთვე, თვით რევოლუციურ-დემოკრატიულ ბანაკში არსებულმა უთანხმოებამ რევოლუციის მიზნებსა და მეთოდებზე. რევოლუციონერმა დემოკრატებმა ვერ მოახერხეს მთელი ძალების დარაზმვა გლეხთა იმ საერ-

¹ ე. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 21, 1951, გვ. 249.

თო-რუსული გამოსვლის ორგანიზაციისათვის, რაც 1863 წლისათვის მზადდებოდა. რევოლუციისათვის საბედისწერო აღმოჩნდა რუსეთის გლეხობისა და პოლონეთის აჯანყების ძალთა გათიშულობაც და ის სასტიკი მარცხი, რომელიც ცარიზმმა პოლონეთს მიაყენა.

ცარიზმი 1862 წლიდან, როგორც კი ოდნავ სული მოითქვა გლეხთა აჯანყებებისაგან, რევოლუციური ბანაკის წინააღმდეგ პირველ კონტრშეტევაზე გადავიდა.

1862 წლის მაისში პეტერბურგში გაჩნდა ხანძარი. დაიწვა მთელი უბანი. მოსახლეობა აღელდა. 4 დღის შემდეგ ხანძარი მოედო აპრაქსინის სასახლეს და იქაც მთელი უბანი დაიფერფლა. ეს იყო სწორედ ის დღეები, როცა რუსეთში გაჩნდა მიხაილოვისა და შელგუნოვის პროკლამაცია. რეაქციულმა პირებმა ხალხში ხმა დაარხიეს, რომ თითქოს ცეცხლისწამკიდებლები იყვნენ სტუდენტები, რუსი რევოლუციონერები და პოლონელები. კატკოვმა პეტერბურგის ხანძარი პროკლამაციას დაუკავშირა. გააფთრებული მოსახლეობის ერთი ნაწილი წამოეგო ამ ანკესს და მზად იყო მოეწყო სისხლიანი ანგარიშსწორება „ნიჰილისტებისათვის“, როგორც მაშინ რევოლუციონერებს ეძახდნენ.

მთავრობამ მოხერხებულად ისარგებლა რა ხანძრითა და დედაქალაქის საზოგადოების ერთი ნაწილის განწყობილებით, დაიწყო რეპრესიები. 1862 წ. ივლისში მრავალი რევოლუციონერი დააპატიმრეს, მათ შორის ჩერნიჩევსკი, ნიკოლოზ სერნო-სოლოვიევიჩი. მალე დააპატიმრეს დ. პისარევიც. აიკრძალა საკვირაო სკოლები.

მთავრობის რეპრესიები კიდევ უფრო გაძლიერდა კარაკოზოვის გასროლის შემდეგ. ალექსანდრე მეორემ გამოსცა რესკრიპტი სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარის გაგარინის სახელზე, სადაც მოითხოვა გატარებულიყო რიგი ღონისძიებებისა, „სახელმწიფო უშიშროების“ უზრუნველსაყოფად. პირველ რიგში აკრძალეს რევოლუციური მიმართულების ჟურნალების „სოვრემენიკისა“ და „რუსკოე სლოვოს“ გამოცემა. დააპატიმრეს რადიკალურად განწყობილი ლიტერატორები (ლავროვი, სოკოლოვი, ზაიცევი და სხვ.). ცენზურას მიეცა მტკიცე მითითება არ გაეჟაჟანებინა რევოლუციური აზრის მატარებელი გამოცემანი. განათლების სამინისტროს სათავეში ცარიზმმა დააყენა პირწავარდნილი რეაქციონერი დ. ტოლსტოი, რომელმაც დაიწყო გიმნაზიებისა და უმაღლესი სასწავლებლების ყაზარმულ დაწესებულებებად გადაქცევა, ერობათა თავმჯდომარეებს უფლება მიეცათ შეეჩერებინათ ან დღის წესრიგიდან საკვებით მოეხსნათ ის საკითხები, რომლებიც, მათი აზრით, არ შეეფერებოდნენ სახელმწიფოებრივ მიმართულებას და სხვ. ამრიგად.

მთავრობამ ნელ-ნელა დაიწყო ქანჩების მოქერა და თავისი პოზიციების განმტკიცება. იგი ზეიმობდა, რომ გადაურჩა რევოლუციას.

ჩერნიშევსკი და სხვა რევოლუციონერები რომ ციხეში გამოაწყვდია, მთავრობამ 1863 წლიდან უფრო ენერგიულად დაიწყო შეტევა რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის წინააღმდეგ. ჟურნალ „სოვრემენიკის“ გამოცემა შეჩერებულ იქნა. მთავრობის მითითებით ცენზურის ზედამხედველობა გაორკეცდა. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობით დამფრთხალმა ცარიზმმა განსაკუთრებით გააძლიერა სიფხიზლე „სეპარატისტული“ განწყობილების წინააღმდეგ და ეროვნულ გამოცემებს მუხრუჭი კიდეც უფრო მოუჭირა. ჟურნალში პოლიტიკური სტატიის დაბეჭდვა, რა საკითხზედაც არ უნდა ყოფილიყო იგი, აიკრძალა. „საქართველოს მოამბე“ დ. ყიფიანის სტატიის გამო მკაცრად გააფრთხილეს. ერთი სიტყვით, ატმოსფერო სულისშემზთველი გახდა.

1863 წელს პოლონეთის ამბოხების სისხლში ჩახშობის შემდეგ ცარიზმი განაპირა—კოლონიურ რაიონებს მოსდგა. თერგდალეულთა ენთუზიაზმი, მღელვარე პოლონეთს რომ იმედით შეჰყურებდა, ჩაიფერფლა.

„საქართველოს მოამბეს“, მართალია, უჭირდა არსებობა — მას არც საკმაო სარედაქციო კადრები ჰყავდა და არც რიცხვმრავალი ხელისმომწერნი, დიდ მატერიალურ სიძნელეებს განიცდიდა, საკუთარი სტამბაც არ გააჩნდა, მაგრამ ილია ჭავჭავაძისა და მისი მცირე ჯგუფის გასაოცარი ენთუზიაზმი სძლევდა ყველა ამ დაბრკოლებას.

ჩვენ ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას, რომ „საქართველოს მოამბე“ საზოგადოებრივი ცხოვრების მოუმწიფებლობის შედეგად დაიხურა¹. საზოგადოებრივი ცხოვრება მომწიფებულებიც იყო და მას სწორედ ასეთი ჟურნალი სჭიროდა. ჟურნალის რედაქცია, მიუხედავად დიდი სიძნელეებისა, თავის არსებობას შეინარჩუნებდა, ავტორებსაც და მკითხველებსაც იშოვიდა, მაგრამ შეიცვალა ვითარება მთელს იმპერიაში და ეს სუსხი ყველაზე მეტად ქართულ ჟურნალს ემუქრებოდა. რევოლუციური სულისკვეთება მინელდა, მთავრობის ლაშქრობა და შურისძიება დაიწყო. თერგდალეულებს არ გამოპარვიათ ეს მობრუნება. უფროსი ძმის „სოვრემენიკის“ მძიმე ხვედრი მის ხვალისდელ დღეზე თვალნათლივ მეტყველებდა. ასეთ ვითარებაში ჟურნალის არსებობას, რომელიც რევოლუციურ-დემოკრატიული შინაარსიდან უნდა დაცლილიყო სრულად, აზრი ეკარგებოდა.

¹ ალ. კალანდაძე, „საქართველოს მოამბე“, გვ. 320.

თერგდალეულებს მოღვაწეობა სხვა ფრონტზე უნდა გადაეტანათ. სხვა გზით უნდა მოევლათ მშობლიური ერის მტკივნეული საკითხებისათვის. ამგვარად, ჟურნალის გამოცემის შეწყვეტა 1864 წლის დასაწყისიდან ქვეყანაში შექმნილი სიტუაციის ბუნებრივი შედეგი იყო.

ილიას ჟურნალი მკითხველს, მართალია, ეზოპეს ენით ესაუბრებოდა, მაგრამ საკითხების დაყენებაში ყოველთვის ბოლომდე პრინციპული, ერთხელ აღებული კურსის ერთგული იყო. თვით ილია ჟურნალის მეთერთმეტე ნომერში შენიშნავდა კიდევ: „თუმცა გზა გახილული გექონდა, მაგრამ გულწრფელად და გაბედვით ვიტყვით, რომ სხვის მოსაწონად არცერთის ჩვენის გულითადის აზრისთვის არ გვიღალატნია, სხვის მისაფერებლად არცერთი გრძნობა არ გაგვიყიდნია... ჩვენ დაეჩუმებულვართ და სვინდისისათვის არ გვიღალატნია. როგორც გონება ჩვენი ჰქრიდა, როგორც გული გვითხრობდა — ისე ვლაპარაკობდით რაც კი შეგვეძლო და კვლავ ასე მოვიქცევით, — თუნდა რომ ამით ჩვენ ჟურნალს ბოლო მოეღოს“¹.

თერგდალეულებმა დაინახეს, რომ კვლავ ისე ვერ იტყოდნენ, როგორც ამბობდნენ და როგორც სურდათ. ხოლო იდეურ შემარბიებლობას და თავიდანვე არჩეული პრინციპებისადმი ღალატს სიჩუმე სჯობდა. ამიტომ იყო, რომ ჟურნალის დახურვა და მოღვაწეობის სხვა ასპარეზზე გადატანა მიზანშეწონილად ჩათვალეს.

„საქართველოს მოამბე“, მართალია, სულ რაღაც ერთი წელი იარსება, მაგრამ ძნელია იმ პერიოდისათვის მისი პროგრესული მნიშვნელობის გადაჭარბებით შეფასება.

ჟურნალი საქართველოში 60-იანი წლების ეროვნულ-განმანთავისუფლებელი მოძრაობის მაღალ ტრიბუნას წარმოადგენდა. მან შემოიკრიბა რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეოლოგიაზე აღზრდილი თერგდალეულების მძლავრი ჯგუფი, რომელმაც გადამჭრელი ბრძოლა გაუმართა ქართული საზოგადოებრივი აზრის რუტინას, მის უმოძრაობას და ჩამორჩენილობას. ამ ბრძოლაში იდეური მარცხი განიცადა „ცისკრის“ გარშემო დარაზნულმა კონსერვატორთა ბანაკმა და ამით გზა გაეკაფა იმ ახალ აზრებსა და იდეებს, რომლებიც კოლონიური და სოციალური ჩაგვრის პირობებში მთვლემარე ერისათვის გამომათხიზლებელ და დამრავმველ როლს ასრულებდა.

„საქართველოს მოამბე“, იცავდა იმ ტრადიციებს, რომელიც ქართულ ჟურნალისტიკაში სოლომონ დოდაშვილის სახელოვანმა ჟურნალმა („სალიტერატურო ნაწილნი თბილისის უწყებათანი“) დაამ-

¹ „საქართველოს მოამბე“, № 11, 1864 წ.

კვიდრა. მაგრამ მან ეროვნული მოძრაობის ეს ტრადიციები ახალ, მაღალ, სამოციანი წლების მღელვარე ეპოქის სიმადლეზე აიყვანა და გაამდიდრა, დასძლია სოციალური კონსერვატიზმის ის სუსტი მხარე, ოცდათორმეტიანელებს რომ ახასიათებდა და ერთდროულად აღმართა მახვილი ეროვნული და სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ. „საქართველოს მოამბე“ გაბედულად დადგა იმ პერიოდის რუსული პროგრესული პრესის დონეზე, სახელოვან „სოვრემენიკს“ გვერდში უმცროს ძმად ამოუდგა და თავის აზრებითა და იდეებით რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის დიდი მდინარის შენაკადი გახდა.

„საქართველოს მოამბე“ რომ დიდი მოვლენა იყო ერის ცხოვრებაში, ამას მისი იდეური მოწინააღმდეგეებიც ვერ მალავდნენ. ამ ჟურნალის ძვირფასმა ტრადიციებმა, მისმა მაღალმა იდეურმა დონემ ამოუშენა საფუძვლები შემდგომი, 70-იანი წლების ქართულ პრესას, რომელსაც ყოველთვის მაღლა ეჭირა დროშა ეროვნული მოძრაობისა. ამ ჟურნალიდან პირველად გაიგო ქართველმა მკითხველმა ბელინსკისა და დობროლიუბოვის, პრუდონისა და ბასტიას სახელები, აქ ეზიარა იგი მაღალ დემოკრატიულ იდეოლოგიას, გაეცნო ევროპის ცხოვრებას, ცივილიზაციის პროცესს მსოფლიოში, აღზრდის იდეებს. ჟურნალმა ჩაახედა იგი საკუთარი ცხოვრების სარკეში, უჩვენა ის ჭუჭყი, უმოძრაობისაგან რომ დასდებოდა სხეულზე და ამ ჭუჭყისაგან განზანვის საშუალებებიც ასწავლა. ჟურნალი აღსავსე იყო მებრძოლი ოპტიმიზმით. ზაქარია ჭიჭინაძის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „იმ დროის ქართველთათვის ასეთი ჟურნალის მოვლენა ცის მანანად უნდა ჩათვლილიყო. მაშინ კი არა და „საქართველოს მოამბე“ დღესაც დიდის სიამოვნებით იკითხება ჩვენში. დღეს ამ ჟურნალის ნომრებს სანთლით ძებნიან“. ასე 'იცის მამულიშვილის პრიალა კალამმა, მაღალმა გრძნობამ და ნიჭმა“¹.

„საქართველოს მოამბის“ რედაქცია არა მარტო ჟურნალის გამოცემის საქმეს ემსახურებოდა, არამედ თაოსნობას იჩენდა ქართველი ერის გათვითცნობიერების, პატრიოტული აღზრდისა და შემართების პრაქტიკულ საქმეებშიც. იგი მაგნიტივით იზიდავდა ქართველი ერის გულშემატკივარ, მისთვის თავდადებულ მოღვაწეებს და მათ საქმიანობას გარკვეული გეგმით წარმართავდა. აქ იხილებოდა ქართული თეატრის აღდგენის, ქართული პანსიონების, ქართული სახელმძღვანელოების გამოცემის, ქართული სტამბის დაარსების საკითხები.

¹ ზ. ჭიჭინაძე, ი. ჯავახიძე, 1897, გვ. 27—29.

„საქართველოს მოამბემ“ თერგდალეულთა საბრძოლო პროგრამა ნათლად გადმოშალა საზოგადოების წინაშე და აღზარდა კიდეც ახალგაზრდა ძალები ამ პროგრამის შემდგომი პროპაგანდისა და პრაქტიკული განხორციელებისათვის.

3. „საქართველოს მოამბიდან“ „დროუბაგაგად“

1864 წლიდან ილია ჭავჭავაძე გარკვეული დროით ჟურნალისტურ საქმიანობას წყვეტს და სხვაგვარ პრაქტიკულ მოღვაწეობაზე გადადის, ასეთი გადაწყვეტილება ახალი თაობის მესვეურისა, მრავალი გარემოებით იყო შეპირობებული, პირველ ყოვლისა. მას ცხოვრების სახსარი — მატერიალური საარსებო წყარო სჭიროდა. იგი ახალ დაქორწინებული იყო ოლღა გურამიშვილზე. ოჯახი თავის საზრუნავს ითხოვდა. მამული და ყმები მას არ გააჩნდა. სამწერლო საქმიანობით კი იმ დროის საქართველოში თავის რჩენა შეუძლებელი იყო, ან სად უნდა ეთქვა თავისი სიტყვა, როცა თერგდალეულთა მიმართულების ერთადერთმა ჟურნალმა არსებობა შეწყვიტა, წიგნის გამოქვეყნებაზე ოცნებაც ფუფუნება იყო.

„საქართველოს მოამბის“ შემდეგ საქართველოში ერთადერთი ჟურნალი „ცისკარი“ დარჩა, მაგრამ ამ ჟურნალში ილიას თანამშრომლად მისვლა გამორიცხული იყო. თერგდალეულთა იდეურ მედროშეს ეს ნაბიჯი შეურაცხყოფელად მიაჩნდა. ასეთი გადაწყვეტილება საზოგადოების დიდი ნაწილის მიერ უკან დახევად, ადრეულ პრინციპებზე უარის თქმად და მორალურ დამარცხებად იქნებოდა შეფასებული.

ილიას ჟურნალში მოასწრო ქართული საზოგადოებისათვის გაეცნო თერგდალეულთა პროგრამა, განსაკუთრებით მკვეთრად და გაბედულად ჩამოეყალიბებინა თავისი პოზიცია ბატონყმობაზე, მისი ლიკვიდაციის აუცილებლობაზე. 1864 წლის დასაწყისისათვის გლეხთა გათავისუფლების პროექტი უკვე მზად იყო და დღედაღდე ელოდნენ მის გამოქვეყნებას. ახლა მოღვაწის ადგილი ხალხში იყო. აქ სჭიროდა მას საქმეში ჩახედული მოსარჩლე და ჭკუის დამრიგებელი. ილიას შესანიშნავად ესმოდა ისიც, რომ მას, როგორც მწერალს და მოღვაწეს, ხალხისაგან უნდა ესწავლა ბევრი რამ, აქ უნდა ჩასწვდომოდა ცხოვრების სიბრძნეს და შემოქმედებითი მარგალიტებიც ამოეკრიფა. ილია უეჭველია იცნობდა რუსეთში საგლეხო რეფორმის გატარების შემდეგ „ქოლოკოლის“ მიერ გადმოსროლილი მგზნებარე მოწოდებას, რომელიც 60-იანი წლების ახალგაზრდობას ხალხში სამოღვაწეოდ იწვევდა.

„...ყური მიაპყარით!—წერდა ამ მოწოდებაში გერცენი, — ბნელი უკუნეთი არ გვიშლის მოსმენას. ჩვენი უზარმაზარი სამშობლოს ყოველი მხრიდან, დონიდან და ურალიდან, ვოლგიდან და დნეპრიდან იზრდება გმინვა, ისმის დრტვინვა. ეს ზღვის ტალღის პირველი ღრიალია. ის ქაფდება და საშინლად მომქანცველი სიჩუმის შემდეგ წარმოშობს ქარიშხლებს. ხალხში, ხალხთან! — აი თქვენი ადგილი!“¹.

დიდი რუსი დემოკრატის ეს სიტყვები ილიას წინაშე ახალ ასპარეზს შლიდა. მითუმეტეს, მან უკვე იცოდა, რომ რევოლუციონერ-დემოკრატ მოღვაწეთა წინააღმდეგ ცარიზმმა შეტევა დაიწყო და მის მოთავეებს ცხრაკლიტულში ამწყვდევდა. პოლონეთი სისხლში ჩაახშო თვითმპყრობელობამ, და უკრაინისა და ბელორუსიის ეროვნულ ძალებსაც მისდგა. პეტერბურგის სუსხიანი ქარი მალე საქართველოშიც დაუბერავდა. ამ პერიოდისათვის, გარკვეული დროით სჭობდა დედაქალაქს გასცლოდა და მთავრობის სამსახურში თავშეფარებულს, გამოდარებამდე უხმაუროდ ეკეთებინა ხალხის საქმე.

1864 წლის დასაწყისში ილია სახელმწიფო სამსახურში შევიდა. იგი დანიშნეს საგანგებო მინდობილობათა მოხელედ ქუთაისის გუბერნიაში. დასავლეთ საქართველოში ბატონყმობის გაუქმება ცარიზმს მეორე რიგში ჰქონდა გათვალისწინებული და სამზადისი რეფორმისათვის ამ დროს დამთავრებული არ ყოფილა. ილიას მებატონეთა და ყმა-გლეხთა ურთიერთობის შესწავლა დაევა. ეს ცხადია, იმერელ მებატონეებს, რომლებმაც ილიას პოზიციის შესახებ „საქართველოს მოამბიდან“ ნათელი წარმოდგენა ჰქონდათ, არ ესიაშვნათ და მას თავიდანვე მტრულად დაუწყეს ცქერა. მეუღლისადმი 1864 წლის 24 მაისის წერილში ილია აღნიშნავს: „ჩვენი მოსვლა არაფრად ექაშნიათ. „აი ესენი არიან ჩვენი დამღუპველებიო, ჩვენი ყმების წამრთმეველებიო“. ნამეტნავად ჩემზედ თურმე ტლინკებსა ჰყრიან“...² პირადი წერილებიდან ჩანს, რომ ილიას ამ დროისათვის მძიმე პირადი ცხოვრება ჰქონდა, მაგრამ ყველა გაჭირვებას რაინდულად სძლედა და თავის მოწოდებას არ ღალატობდა.

აღმოსავლეთ საქართველოში საგლეხო რეფორმის გამოცხადების შემდეგ (1864 წლის ოქტომბერი) ილიას აღმოსავლეთ საქართველოში ნიშნავენ მომრიგებელ შუამავლის თანამდებობაზე. „ილიას ეს წლები — წერს პ. ინგოროყვა — მუდმივად ხალხში უხდება ყოფნა. იგი ახლო ეცნობა გლეხობას, ხალხის ყოფა-ცხოვრებას, იგი

¹ А. И. Герцен полн. собр. соч. и писем т. XI. II, 1919, გვ. 258—260.

² ი. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. 10, გვ. 299.

ყოველ დღე ხვდება ზაქროსა და კაკოს ღვიძლ ძმებს, გაბრიელსა და პეპიას, თავის მოხვევს... კავშირი ხალხსა და მწერალს შორის კიდევ უფრო გაღრმავდა და განმტკიცდა, „თუ არ ცხოვრების მორევში, საგანს სად იპოვის წერისათვის მწერალი?“ — წერდა თვით ილია¹.

* *

„საქართველოს მოამბის“ დახურვის შემდეგ ჟურნალის გარშემო შემოკრებილი სარედაქციო კოლეგიის დანარჩენი წევრებიც დაიფანტნენ და სახელმწიფო სამსახურს შეაფარეს თავი. პეტრე ნაკაშიძე — ილიას მეგობარი და თანამებრძოლი, მოპრიგებელ შუამავლის თანამდებობაზე განაწესეს. ვახტანგ თულაშვილმა პრაქტიკულ მოღვაწეობას მიჰყო ხელი და მიაღწია კიდევ ქართული სტამბის დაარსებას, რაშიაც აქტიური მონაწილეობა მიიღეს დიმიტრი ბაქრაძემ და სტეფანე მელიქიშვილმა. მიხეილ ყიფიანის თბილისის საოლქო სასამართლოში მოეწყო; დავით ყიფიანი განაგრძობდა თაოსნობას იმ კერძო პანსიონისა, რომელიც 1862 წელს დააარსა; სულხან ბარათაშვილი ყაბარდოდან თბილისს დაბრუნებული, 1866 წლიდან აფხაზეთს მიავლინეს იმ კომისიაში, რომელიც აფხაზეთის აჯანყების მიზეზებს არკვევდა; ლევან ჯანდიერი გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ სახელმწიფო სამსახურში შევიდა; ესტატე მაღალაშვილი გორის სამაზრო სასამართლოს მსაჯულად დაინიშნა; გ. ჩიქოვანი დასავლეთ საქართველოში მსახურობდა; მ. ჩიკოიძე ილიასთან მოეწყო სამუშაოდ ღუშეთში.

ასეთ ვითარებაში 60-იანი წლების პირველი წლების მხურვალე ეროვნული შემოქმედებითი საქმიანობა მიწეღდა, მაგრამ იგი არ შეწყვეტილა. ძალები, მართალია, დაიფანტნენ, მაგრამ ამ ვითარებაშიც საზოგადოებრივ მოღვაწეობას ისინი კვლავ განაგრძობდნენ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ იდეოლოგიას ხალხში ავრცელებდნენ და ნერგავდნენ. მაგალითისათვის ავიღოთ თუნდაც დავით ყიფიანის ვაჟთა პანსიონი. ეს პანსიონი, რომელიც გიმნაზიის პროგრამით ამზადებდა ქართველ ახალგაზრდობას, იმ დროის უაღრესად მნიშვნელოვანი პატრიოტული წამოწყება იყო. მასწავლებლებად პანსიონში დავით ყიფიანმა მისი იდეური თანამოაზრეები შეარჩია. საგნებს სხვადასხვა დროს აქ ასწავლიდნენ ნიკო ლოლობერიძე, გიორგი წერეთელი, პეტრე უმიკაშვილი, პოლონელი რევოლუციო-

¹ პ ა ე ლ ე ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა, ილია ჭავჭავაძე, ნარკვევი, გვ. 105.

ნერი ზაგურსკი, რომელიც თბილისში იყო გადმოსახლებული და სხვები. პანსიონი ეროვნული გათვითცნობიერების მძლავრ კერად იქცა. მოსწავლე ახალგაზრდობა ჩაბმული იყო შემოქმედებითს საქმიანობაში, მართავდა წარმოდგენებს, ლიტერატურულ საღამოებს. მასწავლებლები ეწეოდნენ რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის პროპაგანდას, თავისუფალი აზრისადმი ტრფიალის სულისკვეთებით ზრდიდნენ მომავალ მოღვაწეებს. მოვიგონოთ გრ. ორბელიანი, რომელიც ახალთაობისადმი პოლემიკაში მას იმასაც აყვედრიდა, რომ ამ პანსიონში ახალგაზრდობას ღვთის რწმენა დაუქარგეს და ზნეობრივად წაახდინესო:

„ყრმანი საწყალნი,
უბიწო — გულნი
სწავლად მოსულნი, წახდნენ ზნეობით!..
უსასოება,
ურწმუნოება,
უმანკო გულში ღრმად ჩაუნერგეს:
„ლოცვა რად გვინდა?“
„ღმერთი რად გვინდა?“
ჩვენი გონება, არს ჩვენი ღმერთი“.

ამ საყვედურიდან ნათლად ჩანს პანსიონის იდეური მიმართულება. კონსერვატორები ათვალისწინებით უყურებდნენ პანსიონს, სადაც მეფისა და ღმერთისადმი ურწმუნოების სულისკვეთება იყო გამეფებული. როგორც ჩანს, ცნობამ პანსიონის იდეურ ატმოსფეროზე მთავრობის წრეებშიც მიაღწია და 1867 წელს იგი დახურეს.

შეგვიძლია ვთქვათ, რომ დავით ყიფიანის პანსიონი ისეთივე დემოკრატიულ-განმანათლებლური დაწესებულება იყო, როგორც საკვირაო სკოლები პეტერბურგში, რასაც ჩერნიშევსკის თაობა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა. საკვირაო სკოლები მისი რევოლუციურ-დემოკრატიული ხასიათის გამო მთავრობამ დახურა. ასევე მოექცა იგი ყიფიანის პანსიონსაც. ხანმოკლე არსებობის მიუხედავად პანსიონმა დიდი კეთილშობილური საქმე გააკეთა. მის აღზრდილთაგან ბევრი შემდეგ ცნობილი საზოგადო მოღვაწე გახდა (გიორგი თუშანიშვილი, სტეფანე ჭრელაშვილი, ნიკო ინაშვილი, ნიკოლოზ ყიფიანი და სხვები).

1864 წელს პეტრე უმიკაშვილმა, რომელიც ადრე „საქართველოს მოამბის“ კორექტორად მუშაობდა, შეადგინა და დაბეჭდა „ქართული ანბანი“. მასში შეტანილი იყო ქართული ზღაპრები, არაკები, საინტერესო ცნობები მცენარეთა და ცხოველთა შესახებ, ზომისა და წონის ერთეულები და სხვ. იგი პირველი დამხმარე სახელმ-

ძღვანელო იყო ქართველ ბავშვებისათვის და ამდენად დიდმნიშვნელოვანი მოვლენაც იაკობ გოგებაშვილის სახელმძღვანელოების გამოჩენამდე¹. იმდენად დიდი იყო მოთხოვნილება ამ წიგნზე, რომ იგი მეორედ და მესამედ გამოიცა.

ვახტანგ თულაშვილი, ცარიზმის კოლონიური სუსხის გაძლიერების მიუხედავად, ეროვნული ძალების შეკრება-კონსოლიდაციის საქმეს არ წყვეტდა. ქართული სტამბის შექმნის დიდი საქმის გვერდით იგი სათავეში ედგა ლიტერატურული სადამოებრის მოწყობას და ამით აგრძელებდა იმ ტრადიციას, რაც „საქართველოს მოამბის“ სარედაქციო კოლექტივში იყო დამკვიდრებული. 1867 წელს ნიკო ავალიშვილთან ერთად ვ. თულაშვილმა ახალგაზრდობის ჯგუფი შექმნა და შინაური წარმოდგენების გამართვას შეუდგა. ეს საფუძველს უყრიდა ქართული თეატრის აღდგენის საქმეს. ამ წრეში აქტიური სამზადისი წარმოებდა ჟურნალის დაარსებისათვის².

თერგდალულ მოღვაწეთა ერთი ზტო აკაკი წერეთლის მეთაურობით ჟურნალ „ცისკარში“ აგრძელებდა მოღვაწეობას და ჟურნალის ფურცლებს შესაძლებლობის ფარგლებში კარგად იყენებდა სამოციანელთა ეროვნული იდეოლოგიის პროპაგანდისათვის.

მკვლევარებს დიდი ხანია აინტერესებთ ახსნა იმ მიზეზისა, თუ რატომ არ მიიღო მონაწილეობა „საქართველოს მოამბეში“ აკაკი წერეთელმა, რომელიც, უდაოა, იდეურად ამ ჟურნალის თანამოაზრე იყო. პროფ. ს. ხუნდაძე ამ ფაქტის ახსნისათვის იშველიებდა აკაკის წერილს კ. ლორთქიფანიძისადმი³, სადაც გაკვირვებას მითითებული იმ უკმაყოფილებაზე, რომელსაც ილიასა და აკაკის შორის ჰქონია ადგილი პეტერბურგში. მართლაც უდაოა, რომ სტუდენტობის პერიოდში მათ შორის წალაპარაკება მომხდარა, მაგრამ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას ისიც, რომ ეს მათ იდეურ მიმართულებას არ შეეხებოდა. ლ. ასათიანი კითხვას სვამს: ილიას „იქნებ საწყენად დაურჩა აკაკის პაროდია, „ქართველ სტუდენტის სიმღერაზე“⁴. მაგრამ ამ კითხვას თვითვე ექვის ქვეშ აყენებს. „არა გვგონია ეს მიზეზი საპატიო ყოფილიყოს მათი დროებითი უზრახობისა-

¹ ზელიძესან მეზხევეშვილი, პეტრე უმიკაშვილი, პუბლიცისტი და კრიტიკოსი, თბილისი, 1967, გვ. 19.

² აპოლონ მახარაძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბილისი, 1969, გვ. 357.

³ გ. წერეთელი, თბულებათა სრული კრებული სიმონ ხუნდაძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და შენიშვნებით. გვ. 429.

⁴ აკაკი წერეთელი, თბზ., ტ. 15, გვ. 49.

თვის, მით უმეტეს, რომ ილიამ კარგად იცოდა, ვისკენაც იყო მიმართული აკაკის პაროდიის მახვილი“¹.

„ჩემს თავგადასავალში“ აკაკი წერეთელი იგონებს, რომ მას პეტერბურგში სტუდენტობის წლებში თანდაყოლილი ენაკვიმატობის გამო არ ჰყოლია მეგობრების ფართო წრე, რომ მის შესახებ ათასგვარ ჰორს ავრცელებდნენ ზოგიერთები. აღვილი შესაძლებელია, რაიმე გაუგებრობის ნიადაგზე ილიასა და აკაკის შორის უსიამოვნებაც ჩამოვარდა და ჰაბუკებს წყენა თბილისში დაბრუნების პირველ წლებშიაც არ განელებიათ. მაგრამ ეს წმიდა პირადული იყო. იდეურად კი ისინი სრული თანამოაზრენი იყვნენ და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამის შექმნაზედაც მთავარი როლი ეკავათ. აკაკი მანამ დაუკავშირდა „ცისკარს“², რედაქციას, ვიდრე ილია „საქართველოს მოამბის“ გამოცემას მოაგვარებდა. ამ ორი ჟურნალის ურთიერთობა კი თავიდანვე ისე აეწყო, რომ ის ვინც ერთში ითანამშრომლებდა, მეორესაგან გამიჯნული უნდა ყოფილიყო. იყო მესამე გარემოებაც: ქართული საზოგადოებრივი აზრის ცალკეულ წარმომადგენლებზე ილიასა და აკაკის განსხვავებული შეხედულებები ჰქონდათ. აკაკი მაინცდამაინც არ თანაუგრძნობდა გამიჯვნას ძველი თაობის ისეთ წარმომადგენლებთან, როგორიც იყვნენ ბარბარე ჯორჯაძე, ელიზბარ ერისთავი და სხვ.

ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარებისათვის უთუოდ ხელსაყრელი იყო, რომ აკაკი „ცისკარს“ შერჩა. ეს არსებითად იმას ნიშნავდა, რომ თერგდალეულებს განშტოება იდეურად დაპირისპირებულ ჟურნალშიც ჰქონდათ. ხომ ცნობილია, რომ აკაკი „ცისკარის“ ფურცლებზე იმავე აზრებსა და იდეებს უწევდა პროპაგანდას, რასაც ილია „საქართველოს მოამბეში“. „ცისკარში“ დაიბეჭდა აკაკის „სიმღერა“, სადაც პოეტი თავის დიად ეროვნულ ოცნებას უგალობდა და საქართველოს ბედნიერ მომავალს უწინასწარმეტყველებდა.

„სამეფოო ძველთა-ძველო,
დღეს სწეულო, გულის მწველო,
დასკვნა შენი ძველი ქება,
ვით ზაფხულში მზისგან მდელო,
მაგრამ თუ დრო შეიცვალა,
გაცოცხლები საქართველო“.

ამავე პერიოდშია შექმნილი აკაკის ცნობილი ლექსი „ვედრება“, სადაც დაუფარავი ზიზღია გამოთქმული თავადაზნაურული, მთელმარე, განახლებისადმი ინერტულად განწყობილი საქართველო-

¹ ლევან ასათიანი, ცხოვრება აკაკი წერეთლისა, გვ. 208.

სადმი. ძველისა და დახვესებულობის წინააღმდეგ მტრულად განწყობილი პოეტი იმდენად შეშფოთებულია მის სამშობლოში შექმნილი მდგომარეობით, რომ მზადაა ლანძღვით მიმართოს მთელ ერსაც კი. პოეტს ებრალება ის, ვინც დაცემულია, მაგრამ წამოდგომისათვის იბრძვის. სძულს, ვინც დაცემულია, მაგრამ მდგომარეობას შერიგებია და თავი მკედრად აქვს წარმოდგენილი. იგი მზადაა უშველოს პირველს, ზიზღით ზურგი შეაქციოს მეორეს. ძნელი ასახსნელი როდია, რომ ამ ლექსში საქართველოში მოქმედი ორი ძალა, ორი მიმართულებაა ასახული. პირველში იგულისხმებიან ისინი, რომლებიც შერიგებიან საქართველოს კოლონიურ ხვედრს და მისი ფიზიკური სიკვდილის მონაწილენი არიან, მეორეში — ახალი თაობა, რომელიც დაცემული საქართველოს გამოღვიძებისა და ეროვნული შემართებისათვის იბრძვის. მომდევნო სტრიქონებში აკაკის სურს გახსნას ფრჩხილები, სათქმელი სთქვას, მაგრამ „კალამს არა აქვს ნება“, „გონებით“ ხმა უნდა ჩაიწყვიტოს, თორემ ბატონს ეწყინება. ამ ვითარებით შეშფოთებული პოეტის ბოლო ამოძახილია:

„უნდა ჩაეყლაპო სიტყვები ძალით,
გულს თუ დამაჯგა: ვერც დავახველო,
ამას კი ვიტყვი, გინდა მომკალით:
„ფუტრთხის ღირსი ხარ, შენ, საქართველო“¹.

აკაკიმ ამ ლექსში შესანიშნავად გამოხატა სამშობლოს უბედობით გამწარებული კაცის განწყობილება და თავისი წყევლა-კრულვა გაგზავნა იმათი მისამართით, რომლებიც მის დაუძლურებულ ქვეყანას ფეხზე წამოდგომაში ხელს უშლიდნენ. ამავე ჟურნალში დაიბეჭდა მის მიერ თარგმნილი „ებრაული გოდება“ (ბაირონისა), „მატლი“ (დობროლიუბოვისა).

აკაკი დაუძინებელი მტერი იყო ბატონყმობისა და, როგორც კეშმარიტი თერგდალეული, თვლიდა რომ უპირველესი საკითხი ქართული ეროვნული პროგრამისა, ბატონყმობის ლიკვიდაცია იყო. 1864 წლის მაისში, როცა საქართველოში რეფორმა ჯერ კიდევ გამოცხადებული არ ყოფილა, აკაკი უკვე უმღეროდა გლეხთა შვილებს

„გაიზრდები, გენაცვალე, თავისუფალიო;
ბატონი ვერ შეგაწუხებს, ვერც გაგტებს ვალიო“².

მოიპოვება ამ ლექსის ვარიანტი, რომელიც მაშინ ხელნაწერის

¹ „ცისკარი“, № 10, 1864 წ. გვ. 72—73. აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 1, გვ. 139—140.

² აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 1, გვ. 128.

სახით ვრცელდებოდა და ხალხში სიმღერად იყო გადასული. ამ ეარიანტში პოეტს უფრო გაბედულად აქვს გადმოშლილი თავისი გულისწადილი, ჩვილი ყრმის ხვალინდელი დანიშნულება:

...„შენს ეაეკობას მომასწრებს მე ლეთისმშობელიო,
აგცილდეს სხვისი მონობა დამამხობელიო!
თავისუფლების სხივები გულს მოგეფინაო!
იაე-ნანა, ვარლო-ნანა, იაე-ნანინაო!“
„გაივსე და გაიზარდე, პატარა მთვარეო;
შეისწავლე და შეიტკბე სამშობლო მხარეო!
ანუგეშე, სადაც ნახო, მოძმე მწუხარეო!
შვილო, მამულის გულისთვის სისხლიც დაღვარეო!
ჩვენ ძველებმაც მაგგვარადა მტერი აშინაო.
იაე-ნანა. ვარლო-ნანა, იაე-ნანინაო...“¹.

პოეტს მიაჩნია, რომ ბატონყმური უღლისაგან თავისუფალმა საქართველოს შეიღმა ხვალ ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ უნდა იბრძოლოს და სისხლი დაღვაროს, ისე როგორც იბრძოდნენ სახელოვანი წინაპრები. ამაზე უკეთ და გაბედულად თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამის შინაარსი იმ დროს არავის გადმოუცია.

თუ შეიძლება ვილაპარაკოთ ილიასა და აკაკის შეხედულებათა სხვადასხვაობაზე ამ პერიოდში, მან მხოლოდ და მხოლოდ ძველი თაობის ზოგიერთი წარმომადგენლისადმი დამოკიდებულებაში იჩინა თავი. აკაკის, მაგალითად მიაჩნდა, რომ ძველი თაობის ყველა წარმომადგენელი არ იყო ერთნაირად გასაეციცი, ზოგიერთი ერისათვის სასარგებლო საქმესაც აკეთებდა და მას ამ საქმისთვის დაუთმება და წახალისება სჭიროდა. აკაკის მიაჩნდა, რომ, მაგალითად, ბარბარე ჯორჯაძესთან პოლემიკაში ილია ჭავჭავაძემ გადააქარბა, მან ერთი ხელის მოსმით ნაგავს გაატანა მისი ყველა ქმნილება. ამ ქალში კი ბევრია დადებითი და ხელისშეწყობით მისი ღვაწლი საქართველოსთვის სარგებლობას მოიტანდა. პოეტის აზრით, ბარბარე ჯორჯაძისას ჭეშმარიტად აწუხებს

„ქართველის მწარე აწუხო ბედი,
გამჭრალი ძველი ღიღება
და მომავალი იმედი
მასში ერთად იხატება“.

აკაკის აზრით, ბარბარე — პატრიოტი ქართველი მოღვაწე ქალი, მღუმარებით სევდას ჰფარავს, მაგრამ ამ სევდას მაინც ამჟღავნებს ცრემლი, რომელიც წამწამებზე მარგალიტებზე ეკიდება:

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 1, გვ. 428—429.

„იმ ცრემლს ჰშობს წარსული ბედი,
აწმყო თვალსა მოაჩქერებს
და მომავალი იმედი
წამწამებზედ შეაჩერებს“ 1.

პოეტი თანაუგრძნობს ცრემლთა მოჩქერებას და აიძვლებს კიდევ.
პოეტ ქალს.

ასეთივე განსხვავებული შეხედულება ჰქონდათ ილიას და აკაკის ძველი თაობის ზოგიერთ სხვა წარმომადგენელზეც, მაგალითად, გრიგოლ ორბელიანზე, რაზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

მაგრამ ეს მცირედ განსხვავებული თვალსაზრისი ხელს არ უშლიდა მათ მხარდამხარ ებრძოლათ ეროვნული პროგრამის ძირითადი და მთავარი საკითხების გატარებისათვის. აკაკი წერეთელი პირველი იყო ქართველთა შორის, რომელმაც ილიას შემოქმედება დაიცვა და მისი მართებული შეფასება მოგვცა.

საქმე ასე იყო:

1864 წელს თერგდალეულთა პეტერბურგის ჯგუფმა კირილე ლორთქიფანიძის მეთაურობით გამოსცა ქართული პოეზიის ანთოლოგია „ჩანგურის“ სახელწოდებით. „ჩანგური“ თემატურად ისე იყო შერჩეული, რომ თერგდალეულთა იდეოლოგიას ასახავდა. იხსნებოდა ნეკრასოვის ცნობილი პოემით „პოეტი და მოქალაქე“ (თარგმანი კირილე ლორთქიფანიძისა), ხოლო შემდეგ წარმოდგენილი იყო ნიკოლოზ ბარათაშვილის, ილია ჭავჭავაძის და აკაკი წერეთლის, რაფიელ ერისთავის, გრ. ორბელიანის პოეტური კმნილებები. ნიშანდობლივია ჩანგურის სატიტულო ფურცლის ეპიგრაფიც, ნ. ბარათაშვილის „მერანიდან“: „ცუდად ხომ მაინც არ ჩაივლის ეს განწირული სულისკვეთება“. ანთოლოგია საყურადღებო მოვლენა იყო იმდროინდელ ქართულ ლიტერატურაში. იგი ერთგვარად საპროტესტო პასუხიც იყო გ. ჩუბინაშვილისადმი, რომელმაც თავის „ქართული ლიტერატურის ქრესტომათიაში“ ახალი თაობის მწერლობა წარმოდგენის ღირსადაც არ სცნო.

„ცისკარში“ ჩუბინაშვილის ქრესტომათიის თაობაზე კამათი ატყდა. ზოგი შემდგენელს უწუნებდა ქრესტომათიაში ილიასა და აკაკისათვის გვერდის ავლას (დ. ჯანაშვილი), ზოგიც ჩუბინაშვილს ამის გამო მკაცრად გმობდა და ილია ჭავჭავაძეს და აკაკი წერეთელს, როგორც იმ დროის უკვე სახელმოხვეჭილ მწერლებს, მაღალ შეფასებას აძლევდა (მღვიმელი).

კამათში აკაკი წერეთელიც ჩაება. 1865 წლის „ცისკრის“ მე-9

ნომერში დაიბეჭდა მისი ვრცელი სტატია „რამდენიმე სიტყვა „ჩანგურის“ შესახებ“, რომელშიც შესანიშნავად გამოკვეთა ამ კრებული დანიშნულება და მნიშვნელობა, ამასთან მისი თანამოკალმის ილიას ღრმა შეფასება მოგვცა.

აკაკის აზრით, „ჩანგური“ პირველი ქართული წიგნია „რომელსაც ასხია ქართული ხორცი, უდგია ქართული სული; სტირის და კვნესის ქართველების კვნესით და მაშ რაღა საეჭვოა, რომ ყოველ რიგიან ქართველთ ნათესავისათვის (ე. ი. ერისათვის) სასიხარულო იქნება“.

ქვევით აკაკი წერეთელი ლაპარაკობს ნიკოლოზ ბარათაშვილის დამსახურებაზე ქართული ლიტერატურის წინაშე და აქვე აყალიბებს თავის ესთეტიკურ შეხედულებებს, რომელიც ძალზე ახლო დგას იმ შეხედულებებთან, რომელიც ილიამ „საქართველოს მოამბეზედ“ დაწერილ სტატიაში მოგვცა.

აკაკი მიუთითებს, რომ „ბულბულის ყეფა, შაშვის სტვენა და მერცხლის ჭიკჭიკი“ სმენას გვიტყობს გაცილებით უფრო მეტად, ვიდრე ბესიკის ტბილი ლექსები. მაგრამ არავის მოსვლია აზრად ბულბული, შაშვი და მერცხალი პოეტად გამოეცხადებინოს. ბუნების ეს საუკეთესო კმნილებანი, ამ ქვეყანაზე ფიზიკურად ცხოვრობენ მხოლოდ. ისინი კმაყოფილნი არიან დღევანდელი დღით და იმას ვერ ხვდებიან, ხვალ რა მოეღიბოს. კაცი კი სულ სხვა არის. იგი მართო აწმყოთი არ სცხოვრობს და არც არის ბედნიერი აწმყოთი, თუ მომავლის კეთილს არ იმზადებს და არ მოელის“. კაცი „რომ თვითონაც უფრო ბედნიერი იყოს, ცდილობს და ზრუნავს მისი ოჯახის, ნათესავის, ახლობლების ბედნიერებაზედ. ის კაცი, რომელიც თავის თავშია ჩაკეტილი, რომელიც ბოდბელის ანდაზით „თუ მე არ ვიქნები, ქვაქვაზედაც ნულარ ყოფილაო“ მოქმედებს, იგივე პირუტყვია. ქართველ ხალხს, რომელსაც დიდი ისტორიული ქარიშხლები გამოუვლია, ჰყოლია პოეტები, რომლებიც ბულბულივით უაზროდ სტვენდნენ და თავიანთ „მძორს“ ახარებდნენ. ისინი ერს ვერაფრით ვერ შევლოდნენ, მათი აღტაცება და ცრემლი არ იყო ზოგადი, არ იყო ეროვნული. პირველი პოეტი საქართველოში, რომელმაც თავის სატკივარი ეროვნულს დაუკავშირა ბარათაშვილი იყო. თავის დიდებულ ლექსში — „ბულბული ვარდზედ“, „სული ობოლი“, „ფიქრი მტკერის პირას“ — ნიკოლოზ ბარათაშვილმა თანამედროვეობის ფიქრები, ტანჯვა და ცრემლი ჩააქსოვა, მისი „სულო ბორბოტო“ აღმფრთხილება იყო იმ „ბრმა სარწმუნოების“ წინააღმდეგ. რომელსაც მთელი საქართველო იყო მიმდობილი, მისი „ბედი ქართლისა“ ჩვენი დაცემის მიზეზთა ჩვენება იყო, მისი „მერანი“ კი

აუმხედრდა ბედის უკუღმართობას — შავ ყორანს, გაუსწრო მას წინ და „გადმოსძახა ახალ შთამომავლობას: მე არ დავეძებ არც ტოლს, არც ნათესავს და არც სხვა რამეს, შენთვის შემომიწირავს შთამომავლობა, ჩემი აწმყო ბედნიერებაო“¹.

აკაკის აზრით, დიადი ანდერძები დატოვა ბარათაშვილმა, მაგრამ „დიდ ხანმა გაიარა ბარათაშვილის შემდეგ და მის კვალობაზედ წასული არავენ გვინახვს. ამ „სიკოტრის უამს“ გამოჩნდა ილია ჭავჭავაძე“, „რომელიც შეუდგა ბარათაშვილის კვალს და, რადგანაც დროც ხელს უმართავდა, უფრო თამამათ, ტირილით დაუწყო ხალხს შეჩვილა: აი რა უნდა ეთქო თქვენთვის ბარათაშვილსაო! აი რას მოასწავებდა და რას ნიშნავდა მისი კვნესაო!“².

აკაკი ქვევით იხილავს ილიას ლექსებს „გუთნის დედა“, „ხმა სამარიდამ“ და მათ დიდ დანიშნულებას ხედავს იმ დიდ ეროვნულ გულისტკივილში, რომელიც ადრე ბარათაშვილსაც აწუხებდა. აკაკი არაა მოხიბლული ილიას ლექსების პოეტურობით, მაგრამ მტკიცედ აცხადებს რომ ილიას „ერთ სტრიქონს, ფუთობით რომ მიბოძოთ ჩვენი ბუღბუღების ნაწერებში, რომელშიაც პოეზიაც იქნება, მარცვლებიც და რითმებიც, არ გავცვლო“³. იმიტომ რომ ილიას ლექსები „ჩვენს ყოველდღიურ ჰეშმარიტებას, ჩვენს ნაკლულევენებას და ჩვენს საჭიროებას“ ასახავს. „ამისთვის მოგეწონს პოეტი და ამაში მდგომარეობს მისი დანიშნულება“. ქვემოთ აკაკის მოჰყავს ნაწყვეტები ილიას „პოეტიდან“ და სამართლიანად მიუთითებს, რომ „ჭავჭავაძის გარდა უთქვამს ვინმეს ეს აზრი? აი რას ნიშნავს კაცობა და არა ბუღბუღობა!...“⁴.

აკაკის აზრით, ილია ჭავჭავაძე კიდევ უფრო ძლიერია პროზაში, სადაც იგი „დარბაისლურად გვემუხაიფება“, რომ მისი „კაცია ადამიანი?!“ და „გლახის ნამბობი“ — ობოლ მარგალიტებად რჩებიან ჩვენს ლიტერატურაში“⁵.

აკაკიმ ამ წერილში კარგად გამოკვეთა ქართული პოეზიის დედა-ძარღვი, პირველმა მიგვანიშნა ბარათაშვილის და ილია ჭავჭავაძის იდეურ ნათესაობაზე, პირველმა გასდო ხიდი ოცდათორმეტიანელთა იდეურ მოძრაობასა და 60-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას შორის და სამოციანელთა იდეურ მედროშედ დიდი ილია აღიარა.

1 აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. II, გვ. 29.

2 იქვე, გვ. 30.

3 იქვე, გვ. 31.

4 იქვე, გვ. 32.

5 იქვე.

აკაკიმ აქვე დააყენა გაბედულად საკითხი რიგიან ქართულ კრიტიკაზე, ისეთ კრიტიკაზე, რომელიც მწერალს გზას გაუკაფავს და დაეხმარება საზოგადოებრივი აზრის გაცხოველებას. აკაკის ამ მხრივ მხედველობაში რუსეთის კრიტიკული აზრი ჰქონდა, მას ბელინსკი-სებური კრიტიკა ენატრებოდა და არა „ჩიბეში ხელჩაწყობილი სწავლულების“ გაკილეა. აკაკის აზრით, იმ ქვეყნის ლიტერატურას, რომელსაც რუსთაველი, ბარათაშვილი და ჭავჭავაძე ჰყავდა, უფლება ჰქონდა დაეყენებინა საკითხი მაღალი კრიტიკის შესახებ.

აკაკისთან ერთად „ცისკარში“ რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის მხურვალე პროპაგანდისტი იყო ანტონ ფურცელაძე. ილიასთან არც ანტონს ჰქონია მეგობრული დამოკიდებულება. იგი გამოდიოდა „საქართველოს მოამბის“ კრიტიკით და იწუნებდა მისი ზოგი ავტორის გაუბედავ გალაშქრებას დახავსებულობის წინააღმდეგ. მაგრამ პოლემიკაში ზოგჯერ ზომიერებას ვერ იცავდა. ვალში არც ილიას ჩგუფი რჩებოდა და პოლემიკას ისეთი მწვავე ფორმა ეძლეოდა, რომ ერთი შეხედვით მტრული ბანაკების შეჩახებას ჰგავდა. მაგრამ ანტონ ფურცელაძე თავისი ძირითადი იდეური მიმართულებით ჩამოყალიბებული განმანათლებელ-დემოკრატი იყო და მთლიანად იზიარებდა იმ პროგრამას, რომლითაც თერგდალეულები გამოვიდნენ. მას თანმიმდევრობა ღალატობდა. წვრილმან საკითხებზე პოლემიკით გატაცებული ა. ფურცელაძე იმდენად თავშეუთავებელი იყო ზოგჯერ, რომ საკუთარ თავთანაც წინააღმდეგობაში ვარდებოდა და უღმობელად აძაგებდა იმას, რასაც ადრეულ სტატიებში ქებით იხსენიებდა. უსამართლობა იყო მის მიერ „საქართველოს მოამბის“ თანამშრომლებისათვის უნიჭობის ცილისწამება. ცალმხრივი შეფასება მისცა აგრეთვე ილია ჭავჭავაძის პოეზიას, როცა მას „სანტიმენტალური გალობა“ უწოდა. ზომიერება ვერც ნ. ბარათაშვილისა და რაფიელ ერისთავის მიმართ დაიცვა¹. წაბორძიკება პოლემიკურ სტატიებში კი ლეტარატურული გამოუცდელობის და ახალგაზრდული ტემპერამენტის მიზეზი იყო. ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ ანტონ ფურცელაძე, ისე როგორც აკაკი, არ თანაუგრძნობდა კონსერვატორული ბანაკის წარმომადგენლებისადმი ისეთ მკაცრ დამოკიდებულებას, როგორსაც „საქართველოს მოამბე“ და მისი რედაქტორი იჩენდა. მათი დავის ერთ-ერთი მიზეზი ესეც იყო.

მეორეხარისხოვან საკითხებში დავის მიუხედავად, ანტონ ფურცელაძე აკაკისთან ერთად მუდამ მხარში ედგა ახალ თაობას. იგი

¹ იხ. ა. ფურცელაძის სტატიები ქართულ ლიტერატურაზე, „ცისკარი“, 1863 წ. № 3, 7.

შეუბრალებლად ებრძოდა ბატონყმობას, რომელიც ქართველი ხალხის სოციალ-ეკონომიური და კულტურული ჩამორჩენილობის მთავარ მიზეზად მიაჩნდა. ანტონი—არის განათლებისა და განთავისუფლების მხურვალე პროპაგანდისტი. იგი მოუწოდებდა ერის მოწინავე ძალებს ჩამორჩენილობის წინააღმდეგ ბრძოლისაკენ, იმედიანად შეცქეროდა თავისი ქვეყნის მომავალს; მიაჩნდა, რომ საქართველო — მაღალი კულტურული ტრადიციების ქვეყანა, მალე აუწყობდა ფეხს კულტურულ მსოფლიოს და მოწინავეთა რიგში ჩადგებოდა.

ანტონ ფურცელაძე ეროვნული ჩაგვრის შეურიგებელი მტერი იყო. იგი მაშინდელი ცენზურის თვალთვალის პირობებში გაბედულად გამოთქვამდა ერთა თანასწორობის მოწინავე იდეებს, ამხელდა და გმობდა დიდი ერების ასიმილატორულ ტენდენციებს. ამასთან, იგი კავკასიის სამოხელეო აპარატისა რუსიფიკატორულ პოლიტიკასაც მწვავედ აკრიტიკებდა და ქართველი ერისათვის თვითმმართველობას მოითხოვდა.

კონსერვატორთა და ახალი თაობის იმ შეურიგებელ ბრძოლაში, რომელიც ილია ჭავჭავაძემ წარმოიწყო და შემდეგ მთელი ძალით გაჩაღდა: ანტონ ფურცელაძის პოზიცია იმთავითვე განისაზღვრა. ამის ნათელი დადასტურებაა მისი სტატია, რომელიც „ცისკარის“ მე-12 ნომერშია გამოქვეყნებული. ეს სატირული ფელეტონი ძველი თაობის უღმობელ განქიქებას წარმოადგენს. მისთვის ჩვეული პირდაპირობითა და დაუნდობლობით ავტორი ძველი თაობის წარმომადგენელთა დახასიათებას იძლევა და ცხადპყოფს მათი საქმიანობის მავნე შედეგებს ქართველი ხალხის პროგრესისათვის ბრძოლაში. ანტონ ფურცელაძე „ცისკარში“ არა მარტო იდეურად ებრძოდა კონსერვატორებს, არმედ პრაქტიკულადაც აქტიურად მონაწილეობდა ჟურნალის გადახალისებაში, რათა იგი თანამედროვეობის მოთხოვნების დონეზე აეყვანა. 1862 წლის მიწურულიდან 1863 წლის ივლისამდე ანტონი ფაქტიურად განაგებდა კიდეც „ცისკარს“¹ და ყველა ღონეს ხმარობდა, რომ ქართული საზოგადოებრიობისათვის საჭირობო საკითხები დემოკრატიული პოზიციებიდან დაეყენებინა. მართლაც, 1863 წ. „ცისკარმა“ საგომნობლად შეიცვალა ელფერი.

ანტონ ფურცელაძე რადიკალურ-დემოკრატიული მიმართულების მოღვაწე იყო, ამიტომ ზოგჯერ მისი კრიტიკა თერგდალეულებსაც

¹ ვახტანგ ვახანიძე, ანტონ ფურცელაძის მსოფლმხედველობა, თბილისი, 1958, გვ. 43.

შეეხებოდა. მაგრამ ეს იყო კრიტიკა მარცხნიდან. ანტონს ქართველ პისარევს უწოდებდნენ. შემთხვევითი არაა, რომ სამოცდაათიანი წლებიდან ეს დაუდგრომელი მოღვაწე რევოლუციონერ ხალხოსანთა იღებმა გაიტაცა.

პეტერბურგელ თერგდალეულთა მოღვაწეობა ილია ჭავჭავაძის სამშობლოში გამომგზავრების შემდეგაც დაუცხრომლად მიმდინარეობდა. მას ერთ-ერთი მოწინავე უბანი ეკავა იმ დიდ რევოლუციურ ბრძოლაში, რომელიც რეფორმის გამოქვეყნების შემდეგ გაჩაღდა რუსეთის დედაქალაქში.

პირველი რევოლუციური ნათლობა ქართველმა სტუდენტებმა 1861 წლის ოქტომბერში მიიღეს. ეს იყო პეტერბურგის უნივერსიტეტის ცნობილი გამოსვლა, რომელმაც თვითმპყრობელობა ფეხზე დააყენა.

სტუდენტთა დემონსტრაციის აქტიური მონაწილე ქართველი სტუდენტები ბესარიონ ღოღობერიძე, კირილე ლორთქიფანიძე, ნიკო ნიკოლაძე, გრიგოლ ჭავჭავაძე, გიორგი წერეთელი, პეტრე ალხაზიშვილი, დავით აბდუშელიშვილი, იაკობ ისარლიშვილი, დავით ღოღობერიძე, ვასილ სავანელი, აბელ ჩოლოყაშვილი და სხვ.¹ დაპატიმრეს და შლისელბურგის ციხეში ჩასვეს, ზოგიც დაპატიმრებას გადურჩა. 2 თვის შემდეგ პატიმარი სტუდენტები, მართალია, გაათავისუფლეს, მაგრამ უნივერსიტეტიდან გარიცხეს. ამასთან, უფროსი კურსის სტუდენტებს „მგლის პასპორტი“ მისცეს, რაც იმას ნიშნავდა, რომ უნივერსიტეტში სწავლის გაგრძელების უფლება მათ აღკვეთილი ჰქონდათ.

ამ მკაცრმა განაჩენმა მძლავრი დარტყმა მიაყენა ქართველ თერგდალეულთა ძალებს პეტერბურგში, მაგრამ მისი მოღვაწეობის სრული შეწყვეტა მაინც ვერ შეძლო. მართალია, გარიცხული სტუდენტების უმრავლესობამ სამშობლოს მოაშურა, მაგრამ ნაწილი მაინც დარჩა დედაქალაქში და აქტიურად მონაწილეობდა იმ მჩქეტარე რევოლუციურ საქმიანობაში, რომელიც „ზემლია ი ვოლიას“ მეთაურობით გაიშალა. ამათ შორის განსაკუთრებით თვალსაჩინო იყო ნიკო ნიკოლაძის, ნიკო ღოღობერიძის, ნიკო ყიფიანის, სიმონ წერეთ-

¹ პროფ. პრ. რატიანის აზრით, დაპატიმრებულთა შორის იყვნენ ვასილ თუმანიშვილი, ნიკოლოზ ალექსი—მესხიშვილი, იაკობ წერეთელი, სულ მთხრან 13 თუ 14 სტუდენტი. იხ. მისი თერგდალეულთა რევ. მოძრაობის ისტორიიდან, გვ. 141.

ლის, კირილე ლორთქიფანიძის და სხვათა მოღვაწეობა*. ამ მგზნებარე ახალგაზრდებს მტკიცედ ჰქონდათ გამჭლარი რწმენა იმისა, რომ მათი სამშობლოს მომავალი განუყოფლად იყო დაკავშირებული რევოლუციურ გეგმებთან მთელი რუსეთის მასშტაბით; რომ მხოლოდ ცარიზმის დამხობა და დემოკრატიული რეჟიმის დამყარება უზრუნველყოფდა ცარიზმის კოლონიური უღლისაგან საქართველოს განთავისუფლებას. „ზემლია ი ვოლიას“ მოღვაწეობა იმპერიის რევოლუციურ ძალთა კონსოლიდაციას ემსახურებოდა. მათ სწამდათ, რომ სპორადული გამოსვლა ვარშავასა თუ კიევში, ურალსა თუ კავკასიაში საქმეს ვერ უშველიდა. ხანძარი ყველგან ერთდროულად უნდა გაჩაღებულყო. „თუ აჯანყება მარტო ვარშავასა და კიევში მოხდება, ის ძმათა შორის ბრძოლად — პოლონეთის ომად გადაიქცევა; იმისათვის რომ აჯანყება სახალხო განთავისუფლებად იქცეს, ის უნდა მოდიოდეს მთელი პერიფერიიდან, ე. ი. ვარშავასა და კიევთან ერთდროულად შიდა რუსეთისაკენ უნდა დაიძრას კავკასია და თან გაიყოლიოს ასტრახანი, დონი და შავი ზღვისპირეთი“¹ — მიუთითებდნენ ამ მოძრაობის მესვეურები.

მაგრამ ამ ახალგაზრდებს, საერთო-რუსული მოძრაობის საქმით გატაცებულთ, ერთი წუთითაც არ ავიწყლებოდათ მშობლიური მხარე და იქ შექმნილი ვითარება. ისინი საქართველოს იდეური ცხოვრების კურსში იყვნენ ყოველთვის და აქტიურად უქერდნენ მხარს საქართველოს მოძრაობის მიერ აღებული კურსის წარმატებას. კირილე ლორთქიფანიძე, მაგალითად, აქტიურად თანამშრომლობდა ილიას ჟურნალში, ამასთან, პეტერბურგში ქართული ანთოლოგიის „ჩონგურის“ გამოცემის რთულ საქმეს მეთაურობდა. კ. ლორთქიფანიძემ ამ წამოწყებას, როგორც ვიცით, წარმატებით გაართვა თავი. მან პეტერბურგში ქართული წიგნების გამომცემელი ჯგუფი შექმნა. პირველი რიგის გამოსაცემ წიგნთა შორის შერჩეული იქნა დ. კონკაძის „სურამის ციხე“, ი. ჭავჭავაძის „კაცია ადამიანი?!“ და სხვ. თავისთავად ცხადია, რომ კ. ლორთქიფანიძე და მისი თანამებრძოლები

* ქართველი ახალგაზრდობის რევოლუციური მოღვაწეობა პეტერბურგში 1861—70 წლებში ფართოდაა განხილული პრ. რატინის მონოგრაფიაში „თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან“; ვ. სიფრაშვილის მონოგრაფიაში „რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და თერგდალეულების იდეური ურთიერთობა“. ამიტომ პეტერბურგში ქართველთა რევოლუციურ-პრაქტიკულ საქმიანობაზე ყურადღებას აღარ ვამახვილებთ.

¹ იხ. პრ. რატინი, თერგდალეულთა რევ. მოძრაობის ისტორიიდან. გვ. 127.

ამ წამოწყებით აგრძელებდნენ იმ დიდ საქმეს, რაც „საქართველოს მოამბემ“ დაიწყო.

განსაკუთრებით თვალსაჩინო იყო ნიკო ნიკოლაძის მოღვაწეობა. ნიკო ნიკოლაძემ შეძლო საქართველოს საკითხი იმ დროის მსოფლიოს არენაზე გაეტანა. „კოლოკოლის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულმა მისმა მგზნებარე წერილებმა ევროპის საზოგადოებრივი აზრი ჩაახდოდა საქართველოს ცხოვრებაში და დასაბუთებდა მისცა იმ პროგრამას. რომლითაც თერგდალეულები გამოვიდნენ ასპარეზზე.

პეტერბურგის უნივერსიტეტიდან გარიცხვის შემდეგ ნ. ნიკოლაძე დაუცხრომელ პუბლიცისტურ მოღვაწეობას ეწეოდა, თანამშრომლობდა ჟურნალ „ისკრაში“, რომელსაც კუროჩკინი რედაქტორობდა. ეს ჟურნალი „სოვრემენიკის“ იდეური თანამოძმე იყო და უმთავრესად სატირულ ჟანრს იყენებდა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეების პროპაგანდისათვის. აქ გამოაქვეყნა ნ. ნიკოლაძემ თავისი ბელეტრისტული ნაწარმოები „პეტერბურგის მხარეზე“.

1863 წ. ნიკო ნიკოლაძე სამშობლოში გამოემგზავრა. მისი ჩამოსვლა საქართველოში თერგდალეულ მოღვაწეთა ფრონტის გაძლიერებას ნიშნავდა. რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის მხურვალე თანამგრძნობი, დიდად ნიჭიერი, მახვილი პუბლიცისტიერი კალმით აღკუთრვილი ნიკოლაძე ილია ჭავჭავაძესთან ერთად ახალი მიმართულების ჟურნალს ჰეშმარიტად დაამშვენებდა.

მაგრამ ნიკო ნიკოლაძეს, რომელიც საქართველოს მომავალს რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის თვალთ ზომავდა, ქართული ასპარეზი ბრძოლისათვის მაინც ვიწროდ და შეზღუდულად ეჩვენებოდა; გული ისევ რუსეთის დედაქალაქისაკენ მიუწევდა. იქ, რევოლუციური მოძრაობის შუაგულში, ეგულებოდა თავისი ადგილი.

რამდენიმე თვის შემდეგ ნიკო ნიკოლაძე კვლავ პეტერბურგში ჩავიდა და გაზეთ „Народное богатство“-ში დაიწყო თანამშრომლობა. მალე ამ გაზეთის ფაქტიური რედაქტორი გახდა. პარალელურად „სოვრემენიკშიც“ თანამშრომლობდა. ამ დროის მისი პუბლიცისტური სტატიები შეეხებოდნენ 1861 წლის საგლეხო რეფორმის საკითხებს, საერობო რეფორმას, პოლონეთის საკითხს, პრუდონის, ზიბელის თხზულებათა კრიტიკულ შეფასებას. ამ სტატიებში ნ. ნიკოლაძე ყველგან ჩანდა, როგორც ჩერნიშევსკის იდეური თანამებრძოლი, მისი ერთგული მოწაფე.

1864 წელს, როცა რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის ტალღის უკუქცევა დაიწყო და ცენზურამ მუხრუჭები მეტისმეტად

მოუჭირა, ნიკო ნიკოლაძეს აღარც პეტერბურგში უდგება გული. მას ჯერ ერთი სწავლის გაგრძელება სწყურია, მეორეც — გერცენის მსგავსად, ცენზურიდან თავისუფალი პრესა. იგი მიემგზავრება ევროპაში, გატაცებით ეწაფება მეცნიერებას და, პარალელურად, რუს ემიგრანტ-რევოლუციონერებთან ერთად განაგრძობს პრაქტიკულ-რევოლუციურ მოღვაწეობას.

საერთო-ევროპული მოვლენებით გატაცებულ ნიკოლაძეს ერთი წუთითაც არ ავიწყლებოდა მშობლიური ქვეყანა, მისი აწმყოსა და მომავლის შესახებ მუდამ ფიქრობდა, და როგორც კი შესაძლებლობა მიეცა, გადასწყვიტა თავისი პირველი თავისუფალი სიტყვა სამშობლოზე ეთქვა.

1864 წელს ნ. ნიკოლაძე პარიზში პირადად გაეცნო გერცენს და ოგარესს, მიიღო მათ მიერ შეთავაზებული წინადადება — ეთანამშრომლა „კოლოკოლში“.

1865 წლის „კოლოკოლის“ 15 ივნისისა და პირველი ივლისის ნომრებში რიო-ნელის ფსევდონიმით გამოქვეყნდა ნიკო ნიკოლაძის სტატია — „გლეხთა გათავისუფლება საქართველოში“, რომელმაც ფართო გამოსმაურება ჰპოვა.

სტატია მნიშვნელოვანია იყო არა მარტო იმიტომ, რომ ფარდასხდოდა საქართველოში საგლეხო რეფორმის ნამდვილ შინაარსს და მთელი მსოფლიოს თვალში ცხადჰყოფდა ცარიზმის მძარცველ ბუნებას, არამედ, რაც მთავარია, იმიტომ, რომ შეიცავდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების დღიდან ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ღრმა ანალიზს; ასაბუთებდა თერგდალეულთა ეროვნულ პროგრამას, ამდენად, ნ. ნიკოლაძე პირველი ქართველი მოღვაწე იყო, რომელმაც საქართველოს ბედის საკითხი საერთაშორისო არენაზე გაიტანა.

ნ. ნიკოლაძის სტატია იმის დასაბუთებით იწყება, რომ რეფორმა რუსეთშიც და საქართველოშიც წარმოადგენდა არა ცარიზმის გულმოწყალების გამგლინებას, არამედ მკაცრ აუცილებლობას, თავისი ბატონობის გადასარჩენად გადადგმულ ნაბიჯს; „მთავრობა ალღოთი ხედებოდა, რომ „რეფორმის საჭიროება საგრძნობი“ იყო; ამიტომ მან ხელი მიჰყო მის განხორციელებას ზემოდან, რათა შეეფერხებინა მისი განვითარება ქვემოდან“¹. რეფორმა რუსეთის საზოგადოებრივი ცხოვრების მსვლელობითაა შემზადებული. „საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილების ძველ შენობას ხალხის თვითშეგნებამ საფუძვლები შეუჩრყია და თუ იგი არ შეკეთ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, პროფ. დ. გამეზარაშვილის რედაქციით, ტ. 1, თბილისი, 1962, გვ. 256.

და და ბოძები არ შეედგა, დროის პირველივე ფრთის შემოქნევა მთელს შენობას დაანგრევს“¹. ნ. ნიკოლაძე იმასაც ცხადყოფს, რომ რეფორმას უფრო „დამთრგუნველი ხასიათი ჰქონდა“, ვიდრე განმთავისუფლებელი, რომ ამით ცარიზმი საკუთარი სიცოცხლის გახანგრძლივებას შეეცადა.

ავტორს მიაჩნია, რომ რეფორმა საქართველოში, ისე როგორც რუსეთში, ნაკარნახევი იყო მკაცრი აუცილებლობით. ამასთან, საქართველოში რეფორმამ „მისი სოციალური ხასიათის მიუხედავად, პოლიტიკური ბალანსის ხასიათი მიიღო“. რეფორმას ქართველმა ხალხმა, ეროვნული განთავისუფლების იდეალიც დაუკავშირა. ამიტომაც იყო, რომ მიუხედავად რუსეთის ბატალიონების ენერგიული მოქმედებისა და პაპურ-თვითმპყრობელური „Paszde reveries—“-ისა, ხალხის პოლიტიკური ინსტინქტები საქართველოში „იზრდებოდა არა დღეობით, არამედ საათობით, ამიტომ საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრება რაღაც ათიოდე წლის განმავლობაში არაჩვეულებრივი ძალით განვითარდა და თავისი ბედობილი თანდათან გლეხთა საკითხის ასეთ თუ ისეთ გადაჭრას დაუკავშირა“².

60-იანი წლების დასაწყისში ქართველი ხალხის პოლიტიკურ-ეროვნული თვითშეგნების სწრაფი აღმავლობის მიზეზების ახსნას ნიკო ნიკოლაძე საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა და ამ შეერთების შემდეგ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ხასიათს უკავშირებს.

ნ. ნიკოლაძე არ აპირებს ცარიზმისათვის „ცოდვათა მიტევებას“ იმის გამო, რომ საქართველო მან მისთვის მეტად ძნელ ვითარებაში შეიერთა. ეს შეერთება, მისი ღრმა რწმენით, ქვეყნის იარაღით დაპყრობა და ოკუპაცია იყო. საქართველოს მიმართ პოლიტიკაში ცარიზმი ხელმძღვანელობდა არა იმით, რომ „გული შესტკიოდათ საქართველოსათვის და სურდათ დაეხსნათ იგი ახალ-ახალი სისხლის ღვრისაგან“, არამედ იმით, რომ „დაეცვათ თვით პეტერბურგის სამეფო კარის ინტერესები“³. ცარიზმმა ქართველი ხალხი მიაკერა რუსეთის იმპერიას და თავიდანვე მიჰყო ხელი მის მართვას რუსული კანონების მიხედვით. ცარიზმმა გაბატონებული წოდების სახით საქართველოში მტკიცე დასაყრდენი გაიჩინა. ამასთან დაუშვა მიუტევებელი დანაშაული ხალხის წინაშე იმით, რომ ქართველი აზნაური „ღვორო-

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, პროფ. დ. გამეზარდაშვილის რედაქციით, ტ. 1, თბილისი, 1962, გვ. 250.

² იქვე, გვ. 252.

³ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 252.

ანინად“ გადააქცია და ამ ტიტულს გარკვეული პრივილეგიები დაუკავშირა. ძველ საქართველოში, როცა იგი გამუდმებით ეწეოდა თავდაცვით ბრძოლებს გარეშე მტრების წინააღმდეგ, აზნაურობა გარკვეულ მოვალეობას ასრულებდა. იგი ქვეყნის დამცველი ჯარი იყო და ხალხი ხალისით არჩენდა მას. მშვიდობიანობის წლებში ხალხი მეფეს უხდიდა ბეგარას, აზნაურები მიწათმოქმედებას ეწეოდნენ. რა თქმა უნდა, ძველს საქართველოში საზოგადოებრივი ურთიერთობა სანიმუშოდ მოწესრიგებული სრულიადაც არ ყოფილა. მან მოსკამა დრო და მის რესტავრაციაზე ფიქრი სისულელე იქნებოდა. მაგრამ აზნაურობის წოდების შემონახვა სრულ ანაქრონიზმად იქცა. ცარიზმი ოკუპაციის შემდეგ ეროვნულ ჯარს ველარ დაეყრდნობოდა. საქირო იყო ამ ჯარის დაშლა. საქართველოს ჯარის მსახურნი რომ გვერლიასებად და ყაჩაღებად არ გადაქცეულიყვნენ, მთავრობამ მოიმადლიერა ისინი, პირში ბურთი ჩასჩარა მათ და აზნაურებად გადააქცია. მაგრამ ამის საშვილიშვილოდ დაკანონებამ საარაკოდ გაამრავლა მუქთახორა პარაზიტები და ამ ხროვის რჩენა ხალხს დააქისრა¹. თავადობასა და აზნაურობაზე დაყრდნობით ცარიზმმა შექმნა მკაცრი საოკუპაციო რეჟიმი. „ის ვინც ოდნავ წინააღმდეგობას გაუწევდა რუსულ მართელობას საქართველოში, მთავრობა ყველას დაუზოგველად უმასპინძლებოდა და საამისოდ მმართვედა დახვრეტას, ჩამოხრჩობას, კატორღას და გადასახლებას. მეორე მხრით, მეფურად ასაჩუქრებდა იმას, ვინც ხელს უწყობდა რუსული ხასიათის კანონების დანერგვას“².

საქართველოს მშრომელი მოსახლეობა ცარიზმმა საძარცვავად მიუგდო მუქთახორა ქართველ თავადებსა და აზნაურებს, რუს მოხელეებს. ორმაგი ჩაგვრით სულმეხუთული ხალხი, რომელსაც დაუზოგავად ყვლევდნენ, იძულებული გახდა იარაღისათვის მოეკიდა ხელი. საქართველო გლეხთა აჯანყების აღში იყო გახვეული და, მთავრობის ჩამხშობ ღონისძიებათა უკიდურესი სისასტიკის მიუხედავად, აჯანყებათა ნაკადი ძლიერდებოდა. რა თქმა უნდა, ამ აჯანყებათა მიზეზები მარტო რუსეთის მმართველობა არ ყოფილა. საქართველოში წარმოებდა ისეთივე ბრძოლა მუქთახორებისა და მძარცველების წინააღმდეგ, როგორც რუსეთსა და დასავლეთ ევროპაში. ხალხი ჯვაროსნულ ლაშქრობას ეწევა „უმზგავსო საზოგადოებრივი ორგანიზაციის წინააღმდეგ“. რა თქმა უნდა, მას ამ უსამართლობის ხასიათი მეცნიერულად შეთვისებული არა აქვს და მისი აღშფოთების წამქეზებელ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, თბზ., ტ. 1, გვ. 254—255.

² იქვე, გვ. 255.

ნა აგიტატორები არ ყოლია საფრანგეთის მსგავსად, მაგრამ „ხალხს ერთი რამ კარგად აქვს შეგნებული: ვაივაგლახით ცხოვრება, როგორც აქამდე ცხოვრობდა ხალხი, პირდაპირ აუტანელია, ასეთი ცხოვრების სიდუხჭირე მოთმინების ყოველგვარ საზღვარს სცილდება და სჯობს დაიღუპოს იგი, ვიდრე ეფლობოდეს იმ ქაობში, რომელიც მას ნელ-ნელა სისხლსა სწოვს და ძალ-ღონეს აცლის“¹.

ნ. ნიკოლაძე შემდეგ აღწერს 1855 წლის გლეხთა გრანდიოზულ აჯანყებას სამეგრელოში. მთავრობამ ეს აჯანყებაც სისხლში ჩაახშო და სოფლებში ეკზეკუციები ჩააყენა. ხოლო რუსეთში საგლეხო რეფორმის გამოცხადებით შეჩოჩქოლებული ქართველი თავადაზნაურობა დააშოშმინა იმით, რომ მსგავსი რეფორმა საქართველოში არ განხორციელდებოდა. მაგრამ საყოველთაო ხანძრის გაჩენამ 1861—62 წლებში, და განსაკუთრებით 1863 წლის პოლონეთის აჯანყებამ, რომელმაც ცარიზმს „ევროპის ომის საფრთხე მოუვლინა“, მთავრობა შეაშინა, რომ საქართველო მეორე პოლონეთად არ გადაქცეულიყო და მან სასწრაფოდ აფრინა დეპეშა თბილისში შეემუშავებინათ თუნდაც რაიმე პროექტი გლეხთა განთავისუფლებისა. ამით იგი ფიქრობდა იმერეთისა, გურიისა და სამეგრელოს გლეხებისთვის პირში ბურთი ჩაეჩარა მომავალი გათავისუფლების პერსპექტივით და ამავე დროს არ შეელახა თავად-აზნაურობის ინტერესები².

ნ. ნიკოლაძის სტატიაში ღრმად, გამოკვეთილად და თვალსაჩინოდაა დასაბუთებული, თუ როგორ მოატყუა მეფემ 'ხალხი. იგი დაწვრილებით განიხილავს 1864 წლის დებულების ცალკეულ მუხლებს და ცხადპყფს, რომ ძველი დროის ოთხი საწყისიდან — მიწისა, ცეცხლისა, წყლისა და ჰაერისაგან პირველი სამი თავადაზნაურობას მიაკუთვნეს, ხოლო „საერთო სახმარებლად დარჩა მხოლოდ ჰაერი“. „ყველა ეს კანონმდებლობა — წერს ნიკოლაძე — ფრიად ნათლად და მკაფიოდ არის დაბეჭდილი; სტამბის მელანმა აიტანა და არ გაწითლდა, როცა დღის სინათლეზე გამოჰქონდა მძარცველობისა და ყაჩაღობის, სიყალბისა და დანაშაულობის დაკანონება! კიდევ გამოჩნდებიან სკეპტიკოსები და სასწაულს არ ირწმუნებენ!...“³.

ნიკო ნიკოლაძემ სტატიაში სოციალური საკითხის გვერდით დააყენა ეროვნული საკითხი და მას რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციიდან მისცა შეფასება.

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 259—260.

² იქვე, გვ. 263.

³ იქვე, გვ. 271.

ნ. ნიკოლაძეს, როგორც ქეშმარიტ თერგდალეულს, რა თქმა უნდა, სწამდა, რომ სოციალური უკუღმართობა, რომელსაც ცარიზმი აკანონებდა საქართველოში, გადახლართული იყო ეროვნულ ჩაგვრასთან. ცარიზმის ბატონობა ხიშტებსა და მათრახებზე დაყრდნობით ხორციელდებოდა ქვეყანაში, ხალხი მოკლებული იყო ყოველგვარ პოლიტიკურ უფლებას. ცარიზმი გზას უზნობდა ეროვნული ძალების კონსოლიდაციას, უბოდიშოდ მიმართავდა რუსიფიკატორულ პოლიტიკას. მკაცრ კოლონიაურ რეჟიმს იგი „ერთი მუკა კლევრეტებისა და ბობოლა მოხელეების“ მეშვეობით ახორციელებდა.

ცარიზმის ეროვნული ჩაგვრის უხეშ პოლიტიკას ბუნებრივად უნდა აღედგრა გულისტკივილი და აღშფოთების გრძნობა იმ ხალხისა, რომელსაც თავისი სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ხანგრძლივი ისტორია, თავისი სუვერენიტეტი, თავისი დამოუკიდებლობა გააჩნდა და ყველაფერი ეს ერთბაშად გამოეცალა ხელიდან. ეროვნული გულისტკივილი ხალხისა თავიდანვე გადაეჭდო სოციალურ საკითხს. მათი ერთობლიობა გამოსკვივოდა XIX საუკუნის ყველა დიდ სახალხო მოძრაობაში. ბატონყმური ურთიერთობის კრიზისის ვითარებაში, რაც ყირიმის ომის პერიოდიდან განსაკუთრებული თვალსაჩინოებით გამოვლანდა, ეროვნული საკითხი სოციალურთან ერთად დადგა დღის წესრიგში, ამიტომ მიიღო ბატონყმობის პრობლემამ საქართველოში „პოლიტიკური ბალანსის ხასიათი“. ნიკოლაძის ღრმა რწმენით „ქართველი ხალხი დღითი-დღე და უფროდაუფრო მეტად იმსკვალება თავისი ეროვნული დამოუკიდებლობის იდეით“¹.

საქართველოში რუსეთის მთავრობას არ ჰყავს კეთილისმსურველები. ხალხს სულს უხუთავს კოლონიაური ჩაგვრის უღელი და, ბუნებრივია, მჩაგვრელისადმი იგი მტრულადაა განწყობილი. რუსეთის მთავრობის ერთგულნი მხოლოდ დიდი მთავრის ერთი მუკა კლევრეტები და ბობოლა მოხელეებია, მაგრამ დიდათ საიმედონი არც ისინი არიან, რადგან არამზადობაში დაბადებულთ და სინდისის გაყიდვაში გაზრდილთ რწმენა არ გააჩნიათ და იმათ სასარგებლოდ არიან განწყობილნი ვისაც ბედი გაუღიმებთ. „ყველა დანარჩენი, ვინც კი ცოცხლობს და აზროვნებს, განმსკვალულია ნაციონალიზმით“².

ნიკო ნიკოლაძე ნათლად გვაგრძნობინებს, რომ მისი მსჯელობა ეროვნულ საკითხზე, საკითხის დიდი აქტუალობის მიუხედავად, ვერაა თავისუფალი და გაშლილი. მას ეშინია იმ ინსინუაციებისა, რო-

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 264.

² იქვე, გვ. 264.

პელიც ამგვარ მსჯელობას მოჰყვება და თავს იკავებს ფართოდ და დასაბუთებულად წარმოდგინოს საქართველოში ეროვნული პარტიების პროგრამები და მათი განვითარების ტენდენციები. პოლონეთის ჟლეტის მოწამეს ეშინია მის სამშობლოში ეროვნული სეპარატიზმის ტენდენციების მძლავრად განვითარებისა. „ეროვნულ მისწრაფებათა გადაპარებას — წერს ნიკოლაძე — შეუძლია მიიყვანოს საქართველო იმ სასაქლაოზე, სადაც ამას წინათ ტყავი გააძვრეს პოლონეთს და სადაც მთლად სისხლი გამოსწოვეს ჩერქეზებს“¹.

აღნიშნულმა სიტყვებმა ზოგი ჩვენი მკვლევარი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ თითქოს ამ პერიოდში ნიკო ნიკოლაძისათვის ეროვნული საკითხი არ იყო პირველხარისიანი. მ გაფრინდაშვილი აღნიშნავს, რომ „მხოლოდ ნიკოლაძესავით გაბედულ მოაზროვნეს შეეძლო საქართველოში ეროვნული საკითხის მეორეხარისხოვან საკითხად გამოცხადება, ხოლო ამ გაბედულების საფუძველი იყო არა მხოლოდ რწმენა უტოპიურ-სოციალისტური იდეალისა, არამედ რუსეთისა და ევროპის პუბლიცისტიკაში ხანგრძლივი და უშუალო მონაწილეობა“².

ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ამ თვალსაზრისს. ნიკ. ნიკოლაძეს ქართველი ხალხის ეროვნული საკითხი სოციალურიდან არასოდეს არ გამოუთიშია და მეორე პლანზე არ დაუყენებია. პირიქით, იგი მთ ყოველთვის მთლიანობაში განიხილავდა და ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ ერთმანეთისაგან იზოლირებულად არც ერთის გადაწყვეტა არ იყო შესაძლებელი.

ნუ დავიფიქვებთ, რომ ნ. ნიკოლაძის სტატია „კოლოკოლისაჟის“ იმ პერიოდში იწერებოდა, როცა პოლონეთი სისხლში ცურავდა და მურავიოვ-ჩაომომხრჩობი მუსრს ავლებდა აგრარულ მოძრაობას ლიტვასა და ბელორუსიაში. ნ. ნიკოლაძე იმაშიც ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ ჩერნიშევსკის თაობას დროებით წაგებულა ჰქონდა ომი ცარიზმთან, რომელიც გადასული იყო გააფთრებულ კონტრიერშიზე და ძირკვავდა ნიჰილისტურ და სეპარატისტულ ტენდენციებს მთელს იმპერიაში.

ასეთ ვითარებაში პოლონეთის როლის გათამაშება პატარა საქართველოს ხელს არ აძლევდა, რადგანაც შანსები მისი ბრძოლის წარმატებისა ამოწურული იყო. იმდროინდელ კონკრეტულ ვითარებაში, ნ. ნიკოლაძის აზრით, „ურიგო არ იქნებოდა საქართველოს ეროვნულ მისწრაფება გვერდზე გადადებულები“³, რა თქმა უნდა,

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 265.

² შიხელი გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, გვ. 269.

³ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 267.

არა საბოლოოდ, არამედ დროებით და „რუსეთის გარდაქმნის მოლოდინში“ ქართველი ხალხი რუსეთის „სოციალური წყობილების ძირითად პრინციპებს“ გასცნობოდა.

ნ. ნიკოლაძე ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ საქართველოს ეროვნული იდეალის განხორციელება ცარიზმის წინააღმდეგ რევოლუციურ-დემოკრატიული ძალების ბრძოლის გამარჯვებით დაგვირგვინებაზე იყო დამოკიდებული. პოლონეთის, კავკასიის, უკრაინის, ბალტიისპირეთის მეზობელი ეროვნული ძალები გვერდში უნდა ამოდგომოდნენ რუსეთის მეზობელ თაობას და საერთო იერიშით აეღოთ ცარიზმის ბასტილია. სეპარატული მოქმედება შედეგს ვერ გამოიღებდა, პირიქით, დიდ ზიანს მოიტანდა, რადგან ამ შემთხვევაში ცარიზმის მხარეზე გამარჯვების გაცილებით მეტა შანსი არსებობდა.

ეროვნული საკითხის გადაწყვეტაში, ნ. ნიკოლაძემ, როგორც ჩერნიშევსკისა და გერცენის ერთგულმა მოწაფემ და თანამებრძოლმა, სწორად მოიშველია რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგია. მაგრამ ამ იდეოლოგიის სუსტი მხარით — სათემო მიწათმფლობელობით — მეტისმეტმა გატაცებამ მას ზოგიერთი უმართებულო დასკვნაც გააყეთებინა.

ნ. ნიკოლაძე სავსებით მართალი იყო, მაგალითად, როცა აღნიშნავდა, რომ საქართველოს არ აწყობს სეპარატიზმი, ორიენტაცია რომელიმე ევროპულ სახელმწიფოზე, რადგან ისინი „დაუყოვნებლივ შეუდგებოდნენ საქართველოს ცივილიზებას ალკირის მსგავსად, ან მის ექსპლოატაციას ინდოჩინეთის მსგავსად“¹. მაგრამ იგი ცდებოდა, როცა საქართველოს მომავალს, მისი სოციალური და ეროვნული პრობლემის გადაწყვეტის საუკეთესო საშუალებად „მიწისა და ყოველგვარი სხვა საკუთრების სათემო განაწილებას“ მიიჩნევდა. „ჩვენ ღრმად ვართ დარწმუნებული, — წერს ნ. ნიკოლაძე იქვე — რომ საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილების ერთდერთ ფორმას, რომელსაც შეუძლია ნამდვილი სარგებლობა მოუტანოს საქართველოს, წარმოადგენს მიწისა და ყოველგვარი სხვა საკუთრების სათემო განაწილება“². ხოლო ამგვარი წყობილების განხორციელება საქართველოში მხოლოდ რუსეთის გზით არის შესაძლებელი. „ამ წყობილების მთავარი პრინციპი — თემობრიობა, შესაძლებელი სისრულით, რუსის ხალხმა შეინარჩუნა“... რუსეთი გაცილებით ადრე, ვიდრე ევროპა, და უფრო უმტკივნეულოდაც

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 265.

² იქვე.

გადაჭრის თავის საბრძოლო ამოცანას. „ამ მოსაზრებათა გამო ჩვენ ვფიქრობთ, რომ რაკი საქართველო თავის სვე-ბედს თუნდაც თანამედროვე რუსეთს დაუკავშირებს, იგი უფრო მალე მიაღწევს თავის მდგომარეობის საუკეთესოდ მოწყობას, ვიდრე მაშინ, როცა მას მოკავშირედ ან მფარველად ეყოლება (ალარაფერს ვამბობთ მფლობელობაზე) ევროპის რომელიმე ერი, რომ ალარაფერი ვთქვათ ოსმალეთსა ან სპარსეთზე, რომლებსაც საქართველოში არცერთი საღად მოაზროვნე ადამიანი მოწადინებული არ არის“¹.

თემური მიწათმფლობელობისადმი ტრფიალი, რევოლუციონერ-დემოკრატი იდეოლოგიის მიმზიდველი, მაგრამ ყველაზე სუსტი მხარე იყო. ჩერნიშევსკის მოწაფეც ვერ ასცდა ამ ცთუნებას და საქართველოს რუსეთთან განუყოფლობის დადებითობა ამ პრიზმიდან განჰკრიტა. დასკვნა იმის შესახებ, რომ საქართველო რუსეთის მფარველობას უნდა უფრთხილდებოდეს და სეპარატიზმი დაეგმოს—მართებული გამოვიდა, მაგრამ ამ დასკვნის შემამაგრებელი მოსაზრებანი მცდარი და უსუსური იყო.

ჟურნალ „კოლოკოლში“ ნ. ნიკოლაძემ იმავე წელს გამოაქვეყნა სამი სტატია („თბილისიდან“, „იენისის დღეები თბილისში“ და „საქართველოდან“). სამივე სტატია შეეხებოდა თბილისის ამქართა აჯანყებას და იმ ინსინუაციებს, რომელიც ამ აჯანყების გამო კატკოვის რეაქციულმა პრესამ ასტეხა რუსეთში.

1865 წელს თბილისში ღარიბი მოსახლეობის გრანდიოზული გამოსვლა მოხდა. წამყვან ძალას ამ მოძრაობაში ამქრებად გაერთიანებული ხელოსნები და ვაჭრები წარმოადგენდნენ. გარდა ამქრებისა, მასში სოფლიდან ქირაზე ჩამოსული გლეხებიც მონაწილეობდნენ. პირველ ხანებში აჯანყებას ქალაქის ბურჟუაზიულმა ფენამაც კი დაუჭირა მხარი.

აჯანყება სტიქიური იყო. იგი წინასწარ არ მოეზადებიათ. მას არავითარი პროგრამა არ გააჩნდა. თბილისის ქართველი ინტელიგენცია არ მონაწილეობდა ამ აჯანყებაში. ამ დროს დედაქალაქში თერგ-დალეულთა მიმართულების მრავალი მოღვაწე ცხოვრობდა, მაგრამ მათ ამ აჯანყებაში მონაწილეობა არ მიუღიათ. ეს იყო უეცარი აფეთქება, მუშა ხალხის სტიქიური აღშფოთების გამოხატულება².

მიუხედავად ამისა, პეტერბურგის რეაქციულმა პრესამ განგაში ასტეხა. კატკოვს და მის დამქაშებს, რომლებმაც პოლონეთის ხალხის

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 266.

² საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, ტ. II, გვ. 16—17.

ლანძღვა-გინებისა და რუსი შოვინისტების პოლონელთა წინააღმდეგ წაქეზებით გული იჭერეს, არარუს ეროვნებათა წინააღმდეგ ინსინუაციების მოწყობის საბაზი მიეცათ. „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ ფურცლებზე გაჩნდა სტატია, რომელიც თბილისის ღარიბობის აჩანაყების მოწყობას კავკასიაში მოქმედ რევოლუციურ ორგანიზაციას, და აქ გადმოსახლებულ პოლონელებს აბრალებდა.

თბილისის ამქართა გამოსვლის ამგვარ შეფასებაში კატკოვი, როგორც ჩანს, მეფისნაცვალ მიხეილ ნიკოლოზის ძის ინფორმაციას ეყრდნობოდა. მიხეილ ნიკოლოზის ძე აჩანაყების დღეებში თბილისში არ ყოფილა. იგი პეტერბურგს გაემგზავრა მაშინვე, როცა ამქრებზე ახალი გადასახადის დაწესებას მოაწერა ხელი. თბილისელი მოსახლეობის გამოსვლაზე მიხეილმა პეტერბურგში შეიტყო, როგორც ჩანს, უმაღლეს წრეებში აჩანაყების მიზეზების შესახებ აზრთა გაცვლა-გამოცვლა მიმდინარეობდა. ეს ის დრო იყო, როცა „მოლოდიაი როსიას“ პროკლამაციებით შეშინებულ მთავრობას ყველგან საიდუმლო სააჩანაყებო ორგანიზაციები ელანდებოდა. მიხეილ ნიკოლოზის ძემ, რომელიც „საქართველოს მოამბის“ პუბლიცისტურ საქმიანობაში რევოლუციურ და სეპარატისტულ განწყობილებებს ხედავდა, თბილისის მშრომელთა გამოსვლაში კავკასიელ აგიტატორთა ხელი დაინახა და, აქ, მსგავსად „ახალგაზრდა რუსეთისა“, „ახალგაზრდა საქართველოს“ საიდუმლო პარტიის არსებობაც წარმოიდგინა. იმ დღეებში მიხეილ ნიკოლოზის ძე პეტერბურგიდან გრ. ორბელიანს სწერდა: „მე... მტკიცედ მწამს... რომ რუსეთში და ამიერკავკასიაშიც არსებობს პარტია, ალბად, მცირერიცხოვანი, მაგრამ ფხიზლად მოქმედი, რომელიც მისთვის ფრიად ხელსაყრელ ვითარებას მავნე სოციალური იდეების განხორციელებისათვის იყენებს. რუსეთში ამ პარტიის აღმოცენების წყარო იყო უნივერსიტეტები და მედიკოპირურგიული და ნაწილობრივ სამხედრო აკადემიები. 1861 წელს როცა პეტერბურგის და მოსკოვის უნივერსიტეტთა არეულობანი მოხდა, ბევრი კავკასიელი სტუდენტი დაპატიმრებულ იქნა... უეჭველია, რომ ეს ახალგაზრდები თბილისის აჩანაყების წინ და პერიოდში ავრცელებდნენ ყალბ ხმებს და ხალხს მთავრობის წინააღმდეგ ამხედრებდნენ“¹.

მეფისნაცვალი გრ. ორბელიანს აფრთხილებდა, რომ სეპარატისტ რესპუბლიკელთა ფარული ორგანიზაციები აღმოჩენილია აგრეთვე ციმბირში, სადაც მთავრობა საგანგებო ღონისძიებებს ღებუ-

¹ იხ. დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, გვ. 407, (აგრეთვე, ზუგდიდის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, № 97—100).

ლობს. მეფის სატრაპი ასეთი მკაცრი ღონისძიებების განხორციელებას ამიერკავკასიაშიც მოითხოვდა.

მთავრობის წრეებთან დაახლოებულ კატკოვისათვის კავკასიის მეფისნაცვლის მიერ თბილისის ამქართა გამოსვლის ასეთი შეფასება ძვირფასი აღმოჩენა იყო. მან ეს ქორი ვაბერა, შეალამაზა და ამგვარად, ამიერკავკასიაში „მაღადაია გრუზიას“ და „მაღადაია არმენიას“ საიდუმლო ორგანიზაციები „აღმოაჩინა“, რომლებიც თითქოს რუსეთიდან საქართველოს და სომხეთის ჩამოცილებას მოითხოვდნენ. კატკოვი მთავრობას აფრთხილებდა, რომ ამიერკავკასია მეორე პოლონეთს წარმოადგენს. კავკასიაში გადასახლებული პოლონელები ამიერკავკასიელ სეპარატისტებთან ხელიხელჩაკიდებული მოქმედებენ და ერთობლივად ამზადებენ ანტისახელმწიფოებრივ გამოსვლებს¹. დასკვნა თავისთავად ნათელი იყო: მთავრობას დაუყოვნებლივ უნდა მიეღო საგანგებო ზომები. დაეპატიმრებინა ექვმიტანილნი, გაეძლიერებინა ცენზურა.

ნიკო ნიკოლაძემ კატკოვის პროვოკაციულ გალაშქრებას მაშინვე ალღო აუღო და დაინახა ის საფრთხე, რომელიც მის თანამებრძოლებს მოელოდა საქართველოში.

„კოლოკოლის“ 15 სექტემბრის ნომერში ნ. ნიკოლაძემ დაბეჭდა სტატია—*იენისის დღეები საქართველოში*“, სადაც ამ აჯანყების მართალი სურათი წარმოუდგინა ჟურნალის მკითხველ ფართო საზოგადოებას. ნიკოლაძეს თბილისელი ღარიბობის გამოსვლა „მთავრობის უქკუობისა და თავისი სამწყსოს გაძლოლის უუნარობის“ მორიგ გამოვლინებად მიაჩნია. იგი არკვევს „მთავრობის წინააღმდეგ მიმართულ ბრძოლებში მონაწილე ჯგუფების ხასიათს“. ფართოდ ჩერდება საქართველოში „მუშის“ — სხვადასხვა მხრის სოფლებიდან გამოქცეული გუშინდელი ყმის აუტანელ მდგომარეობაზე, რომელიც „ლუკმაპურის ძეხნის მონად ხდება“. ცხადყოფს, რომ „მაღოროსიელი „ბატრაკები“ და ველიკორუსი ქალაქელი მუშები ქართველ მუშასთან შედარებით ნეტარებაში არიან“². ყველაზე ნეტარი დღე ქართველი მუშებისათვის შემოდგომაა, რადგან ამ დროს შათთვის სამუშაო გამოუღეველია. „შემოდგომის ამ დღეებში, ტალახსა ან თოვლქყაპში, ქარსა და წვიმაში, მუშები ოფლს იწურავენ წლიური სარჩოს მოსაპოვებლად, ზოგჯერ გადასახადის გასატუმრებლადაც, შემდეგ, ნეტარი დღეების გათავებასთან ერთად, ეშვებიან სარდაფებში და ემალებიან პოლიციისა და ბატონის შიკრი-

¹ «Московские ведомости», № 194, 1865..

² ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 301.

კებს... ზაფხულობით მუშების ნაწილი დაბანდებულია შენობებზე; მათი ხელფასი გრძელ, პაპანაქება დღეებში არ აღემატება საშუალოდ 25 კაპიკს ვერცხლად”¹.

შემდეგ ნ. ნიკოლაძე „მოქალაქეების“ მდგომარეობას აღწერს. მათი ცხოვრება მუშების ცხოვრებასთან შედარებით, უფრო ასატანია; რომ ფულით ბევრი სიმწარის გაქარწყლებას ახერხებენ... „მუშებისა და გაღარიბებული თავადაზნაურობის ექსპლოატაცია არსებობის საშუალებას აძლევს მოქალაქეებს, ამ საშუალებით ისინი თავის წუთისოფელს გაატარებდნენ... „უცერემონიო მთავრობა რომ ძალიან ხშირად არ აფათურებდეს ხელებს მათ ჯიბეში და თითქმის უკანასკნელ კაპიკს არ აცლიდეს“...². მთავრობის უგნურმა კოლონიურმა პოლიტიკამ, საერთოდ, კერძოდ, მის მიერ შემოღებულმა ახალმა გადასახადებმა სოციალურად დაპირისპირებული ეს ჯგუფები — ქალაქის მუშა-მოსახლეობა და მოქალაქეები ერთმანეთთან დააკავშირა. მათ ერთობლივად აღიმადლეს ხმა გაძლიერებული ძარცვის წინააღმდეგ. გამოსვლა ხალხის სტიქიური აღშფოთების გამოხატულება იყო. ნიკოლაძე შემდეგ დაწვრილებით აღწერს არეულობის მიმდინარეობას და სინანულს გამოთქვამს, რომ მთავრობამ ვერ გაიგო ამ აჯანყების ნამდვილი მიზეზი. მან სისხლიანი ქუჩები. მორეცხა, მაგრამ ძალაში დასტოვა სააღყო წესები. „სწორედ ეს სააღყო წესები წარმოადგენს იმ დამოკიდებულების „ჩვეულებრივ ხასიათს“, რომელიც ქალაქის მოსახლეობასა და მთავრობას შორის, აგრეთვე მის ცალკე ნაწილებს შორის არსებობს“³.

მეორე წერილი „თბილისიდან“ კოლოკოლის იმავე ნომერში დაიბეჭდა ხელმოუწერლად. მკვლევარები სამართლიანად ვარაუდობენ, რომ ეს სტატიაც ნ. ნიკოლაძეს ეკუთვნის⁴.

სტატიამი აღწერილია ივნისის დღეები საქართველოში, ნაჩვენებია, როგორ უმოწყალოდ ძარცვავენ ხალხს მთავრობა და მისი მოხელეები. ვინაა ქალაქის უდანაშაულო ხალხის მოსარჩლე და გამკითხველი? — კითხვას სვამს ნიკოლაძე. „ჩაუყენებენ საბრალო ქალაქის მცხოვრებს ეკზეკუციას და მოსთხოვენ დაუყოვნებლივ გადაიხადოს ფული, რამდენიც საჭიროა დიდი მთავრის ბრძანების თანახმად... ვის გაეგება წესი გადახდევინებისა და გადასახადის სიდიდე და ვისთან შეიძლება ჩივილი? ვინც თავად-აზნაურთა წოდებას არ ეკუთვნის, — ვაჭარს მიბეგვავენ, წაართმევენ რაც მოხვდებათ:

¹ ნ. ნიკოლაძე. თხზ., ტ. 1, გვ. 302.

² იქვე, გვ. 303.

³ იქვე, გვ. 299.

⁴ იქვე, გვ. 531.

საგუბერნიო სამმართველო მომჩივანთ გარეკავს ლანძღვითა და საყვედურებით, რომ ისინი, უსინდისოები არიან, არ უნდათ გაიღონ გადასახადი ქუჩების სუფთად შესანახად, რაც თვით მათი კეთილდღეობისათვის აუცილებელ საპირობებას წარმოადგენს; უმაღლესი მთავრობა, რომელიც გაფრთხილებული იქნება, რომ ხალხი ჭიუტობს, არ მოისურვებს მოუსმინოს მათ, რათა გამოიჩინოს თავისი სიმტკიცე და მით აიძულოს პატივისცემით მოეპყრან მათ განკარგულებებს. თუ რომელიმე აღმაშფოთებელი შემთხვევის გამო მოისურვებს დანიშნოს გამოძიება, მაშინ ამისათვის მისწერს გუბერნატორს, რათა მან გაგზავნოს მოხელე საქმის გასარკვევად, რომელიც თავის მხრით დაავალებს თავის ხელქვეითს მოახდინოს სასტიკი გამოძიება, მაგრამ წინასწარ მისცემს საჭირო დარიგებებს საქმის მსვლელობისაზვის. ამ ხანაში ფულებს მოკრეფეს და ბოლოს მაინც მომჩივნები გამოვლენ დამნაშავეებად“¹.

ძნელია ამაზე ცხადად და ზუსტად აღიწეროს ცარიზმის ბიუროკრატიულ აპარატში დამკვიდრებული უსამართლობა.

ყველაზე მკვეთრი და მამხილებელი იმ სტატიათა შორის, რომელიც თბილისის იენისის ამბებს შეეხება, მაინც ბოლო სტატიაა, რომელიც სათაურით „საქართველოდან“ „კოლოკოლია“ 15 ნომბრის ნომერში დაიბეჭდა. ეს სტატიაც ხელმოუწერელია, მაგრამ ექვს არ იწვევს, რომ ნ. ნიკოლაძის კალამს ეკუთვნის².

ნიკოლაძემ მისთვის ჩვეული გამანადგურებელი სარკაზმით საამკარაოზე გამოიტანა და სასაცილოდ აიგდო „რუსულ-კატკოვური ნაციონალური პოლიტიკის თვალსაზრისი“. კატკოვის მტკიცებას, რომ თავის დროზე მეფისნაცვალმა ვორონცოვმა გააღვიძა ამიერკავკასიის ხალხებში ეროვნული გრძნობებიო, ნ. ნიკოლაძემ დაუპირისპირა არარუსი ხალხისადმი ცარიზმის ველური დამოკიდებულების ფაქტები — „თქვენ გადასახლეთ ჩერქეზები სამშობლო მთებიდან და ეხლა თხოულობთ სხვა ეროვნებათა აღმოფხვრას... როგორც მოსჩანს ყველა ამაში მონღოლური მიდრეკილება, რომელიც ფიქრობს აავოს თავისი დიდება განადგურებასა და ნანგრევებზე“³.

რუსეთმა საქართველოში შეიტანა ცივილიზაცია — განაგრძობს ნ. ნიკოლაძე, მაგრამ „ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ იქ რუსები უნდა იყვნენ ბატონებად, და ადგილობრივი მკვიდრნი მათ მონებად“⁴. ქართველები შეიძლება მართლაც თანაუგრძნობდნენ პოლო-

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. I, გვ. 294.

² იქვე, გვ. 533—534.

³ იქვე, გვ. 310.

⁴ იქვე.

ნელებს, მაგრამ ეს, აღნიშნავს ავტორი, მხოლოდ „სამართლიანობის გრძნობით“ უნდა აიხსნას.

„მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ პროვოკაციულ საყვედურს ვითომცდა სახელი რუსული შეიქმნა ადგილობრივ მკვიდრთა შორის სინონიმად ყოველივე ცუდისა“, ნ. ნიკოლაძე აძლევს დასაბუთებულ ახსნას. ცარიზმმა ამიერკავკასიას თავზე მოახვია მისთვის სრულიად უცხო სამხედრო-საოკუპაციო რეჟიმი და მართვა-გამგეობა იმ ხალხისა, რომელსაც „მშვიდობიანობა და სამართლიანობა სწყუროდა“, ხელთ ჩაუგდო მექრთამე და გათახსირებულ მოხელეებს, რომლებიც საქმის წარმოებას დაუსრულებლივ აკიანურებენ და მოსახლეობას ზურგიდან ტყავს აცლიან. „ასე რომ რუსის მთავრობამ ვერ მოხიბლა ადგილობრივი მცხოვრებლები ვერც სამართლიანობით და ვერც თავისი სამხედრო ღიდების მიმზიდველობით“. ნიკოლაძე კატკოვს და მის თანამოაზრეებს გაბედულად მიმართავს: „ისარგებლეთ მხოლოდ წარსული აჯანყების გაკვეთილით და მიმართეთ თქვენი გონება არა იქითკენ, რომ მოსრათ ხალხი, არამედ, რომ ყოველმხრივ ხელი შეუწყოთ მის კეთილდღეობას და მაშინ, მერწმუნეთ, რომ თქვენ შეგიძლიათ მოიპოვოთ თანაგრძნობა საზოგადოებრივი აზრისა, თქვენი რესკრიპტის ყოველივე გასამართლებელი სოფიზმების გარეშე. ნაკლები პოლიტიკა და მეტი გული — აი დევიზი, რომელსაც კარგი იქნებოდა, რომ მიჰყოლოდით ხალხის მმართველობის საქმეში, განსაკუთრებით ამიერკავკასიის ხალხისა“¹.

ნ. ნიკოლაძის ამ სტატიებზე იმიტომ შევაჩერეთ მკითხველის ყურადღება, რომ 60-იანი წლებისათვის იგი ქართული პუბლიცისტური აზრის უდიდეს მოვლენად და მიღწევად მიგვაჩნია. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ილია ჭავჭავაძის მიერ „საქართველოს მოამბისათვის“ დაწერილი წინასიტყვაობა და ნიკო ნიკოლაძის ზემოთ მითითებული სტატიები არა მარტო ქართული, არამედ საერთო-რუსული კრიტიკული აზრის ღიდი მონაპოვარიც არის.

ნიკო ნიკოლაძე პირველი ქართველი მოღვაწე იყო, რომელმაც ქართველი ერის კოლონიური ჩაგვრის ბნელითმოცული პოლიტიკა ევროპული სამსჯავროს წინაშე გაიტანა; მან დაუნდობლად ამხილა არა მარტო არაადამიანური ჩაგვრა ხალხისა რასაც ცარიზმი და მისი სამოხელეო აპარატი ახორციელებდა, არამედ ამ პოლიტიკის დამცველები, გაქნილი პროვოკატორები, რომლებიც სეპარატიზმისა და ნილილიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში მზად იყვნენ ყოველგვარი მზაკვრული ხერხებისათვის მიემართათ.

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 314.

ნიკო ნიკოლაძემ ამავე სტატიებში მკვეთრად გამოიჭნა კატკოვისა და მიხეილ ნიკოლოზის ძის რუსეთი ჩერნიშევსკისა და გერცენის რუსეთისაგან, დაგმო სეპარატისტული მიმართულება და თავის ხალხს უჩვენა, რომ მისი ისტორიული პროგრესი განუყოფელი იყო რუსეთის პროგრესისაგან, რომ მხოლოდ განახლებულ რუსეთთან მჭიდრო ურთიერთობაში შეიძლებოდა საქართველოში სოციალური და ეროვნული ჩაგვრის ლიკვიდაცია.

ნიკო ნიკოლაძის მახვილმა პუბლიცისტურმა კალამმა მშობელ ერს უდიდესი სამსახური გაუწია. ამიერკავკასიის ხალხთა რბევაში კატკოვისებურ წამქეზებლებს მაღა წაუხდათ; ევროპაში მათ ეგულებოდათ ფხიზელი თვალი, როელიც განუკითხაობისაგან თავის ერს იცავდა. არ იქნება საფუძველს მოკლებული, თუ დავასკვნით, რომ ცარიზმმა, ნ. ნიკოლაძის მამხილებელი სტატიის შემდეგ, თავი შეიკავა ივნისის ამბებთან დაკავშირებით დაერბია ქართველი ინტელიგენცია და მისი მოწინავე წარმომადგენლები ციხეში გამოემწყვდია (კატკოვი ხომ ამას მოითხოვდა) და წაყრუება ამჯობინა.

ნიკო ნიკოლაძის ნააზრევის ეს მიმოხილვა, ვფიქრობთ, ნათლად მიუთითებს, რომ ეროვნული საკითხი მის მოღვაწეობაში არასოდეს მეორე პლანზე გადაწეული არ ყოფილა. პირიქით, თავისი ეროსადმი გამოსარჩლება და სამსახური მას ყოველთვის პირველ მოწოდებათ მიაჩნდა. გავიხსენოთ სამშობლოში დაბრუნებული ნ. ნიკოლაძის მისალმება ქართველი მკითხველისადმი „დროების“ ფურცლებზე: „მას აქეთ, რაც მე ჩემ თავს ვიცნობ, მე ერთი წადილის მეტი არა მქონია, ერთი ღმერთის გარდა სხვისთვის თაყვანი არ მიცია... მე შენ მიყვარდი, შენ მწამდი, შენ გამსახურებოდი, ავათ თუ კარგათ, როგორც შემეძლო, როგორც ჰკუა მიჰკრიდა. მე შენ მიყვარდი, როგორც ჩვენი ქვეყნის კაცი, ჩემი თანამემამულე და ძმა, როგორც ისეთი პირი, რომლის ბედი და უბედობა, რომლის ავი და კარგი, ჩემი პირადი ბედი და უბედობა, ჩემი საკუთარი ავი და კარგი მეგონა. მე დამივლია მთელი ევროპა და ბევრ ჩინებულ ქვეყნებში, ბევრ აღმატულ საზოგადოებაში გამიტარებია თვეები და წლები, პაგრაჲ ყოველგან და ყოველთვის, სადაც ვყოფილვარ, ერთი საგანი მქონია: შენთვის დამზადება, შენთვის სამსახური, შენი სარგებლობა... მე სხვაგან და ჩვენში, მწერალი და გაჩუმებული, ნიადაგ შენი ერთგული და შენი მსახური ვიყავი“¹.

¹ გაზ. „დროება“ 1875 წ; რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 127—128.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა 70-იან.
წლებში

1. „ღრმება“, „ძრავული“

„საქართველოს მოამბის“ მოსპობის შემდეგ (1863 წ.) ახალ თაობას ორი წლის განმავლობაში საკუთარი ორგანო აღარ ჰქონდა. „ცისკარსაც“, რაკი მოპირდაპირე აღარ ჰყავდა, საომარი იერი დაეკარგა, და ამ ეურნალს, მცირედი განსხვავებით, თითქოს ძველებური ელფერი დაედო. ცნობილმა ბექამაც (ანტონ ფურცელაძემ) ბაიარალტარობას თავი მიანება. პატარა ხნის ახმაურების შემდეგ ჩვენს მწერლობაში სიჩუმე ჩამოვარდა და გულშემზარავი ღუმელი! — წერდა ქართული აზროვნების ისტორიის პირველი მკვლევარი არჩილ ჯორჯაძე¹.

1864 წლიდან მართლაც მოხდა თერგდალეულთა თბილისის ჯგუფის ღროებითი დაქსაქსვა, მაგრამ მისი ეროვნული მოღვაწეობა მთლიანად არ შეწყვეტილა; კერძოდ, არ შეწყვეტილა ზრუნვა ახალი ბექდვითი ორგანოს შექმნაზე. პრაქტიკულ სამუშაოზე ღროებით გადასულმა ილია ჭავჭავაძემ თანამებრძოლებს პირველი რიგის საზრუნავად ახალი გაზეთის გამოცემა დაუსახა* ამასთან პეტერბურგიდან საქართველოში თანდათანობით ბრუნდებოდნენ სწავლამიღებული ახალგაზრდები, ახალთაობის კონსოლიდაცია ისევ მიმდინარეობდა: „გულშემზარავი ღუმელის“ გარეგნული ელფერის მიღმა, შინაგანი ღულილი გრძელდებოდა, დემოკრატიული აზრი,

¹ თხზულებანი არჩილ ჯორჯაძისა, წიგნი მეხუთე, ტფილისი, 1914, გვ. 102.

* ღროების ათი წლის იუბილესთან დაკავშირებით მელიქიშვილი იგონებს: „პირველი აზრი, იმ გაზეთის გამოცემისა, რომლის გამოცემელი მე გახლავართ და რომლის ათი წლის არსებობას ჩვენ დღეს ედღესასწაულობთ, ეკუთვნის თ. ი. ჭავჭავაძეს, რომელმაც პირველად გამოთქვა ის აზრი „საქართველოს მოამბის“ დახურვის შემდეგ“ (იხ. გ. წერეთელი. თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 408).

მამულიშვილური მოღვაწეობის წყარო ახალ და ახალ სათავეს პოულობდა.

1863 წლის მიწურულში პეტერბურგიდან თბილისს დაბრუნდა და საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში ენერგიულად ჩაება გ. წერეთელი.

ახალი თაობა მას უკვე იცნობდა, როგორც ქეშმარიტ თერგდალეულს. პეტერბურგის სტუდენტთა მღელვარების მონაწილე, ჩერნიშევსკისა და დობროლუბოვის ერთგული მიმდევარი გ. წერეთელი შორეული რუსეთის დედაქალაქიდანაც ახერხებდა მხარი დაეჭირა ილია ჭავჭავაძის ჯგუფისათვის კონსერვატორების წინააღმდეგ ბრძოლისა და თერგდალეულთა იდეური შეხედულებების პროპაგანდის საქმეში. თბილისში დაბრუნების შემდეგ იგი დემოკრატიული ინტელიგენციის მესვეური გახდა, თერგდალეულთა ბეჭდვითი ორგანოს განახლებას მოჰყიდა ხელი, რაც იმ პერიოდში მთავარი. არსებითი, საშური, მაგრამ ამასთან ძნელი ამოცანა იყო. გ. წერეთელს ამ დიდ საქმეში გვერდში ედგნენ ვ. თულაშვილი, სტ. მელიქიშვილი, დ. ბაქრაძე და სხვები.

ქართული გაზეთის გამოცემისათვის ბრძოლა გ. წერეთელს და მის თანამებრძოლთ მეტად მძიმე ვითარებაში მოუხდათ. ცარიზმი რევოლუციური ბანაკის წინააღმდეგ კონტრიერშიზე იყო გადასული და თავისუფალ აზრს არ ატოვებდა. განსაკუთრებით ფხიზლობდა იგი იმპერიის განაპირა — ნაციონალურ რაიონებში. პოლონეთის აჯანყების გაკვეთილი ცარიზმს უკარნახებდა ძირშივე ჩაეხშო განმათავისუფლებელი მოძრაობის კერები და პირველ რიგში პრესა, რომელიც მას სეპარატიზმის წაქეზების მთავარ წყაროდ მიაჩნდა. თბილისი, 1865 წლის ივნისის ამბების შემდეგ, სახალხო მოძრაობის საშიშ კერად იყო მიჩნეული. კატკოვის პრესა ხომ ცარიზმს პირდაპირ აქეზებდა განეხორციელებინათ რეპრესიები ე. წ. „მალადაია გრუზიას“ წინააღმდეგ, რომელიც თითქოს ხალხს ამბოხებისაკენ მოუწოდებდა.

მთავრობის მიმართ ოფიციალურ განცხადებებში გ. წერეთელი ასაბუთებდა, რომ დღევანდელი ცხოვრების პირობები აუცილებელს ხდის გაზეთის არსებობას. ხალხის ცხოვრების წარმატება დამოკიდებულია სწავლაზე, განათლებული ხალხისაგან ცოდნისა და გამოცდილების შეძენაზე. საქართველოში არც ერთი გაზეთი არ არსებობს, რის გამოც იგი მოწყვეტილია ცივილიზებულ სამყაროსი.

1866 წლის იანვარში გ. წერეთელს მისცეს გაზეთის გამოცემის ნებართვა, მაგრამ წინასწარ გააფრთხილეს, რომ პოლიტიკურ საკითხებზე წერა ეკრძალებოდა. 4 მარტს გამოვიდა გაზეთ „დრო-

ების“ პირველი ნომერი გ. წერეთლის რედაქტორობით. ქართული პრესის ისტორიაში ახალი ფურცელი გადაიშალა.

„დროებამ“ განაგრძო „საქართველოს მოამბის“ აღებული კურსი. იგი თერგდალეულთა იდეური მრწამსის პროპაგანდისტი გახდა და რამდენადაც მკაცრი ცენზურა ამის შესაძლებლობას იძლეოდა, ერის განათლება-გათვითცნობიერების, მისი კონსოლიდაციის კეთილშობილურ საქმეს მოჰყიდა ხელი.

ახალი გაზეთის დანიშნულებას მისი რედაქტორი გ. წერეთელი „დროების“ პირველსავე ნომერში ასე განსაზღვრავდა: „ამ 1866 წლით ვიწყებთ ქართული გაზეთის გამოცემას, ჩვენს აზრში ეს წელიწადი დარჩება შესანიშნავ დროთ: ქართულ ენაზედ გაზეთი სრულებით ახალი საქმეა, და ყოველივე ამგვარი საქმე ნაბიჯის წინ გადადგმაა, ვისაც კი ესმის გაზეთის მნიშვნელობა ხალხის განათლებაში, ის, რასაკვირველია, მოხარული იქნება ამ ამბით. ქართველებში უწინაც გაერცელებული იყო კითხვისა და სწავლის სიყვარული“¹. ახალ გაზეთს გ. წერეთლის აზრით, ხალხისათვის უნდა მიეწვდინა გეცნიერების მონაპოვარი. გაეცნო სხვადასხვა ქვეყანაში მომხდარი პოლიტიკური ამბები, შეფასება მიეცა ხალხის ცხოვრების ავისა და კარგისათვის. დახმარებოდა მას კეთილდღეობის მოპოვებაში. გაზეთს, ამასთან ერთ მთლიან ერთეულად უნდა შეეკავშირებინა ხალხი, აემალლებინა მისი ეროვნული თვითშეგნება. „გაზეთს ერთი იმისთანა მნიშვნელობაც აქვს, რომელიც არ უნდა დავივიწყოთ: გაზეთი აერთებს და აკავშირებს მთელ ხალხს“² — ფრთხილად მიუთითებდა გ. წერეთელი და ამ ფრაზაში გამოხატავდა თერგდალეულთა ეროვნულ იდეალს, რასაც სამოციანელთა ბრწყინვალე თაობა მთელი გარტაცებით ემსახურებოდა.

გ. წერეთელი საზოგადოებას მიანიშნებდა, რომ იგი გამაგრებელი იყო „საქართველოს მოამბის“ საქმისა. „ამ სამი წლის წინად დაწესდა „მოამბე“, კარგი მიმართულებით, მაგრამ საუბედუროდ ერთი წლის მეტი მას არ უცხოვრია. გაზეთი აქობამდე სულ არ გამოცემულა. ვერ ვიტყვით როგორ წარიმართება „დროება“... ჩვენის აზრით, შეუძლებელია ცოტაოდენი მოძრაობა მაინც არ მისცეს საზოგადო გონებას... თუ გაზეთი თავის დანიშნულებას არ გადაუდგება“³.

გ. წერეთელი „დროებას“ 1870 წლის 16 აპრილამდე რედაქტო-

¹ გაზ. „დროება“, 1866, № 1.

² იქვე.

³ იქვე.

რობდა. ამ ხნის მანძილზე გაზეთმა ქართველ საზოგადოებრიობას ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია. გ. წერეთელი მარტოდ-მარტო ეწეოდა ქაპანს, უმკლავდებოდა ფინანსურ ხელმოკლეობას, რასაც „დროება“ ხელმომწერთა სიმცირის გამო პერმანენტულად განიცდიდა (პირველ წლებში მაინც). მას მუდმივი ომი ჰქონდა ცენზურასთან და, მკაცრი ზედამხედველობის მიუხედავად, ახერხებდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის იდეები ქართველ მკითხველამდე მიეტანა. მთელი ამ ხნის მანძილზე ძნელია „დროების“ ისეთი ნომერი მოიხაზოს, სადაც გ. წერეთლის სტატია, ფელეტონი ან რიგითი კორესპონდენცია არ იყოს გამოქვეყნებული. მეტად მრავალმხრივია თემატიკა, რომელსაც გ. წერეთელი თავის ჟურნალისტურ მოღვაწეობაში ეხებოდა.

ქართველ ხალხს იგი პირველ ყოვლისა სწავლა-განათლებისკენ მოუწოდებდა, მოურიდებლად ამხელდა და კიცხავდა ქართული საზოგადოებრიობის ჩამორჩენილობასა და ინერტულობას; გატაცებით წერდა ევროპისა და ამერიკის ქვეყნების ხალხთა ცხოვრებაზე, იძლეოდა მათი დაწინაურების მიზეზთა ახსნას, ახერხებდა დემოკრატიული მმართველობის უპირატესობა დაესაბუთებინა: მიესალმებოდა და აქეზებდა ყველა საქველმოქმედო ღონისძიებას რასაც ქართული საზოგადოებრიობის მოწინავე ძალები თბილისსა და ქუთაისში ახორციელებდნენ; განსაკუთრებით შესტრფოდა ქართულ თეატრს და მისი აღორძინებისათვის ქართველ მოღვაწეებს რაზმავდა; მამაშვილურ დარიგებით მიმართავდა ახალგაზრდობას, ქართველ დედებს; საბუნებისმეტყველო მეცნიერების მრავალ საინტერესო საკითხზე წერდა ყველასათვის გასაგები ენით; ფართოდ ეხებოდა ქართული სოფლის მტკივნეულ საკითხებს; მიესალმებოდა ბანკების დაარსებას თბილისსა და ქუთაისში; არ ავიწყდებოდა ისეთი საკითხიც კი, როგორიცაა „თამბაქოს მავნებლობა კაცის სხეულზე“. მხოლოდ ჩამოთვლაც კი იმ საკითხებისა, რაზედაც გ. წერეთელს უწერია, ძალზე შორს წაგვიყვანდა. ამ ნაწერებს რომ ათვალიერებ, ჩვენს წინაშე წარმოსდგება არაჩვეულებრივად ერუდირებული მოღვაწე, ენციკლოპედიურად განათლებული კაცი, დახვეწილი გემოვნების ჟურნალისტი და, რაც მთავარია, შესანიშნავი მცოდნე საქართველოს მოსახლეობის ყველა ფენის ფიზიკური და სულიერი ცხოვრებისა, მისი დიდი შესაიდუმლე, მისი გზის მაჩვენებელი და ბაირალტარი.

„დროების“ მიზანსწრაფულობა მოქმედებამ თანდათანობით დაძლია ის ინერტულობა, ქართულ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში რომ ისევ გაბატონდა „საქართველოს მოამბის“ დახურვის შემდეგ. ქარ-

თული პროგრესული ინტელიგენცია გაზეთის გარშემო შემოიკრიბა. გაიზარდა მისი გავლენა და ავტორიტეტი. „დროების სახით, ს. ზუნდაძის სიტყვებით რომ ვთქვათ, შეიქმნა „პირველი ევროპული ხასიათის გაზეთი ქართულ ენაზე, რომელსაც გარკვეული პოლიტიკური მსოფლმხედველობა ახასიათებდა. და რომელიც ახალი თაობის დემოკრატიულ მისწრაფებებს ემსახურებოდა“¹.

გ. წერეთლის მახვილი თვალი კარგად ამჩნევდა, რომ ბატონყმობის მოსპობამ საქართველოს სოფლებში ცხოვრება შესცვალა. ყმური დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებული გლეხობა აფუსფუსდა საკუთარი მეურნეობის მოწყობას შეუდგა. ისეთ გლეხურ ქვეყანაში, როგორც საქართველო იყო, სოფელი და მისი ცხოვრება გადამწყვეტ მნიშვნელობას ინარჩუნებდა. გ. წერეთლის ღრმა რწმენით, მშობლიური ქვეყნის პროგრესი სოფლის მეურნეობის აყვავების გზით უნდა წარმართულიყო. გ. წერეთელს ეშინოდა ერის ურბანიზაციისა და პროლეტარიატის გაჩენისა. ამიტომ ბუნებრივია, მთელი მისი ყურადღება გლეხობისაკენ იყო მიქცეული. „დროება“ — საერთო ხასიათის პოლიტიკური და ლიტერატურული ორგანო სოფლის საკითხებს ღრმად და საგანგებოდ ვერ გააშუქებდა. ამიტომ იყო, რომ ამ დაუცხრომელმა მოღვაწემ 1868 წელს შეძლო მთავრობისაგან „სასოფლო გაზეთის“ დაარსების ნებართვა მიეღო და ამ გაზეთის რედაქტორობაც ითავა. გაზეთის პროგრამა ითვალისწინებდა საქართველოს სოფლის ცხოვრების ავკარგიანობის ჩვენებას, გლეხობისათვის მხარში ამოდგომას, მისი ინტერესების დაცვას, მის აგრონომიულ განათლებას.

გაზეთის პროგრამა საქართველოს სოფლის ცხოვრების ყველა მხარეს მოიცავდა. ამიტომ იყო, რომ ამ გაზეთმა იმთავითვე დაიმსახური მაღალი ავტორიტეტი მთელ საქართველოში, „იგი დღესაც დიდად ამშვენებს ქართული პრესის ისტორიას“².

1869 წლიდან გ. წერეთელს ჟურნალისტურ მოღვაწეობაში მხარში ამოუდგა ს. მესხი, რომელიც სულ მალე 70-იანი წლების ქართული პრესის მებაიარახტრე გახდა.

სერგი სიმონის ძე მესხი 1863—67 წლებში პეტერბურგის უნივერსიტეტის საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტზე სწავლობდა. ეს უნი-

¹ გ. წერეთელი, თხზ., სრული კრებული, ტ. 1, რედაქტორის შენიშვნები. გვ. 404.

² ანდროკილაია, გიორგი წერეთელი, შემოქმედების გზა. თბილისი, 1964, გვ. 54.

ვერსიტეტი, მიუხედავად დარბევისა, კვლავ რევოლუციური აზრის ცენტრად რჩებოდა. სტუდენტი ახალგაზრდობა თვალყურს ადევნებდა და ფარულად თანაუგრძნობდა მთელ ქვეყანაში ჯერ კიდევ დაუმცხრალ სახლხო მოძრაობას, რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოღვაწეთა გაბედულ გალაშქრებას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ, მოხიბლული იყო კარაკოზოვის გმირობით, რომელმაც 1866 წელს ესროლა რუსეთის იმპერატორს; უნივერსიტეტში არსებობდა ფარული წრეები, რომლებშიც, როგორც ვნახეთ, აქტიურად მონაწილეობდნენ თერგდალეულები: ბ. ლოღობერიძე, ს. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე და სხვები. ს. მესხი სტუდენტთა ფარული საწრეო საქმანობის აქტიური მონაწილე გახდა. იგი გატაცებით დაეწაფა რევოლუციურ-დემოკრატიულ აზრს და თერგდალეულთა იდეური მრწამსი შეისისხლხორცა. 1867 წელს უნივერსიტეტის კურსდამთავრებული ს. მესხი დაუბრუნდა მშობლიურ ქუთაისს და სახელმწიფო სამსახურში ჩადგა. ენერგიით აღსავსე, განათლებულ პატრიოტს მოხელის კარიერა არ იზიდავდა, მას ხალხისათვის სამსახური სწყუროდა და როცა 1869 წლის აპრილში გ. წერეთელმა იგი „დროების“ რედაქციაში მიიწვია, ს. მესხის ოცნებას ფრთები შეესხა. ამ წელს გ. წერეთელი პეტერბურგს გაემგზავრა უნივერსიტეტში ქართული ენის მასწავლებლის წოდებაზე გამოცდის ჩასაბარებლად. „დროების“ და „სასოფლო გაზეთის“ რედაქტორობა ს. მესხს დაეკისრა.

სრულიად ახალგაზრდა, ჯერ კიდევ გამოუცდელი ჟურნალისტიკისათვის იმ პერიოდში ორი გაზეთის რედაქტორობა წარმოუდგენლად მძიმე დატვირთვა იყო, მაგრამ სერგი მესხს აღმოაჩნდა კოლოსალური ორგანიზატორული ენერგია და ხალასი ჟურნალისტური ტალანტი, რამაც შესაძლებლობა მისცა საქმისათვის თავი გაერთმია. ორივე გაზეთი შეუფერხებლივ გამოდიოდა და შინაარსითაც თანდათან მდიდრდებოდა.

1870 წელს საზღვარგარეთიდან სამშობლოში ჩამოვიდა ნიკო ნიკოლაძე, რომელიც გვერდში ამოუდგა „დროების“ რედაქტორს. იგი ახალი ქართული გაზეთის პუბლიცისტური აზრის სული და გული გახდა. მალე პეტერბურგიდან გიორგი წერეთელიც დაბრუნდა, მან, ქართული პრესის სიღარიბის ვითარებაში, პირველი რიგის ამოცანად ლიტერატურული ჟურნალის შექმნა დაისახა. 1871 წლის აპრილში გ. წერეთელმა მიიღო „კრებულის“ გამოცემის ნებართვა. ნიკო ნიკოლაძემ და გიორგი წერეთელმა შეაგულიანეს აკაკი წერეთელი, გასცლოდა პროვინციულ ქუთაისს და მათთან ერთად „დროება“ — „კრებულის“ აქტიური თანამშრომელი გამხდარიყო. აკაკიმ

ეს წინადადება მიიღო და თბილისს გადმოსახლდა¹. „დროება“ — „კრებულის“ რედაქციების ირგვლივ შემოკრებილ მოღვაწეთა ჯგუფი შეიკრა, გაფართოვდა. მისი აქტიური თანამშრომლები იყვნენ 70-იანი წლების ქართული საზოგადოებრივი აზრის წამყვანი მოღვაწენი — პეტრე უმიკაშვილი, კ. ლორთქიფანიძე, ვახტ. თულაშვილი, ბ. ლოღობერიძე, ანტ. ფურცელაძე... და სხვები. ამ ჯგუფის მხარდამხარ დადგა ილია ჭავჭავაძე. ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიაში ახალი ეტაპი დაიწყო. „დროება“ — „კრებულის“ კოლექტივი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ავანგარდში დადგა. „საქართველოს მოამბის“ ტრადიციებმა ხორცი შეისხა და ახალ საფეხურზე აინაცვლა.

ვიდრე 70-იანი წლების მოღვაწეთა პროგრამის დახასიათებას შეუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია გავარკვიოთ რამდენიმე საკითხი 60—და 70-იანი წლების თაობათა დამოკიდებულების შესახებ, რადგან ამ საკითხებზე ჯერ კიდევ აზრთა სხვადასხვაობაა ჩვენს ლიტერატურათმცოდნეობასა და ისტორიოგრაფიაში.

2. ისევ „დასების“ საკითხისათვის

ქართული აზროვნების ისტორიაში დღეისათვის გავრცელებულია აზრი, რომ „დროების“ გარშემო შემოკრებილი ძირითადი ძალები — ნიკო ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, აკ. წერეთელი და ს. მესხი თითქოს გაემიჯნენ 60-იანი წლების დასაწყისის მოღვაწეებს, გამოეთიშნენ ილია ჭავჭავაძის ჯგუფს და ახალი პროგრამით გამოვიდნენ; რომ მათი იდეოლოგია „საქართველოს მოამბის“ ჯგუფის იდეოლოგიის საპირისპიროდ წმინდა ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული შინაარსის შემცველი იყო და ამდენად წინადადებულ ნაბიჯს წარმოადგენდაო. ეს ე. წ. „დასების თეორია“, როგორც ცნობილია, გ. წერეთლიდან მომდინარეობს. როგორც ამ ნაშრომის ისტორიოგრაფიულ შესავალში მივეუთითებდით, გ. წერეთელმა დასების შესახებ გარკვეული კონცეფცია ჩამოაყალიბა. პირველ დასად მან 60-იანი წლების დასაწყისში საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოსული ის მოღვაწეები გამოაცხადა, რომლებიც ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით ჟურნ. „საქართველოს მოამბის“ ირგვლივ იყვნენ შემოკრებილნი და ლიბერალიზმს ქადაგებდნენ. „მეორე დასად“ გ. წერეთელმა მონათლა გაზ. „დროებისა“ და ჟურნ. „კრებულის“ ირგვლივ შემოკრებილი ჯგუფი (ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ს. მესხი, კ. ლორთქიფანიძე, პ. უმი-

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 14, გვ. 496.

კაშვილი, აკაკი წერეთელი), რომელსაც პროგრესულ-დემოკრატიული უწოდა. ეს ორი დასი, გ. წერეთლის აზრით, თუმცა „მესამოცე წლებში გამოვიდნენ ლიტერატურის და ცხოვრების ასპარეზზე, მაგრამ ისინი ერთმანეთში ისე გამოირჩეოდნენ, როგორც ცეცხლი და წყალი და ლიტერატურაში მუდამ პრინციპულად იბრძოდნენ“¹.

გ. წერეთლის „დასების თეორია“ გაიზიარა ქართული ლიტერატურის გამოჩენილმა მკვლევარმა სიმონ ზუნდაძემ. იგი შეეცადა სათანადო დასაბუთება და სიღრმე მიეცა ამ კონცეფციისათვის, რისთვისაც ნ. ნიკოლაძის ცნობილი სტატიაც („ახალი ახალგაზრდობა“) მოიშველია. ს. ზუნდაძის მაღალმა მეცნიერულმა ავტორიტეტმა ამ თეორიას გაბატონებული მდგომარეობა დაუშვენიდა და XIX ს. ქართული აზროვნების ისტორიის მრავალმა მკვლევარმა (გ. ხაჭაპურიძე, ს. კაკაბაძე, შ. რადიანი, ა. მახარაძე, ს. ავალიანი და სხვ.) იგი უყოყმანოდ გაიზიარა.

გ. წერეთლის „დასების“ საკითხი ეკვის ქვეშ 1951 წელს მკვლევარმა ლ. გორგილაძემ დააყენა. მან მართებულად მიუთითა, რომ ქართველი ინტელიგენციის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ დასებად დანაწილებას გ. წერეთლისეული გაგება „სრულიად ივიწყებს და ყურადღების გარეშე ტოვებს ნაროდნიკულ მოძრაობას, მეორეც, თერგდალეულთა ჯგუფს, რატომღაც პირველ დასად თვლის.

70-იანი წლების ბოლომდე — განაგრძობს ლ. გორგილაძე — თერგდალეულთა შორის ცალკეულ უთანხმოებას ჰქონდა ადგილი. მაგრამ ეს უთანხმოება გათიშვაში არ გადაზრდილა. თერგდალეულები, მიუხედავად შინაგანი უთანხმოებისა, 70-იანი წლების ბოლომდე ერთიანი ფრონტით გამოდიან“².

მაგრამ პროფ. ლ. გორგილაძემ მთლიანად ვერ დასძლია თერგდალეულთა გათიშვის ადრინდელი შეხედულებანი. 60—70-იანი წლების მოღვაწენი ამ წიგნში, ლ. გორგილაძემ „გლეხურ დემოკრატიულ დასად (ილ. ჰევკავაძე, აკ. წერეთელი, ი. გოგებაშვილი)“ და „ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ დასად (ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ს. მესხი)“ დააჯგუფა; ხოლო 1961 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში — („ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან“) გლეხურ დემოკრატიულ დასს სახელწოდება შეუცვალა და პატრიოტულ-დემოკრატიულ დასად გამოაცხადა. ამგვარად, მიუხედავად

¹ გაზ. „კვალი“, 1895 წ., № 9. გ. წერეთელი, კიტა აბაშიძე და ჩენი ახალგაზრდობა.

² ლ. გორგილაძე, მარქსიზმის ისტორიისათვის საქართველოში. თბილისი, 1956, გვ. 35—36.

მკვლევარის სწორი მიგნებისა, რომ „70-იან წლებში ჩვენ ჯერ კიდევ ერთ რაზმთან გვაქვს საქმე“, — არსებითად გათიშვა ისევ უფლებამოსილი დარჩა.

1956 წელს „ლიტერატურული გაზეთის“ ფურცლებზე დასების თეორიის¹ გადასინჯვის მოთხოვნით გამოვიდა პრ. რატიანი. მკვლევარმა დამაჯერებელი ფაქტიური მასალები მოიშველია იმის დასამტკიცებლად, რომ თერგდალეულობა 60—70-იან წლებში მთლიან იდეურ მიმდინარეობას წარმოადგენდა, რომ „დროება“ — „კრებულმა“ განაგრძო „საქართველოს მოამბის“ დაწყებული დიდი ეროვნული მოძრაობა, რომ არავითარი პირველი და მეორე დასი არ არსებულა და გ. წერეთელი, როცა ასე თიშავს 60—70-იანი წლების მოღვაწეებს, სცოდავს ისტორიული კეშმარიტების წინაშეო.

„60-იანი წლების დასაწყისში — წერს პრ. რატიანი — თერგდალეულებმა პირველი მძლავრი იერიში მიიტანეს ძველი წყობილების დამცველთა წინააღმდეგ, მაგრამ რეაქციის ძლიერი ზეგავლენის გამო იძულებული გახდნენ დროებით უკან დაეხიათ და თავიანთი მეზობლი ორგანო „საქართველოს მოამბე“ დაეხურათ. მაგრამ ბრძოლის შეწყვეტა მათ იმ დროს აზრადაც არ მოსვლიათ. გაზეთ „დროების“ დაარსება (1866 წ.) მათი ერთიანი ბრძოლის შემდგომი ეტაპი იყო, ხოლო „დროება“ — „კრებულის“ გამოცოცხლება და ძველი წყობილების წინააღმდეგ მიმართული ახალი იერიშები (70-იანი წლების დასაწყისში), რასაც ხელი შეუწყო ნ. ნიკოლაძის საზღვარგარეთიდან დაბრუნებამ, ამ ბრძოლის მესამე და გადამწყვეტ ეტაპს გამოხატავდა“¹. პრ. რატიანი სამართლიანად თვლის, რომ როგორც 60-იანი, ისე 70-იანი წლების განმავლობაში ილია ჭავჭავაძე „სავესებით დამსახურებულად ითვლებოდა თერგდალეულთა ერთ-ერთ ყველაზე გავლენიან ხელმძღვანელად“². პრ. რატიანი ასკვნის, რომ „დასების თეორია“ უნდა გადაისინჯოს, მისგან „შეიძლება დაეტოვოთ მხოლოდ ტერმინი „მესამე დასი“ — როგორც პირობითი ტერმინი (წინწყლებში ჩასმით), რადგან ეს ტერმინი უკვე საყოველთაოდ გავრცელებულია და მისი შეცვლა ახალი ტერმინით მიზანშეწონილი არ იქნება“³.

პრ. რატიანის მითითებული სტატია დროული და მართებული იყო. მაგრამ აქვე შევნიშნავთ, რომ გ. წერეთლის დასების წინააღმდეგ მან ხმა პირველმა როდი აღიმადლა. პირველი მკვლევარი, რო-

1 პრ. რატიანი, ილია ჭავჭავაძე მოღვაწეობა და აზროვნება, გვ. 465.

2 იქვე.

3 იქვე, გვ. 466.

მელმაც ფხიზელი კრიტიკული თვალთ შეხედა გ. წერეთლის სქემას, ჯერ კიდევ რევოლუციამდელი ქართველი მოღვაწე არჩილ ჭორჭაძე იყო. პრ. რატიანმა სტატიაში გაკვრით მიუთითა, რომ დასების თეორიას რევოლუციამდელ პუბლიცისტიკაშიც კყავდა მოწინააღმდეგენიო. „ზოგიერთი მაშინდელი მოაზროვნე ბურჟუაზიული მოღვაწეების ბანაკიდანაც (მაგალითად, ცნობილი პუბლიცისტი არჩილ ჭორჭაძე) მას არ იზიარებდაო“¹, მაგრამ რატომღაც საჭიროდ არ ჩათვალა მოეტანა სტატიაში არჩილ ჭორჭაძის თვალსაზრისი, რომელიც თითქმის ემთხვევა პრ. რატიანის თვალსაზრისს. და ჯერ კიდევ 1914 წელსაა გამოთქმული. „ახლა დანამდვილებით შეიძლება იმისი თქმა, — წერდა ა. ჭორჭაძე თავის „მასალებში“, რომ 1877 წლიდან იწყება დაქსაქსვა მესამოციანებისა, ირღვევა და იშლება იდეური ჯგუფი, რომელიც 1861 წლიდან მოყოლებული მოღვაწეობდა ჩვენს სამწერლო ასპარეზზე. პირველი ხანა ამ ჯგუფის მოღვაწეობისა, დახასიათდება, აზროვნების ფარგალში, სქოლასტიურ აზროვნების წინააღმდეგ გალაშქრებაში, ხოლო, სოციალურ საკითხთა ფარგალში, ბატონ-ყმურ საქართველოს უარყოფაში. მეორე ხანა ამ ჯგუფის მოღვაწეობისა გამოისახა მოქალაქეობრივ და საზოგადოებრივ იდეალების გამორკვევაში და იდეურ ხელმძღვანელობაში ყოველგვარ საკულტურო დაწესებულებებისა, რომელიც კი იბადებოდა ჩვენს საზოგადოებაში. 1877 წლამდე მოჩანს მთლიანობა და ერთობა, მიუხედავად ზოგიერთი უთანხმოებისა კერძო პირთა შორის სხვადასხვა საკითხთა გარკვევის დროს. ზოგს ჰგონია, ვითომ ამ ხნის განმავლობაში ჩვენში ორი დასი გამოსულა — „საქართველოს მოამბის“ ერთი, ხოლო „დროების“ მეორე. მაგრამ ჩემი აზრით, ამგვარ აზრს არავითარი საფუძველი არა აქვს. თუ იმას ვიტყვი, რომ ჭავჭავაძის აზროვნება განსხვავდებოდა დანარჩენ პუბლიცისტების აზროვნებისაგან, რატომ გვავიწყდებოდა, რომ ამგვარი განსხვავება მარტო ჭავჭავაძისთვის არ იყო. ნ. ნიკოლაძეც. მაგალითად, არა რჩება „დროებაში“ და როდესაც 1878 წელს მან „Отечество“-ი დაარსა, ს. მესხიმ ბრძოლა გამოუცხადა ამ გაზეთს. ერთობლივი და ხელისუფლებადმი მიმართული მოქმედება მესამოციანებისა იყო მხოლოდ 1877 წლამდე. შემდეგში კი თითოეული მოღვაწე (ჩვენ სახეში გვყავს ჟურნალისტიკის უმთავრესი პუბლიცისტები) დამოუკიდებელი გზით მიდის, თუმცა დრო-გამოშვებით შემდეგშიაც პატარა ხანს უერთდებიან ერთმანეთს (1880 წელს „დროება“ — „ივერიის“ გაერთიანება).

¹ პრ. რატიანი, ილია ჭავჭავაძე, მოღვაწეობა და აზროვნება, გვ. 451.

1863 წელს პირველი დასი გამოვიდაო, ხოლო 1866 წელს მეორეო, საკვირველი გაუგებრობაა. დასი სოკოსავით ხომ არ იზრდება, რომ ორი-სამი წლის განმავლობაში ორი სხვადასხვა მიმართულების ჯგუფი დაბადებულაყო ჩვენში, ყოველი ჯგუფის გაჩენა და სამოღვაწეოდ გამოსვლა ცხოვრების პირობებით არის გამოწვეული, მიუცილებელის საკიროებით და რა განსხვავებაა ამ მხრივ 1863 წლისა და 1866 წლის შორის? არავითარი!... ა. ჯორჯაძის აზრით, 70-იანი წლების პერიოდი იყო „ერთის იდეური ჯგუფის განვითარება და ევოლუცია. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა თანამშრომლობა ილ. ჭავჭავაძისა ეურნ. „კრებულში“ (1871—1873), სადაც ახალი თაობის აზროვნება თავის უმაღლეს საფეხურს მიაღწა, მაშ თავი დავანებოთ ლეგენდებს ორი დასის გამოსვლის შესახებ“¹.

ეს ვრცელი ამონაწერი იმიტომ მოვიტანეთ, რომ იგი ნათელჰყოფს ა. ჯორჯაძის პრიორიტეტს დასების თეორიის გადასინჯვის საკითხში.

პრ. რატიანის სტატიას „დასების თეორიის გადასინჯვისათვის“ იმავე „ლიტერატურული გაზეთის“ ფურცლებზე გამოენმაურა კ. მეძველია, რომელმაც თვალსაზრისი XIX ს. 60—70-იანი წლებში დასების არარსებობის შესახებ მიუღებლად გამოაცხადა. მისი აზრით, პრ. რატიანის სტატიის „პოზიტიურ ნაწილში“ წამოყენებული დებულებები, სადაც იგი უარჰყოფს მე-19 საუკ. მეორე ნახევარში დასების, ან ლიტერატურული ჯგუფების არსებობას და ცდილობს შეანელოს გამწვავებული კლასობრივი ბრძოლების საფუძველზე წარმოშობილი იდეური შეჯახებები და წყნარ, ერთფეროვან მდორე მიმდინარეობად დაგვიხატოს რთული და მღელვარე საუკუნის სულიერი სამყარო, არ შეიძლება მისაღებად მივიჩნიოთ“. კ. მეძველია თავის არგუმენტებში ძირითადად ემყარება ნ. ნიკოლაძის სტატიას „ახალი ახალგაზრდობა“ და „ახალ ახალგაზრდობას“ მიიჩნევს მეორე დასად, რომელიც პირველს დაუპირისპირდა და სულ სხვა იდეოლოგია მოიტანა ქართულ აზროვნებაში. დასების უარყოფას კ. მეძველია უწოდებს „ცდას იმდროინდელი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების შელამაზებისას“².

დასების თეორიის საკითხი საგანგებოდ განიხილა ი. ბოცვაძემ თავის ნარკვევში სერგეი მესხის შესახებ. მან დაწვრილებით გაარჩია ნ. ნიკოლაძის „ახალი ახალგაზრდობა“ და მიუთითა, რომ იქ არაა ლა-

¹ არჩ. ჯორჯაძე, თხზ., ტ. 5, გვ. 192—193.

² „ლიტერატურული გაზეთი“, 1956, № 14.

პარაკი რაიმე ლიტერატურული დაჯგუფებების შესახებ. მოიშველია. აგრეთვე, ამ პერიოდის გამოჩენილ მოღვაწეთა პირადი წერილები და დამაჯერებლად ახსნა, რომ 1866 წლიდან არავითარი მეორე დასი არ ჩამოყალიბებულა“; რომ თვით „დროების“ დაარსების ერთ-ერთი მთავარი ინიციატორი ილია ჭავჭავაძე იყო“, რომ თერგდალეულობა 70-იანი წლების მიწურულამდე ერთ მიმდინარეობად დარჩა. „ერთ-გვარი ბზარი თერგდალეულებში გაჩნდა 1876 წლის მეორე ნახევრიდან, როცა დაიწყო კამათი ეკონომიურ საკითხებზე“. მაგრამ 80-იანი წლების დასაწყისში მათ მაინც შესძლეს საერთო ენის გამოწახვა და 1880 წელს „დროება“ და „ივერია“ შეერთდა¹. მხოლოდ „1881 წლიდან „დროება“ და „ივერია“ დაშორდნენ ერთმანეთს, გაწყდა ყველა შემაერთებელი ძაფი და სამოციანელთა ჯგუფი, როგორც ერთიანი იდეური მიმდინარეობა, 1881 წლის დასასრულს საბოლოოდ დაიშალა“².

როგორც ვხედავთ, ა. ჯორჯაძისაგან და პრ. რატინისაგან განსხვავებით, ი. ბოცვაძემ თერგდალეულთა იდეური მიმდინარეობის დაშლის თარიღი 1881 წ. მიწურულისათვის გადასწია.

დასების საკითხი ვრცლად განიხილა პ. გუგუშვილმა თავის ნაშრომში „კარლ მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში“. მკვლევარმა გაიზიარა შეხედულება ქართული საზოგადოებრივი აზრის დასებად გათიშულობის შესახებ, მაგრამ, გ. წერეთლისა და ს. ხუნდაძისაგან განსხვავებით, ამ გათიშულობის სხვაგვარი სქემა წარმოგვიდგინა. პ. გუგუშვილის აზრით, 1860 წელს ქართულ საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოდის „პირველი დასი, ოლონდ, ცხადია, არა პოლიტიკური პარტიის, არამედ უპირატესად საზოგადოებრივ-ლიტერატურული მიმდინარეობის სახით“. ესენი იყვნენ „თერგდალეულები“, რომლებიც „საქართველოს მოამბის“ გარშემო დაჯგუფდნენ. მათი მეთაური იყო ილია ჭავჭავაძე³. „მეორე დასის გამოყოფა“, შენიშნავს პ. გუგუშვილი, არსებითად იწყება „დროების გამოსვლის დროიდან“⁴. ეს დასი ყალიბდება უმთავრესად გ.ა. „დროებისა“ და ჟურნ. „კრებულის“ რედაქციების გარშემო მათი მთავარი წარმომადგენლები იყვნენ გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლა-

¹ ლიტერატურული გაზეთი, 1956, № 14.

² იოსებ ბოცვაძე, სერგეი მესხი, თბილისი, 1964, გვ. 98.

³ იქვე, გვ. 99.

⁴ პაატა გუგუშვილი, კარლ მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში. მეორე გამოცემა, თბილისი. 1956, გვ. 104—105.

ქე, ს. მესხი, ი. მაჩაბელი“¹. მომდევნო, რიგით მესამე მიმართულება — მკვლევარის აზრით — წარმოქმნეს ხალხოსნებმა, რომელთა ძირითადი ლიტერატურული ორგანო იყო ჟურნ. „იმედი“... ნაროდნიკობის სახით საქართველოში ჩამოყალიბდა პირველი პოლიტიკური პარტია“²; მეოთხე მთავარ მიმართულებად პ. გუგუშვილს მიაჩნია „ივერიელები“, რომელიც 1877 წელს ჩაისახა და რომელშიაც „აღრე თუ გვიან გაერთიანდნენ და მეტ-ნაკლები ზომით გაითქვიფნენ როგორც პირველი და მეორე დასის, ასევე თვით სხვადასხვა ვარიაციის ხალხოსნობის წარმომადგენლებიც“³, „რიგით მეხუთე დიდი მიმდინარეობა საქართველოში ჩამოყალიბებას იწყებს, 1890-იანი წლების დასაწყისიდანვე. იგი თავდაპირველად ჯგუფდება „კვალის“ რედაქციის გარშემო და ვითარდება, როგორც სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაცია, რომელმაც თავისი ჩასახვის პირველ-სავე ხანებში გ. წერეთლისაგან მიიღო „მესამე დასის“ სახელწოდება. ამ სახით ჩვენს სინამდვილეში წარმოიქმნა მეორე პოლიტიკური პარტია“⁴.

როგორც ვხედავთ, პ. გუგუშვილის კლასიფიკაციით 60-იანი წლებიდან 90-იანი წლების დასაწყისამდე საქართველოს საზოგადოებრივ აზრში 5 დასი გაჩენილა, რომელთაგანაც ორი პოლიტიკურ პარტიად გაფორმდა.

„დასების თეორია“, მის წინააღმდეგ მკვლევართა აქტიური შეტევის მიუხედავად, მეტად გამძლე აღმოჩნდა. მას დღესაც ჰყავს დამცველები. ასე მაგალითდა, მკვლევარი ა. კიკვიძე იზიარებს დასების არსებობის თეალსაზრისს. იგი წერს, რომ „განსხვავებული პოზიციები პირველ და მეორე დასის მეზარადტრეთა შორის შეიძლება მივიჩნიოთ ამ დასთა არსებობის საფუძვლად და მის მაუწყებლად, როგორც ეს პირველად გ. წერეთელმა აღნიშნა“... „პირველი და მეორე დასი არ წარმოადგენენ ორგანიზაციულად ერთი მეორეზე დაპირისპირებულ საზოგადოებრივ ჯგუფებს. ისინი მხოლოდ წამყვანი სოციალური ძალების განსაზღვრაში სცილდებოდნენ ერთმანეთს. ამ მხრივ მათი დაპირისპირება უფრო თეორიული იყო, ვიდრე პრაქტიკულ-ორგანიზაციული“⁵. ა. კიკვიძე არ იზიარებს „დასების

¹ პ ა ა ტ ა გ უ გ უ შ ვ ი ლ ი, კარლ მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში. მეორე გამოცემა, თბილისი, 1956, გვ. 105.

² ი ქ ე ე, გვ. 105—106.

³ ი ქ ე ე, გვ. 106.

⁴ ი ქ ე ე.

⁵ ა ბ ე ლ კ ი კ ვ ი ძ ე, საქართველოს ისტორია XIX—XX სს. II ობ., 1959, გვ. 77—78.

თეორიის რატიანისეულ კრიტიკას და მიაჩნია, რომ „რაკი ჩვენს ლიტერატურაში დამკვიდრდა ცნება „მესამე დასი“, პირველი და მეორე დასიც დავტოვოთ ხმარებაში“¹.

60—70-იან წლებში საქართველოში დასების არსებობის შესახებ ჩვენ არავითარი დოკუმენტური მასალა არ გავაჩნია. არ არსებობს ამა თუ იმ დასის ორგანიზაციული ან იდეური გაფორმების რაიმე ცნობა, არც წესდება, არც პროგრამა; არც იმდროინდელ გამოჩენილ მოღვაწეებს დაუტოვებიათ ჩვენთვის რაიმე ხელშესახები ცნობა ასეთი გათიშულობის შესახებ. პირიქით, 60—70-იანი წლების იდეური ცხოვრების წამყვანი ძალა აკაკი წერეთელი 1897 წელს შენიშნავდა: „მე ჩემს დღეში არა თუ მეთაური, უბრალო წევრიც არ ვყოფილვარ რომელიმე დასისა, მით უფრო, რომ ეს დასები არსად მინახავს“².

დოკუმენტური მასალების არარსებობის ვითარებაში ჭეშმარიტების დასადგენად ერთადერთი შესაძლებლობაა: განვიხილოთ და ერთმანეთს შეუპირისპიროთ „საქართველოს მოამბისა“ და „დროება“ — „კრებულის“ პროგრამები, მათი ძირითადი იდეური მიმართულებანი. თუ შევძლებთ იმის დადგენას, რომ ამ პროგრამებს შორის, მათ იდეებსა და შეხედულებებს შორის პრინციპული, თვისებრივი განსხვავებაა, მაშინ დასების არსებობაც მართებულად წარმოგვიდგება, ხოლო თუ პრინციპულ სხვაობას მათ მიმართულებებში ვერ დავადგენთ, თავისთავად იხსნება საკითხიც ერთმანეთისაგან განცალკევებული და დაპირისპირებული დასების ან ჯგუფების არსებობის შესახებ. ამასთან, თითოეულის პროგრამა განხილულ უნდა იქნას მაშინდელ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებასთან მიმართებაში, ცხოვრების მიერ წამოჭრილი საკითხების კვალდაკვალ. „საქართველოს მოამბის“ იდეურ მიმართულებაზე და ამ ჟურნალის ირგვლივ შემოკრებილ მოღვაწეთა იდეურ შეხედულებებზე უკვე გვქონდა საუბარი. ახლა „დროება“ — „კრებულის“ და მათ ირგვლივ დარაზმულ მოღვაწეებს მივმართოთ.

ზემოთ ჩვენ შევეცადეთ დაგვესაბუთებინა, რომ 60-იანი წლების დასაწყისის ქართველ მოღვაწეთა სამოქმედო პროგრამის დედაზრი, საფუძველთა-საფუძველი ეროვნული საკითხი იყო. ამ კუთხიდან უყურებდნენ ისინი ცხოვრების წინაშე მდგარ ყველა პრობლემას. ქართველი ხალხის გამოღვიძება, მამულიშვილური თვითშეგნების გაღვივება, პატრიოტული შემართება და გაერთიანებული ძალით

¹ ა ბ ე ლ კ ი კ ე ი ძ ე, საქართველოს ისტორია XIX—XX სს. II, თბ., 1959, გვ. 78.

² აკაკის თეიური კრებული, 1897, № 4.

ბრძოლა ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ, რუსეთის დემოკრატიული ძალების მხარდამხარ ცარიზმის დამხობა და ახალ რუსეთთან ერთად დემოკრატიულ საწყისებზე საქართველოს შინაგანი დამოუკიდებლობა მათს იდეალს წარმოადგენდა.

ჩვენ ისიც აღვნიშნეთ, რომ ამ იდეების განხორციელება შეუძლებელი იყო ბატონყმური რეჟიმის ვითარებაში. ბატონყმობა მძიმე ბორკილით ბოჭავდა ეროვნულ ორგანიზმს, სულიერად ამახინჩვდა და ხრწნიდა საზოგადოების ყველა ფენას; თერგდალეულებმა, ბუნებრივია, პირველი იერიშები ბატონყმობის წინააღმდეგ მიმართეს, მაგრამ ბრძოლა ბატონყმობის წინააღმდეგ ზომ თავისთავად ნიშნავდა იმ უცხო, მჩაგვრელი ძალის წინააღმდეგ ბრძოლასაც, რომელიც ბატონყმობას აკანონებდა და საფუძველს უმტკიცებდა. ეს იყო ცარიზმი, მისი კოლონიური რეჟიმი. ამრიგად, ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლა კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლასთან იყო გადახლართული. ვნახოთ როგორაა ეს საკითხები დაყენებული გ. წერეთლის, ს. მესხის, ნ. ნიკოლაძის, ი. გოგებაშვილის და სხვ. შემოქმედებაში.

3. 3. წ ა რ ა თ ე ლ ი

1864—1870 წლებში საქართველოში, როგორც ცნობილია, საგლეხო რეფორმა გატარდა და ბატონყმობა გაუქმებულ იქნა. ცარიზმმა, რომლის კოლონიური პოლიტიკის დასაყრდენს თავადაზნაურობა წარმოადგენდა, ერთგულად დაიცვა მისი ინტერესები. გლეხობა აქ უფრო მეტად იქნა გაძარცვული, ვიდრე რუსეთში. კვლავ დარჩა მემამულური მიწათმფლობელობა. დროებით ვალდებული გლეხობა არსებითად ისევ ძველი მეზატონის მამულზე აღმოჩნდა მიჯაჭვული.

ბატონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ ბრძოლა, ამრიგად, დღის წესრიგიდან არც 70-იან წლებში იყო მოხსნილი და თერგდალეულები ისევ განაგრძობდნენ მის მხილებას, რამდენადაც ეს მაშინდელი მკაცრი ცენზურის ზედამხედველობის ვითარებაში იყო შესაძლებელი; ამხელდნენ მეფის რეფორმის ბატონყმურ ხასიათს, ცხადჰყოფდნენ, რომ ქვეყანაში ვითარება თითქმის არ შეცვლილა, თავადაზნაურობის მუქთახორობა კვლავ ძალაში დარჩა, გლეხობის ექსპლოატაცია, აბუჩად აგდება ისევ გრძელდებოდა.

დროების პირველსავე ნომერში გ. წერეთელმა დაბეჭდა „მათუ-სალას აღსარება“. ეს სატირულ-იუმორისტული ფელეტონი თითქოს „ცისკრის“ სალავბო ფურცლის“ მიერ აღებულ ტონს აგრძელებდა და ჩვეულებრივ სალადობო თხრობაში ჩართულ სტრიქონებში პარჭვედ ამახვილებდა ყურადღებას ერისათვის მტკიცეულ საკით-

ხეზზე. მთხრობელის როლში ავტორს გამოჰყავს მათუსალა, რომელიც საქართველოს მძიმე ისტორიული ბედის თვითმხილველი მოწმეა. ეს ის მათუსალაა, რომელსაც „ნოეს მოუძღურება და მისი შვილებზე წყევაც მოუსმენია“. საქართველოში მურვან ყრუ აგარიანელის შემოსევის მოწმე ყოფილა, სულთან ჯელალ-ედინის საქართველოში შემოსელაც უნახავს, როცა „დედის წინ ძუძუმწოვარს ყრმას აიყვანდნენ და მიწაზედ დაანარცხებდნენ, თვით დედასაც შემდეგ დანით ზედ დააკლავდნენ, მოხუცს ცხენის ძუას გამოაბამდნენ და ლუკმა-ლუკმად იმის წიხლებს დააგლეჯინებდნენ“. შემდეგ მათუსალას მონღოლთა შემოსევის სიმძიმეც განუცდია როცა, „მთელი საქართველო მხარე ცეცხლით გადაფუტებულს ველს ემსგავსებოდა“. მათუსალას ერთიანი საქართველოს დაშლა-დანაწევრების შავი დროც უნახავს. მოსწრებია დღეებს, როცა „ამერი და იმერი“ გათვისთვისდნენ, როცა „სპარსეთში და ოსმალეთში ათასობით გაჰყავდათ საქართველოს ახალგაზრდობა ზოგი ტყვედ და ზოგი მძევლად“, იმ დროების მოწამეც ყოფილა, როცა დაუძღურებულ საქართველოში ლეკები დაღისტინიდან იმერეთშიც გადადიოდნენ, დაბასა და ქალაქს ცეცხლით აოხრებდნენ, ტყვეებს და საქონელს იტაცებდნენ¹. მათუსალა XVIII საუკუნის ტრაგიკული ამბების თხრობით ამთავრებს საქართველოს სისხლიანი ისტორიის ამბავს. ამ დროიდან საქართველო რუსეთს შეუერთდა, ძლიერმა სახელმწიფომ იგი მფარველობაში აიყვანა. მაგრამ მათუსალაც დადუმდა, რადგან „ენის საბრუნავი“ ჩაუკეტეს. მთელი ნახევარი საუკუნე იგი „დადუმებული დატანტალებდა ამ წუთის სოფელში“ და როგორც იქნა, ცოცხალ-მკვდარი მოცოდვილდა ამ დრომდის, მაგრამ მიხრწნილმა მათუსალამ 60-იან წლებში სიცოცხლის ძალა ისევ შეიძინა². „იციოთ მკითხველნო, რაში მოვიპოვე მე ჩემი სიჰაბუკე? — გლეხების განთავისუფლებაში. დიახ, იმ დროიდგან, როდესაც ჩვენს დაჩაგრულ ძმებს მიეცათ დიდის ხნიდგან დაკარგული სიმართლე, იმ დღიდანაც წარმოიღინდა ჩემი ახალი წყარო კაბუკობისა და შენიც უფრო ნათელი, ღონიერი და უფრო სამართლიანი წყარო ცხოვრებისა. ამ გვარის ცვლილების მომსწრე ასეთ რიგად ავღოროძინდი, რომ დადუმებული ენაც ისევ ამედგა. ახლა მხოლოდ იმას ვემუდარები უზენაესს, რომ ნორჩის ენის ტიკტიკი მდიდარს და მოსწრებულ ქართულს სიტყვიერებად შემეცვალოს. მათუსალას სურს ისაუბროს ქართულ ენაზე, მაგრამ ქართველ კეთილშობილთ ეთაკილებათ მშობლიურ

¹ „დროება“ 1866, № 1.

² იხ. „მათუსალას აღსარება“. გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, თხზ., ტ. 1, გვ. 25—26.

ენაზე საუბარი. ისინი უკვე გადაჩვეულან ქართულ თანხმობებს და „ჩვენ ვყაყანებთ“-ის ნაცვლად ამბობენ „ჩვენ ვაკანებთ“.

„მათუსალას აღსარების“ ძირითადი ლეიტმოტივი ავტორს ფელეტონის დასაწყისშივე აქვს გახსნილი. იგი მეტყველია და სიმუნჯეს უჩივის, რადგან ამ ქვეყანაში სათქმელი ვერ უთქვამს. „კაცმა, რომელსაც თვითონ უმღერია და რამდენჯერმე მისი გული აღელვებულა დედის ალერსით და ჩვილის ტიკტიკით, იმ კაცმა რაღიგად უნდა აიტანოს სასმენელის და სიტყვიერების მოკლება? დიდი გულის საკვდავია იმისი მდგომარეობა, როდესაც იმას თავის ნაღვილანი ამბობება სურს მოძმეს გაუმელავენოს, მაგრამ სასაუბროდ ენა ვერ მოუბრუნებია“. მათუსალას ეს სიტყვები იმასვე იმეორებს, რასაც ილიას „გუთნის დედა“ უჩიოდა „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე. როგორც ვხედავთ, ფელეტონში გ. წერეთელმა მკითხველს გადაუშალა მშობლიური ერის სისხლიანი ისტორია, მის თანამედროვეობას უდიდეს მოვლენად ბატონყმობის მოსპობა გამოაცხადა. ამასთან, მწარე მათრახები გადჰყრა გარუსების გზაზე მდგარ „კეთილშობილურ ქართველობას“, მაგრამ, რაც მთავარია, დაჰგმო ის უხეში მწვავე კოლონიური რეჟიმი, რომელმაც ეროვნული პროტესტის ყველა გზა დაახშო და მეტყველი მუნჯად გადააქცია. „დროების“ პირველსავე ნომერში ეროვნულ-განმათავისუფლებლური იდეებით განმსჭვალული ამგვარი ფელეტონის გამოქვეყნება დიდი გაბედულობა იყო.

„დროების“ და „სასოფლო გაზეთის“ 1868 წლის ოქტომბერ-ნოემბრის ნომერში გ. წერეთელი აქვეყნებდა მოთხრობებს („გვრიტია“, „ბაკურაძე და მისი გლეხი პეტრიელა“, „თათიას სიკვდილი“, „—ბაკურაძის ყმების შიში“ და სხვ.) ეს იყო ცალკე თავებად წარმოდგენილი ნაწყვეტები რომანისა „გულქანი“, რომელიც დასრულებული სახით მოგვიანებით გამოიცა.

გ. წერეთელმა „გულქანში“ შეუფერავად დაასურათა ბატონყმობის გადავარდნის პერიოდის საქართველოს სოფლის ცხოვრება.

მოქმედება ამ რომანში 60-იანი წლების მოვლენათა ფონზეა გაშლილი და მემამულე თავადისა და მისი ყმების შეურიგებელ კლასობრივ ბრძოლას ასახავს.

რომანის უარყოფითი გმირების გალერეაში მთავარია მემამულე რევაზ ბაკურაძე, ფიზიკურად მახინჯი, სულიერად ზნედაცემული. ხარბი და მატყუარა, შურიანი და დაუნდობელი ადამიანი. იგი გამდიდრდა ჯერ აჯანყებული გურული გლეხების დაბეზლებით, შემდეგ ყირიმის ომში. გულზვიადი რევაზი მთელი სოფლის რისხვაა, მას მეზობლების გაძარცვაზე, მათი საკუთრების მიტაცებაზე უჭირავს თვალი და ახერხებს კიდევ უდანაშაულო ადამიანების აწიოკე-

ბას. ბაკურაძე ყმებს ისე ექცევა, როგორც პირუტყვს. ბაკურაძეს გაგონებაც არ სურს ყმების გათავისუფლების კანონისა, იგი ძველებურად მოითხოვს ყველა ვალდებულებათა შესრულებას და ახერხებს კიდევ რეფორმის შემდგომი მისი ცხოვრება ძველებურად უზრუნველად წარმართოს.

ბაკურაძის იმედი და დასაყრდენი მთავრობაა. რომანში აღწერილია ხორხიანეთის გამგებლის ოჯახი, დახასიათებულია მის ირგვლივ შემოკრებილი საზოგადოება. ესაა გარყვნილების ბუდე. მთავრობის მოხელენი იტაცებენ სახელმწიფო ქონებას, მდიდრდებიან ქრთამებით. ადგილობრივი მოსახლეობა მათ საწველ ფურად გაუხდიათ. ეს ზნედაცემული წრე სწამლავს ჰაერს, როგორც ქაობი და ყველა აატეოსანი ადამიანი, რომელიც ამ წრეში მოხვდება, დაღუპვისათვისაა განწარული. ნიკიერი მწერალი ახერხებს სიმართლით დაასურათოს მოელი საშინელება კოლონიაური მმართველობისა, რომელიც შეუთავსებელია ქართველი ხალხის ბუნებასთან.

ბაკურაძისა და მისი მფარველი მოხელეების საპირისპიროდ, რომანში ასახულია იმერეთის ყმური მოსახლეობის გაუბედურებელი ცხოვრება. ისინი მთელი ძალ-ღონით იბრძვიან, რომ საარსებო მინიმუმი შექმნან და შეინარჩუნონ, მაგრამ მათი ცდა განწირულია.

ბაკურაძის ძალადობას ვერ შერიგებია პეტრიელა კვესაძე. მან იცის, რომ ბატონყმობას საფუძველი გმოეცალა და ბაკურიძის პარპაშს წინ აღუდგება, მაგრამ ვერას გააწყობს იმიტომ, რომ მემამულე თავადის მფარველია ხორხიანეთის მთელი სამოხელეო აპარატი. დამარცხებული კვესაძე იძულებულია ცოლშვილიანად სოფლიდან გადაიკარგოს. დათია კვესაძე და მისი ოჯახი კი გულქვა მებატონის მსხვერპლი ხდება.

„გულქანში“ გ. წერეთელმა მისი თანამედროვე ქართული ცხოვრების უმტკივნეულები საკითხები დააყენა. რ. ბაკურაძე ზაქროს მამისმკვლელი გულქვა ბატონის („კაკო ყაჩაღი“) და მრუში და გაუტანელი დათიკოს („გლახის ნაამბობი“) ლეიძლი ძმაა. მწერალი მკაცრად ჰგმობს დრომოკმულ სოციალურ რეჟიმს. ამზეურებს მის ბოროტებას და უსამართლობას. ამხელს ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის უკანონობას. იგი ქეშმარიტ თერგდალულად გვევლინება და მის თანამედროვე პროგრესულ ძალებს მოუწოდებს აღდგენ მშობლიური ერის ორმაგი ჩაგვრის წინააღმდეგ.

შემთხვევითი როდი იყო, რომ „გულქანის“ ცალკეული თავების ბეჭდვა „დროებასა“ და „სასოფლო გაზეთში“ ერთდროულად შეწყდა. ცენზურის მრისხანე თვალს არ გამოპარვია მწერლის იდეური ჩანაფიქრი და ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის მკაცრი მამხილე-

ბელი ნაწარმოების გამოქვეყნება აკრძალა. გ. წერეთელი საგლეხო რეფორმის თავადაზნაურული ხასიათის მკაცრი მამხილებელი იყო ყოველთვის. მას საზოგადოებრივი პროგრესის შემაფერხებლად მიაჩნდა ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის ის მძლავრი ნაშთები, რომელიც მთვარობის მიერ ზევიდან გატარებულმა რეფორმებმა თითქმის ხელუხლებლად დატოვა. თავადაზნაურობას ძველი პრივილეგიები დარჩა, უმიწაწყლო გლეხობა ფაქტიურად კვლავ მასზე დამოკიდებული აღმოჩნდა. ახალ ვითარებისათვის თავადაზნაურობა, როგორც დეგრადირებული და გახრწნილი კლასი, სრულიად მოუშვადებელი აღმოჩნდა. მან ვერ გამოიყენა ცარიზმის მხარდაჭერა: უსაქმობას და განცხრომით ცხოვრებას შეჩვეულმა შემორჩენილ სოფლისა და ფლანგვას მიჰყო ხელი. ამით სარგებლობენ ახალი ვითარების შედეგად ცხოვრების ზედაპირზე წამოტივტივებული პირები და თანდათან იკლებენ ხელთ ძველ თავადთა მთელ ქონებას. ბაკურაძისა და თავქფილაძეების ნაცვლად სოფელში ახალი მემამულეები — ბოტრ ივანიჩი გაწერელიები და ბახვა ფულავეები ჩნდებიან.

გ. წერეთლის ფხიზელ თვალს არ გამოპარვია საქართველოს სოფელში ძველის რღვევისა და ახლის გაჩენა-გაძლიერების ინტენსიური პროცესი. რეფორმამ. მისი შეზღუდული ხასიათის მიუხედავად სათავე დაუდო ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის მომძლავრებას. გაცხოველდა ვაჭრობა, — აღებმცემობა, სასაქონლო--ფულადმა ურთიერთობამ გააძლიერა ნატურალური კარჩაკეტილობის კედლები. ფულის საშოვრად მივარდნილი ადგილებიდანაც დაიძრნენ გლეხები. რკინიგზის გაყვანამ ეს პროცესი ერთის დაკერით გააინტენსიურა.

მთელ ქვეყანაში ფეხს იკიდებდა კაპიტალიზმი თავისი უღმრთელო კანონებით და ხალხის ცხოვრებას მის ნებაზე წარმართავდა.

გ. წერეთელმა განქვირტა, რომ ეს პროცესი გარდუვალი იყო. ამ გზით წავიდა ევროპის განვითარებაც. ამ პროცესს, მიუხედავად დიდი ტკივილებისა, მისი ხალხი ბოლოს და ბოლოს საუკუნეობრივი კარჩაკეტილობიდან უნდა გამოეყვანა და მსოფლიოს განათლებული ხალხების გვერდით დაეყენებინა. ამიტომ მიესალმებოდა იგი ორთქლმავლის პირველ წივებს, რომელმაც დააძლიერა საუკუნეობრივი დუმილი, ხოლო ქართველ გლეხს, რომელმაც ჯერ კიდევ არ იცოდა საით აეღო გეზი ამ ახალ ვითარებაში, ასე მიმართავდა: „შენ. ჩემო სოფელელო მკითხველო, იქნებ ისევ ისე ძველ ფულუროსთან ასი წლის მუხსასავით სდგახარ უძრავად კანგამოუცვლელი და ელი. როდის ამოვარდება ის საშინელი ქარი, რომელიც... ძირიანად მოგთხრის, როგორც ძველ, ღონე გამოლეულ არსებას, რომ შენი ნაკე-

ლით გაანაყოფიეროს ნიადაგი სულ სხვანაირ შთამომავლობისათვის. ვაი ჩვენს მოსწრებას, მართლაც, და ჩემო მკითხველო, შენ ისევ იმ ქურქში ხარ, რომელშიაც წინათვე მინახიხარ... გესმის რკინის გზის წიელი და არ იცი, რა მოაქვს შენთვის, ავი თუ კარგი!¹...

გ. წერეთელს სურდა რომ ამ ახალ, გარდუვალ ურთიერთობას—კაპიტალისტურ ურთიერთობას, ქართველი მშრომელიც გამოეფხიზლებინა, აეყოლებინა. იგი კარგად ხედავდა, რომ საქართველოს ქალაქებში საფაბრიკო წარმოების მოთავეებად უცხო ტომის საქმოსნები გამოდიოდნენ, საქართველოს სოფლებშიც სავაზო. კაპიტალი სომეხ ვაჭარ-შემსყიდველთა ხელით შედიოდა. მას ქეშმარიტად აშინებდა, რომ საქართველოს სამრეწველო და სამეურნეო ცხოვრებას უცხოური კაპიტალი არ დაპატრონებოდა. ამიტომ იჩენდა იგი ერთგვარ სიმპათიას ბახვა ფულავას, ან გაწერელიას მიმართ. მათი სახით იგი ხედავდა ახალ ძალას, ქართულ ძალას, რომელსაც უცხოური უნდა გაედევნა და საქართველოს ეკონომიური ცხოვრების წინსვლას ჩადგომოდა სათავეში.

ცხადია, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ გ. წერეთელი ფულავეებისა და გაწერელიების იდეოლოგიას გამოხატავდა, რომ იგი კაპიტალიზმის მეზობტე იყო, რომ გზას ბურჟუაზიულ კლასს უწალდავდა საქართველოში. გ. წერეთელი, როგორც ქეშმარიტი, თერგდალეული და სამოციანელი, მთელი ქართველი ხალხის ინტერესებიდან გამოდიოდა. მისთვის ძვირფასი იყო ყველა ქართველი და საქართველო. მაგრამ დიხჯად სწონიდა რა ობიექტურად შექმნილ ვითარებას მის ქვეყანაში, თვლიდა, რომ თავადაზნაურობა, როგორც კლასი, განწირული იყო და მისი ციხე-სიმაგრეების საბოლოო დამსხვრევებისათვის ბრძოლა ყველა ქეშმარიტ პროგრესისტს ევალებოდა. რეფორმის-შემდგომი საქართველოს განვითარება მიდიოდა თავის ბუნებრივი გზით და ამ გზაზე წინგადადგომა დონკიხოტობა და ჩამორჩენილობაზე წყლის დასხმა იქნებოდა. ქართველი ხალხი უნდა შეგუებოდა იმ ეკონომიურ კანონებს, რასაც კაპიტალისტური ურთიერთობა შეიცავდა და მაქსიმალურად გამოეყენებია იგი ეროვნული მოღონიერებისათვის, წაერთმია სადავეები უცხო ძალებისათვის, ჩაბმულიყო ახალ ფერხულში. მხოლოდ ეს გამოიყვანდა მას საკაცობრიო პროგრესის ფართო შარაგზაზე და შეამზადებოდა კიდევ ეროვნული განთავისუფლებისათვის, რომლის ჟამი, რევოლუციურ-დემოკრატიული ძალების დროებითი უკანდახევის მიუხედავად, მალე ისევ დადგებოდა.

¹ გ. წერეთელი, „ოქროს მარანი“. სასოფლო გაზეთი № 12, 1872 წ.

70-იანი წლებში გ. წერეთლის პუბლიცისტური და ბელეტრისტული შემოქმედების ცენტრში საქართველოს მშრომელი მოსახლეობა იღვავდა. მათზე ზრუნვა, მათთვის თვალის ახელა და გზის ჩვენება, მათი ინტერესების დაცვა, მათი მტრების მხილება და დაგმობა მისი ძირითადი საზრუნავი იყო. მას არ გამოუყვია ქართული საზოგადოებრიობიდან ერთი რომელიმე კლასი ან ფენა. პირიქით, იგი ყველა ფენისა და კლასის შემჭიდროვებისათვის იბრძოდა, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო ერთი მიზნისათვის: — ეროვნული პროგრესისათვის, რაც შემამზადებელი საფეხური უნდა ყოფილიყო ეროვნული თავისუფლებისათვის რუსეთის პროგრესულ ძალებთან კავშირში რომ განხორციელდებოდა.

საქართველოს ეროვნული პროგრესისათვის ამა თუ იმ საზოგადოებრივი ფენის ან კლასის როლის გაგებაში თერგდალეულთა იდეური მიმდინარეობის ცალკეული წარმომადგენლები ერთმანეთს მართლაც სცილდებოდნენ, ილია ჭავჭავაძეს, როგორც ქვემოთ დავინახავთ. სხვაგვარად ესმოდა ეროვნული პროგრესის საქმეში რეფორმისშემდგომი თავადაზნაურობის როლი, მაგრამ ცალკეულ საკითხებში შეხედულებათა ეს ნაირფერობა მაინც არ გვაძლევს საფუძველს, რომ ისინი სხვადასხვა, ან ერთმანეთთან დაპირისპირებულ საზოგადოებრივ დასებად მივიჩნიოთ. პროგრამა, მიზანი, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე, გ. წერეთელი, აკაკი წერეთელი და ს. მესხი ემსახურებოდნენ, საერთო იყო, ხოლო ამ პროგრამის ამა თუ იმ შემადგენელი საკითხის სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაცია ბუნებრივიც იყო და მოსალოდნელიც, ამის გარეშე არც კი გვექნებოდა ის ცხოველი პოლემიკა, რომელიც 70-იანი წლების ქართულ საზოგადოებრივ აზრს ცხოველმყოფელობას ანიჭებდა.

4. ს. მესხი

ახლა თვალი გადავაგვლოთ სერგეი მესხის მოღვაწეობას XIX საუკუნეში. 70-იან წლებში და ვნახოთ — ემიჯნებოდა თუ არა მისი თვალსაზრისი იმ პროგრამას, რომელიც ილიამ და მისმა მიმდევრებმა შეიმუშავეს 50-იანი წლების მიწურულსა და 60-იანი წლების დასაწყისში?

ს. მესხის არ დაუწერია პოლიტიკური ტრაქტატები. მას არც ბელეტრისტიკაში უცდია კალამი. სამაგიეროდ, ეს კაცი არა მარტო რედაქტორობდა გაზეთ „დროებას“, რომელიც 70-იან წლებში ქართული საზოგადოებრივი აზრის ცენტრი და მაორგანიზებელი ორგანო იყო, არამედ თავისი მახვილი პუბლიცისტური სტატიებით ტონს აძლევდა 70-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრა-

ბას. 70-იანი წლების ქართულ სინამდვილეში არ წამოჭრილა არც ერთი ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი საკითხი, რომ სერგეი მესხს მისთვის პასუხი არ გაეცეს. არ ყოფილა არც ერთი მოვლენა-სოციალური თუ ეროვნულ-პოლიტიკური ხასიათისა, რომ სერგეი მესხს არ მოეცა მისი შეფასება, არ გამოეთქვა თავისი თვალსაზრისი.

სერგეი მესხი იმ დღიდან დაწყებული, როცა „დროების“ რედაქტორად მიიწვიეს, სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე ქართული კულტურული ცხოვრების ცენტრში ტრიალებდა. გაოცებას იწვევს ფიზიკურად ამ სუსტი კაცის დაუცხრომელი ენერგია, მაღალი ორგანიზატორული ტალანტი, აზროვნების სიმახვილე, მეცნიერების ყველა დარგში განსწავლულობა, ქეშმარიტად საამაყო ეროვნული პათოსი.

ს. მესხის მახვილი პუბლიცისტური კალამი მისი თანამედროვე ცხოვრების ყველა მტკივნეულ საკითხს ეხებოდა. იგი გაუბრბოდა განყენებულ თეორიულ მსჯელობას და მისი სამშობლოს ყოველდღიურ პირვარამზე ამახვილებდა ყურადღებას. მის ფელეტონში თუ უბრალო კორესპონდენციაში იგრძნობოდა ქვეყნის გულშემატკივარი, ხალხის ქომაგი, პროგრესისათვის დაუცხრომელი მებრძოლი. ს. მესხის მთელ შემოქმედებას ეპიგრაფად მისივე შემდეგი სიტყვები გამოადგებოდა: „ჩვენ გვინდა ცოცხალ-ვიყოთ ჩვენის ენით, ჩვენის ხასიათით, ჩვენის ჩვეულებით, ჩვენის ქვეყნით. ერთი სიტყვით, ჩვენი თვისებებითა, იმ თვისებებითა, რომლითაც ქართველი განირჩევა სომხისაგან, ფრანკუზისაგან, ჩინელისაგან და სხვ. ჩვენ გვინდა ვიყოთ ისეთ ხალხად, რომელსაც საკუთარი სახე, თავისი განსხვავებული ტიპი, შეხედულება აქვს“¹.

ქვაკუთხედი ს. მესხის საზოგადოებრივი მოღვაწეობისა, ეროვნული საკითხი იყო. ამ პრიზმაში ტყდებოდა მისი შეხედულებანი ერის სოციალ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ აწმყოსა და მომავალზე. მისი ზრუნვის საგანს შეადგენდა არა რომელიმე კლასი ან წოდება, არამედ ყველა ქართველი და მთელი საქართველო. ყველა კლასისა თუ წოდების ავკარგიანობას სწონიდა საერთო-ეროვნული თვალსაზრისით.

ს. მესხი ამაყობდა სამშობლოს მდიდარი წარსულით, მაღალი კულტურით, რომელიც შორეულ საუკუნეებში შექმნეს მისმა წინაპრებმა, ისტორიულად გამოუმუშავებული ხასიათით და თვისებებით.

„რომელიმე უბრალო ჯილდოსათვის ამაყი ქართველი არასოდეს არ დაიმცირებდა თავს და თავის სამშობლო ქვეყნისა და რჯულის დასაცველად კი მუდამ მზად იყო თავის სიცოცხლე შეეწირა... ქართ-

¹ გაზ. „დროება“, 1879, № 1.

ველ ხალხს ისეთი ზნეობითი თვისებები და ხასიათი ჰქონდა, რომელსაც ჩვენ „კეთილშობილურს“ ვეძახით და რომლის შემწეობითაც ის ათასჯერ გადარჩენია უანგარიშო მტრისაგან დამცირებასა და შეურაცხყოფას“¹ — სიამაყით წერდა იგი 1873 წელს.

ს. მესხი დიდი გულისტკივილით განიცდიდა, რომ მისი ერა ჟამთა სიავის ვითარებაში საკაცობრიო ცივილიზაციის პროცესს ჩამორჩა. მტრების გამუდმებულმა თავდასხმებმა დაანაწევრეს მისი სხეული და ღრმა კრილობები დაუტოვეს. მაგრამ შინაგანი პოტენცია ერისა, პუბლიცისტის აზრით, ცოცხალია, ხელშეუხებელია და თანამედროვე ვითარებაში მას ყველა შესაძლებლობა გააჩნია დასძლიოს ეს ჩამორჩენილობა, დაეწიოს მოწინავე ხალხებს და მათ მხარეში ამოუდგეს. ერის აღორძინების მატერიალური და სულიერი მასალა უხვადაა ამ დალოცვილ ქვეყანაში. საჭიროა მხოლოდ ხალხის გამოღვიძება, ინერტულობის დაძლევა, შემართება; ჰემმარიტი პატრიოტი მოღვაწის დანიშნულებაა ემსახუროს ამ კეთილშობილურ საქმეს, პირადული საზოგადოებრივს დაუმორჩილოს, სწორი გეზი უჩვენოს ხალხს, გაუძღვეს წინ პროგრესისათვის ბრძოლაში.

ს. მესხი ევროპეისტი იყო ამ სიტყვის კარგი გაგებით. „ყოველგვარი ცოდნისა, განათლებისა, ცხოვრების გაუმჯობესებისა და წარმატების წყარო ჯერ-ჯერობით დასავლეთი ევროპა არის. ყველა ხალხი და მათ შორის რუსებიც, ამ წყაროს ეწაფებიან და აქედან გამოაქვთ ყველაფერი, რაც კი საუკეთესოა, კაცის მანუგეშებელია და წინ წაშევი ხალხთა ცხოვრებაში. თავის თავისა და თავის ქვეყნის წინ წაწევა მხოლოდ იმას შეუძლია, ვისაც ევროპის ცხოვრება და მეცნიერება კარგათ და ჰემმარიტად გაუცვნიან. გაუნათლებელს და ღარიბ საზოგადოებას მხოლოდ ის კაცი მოუტანს სარგებლობას, რომელიც თვითონ ევროპულ სწავლა მეცნიერებაში განვითარებულია და თავის თვალთ უნახავს და შეუსწავლია სიღარიბის მომსპობელი და კეთილდღეობის მომნიჭებელი სახსრები. სხვა არა იყოს რა, უბრალო დანახვაც განათლებულ ერთა ცხოვრებისა და მეცნიერების ნაყოფისა, — არა მცირედ სარგებლობას მოუტანს ისეთის ქვეყნის შვილს, როგორიც ჩვენია“².

ევროპეიზმით ეს გატაცება ს. მესხთან არასოდეს არ გადაზრდილა დასავლეთისადმი ბრმა მიბაძვასა და მონურ ქედმოხრაში. მან საკუთარი თვალთ ნახა ევროპა და კრიტიკულადაც შეხედა მის აწმყოსა და მომავალს. ევროპელ ხალხთა პოლიტიკურს ცხოვრებაში

¹ სერგი მესხი, თხზულებანი, ტ. 1, 1868—1874, შედგენილი იოსებ ბოცაძის მიერ მისივე წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით, თბილისი, 1962, გვ. 314.

² სერგი მესხი, თხზ., ტ. 1, გვ. 271.

ს. მესხს ბევრი რამ არ მოსწონდა და თავის შთაბეჭდილებებში გაბედულად გამოთქვამდა აზრს ამ უარყოფით მხარეებზე. მაგრამ შეუძლებელი იყო თვალის დახუჭვა იმაზე, რომ ევროპას გავლილი ჰქონდა შემოქმედებითი ცხოვრების დიდი გზა, და დაგროვილი ჰქონდა დიდი მარაგი ცოდნა-გამოცდილებისა, რაც ჩამორჩენილ ხალხებს, მათ შორის ქართველ ხალხს, უნდა შეეთვისებინა და გამოეყენებინა.

ს. მესხი ითვალისწინებდა, რომ ქართული ეკონომიური ცხოვრების აღმავლობა ვაჭრობა-მრეწველობის გარეშე შეუძლებელი იყო. მას არ მოსწონდა, რომ საქართველოს ეკონომიურ სიმდიდრეს უცხო ტომის მრეწველები ეპოტინებოდნენ. ქვეყნის ბუნებრივ სიმდიდრეთა დამუშავება ქართველობას უნდა ეთავა. ქართველ ხალხს იგი მოუწოდებდა ვაჭრობა-მრეწველობისათვის მიეყო ხელი. მაგრამ ვაჭრობა პატიოსანი უნდა ყოფილიყო, ამასთან, ვაჭარი თვით უნდა ყოფილიყო მწარმოებელი.

ს. მესხი ხედავდა, რომ კაპიტალიზმის პირობებში ქვეყანა „მწარმოებელ“ და მომხმარებელ“ საზოგადოებად იყო გათიშული. იგი უპირატესობას მწარმოებელ საზოგადოებას ანიჭებდა. საზოგადოების ბედნიერებად მას ისეთი ვითარება წარმოუდგებოდა, სადაც „ყოველი ადამიანი იმდენს მოიხმარს თავისი ცხოვრებისათვის, რამდენსაც თვითონ მოიწევს, რამდენსაც იმუშავებს. სანამ ერთი ნაწილი საზოგადოებისა მუშაობს, ოფლს ღვრის და მეორე გულ-ხელ დაკრეფილი, მუხლმოკეცილი ზის და ამ მშრომელის ნაოფლარს ჰამს, მანამ ამ საზოგადოების კეთილდღეობა შეუძლებელი საქმეა. ეს არის ეკონომიური კანონი, ეკონომიური კეშმარიტება“¹ — აღნიშნავდა იგი.

როგორც ვხედავთ, „ღროების“ რედაქტორის იდეალი საყოველთაო შრომისა და სამართლიანობის პრინციპზე დამყარებული საზოგადოება იყო. „შრომის ახსნა“, „შრომის სუფევა“, რასაც „აჩრდილში“ ი. ჭავჭავაძემ უმღერა, ს. მესხისაც ეროვნული პროგრესის ნიშანს ეტყადა მიაჩნდა.

ს. მესხის ევროპეისტობა იმ მომენტისათვის მთლიანად ესიტყვებოდა განმანათლებლურ იდეოლოგიას. რუსი განმანათლებლობის სამ თვისებათაგან, ერთ-ერთ მთავარ თვისებად, როგორც ცნობილია, ვ. ი. ლენინს მიაჩნდა „მხურვალე დაცვა განათლებისა, თვითმმართველობისა, თავისუფლებისა, ცხოვრების ევროპული ფორმებისა და საერთოდ რუსეთის ყოველმხრივი ევროპეიზაციისა“².

¹ ს ერ გ ი მ ე ს ხ ი, თხზ., ტ. 1, გვ. 104.

² ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, თხზ., ტ. 2, გვ. 626.

ს. მესხი, ისე როგორც საზოგადოდ თერგდალეულები, სეპარატისტი არ ყოფილა. იგი მართალია, შეურიგებელი იყო ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკისადმი და თავგამოდებით იბრძოდა მის წინააღმდეგ, მაგრამ ამ ბრძოლაში მას არასოდეს არ წამოუყენებია რუს ხალხთან გათიშვის ლოზუნგი, პირიქით, მიაჩნდა, რომ ამ ორი ხალხის ისტორიული ბედის დაკავშირებამ ქართველ ხალხს წინსვლის ფართო შესაძლებლობანი შეუქმნა. „ისე მკვეთრად, ისე მაგრათ ვართ ჩვენ რუსეთთან დაკავშირებული ან შეერთებული — წერდა ს. მესხი 1883 წელს. — რომ ყოველ იმის სუნთქვაზე, ყოველს იმის ცხოვრების ავსა და კარგს მოვლენაზედ ჩვენი ქვეყანაც ბანს უნდა აძლეოდეს. თუ რუსებში კარგად მიდის საქმე, ჩვენც კარგათ ვართ. თუ იქ რომელიმე მოვლენამ შეაფერხა საზოგადო ცხოვრება, უეჭველია, ეს შეფერხება არც ჩვენ აგვცდება“¹. ს. მესხი ღრმად დარწმუნებული იყო, რომ რუსეთთან შეერთებამ ობიექტურად დიდი პროგრესული როლი შეასრულა ქართველი ხალხის ცხოვრებაში. ამ შეერთების შემდეგ ქართველი ერი გამოეთიშა მუსლიმანურ-აღმოსავლურ სამყაროს და ფეხი დასავლური ცივილიზაციის გზაზე შედგა, რუსეთის დახმარებით მოიპოვა მშვიდობა და გაამთლიანა დანაწევრებული ეროვნული სქეული, შემოიერთა სამი საუკუნის წინათ მტრის მ-ერ მიტაცებული მიწა-წყლის დიდი ნაწილი.

ს. მესხი პეტერბურგში თვითმხილველი და აქტიური მონაწილე იყო იმ შეუპოვარი ბრძოლებისა, რომელსაც რევოლუციურ-დემოკრატიული ახალგაზრდობა ცარიზმის წინააღმდეგ ეწეოდა. მას სჯეროდა, რომ ორთავიანი არწივის ძალადობას ბოლოს მოუღებდა თვით რუსეთში აბოზოქრებული რევოლუციური ქარიშხალი და ეს იქნებოდა იმპერიის განაპირა—კოლონიური ხალხებას ეროვნული და სოციალური განთავისუფლების მაუწყებელი. „თუ რუსეთში კარგად მიდის საქმეები, ჩვენც კარგად ვართ“ — ამ სიტყვებში პუბლიცისტი გამოხატავდა იმედს რუსეთის რევოლუციური განახლებისა. როგორც ზევით ვნახეთ, ყველა თერგდალეული ამ იმედით სულდგმულობდა.

სერგი მესხის სწამდა, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელიც საქართველოში გაღვივდა 60—70-იან წლებში, განშტოება იყო რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული ბრძოლებისა და თერგდალეულები რუს თანამოძმე რევოლუციონერებს მუდამ მხარში ედგნენ. ჩერნიშევსკის და დობროლუბოვის სახელი, ყველა მოწინავე რუსი ინტელიგენტის სახელი მისთვის ძვირფასი იყო

¹ „ღრობა“, 1883 წ., № 6.

და „დროების“ ფურცლებზე, რამდენადაც ეს მკაცრ ცენზურულ ვითარებაში შეიძლებოდა, ს. მესხი რუსეთის საზოგადო მოღვაწეთა პოპულარიზაციის, მათი საქმეების პროპაგანდას ეწეოდა.

ს. მესხი ბუნებით რევოლუციონერი იყო. მისი მშფოთვარე, მაძიებელი გონება განახლების საუკეთესო საშუალებად რევოლუციურ აფეთქებას მიიჩნევდა. მას სურდა თვითონვე ყოფილიყო რევოლუციის მონაწილე და ებრძოლა თავისუფლების მაძიებელთა ბარიკადზე¹, სადაც არ უნდა ყოფილიყო ის, პეტერბურგში თუ პარიზში. მაგრამ დინჯ, ქართული ცხოვრების ღრმა მცოდნე და დაკვირვებულ აღამიანს ღრმად სწამდა, რომ მის სამშობლოში ჯერ კიდევ არ მომწიფებულებიყო ძალები რევოლუციისა. ქართველ მშრომელ მოსახლეობას რევოლუციამდე ბევრი გზა ჰქონდა გასავლელი. ჯერ მისი გამოფხიზლება, მისი დარაზმვა, მისი შემართება იყო საჭირო. ამიტომაც ევროპიდან სამშობლოში დაბრუნებული ს. მესხი „დროების“ ფურცლებზე დაუღალავად ეწეოდა ცოდნის პროპაგანდას, ქართველ ხალხის გამოფხიზლებისათვის იღწვოდა, მისი თვითშეგნების ამადლებას, მისი ეროვნულ-პატრიოტული სულისკვეთებით განმსჭვალვას ცდილობდა, ამასთან სწამდა, რომ რუსეთში რევოლუციური მოძრაობის კვლავ აღმავლობის ვითარებაში ეროვნულად გათვითცნობიერებული ქართველობაც კოლონიური ჩაგვრისაგან განთავისუფლებისათვის მახვილს აღმართავდა. ქართველი ხალხის განთავისუფლებას „მსხვერპლი დასჭირდება არათუ მარტო ჩვენი მხრით, მთელი კავკასიის მხრითაც“ — მიუთითებდა ს. მესხი, მაგრამ იქვე შენიშნავდა, რომ „აჩქარებით, თავხედური მოქმედებით საქმე სრულიად გაფუჭდება. ჩვენი წარსული შრომაც შეიძლება გაფუჭდეს და მომავალსაც დაბრკოლება მიეცემაო“².

ამდენად, 70-იანი წლების კონკრეტულ ვითარებას რომ ითვალისწინებდა, ს. მესხი ეროვნული რევოლუციის პროპაგანდისტად გამოდიოდა³.

„მოწინავე თაობის ვალდებულება იმაში მდგომარეობს, შენიშნავდა იქვე პუბლიცისტი, — რომ გაუხილოს თვალი ამ მიძინებულს საზოგადოებას და დაანახვოს ნამდვილი მიზეზი ყველა იმის გაჭირვებისა და უბედურებისა. თუ ჩვენი ღროის თაობა ამას მოახერხებს, მაშინ ის თავის ნამდვილ მოვალეობას პასუხს, მხოლოდ მაშინ

¹ ს. მესხი. წერილები, ი ბოცეაძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და შენიშვნებით, 1950, გვ. 70.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 103.

³ მ. ი. ხ. ი. ლ. გ. ა. დ. ა. შ. ი. ლ. ი, ქართული განმანათლებლობა, გვ. 198.

დაიშაზურებს ის საზოგადოების და შთამომავლობის მადლობას და სახელს“.

„ჩვენ ახლა ისეთ გარემოებაში და ხალხში ვცხოვრობთ, — აღნიშნავს ს. მესხი ერთ-ერთ კერძო ბარათში, — რომ ერთ მოდგმას, ერთ თაობას ბევრის გაკეთება არ შეუძლია. თუ ჩვენ ჰკვიანად ვიმოქმედეთ, ძმურათ მოვკიდეთ საქმეს ხელი და ენერგია ვიხმარეთ, ამ თავით გარუსებისაგან რომ დავიცვათ ჩვენი ქვეყანა და ქართველობა დავიფაროთ, — ისიც ბევრი იქნება. თუ ჩვენ მოვახერხებთ ცოტათი მაინც გაცხოველებას ჩვენი საზოგადოების და ლიტერატურისას, თუ ამ საზოგადოებაში ოდესმე განთავისუფლები საზრი დავთესეთ (ხაზი ჩემია ა. ს.) — ღმერთმანი ჯერ-ჯერობით ისევ ბევრია, ისიც საკმაოა. მაგრამ ეს საბოლოო განზრახვა და მიზანი ყველა ჩვენი მოქმედებისა და მეცადინეობისა ჯერ ერთობ შორს არის, იმის შესრულებას ერთობ ბევრი შრომა, ბედნიერი გარემოება და შემთხვევა და მსხვერპლი დაქირდება — არა თუ მარტო ჩვენის მხრით, მთელი კავკასიის მხრითაც“¹.

მაინც როგორ წარმოუდგებოდა ს. მესხს 70-იანი წლების საქართველოს კონკრეტულ-ისტორიული ვითარება? რა ძალების იმედი ჰქონდა მას მომავალ ეროვნულ-რევოლუციურ ბრძოლაში?

ს. მესხი, ისე როგორც ყველა თერგდალეული, კარგად ხედავდა, რომ ქართველი ხალხი ორმაგი უღლის ქვეშ გმინავდა. ბატონყმური ჩაგვრა ეროვნულ ჩაგვრასთან იყო გადახლართული. ერთიც და მეორეც წინსვლის გზებს უხერგავდა ეროვნულ-პროგრესულ ძალებს, აფერხებდა ქვეყნის განვითარებას და სიბნელესა და უვიცობას ამკვიდრებდა.

საგლეხო რეფორმა, რომელიც ცარიზმმა განახორციელა საქართველოში, ვერ გამოდგა რადიკალური ღონისძიება. მთავრობამ გლეხების ხარჯზე ისევ მებატონეები დაასაჩუქრა. ძალაში დარჩა მსხვილი მიწათმფლობელობა. გლეხს არავითარი შეება არ მისცემია. სოფლებში ისევ მემამულეები პარაშობდნენ, გუშინდელი ყმა, თითქოს იურიდიულად თავისუფალი, ეკონომიურად კვლავ თავადისა თუ აზნაურის კაბალაში ექცეოდა. ამასთან, 70-იანი წლების დასაწყისისათვის ბატონყმობა ჯერ კიდევ ხელუხლებელი იყო საქართველოს რიგ რაიონებში, ხოლო იქ, სადაც რეფორმა გამოცხადდა, მისი პრაქტიკული განხორციელება წლობით კიანურდებოდა.

ს. მესხისათვის ნათელი იყო, რომ ბატონყმობა ქართველი ერის მძიმე სოციალურ სენს წარმოადგენდა. ქართველმა თავადებმა მო-

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 103.

შალეს სახელმწიფოს ცენტრალიზაცია. მათმა ურთიერთქმედობამ და-
აუბლურა ქვეყანა და წყალი მიუშვა მტრის წისქვილზე. ქართველ
ხალხს ყველა შესაძლებლობა გააჩნდა, რომ შეძლებულად ეცხოვრა,
მთაც ჰქონდა, ბარიც და ზღვაც, მაგრამ ბატონყმური გათიშულობისა
და კარჩაქეტილობის ვითარებაში მთაც მიუვალი იყო და ზღვაც. ხალ-
ხი მას ვერ იყენებდა. მემატონეებს მხოლოდ თავიანთი ყმების ძარც-
ვაზე ეჭირათ თვალი და ხელის განძრევაც არ უნდოდათ.

„თუ თავის თვალთ არ უნახავს მკითხველს, შეუძლია ადვილათ
წარმოიდგინოს — რა ცხოვრება უნდა ყოფილიყო ჩვენში იმ დროს,
როდესაც თითქმის ყოველი წევრი საზოგადოებისა მხოლოდ იმას
პფიქრობდა, რომ როგორმე და რამე წაეგლიჯა მეორე წევრისათვის,
როდესაც მემატონე სცდილობდა — რაც შეიძლება მომეტებულათ
ესარგებლა გლეხის მუქთა შრომისაგან და გლეხკაცი, თავის მხრით,
ეძებდა ღონისძიებას, რომ რაიმე ზიანი მიეცა თავის ბატონისათვის.
აი, ამნაირი განხეთქილება, ამნაირი „ჩიბრი“ დაბადა, სხვათა შორის,
ჩვენში იმ სენმა, რომელსაც ჩვენ „ბატონყმობას“ ვეძახით“¹.

„ვის არ ახსოვს ის დრო — წერდა იგი სხვა ადგილას — როდესაც
ყოველ ბატონს შეეძლო, როგორც უბრალო ნივთი, გაეყიდა, დაე-
გირავებინა და გაესაჩუქრებინა თავისი გლეხები!..² ბატონი განუ-
კითხავი პატრონი იყო ყმის სულისა, ხორცისა და ქონებისა.

ბატონყმობა კი გადავარდა, მაგრამ თითქმის არაფერი არ შეცვ-
ლილა მშრომელი ქართველის ცხოვრებაში. „ბატონყმობისაგან გან-
თავისუფლებული ჩვენებური გლეხი ისევ სრულს დამოკიდებულე-
ბაშია იმისაგან. უბატონოდ „თავისუფალი“ გლეხი ფეხს ვერ გადას-
დგამს, სულის მობრუნება არ შეუძლია“³.

ს. მესხი განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას მემამულეთა
და გლეხთა საიჯარო დამოკიდებულებაზე, რომელიც მას ბატონყმო-
ბის ახალ სახეობად მიაჩნია. გლეხები გაათავისუფლეს, მაგრამ მიწა
წაართვეს. უმიწაწყლო გლეხები იძულებული გახდნენ გუშინდე-
ლი მემატონისათვის მიემართათ, იჯარით მიწა აეღოთ. მემამულეები
საიჯარო ღალას ან ფულს ყოველწლიურად ზრდიან. გაქირვებული
გლეხი, რომელსაც ცხოვრების სხვა საღსარი არ აქვს, ყველაფერზე
თანახმაა. შემოდგომა რომ დადგება, გლეხის სახლკარს ერთის მხრივ
მემამულე მოადგება, მეორეს მხრივ ხაზინა. წლიური სარჩო მათ მი-
აქვთ და გლეხი პირში ჩალაგამოვლებული რჩებაო⁴.

¹ ს. მესხი, თხზ., ტ. 1, გვ. 124.

² ს. მესხი, ნაწერები ს. ფირცხალაგას რედაქციით, 1903 წ. გვ. 60.

³ იქვე, გვ. 104.

⁴ იქვე, გვ. 404—405.

ს. მესხი ხედავდა, რომ გლეხობა საქართველოს მოსახლეობის ცხრა მეათედს შეადგენდა. მაშასადამე, იგი იყო ძირითადი ძალა ეროვნული გათავისუფლებისა და პროგრესისათვის ბრძოლაში. „გლეხი — მიუთითებდა ს. მესხი — ორი ათასი წლის განმავლობაში არის ჩვენი მარჩენალი, ჩვენი მკვებავი, ჩვენთვის დღე და ღამ ოფლის მწურავი, ერთის სიტყვით, ჩვენის სიცოცხლისა და ცხოვრების წყაროა“. რომ „გლეხების, მუშა-ხალხის მდგომარეობაზე მთელი ხალხის კეთილდღეობაა დამოკიდებული“¹. მთავარი პირობა კი გლეხთა ამოძრავებისა, გათვითცნობიერებისა და დარაზმებისათვის ბატონყმური გადანაშთების ლიკვიდაცია, ნატურალური კარჩაკეტილობის მსხვერვა, სიღარიბის მოსპობა, სოფლად განათლების შეტანა იყო.

„სიღარიბის, როგორც ყველა სხვა უბედურების მიზეზი ქვეყანაზე არის ქონებისა და ცოდნის უთანასწორო გავრცელება — წერდა ს. მესხი — იმ დროს, როდესაც ერთი ისე მდიდარია, რომ არ იცის როგორ მოიხმაროს თავისი სიმდიდრე, ათასი სხვა უსახლკარობისა და შიმშილისაგან კვდება.

იმ დროს, როდესაც ერთი სწავლულია და მცოდნეა და ამით პოულობს საცხოვრებელ ღონისძიებას, ათი ათასი სხვა უმეცრებაში და ცრუმორწმუნეობაშია ჩავარდნილი...

აქედან ცხადია, რომ სიღარიბის შესამსუბუქებლად საჭიროა, რომ ყოველი კაცი შრომობდეს, რომ ყოველი კაცი თვითონვე სარგებლობდეს ამ თავისი შრომით და ამასთან, რასაკვირველია, ჰქონდეს საგანი, რომელზედაც ის თავის შრომას აძლევდეს“².

„გაუჩინეთ ხალხს საქმე; თავის ოფლით ნაშოვნ ლუკმას ნუ წაართმევთ, გაანათლეთ და თუ ამ სახლში ქურდები და ავაზაკები მომრავლდნენ, მაშინ შეგიძლიათ სთქვათ, რომ ადამიანი ბუნებით ბოროტი ქმნილება ყოფილა, რომ განათლებასა და კარგს ეკონომიურ მდგომარეობას არავითარი გავლენა არ ჰქონია ხალხის ზნეობაზე და კეთილ-მდგომარეობაზეთქო“³.

ს. მესხისათვის კაპიტალისტური ურთიერთობა იდეალი არ ყოფილა. კაპიტალიზმისათვის დამახასიათებელი წინააღმდეგობანი მას აშინებდა. საქართველო, როგორც გლეხურ-აგრარული ქვეყანა, არ უნდა წასულიყო კაპიტალისტური გზით. ეს ჩვენს ქვეყანაში პროლეტარიატს გააჩენდა, ქონებრივ უთანასწორობას გააღრმავებდა.

ს. მესხი უმჯობესად თვლიდა საქართველო აგრარულ ქვეყნად დარჩენილიყო. მემამულეებს მიწები გლეხებისათვის დაენაწილები-

¹ ს. მესხი, თხზ., ტ. 11, გვ. 12.

² იქვე, გვ. 160.

³ იქვე, გვ. 36.

ნათ, საზოგადოების თვითიული წევრი მესაკუთრე გამხდარიყო, აღორძინებულიყო ვაქრობა-აღებმიცემობა, ხალხს ხელი მოეკიდა სოფლის მეურნეობის ყველაზე შემოსავლიანი, ჩვენი ბუნებრივი პირობებისათვის შესაფერი, დარგების აღორძინებისათვის, მწარმოებელს თვითონ მოეტანა თავისი ნაწარმი მომხმარებლამდე და ვაჭარპარაზიტისათვის ხალხის ყვლეფის საშუალება მოესპო.

ს. მესხის მთელი ეს თეორია, როგორც სამართლიანად მიუთითებენ ქართველი მკვლევარები¹, უტოპიური სოციალიზმის ნაირსახეობა იყო. მას სურდა დაემყარებინა „მშრომელთა საზოგადოება“, რომლის განხორციელებისათვის ბრძოლას შეეწირა დიდი რუსი განმანათლებელი, რევოლუციონერ-დემოკრატი და სოციალისტ-უტოპისტი ჩერნიშევსკი².

ქართველი ერის შემდგომ ბედ-ილბალში ს. მესხი თავადაზნაურობასაც თავის ადგილს აკუთვნებდა. მას მიაჩნდა, რომ თავადაზნაურობამ ქართველი ხალხის ისტორიულ ცხოვრებაში დადებითი როლი შეასრულა. იგი სამშობლოს მტრებს მამაცურად უმკლავდებოდა და გმირული ბრძოლით შეინარჩუნა ქვეყნის დამოუკიდებლობა. „ისტორიულ დროში საზოგადოთ, თავადაზნაურობას მაინც შეიძლება დავარქვათ ქვეყნის დამცველი წოდებაო“ — წერდა იგი.

მაგრამ რა როლი ეკუთვნოდა მას იმ დროს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში? თავად-აზნაურობა საქართველოში იმ დროსაც ეკონომიურად უფრო ღონიერი იყო და კულტურით მაღლა იდგა. მაშასადამე, მას ყველაზე უკეთ შეეძლო გასძღოლოდა ერს, მისი მედროშე ყოფილიყო. ეს შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ თავადაზნაურობა თავის კლასობრივ ანგარებაზე ხელს აიღებდა, თუ იგი ხალხს შეუერთდებოდა, საქვეყნო საქმეს წინა პლანზე წამოწევდა. „სანამ ჩვენი თავადაზნაურობა არ გაიგებს, რომ იმის პირდაპირი სარგებლობა მოითხოვს გლეხთან, ხალხთან შეერთებას, ამასთან ხელი-ხელგაყრით ერთად მსვლელობას, სანამ, ერთის სიტყვით, ჩვენ არ გავიგებთ, რომ ჩვენი ძალა ახლა ნამდვილი, ჭეშმარიტი განათლება და ერთობაა, მანამ ჩვენი ხალხი მუდამ უბედური და დაცემული იქნება“ — მიუთითებდა პუბლიცისტი.

მაგრამ ქართველ თავადაზნაურობას არ სურდა ამის გაგება. იგი სისხლს სწოვდა ქართველ გლეხობას, როგორც პარაზიტი. მას არ სურდა შრომაში ჩაბმულიყო და ქვეყნის აღორძინებისათვის ოფლი ეღვარა. ქართველი თავადაზნაურობის დიდი ნაწილი ცარიზმის სამ-

¹ მხ. გაფრინდაშვილი, ქართველი განმანათლებლობა, გვ. 182;

ა. ბოცვაძე, სერგეი მესხი და 70—80-იანი წლების ქართული პრესა, გვ. 132.

² მხ. გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, გვ. 182.

სახურში იყო მოწყობილი, თავის ცოდნას და გამოცდილებას პირად ბედნიერებისათვის იყენებდა და არცთუ იშვიათად ერის ინტერესებს საკუთარ ჩინ-მედლებს ანაცვლებდა.

ქართული სინამდვილის ნიჭიერ მეთვალყურეს არ გამოპარვია თავადაზნაურობის ასეთი ზნეობრივი დაცემა და დიდის გულისტკივილით მიუთითებდა ამ ფაქტზე. მაგრამ ს. მესხს არ დაუჯარგია იმედი, რომ ამ წოდებას ეროვნულ გრძნობებს კვლავ გაუღვივებდა და ქვეყნის სასიკეთო საქმისაკენ მოაქცევდა. იგი თავადაზნაურობას მოაგონებდა ძველ დამსახურებას და ურჩევდა თანამედროვე ცხოვრებაშიც მოენახა თავისი ადგილი.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, ს. მესხის აზრით, ქართული საზოგადოების ყველა ფენა, ყველა მდგომარეობისა და ხელობის კაცი უნდა ჩაბმულიყო. გლეხი, თავადი, აზნაური, ვაჭარი, სასულიერო წოდება — ყველა შთაგონებული უნდა ყოფილიყო ერთი მისწრაფებით — მისი სამშობლო გაძლიერებული და კოლონიური ჩაგვრისაგან თავისუფალი ეხილა. იგი „დროების“ მკითხველებს მიანიშნებდა შვეიცარიისაზე, სადაც ეროვნული გრძნობა ყველა მოქალაქეში წინაპლანზეა წამოწეული. „ყოველი შვეიცარიელი ყველაზე პირველათ თავის მამულის მოყვარულია. არც ერთი მეორე ხალხი არ მოიძებნება დედამიწაზე, რომელსაც ისე უყვარდეს თავისი პატარა, მუდამ მშვენიერი სამშობლო, როგორც შვეიცარიელს. ის გრძნობს. რომ თავის ქვეყნის ბედნიერება იმის საკუთარი ბედნიერებაა, და სამშობლოს დამცირება იმის დამცირებაა. ამის გამო ის მართლაც ისე უვლის, ისე უყურებს თავის სამშობლოს, როგორც შვილი თავის მშობელს. შვეიცარიელი გრძნობს, რომ ის თავისუფალი წევრია თავის ხალხისა და არა ვისიმე ქვეშევრდომი. ის ამაყობს თავისი სამშობლოთი, არავის არ მისცემს იმის დამცირების და შეურაცხყოფის უფლებას, გაჭირვების დროს, როდესაც შვეიცარიას რამე შიში მოადგება, მთელი ხალხი, როგორც ერთი კაცი, ისე აღგება ხოლმე და მიდის ბრძოლის ველზე მტრის წინააღმდეგ... შვეიცარიის ყველა სახალხო სახლებზე ორი სიტყვა აწერია დევიზით: „Liberte et patrie“—„მამული და თავისუფლება“ და ამ ორი, ერთმანეთში განუყოფელი საგნისათვის ისინი არაფერს არ ზოგავენ“¹.

როგორც მკვლევარი ი. ბოცვაძე მიუთითებს, „ს. მესხის ეს სტრიქონები მხოლოდ შვეიცარიელთა დასახასიათებლად არ იწერებოდა“². მას სურდა ასეთივე გრძნობებით აღენთო ყველა ქართველის

¹ ს. მესხი, თხზ. ტ. I, გვ. 380—381.

² ი. ბოცვაძე, სერგეი მესხი და 70—80-იანი წლების ქართული პრესა, 33-99.

გული და ყველა ქართველს ცხოვრების დევიზად სამშობლო და თავისუფლება გაეხადა.

ამგვარად, ს. მესხი, ისე როგორც ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი და თერგდალეულთა სხვა წარმომადგენლები, წოდებათა შერიგების, მათი ძალების ეროვნული საქმისთვის გაერთიანების თავგამოდებული მებრძოლი იყო.

ს. მესხი მთელი მოღვაწეობის მანძილზე მხურვალე თანამგრძნობი და პროპაგანდისტი იყო ეროვნული თავისუფლების იმ ლოზუნგისა („ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“), რომელიც თერგდალეულთა საბრძოლო დროშაზე ილია ჭავჭავაძემ წააწერა. მას მიაჩნია, რომ ერი თავისუფალი, სუვერენული უნდა იყოს; დიდ ერს, რომელსაც დიდი ფიზიკური შესაძლებლობანი გააჩნია, არ აქვს უფლება მასზე სუსტი ერი დაიმორჩილოს, ისე როგორც ფიზიკურად ძლიერ ადამიანს არ აქვს მასზე სუსტის დაჩაგვრის უფლება. მცირე ერებს, ს. მესხის აზრით, „თვითარსებობისა და დამოუკიდებელი ცხოვრების უფლება აქვთ და მათდაუნებურად, მითუმეტეს, ძალდატანებით, როგორც ერთმა კაცმა მეორე არ უნდა დაიმონავოს, ისე ერთმა ხალხმაც მეორე, რაც უნდა ძლიერი და განათლებული იყოს ერთი და უმეცარი იყოს მეორე, არ უნდა დაჩაგროს“¹. ამ რწმენიდან გამომდინარე, ს. მესხი მიესალმებოდა იმ დიდ განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რომელიც ევროპის დაჩაგრულმა ხალხებმა წამოიწყეს. მისი სათაყვანებელი გმირი ყოველთვის იყო გარიბალდი. იტალიელი ხალხის შემართებას ავსტრიელ მოძალადეთა წინააღმდეგ ს. მესხი ყოველთვის აღტაცებით იხსენიებდა.

ს. მესხი, ილია ჭავჭავაძესთან, აკაკი წერეთელთან, იაკობ გოგებაშვილთან ერთად, მკაცრი პასუხით გამოეხმაურა უცხოურიდან ნასესხებ იმ კოსმოპოლიტურ რეაქციულ თეორიას, რომელიც გ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ თავის წიგნაკში განავითარა. იგი, როგორც ცნობილია, კანონზომიერად მიიჩნევდა დიდი ერების მიერ პატარა ერების შთანთქმას და ამ თვალსაზრისით წყალს ასხამდა ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წისქვილზე, უაზრობად აცხადებდა ყოველგვარ ეროვნულ-განმათავისუფლებლურ ტენდენციებს და ქართველების რუსეთში გათქვეფა პროგრესის საქმედ წარმოუდგებოდა.

ს. მესხის ღრმა რწმენით, „იმ ხალხს, რომელსაც ისტორიულად უცხოვრია, რომელსაც თავისი საკუთარი ლიტერატურა და, ცოტად არის შემუშავებული ენა აქვს, — ამგვარ ხალხს, თუნდაც ერთი მუქა ხალხიც რომ იყეს, ვერც რჩევით და ვერც ნებაყოფლობით, ვერ

¹ ს. მესხი, თხზ., ტ. II, გვ. 283.

გამოაცვლევინებთ, ვერ მოასპობინებთ თავის თანშეზრდილს, თან-
შეხორცებულს ენას და ლიტერატურას, ვერ მოასპობინებთ იმიტომ,
რომ ეს ენა და გვარ-ტომობა იმას თავის არსებობის საფუძვლად მი-
აჩნია“¹.

ს. მესხს, ისე როგორც ილია ჭავჭავაძეს, ერის ვინაობის ბურჯად
მშობლიური ენა მიაჩნდა და მისი მხურვალე დამცველი იყო მთელი
სიცოცხლის მანძილზე. იგი სამოცდაათიანელ მოღვაწეთა მხარდა-
მხარ მკაცრად ილაშქრებდა იმათ წინააღმდეგ, ვინც ქართულ ენას
აბიაბრუებდა, მისი საჭიროების ზედმეტობას იჩემებდა, მშობლიურ
ენაზე მოსწავლეთა აღზრდის წინააღმდეგ გამოდიოდა.

ს. მესხს, ბუნებით რევოლუციონერს, როგორც აღვნიშნეთ, სა-
ქართველოში რევოლუციის ძალები ჯერ კიდევ მომწიფებულად არ
მიაჩნდა. მაგრამ იგი გულხელდაკრეფილი როლი უცდიდა ამ ძალებ-
ის მომწიფებას და მთელი ენერგიით ხალხის ეროვნული შემართე-
ბისათვის იბრძოდა. ამ ბრძოლის ერთ-ერთი გამოხატულება იყო გა-
ბედული მხილება ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკისა, საქართვე-
ლოში ცარიზმის მიერ დამყარებული რეჟიმისა, რომელიც ხალხის სუ-
ლისკვეთებას სრულიადაც არ შეესაბამებოდა. „დროების“ ფურც-
ლებზე ხშირად იბეჭდებოდა სტატიები ინგლისის, ამერიკის შეერთე-
ბული შტატების კოლონიზატორულ პოლიტიკაზე. მცირე ხალხების
დამონებისა და ველური ძარცვის მაგალითები, რომელიც ს. მესხს
თავის სტატიებში მოჰყავდა, მიმანიშნებელი იყო ცარიზმის კოლონი-
ური პოლიტიკისადმი პუბლიცისტის დამოკიდებულებისა. ცენზურუ-
ლი ზედამხედველობის ვითარებაში მას არ შეეძლო აშკარად დაეგმო
ეს პოლიტიკა, მაგრამ საზრიანი მკითხველი ეზოპეს ენით მოსაუბრე
ს. მესხს ადვილად უგებდა. ს. მესხი ამხელდა ცარიზმის მოხელეთა
თვითნებობას საქართველოსა და კავკასიაში. თვითმმართველობის
წესის უვარგისობას და მაგალითისათვის ისევ ევროპის პატარა ქვეყ-
ნებს მიმართავდა.

ს. მესხი გაბედულად ახლიდა სიმართლეს ცარიზმის კოლონიური.
პოლიტიკის მესვეურებს და ხალხის აღშფოთების მიზეზად მათვე
მმართველობის უგუნურ მეთოდებს აცხადებდა. ჩერქეზთა ორგულო-
ბის მიზეზს რომ ხსნიდა, ს. მესხი წერდა: „დააყენეთ ამ შერისხულ
მთიულ ქვეყნებში კარგი, პატიოსანი, ადგილობრივი ხალხის ხასია-
თისა და ენა-ჩვეულების მცოდნე ნაჩაღნიკები; ყველაზე პირველად
ყაზარმებისა და საპყრობილეების ნაცვლად, ააშენეთ შკოლები, რო-
მელშიაც იმათ ენასა და სარწმუნოებას პატივი და გამავლობა ჰქონ-

¹ ს. მესხი, თხზ., ტ. II, გვ. 187.

დეს, ჭარბებისა და ზარბაზნების მაგიერად გაგზავნეთ იქ კარგი, მცოდნე მასწავლებლები სახელმძღვანელო წიგნებითა და კალამ-ქაღალდითა, დააწესეთ ადგილობრივი ადათის მსგავსად, კარგი სასამართლოები. გაგზავნეთ პატიოსანი მოსამართლეები, — და თქვენ ნახავთ. რომ ათი-ოცი წლის განმავლობაში თქვენ შეიძენთ ხალხს მშვიდობიანს, მხნეს, მუშაკს, რომელიც თავის თავისთვისაც კარგი იქნება და სახელმწიფოსათვისაც ძვირფასი და გამოსადეგი. თქვენ შეიძენთ ქვეყანას ნაყოფიერს, მდიდარს, კარგად დამუშავებულს და მაგრად დაცულს გარეშე და შინაგან მტრისაგან“¹.

აქ გადმოშლილია ის პროგრამა მინიმუმი, რომლის განხორციელებასაც თერგდალეულები ცარიზმის ბატონობის ვითარებაში ვარაუდობდნენ.

ს. მესხი გაბედულად იბრძოდა კავკასიასა და საქართველოში უცხო ელემენტების დასახლების წინააღმდეგ. მას დიდ უსამართლობად მიაჩნდა ცარიზმის მიერ ზოგიერთი კავკასიური ტომის გადასახლება და მათი მიწების რუსი კოლონისტებისათვის გადაცემა. იგი მოითხოვდა, რომ ქართული მიწები ქართულ მოსახლეობას დარჩენოდა. ცარიზმმა სწორედ ამ დროს დაიწყო შავი ზღვისპირეთში რუსი კოლონისტების ჩამოსახლება. ამ ღონისძიებით აღშფოთებული ს. მესხი კატეგორიულად აცხადებდა „შავი ზღვის ნაპირა ალბეგები ისევ კავკასიის ხალხებმა უნდა დაასახლონ და შეიმუშაონ. სხვა ტომისა და სხვა ქვეყნის ხალხის აქ მოთავსებას თვით ბუნება ეწინააღმდეგება“².

ს. მესხი გაბედულად იბრძოდა იმისათვის, რომ საქართველოს ეროვნული თვითმმართველობა მოეპოვებინა. ავტონომიური თვითმმართველობის შემოღება, მისი აზრით, გააცოცხლებდა ერს, მის შემოქმედებით ძალებს მეტ გასაქანს მისცემდა, ერის დემოკრატიზაციის პროცესს გააინტენსიფიკებდა. მას მიაჩნდა, რომ საქართველოს ასეთი მმართველობისათვის შემზადებული იყო. ს. მესხს ასევე მიაჩნდა საჭიროდ საქართველოში ერობის შემოღება და სასამართლო რეფორმის გატარება³ ისევე, როგორც ეს რუსეთში მოხდა 60-იან წლებში.

ს. მესხს კარგად ესმოდა, რომ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა მარტო ქართველ ხალხს როდი უზუთავდა სულს; მსგავს მდგომარეობაში იყვნენ მოძმე მეზობელი სომეხი და აზერბაიჯანელი ხალ-

¹ გაზ. „დროება“, 1879, № 13.

² ს. მესხი. თხზ. ტ. II, გვ. 237.

³ ს. მესხი, გაზ. „დროება“, № 18. 28.

ნები. იგი წვდებოდა ცარიზმის ვერაგულ განზრახვას ერთმანეთისათვის მიესია კავკასიელი ხალხები და რომაული პრინციპით — „დაპყავი და იბატონე“ — უფრო ადვილად ებატონა ამ მხარეში. პუბლიცისტს სწამდა, რომ ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიული ბედი საერთო იყო, ამ ხალხებს ერთმანეთს შორის სადაო და გასაყოფი არაფერი ჰქონდათ, საერთო მტერი ჰყავდათ და მათი ბრძოლა ამ მტრის წინააღმდეგ უნდა ყოფილიყო მიმართული. „საზოგადო მტრის დასამხობად“, ს. მესხის აზრით, ქართველებს, სომხებს, აზერბაიჯანელებს და კავკასიის სხვა წვრილ ხალხებს ერთმანეთში კავშირი უნდა შეეკრათ და ერთად აღმდგარიყვნენ, რომ „მთელი კავკასიის თავისუფლება“ (ილია) მოეპოვებინათ. ამიტომ იყო, რომ სომხეთის ნაციონალური ბურჟუაზიის ზოგი მესიტყვის მიერ წამოწყებულ კინკლაობას ს. მესხი უგუნურებად თვლიდა და მისდამი გამოდევნების წინააღმდეგი იყო.

ს. მესხის პუბლიცისტური მოღვაწეობის ამ მოკლე მიმოხილვიდანაც, ვფიქრობთ, ცხადია, რომ მას ქართველ სამოციანელთაგან არსებითად განსხვავებული ეროვნული პროგრამა არ ჰქონია. იგი ილიას, აკაკის, ნ. ნიკოლაძის, ი.გოგებაშვილის, გ. წერეთლის და სხვათა ბანაკში იდგა და მუდამ მოწინავე პოზიცია ეკავა იმ იდეალების განხორციელების საქმეში, რომლებიც 60-იან წლებში დასახეს თერგდალეულებმა.

ჩვენ საერთოდ გაუმართლებლად მიგვაჩნია 60—70-იანი წლების თითოეულ მოღვაწეს ცალკე პროგრამა განეუსაზღვროთ, მაგალითად, მკვლევარი მიხეილ გაფრინდაშვილი ს. მესხის ცხოვრებამოღვაწეობას რომ განიხილავს, მის ეროვნულ პროგრამას ასე აყალიბებს: „რუსეთის დახმარებით საქართველოს მთლიანობის აღდგენა და დაცვა, ქვეყნის შემდგომი დემოკრატიზაცია, საქართველოს კოლონიზაციის შეწყვეტა, სხვა ხალხებთან ქართველი ხალხის მოქალაქეობრივი თანასწორუფლებიანობის აღიარება, ავტონომიური თვითმმართველობის უფლებების მინიჭება ქართველი ხალხისათვის, სახელმწიფო დაწესებულებებსა და სკოლებში ქართული ენის შემოღება, ქართული კულტურის ხელშეუხებლობა“¹.

ჩვენი აზრით, აქ, ს. მესხის, როგორც თერგდალეული მოღვაწის, პროგრამა შეზღუდულია, მინიმუმამდეა დაყვანილი. ყველა ის საკითხი, რომელზედაც აქ მკვლევარი მიუთითებს, რა თქმა უნდა, თერგდალეულთა საბრძოლო საკითხი იყო. მაგრამ ეს საკითხები მაინც არ იყო მთავარი და ძირითადი. ძირითადი საპროგრამო მოთხოვნა თერგდალეულებისა ეროვნული ჩაგვრისაგან საქართველოს გათავი-

¹ მის. გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, გვ. 168—169.

სუფლება იყო, რაც რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული ძალებთან კავშირში, მათი დახმარებით უნდა განხორციელებულიყო. „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ ვერ შემოიფარგლებოდა მარტო იმ მუხლებით, რომელიც ზემოთაა მითითებული. ეს მუხლები შეიძლება მივიჩნიოთ მხოლოდ პროგრამა მინიმუმად, რომლის განხორციელებისათვის თერგდალეულები, პირადათ ს. მესხი, იბრძოდნენ ცარიზმის ბატონობის პირობებში, მანამ, ვიდრე კავკასიის ხალხი, რუს ხალხთან მხარდამხარ, ცარიზმის წინააღმდეგ რევოლუციას არ წამოიწყებდა და მას არ დაამხობდა.

იმავე წიგნში მ. გაფრინდაშვილს გ. წერეთლის ეროვნული პროგრამაც აქვს მოხაზული. „რუსეთის საშუალებით საქართველოს მთლიანობის აღდგენა და დაცვა, სხვა ხალხებთან ქართველი ხალხის მოქალაქეობრივი თანასწორობის აღიარება, ადგილობრივი საოლქო თვითმმართველობის მინიჭება ქართველი ხალხისათვის, სახელმწიფო დაწესებულებებსა და სკოლებში ქართული ენის შემოღება, ქართული კულტურის ხელშეუხებლობა — აი, გ. წერეთლის ეროვნული პროგრამის ძირითადი პუნქტები“¹ — წერს ავტორი.

როგორც ვხედავთ, გ. წერეთლისა და ს. მესხის „ეროვნული პროგრამა“ მ. გაფრინდაშვილის ნარკვევებში სავსებით ემთხვევა ერთმანეთს. ამდენად, გ. წერეთლისათვის, ისევე როგორც ს. მესხისათვის დამოუკიდებელი ეროვნული პროგრამის გამოკვეთა ეგებ არც იყოს მიზანშეწონილი. ამასთან, გ. წერეთლის ამ პროგრამასაც იგივე შეზღუდულობის დალი აზის და სრულად ვერ ასახავს ამ დიდი მოღვაწის იდეალს. ჩვენი აზრით, საერთაოდ, აჯობებდა გ. წერეთელიც, ს. მესხიც, ნიკო ნიკოლაძეც, და 60—70-იანი წლების პროგრესულ ქართველ მოღვაწეთა მთელი საქმიანობა გაგვეხილა იმ ერთიანი პროგრამის ჩარჩოებში, რომელიც 60-იანი წლების დასაწყისში იქნა დასახული და რომელიც ყველა იმ ძირითად საკითხს ასახავდა, რაც 70-იანი წლების ქართველ პროგრესისტებს აღელვებდათ.

თითოეული მათგანისათვის საკუთარი ეროვნული პროგრამის დასახვა ერთგვარად თიშავს იმ ადამიანებს, რომლებსაც ერთი დიდი მიზნისათვის უძგერდათ გული.

ნ. ა. წერეთელი

გაზეთ „დროების“ დაარსებას გულწრფელად მიესალმა აკაკი წერეთელი. მან იმთავითვე შეაფასა თერგდალეულთა ახალი ორგანოს მნიშვნელობა და მისი აქტიური თანამშრომელი გახდა.

¹ მხ. გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, გვ. 37.

აკაკი ამ დროს ქუთაისში ცხოვრობდა. ამ პროვინციულ ქალაქში ყოფნა პოეტს ეძნელებოდა. მისი ჭაბუკური ენერგია გასაქანს ეძებდა, ჭვეყნის სამსახურისთვის მიუწევდა გული; მის მახვილ გონებას და კალამს ასპარეზი უნდოდა; თავადაზნაურულ ქუთაისში კი ატმოსფერო დახშული იყო. იმერეთის თავადობას ეროვნული მოღვაწეობისათვის გული არ შესტკიოდა. ყმების გათავისუფლებით შესწოთებული, იგი აქეთ-იქეთ აწყდებოდა და შველას ცარიზმის მოხელეებისაგან ითხოვდა. რა დროს სამშობლო იყო, როცა თავადობა პირადი მამულის დაკარგვის ზღურბლთან იდგა. იგი გააფთრებული იბრძოდა ადრინდელი უზრუნველი ცხოვრების შესანარჩუნებლად და ყველა მას, ვინც გლეხთა განთავისუფლებას უწყობდა ხელს, პირად მტრად თვლიდა. პირად მტრად მიაჩნდათ აკაკიც, რომელიც ბრწყინვალე ლექსებით დასცინოდა ბატონყმურ რეჟიმს და გლეხთა განთავისუფლებას უმღერდა. აკაკი არ უშინდებოდა მათ მუქარას. რეტროგრად თავადაზნაურობას ხშირად გადაჰყრავდა მწარე-მწარე მათრახებს, ცარიზმის მოხელეთა გარყვნილებასა და სულიერ უბადრეულობას დაუნდობლად ამჟღავნებდა. პირდაპირი და მწვავე იყო აკაკის სატირა, განსაკუთრებით შაირები, რომელიც ქუთაისის ახალგაზრდობას პირზე ეყერა. გაბოროტებული თავადები ათასგვარ ჭოჩებს თხზავდნენ აკაკის წინააღმდეგ. ასმენდნენ მამასთან, რომელსაც „გადაგვარებულ“ შვილზე ისედაც გული ჰქონდა აყრილი. პოეტის მტრებმა ბოლოს და ბოლოს მიაღწიეს იმას, რომ მამა-შვილს შორის ჩამოვარდნილი უთანხმოება უკიდურესობამდე გაამწვავეს. პოეტს ამიერიდან სახლში აღარ ედგომებოდა და ქუთაისის ერთ-ერთ სასტუმროში ცხოვრობდა ხელმოკლედ.

„დიდ გასაჰირში ჩავევარდი — იგონებს ამ პერიოდზე აკაკი წერეთელი. უნდა თავზე ხელი ამეღო და სხვების ნება-სურვილს ავყოლოდი, მაგრამ გავცერპდი და ვერ ვუღალატე ჩამს თავს. ცოლშვილი გავისტუმრე სოფელში და ულუკმაპუროდ, შიშველი, უსახლკაროდ დარჩენილი, მაინც არავის ვეპუებოდი და ჩემსას არ ვიშლიდი. მაშინდელი ჩემი მდგომარეობა მშვენიერად გამოხატა გულმოსულმა ბეს. ლოღობერიძემ: მაგასთან ბრძოლა შეუძლებელიაო, რა უნდა წაართვა და რა უნდა დააკლო, რომ არა აბადია-რაო?! ჭამა-სმას არ დაგიდევს და საწოლ-სახურავს!.. მარტო ჰყეფს და იღრინებაო!“¹.

ამ სულისშემბუთველ ატმოსფეროშიაც კი, სახალხო ინტერესებით განმსჭვალული აკაკი თითო-ოროლა კაცის შემოკრებას და ამოქმედებას ახერხებდა. ასე შეიქმნა ქუთაისში პროგრესულად განწყო-

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 2, გვ. 101.

ბილი ნიჭიერი ახალგაზრდების წრე, რომელიც უმთავრესად გიორგი ლოლობერიძის ოჯახში იკრიბებოდა. აქ იყვნენ იმ დროს ქუთაისში სამსახურში განწყობილი¹ რაფიელ ერისთავი, პეტრე ნაკაშიძე, სოლომონ ლეონიძე, ერთი სილამონ-ერისთავი, დიმიტრი და დავით ბაქრაძეები, დათა ერისთავი, გერასიმე კალანდარიშვილი და სხვები. ახალგაზრდობა აწყობდა ლიტერატურულ საღამოებს და მართავდა თეატრალურ წარმოდგენებს; ზოგჯერ დედაქალაქსაც ეწვეოდა.

„თავის დროზე ამ საღამოებმა კარგი გავლენა იქონიეს ქუთაისის ახალგაზრდობაზე — შენიშნავს ი. მეუნარგია. — მოზარდი თაობა უფროსი კლასებისა, თუ საშუალო სასწავლებელში კურსდამთავრებულნი... აქედან სწავლობდნენ, რომ არა პურიტა მხოლოდ შეეძლო კაცს ცხოვრება, რომ მამულიშვილთათვის, გარდა საგნების შესწავლისა და სამსახურის ერთგულებისა, საჭირო იყო ეროვნული გრძნობის აღზრდა და განმტკიცება, სიყვარული ქართული ენისა, მწერლობისა, ისტორიის, კულტურის“¹.

აკაკის მიაჩნდა, რომ თეატრს მიძინებული ქართული საზოგადოებრიობის გამოღვიძებაში განსაკუთრებული როლი ენიჭებოდა. თეატრი მართალი სარკე იყო ცხოვრებისა. ამასთანავე, ყველაზე მეტად მეტყველი და შთამბეჭდავი. პოეტს სურდა აღედგინა ქართული თეატრი და დაიწყო კიდეც მისი საფუძვლების ამოშენება ქუთაისში სცენისმოყვარე ახალგაზრდობის დახმარებით. აკაკი თანდათან ამდიდრებდა ქართულ სცენის რეპერტუარს, წერდა სცენებს, ვოდევილებს, კომედიებს, ისინი პოეტის თანამედროვე ცხოვრების მტკივნეულ საკითხებს შეეხებოდნენ და მწვავედ ამათრახებდნენ მავენე ჩვევებს, დასცინოდნენ ანგარებასა და მუქთახორობას, ყურადღებას საზოგადო საქმეზე ამახვილებდნენ. ამ დროს აკაკის შემოქმედებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია „სცენა საპატიმროში“, „ძველსა და ახალს შუა“, „ჩვენი ნაცარ-ქექიები“; პოეტმა კალამი ისტორიულ დრამაშიც სცადა და თემად ხალხის საყვარელი გმირის არსენას ცხოვრება აირჩია (დრამა დაუმთავრებელი დარჩა). აკაკი ამ პერიოდში ისევ თანამშრომლობდა „ცისკარში“. პოეტი ამ ჟურნალის მიმართულებას, ცხადია, არ თანაუგრძნობდა, მაგრამ სხვა რა გზა ჰქონდა, 1866 წლამდე იგი ერთადერთი ბეჭდვითი ორგანო იყო.

„დროებაში“ თანამშრომლობა აკაკიმ 1867 წლიდან დაიწყო და თავისი მახვილი სატირით მკითხველი საზოგადოების ყურადღება მიიქცია. „დროებაში“ მისი სტატია („სადილი გუბერნიის წინა-

¹ თხზულებანი გ. კალადიძისა, 1913, გვ. 18. ლ. ასათიანმა ცხოვრება აკაკი წერეთლისა, გვ. 243.

მძღოლისას“) აღწერდა წვეულებას, რომელიც ქუთაისის გუბერნიის წინამძღოლმა ახლად შემოერთებულ სამეგრელოს სამთავროს წარმომადგენლებს გაუმართა. აკაკის თქმით, ეს „დარბაისლური ღზინი იყო ერთი იშვიათთაგანი ჩვენში, სადაც ჩვეულებრივ მარტო ყანწები არ ტრიალებდნენ დაძალებით“ და სადაც მამულიშვილური სჯა-ბაასი იყო საკირბოროტო საკითხებზე. სტატიაში ჩართულ ლექსში პოეტი ყურადღებას ამახვილებდა მისი სამშობლოს მძიმე მდგომარეობაზე და კიცხავდა ადამიანებს, რომლებიც ხელს უშლიდნენ ერის კეთილდღეობისათვის ბრძოლას.

„წარსული გულს მწყვეტს, აწყო მალონებს
მომავლისაგან თუმც ბევრს მოველი;
მაგრამ ბევრია ჩვენში გვაგები,
ყოელის კეთილის ხელის შემშლელი“¹ —

ჩიოდა პოეტი.

მეორე სტატია „არც ჩვენია, არც თქვენი, მაშ შუათანათ იყოს“ („დროება“, 1868, № 5) კენწლავდა ქართველი თავადობის მიერ უცხოური მოღისადმი გამოდევნებას, ქართული ტრადიციების მივიწყებას, ქება-დიდებათ იხსენიებდა ქართულ ცეკვა-თამაშს. აქვე ჩართული იყო ლექსი, რომელიც ისევ ქართველის ზოგ მანკიერ თვისებაზე ამახვილებდა ყურადღებას.

„ექ ქართველო, აბა მითხარ ვინახარ?
მოწინავეს ჩამორჩი, უკანაზედ წინა ხარ,
უცხო კაცად არ ვარგახარ, აღარცარა შინა ხარ...
ჯერ ქართულიც არ იცი, უცხოს რაღათ ედები...
პირში მოქმელი არ გიყვარს, მართლისთვის ილანძლები:
თუ გშია პატრიოტობ, შენ მოძმესაც უწყრები;
მაგრამ მაშინ კი სხვა ხარ, თუ რომ ცოტა გაძლები
თავი ქონით საესე გაქვს და ტვინით კი ფეხები“².

აკაკი სამუდამოდ გამოეთხოვა „ცისკარს“ მას შემდეგ, როცა „დროების“ ფურცლებზე (1868, № 34) დაბეჭდა ვოდვეილი „ჩვენი ნაცარქექიები ანუ ორი „ვირის თავი“ (პირველი მოქმედება). ეს იყო მწვავე სატირა „ცისკრის“ რედაქტორ ივანე კერესელიძეზე. რედაქტორთან ერთად ავტორი დასცინოდა იმ ყოფილ პეტერბურგელ სტუდენტებსაც, რომლებსაც თავიანთი მოწოდება არ ჰქონდათ შეგნებული და უნაყოფო ოცნებებით ნაცარქექიების როლში გამოდიოდნენ.

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. II, გვ. 36.

² იქვე, გვ. 54.

„დროების“ რედაქციას არ გამოპარვია, რომ აკაკის ფელეტონებმა გაზეთის სიცოცხლე და ხალისი შემატა, მკითხველი გაუმრავლა. მისი მუდმივ თანამშრომლად მიწვევა ახალ პერსპექტივებს სახავდა. 1870 წელს ქუთაისში „დროების“ სახელით ნიკო ნიკოლაძემ მოლაპარაკება გამართა აკაკისთან და დაიყოლია იგი თბილისში გადასულიყო საცხოვრებლად და მუდმივად ეთანამშრომლა „დროებაში“. აკაკიმ სიამოვნებით მიიღო ეს წინადადება, პოეტი თბილისში გადასახლდა და ს. მესხის, ნ. ნიკოლაძის, გ. წერეთლის და სხვათა მხარდამხარ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოთავეთა წრეში ჩადგა.

1870 წლიდან 1885 წლამდე, „დროების“ აკრძალვამდე, აკაკი ამ გაზეთის უახლოესი თანამშრომელი იყო. მხოლოდ 1873 წ. მიწურულსა და 1874 წლის დასაწყისში შემოსწყრა იგი გაზეთს მის დროებით რედაქტორთან (კ. ლორთქიფანიძე) პირადი უკმაყოფილების გამო. საზღვარგარეთიდან ს. მესხის დაბრუნების შემდეგ აკაკი კვლავ დაუბრუნდა „დროებას“ და ბოლომდე თანამშრომლობდა კიდევ მასში. უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს წლები ყველაზე ნაყოფიერი პერიოდია აკაკის შემოქმედებაში. აკაკის ამ დროს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის წინა ხაზი უკავია. გარემოების საყვირია მისი უზადო ლექსები, რომლებიც ცხრაკლიტულში გამომწყვდეულ სატრფოს — სამშობლოს თავისუფლებას უმღერის. მის დრამატულ თხზულებებში, მის დიდებულ პოემებში აუღერებუღია მშობლიური ერის ძველი დიდება, მისი დახვეწილი ბელეტრისტიკა სამშობლოსათვის თავდადებულ მებრძოლთა დიდების გვირგვინია. სამშობლოს მტრების ბანაკში გასროლილი ყუმბარაა აკაკის ფელეტონები. მისი სატირა ალესილი მახვილია, რომელიც აუცდენლად ურტყამს ყველას, ვინც წინ ეღობება ქვეყნის ეროვნული ძალების გამოდვიძებას, დარაზმვას და შემართებას. 1875 წელს ს. მესხი შენიშნავდა: „თამამად შემიძლია ვთქვა, რომ ყველა ახლანდელ ჩვენს მწერლებში აკაკი ყველაზე უფრო ნიჭიერია და ყველაზე უფრო გამოსადეგი გაზეთისათვის. ამისთანა ცოცხალი კალამი, მარჯვე, მკვირცხლი სიტყვა, ირონია და ადვილი წერის ნიჭი არც ერთ ჩვენ მწერალს არა აქვს. ამიტომ ძვირფასად მიმაჩნია ის გაზეთისათვის და საზოგადოდ ჩვენი ეხლანდელი ლიტერატურისათვის“¹.

აკაკის შემოქმედების ამ პერიოდის ანალიზი ცხადყოფს, რომ პოეტს თავისი იდეური მრწამსი ოდნავადაც არ შეუცვლია. იგი ბოლომ-

¹ ს. მესხი, წერილები, თ. ბოცვაძის რედაქციით, გვ. 189.

დე ერთგული დარჩა სამოციანელთა პროგრამისა და მისი განხორციელებისათვის ბრძოლაში საკომანდო პოსტზე იდგა.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მის თანამედროვე მწერალთაგან არავის არ ჩაუხედია ქართველი კაცის სულის კუნჭულებში ისე ღრმად, როგორც აკაკის, არავის უტყორცნია მტრის ბანაკში ცრემლსა და ნალეველში ნაბანი იმდენი ისარი, რამდენიც აკაკის, არავის არ შეუთრთოლებია ერის გულის სიმები ისე ძლიერად, როგორც აკაკის და, ბუნებრივია, მისებრი პოპულარობა, სახალხო სიყვარული არავის ღირსებია. იგი გულმოდგინედ ლესავდა ხანჯალს ქართველი ხალხის მტრების გასაგმირავად, პრომეთეს მსგავსად ღვთიურ ძალებს ერკინებოდა, რომ სამშობლოსათვის სიკეთე მოეტაცა. კავკასიონის კლდეზე მიჯაჭვულს, სულს უკორტნ-დნენ საქართველოზე მისეული ყვაე-ყორნები, ტარიელის შემართებით ებრძოდა ქაჯებს ნესტან-დარეჯანის — მისი სამშობლოს გამოსახსნელად.

აკაკი წერეთელმა შესანიშნავად იცოდა თავისი ერის წარსული ცხოვრება. ღრმად ჰქონდა გააზრებული ქართველის ისტორიული ბედი და ამიტომ XIX საუკუნეს იმედითა და სასოებით შეცქეროდა. ამ საუკუნის დასაწყისიდან ქვეყნის ბედ-ილბალში მომხდარი შემობრუნება — რუსეთის მფლობელობაში შესვლა მას, ნიკოლოზ ბარათაშვილის მსგავსად, კანონზომიერად მიაჩნდა. ამ აქტს, ყველა მისი ჩრდილოეთი მხარის გათვალისწინებით, აკაკი წერეთელი აფასებდა როგორც დადებით მოვლენას. რადგან მან საქართველო ფიზიკური განადგურებისაგან გადაარჩინა, მტრულ და ასიმილაციურ მუსლიმანურ გარემოციდან გამოიყვანა, ქვეყნის დაშლა-დაქუცმაცებას ბოლო მოუღო და საქართველოს ისტორიულ საზღვრებში აღდგენის პერსპექტივები შექმნა. „მხოლოდ რუსეთის მფარველობის ქვეშ... გაიყურნა ჩვენი სამშობლო“¹, წერდა პოეტი, მიესალმებოდა რა სამეგრელოს სამთავროს გაუქმებას და მის საქართველოსთან შეერთებას. აკაკის მიაჩნდა, რომ ეროვნული სუვერენიტეტის დათმობა ერის ცხოვრებაში განცდილი დიდი ტრაგედია იყო, მაგრამ ეს მაინც იმ დროისათვის უმცირეს ბოროტებას წარმოადგენდა, რადგან სხვა გზა, სხვა გამოსავალი არ არსებობდა. მუდმივი ბრძოლების, აოხრების, დანაწევრება-დაჩიანების ვითარებაში, მთავარი იყო სულის მოთქმა, მშვიდობა, მყუდროება. XIX საუკ. დასაწყისისათვის, აკაკის აზრით, „ჩვენმა სამშობლომ, იმედ მიხდილმა, იმით დაასრულა თავისუფლებისათვის მტრებთან ბრძოლა, რომ თვითონ მონახა ის

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. II, გვ. 34.

რასაც უწინ ერიდებოდა. სამუდამოდ უარპყო თავისი დამოუკიდებლობა და ამით მოიპოვა გარეგანი მყუდროება“¹.

მაგრამ აკაკი არასოდეს შერიგებია ცარიზმის ვერაგობას, მუდამ გულისტკივილით იგონებდა იმას, თუ როგორ ისარგებლა რუსეთის იმპერატორმა საქართველოში შექმნილი მძიმე ვითარებით და აღრე აღიარებული მფარველობა დაპყრობით შეცვალა, როგორ გათელა ფეხქვეშ ეროვნული სუვერენიტეტი და აქ რუსული საოკუპაციო რეჟიმი დაამყარა.

„აღრე ყოფილა ჩემი გვარი „ქართველიშვილი“,
შემდეგ შეძახდნენ „გურჯიოლის“ დიღხანს თათრები,
დღეს კი „გრუზინსკით“ შევიქმენი მე გარდაქმნილი, —
სულ დამეკარგა გვარტომობის ძველი დავთრები!“

ჩივის „გიორგის აღსარებაში“ პოეტი და ალეგორიულად საქართველოს მწარე ბედ-იღბალს გამოხატავს. ამ ლექსში გადმოცემული გიორგის ბიოგრაფია საქართველოს ისტორიაა, ხოლო „ავ დედინაცვალში“, რომელმაც გიორგი მოატყუა. ცრემლები შეუშრო, ხოლო შემდეგ თვალში ნაცარი მიაყარა, — ცარიზმი. მან

„ოქროქსოვლთ ამიხვია ორივე თვალა.
რომ ვერ შევიძლო მე უმისოდ სწორ გზაზე გავლა
და მის მონასა შებნეოდეს აწ გზა და კვალი“².

ამ მტკივნეულ საკითხს პოეტი მრავალჯერ შეეხო. მას ცენზურული ზედამხედველობის ვითარებაში შესაძლებლობა არ ჰქონდა ეთქვა ყველაფერი ისე, როგორც სწამდა... მაგრამ ალეგორიული აზროვნების ბრწყინვალე ოსტატი მაინც ახერხებდა ამ აქტის შეფასებას (იხ. „ვორონცოვი“, „გორგასალი“ და სხვ.) ისე, რომ „თავისი ნაზარევი“ ქართველ მკითხველამდე მიეტანა.

აკაკი მტრულად იყო განწყობილი კოლონიური რეჟიმისადმი, რომელიც ცარიზმმა გააბატონა საქართველოში. ცარიზმის მოხელეების პოლიტიკას იგი ქართველი ხალხისათვის უცხოდ თვლიდა, მის ტრადიციებთან, ხასიათთან, სულისკვეთებასთან შეუსაბამოდ მიიჩნევდა. ცარიზმის ღონისძიებანი კოლონიურ საქართველოში ამ ქვეყნის თანდათანობითი გარუსებისაკენ იყო მიმართული. ამის ნიშნება უკვე მძლავრად იჩენდა თავს მაღალ წოდებაში, რომელიც მშობლი-

¹ აკაკი წერეთელი. თხზ., ტ. II, გვ. 157, ეურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 6 და № 7.

² აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. I, გვ. 185—186.

ურ ენაზე ლაპარაკს თაკილობდა უკვე. აკაკი დიდ სამიშროებად მიიჩნევდა „ერის მიძინებას“, რაც საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ შეიმჩნეოდა. საუკუნეებით განუწყვეტელ ბრძოლებში მოქანტული საქართველო რულს მისცემოდა. იგი ახალი მფარველის კალთაზე იყო მისვენებული და მის ნება-სურვილს უსიტყვოდ ასრულებდა. ეს ძილი კი ყველაზე სახიფათო იყო მისი ისტორიული ბედისთვის; ეს მისი სასიცოცხლო ძალების მოდუნებას, მისი მებრძოლი სულისკვეთების ჩაქრობას, გადაგვარებას და უსახელო, ნელ სიკვდილს მოასწავებდა. პოეტი მთელი ძალით უკიეინებდა მშობლიურ ერს, რომ ამ რულიდან გამოფხიზლებულიყო, თვალები მოეფშენიდა, გადაეხედა მსოფლიოსათვის, რომელიც გიგანტურ ნაბიჯს დგამდა პროგრესის გზაზე; მიებაძა იმ ერებსათვის. რომლებიც დამპყრობლებს ანგარიშს უსწორებდნენ და ეროვნულ დამოუკიდებლობას იმკვიდრებდნენ; აემოძრავებინა ძარღვებში თითქოს შედედებული სისხლი და აღედგინა ძველი ენერგია, მხარი აეწყო რუსეთის იმპერიაში მომძლავრებული იმ მოძრაობისათვის, რომელსაც ცარიზმის ბურჟუაზი მძლავრი იერიშები მიჰქონდა.

ოპტიმისტი პოეტი ერის ამ რულს ღრეობითად, სწრაფ წარმავალად მიიჩნევდა. იგი განმსკვალული იყო ღრმა რწმენით, რომ საქართველო მალე გამოფხიზლდებოდა და მტერ-მოყვარეს საკადრისზ პასუხს გასცემდა.

„არ მომკვდარა!.. მხოლოდ სძინავს
და ისევ გაიღვიძებს!..
ვინც შენატრის იმის სიკვდილს
უმაღ მასვე დაამიწებს!
ბევრის ბრძოლით დაღალულსა
ეკირვება მოსვენება!
შემცდარია, ვინც გულს იტებს:
წესი არის და ბუნება!
ჩვენ კი ჩვენდა თავად გეტყვით:
გულსა სწამს და კეუას სჯერა,
რომ ჭერ კიდევ არ გამქრალა
მომავალი ბედისწერა!“¹.

„მომავალი ბედისწერა“ აკაკის სამშობლოს თავისუფლებაში ეხატებოდა. ეს იყო მისი იდეალი. მიწ-სანუკვარი ოცნება.

„მინდა, რომ ჩემსა სატრფოსა
ეხედავდე თავისუფალსა,
რომ ძალით ვერ აშინებდნენ,
ვერც ნებით უხვედნენ თვალსა

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 2, გვ. 10.

მინდა, რომ მისი სახელი
 გაისმას ძველებურადა
 ღა მისიანნი ყველანი
 ერთად ცხოვრობდნენ ძმურადა!
 მინდა, რომ მისსა დიდებას
 დამღერდეს რუსთველის ქნარი
 და იღვიძებდეს იმ სმანულ
 ტაშის-კერით ხალხი მძინარი!.. ¹

ამრიგად, ეროვნული თავისუფლება აკაკის თავი და თავი ტრფი-
 ალი იყო. მაგრამ რეალისტ მოაზროვნეს კარგად ესმოდა, რომ ასე-
 თი თავისუფლების მოპოვება რუსეთის პროგრესულ ძალებთან მჭიდ-
 რო კავშირის გარეშე შეუძლებელი იყო. სეპარატიზმი იმ ვითარები-
 სათვის ქართველ ერს არ გამოადგებოდა. ცარიზმი ნებით არასოდეს
 არ დათმობდა კავკასიის იმ დიდებულ პლაცდარმს, რომლის შემომ-
 ტკიცებისათვის ბრძოლას ნახევარი საუკუნე მოანდომა და დიდი
 ძალები შეაღია. იმჟამად ცარიზმთან იარაღით ბრძოლა ერის სასაყ-
 ლაოსკენ წაქეზებას ნიშნავდა. იმედი და სასოება ისევ რუსეთის დე-
 მოკრატიული მოძრაობა იყო, რომლის პირველი ტალღები ოცინაი
 წლებიდან გამოჩნდა იმპერიის ცენტრში და 60—70-იან წლებში
 მძლავრად იწყებდა აზვირთებას რუსეთის მთელ სივრცე-სივრცეზე.
 ცარიზმის წინააღმდეგ მიმართული ყოველი აქტი რუსი რევოლუცი-
 ონერებისა, პოეტში იმედის ცეცხლს აღვივებდა. მოვიგონოთ ის
 დიდებული ლექსი, რომლითაც პოეტი ალექსანდრე მეორის მკვლე-
 ლობას მიესალმა:

„დღეს მერცხალი შემოფრინდა,
 ჰიკჰიკითა გადმოშაბა:
 „გაზაფხული! გაზაფხული!“
 გულს იმედი დამესახა.

სუნი მეცა გაზაფხულის,
 უცნაური ვიგრძენ ძალი...
 ესტჰეი თუ: „გულსა რაღად ვიტებს“
 ახლო არის მომავალი
 „მოვესწრები, რაც მინდოდა
 ზამთრისაგან დაჩაგრულსა:
 ენახავ ქორწილს ბუნებისას,
 გავიგონებ მის მაყრულსა“ ².

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 2, გვ. 7.

² იქვე, გვ. 35.

ცარიზმის დამხობის იმედი უღვივოდა პოეტს გულში მთელი მისი მოღვაწეობის მანძილზე. გაეხსენოთ, როგორი აღფრთოვანებით მიეგება მხცოვანი პოეტი რუსეთის პირველი რევოლუციის ქარიზხალს, ამ პერიოდში მთელს საქართველოში გაჩაღებულ შეიარაღებულ გამოსვლებს. ეს იყო საბრძოლო შემართება იმ ძალებისა, რასაც პოეტი მთელი სიცოცხლის მანძილზე მოუხმობდა.

აკაკი წერეთელს მიაჩნდა, რომ ხალხის უდროვო წაქეზება იარაღისავენ დანაშაული იყო. ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას პირველ ყოვლისა ქართველთა გაყოფიზილება, გათვითცნობიერება, ეროვნული სულისკვეთებით განსმკვალვა და შემართება სჭიროდა. პირველი საზრუნავი ამ მხრივ ცოდნა და განათლება იყო. პოეტის ეს მრწამსი ნათლადაა გადმოცემული ლექსში „დედა და შვილი“. დედა მუდამ ჩაფიქრებულია, მოწყენილი, თვალზე ცრემლი არ უშრება. როცა შვილი შეიტყობს, რომ დედის სევდა ეროვნული სევდაა, გაბედულად შესძახებს:

„დელილო, მომეც ფარ-ხმალი,
რომ ავასრულო ვალიო! —
—ადრეა შვილო, ჭერ კიდევ
წიგნია შენი ხმალიო! —

არიგებს დედა. ამ დიალოგში პოეტი ქართველობას წიგნის ძალაზე მიუთითებდა და მათ პირველ საზრუნავად მომავალი თაობის აღზრდა-განათლებას მიიჩნევდა. მაგრამ განათლებაც იყო და განათლებაც.

აკაკი შეუბრალებლად კიცხავდა და დასცინოდა ისეთ „განათლებულ“ ქართველებს, რომლებმაც, მართალია, ცოდნა შეიძინეს, მაგრამ ეროვნული სახე დაჰკარგეს, უგვარტომო კოსმოპოლიტებად იქცნენ და დაცინვაც კი დაუწყეს ეროვნულ ტრადიციებს. ასეთ ადამიანებს პოეტი „ღამურას“ ადარებდა. და დასძენდა: „კრულია მისი ბუნება, ვინც დაგმობს დედა-ენასა“. პოეტი ასევე კიცხავდა ისეთ „განათლებულებს“, რომლებმაც ცოდნა მხოლოდ საკუთარი კეთილდღეობისათვის მოიხმარეს; მშრომელ ხალხს მხრებზე წამოასხდნენ, ერის კეთილდღეობა საკუთარ კეთილდღეობას ანაცვალეს, თბილ თანამდებობებზე მოკალათდნენ და თანამოძმეების ძარცვა-გლეჯა ხელობად გაიხადეს.

ნამდვილი განათლება პოეტს პირველ რიგში წარმოუდგებოდა როგორც სამშობლოს სიყვარული, მისდამი უანგარო თავდადება, საზოგადო საქმის მიმართ პირადულის დავიწყება, თანამოძმეთა ჭირვარაშუ მუდმივი ზრუნვა, ერის ავანგარდში დგომა და საქირო შემთხვევაში თავგანწირვა. ამის მაგალითს პირადად იძლეოდა პოეტი.

„გაეკაეებიერ შავ ბედსა,
 დავდივარ შეუპოვარი!
 ვერ შემაშინებს რისხვით ცა,
 პირზედა ჳირის მთოვარი.
 არ ეულალატებ სინიღისს
 თავს შევინახავ წმინდადა.
 და ჩემს სიცოცხლეს ვიგულებ
 ჩემის სამშობლოს წინადა.
 ოფლით მოერეცხავ სამშობლოს,
 იმ წმინდა სისხლით ღებულსა,
 რომ შევეყარო პირნათლად
 იმ ჩვენ წინაპრებს ჳებულსა!“ —

წერდა პოეტი და ბოლომდე ამ სიტყვების უსაზღვრო ერთგული დარჩა.

აკაკის მუღმივი საზრუნავი იყო საქართველოს მთლიანობის აღდგენა. იგი წყევლა-კრუღვით იგონებდა იმ შავბნელ დროს, როცა ერთიანი საქართველო გაითიშა დასავლეთად და აღმოსავლეთად, მისი ცალკე სამთავროები გათვისთვისდა და დაირღვა მთლიანი ეროვნული სხეული.

„მას შემდეგ რაც საქართველო
 ორ ნაწილად გაყოფილა,
 მშვიდობა და მოსვენება
 აღარც ერთში არ ყოფილა“.

„ვეფხისტყაოსანზე“ თავის მშვენიერ ლექციებში, რომლის ძირითადი მიზანი ამ ღიდებული პოემის ორიგინალობის დასაბუთება იყო, აკაკიმ საქართველო ჩონგურს შეაღარა, მისი სიმები კი ცალკე კუთხეებს. „როგორც ჩონგურს სიმები, ისე საქართველოს სხვადასხვა მხარეები, სხვადასხვა კუთხეები აქვს მობმული. ქართლი, კახეთი, იმერეთი, გურია, სამეგრელო. აფხაზეთი, სვანეთი, ლეჩხუმი, რაჭა, ლაზისტანი, ფშავი, ხევსური და სხვა და სხვა. თვითეულს ამ მხარეთაგანს სხვა-და-სხვა ბუნების გავლენით, თავის საკუთარი ხასიათი, ჩვეულება, ზნე და საკუთარი ცხოვრების პირობები აქვს. კერძოდ, ცალ-ცალკე, ძალას და მნიშვნელობას მოკლებულნი არიან, მაგრამ შეერთებულათ კი შეადგენენ ძლიერსა და ვრცელ საქართველოს“¹. ეს სტრიქონები პოეტმა შემდეგ ლექსად აამეტყველა თავის ღიდებულ პოემაში („ნათელა“).

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 12, გვ. 71.

„ჩონგური საქართველო,
 სიმები ჩვენ ვართ ყველაო,
 სხვა და სხვა კუთხის მცხოვრები:
 „ოდელა-დელა-დელაო!“
 „ჩვენც ხომ სიმების სისუსტემ
 სინათლე დაგვიბნელაო!..
 ბნელში რა სასიმღეროა:
 ოდელა-დელა-დელაო!“
 „შორიდან შემოგვეპარა
 მტერი, ვით ტურა-მელაო
 და სულ სხვა ხმებზე გვაძლერებს,
 არ მოსწონს „დელა-დელაო!“.
 „მწერიც კი ცხოვრობს თანხმობით
 ფუტკარი... ჰიანჭველაო!..
 და ჩვენ რათ ვმღერით ცალ-ცალკე:
 „ოდელა-დელა-დელაო?!..
 ერთობა ჩვენი ტახტია
 მტრებისთვის — საბრძოლელ-ო!
 მტრებს „ვია დელა“ ვაძახოთ
 და ჩვენ ვთქვათ „დელა-დელაო“!“.

მაგრამ ეროვნული ერთობა აკაკი წერეთელს მარტო ტერიტორიული მთლიანობით როდი წარმოუდგებოდა. ეროვნული ერთობის ძირითადად კომპონენტად ერის ყველა სოციალური ფენის ერთიანობა მიაჩნდა. თავადი და გლეხი. აზნაური და მუშა. ვაჭარი და მღვდელი — ერთი სიტყვით, საერო და სასულიერო წოდების ყველა წარმომადგენელი, მისი აზრით. ერთის აზრით, ერთი მოწოდებით უნდა ყოფილიყო შთაგონებული. წოდებრივი გათიშულობა, კლასობრივი ანგარება და შინა ომი აუძლურებდა ეროვნულ სხეულს და მტრების წისქვილზე ასხამდა წყალს.

საქართველოს კეთილდღეობა ყველა ქართველის გაერთიანებასა და ერთი ეროვნული დროშის ქვეშ დარაზმულობაზე იყო დამოკიდებული.

1876 წელს „დროების“ იანვრის ნომერში აკაკიმ გამოაქვეყნა ფელეტონი „ხალამპიოს მოგონაკის წერილებიდან“. ეს სტატია ალეგორიის ბრწყინვალე ნიმუშია. აკაკი აქ ყანდიის (კრიტოსის) შინაურ ცხოვრებაზე მოგვითხრობს. ყანდია, წერს პოეტი. აღრე დამოუკიდებელი ქვეყანა იყო, მაგრამ მტრებთან ბრძოლაში დაუძლურებული ოსმალეთს „მიენდო ძმობით და დაედგა მონობის უღელი“. ყანდიის მმართველად ოსმალებმა გამაჰმადიანებული ყანდიელი და-

ნიშნებს. დივანმა მას თავისი ხალხის გადარჩელება დააკისრა. ათონის მაღალმა სასწავლებელმა რამდენიმე ყანდიელი ახალგაზრდა გამოზარდა, რომლებმაც, სამშობლოში რომ დაბრუნდნენ, მიძინებულ ერს ყიჟინა დასცეს და თვალები გამოაყეცტინეს. ამ დროს ყანდიაში ბატონყმობაც გაუქმდა, მაგრამ მიწები ისევ აზნაურებს შეჩნათ. ქვეყნის მოწინავე კაცებს აწუხებდათ ყანდიის ბედი. მათ იცინან, რომ თავად-აზნაურობა გადაგვარებული წოდებაა. მაგრამ ქვეყნის მთავარი ამოცანა ახლა გარეშე მტრის — ოსმალეთის ბატონობისაგან გათავისუფლებაა. ამ ბრძოლაში ქვეყნის ყველა ძალა უნდა შეერთდეს. მაღალი და დაბალი წოდება უნდა გაერთიანდეს და „ერთად შეერთებულის ძალით“ წინ აღუდგეს გარეშე მტერს“¹.

ექვს არ იწვევს რომ ყანდიის ქვეშ პოეტს საქართველო აქვს ნაგულისხმევი. ოსმალთა დამპყრობლების სახით — რუსეთის ცარიზმი.

ათონის სასწავლებლებში გამოზრდილი ახალგაზრდები თერგდალეულები არიან. ყანდიაში მონობის მოსპობაში ნაგულისხმევია ბატონყმობის გადავარდნა საქართველოში, ხოლო ყანდიის მოწინავე კაცების აზრი დაბალი და მაღალი წოდების გაერთიანებაზე თერგდალეულთა მრწამსია წოდებათა თანამშრომლობის შესახებ. აკაკის, ისე როგორც ილიას და თერგდალეულთა მთელ თაობას, ღრმად სწამდა, რომ თავადაზნაურობას, თუ ის თავის ისტორიულ მისიას ღრმად შეიგნებდა, მცონარობას თავს მიაწებებდა და საქვეყნო საქმეში ჩაებმებოდა, ყველაზე უკეთ შეეძლო მოთავის როლი შეესრულებინა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში.

მაგრამ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დედა-ძარღვად, მის წამყვან ძალად აკაკის მშრომელი გლეხობა მიაჩნდა. გლეხობა „ფესვია ეროვნებისა“, მისი ინსტინქტი უტყუარია, ამიტომ მას უნდა ეკუთვნოდეს ჩვენი სრული თანაგრძნობა. აკაკის ეროვნული ორგანიზმი წარმოუდგენია მცენარედ, რომელსაც ფესვები, ტანი და ღეროები გააჩნია. ეროვნული მცენარის მასაზრდოებელი მუშა ხალხია, გლეხობაა. ტანი და შტოები — მაღალი წოდება. მაგრამ მაღალ წოდებაში აკაკის ნაგულისხმევი ჰყავს არა მემკვიდრეობითი თავადი, მემამულე — პარაზიტი და ხალხის სისხლის მწოველი, არამედ თვით ხალხის წრიდან გამოსული ადამიანები, განსწავლულნი, რომელთაც ეროვნული მოწოდება შეუგნიათ და ღირსნი არიან წინამძღოლობისა. ერი — წერდა პოეტი — „შესდგება ზედასა და ქვედა პირისაგან, ანუ მაღალისა და დაბალი წოდებისაგან, მაგრამ თანასწორობისაგან, კი, რომ ერთი მეორეს არ ემედიდურებოდეს. ხალხის წინამძღოლი,

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. II, გვ. 354.

მეთაური, ანუ თავადი, რასაკვირველია, მემკვიდრეობით არ უნდა იყოს... დრო და ვითარების საკადრისად ვინც კი იქნება მომზადებული იმდენად, რომ შეეძლოს გადასვლა ზედა პირში და იმეთაუროს, ეს სულ ერთია, საიდანაც უნდა მოდიოდეს დაბლიდან თუ მაღლიდან“...¹.

აკაკის შემოქმედება უკიდვრანო ოკეანეა, გამკვირვალე და უძირო. ეროვნული ცხოვრების ყველა საჭირობოროტო საკითხს ეხებოდა მისი მაღლიანი კალამი. ჩვენ შესაძლებლობა არ გვაქვს განვიხილოთ დიდი პოეტის უმდიდრესი მემკვიდრეობა, მაგრამ ვფიქრობთ, ზემოთ ნათქვამიდანაც ნათელია ერთი რამ: აკაკი წერეთელი თვით იყო „თავადი“ და წინამძღოლი თავისი ერისა. იგი ფიზიკურად განიცდიდა ერის ყველა სატკივარს, ამასთან. მკურნალ იყო მშობელი ქვეყნის წყალულებისა. იგი ხანჯალს ლესავდა ქართველების მტრების წინააღმდეგ და სწამდა, რომ გამოფხიზლებული, გათვითცნობიერებული მისი თანამომდინარე კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ აღსდგებოდნენ რუსეთის დემოკრატიული ძალების მხარდამხარ და შეუტევდნენ ორთავიან არწივს.

აკაკის მხატვრული და პუბლიცისტური შემოქმედება თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამიდან ამოდიოდა. 70-იანი წლების საქართველოში იგი არავითარ საფუძველს არ ხედავდა ერის მოწინავე კაცების დას-დასად გათიშვისათვის. მას მიაჩნდა, რომ საზოგადოებრივ ასპარეზზე ამ დროს ორი თაობა იყო ერთმანეთისადმი დაპირისპირებული: ძველი და ახალი თაობა. ძველ თაობად მიაჩნდა კოლონიურ რეჟიმს შეგუებული, ბატონყმური ურთიერთობის მოტრფილე თავდაზნაურული ინტელიგენცია, რომელიც თავიდანვე აღუდგა წინ თერგდალეულთა გამოჩენას. ახალ თაობად — 60—70-იანი წლებში რუსეთის უნივერსიტეტში განსწავლული, დემოკრატიული სულისკვეთებით განმსჭვალული ახალგაზრდობა, რომელიც კოლონიური და ბატონყმური ჩაგვრის წინააღმდეგ გამოვიდა და თავისი ცხოვრების მიზნად მშობლიური ხალხის გამოღვიძება-გათვითცნობიერება, პატრიოტული შემართება და თავისუფლებისათვის საბრძოლველად შემზადება დაისახა.

ახალ თაობას ეკუთვნოდა ყველა, ვინც „საქართველოს მოამბესა“ და „დროების“ ირგვლივ იყვნენ შემოჯარული. ამ პლედარის თავკაცებად მიაჩნდა მას ილია ჭავჭავაძეც, ნიკო ნიკოლაძეც, ს. მესხიც, იაკობ გოგებაშვილიც და საკუთარი თავიც.

ჩვენ ზემოთ მივუთითებდით ისტორიულ ლიტერატურაში გა-

¹ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. XIV, გვ. 396.

მოთქმული მოსაზრების შესახებ, სადაც აკაკი წერეთელი მსოფლმხედველობრივად ს. მესხისაგან, გ. წერეთლისა და ნ. ნიკოლაძისაგანაა გამიჯნული. „აკაკი არც შეიძლებოდა ყოფილიყო წევრი იმ დასისა — შენიშნავს ლ. გორგილაძე — რომელსაც გ. წერეთელი და ნ. ნიკოლაძე მეთაურობდნენ. აკ. წერეთელი ვერ გაიზიარებდა ვერც ნ. ნიკოლაძის მიერ ბურჟუაზიულ მისწრაფებათა აშკარა დაცვას და ვერც გ. წერეთლის მიერ ამავე მისწრაფებათა „მარქსისტული“ სამოსელით დაფარულ დაცვას. იგი მართლაც სხვა გზით მიდიოდა. აკ. წერეთელი, ეკუთვნოდა რა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მიმართულებას, იმ გზით მიდიოდა, რომელსაც ილ. ჭავჭავაძე და ი. გოგებაშვილი ადგენენ“¹.

პირველყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ აკაკი წერეთელი არცერთ დასს არ ეკუთვნოდა, რადგან ასეთი დასები, როგორც ზევით ვთქვით, არ არსებობდა. თვით აკაკი გვაუწყებს: „მე ჩემს დღეში არათუ მეთაური, უბრალო წევრიც არ ვყოფილვარ რომელისამე დასისა, მით უფრო, რომ ეს დასები არსად მინახავს“². პოეტი ამ შენიშვნას აკეთებდა კიტა აბაშიძის საპასუხოდ, რომელმაც 1893 წელს „კვალის“ ფურცლებზე აკაკი ე. წ. მეორე დასს მიაკუთვნა. პოეტის ასეთი განცხადების მიუხედავად, გ. წერეთელმა, ს. ხუნდაძემ და სხვებმა აკაკი მაინც მეორე დასის ბანაკში დააყენეს.

გ. წერეთლის და ს. მესხის მოღვაწეობისა და შემოქმედების განხილვისას ჩვენ შევეცადეთ დაგვესაბუთებინა, რომ ორთავე ისინი იმ პროგრამიდან გამომდინარეობდნენ, რომელიც სამოციანელთა ახალმა თაობამ შეიმუშავა. მათს ძირითად იდეურ შეხედულებებში არათუ პრინციპული დაპირისპირება, არამედ პრინციპული სხვაობაც არ ყოფილა. ქვემოთ შევეცდებით დავსაბუთოთ, რომ ნიკო ნიკოლაძეც ამ გზით მიდიოდა. მართალია, მოღვაწეობის ბოლო წლებში გ. წერეთელი და ნ. ნიკოლაძე ზოგიერთ საკითხებში დასცილდნენ თერგდალეულთა პროგრამას, მაგრამ ეს 80-იანი წლების მეორე ნახევრის შემდგომი ამბავია და 70-იან წლებს არ შეეხება. ყოველ შემთხვევაში, თერგდალეულობა იდეურად არც დაშლილა, არც გადაგვარებულა. შეიძლება ითქვას, რომ მას ჩამოსცილდა ზოგიერთი მოღვაწე, რომლებმაც ბურჟუაზიულ ეპოქაში თავიანთი ადრინდელ შეხედულებების გადაფასება მოახდინეს.

აკაკი კი მუდამ ერთგული იყო თერგდალეულთა იდეალებისა.

¹ ლ. გორგილაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, გვ. 77.

² აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 13, გვ. 328.

ამიტომ ამბობდა იგი ილიას შესახებ 1907 წელს, რომ „ნახევარი საუკუნის განმავლობაში ერთ უღელს ვეწეოდით, ერთი გზით დავდიოდითო“¹.

მაგრამ აკაკი მაინც თავისებური მოჩანს თერგდალეულთა ამ ბრწყინვალე პლეადაში. 60-იან წლებში იგი „საქართველოს მოამბიდან“ განზე იდგა. „დროებაში“ თანამშრომლობის პერიოდშიც რამდენჯერმე გაემიჯნა ამ გაზეთის ირგვლივ შემოკრებილ კოლექტივსაც. იგი მწვავედ ეკამათებოდა ნ. ნიკოლაძეს და გაცხარებული პოლემიკის პერიოდში ისიც კი თქვა, რომ ნიკოლაძე იყო სულ სხვა მიმართულებისა, ვიდრე იგი. მაგრამ აკაკის უთანხმოება ილიასთან და ნიკო ნიკოლაძესთან ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამულ საკითხებს არ შეეხებოდა. ეს უთანხმოებანი მეორეხარისხოვანი იყო, ხშირად მეტად წვრილმან მიზეზებს შეიცავდა. მნიშვნელოვან როლს ამ შემთხვევაში თამაშობდა აკაკის პირადი ხასიათიც, რასაც არა ერთხელ თვით აკაკიც აღიარებს. აკაკი ვერ იტანდა საერთოდ რაიმე შეზღუდვას მოქმედებაში, იგი მეტად ამაყი და ფიცხი იყო. გულწრფელ და ყელამდე მართალ კაცს ეს თვისებები ამკობდა კიდევ. მაგრამ აკაკის ამ თვისებების გაუთვალისწინებლობამ ზოგიერთ მკვლევარს გაუძნელა ნათლად წარმოედგინა მისი ადგილი და როლი 60—70-იანი წლების დიდ იდეურ მოძრაობაში. აკაკის სიტყვები — „მივდიოდით თავისუფლად ერთხელვე არჩეული გზით არც არავისი ბატონობა მსურდა და არც ყმოზა:“ — ისე არ უნდა გავიგოთ, რომ ეს კაცი 60-იანი ან 70-იანი წლების სხვა მოღვაწეთაგან გამიჯნული იყო. აკაკი ერთ-ერთი მთავარი ბურჯი და ფალავანი იყო ახალი თაობისა. მას, ილიასთან ერთად, ეჭირა ხელში ის დროშა, რომელზედაც ქართველი ხალხის ეროვნული თავისუფლება, პროგრესი და დემოკრატიული წყობილება ეწერა.

მ. ი. გოგებაშვილი

„დროების“ დაარსებას დაემთხვა საზოგადოებრივ ასპარეზზე იაკობ გოგებაშვილის გამოსვლა, რომელმაც 70—80-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში ერთ-ერთი წამყვანი როლი შეასრულა. იაკობმა მოღვაწეობის მთავარ ასპარეზად თავიდანვე აირჩია სკოლა და მთელი სიცოცხლე შეაღია ქართველი ბავშვების ეროვნული სულისკვეთებით აღზრდის კეთილშობილურ

¹ „ისარი“, 1907. № 198.

საქმეს. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ სწორედ ამ წლებში რუსიფიკატორულ ღონისძიებათა განხორციელებას ცარიზმი ეროვნული სკოლების ამოძირკვით აპირებდა, მაშინ გასაგები იქნება, თუ რატომ აღმოჩნდა იაკობ გოგებაშვილი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მთავარ უბანზე. პირველ რიგში მას ხედა წილად გადაეტანა კავკასიაში ცარიზმის მოხელეთა არა მარტო რეაქციული დეოლოგიური იერიშები და გაეცამტვერებინა მათი შოვინისტურ-ანტიმეცნიერული შეხედულებანი, არამედ ეწვინა შეუწყნარებელი დევნა და ცილისწამებაც. იაკობმა ღირსეული პასუხი გასცა ყველა ჯურის მტრებს, ამასთანავე, ქართული პედაგოგიური აზროვნება მტკიცე მეცნიერულ-მატერიალისტურ, რევოლუციურ-დემოკრატიულ ნიადაგზე დაამყვიდრა.

XIX საუკ. 70-იანი წლებიდან ქართველი მოსწავლე ახალგაზრდობა ყველაზე მეტად იაკობ გოგებაშვილისაგანაა დავალებული. მისი დიდებული სახელმძღვანელოები, მისი საგანგებოდ შერჩეული თუ ორიგინალური საბავშვო თხზულებანი იყო არა მარტო პირველი ჩირაღდანი, უფიცობისა და სიბნელიდან რომ გამოჰყავდა მოზარდი თაობა, არამედ ის სულიერი საზრდოც, რომელიც ამ თაობაში ეროვნულ-პატრიოტულ გრძნობებს აღვივებდა და საუკეთესო მამული-შვილის თვისებებს ზრდიდა.

ისიც უნდა საგანგებოდ აღვნიშნოთ, რომ იაკობ გოგებაშვილი მოღვაწეობის პირველი წლიდან სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე ერთხელ აღიარებული გეზის ერთგული დარჩა. მას არასოდეს არ შეუცვლია პოზიცია და ბოლომდე საიმედო ფალანგად ეგულებოდა იმ მიმდინარეობას, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე მესვეურებდა.

იაკობ გოგებაშვილი თბილისის სასულიერო სემინარიის კედლებშივე დაეწაფა რევოლუციურ-დემოკრატიულ აზროვნებას. ამასთან, დიდი ინტერესით ეცნობოდა ქართული ეროვნული კულტურის საგანძურს. ნიჭიერ ახალგაზრდას არ გასჭირვებია გაეაზრებინა მისი მშობელი ერის მძიმე მდგომარეობა, რომელიც ჩაგვრის ორმაგი უღლის ქვეშ გმინავდა. იაკობი ქართული საზოგადოებრივი აზრის სფეროში ახალი ნაკადის შემოქრას მიესალმა და „ცისკარის“ ირგვლივ შემოკრებილი კონსერვატორების წინააღმდეგ ბრძოლაში ახალგაზრდა თაობის პოზიცია გაიზიარა.

1861 წელს იაკობმა სწავლა განაგრძო კიევის სასულიერო აკადემიაში. ამ დროს იგი უკვე ათეისტურად იყო განწყობილი და რელიგიურ-სქოლასტიკური დოგმების შესწავლისაკენ სრულებითაც არ მიუწევდა გული. იაკობი ხარბად დაეწაფა ფრანგ განმანათლებელთა მოძღვრებას, XIX საუკუნის ევროპის გამოჩენილ მოაზროვე-

ნების (კანტის, ჰეგელის, ფიხტეს, ღარვინის, კონტის, შლოსერის, ჰუმბოლდტის) თხზულებებს, რუსი რევოლუციონერი დემოკრატების ბელინსკის, გერცენის, ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვის წიგნებს¹. განსაკუთრებით გაიტაცა იგი დიდი რუსი პედაგოგის კ. დ. უშინსკის შეხედულებებმა სწავლა-აღზრდის შესახებ და გადაწყვიტა კიდევ ამ მოძღვრების საფუძველზე წარემართა მოღვაწეობა მშობლიურ ქვეყანაში.

იაკობს კიევის სასულიერო აკადემია არ დაუშთავრებია. მძიმე ავადმყოფობის გამო იგი იძულებული გახდა შეეწყვიტა სწავლა და სამშობლოში დაბრუნებულყო 1863 წელს. გამოჩანმართელების შემდეგ თბილისის სასულიერო სასწავლებელში ისტორიისა და გეოგრაფიის მასწავლებლად დაიწყო მუშაობა.

იაკობი დაუკავშირდა იმ ქართველ მოღვაწეთა წრეს, რომელიც „საქართველოს მოამბის“ დახურვის შემდეგ კვლავ განაგრძობდა მოღვაწეობას თბილისში და ეროვნულ-კულტურული ძალების შემოკრებას ეწეოდა. ამ წრის მესვეურები იყვნენ ვ. თულაშვილი, დ. ბაქრაძე, ი. მამაცაშვილი და სხვები. იაკობმა ამ წრეში ქართული სკოლების მოვლა-პატრონობის საკითხი დააყენა. წრემ პრაქტიკული ნაბიჯიც გადადგა სოფლად ქართული სკოლების გამართვის მიმართულებით. პროფ. თავზიშვილის შენიშვნით ამ წრეში დაიბადა აზრი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების შექმნისა, რომელმაც ქართველი ხალხის კულტურული განვითარების ისტორიაში უდიდესი როლი შეასრულა².

იაკობ გოგებაშვილის ბინა თბილისის დემოკრატიული ინტელიგენციის ერთ-ერთი მიმზიდველი თავშესაყრელი გახდა. ს. მგალობლიშვილი იგონებს, რომ ეს „სწორედ სტანკევიჩის სახლი იყო“... სადაც თავს იყრიდნენ „ჩვენი უნიკიერესი ახალთაობის ახალგაზრდა მესვეურნი: „დროების“ რედაქტორი სერგეი მესხი, გიორგი წერეთელი, აკაკი, ანტონ ფურცელაძე, რომელიც „ზურაბ მოენიძის“ ფსევდონიმით გამოდიოდა, პეტრე უმიკაშვილი. აი ყველა ესენი და იარებოდნენ იაკობთან. ამათ ამ წელში, ე. ი. 1867 წელს დაემატნენ მოსკოვის კურსდამთავრებულნი ნიკო ცხვედაძე, გიორგი იოსელიანი და კიევიდან თომა ტურიაშვილი... მათი აზრი ტრიალებდა სამშობლო ქვეყნის, ენის, ლიტერატურის გარშემო. იმ ხანებში ნიკოლაძეც გაჩნდა საფრანგეთიდან“³.

¹ ვ. თ ა ვ შ ვ ი ლ ი, იაკობ გოგებაშვილი, თბილისი, 1952, გვ. 7.

² ი ქ ვ ე, გვ. 10.

³ ს. მ გ ა ლ ო ბ ლ ი შ ვ ი ლ ი, მოგონებანი, თბილისი, 1938, გვ. 189.

ი. გოგებაშვილი 1865 წლიდან შეუდგა ქართველი ხალხისათვის უაღრესად საშურ საქმეს — დაწყებით სკოლებისათვის მშობლიურ ენაში სახელმძღვანელოს შედგენას. ამ წელს მან გამოაქვეყნა „ქართული ანბანი და პირველი საკითხავი წიგნი მოსწავლეთათვის“, რომელიც 1876 წლამდე ყოველწლიურად გამოდიოდა და ამ ხსნის განმავლობაში 60 000 ეგზემპლარი გამოიცა. 1868 წელს იაკობმა გამოსცა „ბუნების კარი“ საკითხავი წიგნი III და IV განყოფილების მოსწავლეთათვის, რომელიც შემდეგ 27-ჯერ გამოიცა 150.000 ტირაჟით. 1876 წელს მან შეადგინა „დედა ენა“, რომელიც 1925 წლამდე ქართული დაწყებითი სკოლის ერთადერთი სახელმძღვანელო იყო. იგი 45-ჯერაა გამოცემული 1300 000 ტირაჟით¹. მარტო ეს ფაქტიც კმარა იმის გასათვალისწინებლად, თუ რაოდენ დიდი ღვაწლი დასდო იაკობ გოგებაშვილმა ეროვნული სწავლა-განათლების საქმეს. იაკობის დაუღალავი შრომით ქართველ ბავშვებს მუდამ ჰქონდათ საინტერესო საკითხავი წიგნები „კუნწულა“, „ხომლი“, „აკიდო“, „კოკორი“, „მოსავლის მცველნი“, რომელსაც სხვადასხვა დროს სცემდა. იაკობი დიდებული საბავშვო მწერალიც იყო და თავისი პატრიოტული მოთხოვნებით („იავნანამ რა ჰქმნა“, „მეფე ერეკლე და ინგილო ქალი“, „ასპინძის ომი“) ქართველ ბავშვებს სამშობლოსადმი სიყვარულისა და ერთგულების გრძნობებს უღვივებდა.

70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან ი. გოგებაშვილი აქტიურ პუბლიცისტურ მოღვაწეობას ეწევა. იგი უახლესი თანამშრომელია „დროებისა“, „ივერიისა“, „მოამბისა“, „ტიფლისკი ვესტნიკისა“, „მეურნისა“, „კვალისა“, „ჯეჯილისა“, „ნოვოე ობოზრენიესი“ და სხვა ჟურნალ-გაზეთებისა, რომლებიც 70—90 წლებში გამოდიოდა საქართველოში. ამასთან, მისი სტატიები ყოველთვის შეეხებოდა ეროვნული ცხოვრების ყველაზე მტკივნეულ საკითხებს, ხასიათდებოდა მებრძოლი დემოკრატიზმით, უსამართლობისადმი შეუირიგებელი სულისკვეთებით, ისახავდა კეთილშობილურ მიზანს — შეეტანა ცოდნა ხალხის ფართო მასებში.

პირველ სტატიაშივე, რომელიც 1866 წელს გამოაქვეყნა „დროებაში“, ნათლად ჩანს ი. გოგებაშვილის სიმპათიები მონათა განმათავისუფლებელი მოძრაობისადმი. იგი ყოველთვის მხურვალე თანამგრძნობი იყო დაჩაგრული ხალხებისა, მიესალმებოდა ეროვნულ განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რომელიც ევროპასა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში მძლავრად ჩაღებოდა. ერცელ სტატიაში „ირ-

¹ გ. თ ა ვ ზ ი შ ვ ი ლ ი, იაკობ გოგებაშვილი, გვ. 11—12.

ლანდიას უთენდება“¹, რომელიც 1881 წლის დროებაში მეთაურ წერილებად ქვეყნდებოდა, იაკობი მიესალმებოდა ირლანდიელი ხალხის ბრძოლას ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის, კიცხავდა ინგლისის რეაქციულ ძალებს, დადებით შეფასებას აძლევდა ინგლისის პროგრესულ მოღვაწეთა იმ ღონისძიებას, რომელიც ირლანდიის ეროვნული თვითგამორკვევისაკენ იყო მიმართული.

ი. გოგებაშვილს ყოველთვის მიაჩნდა თავი იმ თაობის წევრად, იმ მოძრაობის მეზობლად, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე მეთაურობდა.

როდესაც კავკასიის რეაქციულმა მმართველობამ იანოვსკის მეთაურობით ბრძოლა გამოუცხადა ქართულ ენას და სკოლიდან მისი განდევნა განიზრახა, იაკობ გოგებაშვილი, ილია ჭავჭავაძესთან შეთანხმებით, გეგმაზომიერად ებრძოდა ამ გამოხდომებსა და მის ორგანიზატორებს. ყველა გამოსვლას იგი ი. ჭავჭავაძეს უთანხმებდა.

მაგალითად, როცა გორის საოსტატო სემინარიაში ქართული ენის წინააღმდეგ ორგანიზებული შეტევა დაიწყო და იგი ფაქტიურად სკოლიდან გამოდევნეს, ილიამ და იაკობმა წინასწარი შეთანხმებით ეს სამწუხარო მოვლენა საქვეყნოდ გამოიტანეს და დაუნდობლად გაკიცხეს სასწავლებლის დირექტორი ნათიევი და მისი დამქაშები. ილიამ ივერიაში ამ ფაქტს მიუძღვნა სტატია „ვიცინოთ თუ ვიტროთ?“, იაკობმა — „სამწუხარო მოვლენა პედაგოგიაში“. დარტყმა იმდენად ღროული და მძლავრი იყო, რომ, იაკობის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ეს „მახინჯი ჩანასახი დედის მუცელში გაწყალდა“².

ასევე ორგანიზებულად შეუტიეს ილიამ და იაკობმა იანოვსკის. თვით იაკობი იგონებს: „წერილი იანოვსკისა დაბეჭდილი იყო „კავკაზში...“ პასუხის დაწერა რედაქციამ („დროებისა“, ა. ს.) მე დამავალა. მაგრამ მე მივუგე: საჭიროა უფრო გამოჩენილმა და გავლენიანმა ქართველმა გასცეს პასუხი, მაგალითად, ილია ჭავჭავაძემ. ყველა საჭირო მასალას ილიას მე თვითონ მივუტან; სამაგიეროდ როცა ამ დღეებში იანოვსკის პლანი გამოვა, მის გარჩევას მე ვკისრულობ მეტქი. და ესეც მოხდა. ასეთი განაწილება შრომისა ილიასა და ჩემს შორის პირველი არ იყო“³.

ი. გოგებაშვილი არა მარტო ორგანიზაციულად ედგა მხარში ილია ჭავჭავაძეს, იგი მსოფლმხედველობრივადაც მთლიანად თანაუგრძნობდა იმ პროგრამას, რომლითაც ილია გამოვიდა 60-იან წლებში. იაკო-

¹ იაკობ გოგებაშვილის თხზულებანი, ტ. 1, თბილისი, 1952, გვ. 258—271.

² რჩეული პედაგოგიური და პუბლიცისტური ნაწერები ი. გოგებაშვილისა. ტ. პირველი, თბილისი, 1910, გვ. 52.

³ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 1, გვ. 237.

ბი უფრო თანმიმდევრულად, ვიდრე სხვა ვინმე, როგორც ქვემოთ ვნახავთ. ბოლომდე ერთგული დარჩა ამ მსოფლმხედველობისა, იგი გულწრფელი განმანათლებელი და დემოკრატი იყო. კოლონიური ჩაგვრისაგან განთავისუფლებული საქართველო — ყველა წოდების პარმონიული თანამშრომლობით ამაღლებული და პროგრესისათვის ფეხაწყობილი — შეადგენდა მის სანუკვარ ოცნებას.

ი. გოგებაშვილის მთავარი საზრუნავი მისი სამშობლოს ეროვნული თავისუფლება იყო, მაგრამ იგი სეპარატიზმისაგან შორს იდგა. მას ღრმად სწამდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების ობიექტურად პროგრესული მნიშვნელობა. საინტერესო სტატიაში „რანი ვიყავით გუშინ“, ი. გოგებაშვილი მართებულად მიუთითებდა, რომ XVIII საუკუნის საქართველოს, რომელმაც ურიცხვ გარეშე მტრებთან ბრძოლაში მაინც შეინარჩუნა თვითმყოფობა, წინ ედგა ორი დიდი ამოცანა. მის დაჭრილ, დაზიანებულ ეროვნულ სხეულს განსაკურნებლად სჭიროდა „ორი წამალი, ორივე უებარი: ერთობა ქართველთა ტომთა, მოკრება აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში ერთის მძლავრის მარჯვენის ქვეშა და გახსნა გონიერის, ფართო გზისა შავი ზღვის შუამავლობით ევროპის გავლენისათვის და მის გამაცხოველებელ ცივილიზაციის დაწაფვისათვის“¹. მაგრამ. შენიშნავს ქვევით იაკობი, ქართველობამ ვერცერთი ამოცანა ვერ განახორციელა. „ერეკლეს შემდეგ ქვეყანა ხელში ჩაუვარდათ მის უნიჭო მეგვიდრეებს, რომლებმაც აღამაჰმადის შემოსევისაგან დაუძლურებული ქვეყანა დაანაწევრეს და სისხლისაგან კიდევ უფრო დაწრიტეს. ამ დროს რუსეთმა შეაერთა საქართველოს ნაწილები ერთი ვალდებულობის ქვეშ, დაამყარა მის შორის სრული სიჩუმე, მყუდროება და მტკიცე კავშირით შეაერთა საქართველოს ბედი და უბედობა თვითონ“². იაკობ გოგებაშვილის რწმენით, ეს აქტი ქართველი ერის ცხოვრებაში დროული და აუცილებელი იყო. „ეს პოლიტიკური ერთობა, შეურყეველი კავშირი რუსეთთან ჩვენთვის იყო და იქნება ძვირფასი საუნჯე“³. ი. გოგებაშვილი რუსეთთან საქართველოს შეერთებას იმ მხრივაც აძლევდა დადებით შეფასებას, რომ რუსეთმა, ილიას სიტყვებით რომ ვთქვათ, „გაგვიღო კარი განათლებისა“, საშუალება მოგვცა დავწაფებოდით არა მარტო რუსულ, არამედ საკაცობრიო. ცივილიზაციას. „ცხადია, რუსული ენის ცოდნა უდიდესი სიკეთეა ყველა კავკასიელისათვის, რადგანაც მისცემს მათ

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 1, გვ. 355.

² იქვე, გვ. 364.

³ იქვე.

იმის საშუალებას, რომ იყვნენ სრულფასოვანი მოქალაქენი დიდი სახელმწიფოსი, ეზიარონ მდიდარ რუსულ ლიტერატურას და თავიანთ სამშობლოს უსაზღვრო სივრცეებში თავი ისე იგრძნონ, როგორც საკუთარ სახლში“¹.

მაგრამ ი. გოგებაშვილი ბოლომდე შეუთრეგებელი დარჩა ცარიზმის უხეში კოლონიური პოლიტიკისა. იგი ზიზღითა და მტრობით იყო გამსჭვალული მეფის უხეში სატრაპების წინააღმდეგ, რეაქციონერ, თვითნება, უფიცი მოხელეთა წინააღმდეგ, რომლებიც ორი ხალხის ინტერესთა საპირისპიროდ უხეშ და ერის შეურაცხყოფელ პოლიტიკას ახორციელებდნენ, ქართველი ხალხის ასიმილაციას ესწრაფოდნენ მისი ეროვნული ვინაობის გაქრობასათვის იღვწოდნენ. ი. გოგებაშვილი მეცნიერების მომარჯვებით ასაბუთებდა თვითმპყრობელობის რუსიფიკატორული პოლიტიკის უგუნურობას. „ყოველ ერს, მეტადრე ისტორიულს, რომელმაც თავისი ენა ლიტერატურულ სიმაღლეზედ დააყენა, გადაბირება, უცხო ტომის გზაზედ დადგომა არამცთუ გადაასხვაფერებს, არამედ შინაარსს დაუქიანებს, ორწყალშუა გააჩერებს. თავისას ყველაფერს მოაკლებს, სხვისას ხეირიანად ვერაფერს ვერ შეათვისებინებს, გონებით დაამდაბლებს, ზნეობით დასცემს, ენას გაუღატაკებს, ლიტერატურას გაუფუჭებს, დოვლათს და დედულ-მამულს დააკარგვინებს, ბოგანოდ გადააქცევს და ბოლოს სრულიად აღგვის მას დედამიწის ზურგიდან“² — წერდა იაკობი იმათ გასაგონად, რომლებიც რუსეთში და კავკასიაში თავგამოდებით ამტკიცებდნენ რუსეთის იმპერიის არარტუს ერთა სლავიანებად გარდაქმნის, მათი გარუსების მიზანშეწონილობას და პროგრესულობას.

იმ რუსი რეაქციონერი შოვინისტების მისამართით, რომლებიც ქართველი ერის გაქრობას გარდევალად თვლიდნენ, ი. გოგებაშვილი წერდა: „ბევრს არ სწამს მომავალი ქართველი ერისა და სიკვდილს უწინასწარმეტყველებს მას. მაგრამ მათ რომ გაიცნონ თუ რა გამრყენელს და უდიერს ბიუროკრატის ხელში იყო იგი მთელი საუკუნის განმავლობაში, და მიუხედავად ამისა. მან შეიძინა ძალა ბრძოლისა, იგინი ირწმუნებენ ამ ერის მომავალსა. ირწმუნებენ მომავალს არა ქართველი არისტოკრატისა, რომელიც ჭეშვით მიისწრაფება უკან, უფსკრულისაკენ და ჰყიდის თავის მდიდარ მამულებს, მორწყულს ქართველი ერის სისხლითა და ოფლით, უცხოელებზე.

¹ И. Гогобашвили, Как улучшить кавказскую народную школу, газ. «Новое обозрение», 1903, № 1307.

² ი. გოგებაშვილი. თხზ., ტ. 1, გვ. 365—366.

არა ქართველი ბურჟუაზიისას, რომელიც უღლეური ბავშვებით წყალდება დედის მუცელში, არამედ მშრომელი ქართველი ხალხისას¹.

ი. გოგებაშვილი მხურვალე თანამგრძნობი იყო იმ იდეებისა, რომლებიც XIX საუკ. 60-იან წლებში რუსმა რევოლუციონერმა დემოკრატებმა წამოაყენეს. ბატონყმობა მას უმძიმეს სოციალურ სენად მიაჩნდა და მისი დაუყოვნებლივ მოსპობის გარეშე საზოგადოებრივ პროგრესს შეუძლებლად თვლიდა. თავადაზნაურობა, რომელიც რეფორმის შემდეგაც ებლაუქებოდა წოდებრივ პრივილეგიებს და ერის მესვეურობას იჩემებდა, ი. გოგებაშვილის აზრით, დამპალი, გადაგვარებული, უფსკრულისკენ მიმავალი წოდება იყო. ეროვნული ბურჟუაზიაც უნიადაგო სოციალურ კატეგორიად მიაჩნდა. ერთადერთ იმედს იგი მშრომელ მასებზე ამყარებდა და ფიქრობდა, რომ საქართველოს ეროვნულს და სოციალურ განთავისუფლებაში გადამწყვეტ როლს ისინი შეასრულებდნენ.

იაკობ გოგებაშვილს ესმოდა, რომ მის ქვეყანაში დიდი სოციალური უსამართლობაა, რომ „გლეხობა და მუშა ხალხი მთლიანად დამოკიდებულია, მთლიანად დამონავეებულია მემამულეებისა და მეფაბრიკეებისაგან“, რომ „ხალხი დილიდან საღამომდინ შრომობს, წლებზე ფეხს იდგამს, მაგრამ უმეტესი ნაწილი მისი შრომის ნაყოფისა ჩადის მიწისა და ფულის პატრონების ჯიბეში“, იგი სწყევლიდა ამ დიდ უკუღმართ წყობილებას და ოცნებობდა ისეთ დროზე, როცა ყველა იმუშავებდა და თავისი ნაშრომის ბატონ-პატრონი იქნებოდა. „შრომის სუფევა“ იყო იაკობის იდეალი ისევე, როგორც ილია ჭავჭავაძისა და სხვა თერგდალეულებისა. იაკობი ევროპის სოციალისტურ მოძღვრებასაც კარგად იცნობდა, მოსწონდა სოციალური თანასწორობის იდეა. სოციალისტებს სურთ „დაამყარონ ქვეყანაზედ საყოველთაო თანაბარი კეთილდღეობა. ამ მიზნის მისაღწევად მათ სურთ გამოიყვანონ შრომა მონობიდან, მეუფეობა ჩამოართვან კაპიტალს და ჩააბარონ იგი შრომასა“² — წერდა იგი.

მაგრამ ყველა და ყოველგვარ საკითხში იაკობი პრიმატობას ეროვნულ საკითხს ანიჭებდა. სოციალიზმსაც იგი იმდენად ეცნობოდა, რამდენადაც მას ეროვნული საკითხის გადაწყვეტაც შეეძლებოდა. „ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ სოციალიზმს ეროვნული

¹ ი. გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, 1940, გვ. 531.

² ი. გოგებაშვილი, რჩეული პედ. და პუბლ. ნაწერები, თბ., 1910, გვ. 74.

პრინციპის გარეშე არ ძალუძს ააღორძინოს ქვეყანა“¹ — მიუთითებდა იგი.

საჭირო არ არის იმის მტკიცება, რომ იაკობ გოგებაშვილის სოციალიზმი შორს იდგა მეცნიერული სოციალიზმისაგან; ეს იყო უტოპიური სოციალიზმი, რომელსაც ქართველი თერგდალეულები ეტრფიალებოდნენ.

მაგრამ იაკობი მაინც უშვებდა იმის შესაძლებლობას, რომ თავდაზნაურული კლასის, ან ქართული ბურჟუაზიის ჯანსაღი ნაწილის გამოყენება ეროვნულ მოძრაობაში შესაძლებელი იყო. ყოველ შემთხვევაში, კლასობრივი ბრძოლა სხვადასხვა კლასებს შორის, როცა ქვეყანა ყველა კლასის საერთო მტერს — ცარიზმს ჰყავდა ხელში ჩაქერილი, იაკობის აზრით, არ იყო მიზანშეწონილი. სხვა თერგდალეულთა მსგავსად იაკობსაც წოდებათა კომპრომისი დროებით სავიროდ მიაჩნდა. „მარტო ერთს რომელსაც წოდებას ვერ ძალუძს გადაარჩინოს ჩვენი ქვეყანა დაცემას, დაჩაგვრასა და მიწასთან გასწორებას. საჭიროა შეერთებული ძალა ყოველთა წოდებათა. ყოველი ვიწრო დოქტრინა, რომელიც ერის რომელსამე ჯგუფს მსხვერპლად ხდის დანარჩენს მის ნაწილებს, ჩვენთვის სწორედ საწამლავია. მომავლდინებელი შხაპია აგრეთვე გამწვავება ბრძოლისა წოდებათა შორის. ამ გამწვავებას მოჰყვა მომეტებული დაუძლურება ჩვენის ერის ყოველის ნაწილისა, მთელი ჩვენი ქვეყნისა. წაგება საარსებო ბრძოლისა და გამარჯვება ჩვენზე ჩვენის მოცილეებისა... დამოუკიდებელ ქვეყნებში კლასთა და წოდებათა ბრძოლას მოსდევს უფლები-სა და ქონების გადასვლა ერის ერთის ნაწილიდან ამავე ერის მეორე ნაწილის ხელში. და ქვეყნები ამით არას ჰკარგავს. ჩვენში კი შინაუ-რის ბრძოლის გამწვავებას მოჰყვება ის სავალალო შედეგი, რომელიც დაემართა ორს მოჩხუბარს მამლაყინწას გურამიშვილის პოემაში. ორივე მოქანტულნი მოჩხუბარნი, როგორც მოგვხსენებათ, ქორმა წააწიალა თავის ბუდეში გადასაყლაპავად“² — წერდა ი. გოგებაშვილი.

ამრიგად, ეროვნული საკითხი, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ძირითადი და მთავარი იყო ი. გოგებაშვილის მოღვაწეობაში. ი. გოგებაშვილს მიაჩნდა, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში მკიდროდ იყო დაკავშირებული იმ დიდ ბრძოლასთან, რომელსაც ქვეყნის დემოკრატიზაციისათვის რუსი რევოლუციონერი დემოკრატები ეწეოდნენ. მას წამდა, რომ ქარ-

¹ ი. გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 442.

² იქვე, გვ. 318.

თველ პროგრესისტებს საკუთარი ძალებით არ შეეძლოთ კოლონიური ულლის გადაგდება, არც ქვეყნის დემოკრატიზაცია. ყველაფერი ეს იმპერიის მასშტაბით უნდა განეხორციელებინათ რევოლუციონერებს. მას სწამდა, რომ ახალი, დემოკრატიული რუსეთის ფარგლებში საქართველო ეროვნულ თვითგამორკვევასაც მიაღწევდა და სოციალურ პრობლემებსაც გადაწყვეტდა. „დროა, დიდი ხანია დროა,— წერდა იაკობი, — ბოლო მოედოს ამ ფრიად სათაქილო და დამამხოზელს ჩვენს მდგომარეობასა. დროა, მონურს ლაჩრობას ზურგი შევაქციოთ და ადამიანური უნარი გამოვიჩინოთ. დროა, ყველამ თავის წრეში უკანონო დაბრეყება ითაკილოს, შეებრძოლოს მას და აღადგინოს თავისი ადამიანური ღირსება. დროა, გავაჩალოთ დაულალავი, ფხიზელი დაცვა ყოვლის ჩვენის დათრგუნვილის უფლებისა, საარსო მოთხოვნილებისა, გავაჩალოთ არა მარტო ჩვენს ენაზედ, არამედ სახელმწიფო ენის ლიტერატურაშიაც: გავაცნოთ ჩვენი გაჰირვებული მდგომარეობა დაწინაურებულს დასს რუსეთისას, დავიხმაროთ. იგი და დავიბრუნოთ ღირსეული სახელი და ადგილი კავკასიის ერთა შორის. დროა, დაბალი ღობის მდგომარეობა სამარცხვინოდ მივიჩნიოთ ყველამ და მაღალ ღობედ ჩვენს ვადაქცევას მხნედ და გაბედვით ვემსახუროთ“¹.

როგორც ვხედავთ, იაკობ გოგებაშვილს ჯერ კიდევ არ მიაჩნდა საკმაოდ ის თავდადება და სიყვარული, რომელსაც სამშობლოსათვის ქართველი ინტელიგენცია იჩენდა. იგი მეტ ქმედითობას, მეტ შეუპოვრობას, შეუთრეგებლობას და თავგანწირვას მოითხოვდა. „პატრიოტული გრძნობა ჩვენში ემსგავსება არა ზაფხულის მზეს, რომელიც ღონივრად აცხელებს დედამიწას და მძლავრად ანაყოფიერებს მას, არამედ შემოდგომისასა. მამულის სიყვარული ჩვენს გულში გაძლიერებულს ცეცხლივით არა პრიალებს. იგი სუსტად იწვის, როგორც ქართულს ზუზარში ნედლი შეშა, შესაყიდებელს მოკლებული. იგი არა ჰგავს ღონიერ ქარიშხალს, რომელიც ყოველს გზაზედ გადაღობილს საგანს ლეწავს, მძლავრად ფანტავს დაგუბებულს ჰაერს და აძლევს მას გამოცოცხლებულს სისუფთავეს, არამედ სუსტს ქარსა, რომელიც მოკლებულია ნამდვილს განმანახლებელს ძალასა“...².

მამულისათვის ეს თავგადასხმული სიყვარული ი. გოგებაშვილმა ჩააქსოვა პატრიოტის ცნების განმარტებაში. „ვისა ჰქვია პატრიოტი? მას, ვისაც სიცოცხლის უმთავრეს საგნად გაუხდია მშობლიურის ქვეყნის ბედნიერება, ვინც თავ-გამოდებულად და შეუპოვრად ებრ-

¹ ი. გოგებაშვილი, რჩ. ნაწერები, ტ. II, გვ. 299.

² ი. გოგებაშვილი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 372.

ძვის დაუღალავად ყოველს დაბრკოლებას, რომელიც მის სამშობლო ქვეყანას წარმატების გზაზედ გადაღობებია, ვისაც მთლად დაკარგულად მიაჩნია ყოველი წამი, რომელიც არ მოუხმარნია მამულის ზრუნვისათვის, ვისაც ედაგვის გული მამულის ტანჯვითა, უხარის მისი ლხინით, ვინც ბედნიერია მისი ბედნიერებით, უბედურია მის უბედურებით, და ვინც მზად არის ღიმილით შესწიროს მას თავისი სიცოცხლე“¹.

ი. გოგებაშვილისათვის ეს სიტყვები არ წარმოადგენდნენ ლამაზ ფრაზებს. იგი თვით იყო განსახიერება ასეთი პატრიოტისა მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე.

იაკობ გოგებაშვილის პედაგოგიური შეხედულებანი ეროვნულ პრიზმაში იყო გატარებული და ძირითადად ერთ დიდ საქმეს — სკოლაში მშობლიური ენის სწავლების აუცილებლობის დასაბუთებას ემსახურებოდა. პედაგოგიკა მისთვის არ იყო განყენებული მეცნიერება, მხოლოდ და მხოლოდ აკადემიზმით შემოფარგლული დოქტრინა. „ყოველივე ის, რაც ჯეშმარიტად პედაგოგიკურია, არ შეიძლება არ იყოს ჯეშმარიტად პოლიტიკური“ — მიუთითებდა დიდი მოაზროვნე და ამ დებულებას ამართლებდა იმ მეგრძოლი პედაგოგიურ მეცნიერული ხასიათის წერილებით, რომლებიც ნილაზს ხდიდა და ანადგურებდა ცარიზმის რუსიფიკატორულ-რეაქციულ პოლიტიკას.

ი. გოგებაშვილი ღრმად იყო ჩახედული ერის თეორიის საკითხებში და თავისი ღროისათვის მოწინავე აზრებსაც ავითარებდა ერის რაობის შესახებ. ცნობილია, რომ XIX საუკ. მეორე ნახევარში ეროვნული საკითხი აქტიური თეორიული მსჯელობის საგანი იყო ევროპასა და რუსეთში. ბურჟუაზიული მოაზროვნეები თავისი ვიწრო კლასობრივი პოზიციიდან აშუქებდნენ ამ საკითხს. მოდაში იყო ტარდის, მინჩინის თეორიები, რომლებიც იდეალისტურად, ბურჟუაზიული ნაციონალიზმის პოზიციიდან განსაზღვრავდნენ ერს. ამ საკითხებს შეეხო ი. გოგებაშვილიც. ცნობილ ნარკვევში — „ბურჯი ეროვნებისა“, რომელიც მან 1890 წელს გამოაქვეყნა, შესანიშნავად დაასაბუთა, რომ ერის ვინაობის პირველი კომპონენტი ენაა, იგია ბურჯი ეროვნებისა, მისი პირველი ნიშანი, მისი არსებითი დამახასიათებელი კომპონენტი. „დედა ენა გარეგნობით როდია ადამიანის არსებასთან დაკავშირებული; იგი როდი ჰგავს ტანისამოსსა, რომლის გამოცვლა ადვილად და უვნებლად შეიძლება. მას ღრმად აქვს გამდგარი ფესვები ადამიანის ტვინში, ნერვებში, ხმის ორგანოებში, ძვალსა და რბილში, მთელს მის ბუნებაში. იგი არის ძვირფასი იარა-

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 371.

ლი, რომელიც ბუხებას ზედ გამოუჭრია ადამიანის სულსა და ხორც-ზედ. ყოველს ადამიანს დაბადებიდან ჰყვება მიდრეკილება და ნიჭი დედა-ენის ადვილად და ღრმად შესწავლისა სწორედ იმ გვარად. როგორც ბუღბუღს ჰყვება დაბადებიდანვე ბუღბუღის გალობის ნიჭი, იადონს — იადონური გალობის ნიჭი და სხვ. ბავშვის ყოველ აზრს. გრძნობას და სულის მოძრაობას მხოლოდ დედა-ენა ჰხატავს სინამდვილით და სისრულით.

ამასთან დედაენა არის ძვირფასი სალარო, დაუსრულებელი რვეული, რომელშიაც დაცულია მთელი სიმდიდრე ხალხის გონებისა, ღანტაზიისა და გულისა, ნაფიქრობა, ნაგრძნობისა და ნამოქმედარი-სა, და რომლის შესწავლა ბავშვს აკავშირებს მთელის ერის სულთან და გულთან, მის ხანგრძლივ ისტორიულს ცხოვრებასთან და ავსებს მას სულიერის ღონითა და მხნეობით... დიად, მხოლოდ დედაენა არის ენა სულისა და გულისა — ყველა უცხო ენანი კი არიან ენანი მეხსიერებისა“¹.

ძნელია უკეთესად გამოხატოს ადამიანმა დედაენის — ერის ბურჯის — უდიდესი მნიშვნელობა.

1901 წელს ი. გოგებაშვილმა ერის რაობის გარკვევას მიუძღვნა სტატია სათაურით „ქართული მიმართულება“², სადაც ერის ნიშან-თვისებებზე გაამახვილა ყურადღება.

ი. გოგებაშვილის აზრით, ერი ამოშენებულია ოთხ ბურჯზე. ესაა ტერიტორიული მთლიანობა, ეროვნული ენა, სკოლა და ეკლესია. ეროვნულ საძირკველიდან ერთ-ერთი ბურჯიც რომ გამოეცალოს ერს, იგი მოიშლება, დეგრადაციის გზას დაადგება, და საბოლოოდ გაქრება კიდევ.

პირველი ბურჯი ეროვნებისა ტერიტორიაა; ამ ცნებაში ი. გოგებაშვილი მამულს, სამშობლოს, გულისხმობს. მას ტერიტორიული მიწაწყალი სრულებითაც არ მიაჩნია მხოლოდ ნივთიერ ფაქტორად. ესაა ისტორიულად ჩამოყალიბებული თავისებურება ხალხისა, მისი ტრადიციები, მისი კულტურა, მისი ფსიქიკური წყობა — ყველაფერი ის, რასაც მაგალითად, მარქსისტული მეცნიერება ერის მეოთხე ნიშნად აღიარებს. ი. გოგებაშვილი მიუთითებს, რომ ტერიტორია, ანუ სამშობლო მისთვის „სულიერი, ეოცხალი არსებაა“. ამ ტერიტორიაზე... ტრიალებს წინაპართა დიდებული სული და ეს სული აცოცხლებს, ასულდგმულებს, აცხოველებს თანამედროვე თაობათა. წაართვით ერს მისი მიწაწყალი, მისი ტერიტორია და იგი დაჰკარგავს

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. II, გვ. 207—210.

² გაზ. „ივერია“, 1901 წ. № 116, 117.

არა მარტო ნიადაგს არსებობისას, არამედ მოსწყდება იმ დიდებულ ისტორიულ სულსაც, რომელიც სამშობლოში ტრიალებს“¹.

ერის მეორე ბურჟად ი. გოგებაშვილს სამართლიანად მიაჩნია ენის განვითარება ერის განვითარებაა, ენის დაკნინება-დავიწყება, ერის დაუძლურება და შემდეგ მისი სიკვდილიც არის — ასაბუთებს ი. გოგებაშვილი. მართალია, ერის მესამე და მეოთხე ნიშანის დადგენაში (რელიგია და სკოლა), ი. გოგებაშვილი ცდება, მაგრამ ეს შეცდომა შეპირობებულია კონკრეტული მიზანდასახულობითაც. დიდ ეროვნულ მოღვაწეს, პედაგოგს იმ დროისათვის შეიძლება არც ეჩვენებოდა გადაქარბებულად სკოლისა და რელიგიის მნიშვნელობა. სკოლა ის ძირითადი კერა იყო, სადაც ეროვნული ენის შესწავლა, ეროვნული ხასიათის, მამულიშვილობის შეთვისება ხდებოდა. ეს იმ მომენტისათვის ქართული ერის სასიცოცხლო ძარღვი იყო, რაც შეეხება რელიგიას, ქართველი ერის კონსოლიდაციის საქმეში ისტორიულად მას ჭეშმარიტად დიდი როლი ჰქონდა შესრულებული. ერთი სიტყვით, ი. გოგებაშვილმა, როგორც სამართლიანად მიუთითებს პროფ. დ. ჩხიკვიშვილი „სცადა რა ეროვნული ერთობის ცნების გარკვევა, მოგვცა ზოგიერთი სწორი დებულება, მიუთითა ეროვნული ენის, ტერიტორიისა და ეროვნული ხასიათის ნიშნებზე, რომელთა გარეშე მართლაც არ არსებობს ეროვნული ერთობა“².

ნ. ნიკოლაძე

1869 წელს ევროპიდან საქართველოში დაბრუნდა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურთა რიგებში ჩადგა ნიკო ნიკოლაძე. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ქართველ თანამოღვაწეთა შორის ნ. ნიკოლაძე ამ დროს ყველაზე ფართოდ განათლებული, მაშინდელი კულტურული მსოფლიოს ცხოვრებაში ღრმად ჩახედული ახალგაზრდა იყო, რომელსაც რევოლუციური მოღვაწეობის მდიდარი გამოცდილებაც ჰქონდა.

ევროპაში 5 წლის განმავლობაში ცხოვრება მისი შემოქმედებითი ბიოგრაფიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეპიზოდია. იგი გერცენისა და ოგარევის თანამებრძოლი იყო და როგორც ვნახეთ, „კოლოკოლის“ ფურცლებზე არა ერთი და ორი ბრწყინვალე სტატია გამოაქვეყნა. 1868 წელს ნ. ნიკოლაძემ ცნობილ ემიგრანტ ლ. მეჩნიკოვ-

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 3, გვ. 245.

² დ. ჩხიკვიშვილი, სოციალიზმი და ეროვნული კულტურის ზოგიერთი საკითხი, თბილისი, 1964, გვ. 28.

თან ერთად დაიწყო ჟურნალ „სოვრემენნიკის“ გამოცემა, რომელსაც გერცენმა მაღალი შეფასება მისცა, როგორც „რადიკალური და სოციალისტური“ მიმართულების ორგანოს.

ნიკოლაძე ამ პერიოდში ევროპის რევოლუციური მოძრაობის ცენტრში ტრიალებდა. მას ახლო ურთიერთობა ჰქონდა გამოჩენილ პოლიტიკურ მოღვაწეებთან, აქტიურად თანამშრომლობდა ევროპულ პრესაში და მახვილი პუბლიცისტური სტატიებით, რომლებიც მგზნებარე რევოლუციური პათოსით იყო დაწერილი, საერთო ყურადღებას იმსახურებდა. შემთხვევითი როდია, რომ კარლ მარქსმა ნ. ნიკოლაძეს კავკასიაში პირველი ინტერნაციონალის წარმომადგენლობა შესთავაზა. მარტო ეს ფაქტი ნ. ნიკოლაძის დიდ გავლენასა და მაღალ ავტორიტეტზე მეტყველებს. აქტიური პრაქტიკული რევოლუციური საქმიანობის მხარდამხარ ნ. ნიკოლაძე დაძაბულად მეცადინეობდა და ციურიხის უნივერსიტეტის კურსს გადიოდა. 1868 წელს მან უნივერსიტეტი დაასრულა და დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე — „განიაჩლება და მისი ეკონომიურ-სოციალური შედეგები“.

თბილისში დაბრუნებულ ნიკოლაძეს, რომელიც ევროპაში წლების მანძილზე ყოფნისას საზოგადოებრივი აზრის დუღილს, პარტიათა შეურიგებელ ბრძოლას იყო შეჩვეული და პოლიტიკური შეჯახებების ცენტრში ტრიალებდა, ქართული ასპარეზი ცხადია ვიწროდ მოეჩვენა. აქ ერთი გაზეთი გამოდიოდა მხოლოდ და საზოგადოებრივ აზრს, 60-იან წლებში გამოღვიძებულსა და დაძრულს, „საქართველოს მოამბის“ დახურვის შემდეგ ისევ რული მოსდებოდა. ნ. ნიკოლაძემ გული არ გაიტეხა და შეუდგა იმ ძალების მოკრებას, რომლებმაც 60-იანი წლების დასაწყისში დემოკრატიული საბრძოლო დროშა ააფრიალეს და დახავსებული საზოგადოებრივ-ეკონომიური წყობილების წინააღმდეგ გაბედული ბრძოლა გაჩაღეს. იგი, როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, ქუთაისში ეწვია აკაკის და თბილისში „დროების“ მუდმივ თანამშრომლად მოიწვია. ნ. ნიკოლაძემ ასევე აუცილებლად მიიჩნია ილია ჭავჭავაძის, — მისი თაობის იდეური მესვეურის, პროვინციიდან დედაქალაქში ჩამოყვანა. ნ. ნიკოლაძე იმედოვნებდა, რომ ილიას მეტაფიზიკით ბრძოლაში უკვე ნაცადი მისი თაობა განაახლებდა ძველ ბრძოლას და ქართული საზოგადოებრიობის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას სათავეში ჩაუდგებოდა. „საზღვარგარეთიდან რომ დავბრუნდი — იგონებს ნ. ნიკოლაძე — და ქართული ჟურნალისტიკის გაცხოველება განვიზრახე (1870-იანი წ.) ილია ჭავჭავაძე... დუშეთს ცხოვრობდა, სადაც მომრიგებლის მოსამართლის თანამდებობას ასრულებდა. ჩემი პირველი ნაბიჯი იყო, რომ ყველა მაშინდელი ახალთაობის მომხრენი შევაგ-

როვე და დავაჯერე, დუშეთში ავიდეთ, ილია ჭავჭავაძე მოვიყვანოთ და ისევ ქართულ მწერლობას დაუბრუნოთ, ქართული საქმეების სათავეში ჩავაყენოთ-მეთქი. ამ აზრით და მიზნით 1871—1873 წლებში ხუთჯერ მაინც ავსულვართ დუშეთს „გროვით“ ქართული მწერლობის აღორძინების მოტრფიალენი (ლუარსაბ ანუ შაქრო მალაშვილი, სანდრო ერისთავი, — „ამერიკელი“, გიორგი ყაზბეგი, ნიკო მესხიშვილი, სერგეი მესხი, გ. წერეთელი, აკაკი, ნიკო ლოღობერიძე და თქვენი უმდაბლესი მოსამსახურე), ბევრჯერ დავგვიპატუენია მეთაურად გავგისდით, გვიწინამძღვრეთ, გვიმსახურეთ მეთქი“¹.

ნ. ნიკოლაძემ, მართლაც, მოახერხა თერგდალეულთა გაფანტული რაზმის შეკვრა. მან ასწია ამ რაზმის საბრძოლო ტონუსი, გაზეთ „დროებას“, რომლის ძირითადი თანამშრომელი და თანარედაქტორიც იყო, 70-იანი წლების დასაწყისში მეზობლი სულისკვეთება კიდევ უფრო გაუღვივა. ს. მესხი 1870 წელს კ. ლორთქიფანიძეს სწერდა: „ძალიან სასიამოვნოა, რომ ნიკოლაძის ჩამოსვლა და „დროებაში“ იმისგან მონაწილეობის მიღება ასე დაეტყო გაზეთს. ნეტა განახა რანაირათ არის ის გართული ამ გაზეთში. „это свойство стремительных натуры“² გადაჭარბებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ ამ მონაკვეთში, ვიდრე ილია დედაქალაქს დაუბრუნდებოდა, ნ. ნიკოლაძე თერგდალეულთა მეზობლი რაზმის მოთავე იყო.

„...დიდი გავლენა ჰქონდა ჩვენზე ნიკო ნიკოლაძეს — იგონებს ამ წლების შესახებ ცნობილი იმდროინდელი მოღვაწე და ჟურნალისტი ი. მანსვეტაშვილი — მისი სიცოცხლით სავსე წერილები, მისი მწვავე მათრახები მოწინააღმდეგის მიმართ, მისი მახვილი, ბასრი კალამი დიდ შთაბეჭდილებას სტოვებდა ჩვენს გულში. ყველა ჩვენგანი ცდილობდა მოჰყოლოდა იმ წრეში, რომელსაც ხელმძღვანელობდა დ. გურამიშვილი, ნ. ნიკოლაძის ცოლის ძმა, იმ იმედით, რომ იქ თვით ნიკოლაძესაც ვიხილავდით, პირისპირ ვნახავდით და მის ცოცხალ სიტყვას მის საკუთარ პირიდან გავიგონებდით“³.

მაგრამ, ნიკო ნიკოლაძეს, როგორც ვთქვით, „დროების“ ჩარჩოები მაინც ვიწროდ ეჩვენებოდა. მის ტიტანურ შემოქმედებით ენერგიას მეტი გასაქანი სჭიროდა.

იგი ცდილობდა მიეღო რუსულ ენაზე გაზეთის გამოცემის ნებარ-

¹ ხ. მ. ლ. ლ. (რ. ფარცხავა), ჩვენი ახალი ლიტერატურის ისტორიიდან, ჟურნ. „განთიადი“, 1915 წ. № 8, გვ. 21.

² ჟურნ. „მნათობი“, 1932, № 8, გვ. 198.

³ ი. მანსვეტაშვილი, მოგონებანი. ლ. ასათიანის რედ. 1936 წ. გვ. 9—10.

თვა; ვარაუდობდა ახალ გაზეთში რუსი და უცხოელი გავლენიანი ჟურნალისტების თანამშრომლობას მიაღწევდა და ამ საშუალებით ქართულ ეროვნულ სატივიარს სარუსეთო და მსოფლიო ასპარეზზე გაიტანდა. რადგანაც პირველ ხანებში ეს ვერ მოგვარდა, ნ. ნიკოლაძე აქტიური თანამშრომელი და თანარედაქტორი გახდა ჟურნალ „კრებულისა“, რომლის გამოცემის ნებართვა 1871 წელს მიიღო გ. წერეთელმა. ეს ჟურნალი მხარში ამოუდგა გაზეთ „დროებას“ და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეგრძოლი ორგანო გახდა. ჟურნალში იბეჭდებოდა თერგდალეულთა მხატვრული პროდუქცია, კრიტიკული წერილები ქართულ ლიტერატურაზე, საჭირობო საზოგადოებრივ და სოციალ-ეკონომიურ საკითხებზე. ჟურნალმა არსებობის 3 წლის მანძილზე (1871—1873) ქართულ საზოგადოებრივ მოძრაობაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა. „კრებულში“ დაბეჭდა ნ. ნიკოლაძემ „ახალი ახალგაზრდობა“, „ნაოლეონ მესამის ცხოვრება“, კრიტიკული წერილები გ. ორბელიანის, ქავჭავაძის შემოქმედებაზე, მის საკუთარ პიროვნებაზე, ფრანგ ჟურნალისტ ანრი როშფორზე და სხვა. ამ წერილებში ნიკოლაძემ გამოკვეთილად გადმოგვცა თავისი სოციალ-პოლიტიკური შეხედულებანი.

ნ. ნიკოლაძე ამ აქტიურ საზოგადოებრივი მოღვაწეობის პერიოდში ღრო და ღრო ისევ მიაშურებდა ევროპას და კვლავ პოლიტიკური აზრის ჭიდილში გადაეშვებოდა. 1872 წელს იგი პარიზს გაემგზავრა, იქ ცხოველი ურთიერთობა დაამყარა ჟენევაში მყოფ ქართველ ახალგაზრდობასთან და მათ ორგანიზაციულად გაფორმება შთააგონა. 1873 წლის ზაფხულში ნ. ნიკოლაძე კვლავ გაემგზავრა პარიზში, სადაც 1875 წლამდე დარჩა. პარიზში ნ. ნიკოლაძე მუშაობდა ქართული შრიტის გაფართოებაზე. აქვე გამოსცა ქართული გაზეთი „დროშა“ (გამოვიდა მხოლოდ 10 ნომერი) ამასთან, ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდა ფრანგ პოლიტიკურ მოღვაწეებთან, ეკამათებოდა ლუი ბლანს, ხელმძღვანელობდა ციურისისა და შემდეგ ჟენევაში მოსივე თაოსნობით დაარსებულ საზოგადოება „უღელის“ საქმიანობას და მის წევრებთან საპროგრამო საკითხებზე ცხოველი კამათი ჰქონდა გაჩაღებული. 1875 წელს ნ. ნიკოლაძემ პარიზში გამოაქვეყნა ბროშურა „დეკადანსის პრესა“, სადაც საფრანგეთის ჟურნალისტური საქმიანობის ღრმა ანალიზი გააკეთა და ცხადჰყო, რომ იგი ბურჟუაზიული რესპუბლიკის ბრმა იარაღს წარმოადგენდა. ნ. ნიკოლაძის წიგნმა ალტაცებაში მოიყვანა ცნობილი ფრანგი ჟურნალისტები და საზოგადო მოღვაწენი: ჟირარდენი, ლუი ბლანი, ივ გიო და სხვები. „ძალიან ცოტა ფრანგი ჟურნალისტი შესძლებდა ამის დაწე-

რას ისეთი ენით, ისეთი სიძლიერითა და სისწორითო“ — მიუთითებდა იე გიო¹.

თბილისში დაბრუნების შემდეგ ნ. ნიკოლაძე რამდენიმე წლის განმავლობაში კვლავ „დროების“ წამყვანი მუშაკია, ამავე დროს „ტიფლისკი ვესტნიკშიც“ თანამშრომლობს, ხოლო 1878. წლიდან არსებს საკუთარ ორგანოს „ობზორს“, რომელაც ეროვნული და სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ მთელს კავკასიაში სახელგანთქმული მებრძოლი გაზეთი ხდება. გაზეთში ცნობილი რუსი პუბლიცისტები თანამშრომლობენ. გაზეთმა მხოლოდ ორი წელი იარსება. ცენზურასთან ნ. ნიკოლაძეს მუდმივი ომი ჰქონდა. 1880 წელს იგი საბრალდებო სკამზე დასვეს, გაზეთი დახურეს. ნიკოლაძე სტავროპოლში გადასახლეს.

ასეთია ნიკო ნიკოლაძის — ამ დაუშრეტელი ენერგიის მებრძოლი პუბლიცისტის დაუცხრომელი საქმიანობის ქრონიკა 10 წლის მანძილზე. 5 დიდ ტომს აღემატება ამდროინდელი მისი შემოქმედება და რამდენია ჯერ კიდევ მიუკვლეველი არ დარჩენილა XIX ს. 70-იანი წლების არცერთი მნიშვნელოვანი საკითხი საქართველოს, რუსეთის იმპერიის და მაშინდელ მსოფლიოს პოლიტიკური ცხოვრებიდან, რომ ნ. ნიკოლაძეს არ ეთქვას თავისი სიტყვა, თავისი მსჯავრი არ დაედოს.

აქ ჩვენ ვერ შევეუდგებით ნ. ნიკოლაძის სოციალურ-პოლიტიკურ შეხედულებათა ვრცელ ანალიზს. ამის შესახებ ქართულ ისტორიო-გრაფიაში ბევრია დაწერილი² და მრავალი ჭეშმარიტი დასკვნაა მო-

¹ იხ. გიორგი აბზიანიძე, ნარკვევი XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან, გვ. 122.

² ა. ჯორჯაძე, ნიკო ნიკოლაძე, თბ., ტ. II, 1911, ს. ხუნდაძე, ნ. ნიკოლაძე ნარკვევი მისი ნააზრებიდან, ნ. ნიკოლაძის რჩეული ნაწერები, ტ. I, ვ. ზაქარაძე — ნიკო ნიკოლაძის სოციალ-პოლიტიკური შეხედულებანი, თბილისი, 1955, В. Бахтадзе — Из истории общественно-экономических взглядов Грузинских шестидесятиников, Тбилиси, 1954, Г. Мегрелишвили, Грузинская общественно-экономическая мысль во второй половине XIX в. I, 1960. დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, მისივე ნიკო ნიკოლაძე (ნ. ნიკოლაძის თხზ., ტ. I), ვ. გავრიძე, ფილოსოფიური აზრის ძირითადი მიმდინარეობანი XIX ს. საქართველოში, თბილისი, 1964; მ. გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, თბილისი, 1966; ვ. ზამბახიძე, ნიკო ნიკოლაძის პედაგოგიური იდეები, თბილისი, 1957; ვ. აბზიანიძე, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან, თბილისი, 1959; ლ. გორგილაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, თბილისი, 1961, და სხვ.

ცემული. მკვლევართა ერთ ნაწილს ნ. ნიკოლაძე მიაჩნია რევოლუციურ-დემოკრატიად; მეორეს — ბურჟუაზიის იდეოლოგად. ზოგი ნიკოლაძის შეხედულებებში ტრანსფორმაციას ხედავს. მათ შეხედულებით 60—70-იანი წლების რევოლუციურ-დემოკრატი ნიკოლაძე 80-იანი წლებიდან ქართული ბურჟუაზიის მედროშე ხდება.

ნ. ნიკოლაძის ვეებერთელა ლიტერატურული მემკვიდრეობა იმდენად მრავალფეროვანია, რომ მკვლევარს, თუ ამ მემკვიდრეობას იგი ერთი კუთხიდან შეხედავს, მართლაც შეუძლია ნიკოლაძე ან რევოლუციურ-დემოკრატიად, ან ბურჟუაზიის იდეოლოგად გამოაცხადოს. სხვადასხვა ისტორიულ მონაკვეთში მის მიერ გამოთქმულ აზრებსა და შეხედულებებში შეინიშნება წინააღმდეგობანი, ერთმანეთის გამომრიცხველი დასკვნებიც კი. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ თვით ეპოქა, რომელშიც ცხოვრობდა და რომელზედაც წერდა ნ. ნიკოლაძე თავისთავად იყო წინააღმდეგობრივი, ამიტომ იგი მეცნიერული სოციალიზმის მწყობრ თეორიამდე ვერ ამალღდა, ეს წინააღმდეგობრივობა ბუნებრივად მოგვეჩვენება. ასეთი წინააღმდეგობრივობა ახასიათებს მარქსამდელი ეპოქის ყველა პოლიტიკურ მოღვაწეს. ყველა პუბლიცისტს, რუსი რევოლუციურ-დემოკრატიზმის დიდ წარმომადგენელთა ჩათვლით. ამას ძირითადად განაპირობებდა ის, რომ მატერიალისტურ პოზიციაზე მდგომი მარქსამდელი მოღვაწენი საზოგადოებრივი მოვლენების ახსნაში კელავ რჩებოდნენ იდეალიზმის ტყვეობაში.

ნ. ნიკოლაძე არ იყო კაბინეტური მკვლევარი. მას არ შეუქმნია ფილოსოფიური ტრაქტატები, წლობით არ ჩაჯდომია რომელიმე ფილოსოფიური, სოციალური ან პოლიტიკური პრობლემის დასაბუთებას. იგი იყო მებრძოლი პუბლიცისტი, პრაქტიკოსი საზოგადო მოღვაწე, უსამართლობისადმი შეურიგებელი, საზოგადოებრივი პროგრესის მოტრფიალე, პოლიტიკური პირმოთნეობის მიმართ დაუნდობელი, პირდაპირი და გაბედული, ყოველდღიურობის ფხიზელი მეთვალეურე.

ქართული სინამდვილისათვის ნ. ნიკოლაძე გულწრფელად ეძიებდა უკეთესს მერმისს, ევროპული ცხოვრების ღრმა მცოდნე ქართულ საზოგადოებრივობას მრავალ სასარგებლო პრაქტიკულ რჩევას სთავაზობდა.

ევროპის მაგალითზე ნ. ნიკოლაძე ასაბუთებდა ქართულ სინამდვილეში მრეწველობის განვითარების დიდ მნიშვნელობას. მრეწველობის მაღალი დონე მას საზოგადოებრივი პროგრესის საფუძვლად მიაჩნდა. ფაბრიკა, ქარხანა ადამიანს აახლოვებს, ექსპლოატატორთა წინააღმდეგ კოლექტიური ბრძოლის საშუალებას ქმნის — ამტკი-

ცებდა ნ. ნიკოლაძე. მას სწამდა ისიც, რომ სავაჭრო-სამრეწველო და საბანკო-საკრედიტო კაპიტალი ქართულ სინამდვილეს მოველინებოდა დიდ რევოლუციურ ძალად, რომელიც საბოლოოდ გამოუთხრიდა ძირს ფეოდალურ ეკონომიკას და ახალი, უფრო პროგრესული ეკონომიური და სოციალ-პოლიტიკური წყობილების გამარჯვებას შეუწყობდა, ხელს. ეს რევოლუცია არ იქნებოდა ამაფეთქებელი, ძველის ერთბაშად დამანგრეველი, სისხლის ნიაღვრებს არ დააყენებდა, თუმცა მეტ შედეგებს გამოიღებდა, ვიდრე საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუცია.

ნ. ნიკოლაძისათვის ცხადი იყო, რომ ბურჟუაზიული საზოგადოებრივ-ეკონომიური წყობილება კაცობრიობის განვითარებაში წინადადგმული ნაბიჯია ფეოდალიზმთან შედარებით; სწამდა ისიც, რომ ამ წყობილებას ვერც საქართველო ასცდებოდა; რომ იგი უკვე ამ გზაზე იდგა და ამიტომ სთავაზობდა მრავალ პრაქტიკულ რჩევას მშობელ ქვეყანას, რომ ახალი ურთიერთობის დამკვიდრება სწრაფად და უმტკივნეულოდ მომხდარიყო. მის აგრაარულ პროგრამას, მის „ეკონომიურ რესპუბლიკანზმს“, მართლაც გადაჰკრავს ბურჟუაზიული ელფერი და ბევრ მკვლევარს სწორედ ამან მისცა საბუთი ნიკოლაძე ქართული ბურჟუაზიის იდეოლოგიად გამოეცხადებინა. მაგრამ თუ ჩვენ ღრმად ჩაეწვდებით ნიკოლაძის რევოლუციურ ბუნებას, მისი ხასიათის შეუთავსებლობას ყოველგვარი სოციალ-პოლიტიკური ჩაგვრისადმი, თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს მეამბოხე კაცი არ შეიძლებოდა ბურჟუაზიული წყობილების მოტრფიალე ყოფილიყო. „ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში — წერდა იგი — ხელისუფლება კლასობრივია, იგი ემსახურება მქონებელთა კლასის ინტერესებს და დაუნდობელია, შეუბრალებელია მშრომელთა, უქონელთა მიმართ“¹.

პრუდონზე თავის შესანიშნავ ნარკვევში ნ. ნიკოლაძემ ახსნა ბურჟუაზიული წყობილების თანდაყოლილი მანკიერებანი და ამ საზოგადოების დაუნდობელი კრიტიკა მოგვცა.

ნიკო ნიკოლაძე პარიზელი კომუნარების მხურვალე თანამგრძნობი იყო და სწამდა ის პროგრესული იდეალი, რომელსაც კომუნა ემსახურებოდა. იგი სამარცხვინო ბოძზე აკრავდა კომუნის ჯალათებს, ზიზღით წერდა ვერსალელთა ბურჟუაზიულ ხროვაზე, რომელმაც გაყიდა სამშობლო და პრუსიულ იუნკრობასთან კავშირში სისხლში ჩაახშო პარიზის რევოლუცია. ნიკო ნიკოლაძისათვის საოცნებო იყო ისეთი წყობილება, რომელიც „სავსეა ძმობით, ერთობით, თავისუფ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 2, გვ. 322—323.

ლებით, სადაც ადამიანი ადამიანის ოფლით და შრომით როდი ძლება, სადაც ყველა ცდილობს ერთი მეორეს დაეხმაროს, ხელი გაუწყოს, სიცოცხლე გაუადვილოს“¹. მის იდეალს წარმოადგენდა „პოლიტიკური ერთობა, რომელშიაც საზოგადოებრივი განწყობილება სოციალური იდეალისამებრ შეიცვლება ისე, რომ შრომას უპირატესობა მიეცეს და მშრომელი ხალხი წინა ადგილზე დააყენოს“. ნ. ნიკოლაძეს სწამდა, რომ სოციალიზმი კაცობრიობის იდეალს შეესატყვისებოდა. ნ. ნიკოლაძე სოციალიზმის მოძღვრებაზე ამყარებდა დიდ იმედებს და აღნიშნავდა: „როცა ამ სწავლის (სოციალისტური მოძღვრების, ა. ს.) გამარჯვება მოახლოვდება, როცა მისი აზრით გადასხვაფერდება ჩვენი ცხოვრება და ჩვეულება, როცა საზოგადოებრივ ცხოვრებას საფუძვლად იმისთანა კანონები ექნება, რომლებმაც „ძმობის“ წესი ქვეყანაზე უნდა დაამკვიდრონ, მაშინ და მარტო მაშინ ვიდრე სასწაულოთ აღდგომა, რადგანაც მარტო მაშინ ნამდვილად აღმდგარი და გამარჯვებული იქნება კაცობრიობის აზრი, გრძნობა და გონება“².

ვ. ი. ლენინის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ყველაფერი ეს იყო ბურჟუაზიული დემოკრატიის ილუზია სოციალიზმზე. ასეთი ილუზიებით იყო შეპყრობილი მარქსამდელი სოციალიზმის მრავალი წარმომადგენელი ევროპასა და რუსეთში. ასეთ ილუზიებს ხედავდა ვ. ი. ლენინი გერცენში. მაგრამ ეს გულწრფელი ილუზია მაინც გაცილებით მაღლა იდგა იმ ლიბერალიზმზე, რომელიც თავის კონტრარევოლუციურობას მაღალი ფრაზებით ფარავდა ყოველთვის; რომელიც „ხვრეტდა მუშებს 1848 წელს; რომელიც აღადგენდა დანგრეულ ტახტებს, რომელიც ტაშს უკრავდა ნაპოლეონ III-ეს და რომელსაც სწყყევლიდა გერცენი, თუმცა ვერ გაეგო მისი კლასობრივი ბუნება“³.

ნ. ნიკოლაძეს სძულდა ისეთი ლიბერალები, რომლებიც, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „საქმეს ანაცვალებდნენ ბრჭყვიალა ფრაზებს“. ეს ლიბერალებიო, დაცინვით ამბობდა ნ. ნიკოლაძე „სანამ საზღვარგარეთ იმყოფებიან, მთელი ქვეყნის ყირაზე დაყენებას ფიქრობენ“... მაგრამ „როცა ჩვენში მობრძანდებიან, მაშინ კი თავის სტოლნაჩაღნიკებზედაც ვერ ბედავენ სიტყვის ამოღებას“⁴.

70-იანი წლების ქართულ სინამდვილეს ნ. ნიკოლაძე მოეწონა. როგორც დიდი განმანათლებელი და დემოკრატი. იგი მშობლიური

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 495.

² ნ. ნიკოლაძე, აღდგომა (გაზ. „დროშა“, პარიზი, 1873 წ. № 1).

³ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 13.

⁴ ნ. ნიკოლაძე, „ცოტა კიდევ“, გაზ. დროება, 1877, № 6.

ქვეყნის პროგრესის ძირითად პირობას განათლებაში, ქვეყნის ევროპეიზაციაში ხედავდა. ბუნებით რევოლუციონერი ნიკოლაძე ქართული ცხოვრების დაკვირვების შედეგად, ზომიერებას იჩენდა. მას სწამდა, რომ მისი ქვეყანა რევოლუციისათვის შემზადებული არ იყო; მისი შემოქმედებითი ძალები გამოფხიზლებას, ამოქმედებას საჭიროებდნენ. საქართველოს განთავისუფლება კოლონიური ჩაგვრისაგან, რუსეთის მხარდამხარ მისი სრული დემოკრატიზაცია, ქვეყნის ბუნებრივ შესაძლებლობათა მაქსიმალური გამოყენების შედეგად ხალხის მატერიალური ცხოვრების გაუმჯობესება. სიბნელისა და უფიცობის, სიღატაკისა და შრომის ექსპლოატაციის ლიკვიდაცია — აი რა იყო ნიკო ნიკოლაძის იდეალი. ნიკო ნიკოლაძის რთული პიროვნება კარგად გაიაზრა ქართული ლიტერატურის გამოჩენილმა მკვლევარმა ვ. კოტეტიშვილმა. მისი დახასიათებით ნ. ნიკოლაძე „საქართველოს მთლიანი ცხოვრების კრიტიკოსი იყო, ხშირად დაუნდობელი, ხშირად გადაქარბებით მთქმელი, ზოგჯერ შემცდარიც, მაგრამ ყოველთვის ვნებიანი, ყოველთვის მოქმედი, მახვილი და მაღალი და ხშირად მართალი, გოეთეს თქმისა არ იყოს, იგი ეფექტების მაგიერ ფაქტებს ეძებდა, საშინელის წარმოდგენის მაგიერ საშინლად წარმოდგენდა და გადამეტებით რეკავდა ცხოვრების განახლების იმ დიდ ზარებს, რომლის რეკვაც დიდმა ალექსანდრე გერცენმა ასწავლა“¹. „მის მიერ დახატული საქართველოს სურათი — მიუთითებს ვ. კოტეტიშვილი, — მეტად მუქია, საშინელია, მაგრამ ის გამომათხიზლებელია, ისეთივეა, როგორც თოფის გასროლა ბნელ ღამეში. მისი სამოღვაწეო პროგრამა 70-იან წლებში თერგდალეულთა ჩარჩოებში მიმდინარეობდა და ყველა ძირითად და პრინციპულ საკითხში იგი იდგა იმავე პოზიციაზე, რაც თავიდანვე თერგდალეულებმა დაიკავეს“².

XIX ს. 60—70-იანი წლების საზოგადოებრივი აზრის მკვლევართა ერთ ნაწილს მიაჩნია, რომ ნიკო ნიკოლაძე 1869 წ. საზღვარგარეთიდან დაბრუნების შემდეგ გამოეთიშა თერგდალეულობას, გამოეყო იმ „დასს“, რომელსაც ი. ჭავჭავაძე მეთაურობდა, სათავეში ჩაუდგა ახალ მიმდინარეობას, ახალ „დასს“ და თავის გარშემო „ახალი ახალგაზრდობა“ შემოიკრიბა (გ. წერეთელი, ს. ხუნდაძე, ა. კიკვაძე, კ. მეძველია, პ. გუგუშვილი, ლ. გორგილაძე, ვ. ზამბახიძე). გ. მეგრელიშვილი თავის საყურადღებო მონოგრაფიაში ამავე აზრს იცავს და თვლის, რომ ნ. ნიკოლაძე 70-იან წლებში სა-

¹ ვ. კოტეტიშვილი, რჩ. ნაწერები, ტ. I, გვ. 482.

² იქვე, გვ. 475.

თავეში ჩაუდგა ქართული განმათავისუფლებელი მოძრაობის მარცხენა ფრთას; რომ 60-იანელებთან მისი გათიშვის მთავარი მოტივი ეროვნული საკითხის გაგება იყო.

«В этот период, в период пребывания в Грузии с 1869 г. по 1881 г. Н. Николадзе, возглавляя левое крыло Грузинского освободительного движения, которое считало основным вопросом для освободительного движения национальный вопрос, игнорируя социальный, считал, что только демократическое решение социального вопроса, изменение всей политической и экономической системы принесет национальную свободу Грузии, и никакое изолированное решение национального вопроса в рамках существующих отношений невозможно»³.

ზემონათქვამიდან გამომდის, რომ ქართველი 60-იანელები, რომელთაც ნ. ნიკოლაძე გამოეთიშა, ძირითადად ეროვნულ საკითხს აქცევდნენ ყურადღებას და სოციალურ საკითხს უგულვებელყოფდნენ, ხოლო ნიკო ნიკოლაძემ პირიქით, ეროვნულ საკითხს ზურგი შეაქცია და საქართველოს მომავალი მხოლოდ სოციალური საკითხის დემოკრატიულ გადაწყვეტაში დაინახა.

თერგდალეულთა პროგრამისა და 60-იან წლებში პრაქტიკული მოღვაწეობის განხილვისას, ჩვენ შევეცადეთ დაგვემტკიცებინა, რომ ისინი ეროვნულ და სოციალური საკითხის გადაწყვეტას თანაბარ ყურადღებას უთმობდნენ, რომ იმ პერიოდში, პირველი რიგის ამოცანად მათ სწორედ ბატონყმობის ლიკვიდაცია მიაჩნდათ. მათი მთავარი იერიშები მიმართული იყო ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ, რადგან ამის გარეშე შეუძლებელი იყო ერის გაღვიძება, კონსოლიდაცია, დარაზმვა კოლონიური ჩაგვრის დასამხობად. 60-იანელთა რიგებში იდგა ნ. ნიკოლაძეც.

შეიცვალა თუ არა 70-იანი წლების დასაწყისიდან ნ. ნიკოლაძის შეხედულებანი? გამოეთიშა თუ არა იგი თერგდალეულთა საბრძოლო პროგრამას? ცხადია, არა. 70-იანი წლების მისი მემკვიდრეობის ანალიზი ასეთი დასკვნის უფლებას არ იძლევა.

ჩვენ ზევითაც მივუთითებდით, რომ ნ. ნიკოლაძე სეპარატისტი არ ყოფილა და ქართველი ხალხის სოციალურ და ეროვნულ გათავისუფლებას იგი რუსეთის დემოკრატიულ მოძრაობას უკავშირებდა; საკუთარი ძალებით ქართველ ხალხს არ შეეძლო ცარიზმის უღლის დამხობა, არ შეეძლო ლიკვიდაცია იმ სოციალური რეჟიმისაც,

³ Г. И. Мегрелишвили, Грузинская общественно-политическая мысль во второй половине XIX века, I, стр. 350.

რომელსაც ცარიზმი აკანონებდა. ბრძოლის ფარგლებში რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული ძალები იდგნენ, რომელსაც იმპერიის განაპირა — ნაციონალური მხარეების დემოკრატიული ძალები, მათ შორის ქართველებიც, უნდა გაჰყოლოდნენ. ნ. ნიკოლაძე კარგად ხედავდა, რომ 60-იანი წლების მეორე ნახევრიდან რუსეთში რევოლუციური სიტუაცია დროებით ჩაქრა, რეაქცია შეტევაზე გადავიდა. რევოლუციის ძალები დაიფანტნენ. მთავრობამ რეპრესიები გააძლიერა. ახალ ვითარებაში, ნ. ნიკოლაძის აზრით, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას საქართველოშიც ახალი ამოცანა ეკისრებოდა. ცარიზმის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის იარაღისკენ მოწოდებას დროებით აზრი დაეკარგა, ვინაიდან ყოველი აჯანყება მარცხისათვის იყო განწირული. ამ ვითარებაში გამამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ერის შემოქმედებითი ძალების ამოძრავებას, სამეურნეო ცხოვრებაში წარმატებების მოპოვებას, ახალი ურთიერთობისათვის გზის გაკაფვას. ქართული ცხოვრების ევროპეიზაცია, მისი კარჩაეცილობის — ლიკვიდაცია და სამრეწველო განვითარება, ბუნებრივ სიმდიდრეთა გამოყენება, ქალაქისა და სოფლის ჩაბმა ვაჭრობა-აღებშიცემობაში — ეს ახალ ძალებს შთაბერავდა, მის ინტელექტუალურ დონესაც აამაღლებდა და თავისთავად შეამზადებდა მას იმ ბრძოლებისათვის, რომელსაც რუსეთის რევოლუციური-დემოკრატიკა კვლავ ამზადებდა. ნ. ნიკოლაძის პუბლიცისტიკა ამ დროს წამაქეზებელ როლს ასრულებდა ქართველი ერის მწარმოებლური ძალების გამოცოცხლებაში. ნ. ნიკოლაძე ამასთან ერთად დაუნდობლად ებრძოდა ცარიზმის კოლონიურ რეჟიმს და ცდილობდა ყველა ის იძულებითი დათმობანი, რაც ცარიზმმა 60-იან წლებში გაიღო, საქართველოსთვისაც დაემკვიდრებინა. ნ. ნიკოლაძის ბრძოლა ერობისა და თვითმპართველობისათვის იმ დროისათვის გონივრული ეროვნული ბრძოლა იყო.

თვითონ ნიკოლაძე არასოდეს არ თიშავდა ეროვნულ საკითხს სოციალურისაგან, მიაჩნდა რომ ეს ქართველ ოცდაათიანელთა შეცდომა იყო, რაც 60-იანი წლების მოღვაწეებმა გამოასწორეს. „როცა ქართულ მწერლობაში ჩავები — აღნიშნავს ნ. ნიკოლაძე — მის თარს მარტო ერთი სიმი ება, შიგ მარტო ერთი; დიან სწორი, მაგრამ ერთობ ცალმხრივი დედა-აზრი სუფევდა. ჩვენს განვითარებაში ის (კეისრისა კეისარს!) 1830 წლის მოძრაობას შემოეტანა და გრიგოლ ორბელიანს დაემყარებია: დედა ენის დაცვა“. 60-იან წლებში, აღნიშნავს ნ. ნიკოლაძე, მისმა თაობამ ამ საკითხს სხვაგვარად შეხედა: „ჩემმა დამზადებამ დედა-ენა მიზნად კი არა, მარტო ერთ იარაღთაგანად მაჩვენა ერის კეთილდღეობისა, მესმოდა, რომ

არა მარტო ენით იკვებება ხალხი... არც მარტო ენა ალადგენს ამ ეროვნებას მეთქი. საჭიროდ ვთვლიდი შემემძრა ის ცხოველმყოფელი ძალები, რომლის მოქმედება და ურთიერთობა ერს ზრდის, ამაღლებს, აძლიერებს. შევეხე ეკონომიკას, კრედიტს, მრეწველობას, მიწათმოქმედებას და თვითმართველობას“¹.

ეს სტრიქონები კომენტარს არ საჭიროებს. შეცოდება იქნებოდა ნ. ნიკოლაძისათვის ეროვნული საკითხისადმი უყურადღებობა შეგვეჩამებინა.

მკვლევარები, რომლებიც „პირველი დასიდან“ ნიკო ნიკოლაძის გამოთიშვას და 70-იანი წლების დასაწყისიდან ახალი დასის ფორმირებას ვარაუდობენ, ძირითადად მაინც ეყრდნობიან ნ. ნიკოლაძის სტატიას „ახალი ახალგაზრდობა“, რომელიც მან 1873 წ. ჟურნალ „კრებულში“ გამოაქვეყნა. ეს სტატია განხილული აქვთ პრ. რატიანს², დ. გამეზარდაშვილს³, ი. ბოცვაძეს⁴ და სამართლიანი დასკვნა გამოაქვთ: ნიკოლაძის აღნიშნული სტატია არ იძლევა არავითარ საფუძველს, რომ ნიკოლაძე ახალი მიმართულების (დასის) მესვეურად გამოვაცხადოთ.

ჩვენ ნ. ნიკოლაძის ამ სტატიიდან მკითხველის ყურადღებას რამდენიმე მომენტზე გავამახვილებთ მხოლოდ, რათა ერთხელ კიდევ ცხადვყოთ, რომ მასში 60-იანელებთან არავითარ დაპირისპირებას არა აქვს ადგილი. პირველ რიგში ვიკითხოთ — რა ვითარებაში და ვისი მისამართითაა ეს სტატია დაწერილი?

სტატია დაწერილია იმ ვითარებაში, როცა, როგორც ზემოთ მივუთითებდით, ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში წინა პლანზე იყო წამოწეული ერის შემოქმედებითი ძალების ამოძრავება, ბატონყმობის ნაშთების ლიკვიდაცია, ახალი მწარმოებლური ძალებისათვის გზის გაკაფვა, ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარება, ბუნებრივად მდიდარი ქვეყნის შინაგანი რესურსების მობილიზაცია. ამ ეტაპზე ნ. ნიკოლაძეს საჭიროდ მიაჩნდა, რომ ქვეყანას მეტი სპეციალისტი, სამეურნეო ცხოვრებაში მეტად ჩახედული, ტექნიკური ცოდნით აღჭურვილი ინტელიგენცია ჰყოლოდა. ასეთი ინტელიგენცია მართლაც თითზე ჩამოსათვლელი, სანთლით საძებარი იყო 60-იან წლებში და ქვეყნის ეკონომიური ჩამორჩენილობა ამითაც იყო განპირობებული.

¹ ნ. ნიკოლაძე, ჩემს პოლიტიკაზე, 1913 წ., გვ. 31—32.

² პრ. რატიანი, ი. ჰავევაძე ზოღაწეობა და აზროვნება, გვ. 459

³ დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკული რეალიზმი, გვ. 480 — 493.

⁴ ი. ბოცვაძე, სერგეი მესხი, გვ. 84—89.

70-იანი წლების დასაწყისში ქართველი ახალგაზრდობის ცხოვრებაში ახალი მისწრაფება ჩნდება, „რუსეთის თვითმპყრობელობის შავბნელი რეჟიმის წინააღმდეგ მებრძოლ 70-იანი წლების ახალგაზრდობას — აღნიშნავს მკვლევარი გ. აბზიანიძე — რუსი ახალთაობის მსგავსად, შვეიცარია მიაჩნდა ადგილად, სადაც შეიძლებოდა თავისუფლად ამოსუნთქვა და აზროვნება, სადაც პოლიტიკური და სოციალური თავისუფლების პრობლემებზე თავისუფლად შეიძლებოდა სჯა და ბაასი“¹. შვეიცარიაში გამგზავრება ახალგაზრდობის ოცნებად იქცა, 1870—71 წლებში შვეიცარიაში რამდენიმე ქართველი ახალგაზრდა გაემგზავრა. მამაკაცებს გვერდში ქალებიც ამოუდგნენ. 1872 წლ. დასაწყისში ს. მესხი კ. ლორთქიფანიძეს სწერდა: „ჩემი ძმა ივანე ახლა ციურიხშია. ისა და ვლ. ნიკოლაძე ერთად წავიდნენ. ამათ გარდა ოთხი სხვები არიან ახლა ჩვენები შვეიცარიაში. ძიგოევი და ჯაფარიძე ჟენევაში და სუმბათოვი (მანდაური) და ქადაგოვი ციურიხში. ეს კიდევ არაფერი: ერთი ჩვენებური ქალიც მიდის მალე იქ, მედიცინის სასწავლებლად“². 1873 წ. 24 თებერვალს „დროება“ აუწყებდა საზოგადოებას „ამ კვირია ორშაბათს კიდევ ორი ჩვენებური ახალგაზრდა გაემგზავრა საზღვარგარეთისაკენ: ერთი ბუნებათმეცნიერების კანდიდატი პეტრე მელიქიშვილი და მეორე იმის და ეკატერინა მელიქიშვილისა. ჩვენ შევიტყვეთ, რომ პ. მელიქიშვილის აზრი ის არის, რომ ჯერ ქიმიის ფიზიკა შეისწავლოს და მერე ეს სწავლა პრაქტიკული საგნების (ტექნოლოგიის) შესწავლაში გამოიყენოს. ეკატერინა მელიქიშვილისა მედიცინის სწავლას აპირებს შვეიცარიაში. ამნაირად ჩვენს ციურიხის კოლონიას ორი წევრი მიემატა“³.

1873 წლისათვის ციურიხში ქართველ ახალგაზრდობას მართლაც საკუთარი კოლონია ჰქონდა. სწავლას მოწყურებული ეს ახალგაზრდობა გატაცებით ჩაება ევროპის გონებრივ ცხოვრებაში, მაგრამ მათი მთავარი ფიქრი და საზრუნავი მშობლიური ქვეყანა იყო. ახალგაზრდობის ნაწილი ვარაუდობდა ევროპაში ჰუმანიტარული განათლება მიეღო და მომზადებულიყო იმ პოლიტიკური ბრძოლებისათვის, რომელიც სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მოელოდა. ნაწილს მიზანშეწონილად მიაჩნდა ტექნიკური განათლების მიღება, ვარაუდობდა, რომ ამ მიმართულებით თავის ქვეყანას მეტ სარგებლობას მოუტანდა. კოლონიაში ამ საკითხზე ცხოველი აზრთა გაცე-

¹ გ. აბზიანიძე, ნარკვევები XIX ს. ქართული აზროვნების ისტორიიდან, გვ. 455.

² იქვე, გვ. 457

³ გაზ. „დროება“, 1873 წ. 24 თებერვალი.

ლა-გამოცვლა მიმდინარეობდა. 1873 წლის მარტში ციურხელმა ქართველებმა საზოგადოებაც დაარსეს და მას „უღელი“ უწოდეს. ნ. ნიკოლაძე, რომელიც ამ პერიოდში ორჯერ იყო საზღვარგარეთ, ცხოველ მონაწილეობას იღებდა ახალგაზრდობის კამათში, „უღელის“ დაარსებაშიც წამყვან როლს ასრულებდა. იგი, როგორც ცხოვრებაში უფრო გამოცდილი მოღვაწე, ახალგაზრდობას რჩევას აძლევდა. თავის რწმენას უზიარებდა. სტატია „ახალი ახალგაზრდობა“ ამ კამათის ანარეკლია და რჩევაც, რომელიც ნ. ნიკოლაძე მომდევნო თაობას სთავაზობს, ძირითადად შვეიცარიელი სტუდენტი ახალგაზრდობის მისამართითაა დაწერილი. ეს ნათლად ჩანს თვით სტატიიდან, სადაც ნ. ნიკოლაძე ციურხელ ახალგაზრდობაზე ამახვილებს ყურადღებას, ახალისებს მათ თაოსნობას და აღკუთრებული იმედით, რომ ეს ახალგაზრდობა „იმ იდეალს დაახლოვებია, რომელიც ჩვენ გვენატრებოდა და რადგანაც აშსაირათ გაუკეთესებული ახალგაზრდობის ძალის დაკარგვა ათასჯერ უფრო გულმომაკვდინებელი იქნებოდა, ვინემ უწინდელი ყმაწვილების გამოუდგომლობა, ჩვენ საჭიროდ დავინახეთ ორიოდ რჩევის და შენიშვნის მიცემა, ორიოდ გაფრთხილების და სურვილის გამოთქმა“¹.

ნ. ნიკოლაძის „ახალი ახალგაზრდობა“ სრულებითაც არაა ახალი იდეური მიმდინარეობა, ახალი თაობა, როგორც ეს ზოგ მკვლევარს ესახება. ეს 60-იანელთა ფიზიკურად მომდევნო თაობაა, რომელიც იმავე იდეებითა განმსჭვალული, რასაც 60-იანელები ემსახურებიან. ნ. ნიკოლაძეს ეშინია, რომ გაცხოველებულმა შინაგანმა კამათმა ეს ახალგაზრდობა არ გათიშოს, უნაყოფოდ არ დაფანტოს. „უსარგებლო მიღება-მოღებას თავი უნდა დავანებოთ — წერს ნ. ნიკოლაძე ამ ახალგაზრდობის გასაგონად, — და იმ რიგი განწყობილება უნდა მივცეთ ჩვენ ძალას და რაზმს, რომ თითოეულის შრომას პირდაპირი და ჭეროვანი სარგებლობა მოჰქონდეს. ჩვენ ერთი სურვილის, ერთი ნების, ერთი აზრის და ერთის მოქმედების ქონვას უნდა შევეჩვიოთ, რომ ჩვენი გონიერი მოქმედებით ჩვენი შეერთებული და ერთი მიზნისკენ მიღრეკილი ძალით, ჩვენი დისციპლინით უკანასკნელი მეხი დავცეთ ჩვენს ძველ თაობას და დამპალ ცხოვრებას“². ეს სტრიქონები ნათლად მიუთითებენ, რომ ნ. ნიკოლაძეს ახალი ახალგაზრდობა მიაჩნია იმ ძალად, რომელმაც ბოლომდე უნდა მიიყვანოს ი. ჭავჭავაძის და ნ. ნიკოლაძის თაობის მიერ დაწყებული საქმე. ამ ახალგაზრდობას იგივე ფიქრი, მისწრა-

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 220.

² იქვე, გვ. 218.

ფება, მოწოდება აქვს, რაც სამოციანელებს ჰქონდათ მაგრამ ახალ ვითარებაში ახალგაზრდობამ რომ ამ მოწოდებას თავი გაართვას, მას მაღალი ტექნიკური ცოდნა სჭირდება. სამოციანელთა თაობის ნაკლი ამ მხრივ ახალმა ახალგაზრდობამ უნდა შეავსოს.

სტატია, რადგან იგი ციურების გაცხოველებული კამათის ანარქია, პოლემიკური ტონითაა დაწერილი. ამიტომ მოჩანს დღეს ჰეტად მკაცრი შეფასება ძველი თაობისა — რომლებიც, ნ. ნიკოლაძის აზრით, „მართო საკუთარ სარგებლობას ენებდნენ და ამ ენებაში ჯაგლაგსავით ფორთხილობდნენ“, რომელმაც ყველაფერს მოეპოტინა და ვერაფერს ვერ მოჰკიდა ხელი, ყველაფერი მოინდომა და ვერაფერი გაარიგა, ვერაფერს მისწვდა, ვერაფერი დაიმტკიცა: თავისი საკუთარი უძლურების მეტი“¹. ამ თაობის ძეგლის ეპიტაფია ნ. ნიკოლაძემ ასე გამოკვეთა: „აქ მარხია თაობა, რომელსაც საკუთარი სარგებლობა ღმერთად მიაჩნდა, რომელიც ბრმად ატარებდა თავის სიცოცხლეს და დაბრმავების გამო ახალი ცხოვრების ფეხ-ქვეშ გაითელა“².

რა თქმა უნდა, ასეთი შეფასება თაობისა, რომელსაც გრ. ორბელიანი, ვახტანგ და ალექსანდრე ორბელიანები, დ. ყიფიანი, ი. კერესელიძე და სხვ. ეკუთვნოდნენ, მკაცრი, ცალმხრივი და უსამართლო იყო. მაგრამ პოლემიკურ სტატიაში, რომელიც გარკვეულ მიზანს ისახავდა ნ. ნიკოლაძემ ზომიერება ვერ დაიცვა. მან მკაცრი შეფასება მისცა 60-იანელთა თაობასაც კი და უსაყვედურა სწორედ იმის უქონლობა, რაც ახალი ახალგაზრდობის მთავარ მოწოდებათ მიაჩნდა — ცხოვრების ცოდნა. თერგდალეულთა ეს თვითკრიტიკული შეფასება სრულებითაც იმას არ ნიშნავდა, რომ ნ. ნიკოლაძემ ახალ, განსხვავებულ იდეურ მიმდინარეობაში გადაინაცვლა. წერილის მთელი შინაარსის გაცნობის შემდეგ ძნელი როდია დასკვნის გამოტანა, რომ ნ. ნიკოლაძე „ახალი ახალგაზრდობის“ მრჩეველია მხოლოდ და თავისთავს არ აკისრებს იყოს ამ თაობის მესვეური. თერგდალეულთა მესვეურად რომლის შეზადგენლობაში ნ. ნიკოლაძე „ახალ ახალგაზრდობასაც“ გულისხმობდა, მას მიაჩნდა ილია ჭავჭავაძე, რომლის ცნობილი სიტყვებით: „თუკი აწმყო არ გეწყალობს, მომავალი ჩვენია“ ამთავრებს კიდევ თავის სტატიას.

ამრიგად, ნ. ნიკოლაძის მიერ XIX ს-ის 70-იან წლებში ახალი იდეური მიმართულების შექმნა და მისი მესვეურობა არც ერთი ფაქტით არ დასტურდება.

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 201.

² იქვე.

არც იმის თქმა შეიძლება, რომ თერგდალეულთა საპროგრამო საკითხებს ნ. ნიკოლაძე უყოყმანოდ იზიარებდა, ზოგიერთ კერძო საკითხში მას თავისი მოსაზრება ჰქონდა და უნარიც შესწევდა ამ მოსაზრებათა დაცვა-დასაბუთებისა. პოლემიკაში შეუპოვრობა, ზოგჯერ გადაჭარბებაც მისი თანდაყოლილი თვისება იყო. ნ. ნიკოლაძის ბოზოქარი პიროვნება ვერ იტანდა კომპრომისებს, იგი თავდავიწყებით, გატაცებით იცავდა ყველა თავის აზრს და მცირედი წინააღმდეგობის შემთხვევაში სრულებითაც არ ერიდებოდა მეგობრების წყენინებას. ცნობილია, რომ მას სერგი მესხთან, აკაკი წერეთელთან და ილია ჭავჭავაძესთან უღმობელი კამათი ჰქონდა გაჩაღებული. ერთხელ ილიასთან ასეთი კამათი კინალამ დუელამდეც კი მივიდა.

მაგრამ ილიაც, აკაკიც, სერგი მესხიც, გიორგი წერეთელიც; ნიკო ნიკოლაძეც ერთ დიდ საქმეს ემსახურებოდნენ, ძირითადად მათი იდეოლოგია, განსაკუთრებით მათი ეროვნული კონცეფცია, ერთიანი იყო. ისინი ურთიერთში ხშირად კამათობდნენ, მაგრამ მუდამ ერთსულოვანი იყვნენ საქართველოს მტრების წინააღმდეგ ბრძოლაში; ერთგვარად ჰქონდათ წარმოდგენილი ქართველი ხალხის მომავალი. ცნობილია, თუ როგორ განიცადა ილია ჭავჭავაძემ ნ. ნიკოლაძის სტატია „მშვიდობით“, სადაც პუბლიცისტი ქართულ საზოგადოებრივ ბრძოლას ეთხოვებოდა და ევროპის ასპარეზზე ინაცვლებდა.

„ძმაო ნიკო! — წერდა შეშფოთებული ილია წერილში, — წავეიკითხე შენი გამოსალმება, — წავეიკითხე, მაგრამ წაკითხული აქამდისაც არ მჭერა. ნუთუ მართლა შენ დაჰსწერე ის, რასაც შენი არ უსახელო სახელი აწერია ქვეშ? ნუთუ მართლა შეუშინდი ჰიაჭუებს და იმათს ბზუილზე გაფრთხი? მე იმოდენად შენს პატივსა გცემ, რომ იმის დაჭერება არ მინდა, რასაც შენ ეგრე გაცხარებით გვაჭერებ... მე მგონია, რომ ეგ ფელეტონი წუთიერის მღელვარების შედეგია და არა დამჯდარის გონების დასკვნა. წუთიერის მღელვარებით გატაცება შენისთანა მდულარე კაცის თვისებაა... შენისთანა კაცი ბრძოლას ექცევა... მერე იცი რა კბილი ჩავარდება იმ რაზმს, რომელშიაც შენ ფალავნად გვეგულებოდი ყველას ვინც კი შენი თანაზიარი იყო. ჯერ რიგიანი ბრძოლაც არ გამართულა და შენ კი ეხლავე გინდა თავს უშველო... განა წინაღვე არ იცოდი, რომ მაგ გზაზედ, რომელსაც შენ დაადევ ათასი ვაი-ვაგლაზი, ბეზლი, ცილი, ლანძღვა და თრევა დაგვხდებოდა ჯილდოდ შენი შრომისა და მოღვაწეობისა? ეგ ამბავი არ ახალია, ძველია... ექცევი რას და ვისა? შენს ქვეყანას, შენს შრომას, შენ მეგობრებს და თანამოზიარეთა...

თუ მართლა გიყვარს ის, რისთვისაც ეგრე თამამად და უშიშრად იღწვოდრი, თუ ის ყველაფერი, რითაც შენ მოსაწონი ხარ, ქარის მოტანილი არ არის, ნუ აღასრულებ მას, რასაც გვიქადი. დარჩი მაგ უბედურს ქვეყანაში, მაგრე სამარცხვინოდ ზოლოს ნუ მოულებ მას, რაც ეგრე რიგიანად შენ თვითონვე დაიწყე“¹.

ძნელი დასაჯერებელია, რომ ამ წერილს ილია სწერდეს კაცს, რომელმაც მის რაზმს ზურგი შეაქცია და სხვა რაზმში გადაინაცვლა. აქ თანამებრძოლი თანამებრძოლს ევედრება — ნუ დასტოვებ ბრძოლის ველს და კვლავ ძველებურად, ერთად შეუერთოთ მშობლიური ქვეყნის მტერსა და მოღალატესო. ილია და ნიკო, ისე როგორც სერგი მესხი, აკაკი წერეთელი და გ. წერეთელი ერთ საბრძოლო რაზმს შეადგენდნენ და ასევე განუყრელნი დარჩნენ სიცოცხლის მთელ მანძილზე.

8. 0. პაპუაშვილი 70—80-იან წლებში

გაზეთ „დროების“ გამოსვლას ილია ჭაჭყაძე აღფრთოვანებით შეხვდა. როგორც ზევით აღვნიშნავდით, ილია თვით იღებდა ცხოველ მონაწილეობას ამ გაზეთის დაბადებაში და თავის უმცროს თანამებრძოლებს აქეზებდა აღედგინათ თერგდალეულთა ბექდვითი ორგანო. „დროების“ პირველსავე ნომრისათვის ილიამ დაწერა ცნობილი სტატია „ზოგიერთი რამ“, სადაც თერგდალეულთა საბრძოლო პროგრამის არსებითი მხარე გადაშალა. ეს სტატია მაშინ ცენზურამ არ გაუშვა. ილია შემდეგაც ბევრს ცდილობდა მის გამოქვეყნებას და მხოლოდ 1876 წლის „დროების“ 14 მარტის ნომერში მოხერხდა მისი დაბეჭდვა.

დღეშეთში მომრიგებელ-მოსამართლის თანამდებობაზე მყოფი ილია განაგრძობდა ლიტერატურულ მუშაობას, ამავე დროს ცხოველი ურთიერთობა ჰქონდა იმ ჯგუფთან, რომელიც გაზეთ „დროების“ გარშემო იწყებდა შემოკრებას. ნაქართველოში ბატონყმობის გაუქმების უშუალო შთაბეჭდილების ქვეშ დასწერა მან „გლეხთა განთავისუფლების პირველი დროის სცენები“, რომელიც 1867 წ. „დროებაში“ დაბეჭდა. 1871 წ. გადაამუშავა ადრე დაწერილი დრამატული პოემა „ქართლის დედა“, რომელშიც რიგი შესწორებები შეიტანა. პოემას ილიამ დაუმატა თავისუფლების ღიადი ჰიმნი,

¹ ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. 10, გვ. 45—46.

„თავისუფლებავ, შენ ხარ კაცთა ნავთსაყუდარი,
შენ ხარ ჩაგრულის, წვალეხულის წმიდა საფარი,
შენ ხარ მშვიდობა და სიმაღლე ამა ქვეყნისა,
შენ ხარ აღმზრდელი ღვთაებამღე კაცთ ბუნებისა.
მტარვალთა თქმითა ოდიოვე ხარ შენ აკრძალული,
ხე ცნობადისა, ედემს რგული, შენი ხე იყო,
მაგრამ სამოთხეც, ყოველისფრით აღსავსე, სრული
პირველ კაცთათვის უშენოდა არაა იყო.

თვით ხარ მშვიდობა, უხვად მადლთა ქვეყნად
მომჟენი,
მაგრამ სისხლით კი აკლევს გზასა მძებნელი შენი!
რად არ შენდება უსისხლოდა მისი ტაძარი
მისი, რომელიც თვით მშვიდობის ღვთაება არი?...¹

თავისუფლების ეს სახოტბო სტრიქონები, უეჭველია, პარიზის კომუნის უშუალო შთაბეჭდილებით არის დაწერილი; თავისუფლებისათვის ბრძოლაში დაიდვარა ზღვა სისხლი პარიზელი პროლეტარიატისა, თავისუფლება ადამიანთა უპირველესი ოცნებაა, მაგრამ იგი ოდიოვე მტარვალთა მიერ აკრძალულია, თავისუფლების მოტრფიალე ჰუმანისტი პოეტი სწუხს იმ დიდი უსამართლობით, რომელიც ოდიოვე დაჰყვა ადამიანთა ცხოვრებას თავისუფლებისათვის ბრძოლაში. ამავდროულად დაწერილ ლექსში, რომელიც უშუალოდ მიუძღვნა პარიზის კომუნას, პოეტმა ისევ დაიტირა „ტვირთმძიმე და მაშვრალთ მხსნელი“ თავისუფლების დროშის დაცემა პარიზში და სამარცხვინო ბოძზე გააკრა „მჩაგრავი ძალა“, ის მტარვალები, რომელთაც შეაფერხეს ისტორიის პროგრესი და თავისუფლება კვლავ ბორკილებში ჩაქედეს.

გადამუშავებული „ქართლის დედა“ „კრებულის“ 1871 წლის მარტის ნომერში დაიბეჭდა.

მომდევნო წელს ილიამ ახალი რედაქცია გაუკეთა პოემა „აჩრდილს“. აქ, ისე როგორც „ქართლის დედაში“. პოეტმა შრომის განთავისუფლებას ახალი დიადი სტრიქონები უძღვნა. ეს სტრიქონებიც პარიზის კომუნართა ბრძოლით იყო შთაგონებული².

„შრომა, აწ ქვეყნად ტყვედა პერობილი,
მძარცველობის ქვეშ ჩაგრულ-ვნებულა,
ხოლო რღვეულა მისი ბორკილი
და დასამსხვერველად გამზადებულა.

1 ი. ჭ ა ვ კ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. 1, გვ. 151—152.

2 ბ. ი ნ გ ო რ ო ვ ა, ილია ჭავჭავაძე, ნარკვევი, გვ. 114.

შრომისა ახსნა — ეგ არის ტვირთი
ძლევამოსილის ამ საუკუნის,
კაცთა ღელვისა დიადი ზვირთი,
მაგ ახსნისათვის მელგრადი იბრძვის¹.

ილიას კარგად ესმის, რომ XIX საუკუნის განმათავისუფლებელი მოძრაობის დედაარსი მთელს დედამიწაზე შრომის გათავისუფლებას. მშრომელი და ექსლუატირებული კლასები აღსდგენ მჩაგვრელების წინააღმდეგ და მონობის ბორკილების მსხვრევა დაიწყოს. პარიზის კომუნის დამარცხებამ, მართალია, დროებით შეაფერხა ადამიანთა თავისუფლების დიდი იდეების განხორციელება, მაგრამ მომავალი მაინც თავისუფლებას ეკუთვნის. განახლების გრიგალი კვლავ ამოვარდება და უსამართლობაზე დაფუძნებულ რეჟიმს დღეს თუ არა ხვალ, დაანგრევს.

„ველარ განუძლებს ქვეყანა ძველი
განახლებისა გრიგალის ქროლვას.
ველარ განუძლებს ქვეყნის მძარცველი
ქეშმარიტებით აღძრულსა ზრძოლას, —
და დაიმსხვრევა იგი ბორკილი
შემფერხებელი კაცთა ცხოვრების,
და ახალ ნერგზედ ახლად შობილი
ესე ქვეყანა კვლავ აყვავდების“¹.

როგორც ვხედავთ, ი. ჭავჭავაძემ 70-იან წლებში კიდევ უფრო გამოკვეთა თავისი პოლიტიკური რადიკალიზმი. იგი თერგდალეულთა სხვა წამყვანი მოღვაწეების ნ. ნიკოლაძის, ს. მესხის, ა. წერეთლის მხარდამხარ დგას თავისუფლების მოტრფიალეთა ბანაკში და სწამს, რომ ევროპაში დაწყებული ქარიშხალი მის სამშობლოსაც გამოაღვიძებს და აქაც მოვა „შრომის სუფევა“

„ყველასთვის იქმნეს იგი სუფევა
თანასწორად ნიჭთა მფენელი,
მის მაღლით წარწყმდეს ძარცვა და რბევა
და ერთგან სძოვდეს ცხვარი და მკელი.
მაშინ უქმ სიტყვად არ იქნებოან
ძმობა, ერთობა თავისუფლება,
ეკლის გვირგვინით აღარ ივლიახ
კაცთმოყვარება და სათნოება“².

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 140.

² იქვე, გვ. 141.

დიდ ჰუმანისტს და საკაცობრიო თავისუფლებაზე მეოცნებე ილიას თვალწინ პირველ რიგში საკუთარი სამშობლო ედგა, მის მომავალზე ზრუნვით იყო შთაგონებული. შემთხვევითი არაა, რომ 70-იან წლების დასაწყისში თერგდალეულთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხელახალი გაცხოველებით დაიმედებულმა პოეტმა სამშობლოს იმედით აღსავსე სიტყვებით მიმართა და ახარა, რომ მისი გათავისუფლებისათვის მებრძოლთა რიგები კვლავ შემჭიდროვდა, ამ რაზმს ახალი ძალები შემოემატნენ, საიმედო შვილები დაიზარდნენ, რომელთაც მამულისათვის თავგანწირვა დიდებით მიაჩნათ.

„ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოვიწყენია!..
აწმყო თუ არა გწყალობს, მომავალი ჩვენია,
თუმცა ძველნი დაგშორდნენ, ახალნი ხომ შენია...
მათ ახალთ აღვიდგინონ შენ დაღების ღღენია...
წერილშვილნი წამოგვსწრნენ ნაზარდნი,
გულმტკიცენი,
მათი ზრუნვის საგანი შენ ხარ და შენ იქნები,
არ გიმტყუნებენ შენა, თუ-კი მათ მიენდები...“¹.

1871 წელს „კრებულში“ ილიამ გამოაქვეყნა „მგზავრის წერილები“. ეს დიდებული ნაწარმოები, როგორც აღვნიშნეთ, 1861 წელსაა დაწერილი. მასში ასახულია ჰაბუკი პოეტის აზრები და განცდები, გამოკვეთილია ახალი თაობის საბრძოლო პროგრამა, დასახულია ლოზუნგი („ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“), რომლის განხორციელებისათვის დაირაზმნენ თერგდალეულები. 60-იან წლებში ილიას ეს თხზულება არ გამოუქვეყნებია. უეჭველია, რომ 1871 წლისათვის ილიამ რედაქცია გაუკეთა „მგზავრის წერილებს“, დახვეწა იგი, უფრო გამოკვეთა ზოგიერთი ადგილი და მასში დამატებანიც შეიტანა. სავარაუდოა, რომ სტრიქონები რევოლუციის შესახებ — („სიტყვამ „რევოლუცია“ არ შეგაშინოს, მკითხველო! რევოლუცია იმისათვის არის გაჩენილი, რომ მშვიდობიანობა მოაქვს. ღვინო ჭერუნდა დადუღდეს, აიროს-დარიოს და მერე დაიწმინდება ხოლმე. ასეა ყველაფერი ქვეყანაზე“) დამატებულია შემდეგ. 70-იანი წლების დასაწყისისათვის ილიას მხატვრული და პუბლიცისტური აზროვნება, როგორც ზევით ვნახეთ, შთაგონებულია რევოლუციისა და თავისუფლების დიადი აზრებით. მის ლექსებში, პოემებში საფრანგეთის პროლეტარიატის რევოლუციური სუნთქვა ისმის.

ის ფაქტი, რომ, „მგზავრის წერილებიც“ და „ზოგიერთი რამ“

¹ ი. ჰაბუკიძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 101.

ილია ჭავჭავაძემ ქართულ საზოგადოებრიობას 70-იან წლებში წარმოუდგინა, ნათლად ადასტურებს მის იდეურ მთლიანობას. ილია ერთგული დარჩა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იმ პროგრამისა, რომელიც ჯერ კიდევ „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე ჩამოაყალიბა. ქართველი ერის გამოღვიძებას, მის კონსოლიდაციას, კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ საბრძოლო შემართებას 70-იანი წლების მის მოღვაწეობასა და აზროვნებაში წამყვანი ადგილი უკავია. ყველა ეს პროგრამული საკითხები „მგზავრის წერილებსა“ და „ზოგიერთი რამ“-ში კვლავ წინა პლანზეა წამოწეული.

1873 წელს ილია გადმოდის თბილისში და აქტიურად მონაწილეობს ქართული ბანკის დაფუძნებაში. ილია ბანკის წესდებას ადგენს და ცდილობს ეს ახალი მნიშვნელოვანი დაწესებულება ქართველი ერის მატერიალური კეთილდღეობის სამსახურში ჩააყენოს. ბანკის გარშემო იმდროინდელ პრესაში ამტყდარა კამათი ილია მტკიცედ იცავს პოზიციას, რომელიც ბანკში ეროვნულ დაწესებულებას ხედავს და ყველა საზოგადოებრივი ფენისათვის დახმარების გაწევა სურს.

70—80-იანი წლების პრესაში ბანკის თაობაზე დიდი კამათი იყო გაჩაღებული, რაშიაც იმ დროის თითქმის ყველა თვალსაჩინო მოღვაწემ მიიღო მონაწილეობა. ბანკის როლის გაგებაში არსებითად ორი ძირითადი მიმდინარეობა დაუპირისპირდა ერთმანეთს: 1) თავადაზნაურულ-ლიბერალური (დ. ყიფიანი, ი. მაჩაბელი). რომელიც მას წოდებრივ ჩარჩოებში აყენებდა და მიზნად უსახავდა გაღატაკების გზაზე შემდგარი თავადაზნაურული წოდების გადარჩენას; 2) ეროვნულ-დემოკრატიული, რომელიც ბანკში დიდ ეროვნულ დაწესებულებას ჰხედავდა და მას საქართველოს ეკონომიურ და კულტურულ მოღონიერება-აღმავლობას უსახავდა მიზნად. ამ მიმდინარეობის მეთაური ი. ჭავჭავაძე იყო. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშე ილია ჭავჭავაძეს ბანკი ესახებოდა ერთ-ერთ მთავარ ეკონომიურ ღონისძიებად იმ იდეალების განხორციელებაში, რომელიც მას 60-იან წლებში წამოაყენა. ბანკი ჯერ ერთი, საქართველოს სამეურნეო ცხოვრების პროგრესს მისცემდა ბიძგს, მატერიალურად დაეხმარებოდა იმ ძალებს, რომლებიც ბატონყმური ურთიერთობის დარღვევის შემდეგ აღმოცენდნენ ქვეყანაში და ხელისშეწყობას საჭიროებდნენ: მეორეც — ბანკის თანხების ნაწილი მოხმარდებოდა ეროვნული კულტურის საქმეს, პირველ რიგში სახალხო განათლებას. ილიას ღრმა რწმენით, ბანკის მოღვაწეობის ეს ორი მხარე ქართველ ხალხს შეამზადებდა იმ დიდი განმათავისუფლებელ მოძრაობისათვის, რომელიც მას კოლონიური ჩაგვრისა-

გან დაიხსნიდა და დემოკრატიული ცხოვრების სარბიელზე გამოიყვანდა.

ბანკის წესდების ილიასეული პროექტის მოწონების შემდეგ საორგანიზაციო საზოგადოება მას ავალებს პეტერბურგში გაემგზავროს და სათანადო ინსტანციებში მოაგვაროს ბანკის დაარსება. 1873 წლის ზაფხულიდან 1874 წლის გაზაფხულამდე ილია პეტერბურგშია. 1875 წლისათვის ბანკი გაიხსნა. ილიას მისი თავმჯდომარეობა დაეკისრა.

საბანკო მოღვაწეობით გატაცება ილიას შემოქმედებითს ცხოვრებაში გარკვეული მიზნით იყო ნაკარნახევი. ილიამ ბევრი იბრძოლა და გაიტანა კიდეც თავისი თვალსაზრისი ბანკის დანიშნულებაზე და ეს დაწესებულება, რამდენადაც მოსახერხებელი იყო, ერის სამსახურში დააყენა.

მაგრამ ბანკი არ იყო ილიას ამპლუა, მისი მოწოდება. დიდი შემოქმედებითი ტალანტით დაჯილდოებულ მოღვაწეს გული მაინც პუბლიცისტურ სარბიელზე მიუწევდა. მისი ოცნება საკუთარი გაზეთის ან ჟურნალის გამოცემა იყო. ამასთან, სამსახურის არტახებიდან გათავისუფლება მას აუცილებლად მიაჩნდა.

1872 წლის სექტემბერში პროვინციაში მყოფი ილია პეტრე უმიკაშვილს თავის გულისნადებს რომ უზიარებდა, ნატრობდა ახალი ჟურნალის დაარსებას, მის ირგვლივ ნიჭიერ ქართველ მოღვაწეთა შემოკრებას, „რომ მწერლებს ჟურნალს გარდა სხვა კავშირიც ერთმანეთთან ჰქონდეთ. მაგალითად, რომ ქალაქში ერთი იმისთანა სახლი მოხერხებულიყო, საცა შესაძლო ყოფილიყო მწერლებისა და სხვა თანამგრძნობელთ ერთად თავის მოყრა თვითიულის გონების საუნჯის აღებ-მიცემისათვის“.... შესჩიოდა ილია პეტრე უმიკაშვილს. მას ამ დაქსაქსულობის სალიკვიდაციოდ პირველი რიგის ღონისძიებად ჟურნალი მიაჩნდა, ხოლო სამსახურს ილია მისი მოღვაწეობის შემზღუდველად თვლიდა „მე უნდა სამსახურის გარედ ვიყო“ — სწერდა პეტრეს.

1876 წლის ივნისში, როგორც კი ბანკის საქმეებიდან ცოტათი მოიცალა, ილიამ აღძრა შუამდგომლობა მთავრობის წინაშე, რომ ყოველკვირეული გაზეთის გამოცემის ნებართვა მიეცათ. მთავრობის დასტური იმავე წლის სექტემბერში მოუვიდა. ილიამ ახალ საქმეს ენერგიულად მოჰკიდა ხელი, „დროების“ კოლექტივი მოიშველია და 1877 წლის პირველი იანვარი ქართველ ხალხს ახალი გაზეთით „ივერიით“ მიუღოცა. ორი წლის განმავლობაში ეს გაზეთი ყო-

ველკვირეულად გამოდიოდა. 1879 წელს კი ყოველთვიურ ჟურნალად გადაკეთდა. იგი გაზეთ „დროების“ მხარდამხარ ემსახურებოდა ქართველი ხალხის გათვითცნობიერებისა და ეროვნული კონსოლიდაციის კეთილშობილურ საქმეს. „დროება“ და „ივერია“ ამ დროს რედაქციულადაც გაერთიანებული იყო. 1880—81 წლებში ეს ორი გაზეთი ილია ჭავჭავაძის და სერგეი მესხის (შემდეგ ი. მაჩაბლის) საერთო რედაქციითაც გამოდიოდა.

1885 წ. სექტემბერში გაზეთი „დროება“ მთავრობის მიერ აკრძალულ იქნა. ამან შეაპირობა ჟურნალ „ივერიის“ ყოველდღიურ გაზეთად გადაკეთება, რასაც ი. ჭავჭავაძემ მიაღწია კიდეც 1886 წლის პირველ იანვრიდან. ამ დროიდან, დაახლოებით 11 წლის განმავლობაში „ივერია“ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურთა ერთადერთი ორგანო იყო და თერგდალეულთა მთელი დასის მის გარშემო შემოიკრება.

„ივერიის“ პერიოდში ილიამ ძველებური შემართებით გააჩაღა შემოქმედებითი საქმიანობა. ამ პერიოდში დასწერა მან „დიმიტრი თავდადებული“, „განდევილი“, „ბაზალეთის ტბა“, „სარჩობელაზედ“, რომლებიც ქართული მხატვრული სიტყვის შედევერებს წარმოადგენენ. ამ პერიოდში ბეჭდავდა იგი თავის „შინაურ მიმოხილვებს“, რომლებიც „ახალ ეპოქას აღნიშნავს ქართული პუბლიცისტიკის ისტორიაში“¹.

ილია ამ დროს სათავეში ედგა ერის პროგრესული ძალების ყველა მნიშვნელოვან წამოწყებას, მიესალმებოდა საქართველოს ისტორიული საზღვრების აღდგენის საქმეში გადადგმულ ნაბიჯებს და ახლად შემოერთებული აჭარის მოსახლეობაში მუსლიმანიზმის ბანგით მიძინებულ ეროვნულ გრძნობებს აღვიძებდა; ებრძოდა ქართველი ხალხის ისტორიის გაძეახებულებს, აღვივებდა მეგობრობისა და სოლიდარობის გრძნობას კავკასიის ხალხთა შორის — საერთო მტრის რუსეთის ცარიზმის წინააღმდეგ: ქომაგად ედგა ახალ ფეხადგმულ ქართულ თეატრს; საკადრისს პასუხს მიუზღავდა ყველას, ვინც ცდილობდა ცილისმწამებლურ გამოხდომას საქართველოს წინააღმდეგ და მისი ეროვნული გრძნობების შეურაცხმყოფლებს სამარცხვინო ბოძზე აკრავდა: იცავდა ქართული ენის უფლებებს სკოლებში და სათავეში ედგა დიდ პატრიოტულ თაოსნობას — წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას, რომელმაც ფასდაუდებელი წვლილი შეიტანა ქართველი ხალხის გათვითცნობიერებისა და ეროვნული კულტურის დაცვა-ამაღლებაში.

¹ პ ა ვ ლ ე ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა, ილია ჭავჭავაძე, ნარკვევი, გვ. 128.

ერთი სიტყვით, სამოციანი წლების მეორე ნახევრიდან მცირე-ხნიანი შემოქმედებითი ღუმლის შემდეგ, ილია ჭავჭავაძე ქართველ ხალხს კვლავ ახალი ცხოვრების მეკვლედ, მეთაურად და მოძღვრად მოეველინა. ილიამ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის იმ იდეალებს, რითაც 60-იანი წლების დასაწყისში გამოვიდა სამოღვაწეო ასპარეზზე, ახალ ვითარებაში მეტი დასაბუთება და სიმანვილე მისცა, ღობე შორს გაუდგა, აამოძრავა და აიყოლია მთელი მოაზროვნე საქართველო.

XIX ს. მეორე ნახევრის ქართული საზოგადოებრივი აზრის ზოგიერთი მკვლევარი „ივერიის“ პერიოდის ილია ჭავჭავაძეს სთიშავს „საქართველოს მოამბის“ ილია ჭავჭავაძისაგან და მათ შორის წინააღმდეგობასაც ხედავს. ამ მკვლევართა აზრით, თუ პირველ პერიოდში ილია დაუცხრომელი მემბოხე იყო, მეორე პერიოდში იგი დარწმუნდა თავისი კონცეფციის უმწეობაში, თითქოს დაიმსხვრა მისი ილუზიები და ლოზუნგმაც „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“ შინაარსი შეიცვალა.

ილია ჭავჭავაძის ეროვნულ-სოციალური კონცეფციის ასეთი გათიშვა და ერთმანეთთან დაპირისპირება ფეიქრობ, შეცდომაა * და კონკრეტულ-ისტორიული ვითარების გაუთვალისწინებლობით არის გამოწვეული. ილიას მთელი შემოქმედებითი მემკვიდრეობის ანალიზი კი მხოლოდ იმაში გვარწმუნებს, რომ მას არასოდეს არ შეუცვლია თავისი იდეალები და სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე ერთგული დარჩა პროგრამისა, რომლითაც გამოვიდა საზოგადოებრივ ასპარეზზე XIX ს.-ის 60 იანი წლების დასაწყისში.

80-იანი წლების დასაწყისიდან, როცა ნაროდნოვოლცების მიერ მოკლული ალექსანდრე მეორის ნაცვლად საიმპერატორო ტახტზე ალექსანდრე მესამე ავიდა, რუსეთის ცხოვრებაში პოლიტიკური რეაქციის შავბნელი ხანა დაიწყო. ცარიზმის პოლიტიკური კურსის ძირითად ამოცანად ამ დროიდან იქცა ბურჟუაზიული მიმართულებით იმპერიის ეკონომიური და პოლიტიკური განვითარების შეჩე-

* ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობაში ორი, ერთმანეთისაგან განსხვავებული პერიოდის პრ. რატიანისეული კონცეფცია გაკრიტიკებულია მ. ღუდუჩავას სტატიაში „რამდენიმე რეპლიკა ამაოდ გარჯილ დამცველს ილია ჭავჭავაძისა“ (იხ. ლიტერატურის თეორიისა და ესთეტიკის საკითხები, თბილისი, 1961); მ. ღუდუჩავას აზრით, პრ. რატიანის იმ დებულებიდან გამოდის, „რომ უფრო გვიან ილიამ თავისი მებრძოლი პოზიცია უარკყო და „ცარიტული რუსეთის იმპერიის ფარგლებშივე“ პოლიტიკური უფლების მოპოვების პრინციპის მომხრე გახდა. თუ ეს ასეა, მაშინ როგორ იყო იგი მშრომელი ხალხის იდეოლოგი“ (გვ. 176).

რება, ქალაქად და სოფლად პატრიარქალურ-ფეოდალური წესების შენარჩუნება, 60-იანი წლების რეფორმების შედეგად შელახულა წოდებრივი პრინციპების აღდგენა, თვითმპყრობელური ხელისუფლების ყოველგვარი შეზღუდვის შეფერხება, რევოლუციურ ორგანიზაციათა ფესვების ამოძირკვა. პროგრესულ საზოგადოებრივ მოძრაობათა ჩახშობა და სხვ.

ახალი იმპერატორის გარშემო შემოკრებილმა რეაქციულმა ხროვამ პოზედონოსევისა და კატკოვის მეთაურობით აღვირახსნილი ბრძოლა გააჩაღა ნიჰილიზმისა და სეპარატიზმის წინააღმდეგ. 60-იანი წლების ბურჟუაზიული რეფორმების შედეგების ლიკვიდაცია მთავრობამ ე. წ. კონტრ-რეფორმების გატარებით მოიწადინა. ნაროდნიკებმა, რომლებიც 70-იანი წლების რევოლუციონერთა წამყვან თაობას წარმოადგენდნენ, ალექსანდრე მეორის მოკვლით თითქმის ამოსწურეს თავიანთი თავი. მთავრობამ აღმოაჩინა ნაროდნიკთა ტერორისტული ორგანიზაციები და მათ სასტიკად გაუსწორდა. მუშათა მოძრაობა ამ დროს ჯერ კიდევ სუსტი და არაორგანიზებული იყო. გლეხთა მოძრაობა საერთო ნაციონალური მოძრაობის დონემდე ვერ ამაღლდა და 80-იანი წლების დასაწყისიდან დროებით მიყუჩდა. კატკოვი და მისი დამკავშირებლები „ნეტარხსენებულნიკოლოზ პირველის ეპოქის დაბრუნებას“ ზემოზნდნენ.

ცარიზმმა განსაკუთრებული დაბეჭითებით იმპერიის განაპირა ქვეყნების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას შეუტია; შოვინისტურ-რუსიფიკატორული პოლიტიკა რისხვად დაატყდა თავს პოლონეთს, ფინეთს, უკრაინას, ბელორუსიას, ამიერკავკასიას.

ცარიზმმა ხმარებიდან ამოიღო ქართველთა, სომეხთა და აზერბაიჯანელთა ეროვნული სახელწოდებანი; ამიერკავკასიაში, რუსეთის მსგავსად, დაპყრო გუბერნიებად და ისინი იმპერიის ცენტრს დაუქვემდებარა. გუბერნატორებს აეკრძალათ სამსახურში მიეღოთ ადგილობრივი მკვიდრნი. ამიერკავკასიაში გაუქმდა მეფისნაცვლობა და კვლავ აღდგა მთავარმართებლობა; მთავარმართებლად დაინიშნა პირწავარდნილი რეაქციონერი-რუსიფიკატორი დონდუკოვ-კოსაკოვი. მის გარშემო შემოკრებილმა უმაღლესმა მოხელეობამ გააფთრებით შეუტია ეროვნულ ენებს, ეროვნულ განათლებას, თვითმართველობას, ხალხის შემოქმედებით ინიციატივას. დაიწყო გარუსების პოლიტიკის ინტენსიურად განხორციელება.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას ამ ახალ ვითარებაში წინ მრავალი სიძნელე გადაეღობა. იგი ახალი ამოცანების წინაშე აღმოჩნდა.

თერგდალეულებს, რომლებიც თავიანთ იმედებს რუსეთის რე-

ვოლუციურ-დემოკრატიულ ძალებზე ამყარებდნენ და მათი დახმარებით, მათ მხარდამხარ ვარაუდობდნენ ეროვნული ჩაგვრის ლიკვიდაციას, ამ ვითარებაში რაიმე მასობრივ მოძრაობაზე ფიქრიც არ შეეძლოთ. რევოლუციის ძალთა შესაძლებლობანი 80-იანი წლებიდან მთელი იმპერიის მასშტაბით დროებით ამოწურული ჩანდა. ახლა ცარიზმი იყო შეტევაზე გადმოსული და რევოლუციურ-პროგრესულ ძალებს თავდაცვითი პოზიცია ეპირათ, რომ დროებით სული მოეთქვათ და არ დაეთმოთ მიღწეული ზღუდეები.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მთავარი ამოცანა 80-იან წლებში ცარიზმის რუსიფიკატორულ ღონისძიებათა გაუვნებადობა იყო. კავკასიის რეაქციული სამეფული—დონდუკოვ-კორსაკოვი, იანოვსკი და ეგზარხოსი პავლე—ქართულ ენას, ქართულ თეატრს, ეროვნული თვითმოქმედების ყოველგვარ გამოვლინებას ებრძოდა, ამიერკავკასიის ხალხებს ერთმანეთზე აქეზებდა; ასეთ ვითარებაში წინა პლანზე დგებოდა მშობლიური ენის დაცვა, ეროვნული სკოლებისათვის გზის გაკაფვა, 60-იან წლებში ცარიზმისათვის იძულებით წაგლეჯილ ზოგიერთ დათმობათა შენარჩუნება, ბრძოლა თვითმმართველობისათვის, ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესის შემდგომი გაინტენსიფირება, ქართველი ხალხის განათლებაზე შეუწელებელი ზრუნვა, მისი პატრიოტული შემაერთება.

თუ მთლიანობაში განვიხილავთ ილია ჭავჭავაძის პრაქტიკულ საზოგადოებრივ მოღვაწეობასა და მხატვრულ-პუბლიცისტურ შემოქმედებას 80-იან წლებში, დავინახავთ, რომ იგი მთლიანად ქართველი ერის წინაშე წამოჭრილი ყველა მტკივნეული საკითხის გადაჭრისაკენ არის მიმართული. ჩვენს წინაშეა ტიტანური ფიგურა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურისა, ერის მამისა და მოძღვარისა, რომელიც თავის მშობლიურ ხალხს გზას უნათებს პროგრესის ჩახერგილ გზაზე, იცავს მის მეობას და ტრადიციებს ფარული და აშკარა მტრებისაგან.

ამის საუკეთესო ილუსტრაციაა ილიას „შინაური მიმოხილვები“, რომლებიც „ივერიაში“ იბეჭდებოდა.

1881 წლის მარტის „შინაურ მიმოხილვაში“ ილია გაბედულად აყენებს საკითხს ეროვნული ენის მაღალი უფლების შესახებ. „არსებითი ნიშანი ეროვნობისა, მისი გული და სული — ენაა, ამიტომაც ტლანქი ხელი უმეცარის მოხელეობისა, ყველაზე უწინარეს ენას მისწვდა“¹.

ილია ასაბუთებს, რომ მრავალეროვან სახელმწიფოში სახელმწი-

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 80.

ფოებრივი და ეროვნული ინტერესები არ უნდა უპირისპირდებოდნენ ერთმანეთს. აკრიტიკებს რეაქციონერ მოხელეთა რწმენას იმის შესახებ, რომ „სახელმწიფოს ერთიანობა შეუძლებელია იქ, სადა ყველანი ერთსა და იმავე სახელმწიფო ენაზედ არ ლაპარაკობენ“. ამ უგუნური აზრის გასაბათილებლად ილია იშველიებს ცნობილი რუსი იურისტის სპასოვიჩის გამოსვლას. „სპასოვიჩს უთქვამს — განაგრძობს ილია—რომ საჭიროა სამართალი იმ ენაზედ სწარმოებდეს, რომელზედაც თვითონ ერი ლაპარაკობსო. ეროვნობა, როგორც თვით სარწმუნოებაცა, პირადი გრძნობააო. სახელმწიფოს საქმე ამ შემთხვევაში მარტო ის არის, რომ სხვადასხვა ენებმა ერთმანეთის დაუშლელად იმოქმედონო; უფრო ადვილია ორიოდ მოხელემ შეისწავლოს ერის ენაო, ვიდრე მთელმა ერმა დაივიწყოს თავისი დედა-ენა და უცხო ენა ისწავლოსო“¹. სპასოვიჩის საფარით ილია ეწევა დიდ მრავალეროვან სახელმწიფოში პატარა ერის მაღალი უფლების პროპაგანდას. მიესალმება იმ ფაქტს, რომ ეროვნული საკითხის გარშემო მსჯელობა რუსეთის პროგრესულ წრეებში გაცხოველდა.

1882 წლის მარტის „შინაურ მიმოხილვაში“, კავკასიაში ცარიზმის ახალი სატრაპის დონდუკოვ-კორსაკოვის დანიშვნასთან დაკავშირებით, ილია კვლავ აყენებს საკითხს ეროვნული უფლების დაცვის შესახებ. ილია გულისწყრომით იხსენიებს ქველი მმართველობის პოლიტიკას კავკასიაში, როდესაც „ეროვნობის საჭიროებანი და სახელმწიფოსი ერთმანეთში გარჩეული არ იყო, ყოველისთფერი სახელმწიფოს ანაცვალებს და ეროვნობას გზა შეუყრეს“². ილიას აზრით, ვიდრე ახალი მმართველობა ქვეყნის საქმეებს შეუდგებოდეს, მან პირველ რიგში უნდა გაიაზროს „ვინა ვართ და რანი ვართ“. მიდგომა რომ არ დამწამონო, შენიშნავს ილია, მე ქართველების შესახებ რუსის მწერლის ნათქვამს დავიმოწმებ: „ჩვენ რუსებმაო—ამბობს იგი (რუსი მწერალი, ა. ს.) არ უნდა დავივიწყოთ თავის დღეში, რომ საქართველო ხმლით არ დაგვიქერია; რომ ჩვენ თანასწორნი ძმები ვართ და არა მძლავრი ბატონები. ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ქართველნი შემოვიდნენ ჩვენს ოჯახში მისთვის, რომ ქართველადვე დარჩნენ და უცხო ჯიშმა, უცხო სარწმუნოებამ და უცხო ჩვეულებამ არ შთანთქას. ამიტომაც ყოველს ქართულს. ყოველსავე ქართველთაგან ისტორიით შეძენილს, ქართველთაგან პატივცემულს და წმინდანად აღიარებულს, ყოველსავე განსაკუთ-

¹ ილია კავკასიაში, თბზ., ტ. V, გვ. 82.

² იქვე, გვ. 142.

რებულ თვისებას ქართველისას — იმდენად პატივი უნდა ვცეთ, იმოდენად მხარი მივცეთ და ხელი შევეუწყოთ, რამდენადაც ყოველ-სფერს ჩვენს საკუთარს რუსულს. კავშირი ძმათა შორის იმაში მდგომარეობს, რომ ერთი-მეორეს ძმურად შეეწეოდეს, ერთი-მეორეს შეემსკვალოს, და არა იმაში — რომ ერთის ადამიანობა მეორეს მტლად დაედოს, ერთმა მეორე ჩაჰყლაპოს“¹.

ილია მოითხოვს ამ ნიშნით ხორციელდებოდეს კავკასიაში ყველა საქმე. წინააღმდეგ შემთხვევაში „ყოველივე ცვლილება სახელდახელო საქმე იქნება, უსულო, უგულო, უსიციცხლო და გამოუსადეგი ქვეყნისათვის ცალკე და სახელმწიფოსათვის საზოგადოდ“².

პოლიტიკური რეაქციის ვითარებაში ილიას მიერ ეროვნელობის ასეთი გაბედული დაცვა, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ცენზურა მეტის თქმის საშუალებას არ იძლეოდა. ილია აუწყებდა მკითხველს, რომ წერილს „თირკმელები განგებ ამოვაცალეთ და შუა წელი გამოვსჭერით, რომ თავსა და ბოლოს მაინც ნება ჰქონოდა ქვეყანაზე გამოსვლისა“³. „აქ უნდა შევეწყვიტოთ სიტყვა, თორემ სხვანი შეგვაწყვეტინებენო“ — ამბობს ერთ-ერთ მიმოხილვაში გულმოკლული ილია. ცხადია, იმ ვითარებაში შეუძლებელი იყო მეტის თქმა და ილიაც თავის პუბლიცისტურ ტალანტს არ იშურებდა, რომ მკითხველამდე გადაკვრით, ზოგადად მაინც მოეტანა თავისი გულისნადები.

ერის დიდი ქომაგი უკიდურესად აღაშფოთა „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ ღვარძლიანმა გამოლაშქრებამ ქართველების წინააღმდეგ. ამ გაზეთის რედაქტორი ბნელეთის მოციქული კატკოვი, რუსიფიკატორული პოლიტიკის მთავარი პროპაგანდისტი იყო და ალექსანდრე მესამის რეაქციულ ხროვას აქეზებდა ამოეძირკვა ეროვნული მოძრაობის ფესვები განაპირა — ნაციონალურ რაიონებში. „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ ფურცლებზე აბუჩად იგდებდნენ ეროვნულ ტრადიციებს, ამასთან, უხეშ ცილისმწამებლობასაც მიმართავდნენ, რომ მთავრობის შოვინისტურ ღონისძიებათა საბაზი გამოენახათ. 1882 წელს გაზეთმა მასხარად აიგდო ქართული ეროვნული დროშა, რომელიც თბილისში „სამშობლოს“ თეატრალური წარმოდგენისას სცენაზე გამოიტანეს. კარგი იქნებოდა, თუ ამ დროშებს ქართველები, რომელთაც „სამშობლოს“ დადგმაზე დიდი ხარჯი მოუვიდათ, გოდფრუას ცირკს მიჰყიდიათ — წერდა გაზეთი.

¹ ილია ქავკაჟაძე, თბ., ტ. V, გვ. 143—144.

² იქვე, გვ. 144.

³ იქვე, გვ. 84.

სტატიაში „კატკოვის პასუხად“, რომელიც ილიამ „დროებაში“ გამოაქვეყნა, მხილებულია კატკოვის ხროვის ბინძური გულისნადები, მამბეზღობის ის ვერაგული პოლიტიკა, რომელიც დამკვიდრდა ცარიზმის ხელისუფალთა პრაქტიკაში. ეს პოლიტიკა ილიამ „თვით საზოგადოების სისუსტის, დაუძლურების და დარღვევის“ ნიშნად გამოაცხადა.

სტატია დიდი გულისწყრომითაა დაწერილი, იგი უღმობლად ამხელს ცარისტული რეჟიმის მთელ სისამაგლეს კავკასიაში. ახლაც აუღელვებლივ ვერ წაიკითხავ სტრიქონებს, რომელიც კატკოვის გულისნადების მხილებას ეძღვნება.

„გაცვეთილის კაცისაგან — წერს ილია კატკოვის მისამართით — ყველაფერი მოსალოდნელია, მაგრამ ეგრე უკადრისად ხსენება მისი, რასაც ყოველი პატიოსანი კაცი, ყოველი ერი თაყვანსა სცემს, როგორც ემბლემას ერის პატიოსნებისას, ერის ღირსებისას, რომლის შეუმწიკვლელად დაცვისათვის — არამცთუ ცალკე კაცი, არამედ მთელი ერი ყველგან დედამიწის ზურგზედ სიცოცხლეს არა ზოგავს და მისთვის სიკვდილი სახელად და დიდებად მიაჩნია, — იმის ეგრე უკადრისად ხსენებას, არ ვიცით, რა სახელი დავარქვათ და მისი ეგრეთ მომხსენიებელი რა სულიერებში შევრიცხოთ.

ქართული დროშა ორი ათასი წლის განმავლობაში ქართველობას სახელით და დიდებით ხელში სჭერია, თავის სისხლში ამოუვლია და რუსეთისათვის შეუმწიკვლელად და უჩირქოდ გადაუცია; გაჭირვების დროს ქართული დროშა რუსეთის დროშასთან ერთად არაერთხელ გამოსულა საომარს ველზედ და მის წინამძღვარობით და სახელით ქართველობას არა ერთხელ დაუღვრია თვისი სისხლი რუსებთან ერთად...

თუ ჩვეულბრივმა გრძნობამ მართებულობისამ არ შეაყენა ბ-ნი კატკოვი, იმას მაინც უნდა მოჰრიდებოდა, რომ უპატიურად ჰხდის მთელს ერს, რომელიც შეჰფარებია რუსეთს მარტო თავის პატიოსნების და ღირსების დასაცველად. თვით ბარბაროსიც კი არ იკადრებდა ეგრეთ გაუპატიურებას მთელი ერისას! მაშ, ბარბაქალა კატკოვს და მის მომხრეებსა, რომ იკადრეს ის, რასაც თვით ბარბაროსიც კი ითაკილებდა.

„ესელა დავერჩა ნუგეშად მის იმედისა დიდისა?!“¹

ილიას მხარში ამოუდგნენ და კატკოვს საკადრისი პასუხი გასცეს აგრეთვე აკაკი წერეთელმა და ს. მესხმა.

¹ ილია კ ა ვ კ ა ვ ა ძ ე, თბზ., ტ. VIII, გვ. 12—13.

რუსულ რეაქციულ პრესას ბანს აძლევდა გაზეთი „კავკაზი“, რომელიც მთავარმართებლის ირგვლივ შემოკრებილი რეაქციონერების დაკვეთით ცდილობდა გაეზიარებინა ქართველი ხალხის წარსული, ჩაეფუშა მისი ეროვნული კონსოლიდაცია. 1887 წელს „კავკაზმა“ მეგრელები, ხევსურები, სვანები არაქართველურ ტომებად გამოაცხადა. ამ ტომებს შორის ძალიან ცოტაა საერთო — ამტკიცებდა გაზეთი. პირიქით, ეს ტომები და მათთან ერთად სხვებიც (ე. ი. კახელი, ხევსური, ქართლელი, იმერელი, გურული, ქიზიყელი და სხვანი განა? ბაშუსტა!“ — ირონიულად შენიშნავდა ი. ჭავჭავაძე) იმდენად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ტიპით, ენით, ჩვეულებით და ეროვნული კოსტუმითაც. რომ არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება ისინი ქართველებს მივაკუთვნოთ¹.

სტატიაში „გაზეთი „კავკაზი“ და „ქართველი ხალხი“ ილია ჭავჭავაძემ გამანადგურებელი სარკაზმით ამხილა რეაქციული გაზეთის ეს „სიბრძნე“, ამხილა სტატიის ავტორების უბადრუკობა და ამასთან, ბოროტი გულისნადები.

იმავე გაზეთმა 1888 წელს კვლავ გამოილაშქრა ქართველების წინააღმდეგ და ახლა იმის მტკიცებას შეუდგა, რომ ივერია — უძველესი ცივილიზაციის ქვეყანა, არაა ქართველთა პირველი სამშობლო, რომ ქართველები გვიან მოვიდნენ ამ ქვეყანაში და მათ არავითარი ძველი კულტურა არ გააჩნიათო.

სტატიაში „ისევ გაზეთ „კავკაზის“ გამოლაშქრების გამო“ ილიამ კვლავ სააშკარაოზე გამოიტანა გაზეთის ბოროტი ზრახვები, მისი უმეცრება. „თუ კაცს ღმერთი გასწყრომია და ყური დახშული აქვს სმენისათვის, თვალთახედვის უნარი სად ჯანდაბაში დაჰკარგვია, რომ თავის გარშემო ველარა ჰხედავს ათასის წლების ნაშენებს და ნაკეთებსა. ჩვენში ხომ ისე ფეხსაც არ გადასდგამთ, რომ ამისთანა უტყუარნი მოწმენი თვალწინ არ აღგემართონ თავისის დიდებითა და სახელოვანებითა. ჩვენში ქვებიც, ქეებიც — კი ჰღალადებენ, რომ საქმე ისე არ არის, როგორც „Кавказ“-ს მოსწყურებია. ჩვენში ეგ მკედარი, უსულო, უგულო და უენო მოწმენიც კი მოგვითხრობენ ათასის წლების ამბებსა, მაგრამ პირმეტყველი, სულოვანი და გულოვანი „Кавказ“-ი ქვაზედ უფრო ქვა ყოფილა“².

ილია ჭავჭავაძე აღფრთოვანებით შეხვდა საქართველოსათვის აჭარის შემოერთებას, რაც რუსეთ-თურქეთის 1877—78 წლების ომის შედეგად მოხდა. წერილში „ოსმალეთის საქართველო“, რო-

¹ იხ. გაზ. „Кавказ“, № 332, 1887 წ.

² ილია ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VIII, გვ. 23.

მელიც ამ ომის დასაწყისშია დაწერილი, იგი პკითხველს მოუთხრობდა ქართველი ხალხის ბედუკუღმართ ისტორიას „მძლავრობამ, მუხთლობამ, ღალატმა, შავით მოსილმა საქართველოს ბედმა განგვაშორა ჩვენ ძმები — ერთად სისხლის მღერელნი, ერთი ღვაწლის დამდებნი, ერთად ტანჯულნი და ერთად მოლხინენი“ — წერდა იგი აქარლების შესახებ. ილია რწმენას გამოთქვამდა, რომ „დიდის ხნის განშორებულს ძმას ძმურადვე შეითვისებს, თვის პატიოსანს და ღმობიერს გულზედ ძმას ძმურადვე მიიყრდენს თვალში სიხარულის ცრემლმორეული ქართველი. და თუ ამისათვის საჭიროა, რომ სიხარულის ცრემლის უწინარეს ჯერ ჩვენი სისხლი დაიდვაროს, ნუთუ ქართველი უკუ-დრკება და თავს არ შესწირავს მას, რისთვისაც ორი ათასი წელიწადი თავი უწირავთ ჩვენთა დიდებულთა მამა-პაპათა...“¹.

აქარის შემოერთების შემდეგ ილია ერთ-ერთი თაოსანი იყო იმ ღონისძიებებისა, რომლებიც თურქთა ხანგრძლივი ბატონობისაგან წელში გაწყვეტილ, ომისაგან გაჩანაგებული აქარელი ხალხის დახმარებას ითვალისწინებდა. ეროვნული მოძრაობის მესვეურებმა ამ დროს ქართველ ხალხში შემოწირულებათა შეგროვება დაიწყეს, რომ მოძმე აქარას მოეშუშებინა კრილობები და ნორმალური ცხოვრების სახსარი მიეცემოდა. 1879 წლის თებერვლის „შინაურ მიმოხილვაში“ ილია პირველ პლანზე აყენებდა აქარლებისადმი მატერიალური დახმარების საქმეს და ხალხს მოუწოდებდა.

„აბა, ქართველობავ, ეხლა შენ იცი, როგორ დაანახვებ თავს შენს ახლად შემოერთებულს ძმებსა! ეხლა შენ იცი, როგორ დაუმტკიცებ ქვეყანას მამა-პაპათ ანდერძს: „ძმა მძისთვისა და შავ ღლისთვისაო!“ ეხლა გამოჩნდება, ეს ანდერძი შენთვის ცარიელი სიტყვაა, თუ სავსე საქმეა!.. ეხლა გამოჩნდება, შენ მარტო დღევანდელს დღეზედ ხარ მიბმული, თუ ხვალისათვისაც სწუხ და ჭფიქრობ...“².

ილია აქვე აუწყებდა ქართველებს, რომ შემოწირულების მიღებას „ივერიისა“ და „დროების“ რედაქციები უდგებიან სათავეშიო.

ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით ქართულმა პროგრესულმა საზოგადოებრიობამ შეუპოვარი ბრძოლა გამოუცხადა სახალხო განათლების სკოლების რუსიფიკაციის ვერაგულ პოლიტიკას.

1878 წლის ნოემბერში ამიერკავკასიაში სასწავლო ოლქის უფროსად დანიშნულ იქნა კ. იანოვსკი. ქართული საზოგადოებრიობა იმედოვნებდა, რომ ახალი უფროსი ხელს შეუწყობდა ეროვნულ

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 13—14.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 31—32.

სახალხო განათლებას და მას ნამდვილ მზრუნველად მოეგლინებოდა. ს. მესხმა გაზ. „ღროების“ ფურცლებზე მოწინავე სტატიაც კი მიუძღვნა იანოვსკის, სადაც გაზეთი გულისწყრომას გამოთქვამდა იანოვსკის წინამორბედ უეიც მოხელეებზე, რომლებიც ქართველთა მშობლიურ ენას ფეხქვეშ თელავდნენ და პედაგოგიკის პრინციპებს არღვევდნენ¹. ილია ჭავჭავაძეც იმედოვნებდა, რომ სახალხო განათლებას ჩვენში იანოვსკის დანიშვნა „კარგს მომავალს უქადისო“². იანოვსკი პირველ ორ წელს ერთგვარად იძლეოდა კიდეც ამის იმედებს. მაგრამ კარიერისტიმა მოხელემ კარგად აუღო ალღო ცარიზმის საერთო კურსს რეაქციისაკენ და კოლონიური მუხრუქების მოჭერის პოლიტიკის განხორციელებაში კავკასიის ხელისუფალთა მარჯვენა ხელი გახდა.

იანოვსკი დაბეჭდით შეუდგა ეროვნული განათლების ამოძირკვას ქართველ ხალხში. ქართულ სკოლებს, ქართულ ენას მან შეუპოვარი ბრძოლა გამოუცხადა. 1880 წლის 20 ოქტომბრის თარიღით ხელქვეითებისადმი გაგზავნილ ცირკულარში იანოვსკი ამტკიცებდა: „კავკასიაში რუსული სკოლების დაარსება და ადგილობრივ მკვიდრთა მიზიდვა მასში სასწავლებლად უდაოდ ამ მხარეში რუსული ცივილიზაციის განმტკიცების უმთავრეს საშუალებად უნდა ჩაითვალოს. იმედი უნდა ვიქონიოთ, ეს ცივილიზაცია, რომელიც მიისწრაფვის შეიჭრას ხალხში და ვითარდება რაციონალურად მოწყობილი სკოლის საშუალებით, წინათ აქ არსებულ ცივილიზაციებზე უფრო მტკიცე აღმოჩნდება, რომელთა შესაცვლელად ის აქ მოვიდა და რომელნიც დაიღუპნენ უმთავრესად გარემომცველ უეიც ტომებთან და ხალხთან საბრძოლველად კულტურულ საშუალებათა უქონლობის გამო“³.

იანოვსკი 1881 წლის სასწავლო გეგმით პრაქტიკულად შეუდგა ქართული სკოლის გარუსების გატარებას. ამასთან, იგი არ დაემორჩილა მასწავლებელთა ქუთაისის საგუბერნიო ყრილობის გადაწყვეტილებას, რომელიც გმობდა რუსულ ენაზე სწავლებას დაწყებით სკოლებში. იანოვსკი იქამდეც კი მივიდა, რომ სამეგრელოს სკოლებში ქართული ენა საერთოდ ზედმეტად გამოაცხადა და მოითხოვა მეგრულიდან პირდაპირ რუსულ სწავლებაზე გადასვლა. იანოვსკი არც კი მალავდა თავის სიძულვილს ქართველი ერისადმი,

¹ გაზ. „ღროება“, 1878, № 263.

² „ღროება“, 1879, № 1.

³ იხ. ტ. ზ უ ნ დ ა ძ ე, ნარკვევები სახალხო განათლების ისტორიიდან საქართველოში, თბილისი, 1951, გვ. 91.

საზოგადოებრივ გამოსვლებსა თუ კერძო საუბრებში იგი მთელ ერს ლანძღავდა, კატკოვის მსგავსად მას ცილს სწამებდა.

ქართული საზოგადოებრიობა ალაშქოთა იანოვსკის რუსიფიკატორულმა ღონისძიებებმა. გაზ. „დროება“ და „ივერია“ იანოვსკის მხილების ტრიბუნა გახდა. ი. ჭავჭავაძემ, ს. მესხმა, დ. ყიფიანმა, რ. ერასთავმა და სხვებმა გააცამტვერეს იანოვსკის ცრუ პედაგოგიური შეხედულებანი და ამხილეს იანოვსკის პედაგოგიური სიბრძნის უკან მიმალული შოვინისტ-ასიმილატორის ბუნება.

იანოვსკი საპასუხო წერილით გამოვიდა „კავკაზში“¹, სადაც უარყოფდა ბრალდებებს, რომელიც მას გაზ. „დროებამ“ წაუყენა.

ი. ჭავჭავაძემ „დროებაში“ დაბეჭდა ვრცელი სტატია „ბ-ნ იანოვსკის წერილის გამო“, სადაც გამოჩენილი მსოფლიო და რუსი პედაგოგების აზრთა მოშველიებით მკაცრად დაგმო იანოვსკის ანტი-პედაგოგიური ტენდენციები და ახსნა ის, თუ რა მანერა შედეგები მოჰყვებოდა ბავშვის სწავლებას არა მშობლიურ ენაზე. ღრმა პედაგოგიური განათლებით აღჭურვილმა ილიამ ისეთი დასაბუთებული არგუმენტები მოიტანა ამ სტატიაში იანოვსკის წინააღმდეგ, რომ მას თავის მართლების ყველა გზა მოუქრა. ილიამ შემდეგ სპეციალურად დასწერა ვრცელი ნარკვევი პედაგოგიკის საფუძვლების შესახებ, სადაც ჩამოაყალიბა მსოფლიოს გამოჩენილ პედაგოგთა აზრები ბავშვის აღზრდა-განათლებაზე.

ილია ჭავჭავაძის თითქმის ყველა სტატია, რომელიც „ივერიის“ ფურცლებზე ან „დროებაში“ იბეჭდებოდა, ყველაზე მთავარ საკითხად მშრომელი ხალხის სწავლა-განათლებას აყენებდა. „უმეცრება — აი, უმთავრესი სენი. რომელიც ჩვენ ძვალ-რბილში გაგვჯდომია, შეუბრალებლად ჰლრღნის სიცოცხლეს... ეს არავისთვის საიღუმლო არ არის: თვითონ ცხოვრება ხმა-მალღივ ღალადებს. ჩვენს ცხოვრებაში ისე ფეხს ვერ გადასდგამთ, რომ უმეცრების კვალს ზედ არ წააწყდეთ, რომ უმეცრების მწარე ნაყოფმა თავისი გემო არ გაგაღებინოთ...“² — გულისტკივილით წერდა ილია.

1883 წელს, წინამძღვარიანთ კარში სამეურნეო სკოლის გახსნაზე ილიამ წარმოთქვა სიტყვა, სადაც ხაზგასმულია ქართველისათვის ცოდნის, კერძოდ, სოფლის მოსახლეობისათვის სამეურნეო ცოდნის უდიდესი მნიშვნელობა. მსოფლიო ლიტერატურაში ძნელად მოიძებნება სხვა ნიმუში, სადაც ესე საღად, შთაბეჭდავად, მოკლედ და ამომწურავად იყოს დახასიათებული ცოდნის მნიშვნელობა ადამ-

¹ გაზ. „Кавказ“, № 348, 1881 წ.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 338.

მიანისათვის. პოეტი ცოდნას ანთებულ სანთელს ადარებს. „ერთს სანთელზედ რომ ათასს სხვა სანთელს მოუყიდო, სანთელს იმით არც ალი დააკლდება, არც სინათლე, არც სიცხოვლე. პირიქით, იმატებს კიდევ, რადგანაც ერთის მაგიერ ათასი სხვა სანთელი იმასთან ერთად იწყებს ლაპლაპსა“.

„სანთელს კიდევ იმაში ჰგავს ცოდნა, რომ თუნდაც ცოტად ბეუტავდეს შორს სადმე ბნელაში, ქურდს, მპარავს, მტერს აფრთხობს, იქ სინათლეა, — სჩანს პღვიძავთო, და დაგვიანებულს მოყვარეს კი აწარებს კიდევ იმით, რომ იქ ღვიძილია, მღვიძარები დამხვდებიანო.“

სანთელს მარტო იმაში არა ჰგავს, რომ სანთელი, როცა იქნება, ჩაიწვის და გაჰქრება ხოლმე; ერთხელ ანთებული ცოდნა კი თავის დღეში არაა: მამილამ შვილზედ გადადის, შვილილამ შვილის-შვილზედ, უფრო გადიდებული, უფრო გაძლიერებული“¹.

ილია მხურვალე პროპაგანდისტი იყო ქართველ ქალთა განათლებისა, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც საერთო ეროვნული ინტერესებიდან გამომდინარე. ქართველ ქალში იგი ხედავდა დედას, სამშობლოსათვის განათლებული და პატრიოტი შვილის აღმზრდელს. ეს კეთილშობილური ვალი დედას ავალებდა მშობლიურ ენაზე მიეღო განათლება, ხოლო თუ ეს არ მოხდებოდა, სჯობდა სულაც სკოლის გარეშე დარჩენილიყო. „ნურვინ ნუ დავივიწყებთ, — წერდა ილია, — რომ საქართველოში საქალებო სკოლამ ქართველს უნდა გაუზარდოს ქართველი ქალი, ქართველს უნდა გაუზარდოს ქართველი დედა, ქართველი დაი, ქართველი დედაკაცი. თუ სკოლა ამას არ იქმს, ის სკოლა წყალსაც წაუღია... გვეყო, რაც ჩვენმა საქალებო სკოლებმა ვნება მოგვიტანეს. ის საქმე დაგვმართეს, რომ ჩვენი ოჯახიშვილი სკოლის დასრულების შემდეგ ჩვენს ოჯახში ისე შემოდის, როგორც უცხო თესლის ადამიანი. ცოლად შემოდის, დად. თუ რძლად, იმას ჩვენი აღარა გაეგება-რა და ჩვენ იმისი. ამის გამო დაირღვა ჩვენი ოჯახობა, გაწყდა ურთიერთობის კავშირი, ოჯახი თავზედ ჩამოგვექცა და ჩვენც გავწყალდით და მიწასთან გავსწორდით. გვეყო და გვაძოფინეთ ღვთის გულისათვის.. მოგვეცით მართალი სკოლა, ქართველის სულისა და გულის ამამაღლებელი, გონების გამხსნელი!... მოგვეცით სასწავლებელი ქართველი ქალისა, ქართველის დედისა, ქართველის ოჯახის დედაკაცისა“².

70-იანი წლების მიწურულში, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სხვა მოღვაწეთა მხარდამხარ ილია სათავეში ჩაუდგა

¹ ი. ქაეკავაძე, თბ., ტ. V, გვ. 290.

² იქვე, გვ. 116—117.

უდიდესი მნიშვნელობის ეროვნულ საქმეს — ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების შექმნას. ილია ერთ-ერთი ავტორი იყო ამ საზოგადოების წესდების პროექტისა, რომელიც 1878 წელს წარედგინა მთავრობას დასამტკიცებლად. 1879 წლის 15 მაისს შედგა ამ საზოგადოების წევრთა პირველი დამფუძნებელი კრება, რომელმაც თავმჯდომარედ აირჩია დ. ყიფიანი, თავმჯდომარის ამხანაგად ი. ჭავჭავაძე (1886 წლიდან ი. ჭავჭავაძეს გამგეობის თავმჯდომარეობა დაეკისრა).

საზოგადოებამ იკისრა არსებული ქართული სკოლებისათვის ხელის გამართვა, ახალი სკოლების გახსნა, ბიბლიოთეკა-სამკითხველოების შექმნა, სასწავლო ნივთების დამზადება, ქართულ ენაზე სახელმძღვანელოებისა და სხვა საკითხავი წიგნების გამოცემა. მთელ საქართველოში შეიქმნა საზოგადოების გამგეობანი, იკრიბებოდა შეწირულებანი, წევრთა რიცხვი ყოველწლიურად იზრდებოდა. საყოველთაოდ ცნობილია ის დიდი როლი, რაც ამ საზოგადოებამ ეროვნული განათლების საქმეში შეასრულა.

ილია ჭავჭავაძე „დროებასა“ და „ივერიის“ ფურცლებზე საზოგადოების საქმიანობის დაუცხრომელ პროპაგანდას ეწეოდა, აქეზებდა ქართველ პატრიოტებს უხვად გაეღოთ შესაწირავი თანხები. თბილისისა და ქუთაისის სათაუბრად ბანკებს აკისრებდა მსხვილი თანხების გაღებას. ილია და ოლღა ჭავჭავაძეების თაოსნობით იმართებოდა საღამო სეირნობანი, ლატარეის ბილეთების გაყიდვა, ჭიდაობაც კი, რომლის შემოსავალი საზოგადოების სასარგებლოდ გადადიოდა¹.

ჯერ კიდევ 1879 წლის ივლის-აგვისტოს შინაურ მიმოხილვაში ილია აყენებდა საკითხს „საკუთარი ქართული გიმნაზიის“ დაარსების შესახებ. „თუ თქვენის შვილებისათვის მართლა სიყვითლე გინდათ — მიმართავდა იგი ქართველ ხალხს, — თუ გინდათ, რომ თქვენმა ქვეყანამ თქვენი სახელი ლოცვით და კურთხევით მოიხსენიოს, ამ აზრის აღსასრულებლად ნურას დაზოგავთ, ნურას დაიშურებთ. ნუ შეუშინდებით იმ ფიქრს, რომ გიმნაზიას დიდი გაძლოა უნდა, ესე იგი დიდი ფული და ხარჯი. თვითუღმა რომ ცოტა-ცოტა გამოვიღოთ, ყველასგან ერთად საკმარისი ფული შედგება, ზღუდვით არის შემდგარიო“².

70-იანი წლების მიწურულში წარმატებით დაგვირგვინდა ეროვნ-

¹ ტ. ხუნდაძე, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, თბილისი, 1958, გვ. 2—3.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 62.

ნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურთა ცდა ქართული მუდმივი თეატრის განახლებისათვის. შეიქმნა დასი, რომელმაც შემოიკრიბა დაფანტული ნიჭიერი ძალები. შეიქმნა „ქართული დრამატიული საზოგადოება“, რომლის დამფუძნებელი წევრები იყვნენ ი. ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, რ. ერისთავი, დ. ყიფიანი, ვ. აბაშიძე, კ. ყიფიანი, ალ. ყაზბეგი და სხვები, მარტო ერთ სეზონში დასმა 38 პიესა წარმოადგინა ქართველი მსახურების წინაშე. ეს იყო დიდმნიშვნელოვანი გამარჯვება ეროვნული კულტურული ძალებისა, რასაც ი. ჭავჭავაძე სულით და გულით მიესალმებოდა. ილიას მიაჩნდა, რომ თეატრი დიდი ეროვნული მოვლენა იყო და იმ დროს, როცა ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა ქართული ენის, კულტურის, ტრადიციების ჩახშობისაკენ იყო მიმართული, თეატრს უნდა ეთამაშა თვალსაჩინო როლი ქართველი ხალხის კონსოლიდაციის საქმეში, მისი პატრიოტული გრძნობების გაღვივების, ეროვნული ენისა და კულტურის დაცვაში. „ხომ იცი, თეატრი რა დიდი რამ არის ჩვენისთანა დაცემული ხალხისათვის — სწერდა ილია ჭავჭავაძე ილია ოქრომქედლიშვილს 1881 წ. 7 ნოემბერს, — მაგის მეტი ნაციონალიზმის ნიშანწყალი ჯერჯერობით ჩვენ არა გვაქვს რა. ეგ ერთი ადგილია, საცა ჩვენი ენა საჯაროდ ისმის და საჯაროდ მოქმედებს. ესეც საკმაოა, რომ კაცმა თავი გამოიღოს, თორემ თეატრს ხომ სხვაც ბევრი სიკეთე მოსდევს“¹.

ილია სათავეში ედგა სახსრების შეგროვებას ქართული თეატრისათვის, შეძლებულ პირებს შემოწირულებათა გაღებისათვის აქეზებდა. იგი აგრეთვე ზრუნავდა, რომ ქართულ თეატრს ეროვნული ჯანსაღი რეპერტუარი ჰქონოდა და ძირითად იდეად ქართველი ხალხის ეროვნული შემართება დაესახა. ილიამ დაუნდობლად გაილაშქრა რეჟისორ გ. თუმანოვის წინააღმდეგ, რომელსაც პატრიოტული მოტივი ქართულ თეატრში ზედმეტად მიაჩნდა: თუმანიშვილის წინააღმდეგ ილიასთან ერთად გაილაშქრეს აკაკიმ, რ. ერისთავმა, ვ. აბაშიძემ, კ. მესხმა, ა. ცაგარელმა, კ. ყიფიანმა. 1880 წელს თუმანიშვილი თეატრიდან გააძევეს. ილია სისტემატურად წერდა რეცენზიებს ქართულ თეატრზე, მოსაწონს აქეზებდა, ნაკლს საჯაროდ იწუნებდა და ასე უკაფავდა სწორ გზას ქართულ სცენას, რომელიც ქართველ მოღვაწეთა თვალსაზრისით, ეროვნული მოძრაობის ბასრი იდეური იარაღი იყო.

ილია ამ წლებში მოთავე იყო ყოველგვარი ეროვნული თაოსნობისა. ილია ცხოველ მონაწილეობას იღებდა 1880 წელს „ვეფხისტყაოსნის“

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. X, გვ. 97.

ტყაოსნის“ ტექსტის დამდგენი კომისიის მუშაობაში, 1881 წელს თბილისში გამართულ არქეოლოგთა ყრილობის მუშაობაში, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ნეშტის თბილისში გადმოსვენებაში, რაც 1893 წ. მოხდა. არ იყო ეროვნული ცხოვრების არც ერთი მნიშვნელოვანი უბანი, რომ ილია ჭავჭავაძეს იქ მესვეურის როლი არ განესახიერებინოს.

ილია კარგად ხედავდა, რომ 70-იანი წლების მიწურულიდან ახალმა სიომ დაბერა საქართველოს ცხოვრებაში. ხალხმა გამოიღვიძა, მოქმედება და შემართება იწყო. ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესი გაძლიერდა. იწყებოდა ყოველივე იმის განხორციელება, რასაც დიდი მოღვაწე 60-იანი წლების დასაწყისში ნატრობდა. ილია ხალხის ამოძრავების მთავარ მიზეზს ბატონყმობის გაუქმებაში ხედავდა. „რაც უნდა გულღრძო და ჭულელი კაცი იყოს, მაინც ვერ იტყვის, რომ ამ სამოც-ოთხმოცის წლის ცხოვრების შედეგი არ იყოს ქართველთ ერის გაერთიანება, ერთობის გრძნობის გაღვიძება საქართველოს სხვადასხვა პროვინციის მცხოვრებთა შორის“¹.

ილია დარწმუნებული იყო, რომ ქართველი ხალხის ეროვნული გამოღვიძების ეითარებაში ცარიზმის რუსიფიკატორული ღონისძიებანი წარმატებას ვერ იპოვიდა. „ეხლანდელ დროში ხომ, როცა ასე საყოველთაოდ განმტკიცებულია და აღზნებული ეროვნული გრძნობა და თავისუფლების სურვილი, ესე-გვარი საქმე (ილიას მხედველობაში აქვს ისტორიულ ერთა მოსპობის უგუნური ცარისტული პოლიტიკა, ა. ს.) უფრო ძნელ საქმეს წარმოადგენს. მოსპობა რომელმე ერის დამოუკიდებლობისა... და შერიცხვა მისი სხვა ერთა შინა, — ეგ იმას ჰნიშნავს რომ ძალად და განზრახ აიღოს მან თავის-თავზე ხელი, დაივიწყოს თავისი უწინდელი ცხოვრება, თავისი მოგონებანი, თავისი დაცემული დიდება, თავისი ინტერესები, თავისი ზნე, ენა, და სულყველა ეს მტრის გასახარელად, მტრის სასარგებლოდ“².

ილიას მაღლიანი კალამი ამ პერიოდში ქართველი კაცის ცხოვრების ყველა მხარეს შეეხო. ქართველ მშრომელ გლეხობას, რომელიც მას ეროვნების ბურჯად მიაჩნდა, დიდი მოღვაწე ასწავლიდა მეურნეობის გაძლიერებას, რისთვისაც იმდროინდელი აგრონომიული მეცნიერების მონაცემებს იმარჯვებდა. მისი წერილები სახალხო მეურნეობის საკითხებზე ქართველი მშრომელისადმი მამობრივი

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 281.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 278—279 (ეს აღვლილი ილიას შინაური მიმოხილვიდან ცენზურას ამოულია).

მზრუნველობითაა გამთბარი და ერთ მიზანს ემსახურება: ქართული სოფელი ეკონომიური გაჭირვებიდან გამოიყვანოს, გააქტიუროს, ჩააბას ახალი ცხოვრების ფერხულში, გზა დაუხშოს ერისათვის უცხო ძალების შეჭრას ქართულ სოფელში და მის გაბატონებას, პროდუქციის მოხმარება-გასაღებას ყველაზე რაციონალური გზები გამოუჩინოს; დააფიქროს მთავრობა ქართული სოფლის მძიმე მდგომარეობაზე და მას ხალხისათვის შეღავათები გამოსძალოს.

ეროვნული ეკონომიკის აღორძინებისათვის საწინდრად მას საყოველთაო შრომა მიაჩნდა. ილია შრომის როლს საზოგადოებრივი ცხოვრების წარმატებაში ყველგან ხაზგასმით აღნიშნავდა. საყოველთაო შრომითი ვალდებულების ყველაზე მოსახერხებელ ფორმად მას ამხანაგობანი, კოოპერაცია მიაჩნდა. ილია ფართო პროპაგანდას უწევდა ყოველთვის წარმოებისა და გასაღების საქმეში კოოპერაციულ ამხანაგობათა ჩამოყალიბებას. ამ ქართულ კოოპერაციულ შექავეშირებას ილია ავალებდა საკუთარ ხელში აელო ქვეყნის ეკონომიკა, წარმოებისა და გასაღების საქმე და ეროვნული სფეროდან განედევნა უცხოური კაპიტალი, რომელიც ქართულ სოფელში მიიკვლევდა გზას და ყველა სიმდიდრის დაპატრონებას ლამობდა. ეროვნული სოციალურ-ეკონომიური პრობლემების წარმატებით გადაწყვეტის საწინდარს ილია ყველა წოდების მჭიდრო თანამშრომლობაში ხედავდა. ისე როგორც იდეურ-კულტურულ ფრონტზე, აქაც, წოდებათა ინტერესების შერიგება ილიასათვის საერთო-ეროვნული ინტერესებით იყო ნაკარნახევი. „ჩვენი გულითადი რწმენა ყოველთვის ისა ყოფილა და არის, რომ ერის წარმატება, ქონებრივი თუ გონებრივი, შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ, როცა ერი წოდებათა დაუყოფელად, დიდ-პატარაობის გაურჩევლად და გამოუკლებლად ერთიანის მეცადინეობითა და გარჯით ჰცდილობს ცხოვრების გზა გაიკვლიოს და ბურთი ბედისა გაიტანოს წუთისოფლის მოედნიდამ ყველამ ერთად საყოველთაოდ. ცალ-ცალკე წევა ცხოვრების უღელისა, ცალ-ცალკე ხვნა და მკა, ცალ-ცალკე თლა ლხინისა თავისაკენ და ჭირისა სხვისაკენ, მარტო თავისთავის ხსოვნა და სხვისი დავიწყება მომაკვდინებელია კაცთა საურთიერთო ცხოვრებისა და საცა ეგ ურთიერთობა არ არის, იქ არც იგი კრებულია, რომელსაც ერი ჰქვია“¹.

წოდებათა თანამშრომლობის იდეა თერგდალეულთა სოციალური კონცეფციის სუსტი, უტოპიური მხარე იყო. ილიასთან ერთად, წოდებათა თანამშრომლობის პროპაგანდას აკაკიც, იაკობ გოგება-

¹ ი. ჯ ა ვ კ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. 8, გვ. 312.

შვილიც და სხვებიც ეწეოდნენ. არ შეიძლება მათ არ სცოდნოდათ, რომ ეს განუხორციელებელი ოცნება იყო, მაგრამ იმ ეტაპზე, როცა ერი მხოლოდ იწყებდა გამოღვიძებას და ეროვნულ შემართებას, ასეთ პროპაგანდას მაინც გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მათი აზრით, იგი ერთგვარად მაინც შეარბილებდა ქართველი თავადის და გლეხის დაპირისპირებას და მათს ძალ-ღონეს მჩაგვრელი ძალის წინააღმდეგ მიმართავდა. ილია რომ ექცობდა წოდებათა იდეალური თანამშრომლობის განხორციელებაზე, და რომ იგი მისი ლამაზი ოცნება იყო მხოლოდ, ნათლად გამომჟღავნდა მის გენიალურ მხატვრულ კმნილებაში — „ოთარაანთ ქვრივში“, რომელიც 1887 წელსაა დაწერილი. ილია მხატვარმა აქ, როგორც ამბობენ, აჯობა ილია პუბლიცისტს. ოთარაანთ ქვრივში მან არაჩვეულებრივი გამომსახველობით უჩვენა, რომ ბატონსა და გლეხს შორის ჩატეხილი ხიდი არ გაიდება. მიუხედავად ამისა, მომდევნო წელს მან სპეციალური სტატია მიუძღვნა წოდებათა თანამშრომლობას. ასეთი პროპაგანდა, მას, ვიმეორებ, საჭიროდ მიაჩნდა დროებით მაინც, ვიდრე ერი მოლონიერდებოდა იმდენად, რომ თავისი თავის დამოუკიდებლად მოვლის უნარი გამოუმუშავდებოდა.

თუ მოვლენებს კონკრეტულ ისტორიული თვალსაზრისით შევაჯახებთ, ჩვენ უნდა ვთქვათ, რომ იმ დროს, როცა საქართველოში ბურჟუაზია ახლად ფეხადგმული იყო, თავადაზნაურობას განუკითხავი ბატონობის საფუძველი უკვე გამოცლილი ჰქონდა, პროლეტარიატი როგორც კლასი, ჯერ კიდევ კონსოლიდირებული არ ყოფილა, ეროვნული ერთიანობის ამ პროპაგანდას, გარკვეული მიზნით. დადებითი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ეს იყო XIX ს. 60—80-იან წლებში. მაგრამ XIX საუკ. 90-იანი წლებიდან კი, როცა ასპარეზზე მუშათა კლასი გამოვიდა, როგორც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წამყვანი ძალა, ხოლო ქართული ბურჟუაზია მხოლოდ კლასობრივი პრინციპებით შემოიფარგლა და ეროვნული პროგრესის მთავარ ძალას—პროლეტარიატს ანტაგონისტურად დაუპირისპირდა, საერთო ნიადაგის თეორიის უტოპიურობა არა მარტო მთელი ძალით გამოვლინდა, არამედ იგი მავნეც გახდა.

80-იან წლებში ილიას შემოქმედებითი ცხოვრების ეს მოკლე დახასიათება, ვფიქრობთ, საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ მას ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ადრეული იდეებისათვის არ უღალატია, პირიქით 80-იან წლებში ილიამ უფრო გააღრმავა, გაასრულა ჭაბუკობის დროის იდეალები. 60-იანი და 80-იანი წლების ილია ერთი და იგივე შემოქმედებითი ფიგურაა, მთლიანი და მონოლითური, ერთი ეროვნული იდეით შთაგონებული, არავითარა

უკანდახევა, ან მარჯვნივ გადახვევა მის შემოქმედებითს გზაზე არ მომხდარა. 80-იან წლებში ილია უპირატესად პუბლიცისტურ მოღვაწეობაში იყო ჩაბმული, მხატვრულ ნაწარმოებებს ცოტას ქმნიდა, მაგრამ რასაც ქმნიდა, იქაც აქსოვდა თავის სანუგეარ იდეებს. ამის თვალსაჩინო მოწმობაა პოემა „დიმიტრი თავდადებული“ და ლექსი „ბაზალეთის ტბა“. პოემაში ილიამ ძველი საქართველოს ბედუქუღმართი ცხოვრების ერთი ეპიზოდი მოიშველია იმის საილუსტრაციოდ, რომ მამულისათვის თავგანწირვის მაგალითი ერევნებინა. ეს იყო ერთხელ კიდევ ხაზგასმა იმ იდეალებისა, რასაც იგი „ქართლის დედაში“ გამოხატავდა. „ბაზალეთის ტბაში“ კი ილიამ გაგვაცნო ყველა ქართველის ოცნება იმ ყრმაზე, რომელიც ჯერ ოქროს აკვანში წევს და რომელიც გაიზრდება ერის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის მოთავედ. იდეურად ეს „აჩრდილის“ გახსენებაა.

ილია, ამასთან, ეროვნული მოღვაწეების სხვა მესვეურთაგან გათიშული არ ყოფილა. მის მხარდამხარ იდგნენ ყოველთვის აკაკი და სერგეი მესხიცი, ნიკო ნიკოლაძეც და ი. გოგებაშვილიც. საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული ცხოვრების ცალკეულ საკითხებზე მათი განსხვავებული თვალსაზრისი ოდნავადაც არ ასუსტებდა მათს საერთო ფრონტს. ისინი ერთ დასს განასახიერებდნენ და მტრებიც საერთო ჰყავდათ.

9. თერგდალეულების ბრძოლა კონსერვატორების წინააღმდეგ

თერგდალეულების შეხედულებათა ერთიანობის ყველაზე თვალსაჩინო ილუსტრაციაა ე. წ. „მამათა“ და „შვილთა“ ბრძოლა, რომელიც XIX საუკუნის 70-იან წლებში ახალის ძალით გაჩაღდა, აგრეთვე მათი ბრძოლა ერის ასიმილაციის მომხრეთა და საქართველოს ისტორიის გამყალბებელთა წინააღმდეგ.

სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლისთანავე, როგორც ზევით ვნახეთ, თერგდალეულებმა შეურიგებელი პოზიცია დაიკავეს კონსერვატორიული ბანაკისადმი, რომელიც ჟურნალ „ცისკარის“ გარშემო იყო თავმოყრილი. ეს ბრძოლა, რომელიც ილია ჭავჭავაძემ წამოიწყო, დიდხანს არ დამცხრალა, იგი მინელდა მხოლოდ მაშინ, როცა თერგდალეულების ჯგუფი „საქართველოს მოამბის“ დახურვის გამო დროებით დაიქსაქსა.

ძველი და ახალი თაობის ინტერესები მკვეთრად უპირისპირდებოდნენ ერთმანეთს როგორც ეროვნულ, ისე სოციალურ საკითხებში. კონსერვატორული ბანაკი არსებითად შერიგებული იყო ცარიზ-

მის კოლონიური პოლიტიკისადმი და თუ ხანდახან ოპოზიციურ სულისკვეთებას ამჟღავნებდა, მხოლოდ ძველი ფეოდალური დიდების კედომის გამო, რაც საქართველოს რუსეთთან შეერთების თანახმად ობიექტურ პროცესს წარმოადგენდა. სოციალურ საკითხებში კონსერვატორები ბატონყმური რეჟიმის დამცველებად გამოდიოდნენ, უკიდურეს შემთხვევაში, რუსი თავადაზნაური ლიბერალების მსგავსად, მის შეკეთებას უჭერდნენ მხარს.

საქართველოში ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ, კერძოდ, 70-იანი წლების დასაწყისისათვის, ამ ორი თაობის ანტაგონიზმის საფუძველი მაინც შეურყეველი დარჩა. მართალია, ბატონყმობა გაუქმდა, მაგრამ შემორჩა მსხვილი აზნაურული მიწათფლობელობა და რიგი აზნაურული პრივილეგიებისა, რომლებიც ახალი, ბურჟუაზიული ურთიერთობის გამარჯვებას წინ ეღობებოდნენ და გზას უხერგავდნენ ეროვნული მწარმოებლური ძალების განვითარებას. კონსერვატორები კვლავ ებლაუჭებოდნენ ძველსა და დრომოკმულს, წოდებრივი პრივილეგიების შენარჩუნება-განმტკიცებისათვის იბრძოდნენ და ცარიზმის ადგილობრივ ხელისუფლებასა და რუსეთის იმპერატორს შეღალატებდნენ ყოველმხრივ დაეცვათ ტანტის ერთგული თავადაზნაურული კლასის ინტერესები. ეროვნულ საკითხში კონსერვატორები კვლავ გულგრილი რჩებოდნენ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკისადმი, რაც ქართველი ერის ასიმილაციას ითვალისწინებდა. კონსერვატორთა ბანაკის ზოგიერთი წარმომადგენელი, პირიქით, აქეზებდა კიდევ ცარიზმს დაეჩქარებინა პატარა და სუსტი ერების გადაყლაპვის პროცესი.

ამრიგად, XIX საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისისათვის, როცა ჟურნალ „დროების“ გარშემო ადრე დაფანტული თერგდალეულების თაობა ისევ შემოიკრიბა, კონსერვატორული დასის წინააღმდეგ ბრძოლის განახლება პირველი რიგის საკითხად იქცა. ამის გარეშე ქართული საზოგადოებრივი აზრის სწორი ორიენტაცია შეუძლებელი გახდებოდა.

1871 წელს კონსერვატორულმა ბანაკმა თერგდალეულებს თვითონ მისცა ბრძოლის განახლების საბაზი. ამ წელს საქართველოს რუსეთის მონარქი ალექსანდრე მეორე ეწვია. თავადაზნაურობა დაფაცურდა, რომ იმპერატორისათვის თავისი უქვეშევრდომილენი ერთგულება დაედასტურებინა და მისთვის რამე ახალი წოდებრივი პრივილეგია გამოეძალა. თავადაზნაურობამ სპეციალური შეკრებაც მოიწვია და აირჩია კომისია ადრესის შესადგენად.

თერგდალეულებმა იცოდნენ, რომ რუსეთის მონარქისაგან რაიმე მოწყალების იმედი ქართველ ერს არ უნდა ჰქონოდა. მაგრამ

რადგან ქართველების მხრივ სათხოვარზე მიდგა საქმე, ყველაზე არსებითის თხოვნა იყო საჭირო. ქართველ ხალხს, რომელიც ბატონყმობის ლიკვიდაციის შემდეგ გამოღვიძებას, ფეხზე წამოდგომას, ეროვნულ კონსოლიდაციას იწყებდა, პირველ რიგში ეროვნული უმაღლესი სასწავლებელი სჭიროდა. ამიტომ იყო, რომ კომისიის ერთმა ნაწილმა (ი. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, მ. ლოლობერიძე, ი. თარხნიშვილი) ადრესში ძირითად მოთხოვნად საქართველოში უნივერსიტეტის გახსნა შეიტანა. კონსერვატორები საკითხს სხვა კუთხიდან მიუდგნენ. მათი ინტერესები წოდებრივი ჩარჩოებით შემოიფარგლა მხოლოდ და საქართველოში კადეტთა კორპუსის გახსნა მიიჩნია ძირითად საკითხად. საერთო კრებაზე ახალთაობის სურვილმა მეტი მხარდაჭერა პოვა. დადგინდა უმაღლესი სასწავლებლის გახსნა შეეტანათ ადრესში. მაგრამ კომისიის კონსერვატორულმა ჯგუფმა, რომელშიაც გრ. ორბელიანი, გ. ბირთველიჩი-თუმანიშვილი, დ. ჭორჩაძე, რ. ანდრონიკაშვილი (მარშალი) და სხვ. შედიოდნენ, ბარონ ნიკოლაის მხარდაჭერით ადრესი თვითნებურად გადააკეთა, უმაღლესი სასწავლებლის გახსნა ამოიღო და მასში უმნიშვნელო ხასიათის წოდებრივი მოთხოვნები წამოაყენა (ბესარიონ ლოლობერიძე განუდგა ახალთაობას და კონსერვატორებს მიემხრო).

ზემოაღნიშნულ ფაქტში თვალნათლივ გამოვლინდა კონსერვატორთა სულიერი კრედო, მათი ლაქიური სულისკვეთება, ერისათვის საჭირობოროტო საკითხებისადმი აღმაშფოთებელი გულცივობა და წოდებრივი ეგოიზმი. შეუძლებელი იყო ამ ფაქტის რეაგირების გარეშე დატოვება. პირველი საბრძოლო ისარი მოწინააღმდეგეთა ბანაკში ისევ ილია ჭავჭავაძემ გადაისროლა. ეს იყო მისი „გამოცანები“, რომელიც 1871 წლის დეკემბერში დაიწერა. გამოცანები შეეხებოდნენ რეჟიზ ანდრონიკაშვილს (თავადაზნაურობის მარშალს, კონსერვატორთა დასის ერთ-ერთ მესვეურს), სენატორ გიორგი კონსტანტინეს ძე მუხრანბატონს, მის ძმას კონსტანტინეს (დიდ მემამულესა და გადამდგარ გენერალს), პლატონ იოსელიანს, დიმიტრი ჭორჩაძეს (კავკასიის მეფისნაცვლის საბჭოს წევრს), იასე ჭავჭავაძეს (გუბერნიის სამმართველოს წევრს), ბესარიონ ლოლობერიძეს და გრიგოლ ორბელიანს, რომელიც იმ დროს თბილისის გენერალ-გუბერნატორი იყო და ვერ გამოიჩინა სათანადო გაბედულება მტკიცედ დამდგარიყო ახალთაობის მხარეზე. ილიამ დაწერა „გამოცანების“ მეორე სერიაც („კიდევ გამოცანები“), რომლებშიც გაამასხარავეა გ. ლორის-მელიქოვი, იოსებ თარხნიშვილი და მიხეილ თუმანიშვილი. ამ გამოცანებში მან დიმიტრი ყიფიანიც ჩართო, თუმცა მისი მისამართით მხოლოდ საკეთილო აზრები გაატარა.

„გამოცანები“ ხელნაწერის სახით გავრცელდა და ბნელ ღამეში თოფის გასროლას ჰგავდა. ს. მესხი კ. ლორთქიფანიძეს სწერდა, რომ ილიას გამოცანებმა „მთელი ქალაქი შესძრაო“, ხელნაწერი ხელიდან ხელში გადადიოდა, გამოცანებს ზეპირად სწავლობდნენ. ყველა შეკრებაზე მსჯელობის მთავარი საგანი „გამოცანებში“ გამასხარავებული ადამიანები იყო.

„გამოცანებში“ ილია ისე აღწერდა კონსერვატორთა თითოეული წარმომადგენლის გარეგნულ დამახასიათებელ ნიშნებს, რომ ძალზე ადვილი იყო მათი გამოცნობა. ილია, ამასთანავე, დიფერენციალურად აფასებდა თითოეულის ბრალს ქართველი ერის წინაშე. მაგალითად, გრ. ორბელიანზე წერდა:

„მოხუცია იგი ჯმუხი,
პირად ბადრი, ტანდაბალი,
საქმით წმინდა, გულმხურვალე,
სიტყვატყბილი, ჰეკამალაღი,
ძველთაგანა ეგლა დარჩა
გრძნობით საესე, გონიერი,
მაგრამ გაუბედავია
თუმცა უყვარს თვისი ერი.
ის ძველის და ახალის შუა
შემაერთავი ხილია.
მაგრამ ამ კარგსაც ჰქეყანა
ზოგჯერ ფეხებზედ ჰკილია“.

გრ. ორბელიანის შეფასებაში ილია დიდ სიფრთხილეს იჩენს. მას იგი „საქმით წმიდა“, „გულმხურვალე“, „ჰეკამალაღ“ კაცად მიაჩნია და ძველი თაობიდან გამოყოფს როგორც „გრძნობით საესე“ და „გონიერ“ მოღვაწეს. მაგრამ ილიას დაუშვებლად მიაჩნია გრ. ორბელიანის გაუბედაობა (პირველ ვარიანტში „ქალაჩუნობა“) ეროვნული საქმეების გაძლოლა-დაცვის საქმეში; ვერ უპატიებია დიდი მგოსნისათვის, რომ იგი საბოლოოდ და გადაქრით არ დადგა ახალთაობის მხარეზე, რომელიც სწორედ იმ საქმეს აკეთებდა, რასაც გულით თანაუგრძნობდა გრ. ორბელიანი.

ილია მკაცრი და შეუბრალებელია სხვების მიმართ, რადგანაც მათი ხელიდან, გრიგოლ ორბელიანისაგან განსხვავებით, არასოდეს სასიკეთო საქმე არ გამოსულა. ისინი „ხელთამლოკი“ და „ოინბაზები“ არიან, „ჰქვით და გულით მოცვეთილნი“ უქმად გდიან ჰეყანაზე; ეს „ყბედი“ და „ჰქვა თხელი“, „გულმხურტალი“, „ფლიდი“, „მელაძუა“ კაცუნები ფეხზე იკიდებენ საქვეყნო საქმეს და პირადი განდიდებისათვის ზრუნავენ მხოლოდ. მათ შორის ისეთებიც

არიან, რომელმაც „გრაფობისათვის ერი დაჰკლა“, მეორეს „ქართ-ველობა ეთაჟილება“, ახალთაობასა და მათ შორის შემაერთებელი ხიდი სამუდამოდ ჩატეხილია. ამ „მორიელების“ ფონზე ილია ძველ-თა ბანაკში ერთადერთ კაცურ კაცს ჰხედავს და გამოუყოფს, ესაა ღი-მიტრი ყიფიანი;

„ამ უკაცურ კაცთა შორის
მე იგი კაცად მგონია
მით, რომ საქმითაც ქვეყნისა
მას სიყვარული ჰქონია...
რაც არის კიდევ ეგ არის
ჩვენში ხელმოსაკიდია,
მარტო მას, ვგონებ, ქვეყანა
ფეხებზედ არა ჰკიდია“.

მიუხედავად იმისა, რომ ილიას გულისწყრომა „გამოცანებში“ გრიგოლ ორბელიანს ყველაზე ნაკლებად შეეხებოდა, ზვიადმა გე-ნერალმა ეს მცირედი გაკენწვლაც ღრმა შეურაცხყოფად მიიღო.. ბრძოლებში უშიშარსა და სახელგანთქმულ გრიგოლს გულზე მწა-რედ მოხვდა შენიშვნა გაუბეღაობის შესახებ. ამაყი და გულმხურვა-ლე პატრიოტის პატივმოყვარეობა იმითაც იყო შელახული, რომ მას ბრალს სდებდნენ ეროვნული საკითხისადმი გულგრილობაში. გრ. ორბელიანი ბევრ რამეში თანაუგრძნობდა ახალთაობას, მაგრამ ბევრი რამ არ მოსწონდა მათს მოღვაწეობაში, მიუხედავად ამისა. მთელი 60-იანი წლების მანძილზე სდუმდა და ერთხელაც არ გა-პასუხებია ახალთაობის თავდასხმას კონსერვატორულ ბანაკზე, რო-მელსაც იგი თანაუგრძნობდა. ილიას „გამოცანებმა“, როგორც ჩანს. აავსო მისი მოთმინების ფიალა და „ქართული სიტყვის მეუფემ“ ერ-თბაშად დაიქუხა.

გრ. ორბელიანის პასუხი მეტად მკაცრი და მოუწიდებელი, ამას-თან, შეურაცხყოფელიც იყო. იგი არ დაერიდა ცესხურის ფარგ-ლებში დასაშვები სალანძღავ სიტყვებს და მთელი ახალთაობის საქ-მიანობა გაამასხარავე.

„ქოლო-ბუზებო,
ლიბერალებო,
ქუთით გლახებო, პატრიოტებო,
გზა დაკარგულნო,
წყალ-წალებულნო,
კატის კნუტებო, საიდან კნავით?
მოვლეთ რუსეთში,
აფრიკაშია,

მოზრძანდით ისევ უნბანონი,
ვირი წავიდა
ვირი მოვიდა,
კაცად ვერ იქცა თვით ქაბის მადლო...¹

გრიგოლ ორბელიანს აქ გალანძღული ჰყავდა არა მარტო „გამოცანების“ ავტორი „ბურთივით მრგვალი“ „ლიბერალი ილია ჭავჭავაძე“, არამედ მთელი თაობა თერგდალეულებისა — აკაკი წერეთელი (აკაკიები, ბაკაკიები), რიონელები (ნ. ნიკოლაძე), გოგიტელები (გ. წერეთელი) და სხვ. ეს „უღონოები“, „ჩხირ-პაიკები“. „ჯაგლაგანები“, „სულით სუსტნი“, „ქაჩუები“ გრ. ორბელიანის აზრით, შეურაცხყოფენ ქართულ ენას, თესავენ ურწმუნობას, რყვნიდნენ ქართველ ხალხს.

გრ. ორბელიანმა, რა თქმა უნდა, ვერ მოზომა. „ილიას ასე არ გაუმეტებია გრიგოლ ორბელიანი“¹. ეს უეცარი და ერთდროული ამოფრქვევა იყო მთელი იმ ბოლშისა, რასაც ძველი დიდების მოტრფიალე გენერალი და პოეტი ახალი თაობის მიმართ გულში დიდხანს იგუბებდა. გრ. ორბელიანის ასეთმა მკაცრმა პასუხმა შექმნა შთაბეჭდილება, რომ იგი ძველი თაობის მესვეური და მედროშე იყო. ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობასა და ისტორიოგრაფიაში გრ. ორბელიანის პასუხი სწორედ ამ პოზიციიდან შეფასდა და მას მამათა იდეური მეთაურის პოზიცია დაუმკვიდრდა, რაც ჩვენი აზრით, სრულიადაც არაა სამართლიანი. ნამდვილი კონსერვატორები, ქართველი ერის პროგრესის ნამდვილი დაუძინებელი მტრები, ცარიზმის უსიარცხვილო ლაქიები კი, რომელთაც ილია პირველ რიგში ესხმოდა თავს, ჩრდილში დარჩნენ. ეს იმიტომ მოხდა, რომ საპასუხოდ მათ ენა არ გაუღიათ. მაგრამ არ გაუღიათ იმიტომ, რომ არ გააჩნდათ თავდაცვის ტალანტი და არც არაფერი ჰქონდათ საბუთად, რომ ახალთაობის პირდაპირი და გაბედული ბრალდებანი გაებათილებინათ.

გრ. ორბელიანის მიერ ბრძოლის მოედანზე თერგდალეულთა მთელი თაობის გამოწვევამ ილია ჭავჭავაძე წონასწორობიდან გამოიყვანა. გრ. ორბელიანი ძველი თაობის სახელით ახალ თაობის მთელ მოღვაწეობას აბიაბრუებდა და აბუჩად იგდებდა. ახლა ილიამაც მოკრძალება გვერდზე გადასდო და მისთვის დამახასიათებელი პირდაპირობითა და სიღრმით მოხაზა ძველი თაობის დანაშაული ერის წინაშე და ახალი თაობის დამსახურება.

¹ ე ლ გ უ ჯ ა მ ა ლ რ ა ძ ე, გრიგოლ ორბელიანი, თბილისი; 1967, გვ. 492.

„ჩვენი ქვეყანა,
შვედარი თქვენგანა
თქვენებ ჩინებზედ არ გაგვიცვლია...
.
.
.
თქვენგან ჩაგრული,
დაბრმავებული
ერი ჯვრებზედ არ გაგვიყილია“¹.

ახალთაობამ — წერდა ილია, უარჰყო „ღმერთი ხარბობის და მძარცველობის“, სამაგიეროდ იწამა ღმერთი

„უქმთა წარმწყმენდი
ტვირთშიშეთა და მაშვრალთ მხსნელი,
ღმერთი ტანჯულთა,
ღმერთი ჩაგრულთა
ღმერთი უძლურთა შემწყნარებელი“².

გრ. ორბელიანი ახალთაობას ქართული ენის შეზღუდვას აბრალებდა. ილია კი ახალთაობას დამსახურებად უთვლიდა კონსერვატორთა მიერ დაგმობილი, შვედარი და სუდარაგადაფარებული მშობლიური ენისი პატრონობას, მის აღორძინებას.

„ენა მდიდარი
თქვენს ხელში შვედარი,
ჩვენ მიგვილია გასაცოცხლებლად...
თქვენგან გმობილი
თქვენგანით ღტოლვილი,
ენა ჩვენს ქოხში ჩვენ შევიფარეთ“³.

ილიას „პასუხის პასუხი“ ცხადად ასახავდა ორი თაობის იდეური დაპირისპირების საფუძვლებს. იგი მიმართული იყო არა მარტო გრიგოლ ორბელიანისადმი, არამედ მთელი კონსერვატორული თაობისადმი. შემთხვევითი როდია, რომ „პასუხის პასუხს“ არ ეწერა პიროვნულად გრ. ორბელიანის მისამართი. ამ ლექსს თერგდალეულთა მანიფესტის მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი არა მარტო უსწორებდა ანგარიშს ძველ თაობას, არამედ ცხადად, მოკლედ, ყველასათვის გასაგებად გადმოსცემდა ყოველივეს, რაზეც 60-იანი წლებიდან ემსახურებოდა ახალი თაობა.

ილია ჭავჭავაძეს მალე აკაკი წამოეშველა. მისი მწარე სატირა ამ საპასუხო ლექსებში განსაკუთრებით ხაზს უსვამდნენ გრ. ორ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. I, გვ. 94.

² იქვე, გვ. 95.

³ იქვე, გვ. 98.

ბელიანის ყველა შეცდომას, აკაკიმ ესეც არ აკმარა „ზარაბუზა გენერალს“, „დროების“ ფურცლებზე „ნეკროლოგი“ გამოაქვეყნა, სადაც ახმედ-ფაშას უსარგებლო საქმიანობა და მამუზღარობა დაახასიათა. ახმედ-ფაშას სახელქვეშ ყველამ იცნო გრ. ორბელიანი, მითუმეტეს, რომ ნეკროლოგისადმი დართულ ლექსში („ფარშევანი“) აკაკი გვარსაც ასახელებდა:

„გვასწავლეთ საიზ გაფრინდა
ის ჩიტი ღვთით მაღლიანი
და მოგვაშორეთ, არ გვინდა
ეს ღათვი ორ ბელიანი“.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, სწორედ ამავე პერიოდში დაწერა ნ. ნიკოლაძემ ცნობილი სტატია „ახალი ახალგაზრდობა“, სადაც ძველ თაობას სასიკვდილო განაჩენი გამოუტანა. ალბათ, ნ. ნიკოლაძის სტატიის ეს მეტად მკვეთრი ტონი კონსერვატული ბანაკის წინააღმდეგ შეპირობებული იყო გრ. ორბელიანის გამოლაშქრებით, რომელიც ახალთაობის წევრთა შორის აგდებულად „რიონელსაც“ იხსენიებდა.

ამ ცხარე პოლემიკაში ობიექტურობის და სიდინჯის დაცვა ორთავე მხარეს გაუჭირდა. დამნაშავე იყო პირველ რიგში „ჯმუზა“ გენერალი, რომელმაც მეტად გამომწვევი ტონი აირჩია და დაუნდობლად გაკილა ახალი თაობის ყველა წარმომადგენელი. რაც შეეხება თერგდალეულებს, ისტორიული სიმართლე, ცხადია, მათს მხარეზე იყო, მაგრამ ძველი თაობის ყველა წარმომადგენლის ასე განწირვაც არ იყო სამართლიანი. მით უმეტეს გრ. ორბელიანისა, რომელიც ილიასვე სიტყვებით რომ ვთქვათ, შემაერთებელი ხიდი იყო ძველ და ახალ თაობას შორის. როცა ვნებათა ღელვა დაცხრა, თერგდალეულებმა, განსაკუთრებით ილიამ, გრიგოლ ორბელიანს არ დაუკარგეს დამსახურება ერის წინაშე.

მართლაც, როგორი იყო გრიგოლ ორბელიანის პოზიცია და როლი 60—70-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში?

კავკასიაში მეფის რუსეთის ძლიერებისათვის დამსახურებულ მებრძოლს გენერალ-ლეიტენანტ გრიგოლ ორბელიანს, რომელმაც სამოხელეო კარიერაში კავკასიის მმართველობის საბჭოს თავმჯდომარეობას მიაღწია, ქართველის ბედის გამო გამოწვეული სევდა გულში ჰქონდა გამჭდარი და „სამშობლოს სულით დაცემას“ მისტიროდა. ერთ ღროს ამაღლებული და ძლიერი ივერია „გულმოსვრილი“, „დამცილებული“, „ხმამიღებული“, „უსახოდ ქმნილი“, „გულუმიფე-

დო“ ჩანდა, მომავალი მას უარესს უქადდა. გრ. ორბელიანი ტრაგიკულად განიცდიდა წარსულის დიდებათა მსხვერველს და იმასაც, რომ ამ დამანგრეველ საქმიანობაში მისი თანამოძმეების ხელიც ერია. იგი სწყევლიდა მეფის სამსახურში ფუჭად გავლილ დროს, ზიზღით იყო განმსჭვალული იმ ოქროს ბორკილებისადმი, რომელიც მას ცარიზმმა შეაბა.

ასეთი გაორება ქართული სიტყვის მეუფისა. რომელიც ერის დიდი პატრიოტი იყო და „თავის ძლიერი და გრძნობით სავსე ხმით აღვიძებდა და ამხნეებდა ჩაძინებულს და უიმედობით დამაშვრალ ქართველებს“ (დ. კეზელი), შეაპირობა მისმა არისტოკრატიულმა იდეოლოგიამ, მისმა კლასობრივმა კონსერვატიზმმა.

გრ. ორბელიანის იდეალად დარჩა ისეთი საქართველო, რომლის ბრწყინვალე წოდებას ძველებური ძალა და პრივილეგიები ექნებოდა და თამარის, ან ერეკლესდროინდელ ვაჟკაცობას დაფასება არ მოაკლდებოდა, ხოლო „ხელისა ძალით, ძლევის ყიფინით“ მტერი ზურგს იბრუნებდა, ყმები მორჩილად „შეასრულებდნენ ვალდებულებას ბატონის წინაშე და სოციალური დრტყინვის გამოვლენისათვის გზები დახშული იქნებოდა. გრიგოლის ცხოვრების გზაზე კი ამგვარი საქართველო ნგრევას განიცდიდა, სულს დაფავდა, ქართული არისტოკრატია ეკონომიურად და სულიერად კნინდებოდა, „პრიკაზის“ ვალებში ჩავარდნილი მამულებს ეთხოვებოდა და თავადისათვის უღირს საქმიანობაში ებმებოდა, ამასთან ერთად, კვდებოდა მაღალი სტილის ენა, ხოლო ენის წახდენა პოეტს ერის დაცემის მაუწყებლად ეჩვენებოდა. რუსეთს განსაწვავლული და შინდაბრუნებული „ზნეობით წამხდარი ახალგაზრდობა“, მხოლოდ „შხამს“ ავრცელებდა.

გრ. ორბელიანი გმობდა თანამედროვეობას, მის მსახვრალ ხელს. „არც ერთ საუკუნეში, როდესაც ჩინლისები და ლენგთემურები. არაბები და ოსმალ-სპარსები შემოდრიოდნენ და აოხრებდნენ ჩვენ მხარესა, მგონია, ჩვენი საბრალო საქართველო არ იქნებოდა ისეთს განწირულ მდგომარეობაში, როგორც ვართ ერთობ ჩვენ ამ დროს და მეტადრე ჩვენი გვარი. უწინ მტრისგან დამწვარს სახლსა ვაშენებდით ნელ-ნელა, რადგანაც მიწა გვრჩებოდა გაოხრებისაგან და მოველოდით მომავალში უკეთესობას; ახლა აშენებულის სახლიდან გვერეკებიან გარეთ და აღარ ვიცით საით მივეფარნეთ, რადგანაც ფეხქვეშდამ გვეცლება მიწა და მამულიცა აღარ არის ჩვენთვის“— სწერდა გულმოკლული პოეტი 1878 წელს ივანე ორბელიანს. ამ წერილში გამოთქმულია დასაღუბად განწირული მისი კლასის გულისტკივილი და უიმედობა. თავადაზნაურული წოდების ერთგულ

შეილს საქართველოს ცნება ამ შემთხვევაში ორბელიანთა ოჯახის მამულების ცნებამდე დაჰყავდა და ეგონა, რომ ამ მამულების გაპარტახებასთან ერთად საქართველოს დიდებაც იღუპებოდა. მწერალი სასოწარკვეთილი იყო იმით, რომ არც რუსთელმწიფისადმი სამსახურმა გაუმართლა, რადგან ხელმწიფემ თავადაზნაურული დიდკაცობა დაქინიებისაგან ვერ დაიცვა.

გრ. ორბელიანმა, მართალია, ცარიზმის სამსახურს შეაღია სიცოცხლე, მაგრამ თავისი ბუნებით იგი არასოდეს არ შერიგებია იმ რეჟიმს, რომელიც საქართველოსა და კავკასიაში ცარიზმმა დაამყარა. „შორით მოსული ჩემს მამულში მაყვედრის ცხოვრებასო“ — ხშირად დასცდებოდა ხოლმე გულმოკლულ მოხელეს. იგი ხედავდა, რომ მის ქვეყანას ვერ მოუტანა შვება რუსეთთან შეერთებამაც.

„საქართველო მრავალჯერ გაოხრებულა მონღოლთაგან, სპარსთა და თურქთაგან, ლანგ-თემურ, შაჰ-აბასისაგან, მაგრამ დაემორჩილა მხოლოდ რუს — ხელმწიფესა იმ იმედით, რომ მის მჟავრელობის ქვეშე ელირსება მშვიდობიანად და კეთილდღეობით ცხოვრებას! ახლა რას ვხედავთ? ასე დაცემული არ ყოფილა არა ოდეს. გაუძლებელი სიგლახაკე და უიმედობა გვიბნელებს გონებასა, შეგვიპყრა სასოწარკვეთილებამ, მოველით რა დღემდე, რომ გამოგვრეკავენ სახლიდამ, მამულიდამ, გულზე გვაწევს სიმძიმე ვაებისა, მწუხარებისა და ესრეთი უნუგეშო მდგომარეობა... მგონია არ იყოს კარგი თვით ხელმწიფისთვისაცა“¹.

გრ. ორბელიანი ცარიზმის უხეში, უფიცი, ჩლუნგი და უპატიოსნო მოხელეების თავგასულობით ხსნიდა ხალხის უკმაყოფილებას და აღშფოთებას, რაც ზოგჯერ აჩანყების მიზეზადაც იქცეოდა ხოლმე. მაგალითად, აფხაზეთის აჩანყების მიზეზების განხილვისას გრ. ორბელიანი მთელ დანაშაულს მოხელეობას აკისრებდა. მას ისიც არ მოსწონდა, რომ რუსეთის ცარიზმმა ქართული ენა გამოდევნა სახელმწიფოებრივი ცხოვრებიდან, სამართალი ხალხისათვის უცხო. გაუგებარ ენაზე დააწესა. „რას იტყოდა რუსი ხალხი მოსკოვში, რომ ინგლისურ ენაზე გაემართათ სასამართლოებიო“ — გულისტკივილით მიუთითებდა იგი².

გრ. ორბელიანს მიაჩნდა, რომ სწავლა-განათლება ქართველი ერის პირველი საზრუნავი იყო. იგი განსაკუთრებით დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა პოლიტექნიკურ განათლებას; ჩვენი ქვეყანა უხვია,

¹ გრ. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი. თხზ. სრ. კრებული, გვ. 70.

² კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე მ ე ძ ე ლ ი ა, ლიტერატურული ნარკვევები, თბილისი, 1967, გვ. 133.

მდიდარია მისი ბუნების წიაღი; მაგრამ არ გვყავს განათლებული ადამიანები, რომ ეს სიმდიდრე მოძებნონ და ხალხის სამსახურში დააყენონ — წერდა პოეტი¹.

გრ. ორბელიანი ეცნობოდა ევროპის ცხოვრებას, კურსში იყო იმ დიდი მოვლენებისა, რომელიც ევროპაში XIX საუკ. 50—70-იან წლებში ხდებოდა. მას მიაჩნდა, რომ ევროპული ცხოვრების ორბიტში ჩათრეული საქართველო ამ მოვლენებიდან შორს ვერ დარჩებოდა და ნელ-ნელა მასაც უნდა აეწყო ფეხი პროგრესისათვის. გრ. ორბელიანი ბატონყმური რეჟიმის გაუქმებაშიც ისტორიულ აუცილებლობას ხედავდა. ეს შეგნება გრ. ორბელიანს, ბუნებით არისტოკრატს, მაინც აახლოვებდა ახალი თაობის ადამიანებთან.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგიაში გრ. ორბელიანი თითქმის იმ პოზიციებზევე დარჩა, რომელზედაც ოცდათორმეტიანელთა შემარჯვენე ჯგუფი იდგა: კიდევ მეტი: ახალგაზრდული შემართების წლებში საქართველოს თავისუფლებისა და გადახალისების შესახებ ოცნებას შემდეგ ცხოვრების გამოცდილებამ და ბრწყინვალე კარიერამ ფრთები შეაკეცა. 60-იან წლებში, როცა ობიექტური ცვლილებანი საქართველოს ცხოვრებაში ეროვნულ-განმათავისუფლებელ იდეოლოგიას ახალ შინაარსს აძლევდა და ეპოქის შესაფერისს მოთხოვნებს უყენებდა, გრ. ორბელიანი ერთ ადგილზე იტკეპნებოდა და გულწრფელად ეგონა, რომ მშობლიური ქვეყნისათვის მის მიერ არჩეული პოზიცია უფრო მართებული და გამოსადეგი იყო. ამან შეაპირობა მის პოეზიაში მრავალი ხელშესახები შინაგანი წინააღმდეგობანი, ხოლო მთლიანად იგი რეაქციული რომანტიზმის ჩარჩოებით შემოფარგლა. ამავე იდეოლოგიამ მოაქცია იგი „მამათა“ ბანაკში და ზურგი შეაქცევინა ახალი თაობისადმი, რომელიც, მისი აზრით, თითქოს ქვას და გუნდას ესროდა ძველი საქართველოს დიდებას და ამით წყალს ეროვნული მტრების წისქვილზე ასხამდა.

მაგრამ სოციალ-კლასობრივი თვალსაზრისის სხვადასხვაობას გრ. ორბელიანი ახალი თაობიდან ჩინური კედლით არ გაუთიშავს. მთავარი ძარღვი ქართული იდეური ცხოვრებისა მათთვის მაინც საერთო დარჩა. ეს საერთო ძარღვი ქართული მამულიშვილობა და მისი კეთილდღეობისათვის ზრუნვა იყო. ეროვნული ტრადიციების დაცვის, ერის სულიერი ძალების გამოვლინების, ერის ისტორიული საზღვრების აღდგენის, ხალხის შემოქმედებითი ენერგიის მობილიზაციის საქმეში გრ. ორბელიანი ახალ თაობასთან თანამშრომ-

¹ გრ. ორბელიანის წერილები, ტ. I, თბილისი, 1936 წ. გვ. 12—15.

ლობდა. როცა საქმე ეხებოდა ქართულ პრესას, ქართულ თეატრს, წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების შექმნას, ოსმალთა მონობისაგან თავდაღწეული აჭარის მოსახლეობაში ეროვნული თვითშეგნების გაღვიძებას, ქართული კლასიკური მწერლობის შემკვიდრების მოვლა-პატრონობას და სხვ. გრ. ორბელიანი ვახტანგ და ალექსანდრე ორბელიანებთან, დიმიტრი ყიფიანთან და სხვებთან ერთად მხარში ედგა ახალთაობას და წამოწყებული ეროვნული თაოსნობის წარმატებით განხორციელებას ნიქსა და უნარს, ცოდნას და გამოცდილებას არ აკლებდა.

ძველი თაობის ზოგიერთ წარმომადგენელთა ღვაწლი მამულიშვილურ საქმიანობაში და ახალთაობასთან მათი სოლიდარობა ილია ჭავჭავაძეს შეუნიშნავი არ დარჩენია. „საოცარი ის არის — წერდა ილია, — რომ ამ დროებამდე ჩვენდა სანუგეშოდ მოღწეულთა ძველთა მწერალთა, ის მათთვის უცნობი და ახალი ქროლა ჩვენის აზრიანობისა არა იუარეს, არ იუცხოეს. პირიქით, მთელის თავის ძალ-ლონით მიეცნენ ამ ახალს მდინარეობასა დროთა ჩაძახილს ღირსეულ მობანედ. გამოუჩნდნენ და ახალთან ერთად ძმურად იღვაწეს ამ მიმართულების გასაძლიერებლად. იმ მრავალგვარ საგნებში, რომელიც მამულმა, მამულის სიყვარულმა და მამულიშვილობამ თვალწინ გამოგვიფინა, თვითეულმა მათგანმა თავისი სხივოსანი შუქი შეიტანა იმისდა მიხედვით, ვის რა უფრო ეხერხებოდა და სადამდე თვალი უწვდებოდა“¹.

ამ აზრის დამადასტურებელი მაგალითი ი. ჭავჭავაძეს გრ. ორბელიანის შემოქმედებიდან მოაქვს. გრ. ორბელიანმა — აღნიშნავს ილია — „ძლიერი მხარი მისცა ახალს მიმართულებასა და მამულის სიყვარულის ღრმა კვალი დააჩნევინა ჩვენს გულში. სიყვარულმა მამულისამ, სამშობლო მიწისამ, აღფრთოვანებულმა სამოციან წლებში, სულით და გულით მიიზიდა პოეზია გრ. ორბელიანისა, და ამ სიყვარულის გასაღვიძებლად და დასანერგად ახლებთან ერთად არა ერთი და ორი უთქვამს თავის მშვენიერის ლექსითა“².

გრ. ორბელიანის მგზნებარე პატრიოტული საქმიანობითა და შემოქმედებით მოხიბლული ილია გულწრფელად დასტიროდა გრიგოლის ცხედარს და თავის გამოსათხოვარ სიტყვაში ასე ეუბნებოდა: „შენი ქვეყნის შვილი ქართველი რომ დააკვირდება მაგ შენს ბრწყინვალე ნაეალს, მაღალის ნიჭით და მაღალის სიტყვიერებით შუქმოფენილსა, ქვეყნის წინაშე თამამად თავს მოიწონებს, რომ სა—

¹ ი. ჭ ა ვ ქ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. 3, გვ. 226—227.

² ი. ჭ ა ვ ქ ა ვ ა ძ ე, გვ. 228.

ქართველთა შენისათნა კაცი ჰყვანდა და იმავე დროს იგლოვებს კიდევ, რომ შენ ჰყვანდი და აღარ ეყოლები“¹.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში თავისებური პოზიცია ეკავა დიმიტრი ყიფიანს. იგი, რა თქმა უნდა, არ ეკუთვნოდა „მამების“ იმ ბანაკს, რომელთა წინააღმდეგ თერგდალეულებმა სამართლიანი ბრძოლა გააჩაღეს, მაგრამ არც „შვილების“ პროგრამას იზიარებდა. დიმიტრი ყიფიანს საკუთარი შეხედულებები ჰქონდა ქართველი ერის აწმყოსა და მომავალზე. პატრიოტიზმის ცნებაში იგი თავისებურ შინაარსს სდებდა და სიკვდილის დღემდე ერთგული დარჩა ერთხელ და სამუდამოდ არჩეული გზისა. ეს მონოლითური, გაუტეხელი, არაჩვეულებრივად პრინციპული და მართალი კაცი ერისათვის დიდათ სასარგებლო საქმეს აკეთებდა და საბოლოოდ დასდო კიდევ თავი მშობლიური ხალხის სამსახურში. „იგი იყო კაციო—იგონებდა ილია ჭავჭავაძე ერთ-ერთი მეგობრის ნათქვამს—რომელიც თავის დღეში არ იტყოდა „ჰოს“, როცა მისი გული ამბობდა „არას“. ძნელია უკეთესად გამოთქმა ადამიანის ღირსებისა: დიახ, დიმიტრი ყიფიანი იყო მართალი კაცი“².

დიმიტრი ყიფიანი ორმოცდაჩვიდმეტი წელი ეწეოდა სახელმწიფო მოღვაწეობას.

დიმიტრი ყიფიანი 1832 წლის თავადაზნაურული შეთქმულების მონაწილე იყო. იგი თითქმის ყველაზე ახალგაზრდა იყო შეთქმულთა შორის და საზოგადოებრივ საქმიანობაში, როგორც გიმნაზიის მასწავლებელს, ახლად ჰქონდა ფეხი შედგმული. შეთქმულების აღმოჩენას დ. ყიფიანის გადასახლება მოჰყვა. ვოლოგდაში მისი კარიერა უბრალო მოხელეობიდან დაიწყო. სასჯელმოხდილი საქართველოში მაღალი რეკომენდაციით დაბრუნდა. ვორონცოვმა იგი მეფისნაცვლის საბჭოს კანცელარიის მმართველად დანიშნა, შემდეგში დ. ყიფიანი, თავისი პირადი ნიჭისა და ერთგულების მეოხებით, სწრაფად აღიოდა სამოხელეო კარიერის საფეხურებზე და ბარიათინსკის დროს მეფის მოადგილის საბჭოს წევრობას მიაღწია. მრავალი საგანგებო დავალება მიუღია დ. ყიფიანს, მრავალჯერ შეუმოწმებია იგი კავკასიის მმართველობას საგანგებოდ მინდობილ საქმეებში, ყველგან და ყოველთვის დ. ყიფიანი დავალების მაღალ დონეზე შემსრულებელი იყო, მიუდგომელი და საქმის ერთგული, სულით მტკიცე, ჰკვიანი და განათლებული.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 249.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 222.

1832 წლის შეთქმულებას ტრაგიკულმა ფინალმა დ. ყიფიანის ახალგაზრდულ შეხედულებებში არსებითი კორექტივი შეიტანა.

შეთქმულების სხვა მონაწილეებთან ერთად, იგი სეპარატიზმს საბოლოოდ გამოეთხოვა. მასში ღრმად გაჯდა რწმენა იმისა, რომ რუსეთის მფლობელობაში საქართველოს მოქცევა ისტორიულად დადებითი აქტი იყო, რამაც ეს ქვეყანა აზიური გარემოებიდან გამოიყვანა და ევროპული ცხოვრების გზაზე დააყენა. ყიფიანს მიაჩნდა, რომ რუსეთთან თანაცხოვრებით საქართველო შესძლებდა თავი დაეღწია ჩამორჩენისათვის, რაც შუასაუკუნეების ძნელბედობის ხანამ შექმნა და განათლებული ქვეყნების პროგრესისათვის აეწყო მხარი.

ამის მთავარ პირობად დ. ყიფიანს მიაჩნდა შეერთების აქტის განუხრელი დაცვა და კავკასიაში მოვლინებული მოხელეების ერთგული და პატიოსანი სამსახური. დ. ყიფიანის ვარაუდით, საქართველოს რუსეთთან შეერთება ოდნავადაც არ შეიცავდა ქართული ეროვნული მეობისათვის რაიმე საშიშროებას. პირიქით, ძლიერი და ერთმორწმუნე მფარველის დახმარებით ქართველ ხალხს უკეთ შეეძლო გადაეწყვიტა თავის ეკონომიური, სულიერი და ეროვნული მოღონიერების პრობლემები.

ამ რწმენით ემსახურებოდა იგი კავკასიის რუსულ მმართველობას და ყველგან უჩვენებდა იმის საუკეთესო მაგალითს, თუ როგორ უნდა ყოფილიყო იმპერატორის მოხელე, როგორ უნდა შეეთავსებინა მას საიმპერიო კანონების განუხრელი დაცვა კავკასიის ხალხთა ეროვნულ ინტერესებთან, როცა 1964 წლის თებერვალში დ. ყიფიანი თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა წინამძღოლად აირჩიეს, თავის პირველსავე სიტყვაში, რომლითაც ამომრჩევლებს მიმართა, საკუთარი კრედიტით მან ასე ჩამოაყალიბა: „ერთგულება ჩვენი ხელმწიფე იმპერატორისა და უმაღლესი ტახტისადმი აუცილებელია; ჩემი სინდისის, ძალისა და ღონის მიხედვით ერთგული მსახური ვიქნები ამ გრძნობისა პირდაპირ ვამბობ, მე არ მესმის არავითარი ინტერესები, გარეშე იმ წესისა, გარეშე ასე ვთქვათ — ჩვენი მოვალეობისა და ღირსების ბუნებრივი შეგნებისა: თავადაზნაურთა ღირსებას კი უძრაველი სამსახური შეადგენს ტახტისადმი“¹.

მაგრამ ამასთან ერთად, დ. ყიფიანი საუკეთესო ქართველი იყო, რომელსაც უყვარდა მშობლიური ქვეყანა, მისი დიდებული წარსული, მისი ენა და კულტურა. იგი ამაყობდა თავისი ქართველობით. სხვა ქვეყანაში თითქოს ჰაერი არ ყოფნიდა, ყოველთვის მშობლიუ-

¹ დ ი მ ი ტ რ ი ყ ი ფ ი ა ნ ი, შემუარები, თბილისი, 1930, გვ. 101.

რი მხრისაჲენ, თავისიანებისკენ მოუწევდა გული. 1860 წ. იგი პეტერბურგიდან სწერდა გრ. ორბელიანს: „სხვა იქნებ ვერავინ მიჰხედეს, ბევრმა იქნება არ დაიჯეროს, მაგრამ თქვენ, მგონია, ადვილად დამიჯერებთ, რომ ჩემის სამშობლო ქვეყნის მიწა-წყალი, ჩემი სიყრმიდან თანშეზრდილი მეგობრები და მცნობები, ჩუენი პაერი ორმოცდახუთს წელიწადს რომ სიამოვნებით მიყლაპავს; ჩუენი ქვეყნის კიდევაც წრფელი და კიდევაც გულის გამამხიარულებელი ერთმანეთთან დამოკიდებულება, ჩუეულება, ზნეობა, ზრდილობა, — ათასნაირი სხვადასხვა თვისება, რომელსაც კაცი ვერსადა ჰპოვებს, თუ არა შინა; — ყოველივე ესე ისეთი ძვირფასი რამ არის, რომ, ვისაც კი ცოტაოდენი გრძნობა შერჩენია, ნებით არასდროს არ დაჰკარგავს, თუ ძალით არ დაჰკარგვინეს. — ღვთის გულისათვის, რას დამახარებენ აჲ ისეთსა, რომ მასში გამაცვლევიონ, ან ვინ რას დამახარებებს, ვისა სცხელა ჩუენთვისა? — საქართველოს მოშორება ღმერთმა მაშოროს“¹.

დ. ყიფიანი სიკვდილამდე ასევე უზომოდ შეყვარებული დარჩა თავის სამშობლოზე, რომლის აღორძინებას, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იქნებოდა რუსეთის მფლობელობაში, მთელის ენერგიითა და გატაცებით ემსახურებოდა. დ. ყიფიანს ღრმად სწამდა, რომ ქართველი ხალხის ტახტისადმი ერთგულება სრულებითაც არ ეწინააღმდეგებოდა და გამორიცხავდა მის თვითმყოფობის, მისი ეროვნულობის დაცვას და განვითარებას. ქართველი ქართველად უნდა დარჩენილიყო თავისი ენით, თავისი კულტურით, ზნეჩუეულებებით. იმპერატორის მფარველობა და მზრუნველი ხელი მისთვის თავშეფარებულ ხალხს პირველ რიგში ამ მიმართულებით უნდა დასტყობოდა. მართებულად შენიშნავს ს. ხუნდაძე, რომ დ. ყიფიანის „მთავარი მიზანი იყო დაცვა ორი პრინციპისა, დაცვა ქართული ეროვნული ინტერესებისა და ინდივიდუალობისა რუსეთის მონარქიზმის ჩარჩოებში, მისი მფარველობის ქვეშ. ამიტომ იგი დარწმუნებული იყო, რომ ამ ორ ცნებათა შორის — ქართულ ნაციონალიზმსა და რუსულ მონარქიზმს შორის — პრინციპულად შეუძლებელი იყო რაიმე წინააღმდეგობის არსებობა“².

დ. ყიფიანი განზე იდგა თერგდალეულთაგან თავისი სოციალური მრწამსითაც. ის სოციალური კონსერვატიზმი, რომლითაც 1832 წლის შეთქმულება ხასიათდებოდა, დ. ყიფიანს შერჩა მთელი სიცოცხლის მანძილზე. ღრმად განათლებული დიმიტრი ყიფიანი კარ-

¹ დ ი მ ი ტ რ ი ყ ი ფ ი ა ნ ი. მემუარები, შესავალი, გვ. XXV—XXVI.

² დ ი მ ი ტ რ ი ყ ი ფ ი ა ნ ი, მემუარები, შესავალი, გვ. XXIV.

გათ ხედავდა, რომ ბატონყმური ურთიერთობის კრიზისმა რუსეთში უკიდურეს საზღვარს მიაღწია და ყმების გათავისუფლება ეპოქის გადაუდებელი მოთხოვნა იყო. ამიტომ იგი შეგნებულად შეხვდა იმპერატორის განკარგულებას დაეწყოთ სამზადისი საგლეხო რეფორმის გასატარებლად საქართველოში. დ. ყიფიანი, რომელსაც თბილისის თავადაზნაურობამ რეფორმის პროექტის შედგენა მიანდო, პირველ რიგში იმპერატორის მითითებებიდან გამოდიოდა და რუსეთში უკვე გატარებული რეფორმის გამოცდილებას ითვალისწინებდა. ამასთან იმასაც ცდილობდა, რომ უფრო მეტად დაეცვა ქართველი თავადაზნაურობის ინტერესები და ყმების განთავისუფლებით მიღებული მათთვის მიყენებული ზარალის კომპენსაცია სახელმწიფოსათვის დაეკისრებინა. თავის მოხსენებაში დ. ყიფიანმა გლეხთა პირადი განთავისუფლება მოითხოვა, მიწა კი მემამულის კანონიერ კუთვნილებად გამოაცხადა. იგი ვარაუდობდა, რომ რეფორმის შემდეგ ყოფილი ყმები ხიზნების მღვდმარეობაში გადავიდოდნენ¹.

პროექტის დ. ყიფიანისეულ დასაბუთებაში თვალსაჩინოდ გამოსჭვივის თავადაზნაურულ-ლიბერალიზმის სოციალური კონცეფცია. დ. ყიფიანის პროექტი თავისი შინაარსით ახლო იყო იმ პროექტებთან, რომელთა ავტორები იყვნენ თავადაზნაურული ლიბერალიზმის თვალსაჩინო წარმომადგენლები რუსეთში კაველინი, კოშელიოვი, ი. სამარინი და სხვები.

დ. ყიფიანი რეფორმის შემდეგაც ბევრს ცდილობდა გალატაკების გზაზე შემდგარი თავად-აზნაურული კლასისათვის ეშველა. ამ მისწრაფებით იყო შთაგონებული მისი საბანკო პოლიტიკაც. დ. ყიფიანი ქართველ-თავადაზნაურობას ურჩევდა შეგუებოდა ახალ ეპოქას, ახალ მოთხოვნილებებს; ჩაბმულიყო კაპიტალისტურ წარმოებაში, ფაბრიკანტობისათვის, მრეწველობისათვის მოეკიდებინა ხელი. თავადაზნაურობას უნდა ეკისრა მესვეურობა სოფლის მეურნეობის რაციონალიზაციისა, ტექნიკური პროგრესის დანერგვისა, რაც მთელი ხალხის ეკონომიური კეთილდღეობის გაუმჯობესების საუკეთესო საშუალება იქნებოდა.

როგორც ვხედავთ, დ. ყიფიანი რეფორმის შემდგომი საქართველოს ეკონომიური განვითარების პრესიული გზის მომხრე და პროპაგანდისტი იყო. მემამულური მეურნეობის ნელი და თანდათანობითი გადაზრდა კაპიტალისტურში — აი რა გზით უნდა ევლო თა-

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V; საქართველო XIX ს, 30—90-იან წლებში, თბილისი, 1970, გვ. 276.

ვადაზნაურობას, რომელიც დ. ყიფიანს წოდებრიობის მოსპობის შემდეგაც ერის მესვეურად მიაჩნდა.

როგორც ვხედავთ, სოციალურ კონცეფციაში დ. ყიფიანი კიდევ უფრო შორს იდგა თერგდალეულთაგან, რომლებიც ბატონყმობის ლიკვიდაციის რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციის დამცველები იყვნენ.

დიმიტრი ყიფიანს ახალ თაობასთან, თერგდალეულობასთან აახლოებდა ეროვნული თვითმყოფლობისათვის ბრძოლის იდეა. დიმიტრი ყიფიანი, ისე როგორც თერგდალეულნი, იღვწოდა ერის გამოდვიძებისათვის; ეროვნული თვითმმართველობის გაფართოებისათვის; ეროვნისათვის, სასამართლოში ქართული ენის დაკანონებისათვის. იგი მიესალმებოდა ქართული მწერლობის აღმავლობას, მის იდეურობას, მიზანსწრაფვეულობას, ეროვნული კითხვისადმი ცხოველ ინტერესს. იგი დიდის გულისყურით ეკიდებოდა ყოველგვარ ეროვნულ წამოწყებას, რომელთა თაოსანი თერგდალეულები იყვნენ და მათთან ერთად მონაწილეობდა ორგანიზაციულ ღონისძიებებში. დიდი ამაგი დასდო დიმიტრი ყიფიანმა ქართულ თეატრს, განსაკუთრებით ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას, რომლის პირველ თავმჯდომარეთაც იქნა არჩეული. დ. ყიფიანის დაახლოება თერგდალეულებთან და მათთან საერთო ფრონტით გამოსვლა რუსიფიკატორთა წინააღმდეგ განსაკუთრებით 80-იანი წლების დასაწყისიდან მოხდა, როცა პოლიტიკური რეაქციის კურსის კარნახით დონდუკოვ-კორსაკოვმა, იანოვსკიმ და სხვ. ახალი შემოტევა დაიწყეს ქართველი ხალხის წინააღმდეგ.

დ. ყიფიანს „მეფის კანონის“ დარღვევად მიაჩნდა კავკასიის ახალი ადმინისტრაციის რეაქციული კურსი და მას ენერგიულად შეებრძოლა. რეაქციონერ იანოვსკის მიერ ქართული ენის დევნა მას ამ რეაქციონერი მოხელის კერძო ინიციატივა ეგონა, ამიტომ სწერდა გაგულისებული ყიფიანი იანოვსკის: „ვერც ჩინგის ხანმა, ვერც თემურ ლენგმა, ვერც შაჰ-აბაზმა და ვერც ნადირ-შაჰმა ვერ შემუსრეს ჩვენი ხალხის მეობა და ახლა თქვენ გინდათ შემუსროთ?“

დ. ყიფიანმა 1885 წლის 11 ოქტომბერს საქართველოში სტუმრად მყოფ დიდ მთავარ მიხეილ ნიკოლოზის ძეს (რომელიც აღრეაქ მეფისნაცვალ იყო) გადასცა წერალობითი მოხსენება იმ უკანონობათა შესახებ, რასაც დონდუკოვ-კორსაკოვის მთავარმართებლობა ახორციელებდა. დ. ყიფიანი იმედოვნებდა, რომ დიდი მთავარი ამ მოხსენებას იმპერატორს გადასცემდა, ხოლო ეს უკანასკნელი კავკასიას თავზედ რეაქციონერ მოხელეებს მოაცილებდა.

მომდევნო წელს დ. ყიფიანი იძულებული გახდა იგივე შინაარ-

სის მოხსენებითი ბარათი თვით დონდუკოვ-კორსაკოვისთვის წარედგინა.

მოხსენებაში მოტანილი იყო მრავალი ფაქტი ქართველი ხალხის უკანონო დევნა-შევიწროებისა, ქართული ენის სკოლებიდან ამოღების მიდრეკილებისა. აღმაშფოთებელ ღონისძიებად მიაჩნდა დ. ყიფიანს მეგრულ სკოლებში რუსული ენის შემოღება ქართულის გამოდევნის ხარჯზე. „მოციქულთა დროიდან — წერდა დ. ყიფიანი, — ქართული ენა იყო საეკლესიო და საკულტო ენა სამეგრელოში და იქ ეს ენა ყველას ესმის. ამჟამად კი ახალ კულტურას ნერგავენ, მეგრულ ენას ასწავლიან სხვა ენის საშუალებით. ასე რომ გავეყვით, შეიძლება შეიქმნას ახალი კულტურები აქარლებისა, ფშავ-ხევსურებისა, ინგილოებისა, მთიულეებისა და სხვათათვის. სასარგებლო კი იქნება ყოველივე ეს იმ მთავრობასათვის, რომელმაც თავის მფარველობის ქვეშ მიიღო მრავალტანჯული საქართველო, რისთვისაც უსაზღვრო მადლობა დაიმსახურა?“¹.

დიმიტრი ყიფიანმა პეტერბურგში გაგზავნილი მოხსენებისათვის გაკიცხვა დაიმსახურა. დონდუკოვ-კორსაკოვი კი მისდამი ანგარიშგასწორების საბაბს ეძებდა. ეს საბაბი მას ხელთ ჩაუვარდა 1885 წლის ივნისში, როცა დიმიტრი ყიფიანმა მკაცრი წერილით მიმართა ეგზარხოს პავლეს, რომელმაც სასულიერო სემინარიის რექტორ ჩუდდუკის მკვლელობასთან დაკავშირებით მთელი ქართველი ერი დასწყევლა, დ. ყიფიანმა ამ წერილში მოითხოვა ეგზარხოსი პავლე მის მიერ შეჩვენებული ქვეყნიდან დაუყოვნებლივ ყოფილიყო განდევნილი.

ამ ფაქტთან დაკავშირებით, რასაც დიდი საზოგადოებრივი რეზონანსი ჰქონდა, დ. ყიფიანი სტავროპოლში გადაასახლეს. აქ იგი ცარიზმის აგენტების მიერ ვერაგულად იქნა მოკლული.

ესე შეეწირა დ. ყიფიანი იმ უნაყოფო ილუზიას, რომ თითქმის კარგი მამულიშვილობა და კარგი მოხელეობა ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის პირობებში ადვილად შესათავსებელი ორი ცნება იყო. სინამდვილეში ისინი ერთმანეთს გამორიცხავდნენ. კარგი მამულიშვილობა იმ ვითარებაში ცარიზმისადმი შეუთრეგებელ მტრობას, მისი სამოხელეო აპარატისადმი ზურგის შექცევას და მის წინააღმდეგ ბრძოლას გულისხმობდა. დ. ყიფიანი ბოლოს მიხვდა ამას და თავისი მართალი სიცოცხლე ტრაგიკულადაც დაასრულა, ისე რომ, დატოვა ნათელი კვალი XIX საუკუნის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V, გვ. 669—670.

როგორც ვხედავთ, გრ. ორბელიანი და დ. ყიფიანი თავიანთი ეროვნული კონცეფციით სრულიადაც არ ეკუთვნოდნენ კონსერვატორების თაობას. პირველი ამ ორი თაობის შუა მერყეობდა, მაგრამ შინაგანად უპირატესად ახალი თაობის მხარეზე იდგა, მასთან ერთად მონაწილეობდა ყოველგვარ ეროვნულ თაოსნობაში, მეორე — ცარიზმისადმი ერთგული სამსახურის მიუხედავად, პატრიოტი ქართველის იდეალურ ტიპს განასახიერებდა და მზად იყო გაეწირა სიცოცხლეც კი სამშობლოს მეობისა და ღირსების დაცვისათვის ბრძოლაში.

კონსერვატორთა ბანაკის ტიპიური წარმომადგენელი, გადაგვარებული, რეტროგრადი ქართველის ტიპი, რომელმაც მუნდირს ყველაფერი ანაცვალა და მშობლიურ ქვეყანას სასიკვდილო განაჩენი თვითონვე გამოუტანა — იყო გიორგი კონსტანტინეს ძე ბაგრატიონ-მუხრანსკი, რომელმაც 1872 წელს გამოაქვეყნა ბროშურა «О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных единиц».

ეს ბროშურა გაზ. „Кавказ“-ის დამატებად გამოვიდა, რაც სრულიადაც არ იყო შემთხვევითი. გაზ. „Кавказ“-ი — კავკასიის ხელისუფლების ოფიციოზს წარმოადგენდა და საკმაო აქტიობასაც იჩენდა ეროვნული მოძრაობის წინააღმდეგ ბრძოლაში, არც ის იყო შემთხვევითი, რომ ასეთი ხასიათის წიგნის დაწერა ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის მესვეურებმა ქართველს მიანდეს. ასიმილაციის ოფიციალური კურსის მომხრედ და დამასახუთებლად ამ შემთხვევაში თვით პატარა ერის წარმომადგენელი გამოვიდა და შეეცადა ისტორიული აუცილებლობითა და ცივილიზაციის მისიით აეხსნა ყველა ის ღონისძიება, რასაც მეფის სატრაპები კავკასიაში იძულებით ახორციელებდნენ. რენეგატების გადაბირებისა და სვის-ტომზე მისევის ეს პოლიტიკა ცარიზმისათვის ნაცადი ხერხი იყო.

გ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ თავის ბროშურაში ის აზრი გაატარა, რომ პატარა ერების, მათ შორის ქართველი ერის, ასიმილაციის პროცესი არა მარტო ისტორიულად გარდუვალა და ობიექტური პროცესია, არამედ ამასთან დიდათ სასარგებლოც. პატარა ხალხებს თავიანთი განკერძოებულება, განსაკუთრებით საკუთარი ენა, ხელს უშლის ჩამორჩენილობიდან თავის დაღწევაში. პატარა ერებმა უნდა დაჰკარგოს თავიანთი ხალხოსნობა, გააუქმონ საკუთარი ენა, გაითქვიფონ რუს ერში, რომელიც დიდიც არის და ცივილიზებულიც.

ამგვარად, მუხრანსკიმ გაიმეორა ყოველივე ის, რასაც რუსი რეაქციონერი შოვინისტები კატკოვი და მისი ხროვა (ლეონტიევი,

დანილევჩი და სხვ.) ქადაგებდნენ. პატარა ერები ამ ზოვას ისტორიის შავ მასალად მიაჩნდა მხოლოდ. ცარიზმის ისტორიულ მისიას ისინი არარუსი ერების ასიმილაციაში ხედავდნენ, სლავი ერი, რუსეთის ცარიზმის წინამძღოლობით, გამოჰყავდათ რჩეულ რასად და უსირცხვილოდ ამტკიცებდნენ იმპერიის მთლიანი გარუსების უდიდეს პროგრესულობას.

მუხრანსკის გამოსვლა პირდაპირ იყო მიმართული 70-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ. კოლონიზატორები ამ შემთხვევაში შეეცადნენ ციხე შიგნიდან გაეტეხათ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის მიერ გამოთქმული შეხედულებანი რომ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის იდეოლოგიური დაცვა იყო და შეეცვით დაიწერა, მალე გამოქვეყნდა. იმავე წელს რეაქციულმა გაზეთმა „გოლოსმა“ მოწინავე სტატია მიუძღვნა ამ ბროშურას და გამოაცხადა იგი მეცნიერების მიღწევად. გაზეთი ბაგრატიონ-მუხრანსკის „დებულებებზე“ დაყრდნობით ამტკიცებდა, რომ კავკასიელი ხალხებისათვის მშობლიური ენა საპირობებს არ წარმოადგენს და აქ მხოლოდ რუსული ენის სწავლება უნდა დაინერგოს¹.

შემთხვევითი არ იყო, რომ ილია ჭავჭავაძემ ბაგრატიონ-მუხრანსკი, როგორც რენეგატი, მლიქვნელი, მუნდირის მონა კონსერვატორების თავკაცად გამოაცხადა და თავის პასუხის პასუხში მახვილი პირველ რიგში მის წინააღმდეგ მიმართა. იგი „პირველია“ კონსერვატორთა შორის, რომელმაც თავისი ერი დაასამარა და მას „მკვდრის სუდარა გადაფარა“ — წერდა ილია.

თერგდალეულებმა ერთდროულად და გაბედულად შეუტიეს რენეგატ ბაგრატიონ-მუხრანსკის, ამხილეს მისი „თეორიის“ ანტიმეცნიერული ბუნება, ცხადყვეს ავტორის სრული უეცოობა. პირველმა აკაკიმ აღიმალა ხმა. „დროების“ 1872 წლის 33-ე ნომერში გამოქვეყნდა მისი ლექსი „აღარ გვაქვს გრძნობა“, სადაც საქართველოს ეროვნულ უბედურებად გამოაცხადა მუხრანბატონის მსგავსი ადამიანების დაბადება. „ჩინი შეგვექმნა ჰეუსი საწონი და ძმობის ნაცვლად — ბოროტი, შური!“ — წერდა პოეტი. მუხრანსკის აკაკი ასე მიმართავდა:

„ფარისევლო, გაუტანელო!
სხუასთან თავმხრელო, შინ ორმოს მთხრელო,
ნაგავის მყრელო, შენ ჭრელო გველო!
რამ შეგაძულა, სოქვი. საქართველო?!“²

¹ გაზ. «Голос», 1872, № 170.

² აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. 1.

იმავე წლის „დროების“ 35-ე ნომერში ს. მესხმა დაბეჭდა ამ ბროშურის „ბიბლოგრაფია“, სადაც ქვა-ქვაზე არ დატოვა ავტორის „ბრძნული“ აზრებიდან და იმაზეც მიუთითა, რომ მთელი ეს აბდა-უბდა „ბრწყინვალე მუნდირის“ ჩაცმის მიზნით დაიწერაო. „ქალალ-დი, რასაც კი დასწერ, ყველაფერს „მოითმენს“, ყველაფერს გამო-ხატავს თავის თეთრ ფონზე, მაგრამ თუ კაცს არავითარი ახალი და საზოგადოებისათვის სასარგებლო არა აქვს რა თავში გამოსატქმე-ლად, ამისთანა კაცი რისთვის უნდა აწვალდებდეს ტყუილ-უბრალოდ ქალალდსა და რისთვის უნდა ხარჯავდეს უნაყოფოდ მელანსა?“¹ — აღნიშნავდა ს. მესხი. „დროების“ იმავე ნომერში გამოქვეყნდა ილი-ას ლექსი „რჩევა“², რომელიც დაუნდობლად ამხელდა პატივმოყვა-რე, კარიერისტი და მლიქვნელი კაცუნას ბუნებას. 1874 წელს „დრო-ებაშივე“ დაიბეჭდა აკაკის ლექსი „ენების გასამართლება“, რომე-ლიც მიძღვნილი იყო ისევ გ. მუხრან-ბატონისადმი. ლექსში აკაკი-სათვის დამახასიათებელი მომავლდინებელი საოკაზმით იყო დახასია-თებული მუხრან-ბატონის ლაშქრობა „ქართლ-ბატონის“ (საქართვე-ლოს) წინააღმდეგ მისთვის ენის ამოგლეჯის მიზნით³.

გ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის მამხილებელი წერილით გამოვიდნენ პეტრე უმიკაშვილი ჟურნ. „კრებულში“⁴, ანტ. ფურცელაძე, ხუჭუა და სხვ.

ეს შეტევა იმდენად ორგანიზებული და მძლავრი იყო, რომ გ. კ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის წერის მაღა წაუხნდა. აკაკი წერეთელი იგო-ნებს — „მეორე წიგნაკი თუმცა მზად ჰქონდა, მაგრამ აღარ გამოუ-ციაო“.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურებს ბრძო-ლა უხდებოდათ აგრეთვე ზოგიერთ იმ ქართველ მოღვაწეთა წინააღ-მდეგ, რომლებიც, ერის თეორიაში მოღწურ შეხედულებებს აყო-ლილნი, ძალაუვნებურად წყალს უშვებდნენ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წისქვილზე.

ზ. ჭიჭინაძემ, რომელსაც ცუდ ქართველობას ვერ დაეწამებთ და სათანადო ღვაწლი მიუძღვის ჩვენი ეროვნული კულტურის წინაშე. ქართველი ხალხის ისტორიული წარსულის შეფასებაში მიუტყევებე-ლი შეცდომები დაუშვა. ნაროდნიკულ მოძრაობას აყოლილმა, მხო-ლოდ გლეხობა და ხელოსნობა გამოაცხადა ერის ჯანსაღ ისტო-რიულ ფესვად. ყოველივე დანარჩენი და მთელი კულტურული მემ-

1 ს. მესხი, თხზ., ტ. I, გვ. 254.

2 ი. კავკაძე, თხზ., ტ. I, გვ. 100.

3 აკაკი წერეთელი თხზ., ტ. I, გვ. 233.

4 „კრებული“, 1872, № 10, 11—12.

კვიდრობა ერისა, ვინაიდან ისინი, მისი აზრით, მეფეებისა და თავადების მიერ იყო შექმნილი, ტალახში ამოსვარა. ერის კულტურულ-ისტორიულ მემკვიდრეობის შეფასებაში ასეთმა მიდგომამ ზ. კიკინაძე მიიყვანა ნიჰილიზმამდე, რაც პეტისმეტად აწყობდათ საქართველოს მტრებს.

ზ. კიკინაძის (სანდალას) ცალმხრივ, ანტიმეცნიერულ, ნიჰილისტურ შეხედულებათა წინააღმდეგ მკაცრად გაილაშქრა ილია ჭავჭავაძემ. „მაგისტანა კაცთა მოვლენა, როგორიც ბ-ნი სანდალა თავის ნაწერითა, — წერდა ი. ჭავჭავაძე — დროთა ნიშანია და ავთა დროთაცა“¹.

ილიამ საკიროდ არ ჩასთვალა სანდალას ფელეტონების კრიტიკა, სადაც არც ცოდნა ჩანდა, არც ლოგიკა, და ერთ „თავმოდგმულ ჰუჰუსს“, რალაც „მურტალ ტალახს“ წარმოადგენდა. ეგ ნაწერი ჩვენი ცხოვრების ჩირქია, უკვე მუწუკიდან გამორწყული, რაკი დაიწერა, მაგრამ ვინ გვითავლებებს, რომ მაგ მუწუქს საზრდო და საკვებაეო აღარა აქვს ჩვენში? — კითხულობდა თავის ფელეტონში ილია და მხედველობაში ჰყავდა სანდალას მსგავსი სხვა ავტორები, ქართველნიცა და უცხო ტომელნიც, რომლებიც ხელებს აფათურებდნენ საქართველოს ისტორიის საკითხებში და, უვიცობის გამო, ზოგჯერ განზრახვით, ზოგჯერ უნებლიეთ ამ ისტორიას უხეშად ამახინჯებდნენ და შეურაცხყოფდნენ.

1888 წლის თებერვალ-მარტში პეტერბურგის რუსულმა ჟურნალმა „Северный вестник“-მა გამოაქვეყნა ი. ჭაბადარის „Письма о Грузии“, ნარდონის ფსევდონიმით, რომელმაც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურებისა და ყველა პატრიოტი ქართველის დიდი გულისწყრომა გამოიწვია.

ი. ჭაბადარი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, რუსული ხალხოსნურა მოძრაობის თვალსაჩინო მოღვაწე იყო, რომელიც 1877 წელს დააპატიმრეს, ცნობილი „50-ის პროცესის“ შემდეგ იგი ციმბირში გადაასახლეს, საიდანაც 1887 წ. დაბრუნდა. ამ დროიდან ი. ჭაბადარმა ლიტერატურულ საქმიანობას მიჰყო ხელი. წერილებში საქართველოს შესახებ მან, როგორც თვითონ გვამცნობს, მიზნად დაისახა საქართველოს ისტორიული ცხოვრების გაცნობა რუსული საზოგადოებრიობისათვის. მიზანი, რა თქმა უნდა, კეთილშობილური იყო. მაგრამ ი. ჭაბადარი თავისი ერის ისტორიას მიუდგა ერთ დროს ევროპაში გახმაურებული დრეპერის თეორიით. ეს თეორია ყოველი ერის ისტორიას განიხილავდა, როგორც ცოცხალ ორგანიზმს, რო-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 195.

მელსაც თავისი ბავშვობა, ყრმობა, ქაბუკობა, სიბერე და ბოლოს სიკვდილი ახასიათებს. ჯაბადარს არ ჰქონია იმის განზრახვა, რომ ქართველი ერი დაბერებულად და სასიკვდილოდ გამზადებულად წარედგინა რუსი მკითხველისათვის. მას, პირიქით, ალბათ სურდა ეჩვენებინა, რომ ქართველ ერს ინტენსიური ცხოვრება კიდევ არ დაუწყია და ძალები მომავლისათვის აქვს შემონახულიო. მაგრამ ეს განზრახვა, რომელიც მცდარ, ანტიმეცნიერულ თეორიაზე იყო დაფუძნებული, არ გამოუვიდა ავტორს. პირიქით, იგი ნიჰილისტურად მოეკიდა ქართველი ხალხის ისტორიას, ვერ დაინახა ქართველი ხალხის ინტენსიური მატერიალური და სულიერი ცხოვრება წარსულში, მთელი წარსული ერისა რაღაც ბურჟუსად გამოაცხადა, ვერ წარმოაჩინა ის დიდი წვლილი, რომელიც ქართველმა ერმა საკაცობრიო ცივილიზაციის საგანძურში შეიტანა. ამრიგად, ი. ჯაბადარს, რომელიც მრავალ მნიშვნელოვან წყაროს საქართველოს ისტორიისა, საერთოდ, არ იცნობდა და ბევრიც ტენდენციურად გაიაზრა, ქართველი ხალხის წარსული მეტად მკლე, ღარიბი, უსიცოცხლო, უნაყოფო და ტენდენციურად დამახინჯებული გამოუვიდა. მის მიერ მიღებული დასკვნები საზრდოს აძლევდნენ ქართველი ხალხის დაუძინებელ მტრებს მახსრად აეგდოთ ქართველი ხალხი, რომლებიც თითქმის განგებ ბერავდნენ თავიანთ დამსახურებას და შელამაზებულად წარმოადგენდნენ წარსულ ცხოვრებას.

ილია ჭავჭავაძემ პირველ რიგში ქვა-ქვაზე არ დატოვა დრეპერის „თეორიიდან“ ერების დაბერების შესახებ. „რას გვიქვიათ ერის სიბერე? ან, როგორ შეიძლება, რომ „ინტენსიურმა ცხოვრებამ ერი ძალღონისაგან დასცალოს“ — სვამდა კითხვას ილია და მრავალი თვალსაჩინო მაგალითით ცხადჰყოფდა, რომ ერის სიბერე უქმი სიტყვაა, მისი საგანი არ არსებობს და წარმოუდგენელიც არის“¹. შემდეგ ილია კვალდაკვალ გაჰყვა ავტორს იმის გამოსარკვევად, თუ რა „ინტენსიურ ცოდნით“, „რა საგზლით“ განიხილა მან მსოფლიოს ისტორია საზოგადოდ და საქართველოს ისტორია, კერძოდ, და ცხადყო მისი უცოდინარობა. ილიას ნარკვევი მაღალ პროფესიულ დონეზეა დაწერილი.

ილია არა მარტო შესანიშნავად იცნობს საქართველოს ისტორიის ქართულ და უცხოურ წყაროებსა და ლიტერატურას, არამედ დიდებულად აანალიზებს მათ და „ნარდონის“ მცდარ დებულებათა დარღვევის კვალდაკვალ უჩვენებს იმ დიდ ინტენსიურ სულიერ

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 19, 20.

და მატერიალურ ცხოვრებას, რომელიც საქართველოს შორეულ წარსულში ჰქონდა.

„ნარდონმა“ კვლავ სცადა ფურცლებზე თავი დაეცვა და ილიას დებულებები გაებათილებინა „Новое общество“-ს ფურცლებზე. მას დამცველებიც აღმოუჩნდნენ. საპასუხო წერილებში („გზადაგზა და სხვათა შორის „Новое общество“-ს წერილის გამო) ილიამ ერთხელ კიდევ ცხადპყო „ნარდონისა! და მისი ადვოკატების უვიცობა და ქართული ისტორიული საუნჯე საიმედოდ დაიცვა ნიპილისტებისა და გამყალბებლებისაგან.

პოლიტიკური რეაქციის გაძლიერების ვითარებაში ცარიზმის სატრაპები ამიერკავკასიაში განგებ მიმართავდნენ კავკასიის ხალხთა ურთიერთწაყიდების პოლიტიკას. „დაპყავი და იბატონეს“ ნაცადი ხერხი მათ იმისათვის სჭიროდათ, რომ გაეთიშათ ეროვნული განთავისუფლებისათვის მებრძოლი ადგილობრივი ძალები, დაერღვიათ მათი საერთო ფრონტი და ურთიერთმისევის ვითარებაში დაუბრკოლებლად გაეტარებინათ ასიმილატორული ღონისძიებანი.

როგორც ცნობილია, სომხურმა ბურჟუაზიამ საქართველოს დედაქალაქში და აღმოსავლეთ საქართველოს რიგ რაიონებში ფეხისმოკიდება დაიწყო. სომეხი მრეწველები ზედი-ზედ ხსნიდნენ კაპიტალისტური ხასიათის წარმოებებს სომეხი ჩარჩ-ვაჭრები სოფლებში ინტენსიურ ვაჭრობას ეწეოდნენ, მევახშეობით ითბობდნენ ხელს და, გააჩნდათ რა თავისუფალი კაპიტალი, ზოგი გაღარიბებული აზნაურის მამულსაც ეპატრონებოდნენ. სომხურ ბურჟუაზიასთან საკონკურენციო ბრძოლას ახლად ფეხადგმული ქართველი ბურჟუაზია ჭერ კიდევ ვერ ახერხებდა.

ქართულ პრესაში ხშირად გაისმოდა ჩივილი ამის გამო. თერგდალეულები სამართლიანად მოითხოვდნენ საქართველოს სამრეწველო საქმიანობით ეროვნული ძალების მეტ დაინტერესებას, საქართველოს სოფლებში ვაჭრობა-აღებშიცემობის ორგანიზებას, რომ იქედან მევახშური ელემენტები გამოედევნათ, ითვალისწინებდნენ იმ საშიშროებას, რასაც პერსპექტივაში უცხო კაპიტალის მოძალუბა შეიცავდა.

ქართველი და სომეხი ხალხი საუკუნეთა მანძილზე მეგობრულად ცხოვრობდნენ. ისტორიაში ძნელად მოიძებნება სხვა ორი ერი, რომელთაც ერთმანეთს შორის ჰქონოდათ ისეთი მტკიცე მეზობლობა, საერთო ინტერესი, გარეშე მტრების წინააღმდეგ საერთო ბრძოლის ტრადიციები, როგორც ქართველ და სომეხ ხალხს ჰქონდა. ოვანეს თუმანიანი წერდა: „იმ სომეხ მოღვაწეს, რომელიც საქართველოს დასაცავად არ გამოსულა, არასოდეს არ ჰქონია თავისი ხალხისა და

თავისი ისტორიის გაგება, იმ ქართველს რომელსაც არ დაუცავს
სომეხი და სომხეთი, არ ჰქონია ქართველი ხალხისა და საქართვე-
ლოს ისტორიული გზების გაგება. ის სომეხი ან ქართველი, რომლე-
ბიც კარგად იცნობდნენ თავიანთი ხალხის ბედსა და ხასიათს, მათს
მალალ ინტერესებს, ყოველთვის იცავდნენ თავიანთ მეზობლებს.
ისევე როგორც საკუთარ თავს“. სომეხი ხალხის საუკეთესო შვი-
ლებს არუთინ ალამდარიანს, გაბრიელ სუნდუკიანს, ოვანეს თუმა-
ნიანს, ხაჩატურ აბოვიანს, სტეფანოს ნაზარიანს და სხვებს, რომ-
ლებიც სხვადასხვა დროს თბილისში მოღვაწეობდნენ, ახლო მეგობ-
რული ურთიერთობა ჰქონდათ ქართველ მოღვაწეებთან და მხარში
ედგნენ მათ ცარიზმის კოლონიური უღლისაგან კავკასიის ხალხთა
განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში. აკაკიმ ორი ხალხის ურღვევი
მეგობრობა შესანიშნავად გამოხატა ოვანეს თუმანიანისადმი მიძ-
ღენილ სტრიქონებში.

„შენ სომეხი ხარ და მე ქართველი
მაგრამ ძმები ვართ ერთმანეთისა,
ორივე შვილი ერთი მიწა-წყლის,
ერთი მიდამოს და ერთი მთისა.

აკაკის, ისე როგორც ილიას და ქართული ეროვნული მოძრაობი-
ს სხვა მესვეურებს, სწამდა, რომ კავკასიის ხალხთა ძმური ერთობა,
მათი საერთო ფრონტი მხაგრელის წინააღმდეგ საწინდარი იყო
ეროვნული თვითმყოფობის შენარჩუნებისა.

„მე წამახდენ... შენც წახდები
გავაცინებთ მხოლოდ მტერსა!
ჩვენ ვიყვირებთ: „ვაი დედას“,
ის კი — „მრავალყამიერსა“

უფრო სადად, შთამბეჭდავად და გულშიჩამწვდომად ორი მეზო-
ბელი ხალხის ძმური ერთიანობის სასიცოცხლო დანიშნულების
პროპაგანდა შეუძლებელიც იყო.

ცარიზმის რეაქციულმა ძალებმა, რომლებიც „მოსკოვსკიე ვედო-
მოსტისა“ და მისი დამქაში გაზეთების მხარდაჭერით სარგებლობდ-
ნენ, იერიში მიიტანეს სომეხი და ქართველი ხალხის ისტორიულ
მეგობრობაზე. გაზეთი „კავკაზის“ პუბლიცისტები გამოვიდნენ
იმის მტკიცებით, რომ ქართველ ხალხს ტყუილად მოაქვს თავი თა-
ვისი ძველი კულტურით. ისინი კავკასიაში გვიან არიან მისულნი და
ყველაფერი, რაც აქ ცივილიზაციის გარიყრაჟზე შექმნილა, სრულე-

ბითაც არ წარმოადგენს მათს საკუთრებასო¹. ცარიზმის ამ ანკესზე აღვილად წამოეგო ზოგიერთი სომეხი პუბლიცისტი, რომლებიც ამ შემთხვევაში სომხეთის ბურჟუაზიული წრეების განწყობილებას ასახავდნენ მხოლოდ და სომხეთის მშრომელი ხალხის ინტერესები-საგან განზე იდგნენ. სომხეთის ბურჟუაზიას, რომელიც კავკასიის ეკონომიურ ცხოვრებაში საკომანდო სიმაღლეებს ეპოტინებოდა, მორალური საფუძველი სჭიროდა. მას სჭიროდა იმის დასაბუთება. რომ ისტორიულად ამიერკავკასიის მიწა-წყალზე სომხეთს უპირა-ტესი მდგომარეობა ეკავა. ამიერკავკასიაში სომხეთის ტერიტორიის ფარგლებს გარეთ სომხეთის ბურჟუაზიის აგრესიულ მისწრაფებათა გამართლებასა და დასაბუთებას ინტენსიურად მოჰქიდა ხელი სო-მეხ მეცნიერთა ერთმა ჯგუფმა, რომელმაც ძალ-ღონე არ დაზოგა იმისათვის, რომ რუსულ და ევროპულ პრესაში ქართველი ერის. ქართული კულტურის შესახებ ყალბი აზრები გაეცრელებინათ. ქართველი ხალხის ძირძველობა და მაღალი კულტურა ფიქტიურად გამოეცხადებინათ და ამიერკავკასიის ისტორიული მიწა-წყალი მხოლოდ ძველი არმენიის საკუთრებათ ეცნოთ. ამ საქმეში განსაკუთ-რებით აქტიურობდნენ პატკანოვი, ეზოვი, კიშმიშოვი და სხვები, რომელთაც ზოგიერთი ევროპელი მეცნიერიც აიყოლიეს და ნამდ-ვილი ლაშქრობა გააჩაღეს ქართველების წინააღმდეგ.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურებმა საქართველოში სწრაფად აუღეს ალლო ცარიზმის ამ ვერაგულ პოლი-ტიკას და სომხეთის ბურჟუაზიის ინტერესების დამცველ მოღვაწე-თა ამ ლაშქრობაში ქართველი ერის ისტორიული წარსულის წინა-აღმდეგ დაინახეს რეალური საფრთხე ორი ერის წაკიდებისა. რაც ამ ხალხებს დაასუსტებდა, მათ ეროვნულ კონსოლიდაციას შეაფერ-ხებდა და წყალს მიუშვებდა კოლონიზატორთა წისქვილზე. ამ სა-შიშროებამ ააღებინა ხელთ კალამი ილია ჭავჭავაძის „ქვათა ღაღა-დის“ დასაწერად. ეს ვრცელი ისტორიულ-პოლემიკური ნარკვევი ზემოთ ხსენებულ სომეხ მეცნიერთა ჯგუფის წინააღმდეგ იყო მი-მართული. იგი ნიღაბს ხდიდა მათი საქმიანობის სიყალბესა და მავ-ნებლურ შედეგებს ორი ხალხის ცხოვრებაში.

„ჩვენისთანა დაბრიყვებული, დაბალ ღობედ მიჩნეული ერი, ჩვენისთანა სახელგატეხილი ძნელად თუ სხვა მოიპოვება დედამიწის ზურგზე. — წერს ილია — ვინც გნებავთ ან ზედ გვაბოტებს, ან გჰქელავს და მიწასთან გვასწორებს ლამის კავკასიის ქედს აქეთ ჩვე-ნი ხსენება გააჩანაგონ, ქართველების სახელი დედამიწის ზურგიდან

¹ იხ. „Кавказ“-ი, 1888 წ. 21 იანვარი.

აღგავონ და ჩალასავით ქარს გაატანონ. თითქოს არც ოდესღაც ვყოფილვართ, არც დღესა ვართ... სულით დაბალნი, ჭკუაგონებით ჩლუნგნი, ზნეობადაცემულნი, სულელნი, უსწავლელნი, გაუნათლებელნი, გალატაკებულნი, ფლიდნი, პირისგამტეხნი მხდალნი — ლაჩარნი—აი ჩვენის სულიერ და ხორციელ ავლა-დიდების სურათი!“¹ — წერდა განრისხებული ილია თავის ნარკვევის შესავალში „ვისი უნარია ყოველივე ეს? ეს რა შავი ყორანია, რომ თავს დაგვტრიალებს, ზედ დაგვყევს და დაგვჩხავის? ჩვენ აღრეც გვითქვამს და ახლაც ვიტყვი: ღმერთმა გვაშოროს იგი ბრალი, იგი ცოდვა — მთელს ერს სომხისას შეეწამოთ, რომელიც მარტო ერთ გვარს გუნდს სომხებისას და იმ გუნდის მწიგნობარ-მეცნიერთ ეკუთვნის“².

ილია დაბეჯითებით მიუთითებს, რომ ამგვარ უმსგავსო ლაშქრობაში მეზობელი ქართველების წინააღმდეგ „მთელი ერი სომხებისა“ არაფერს შუაშია. „იგი ვითარცა მშვიდობიანად მშრომელი და გამრჩელი თავის საქმეს ადგია... და ფიქრადაც არ მოსდის და არც ეჭირება პასუხისმგებელი იყოს იმ ზოგიერთთა ცოდვების გამო, რომლებიც არამკითხე მოამბესავით მეტიჩრობენ და გარს დასტრიალებენ როგორც მუმლი მუხასა“.

ამგვარად, ილია მკვეთრად განასხვავებდა ერთმანეთისაგან სომხეთის მშრომელი ხალხისა და სომხეთის ბურჟუაზიის ერთი მუჟაიდეოლოგიების ინტერესებს. პირველს იგი დიდის გულისყურით ეკიდებოდა, პატივს სცემდა და ქართველი ხალხის მისწრაფებათაგან განუყოფლად მიაჩნდა. მეორეს კი ებრძოდა მთელი არსებით, რადგან იგი შორს იდგა ორი ხალხისაგან და, ასახავდა რა ვიწრო კლასობრივ ამოცანებს სომხური ბურჟუაზიისა, ცარიზმის კოლონიზატორულ პოლიტიკას ემსახურებოდა. ცნობილია, რომ სწორედ იმ წლებში ილია „ივერიის“ ფურცლებზე ერთგულ დამცველად მოველინა ავლაბარში მცხოვრებ სომეხ გლეხებს, რომლებსაც სამი მსხვილი ვაჭარი ადგილ-მამულს ხელიდან აცლიდა და ამისათვის ათასგვარ მაქინაციებს მიმართავდა³. ილია თავის წერილებში („ოსმალეთის არეულობა და ევროპა“, „ოსმალეთის სომეხთა განწირვა“) გამოდიოდა სომეხი ერის გულწრფელ მოსარჩლედ და ამხელდა ევროპის სახელმწიფოების მესვეურთა აღმაშფოთებელ გულგრილობას იმ გენოციდის გამო, რომელსაც ოსმალეთის მმართველი წრეები სომხური მოსახლეობის წინააღმდეგ მიმართავდნენ. რაც

¹ ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. VIII, გვ. 95—97.

² იქვე, გვ. 99.

³ ი. ჯავჭავაძე, თხზ., სრ. კრებული, 1941 წლ. გამოცემა, ტ. II, გვ. 195.

შეეხება ქართველ-სომეხთა ურთიერთობას ილია კვლავ დაბეჭითებით მიუთითებდა: „ვერც ჩვენს ლიტერატურაში, ვერც ჩვენს საზოგადოებაში ერთს მაგალითსაც ვერ გვიჩვენებენ, რომ ქართველი ავად ახსენებდეს მთელ სომხობას, მის ინტელიგენციას, რომელზედაც დამყარებული აქვს სომხობას მთელი თავისი სამართლიანი სასოება და რომელიც ხსენებულ სომხების წრეს (სომეხი ბურჟუაზიის იდეოლოგ მეცნიერთა ერთი ჯგუფის, ა. ს.) გარეთა ჰდგას თვის სასახელოდ და თვის მოძმეთა ნუგეშად“.

ილიასთან ერთად სომეხი ბურჟუაზიის იდეოლოგთა მტრული ეროვნული მცდელობის წინააღმდეგ სასტიკად ილაშქრებდნენ აკაკი წერეთელი, ი. გოგებაშვილი, პ. უმიკაშვილი, გ. წერეთელი და სხვები.

ამგვარად, ქართველი და სომეხი მოწინავე ინტელიგენციის სიფხიზლემ და დროულმა რეაგირებამ ჩაშალა ცარიზმის ვერაგული განზრახვა ერთმანეთისათვის მიესია მეზობელი ხალხები. ამიერკავკასიაში მოსახლე ერების ძმური დამოკიდებულება, მათი გათვითცნობიერება, ერთი ფრონტით დარაზმვა ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში ამიერკავკასიის დემოკრატიული ინტელიგენციის დიდი გამარჯვება იყო. ამ გამარჯვებაში თერგდალეულებმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს.

ეროვნული საკითხი და ქართული ნაროდნიკობა

XIX საუკუნის 70—80-იან წლების ქართულ პოლიტიკურ მოძრაობაში ახალ ნაკადათ შეიჭრა ნაროდნიკული სოციალიზმი, რომელმაც ინტელიგენტურ წრეებში თანამგრძნობნი გაიჩინა და თვალსაჩინო კვალიც დატოვა პუბლიცისტურ აზროვნებაში.

ნაროდნიკული სოციალიზმი, რომელმაც ჩამოყალიბებული სახე XIX საუკუნის 70-იან წლებში მიიღო, რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა. ეს იყო ნაირსახეობა იმ წვრილბურჟუაზიულ-უტოპიური სოციალიზმისა, რომელიც ევროპაში აღმოცენდა XIX საუკუნის პირველ ნახევარში და რომლის იდეური განადგურება წილად ხვდათ მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლებს მარქსსა და ენგელსს.

წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმის შედარებით გვიანი გამოსვლა რუსეთის საზოგადოებრივ ასპარეზზე, ამ უკანასკნელის შედარებითი ჩამორჩენილობით უნდა აიხსნას. ეკონომიური ბაზა, რომელზედაც რუსეთის ხალხოსნობა აღმოცენდა, ხასიათდებოდა გარდამტეხი მოვლენებით, ე. ი. ისეთი მდგომარეობით, როცა კაპიტალიზმი ქვეყანაში მძლავრად განვითარებული არ ყოფილა და მხოლოდ თავის პირველ ნაბიჯებს დგამდა; როცა პროლეტარიატს არ დაემთავრებინა დამოუკიდებელ საზოგადოებრივ კლასად ჩამოყალიბება და საზოგადოებრივ ასპარეზზე ყველაზე მრავალრიცხოვან და ფართო შესაძლებლობის მქონე ძალად „წერილი მწარმოებლები“ ჩანდნენ.

ნაროდნიკულ შეხედულებათა ამომწურავი დახასიათება მოგვცა ვ. ი. ლენინმა სტატიაში „რა მემკვიდრეობაზე ვამბობთ უარს“. იგი აღნიშნავს: „ნაროდნიკობად ჩვენ მიგვაჩნია შეხედულებათა ის სისტემა, რომელიც შეიცავს შემდეგ სამ თვისებას: 1) კაპიტალიზმის აღიარება რუსეთში დაცემულობად, რეგრესად. აქედან გამომდინარეობს მისწრაფება და სურვილები „შეაფერხონ“: „შეაჩერონ“,

„შესწყვიტონ“, საუკუნოვან ბურჯთა „მსხვერველ“ კაპიტალიზმის მიერ და სხვ. ამის მსგავსი რეაქციული გოდება; 2) აღიარება საერთოდ რუსეთის ეკონომიური წყობის თვითმყოფლობისა და კერძოდ გლეხის თვითმყოფლობისა მისი თემით, არტელით და სხვ. საჭიროდ არ მიაჩნიათ რუსეთის ეკონომიურ ურთიერთობას მიუყენონ თანამედროვე მეცნიერების მიერ შემუშავებული ცნებები სხვადასხვა საზოგადოებრივი კლასებისა და მათი კონფლიქტების შესახებ. თუმცა გლეხობას უყურებენ როგორც კაპიტალიზმთან შედარებით რაღაც უმაღლეს, უკეთეს რასმე; ჩნდება „ბურჯთა“ იდეალიზაცია. გლეხობაში უარყოფენ და აფუჩეჩებენ იმავე წინააღმდეგობებს. რომლებიც ყოველგვარ სასაქონლო და კაპიტალისტურ მეურნეობას მოსდგამს, უარყოფენ ამ წინააღმდეგობათა კავშირს მათს უფრო განვითარებულ ფორმასთან კაპიტალისტურ მრეწველობასა და კაპიტალისტურ მიწათმოქმედებაში; 3) უგულვებელყოფა ჩვენი ქვეყნის „ინტელიგენციისა“ და იურიდიულ-პოლიტიკურ დაწესებულებათა კავშირისა განსაზღვრულ საზოგადოებრივ კლასთა მატერიალურ ინტერესებთან. ამ კავშირის უარყოფა, ამ სოციალური ფაქტორების მატერიალისტური ახსნის უქონლობა იძულებულს ხდის მიიჩნიონ ისინი ისეთ ძალად, რომელსაც შეუძლია „ისტორია სხვა ხაზით წარმართოს“, „გზიდან გადახვევინოს“ და ა. შ.¹.

სხვა ადგილას ვ. ი. ლენინი განიხილავს ნაროდნიკულ შეხედულებებს და მიუთითებს, რომ მათში ერთმანეთთან შერწყმულია „დემოკრატიის ელემენტები, უტოპიური სოციალიზმი, წვრილბურჟუაზიული რეფორმები, წვრილი ბურჟუას რეაქციულობა“.

რა იყო დადებითი და პროგრესული 70-იან წლებში ნაროდნიკობაში? პირველყოვლისა ის, რომ ისინი არსებული რეჟიმის დაუძინებელ მტრებს წარმოადგენდნენ და მთელი სულითა და გულით მოწადინებულნი იყვნენ დაემხონ რუსეთის უსამართლო სოციალ-პოლიტიკური რეჟიმი. ნაროდნიკებს აწუხებდათ ბედი სოციალური ჩაგვრით განაწამები რუსი მშრომელი მოსახლეობისა და სურდათ მისი განთავისუფლება, მისი მომავალი ცხოვრების ადამიანურად მოწყობა.

ნაროდნიკები ამასთან, თავიანთი შეხედულებებით დემოკრატები იყვნენ. ეს დემოკრატიზმი გამოკვეთილად ჩანს საზოგადოებრივ ურთიერთობათა მოწყობის იმ პროგრამულ დებულებებში, რომელსაც ისინი აყენებდნენ. ნაროდნიკების იდეალს წარმოადგენდა რუ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. I, 1948, გვ. 639—640.

სეთში მსხვილი შემადგენელი მიწათმოქმედების ლიკვიდაცია, მთელი საზოგადოებრივი წყობილების დემოკრატიზაცია. ეს მოთხოვნები შეესაბამებოდნენ საზოგადოებრივი პროგრესის ინტერესებს.

ნაროდნიკები თავიანთი პროგრამის განხორციელებას ვარაუდობდნენ სოციალური და პოლიტიკური რევოლუციების საშუალებით. 70-იანი წლების ნაროდნიკები შორს იყვნენ ლიბერალურ მშვიდრულ პოლიტიკასთან. ისინი მიდიოდნენ ცარიზმთან არა კომპრომისული გზით, არამედ რევოლუციური გზით და სწამდათ, რომ მხოლოდ სისხლიანი რევოლუცია გადაწვეტდა საზოგადოების წინაშე მომწიფებულ საკითხებს. ნაროდნიკობა, დემოკრატიზმთან ერთად, რევოლუციურობასაც შეიცავდა.

70-იანი წლების ნაროდნიკებმა ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში უჩვენეს საზოგადოებრივი ინტერესებისათვის, რევოლუციისათვის თავგანწირვის იშვიათი მაგალითები. ისინი რევოლუციური ფანატიზმით იყვნენ გამსჭვალულნი და მზად იყვნენ დაეთმოთ ყოველგვარი ამქვეყნიური პირადული სიამოვნება რევოლუციის საქმისათვის, მათ მიერ დასახული მიზნის განხორციელებისათვის.

ნაროდნიკების რევოლუციურმა მოძრაობამ თვალსაჩინო როლი შეასრულა 70-იანი წლების მიწურულისათვის რევოლუციური სიტუაციის შემზადებაში. ნაროდნიკებმა აიძულეს ცარიზმი უკან დაეხია და არსებულის შენარჩუნების მიზნით გაეღო ზოგიერთი ღათმობები.

მაგრამ ნაროდნიკული მსოფლმხედველობა მთლიანად შეუთავსებელი იყო რუსეთის დაჩაგრული მასების განთავისუფლების კემპარიტ ინტერესებთან. ნაროდნიკების მიერ არჩეული გზით შეუძლებელი იყო რუსეთში რაიმე სერიოზული რევოლუციური ღონისძიების განხორციელება. ნაროდნიკებმა არა მარტო ვერ შეათასეს რუსეთის იმდროინდელი სოციალ-პოლიტიკური ვითარება, არამედ მცდარი თეორიული დებულებებით დააბნიეს საზოგადოებრივი პროგრესისათვის მებრძოლი ძალები, დაჩიხულებამდე მიიყვანეს 50-იანი წლების რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობა. ნაროდნიკებმა დიდი ზიანი მიაყენეს რევოლუციურ თეორიას. რუსეთის შემდგომი რევოლუციური წინსვლა შეუძლებელი იყო მათი იდეური განადგურების გარეშე.

ნაროდნიკებმა, თავიანთი თეორიული დაბნეულობის გამო, არათუ წინ წასწიეს საზოგადოებრივ-რევოლუციური აზრი, არამედ, გადადგეს ნაბიჯი უკან 60-იანი წლების განმანათლებლობასთან შედარე-

ბით. 60-იანი წლების დიდი რუსი განმანათლებლები, როგორც ვ. ი. ლენინი მიუთითებს, შეურიგებელი მოძულენი იყვნენ ბატონყმობისა და მისი ყოველგვარი ნაშთებისა ეკონომიურ, სოციალურ და იურიდიულ დარგში. ისინი მხურვალედ იცავენ განათლებას, თვითმმართველობას, ცხოვრების ევროპულ ფორმებს. განმანათლებლობის დამახასიათებელი თვისება იყო ისტორიული ოპტიმიზმი, რუსეთის განვითარების რაღაც თვითმყოფადი გზისადმი შეურიგებლობა. ნაროდნიკებმა კი გადაუხვიეს რა განმანათლებელთა ჯანსაღ ტრადიციებს და უკიდვრესობამდე განავითარეს რა მათი მოძღვრების ყველაზე სუსტი მხარეები, ამით გაამრუდეს რევოლუციურ-დემოკრატიული თეორიისა და მოძრაობის გზა, დაიხიეს უკან წვრილბურჟუაზიულ-რეაქციული ბანაკისაკენ. ვ. ი. ლენინმა სპეციალური ნაშრომი უძღვნა ნაროდნიკობის დამოკიდებულებას განმანათლებლობასთან. ლენინმა მარქსიზმში გამოაცხადა 60-იანი წლების რუსული განმანათლებლობის ნამდვილ მემკვიდრედ, ხოლო ნაროდნიკული მემკვიდრეობა მარქსიზმისათვის უცხოდ აღიარა. განიხილავს რა ნაროდნიკების გადახვევას 60-იანი წლების განმანათლებლობისაგან, ლენინი წერს: „...თუმცა ნაროდნიკობამ განმანათლებელთა მემკვიდრეობასთან“ შედარებით დიდი ნაბიჯი გადადგა წინ, რუსეთის კაპიტალიზმის საკითხი რომ დააყენა, მაგრამ ამ საკითხის მის მიერ გადაწყვეტა წვრილბურჟუაზიული თვალსაზრისისა და კაპიტალიზმის სენტიმენტალური კრიტიკის გამო იმდენად არადამაკმაყოფილებელი აღმოჩნდა, რომ ნაროდნიკობა საზოგადოებრივი ცხოვრების მთელ რიგ უმნიშვნელოვანეს საკითხებში უკან მოექცა „განმანათლებლებთან“ შედარებით, ნაროდნიკობის შეერთება ჩვენებურ განმანათლებელთა მემკვიდრეობასა და ტრადიციებთან ბოლოს და ბოლოს მინუსი აღმოჩნდა: ის ახალი საკითხები, რომლებიც რუსეთის საზოგადოებრივი აზროვნების წინაშე რუსეთის რეფორმის შემდგომმა ეკონომიურმა განვითარებამ დააყენა, ნაროდნიკობამ ვერ გადასწყვიტა, მათ შესახებ დასჯერდა სენტიმენტალურ და რეაქციულ ლამენტაციებს, ხოლო ის ძველი საკითხები, რომლებიც ჯერ კიდევ განმანათლებლებმა წამოაყენეს, ნაროდნიკობამ თავისი რომანტიკით დაამძიმა და მათი სრული გადაწყვეტა შეაფერხა“¹.

ნაროდნიკობის თეორიული შეცდომები და უნიადაგობა ყველაზე ნათლად გამომჟღავნდა პრაქტიკული რევოლუციური მოძრაობის დროს. პრაქტიკამ თვითონ გააცამტვერა ნაროდნიკული შეხე-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, 1946, გვ. 654.

დულებანი რუსეთის გლეხზე, მის „კომუნისტურ ინსტინქტებზე“, „ბრბოსა“ და „გმირების“ დამოკიდებულებაზე¹.

საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში ბოლო წლებში თავი იჩინა ნა-როდნიკობაზე გაბატონებულ შეხედულებათა გადაფასების ტენდენ-ცია. მკვლევართა გარკვეულმა ჯგუფმა მიიჩნია, რომ პიროვნების კულტის პერიოდში თითქოს ნაროდნიკობაზე ლენინური თვალსაზ-რისი ცალმხრივად იქნა გაგებული; რომ ვ. ი. ლენინს, როცა იგი აკრიტიკებდა ნაროდნიკულ თეორიას, მხედველობაში ჰყავდა მხო-ლოდ ლიბერალი ნაროდნიკები და ის ცნობილი სამი ნიშანიც, რი-თაც ნაროდნიკული თეორიაა დახასიათებული, შეეხება მხოლოდ და მხოლოდ 80-იანი წლების შემდგომ ნაროდნიკებს; 70-იანი წლების ნაროდნიკები რევოლუციონერი-დემოკრატები იყვნენ, ჩერნი-შევსკისა და რევოლუციონერ ნაროდნიკების დაპირისპირება ლე-ნინს აზრათაც არ ჰქონია, განმანათლებლობაში ვ. ი. ლენინი გუ-ლისხმობდა არა რევოლუციონერ-დემოკრატ ჩერნიშევსკის, არამედ სკალდინისა და ენგელგარტის ტიპის ბურჟუაზიულ მოღვაწეებს.

ეს ტენდენცია ზოგ ქართველ მკვლევარსაც გადაედო. მაგალი-თად, ზ. შველიძე ცდილობს დაასაბუთოს, რომ რევოლუციურ ხა-ლხოსნობას ნაცვლად სამი ნიშნისა ოთხი ნიშანი ახასიათებდა და ამ „მეოთხე ნიშანში“ ლენინი გულისხმობდა „სოციალისტურ გა-დატრიალებას, წარმოშობილს გლეხური თემიდან მისი წვრილი სოფლის მეურნეობით“².

ზ. შველიძეს მიაჩნია, რომ „რევოლუციურ-ხალხოსნური თეო-რია — პროგრესული თეორიაა“³; რომ ლენინს, როცა ის განმანათ-ლებლობაზე წერდა, მხედველობაში ჰყავდა სკალდინი. რაც შეეხება ჩერნიშევსკის, მისთვის განმანათლებლობის გარდა დამახასიათე-ბელია „გლეხთა რევოლუციური იდეა, რაც მას ნაროდნიკული მოძ-რაობის ერთ-ერთ მესვეურად წარმოგვიდგენს“. „განმანათლებლო-ბისა და რევოლუციური დემოკრატიზმის გაიგივება თეორიული შეცდომაა“⁴. „რევოლუციურ ხალხოსნობასა და რევოლუციურ სოციალ-დემოკრატიის თეორიებს შორის არ ჰქონია და არც შეიძ-ლებოდა ჰქონოდა ადგილი რაიმე პრინციპული ხასიათის წინააღმდე-

¹ აკაკი სურგულაძე, რუსეთი XIX საუკუნის 60—80-იან წლებ-ში, თბილისი, 1964, გვ. 216—230.

² ზ. შველიძე, რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობის ისტორიიდან ამიერკავკასიაში, თბილისი, 1964, გვ. 18.

³ იქვე, გვ. 21—22.

⁴ იქვე, გვ. 23.

გობას“¹ — ასკენის ზ. შველიძე. ავტორი შემდეგ ეხება „მემკვიდრეობის“ საკითხს ამიერკავკასიაში და მიუთითებს, რომ საქართველოში „მემკვიდრეობის“ (რევოლუციურ-დემოკრატიზმის, ა. ს.) უპირველეს წარმომადგენლად ხალხოსნები უნდა იქნან აღიარებული. ნ. ნიკოლაძე, ა. ფურცელაძე, ე. იოსელიანი, მ. ყიფიანი, გ. ზდანოვიჩი, ი. ჭაბადარი, ს. ჭრელაშვილი, ა. ნანეიშვილი და სხვა რევოლუციონერი ხალხოსნები ის მოღვაწენი იყვნენ, რომლებმაც გლეხური იდეოლოგიის შექმნითა და მშრომელ მასებში — გლეხობაში, მუშა-ხელოსნებში, აგრეთვე მოწინავე ახალგაზრდობაში თავიანთი რევოლუციური იდეების პროპაგანდით გარკვეულად შეუწყვეს ხელი საქართველოში მარქსიზმის გავრცელებას და სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობის გაშლისათვის ნიადაგის მომზადებას“². ავტორი შემდეგ მიუთითებს, რომ მემკვიდრეობიდან ვერ გამოვთიშავთ თერგდალეულებსაც, რადგან ისინი, მიუხედავად იმისა, რომ რევოლუციურ-დემოკრატიები არ ყოფილან და განმანათლებლობის ჩარჩოებს არ სცილდებოდნენ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას მოთავეობდნენ, ზოლო ისეთ კოლონიურ ქვეყანაში, როგორიც ამიერკავკასია და საქართველო იყო, „ეროვნული დროშის ქვეშ სხვადასხვა სოციალური მდგომარეობისა და პოლიტიკური რწმენის ადამიანებიც ირაზმებოდნენ“³. ზ. შველიძე ქვემოთ შენიშნავს, რომ 80-იანი წლების შემდეგ „ხალხოსნების მსგავსად თერგდალეულებმა გარკვევით განიცადეს გალიბერალება“⁴.

გადაჭარბებულად მიგვაჩნია ზ. შველიძის თვითდაჭერება, როცა იგი აცხადებს, რომ ხალხოსნებზე აღრინდელ შეხედულებათა უკუგდება „რუსულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში გადაჭრილია და უკვე განვლილ ეტაპს წარმოადგენს“⁵. პირიქით, საბჭოური მკვლევარების უმრავლესობამ სრულიადაც არ გაიზიარა ზოგიერთის ცდა პიროვნების კულტის კრიტიკით გატაცების პერიოდში გადაეფასებინა უდაოდ სწორი ლენინური დებულებანი ხალხოსნობაზე და ნაროდნიკული თეორიული შეხედულებანი, რომელსაც ლენინი დაუნდობლად ებრძოდა; პრინციპულად მარქსიზმთან გაეგივივებინა.

მართალია, ვ. ი. ლენინი 80-იანი წლების ლიბერალ ნაროდნიკებისაგან არსებითად ანსხვავებდა 60—70-იანი წლების რევოლუციო-

¹ ზ. შველიძე, რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობის ისტორიიდან ამიერკავკასიაში, გვ. 32, 33.

² იქვე, გვ. 50—51.

³ იქვე, გვ. 52.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 49.

ნერ ნაროდნიკებს და თავისი კრიტიკის მახვილს პირველის წინააღმდეგ მიმართავდა, მაგრამ აქედან სრულებითაც არ გამომდინარეობს, რომ თეორიული საფუძველი ორთავე ეტაპზე მოღვაწე ხალხოსნებისა საერთო არ ყოფილა. სწორედ იმან, რომ ჰეშმარიტი რევოლუციური მსოფლმხედველობა არ გააჩნდათ „კლასიკური ეპოქის“ ნაროდნიკებს, ისინი პრაქტიკულ მოღვაწეობაში კრაზამდე მიიყვანა და საბოლოოდ ლიბერალიზმად გადააგვარა. განა ვ. ი. ლენინის მიერ „კლასიკური ეპოქის“ ნაროდნიკობის ის დახასიათება, რომელშიაც ნაროდნიკების მოსარჩლე მკვლევარები მეოთხე ნიშანს ეძებენ, არ შეიცავს ყველა იმ ნიშანს, რომლითაც ვ. ი. ლენინი საერთოდ ნაროდნიკობას ახასიათებდა? ლავროვი, ბაკუნინი, ტკაჩოვი, მიხაილოვსკი და 70-იანი წლების ნაროდნიკული მოძრაობის სხვა თეორეტიკოსები თავგამოდებით ამტკიცებდნენ, რომ რუსეთისათვის კაპიტალიზმი რეგრესია, რუსეთის ისტორიული ცხოვრების გზა და პერსპექტივა თავისებურია, თვითმყოფადია, თუ დასავლეთში რევოლუციური ძალა პროლეტარიატია, რუსეთში ასეთი მხოლოდ გლეხობაა; გლეხობა თავისი არტელით სავსებით მომზადებულია სოციალისტურ საზოგადოებაში დაუყოვნებლივ გადასვლისათვის; ინტელიგენცია — გამოთიშულია ხალხთა მასებისაგან, ბრბოსაგან და საზოგადოებრივ კლასთა ინტერესებზე მალა იმყოფება. ნაროდნიკთა შეხედულებანი გადახვევა იყო რევოლუციური დემოკრატიზმიდან.

სოციალ-ეკონომიურ კონცეფციებში ლიბერალურ და რევოლუციურ ნაროდნიკობას შორის არსებითი განსხვავება არ ყოფილა. თეორიულად ერთიც და მეორეც ერთდაიგივე საძირკველზე იდგა. მაგრამ იმ დიდმა განსხვავებამ, რაც 70-იან და 80-იან წლებს შუა თვით რუსეთის შინაგან ცხოვრებაში იჩინა თავი, გამოკვეთა ორი ეპოქის ნაროდნიკობის განსხვავება: 80-იანი წლების რუსეთში კაპიტალიზმი უკვე სახეზე იყო და ამ ფაქტის უარყოფა უმეცრებას, ჩამორჩენილობის მეხოტბეობას მოასწავებდა. 80-იანი წლებიდან რუსეთის რევოლუციის ავანგარდში უკვე დადგა მუშა-პროლეტარი, რომელზედაც უნდა აედოთ ორიენტაცია ჰეშმარიტ რევოლუციონერებს. ამრიგად, თუ 70-იანი წლების რუსეთისათვის ნაროდნიკობა ერთადერთი რევოლუციური ძალა იყო, 80-იანი წლებისათვის, — მუშათა მოძრაობის აღმავლობისა და მარქსიზმის გამარჯვების ვითარებაში, იგი რეაქციული გახდა და მისი განადგურების გარეშე შეუძლებელი ხდებოდა რევოლუციური სოციალ-დემოკრატიზმის გამარჯვება. ვ. ი. ლენინს ჩერნიშევსკი და მისი თანამებრძოლები (დობროლიუბოვი და სხვ.) არასოდეს არ გაუიგივებია 70-იანი წლე-

ბის ნაროდნიკ თეორეტიკოსებთან. ნაროდნიკებს იგი ყოველთვის უსაყვედურებდა „რევოლუციური განმანათლებლობისაგან“ გადახვევას. რუსეთის ე. წ. „თვითმყობადობა“, რაც ნაროდნიკებმა ფეტიშად აქციეს, ლენინის აზრით, არასგზით არ შეეფერებოდა 60-იანი წლების „სულისკვეთებას“ და მის ტრადიციებს. ნაროდნიკების ვიწრო ინტელიგენტური თვითრწმენა, ე. ი. ლენინის აზრით, შორს იდგა იმ სოციოლოგიური რეალიზმისაგან, რითაც 60-იანი წლების რევოლუციური განმანათლებლობა ხასიათდებოდა. ლენინს ასევე ჩერნიშევსკისაგან უკან გადადგმულ ნაბიჯად მიაჩნდა ნაროდნიკ მიხაილოვსკის ფილოსოფიური იდეალიზმი და მისტიკა. ამრიგად, 70-იანი წლების ნაროდნიკმა თეორეტიკოსებმა მემკვიდრეობის გზას გადაუხვიეს. მატერიალიზმიდან და დიალექტიკიდან განდგომა, სუბიექტური მეთოდი სოციოლოგიაში, ანარქისტული ან ნახევრადანარქისტული ტენდენციები, გამწვავებული „თვითმყობადური“ ილუზიებით — აი რაში მდგომარეობდა „ნაბიჯი უკან“, რომლებიც 70-იანი წლების ნაროდნიკებმა გადადგეს ჩერნიშევსკის რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის ეპოქასთან შედარებით¹.

სწორედ ამიტომ აცხადებდა უარს ლენინიზმი ნაროდნიკულ თეორიულ მემკვიდრეობაზე და შეურიგებლად ებრძოდა მას. ამავე დროს 60-იანი წლების რევოლუციურ-დემოკრატიზმს ლენინიზმი მარქსიზმამდელი ეპოქის უდიდეს მიღწევად აღიარებდა და ხაზგასმით მიუთითებდა მის დამსახურებაზე რუსეთში მარქსისტული აზრისათვის ნიადაგის მომზადებაში.

იმის აღიარება, რომ რევოლუციურ ხალხოსნობასა და რევოლუციურ სოციალ-დემოკრატიის თეორიებს შორის პრინციპული წინააღმდეგობა არ არსებობსო, — ვერაფრითარ შემთხვევაში ვერ ასახავს „მემკვიდრეობის“ ლენინურ შეფასებას.

ამავე შუქზე უნდა განვიხილოთ ქართველ თერგდალეულთა და 70-იანი წლების ხალხოსანთა ურთიერთობის საკითხიც.

ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში 70-იანი წლების პირველ ნახევარში დაიწყო რუსული ნაროდნიკობის უშუალო გავლენით. ქართველ ნაროდნიკთა დიდი ნაწილი რუსეთში მოღვაწეობდა (ივანე ჯაბაძარი, ანთიმოზ გამყრელიძე, ისიდორე კიქოძე, რომან ფავლენიშვილი და სხვ.). ისინი რუსეთში უმთავრესად პრაქტიკულ რევოლუციურ საქმიანობაში იყვნენ ჩაბმული და რუსი ხალხოსნების თეორეტიკოსებიდან განსხვავებული რაიმე შეხედულება სოციალ-პოლიტიკურ ან ეროვნულ საკითხზე არ გამოუთქვამთ, მათგან

¹ В. И. Ленин и Русская общественно-политическая мысль XIX—начала XX вв. «Ленинград, 1969, стр. 161.

უმრავლესობას არც მოსწრებია საქართველოში რევოლუციური მოღვაწეობა, რადგან მთავრობამ, რუსეთის ხალხოსნური ორგანიზაციების აღმოჩენა-გასამართლებასთან დაკავშირებით, ქართველი ნაროდნიკებიც შორეულ ციმბირში გადაასახლა.

საქართველოში ხალხოსნური იდეებით გატაცება 70-იანი წლებიდან დაიწყო. არ მიგვაჩნია მართებულად, როცა ქართული ხალხოსნობის ძირს დანიელ ჭონქაძეში ეძებენ. დანიელ ჭონქაძე ბატონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ შეუბრალებელი მებრძოლი და ქართველი ყმაგლეხობის თავგამოდებული მოსარჩლე იყო მართლაც, მაგრამ ასეთივე იყო ყველა სამოციანელი, ყველა რაზნოხინელი, რომლებიც განმანათლებელთა სახელოვან პლეადას შეადგენენ. დანიელ ჭონქაძეს აზრადაც არ ჰქონია ექადაგა ნაროდნიკული შეხედულებანი, მხოლოდ გზა გაუკაფა იმ დიდ მოძრაობას, რომელიც 60-იანი წლებიდან თერგდალეულებმა წამოიწყეს. ნაროდნიკად ვერც ნ. ნიკოლაძეს გამოვაცხადებთ, რადგან მისი ადგილი, როგორც ზემოთ განვიხილეთ, ქართველ თერგდალეულთა სახელოვან პლეადაშია. ხალხოსნური მოძრაობის პირველი პიონერები თბილისსა და გორში გაჩნდნენ 1872 წლიდან. არა გვაქვს არავითარი საფუძველი სანდოთ არ მივიჩნიოთ ს. მგალობლიშვილის მოგონება, რომელიც აღნიშნავს: „1872 წლიდან უკვე იწყება თბილისში აქა-იქ კრებები, ესწრებიან მოსწავლე ახალგაზრდანი, კითხულობენ სხვათა შორის არალეგალურ წიგნებს; სასწავლებელში ფუძნდება საიდუმლო ბიბლიოთეკები, სადაც ინახება „სოვრემენიკი“, „ველიკოროსი“. დობროლიუბოვი, პისარევი, ისტორიული წიგნები, განსაკუთრებით საფრანგეთის რევოლუციისა, ლასალი, პრუდონი და სხვ. ვინაიდან გვაკლდა განვითარება, შესწავლა ისტორიისა, სოციალური მეცნიერებისა, მიზნათ დავისახეთ თვითგანვითარება და შემდეგ ხალხში გასვლა საქადაგებლად, მონარქიული წყობილების წინააღმდეგ. რუსეთიდან ჩვენში ჩამოვიდნენ გამორიცხული ქართველი სტუდენტობა, რომელიც ინტელიგენციაში ავრცელებდა ახალ აზრებს. ყველას პირზე ეკერა ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი, გერცენი, ბაკუნინი, ლავროვი, კარაკოზოვი და სხვ“¹.

ს. მგალობლიშვილი შენიშნავს შემდეგ, რომ საქართველოში „ხალხოსნური, ანუ სოციალ-რევოლუციური მოქმედება იწყება 1873 წლიდან“. თბილისის ეანდარმთა სამმართველოს შტაბსკაპიტანი ხრისტოფოროვი, რომელსაც სპეციალური ძიება ეწარმოებია ქართველი ხალხოსნების საქმიანობაზე, საქართველოში ნაროდ-

¹ ს. მგალობლიშვილი, მოგონებანი, თბილისი, 1938, გვ. 71.

ნიკთა ფარული რევოლუციური საქმიანობის დასაწყისად 1874 წელს ასახელებს¹. ქართული ხალხოსნური მოძრაობის დასაწყისად იგივე თარიღი მართებულად მიიჩნია ირ. ანთელავასაც, რომელმაც საქართველოში ხალხოსნური მოძრაობის ისტორიას საგანგებო ნარკვევი მიუძღვნა². ხალხოსნური მოძრაობის ამ პირველი ეტაპის ყველაზე აქტიური მოღვაწენი იყვნენ: ე. იოსელიანი, დ. თარხნიშვილი, ი. ბაქრაძე, ს. ჭრელაშვილი, დ. კეხელი, თ. ყიფიანი, ვ. დეკანოზიშვილი, ა. ფურცელაძე, ვ. სამადაშვილი, კ. და რ. ფავლენიშვილები, ს. მგალობლიშვილი, შ. დავითაშვილი, კ. ნაცელიშვილი, ი. გულისაშვილი, ა. მაყაშვილი, მ. ყიფიანი, ვ. და პ. გაბიჩვაძეები, ი. ქიქოძე, მ. ნაკაშიძე, ა. იოსელიანი და სხვები.

ხალხოსნური იდეოლოგია, მართალია, ჩვენში რუსეთიდან გავრცელდა, მაგრამ მას აქაც ადგილობრივი მასაზრდოებელი წყაროები ჰქვებავდა. ჯერ ერთი, რეფორმისშემდგომი საქართველო ხელსაყრელ ნიადაგს ქმნიდა წვრილბურჟუაზიულ-დემოკრატიული იდეოლოგიის გაჩენისათვის. რეფორმის შედეგად უწყალოდ გაძარცული გლეხობა მიწასა და თავისუფლებას იყო დანატრული და ღელავდა; პროლეტარიატი როგორც საზოგადოებრივი ძალა ფორმირებული არ ყოფილა. სამანქანო წარმოების მომძლავრება აჩანაგებდა ხელოსნურ საწარმოებს და წერალ მწარმოებელს ქუჩაში ერეკებოდა. კაპიტალიზმი, ქალაქად და სოფლად მომძლავრებული, თანდათან ავლენდა თავის მგლურ ბუნებას. საუკუნოვან „ბურჯთა ნგრევა“ შიშის გრძნობას ნერგავდა. მტრული განწყობილება კაპიტალიზმისადმი ინტელიგენტურ წრეებში, რომლებიც ხალხის მოსარჩლედ გამოდიოდნენ, თანდათან იკიდებდა ფეხს. საზოგადოების განვითარების ამ ეტაპზე გლეხობა არა მარტო ყველაზე მრავალრიცხოვანი, არამედ ყველაზე პროგრესული, ყველაზე რევოლუციურ ძალადაც ჩანდა. მისი ინტერესებისათვის ბრძოლის ტრადიცია ჩვენში თერგდალეულებმა შექმნეს. ნაროდნიკული ინტელიგენცია დ. ჭონქაძის, ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ნ. ნიკოლაძის, გ. წერეთლის ანტიბატონყმურ იდეოლოგიაზე იყო აღზრდილი. ქართველმა სამოციანელებმა ღრმად ჩაიხედეს გლეხის სულში და არაჩვეულებრივად შთამბეჭდავი ძალით გადმოსცეს მისი განცდები, ტკივილები, ოცნება და იდეალი. ქართველი ხალხოსნები სამოციანელთა მომდევნო თაობა იყო და სულიერ საზრდოს იგი „საქართველოს მოამ-

¹ ს. მგალობლიშვილი, მოგონებანი, თბილისი, 1938, გვ. 71.

² ირ. ანთელავა, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან საქართველოში, გვ. 72.

ბისა“ და „დროების“ ფურცლებიდან ღებულობდა. ამრიგად, ქართველი მოსწავლე ახალგაზრდობა სულიერად იყო შემზადებული ნაროდნიკული იდეოლოგიისათვის. მისთვის არ იყო უცხო და მოულოდნელი გლეხის ფეტიშად გამოცხადება და უკუღმართი სოციალური რეჟიმის წინააღმდეგ საბრძოლო მოწოდება.

თეორიულ ასპარეზზე ქართველი ხალხოსნები დამოუკიდებელი იდეებით არ გამოსულან. ისინი რუსი ნაროდნიკების თეორიული არსენალით სარგებლობდნენ. კაპიტალიზმისადმი შიში და მისგან გზისავლით ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების სოციალისტური გარდაქმნისაკენ მისწრაფება, თემის იდეალიზაცია, საზოგადოებრივ მოძრაობაში ინტელიგენციის როლის გადაფასება, მონარქიული რეჟიმის დასამხობად გლეხური ბუნტების მოწყობის იდეა, რწმენა დაუყოვნებლივი საყოველთაო გლეხური რევოლუციისადმი, სოფლად კოოპერაციულ დაწესებულებათა ორგანიზაცია და სხვ. ყველაფერი ის, რასაც ქართველი ნაროდნიკები უწევდნენ პროპაგანდას ლავროვის, ბაკუნინის, ტკაჩოვის ან მიხაილოვსკის მოძღვრებიდან იყო აღებული, მათი თეორიების ქართულ სინამდვილესთან მისადაგების ცდას წარმოადგენდა.

ხალხოსნური იდეოლოგიის ერთ-ერთ პირველ პროპაგანდისტად საქართველოში ა. ფურცელაძე გამოვიდა. იგი, როგორც ზევით ვნახეთ, აღრევე რევოლუციური დემოკრატიზმის მხურვალე დამცველი იყო ქართულ პრესაში და მთელი არსებით იღვა თერგდალეულთა მხარეზე ძველისა და დახავსებულობის წინააღმდეგ ბრძოლაში. 70-იანი წლების დასაწყისიდან ა. ფურცელაძე, როგორც სამართლიანად მიუთითებს მ. ზანდუკელი, „გაიტაცა ხალხოსნურმა მოღვაწეობამ“¹. იგი არა მარტო ხალხოსნურ საიდუმლო საწრეო მუშაობაში ჩაება, არამედ პრესის ფურცლებზე ნაროდნიკული იდეების ქადაგებაც დაიწყო.

ა. ფურცელაძე 70-იან წლებში, ბურჟუაზიული წყობილების მკვეთრი კრიტიკით გამოვიდა. — ბურჟუაზიულმა წყობილებამ ქვეყნად სიღატაკე მოიტანა საზოგადოების უმრავლესობისათვის, მან საზოგადოებას საშინელი წყლული გაუჩინა — ჩივის ა. ფურცელაძე. „დღევანდელმა ეკონომიურმა და საზოგადოებრივმა უწყესობამ დაჰბადა ის საშინელი უბინაო და მშიერი ხალხი, რომელსაც ვხედავთ ჩვენ დასავლეთ ევროპაში. მაგალითად, ინგლისში, სადაც სულ თერთმეტი მილიონი ხალხი ითვლება, ხუთ მილიონზე მეტი უსაქმო

¹ მ. ზ ა ნ დ უ კ ე ლ ი, ახალი ქართული ლიტერატურა, ტ. 3, თბ., 1955, გვ. 262.

ან უბინაო და მშვიერი ხალხი დაიარება“ — წერდა ის 1871 წ. ჟურნ. „მნათობის“ ფურცლებზე¹.

ბურჟუაზიული საზოგადოების დაუნდობელ კრიტიკასთან ერთად, ა. ფურცელაძე იმის განმარტებასაც იძლეოდა, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო კაცობრიობის იდეალი. ასეთ იდეალად მას მიაჩნდა სოციალისტური საზოგადოება, რომლის პირველ ნიშნად ადამიანთა თანასწორუფლებიანობას თვლიდა. ამ საზოგადოებაში არ იქნებოდა ექსპლოატატორი და ექსპლოატირებული, ყველა იშრომებდა უნარის მიხედვით და შრომის ღვაწლი ადამიანებსვე მოხმარდებოდა დამსახურების მიხედვით.

ა. ფურცელაძე არ იყო ორთოდოქსი ნაროდნიკი. რუსი ხალხოსნების მსგავსად, იგი მარტო გლეხობით როდი იყო გატაცებული. მას ეწადა უკუღმართი საზოგადოებრივი წყობილების დამხობა და ყველა საზოგადოებრივი კლასის ბედნიერება. მართალია, ანტონი მოხიბლული იყო თემის „სოციალისტური ბუნებით“ და დაბეჯითებით ეძებდა ამ ინსტიტუტს საქართველოში, მაგრამ ფეტიშად არც თემი გადაუქცევია. ა. ფურცელაძე ძირითადად იმავე პოზიციიზე დარჩა, როგორზედაც ნაროდნიკული იდეოლოგიის გაცნობამდე იყო. უფრო მართებული იქნება თუ ვიტყვით, რომ იგი უტოპისტ-სოციალისტი იყო, რომელიც ნაროდნიკობამ იმდენად გაიტაცა, რამდენადაც მისი უტოპიური შეხედულებანი მომავალ სოციალისტურ საზოგადოებაზე უთავსდებოდა ამ ნაროდნიკურ თეორიებს.

70-იანი წლების ქართველ ნაროდნიკებს არ ჰქონიათ თავიანთი ორგანო. ისინი, რამდენადაც ეს მოსახერხებელი იყო, თავიანთ შეხედულებებს და გულისნაღებს უმთავრესად „დროების“ ფურცლებზე გამოთქვამდნენ. ზოგი მათგანი ბროშურების და პროკლამაციების მომზადებაზეც მუშაობდა, მაგრამ საიდუმლო სტამბის ჩავარდნამ ამ განზრახვას გზა დაუხშო. ქართველი ხალხოსნები აქტიურ პრაქტიკულ რევოლუციურ საქმიანობას ეწეოდნენ. საიდუმლო წრეები არსებობდა თბილისში, გორში, კახეთში, ქუთაისში, გურიასა და სამეგრელოში. ამ წრეების მიზანი იყო ხალხში გასვლა, რევოლუციური პროპაგანდა, გლეხობის დარაზმვა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ საყოველთაო აჯანყებისათვის. „ხალხში გასვლა“ ქართველმა ხალხოსნებმა 1875 წლიდან დაიწყეს. მაგრამ გლეხობაში პროპაგანდას, ისე როგორც რუსეთში, აქაც არავითარი შედეგი არ

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), ჩვენი სალტოლელი „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

² ა. ფურცელაძე, კაცობრიობა და ხალხოსნობა, თბილისი, 1906, გვ. 71.

მოჰყოლია. „ხალხი ჩვენ არ გვიკარებდა... როგორც კედელს ცერ-
ცვი, ისე ხვდებოდა ხალხს ჩვენი სიტყვა“ — იგონებს ხალხოსანი
მ. დავითაშვილი¹. გლეხობა სექტატიურად იყო განწყობილი სოცია-
ლისტური იდეებისადმი. მეფის წინააღმდეგ აჯანყებასაც იგი უგუ-
ნურად თვლიდა. ცარისტული სულისკვეთება გლეხობაში ჩერ კი-
დეც მტკიცედ იყო გამჭდარი და ხალხოსანთა ანტიმონარქისტული
განწყობილება ვერაერთად გამოძახილს ვერ პოულობდა.

უანდარმერიამ მალე მიაგნო ქართულ ხალხოსნურ საიდუმლო
წრეებს და მისი აქტიური წევრები დააპატიმრა. ამის შემდეგ ხალ-
ხოსნური მოძრაობა საქართველოში დროებით მინელდა.

ხალხოსნური მოძრაობის გამოცოცხლება და მეორე ეტაპი სა-
ქართველოში 80-იანი წლების დამდეგიდან დაიწყო. 1881 წლის
სექტემბერში ქუთაისში დაიწყო გაზეთ „შრომას“ გამოცემა. იმავე
წელს თბილისში საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოჩნდა ჟურნალი
„იმედი“, მასში ჩვენი ქვეყნის მოწინავე ძალები მონაწილეობდნენ.
წამყვანი პოზიცია ხალხოსნურ მიმართულებას ეკავა.

გაზ. „შრომას“ მზის სინათლეზე გამოჰქონდა დასავლეთ საქარო-
ველოს გლეხთა აუტანელი მდგომარეობა. იგი კრიტიკულად აფა-
სებდა 60-იანი წლების რეფორმებს, რომელმაც გლეხობას ვერ მის-
ცა ვერც მიწა, ვერც თავისუფლება. გაზეთი გულწრფელად ესარჩ-
ლებოდა გურულ, ლეჩხუმელ და დასავლეთ საქართველოს სხვა
რაიონების უმიწაწყლო გლეხებს, ხიზნებს, მოითხოვდა სოფლის
ექსპლუატატორების ალაგმვას, ბატონყმური ურთიერთობის გად-
მონაშთების დაუყოვნებლივ ლიკვიდაციას. „შრომის“ პუბლიცის-
ტებს კარგად ესმოდათ, რომ რუსეთის იმპერიაში, მათ შორის სა-
ქართველოში გამეფებული უკანონო რეჟიმის ლიკვიდაცია „ულ-
მობელი ბრძოლის“ შედეგად უნდა მომხდარიყო, საზოგადოებრივი
პროგრესისათვის მებრძოლ ადამიანებს გაზეთი მოუწოდებდა ხალ-
ხის კეთილდღეობისათვის შეეწირათ ყველაფერი — თვით სიცოცხ-
ლეც კი!

ცენზურის მკაცრი ზედამხედველობის პირობებში გაზეთს, ცხა-
დია, არ შეეძლო აშკარად ექადაგა თვითმპყრობელური რეჟიმის წი-
ნააღმდეგ ბრძოლის იდეები, რითაც ქართველი ხალხოსნები იყვნენ
გამსჯეალული. მაგრამ, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო მაშინ-
დელ ვითარებაში, გაზეთი მშრომელ მასებს უხსნიდა ქვეყანაში გა-
მეფებულ უსამართლობას მის გამომწვევ მიზეზებს, ათვითცნობიე-

¹ მ. დავითაშვილი — ნაროდნიკული მოძრაობა საქართველოში, თბი-
ლისი, 1933, გვ. 20.

რებდა მას და ხელს უწყობდა მათს საბრძოლო შემართებას. „შრომა“, როგორც სამართლიანად ასკენის ირ. ანთელავა იყო რადიკალური მიმართულების გაზეთი, რომელიც გაბედულად იბრძოდა ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობათა ნაშთების ყოველგვარი გამოვლინების წინააღმდეგ, მისი მთავარი საზრუნავი სოფლის მშრომელი მოსახლეობისა და საერთოდ მწარმოებელი კლასის ეკონომიური მდგომარეობის მკვეთრი გაუმჯობესება იყო. ამის მიღწევა კი მას სოციალ-პოლიტიკური წყობილების ძალით დამხობისა და ახალის დამყარების გზით მიაჩნდა შესაძლებლად¹.

ხალხოსნური იდეების ხშირი პროპაგანდის მიუხედავად, „შრომა“, როგორც ქვევით ვნახავთ, წმინდა ნაროდნიკული გაზეთი მაინც არ ყოფილა.

80-იანი წლების ხალხოსან პუბლიცისტთა ძირითადი ძალები ეურნალ „იმედის“ გარშემო იყო შემოკრებილი. აქ თანამშრომლობდნენ მ. გურგენიძე (რედაქტორი) მ, ხიზანიშვილი, დ. აბდუშელიშვილი, ა. ფურცელაძე, სტ. კრელაშვილი, ხ. ხუდადოვი და სხვები. „იმედისტები“ თერგდალეულებთან კამათსაც არ მოერიდნენ და ბევრი საკითხი მათი პროგრამიდან დაიწუნეს. მაგრამ „იმედის“ პუბლიცისტებს, რომლებიც ამ კრიტიკაში მართებულ პოზიციაზე არ მდგარან, ძალაც არ ეყოთ თერგდალეულებთან ბრძოლისა.

„იმედი“ რეფორმისშემდგომი ქართული გლეხის ინტერესის დამცველად გამოვიდა. იგი მკაცრად გმობდა იმ მწვავე ექსპლოატატორულ სისტემას, რომელიც კაპიტალიზმმა გააბატონა. ეურნალი დაუნდობლად ილაშქრებდა დროებით ვალდებულებითი ინსტიტუტისა და ბატონყმური ურთიერთობის იმ გადმონაშთების წინააღმდეგ, რაც 60-იანი წლების უდღეურმა რეფორმამ დატოვა ძალაში. ეურნალს, რომელიც სამართლიანად ესხმოდა თავს წოდებათა შერიგებისა და თანამშრომლობის იდეოლოგიას, რომელსაც თერგდალეულები ქადაგებდნენ, მიაჩნდა, რომ „ბატონსა და მონას შორის თანასწორობა არ შეიძლება“ (ნ. ხიზანიშვილი) ეურნალი გაბედულად აყენებდა საკითხს მემამულეთა მიწების გადანაწილების შესახებ და მოითხოვდა ბატონყმური ნაშთების დაუყოვნებლივ მოსპობას.

მაგრამ ეურნალი „იმედი“ ყოველთვის ვერ იყო თანმიმდევრული და დემოკრატიული იდეების თავგამოდებული პროპაგანდისტი. მისი ფურცლებიდან ხშირად გაისმოდა ზომიერი ლიბერალური ხასიათის მოწოდებანი საზოგადოებრივი ცხოვრების თანდათანობითი

¹ ირ. ანთელავა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან საქართველოში, გვ. 191—192.

და ნელი რეფორმების გზით გარდაქმნის შესახებ; მთავრობის მოხელეებთან საერთო ენის გამონახვისა და მათთან თანამშრომლობით ზოგიერთი სასარგებლო ღონისძიების გატარების შესახებ. ქართველ ხალხოსნობაშიც ამ პერიოდიდან უკვე იკიდებდა ფეხს ის ლიბერალური განწყობილება, რაც 80-იანი წლების რუს ნაროდნიკობაში იწყებდა გაბატონებას. კაპიტალიზმის წვრილბურჟუაზიული კრიტიკა, თემის იდეალიზაცია, მუშათა კლასის როლის შეუფასებლობა, რაც ეურნალის ფურცლებზე ხშირი მოვლენა იყო, მის პოლიტიკურ ფიზიონომიას ჩრდილს აყენებდა. იგი ვერ უპასუხებდა 80-იანი წლების ვითარებას საქართველოში და საზოგადოებრივ აზრს უკან, ჩამორჩენილობისაკენ ეწეოდა.

როგორი იყო ეროვნული საკითხისადმი ქართველ ხალხოსანთა დამოკიდებულება?

ქართველ ხალხოსანთა იდეური მესვეურები — რუსი ნაროდნიკები ეროვნულ საკითხს არ აყენებდნენ. მათს თეორიულ მემკვიდრეობაში მრავალეროვან რუსეთში ეროვნული საკითხის მოგვარების შესახებ დასაბუთებული მსჯელობა არაა მოცემული. როგორც ცნობილია, ეროვნული საკითხისადმი ინდიფერენტული დამოკიდებულება დეკაბრისტებსაც ახასიათებდათ. მარქსამდელ რუს რევოლუციონერებს თითქოს თანდაყოლილად ჰქონდათ ნაკლი გვერდო აველოთ ეროვნული საკითხისათვის, მიუხედავად იმისა, რომ მრავალეროვან იმპერიაში იგი მწვავედ იდგა. გერცენმა და ჩერნიშევსკიმ დიდი ნაბიჯი გადადგეს წინ და ლიბერალების საწინააღმდეგოდ დაიცვეს რუსეთის დემოკრატიის ღირსება იმით, რომ რუსეთის კოლონიური უღლისაგან პოლონეთის განთავისუფლებას დაუჭირეს მხარი. მაგრამ ცარიზმი განა მართო პოლონეთს და ფინეთს ტანჯავდა? რუს რევოლუციონერებს მიაჩნდათ, რომ რუსეთში შესული არარუსი ხალხები ბუნებრივად შესისხლბორცებული იყვნენ იმპერიის სხეულთან და ცარიზმის დამხობა და დემოკრატიული წყობილების გამარჯვება მათ ჩაგვრასაც ბოლოს მოუღებდა, ამიტომ, თითქოს ამ ხალხების თვითგამორკვევისათვის ბრძოლას აზრი ეკარგებოდა. კ. მარქსი და ვ. ი. ლენინი ამას რუს რევოლუციონერთა საერთო ნაკლად თვლიდნენ. ვ. ი. ლენინი წერს, რომ როცა ლოპატინის გაცნობის შემდეგ მარქსი ახალგაზრდა რუსი სოციალისტის შესახებ ენგელსს სწერდა (1870 წ. 5 ივლისის წერილში) და მას ქებით იხსენიებდა, იქვე დასძენდა:

„...სუსტი პუნქტია პოლონეთი. ამ პუნქტის შესახებ ლოპატინი საესებით ისევე ლაპარაკობს, როგორც ინგლისელი — ვთქვათ, ძველი სკოლის ინგლისელი ჩარტიისტი — ირლანდიაზე“.

სოციალისტს, რომელიც მზავრელ ერს ეკუთვნის, მარქსი ეკითხება ჩაგრული ერისადმი მისი დამოკიდებულების შესახებ და მყისვე ამხელს გაბატონებული ერების (ინგლისელების და რუსების) სოციალისტთა ს ა ე რ თ ა ნაკლს: მათ არ ესმით თავიანთი სოციალისტური ვალდებულებანი დაბეჩავებული ერების მიმართ, ისინი ლეჟავენ „დიდმპყრობელი“ ბურჟუაზიისაგან გადმოღებულ ცრურწმენებს“¹.

ზ. შველიძეს მიაჩნია, რომ ქართველი ხალხოსნების მოძრაობაში რუსი ნაროდნიკებისაგან განსხვავებით „თვალსაჩინო ადგილი ეკავა ეროვნულ საკითხს“, რომ ქართველი ხალხოსნების პროგრამაში იდგა „ცარიზმის კოლონიური უღლის მოცილების საკითხი“ და ამდენად ეროვნული საკითხისადმი მიდგომაში ქართველი და ამიერკავკასიელი ხალხოსნები გაცილებით თანმიმდევარნი, მწყობრი შეხედულებისანი იყვნენ, ვიდრე 70-იანი წლების რუსი ხალხოსნები“².

სამწუხაროდ, მკვლევარის ეს დებულებანი ფაქტიური მასალით არ დასტურდება.

რუსეთში მოღვაწე ქართველი ნაროდნიკები უმთავრესად, როგორც ვთქვით, პრაქტიკულ რევოლუციურ საქმიანობას ეწეოდნენ და მხურვალედ უჭერდნენ მხარს რუსულ ნაროდნიკულ იდეოლოგიას. ქართველ ნაროდნიკთა თეორიული მემკვიდრეობა საერთოდ ღარიბია. გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ ი. ჯაბადარი და გ. მაიაშვილი (ზდანოვიჩი), რომლებიც, გარდა რევოლუციური პრაქტიკული მოღვაწეობისა, პუბლიცისტურ საქმიანობასაც ეწეოდნენ.

ი. ჯაბადარის პუბლიცისტურ მემკვიდრეობაში ეროვნული საკითხი გვერდავლილია. „50-ის პროცესში“ ი. ჯაბადარი საერთოდ თავს იკავებს ეროვნულ საკითხზე რაიმე განმარტებისაგან. ჩანს, მას, ისე როგორც რუს ნაროდნიკებს, მიაჩნია, რომ ეროვნული საკითხი რუსი რევოლუციონერისათვის არ წარმოადგენს საჭირობო საკითხს, რადგან მისი გადაწყვეტა თავისთავად მოხდება ნაროდნიკთა პოლიტიკური იდეალის განხორციელების პირობებში.

ი. ჯაბადარის მემკვიდრეობიდან ჩვენთვის ცნობილია აგრეთვე „Письма о Грузии“, რომელიც „ნარდონის“ ფსევდონიმით იბეჭდებოდა ჟურნ. „სევერნი ვესტნიკის“ ფურცლებზე. ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი ი. ჯაბადარის ამ ნარკვევების შესახებ და მიუუთითეთ,

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 20, გვ. 534—535.

² ზ. შველიძე, რევოლუციური ხალხოსნური მოძრაობის ისტორიიდან. ამიერკავკასიაში, გვ. 43—44.

რომ იგი ნიპილისტური პოზიციიდან განიხილავდა საქართველოს ისტორიულ წარსულს. ამ ნარკვევების ავტორი, დაბეჭილებით შეიძლება ითქვას, შორს იდგა ეროვნული პოზიციიდან, არ თანაუგრძნობდა იმ დიდ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, რომელსაც თერგდალეულები მესვეურობდნენ.

ი. ჯაბადარისა და მისი თანამებრძოლების პოზიცია ეროვნულ საკითხში კარგად ჩანს ჯაბადარის „მოგონების“ პირველსავე სტრიქონებში, სადაც ავტორი სპასოვიჩთან შეხვედრაზე მოგვითხრობს.

«Беседуя наедине по делу моей защиты, В. Д. Спасович спросил меня: «Почему в нашем процессе (იგულისხმება 50-ის პროცესი, ა. ს.) главными участниками организации, как видно из дела являются Грузины — Цицианов, Чикоидзе, вы — Джабадари, Гамкрелидзе и полугрузин — Зданович?»

Этот вопрос крайне удивил меня, так как с момента возникновения вышеназванной организации, т. е. фактически с конца 1874 года, нам самим ея участникам никогда не приходилось останавливаться на этой мысли, до такой степени в те времена наша революционная молодежь в России (на севере) и за границей была чужда чувства племенной розни и не умела различать людей по происхождению и по национальности... Велико было удивление Спасовича, когда я чистосердечно сказал ему, что ни один из моих земляков, принимающих участие в нашем процессе, о сепаратизме и не думал, а работал исключительно для торжества русской социальной революции, которая одна даст свободу всем народам России, а следовательно и нам Грузинам»¹.

ქვევით ი. ჯაბადარი აღნიშნავს: «Так думали мы тогда, когда нам было лишь 21 год и оставались верным этим взглядам всю свою жизнь. Поэтому мы выступили на арену политической деятельности не как Грузины, а как члены общерусской революционной семьи. Русская молодежь была ближе нам, чем узконационалистическая грузинская, армянская и всякая другая кавказская. Нас связывала общность идейного воспитания, общность взглядов и убеждений»².

ქართველი ხალხის ეროვნული ტკივილებისადმი ინდიფერენტუზმს უნდა მივაწეროთ ის, რომ ი. ჯაბადარი, გადასახლებიდან დაბრუნების შემდეგაც. როცა ქართველი ხალხოსნები ეროვნულ ნიპილიზმიდან გათავისუფლებას იწყებდნენ და თერგდალეულთა პოზიციებზე ინაცვლებდნენ ეროვნულ საკითხში, კვლავ კოსმოპო-

¹ И. Джабадари, Процесс 50-ти, сб. Г. И. Мегрелишвили, Грузинская общественно-экономическая мысль второй половины XIX века, Труды СХИ ГССР, т. I, часть II, стр. 345 — 346.

² Там же, стр. 402.

ლიტიზმის ტყვეობაში დარჩა, ადვილად აპყვა დრეპერის ანტიმეცნიერულ თეორიას ერების დაბერების შესახებ და ამით საკუთარი ერის მიმართაც ისეთი სუბიექტური დასკვნები გააკეთა, რაც ობიექტურად მტრის წისკვილზე ასხამდა წყალს.

ქართველი ხალხისათვის ეროვნული მოძრაობის მნიშვნელობის ერთგვარ შეუფასებლობას იჩენდა გიორგი მაიაშვილიც.

„50-ის პროცესზე“ თავის ცნობილ სიტყვაში, რომელშიც გ. მაიაშვილმა ბრწყინვალე ანალიზი გაუკეთა რუსეთში შექმნილ იმ ვითარებას, რამაც ნაროდნიკული მოძრაობის გაჩენა შეაპირობა და აგრეთვე ჩამოაყალიბა ნაროდნიკული იდეოლოგიის ძირითადი პრობლემები, ერთი სიტყვაც არ თქვა იმის შესახებ, რომ რუსეთის იმპერია იმ დროს ხალხთა საპყრობილეს წარმოადგენდა და დაპყრობილი ერების მიმართ ორმაგ ჩაგვრას ახორციელებდა. ეს საკითხი მაიაშვილს არც შემთხვევით გამორჩენია, არც გარკვეული მოსაზრებით აუვლია გვერდი მისთვის. მას, ისე როგორც მის რუს და ქართველ თანამებრძოლებს, სწამდა, რომ რევოლუციონერებს არ ეცალათ ეროვნული საკითხისათვის. მათ წინაშე სხვა, უფრო არსებითი პრობლემები იდგა, რომელთა გადაწყვეტას თავისთავად მოჰყვებოდა ეროვნული საკითხის გადაწყვეტაც.

«Одна из характерных сторон современного европейского рабочего движения заключается в том — ამბობდა ამ პროცესზე გ. მაიაშვილი — что народы сознали солидарность своих интересов, одинаковость своего положения и подали друг другу руку для общей борьбы, так что новейшая постановка социального вопроса делит человечество не на национальности, а на притесняемых и притесняющих»¹.

ამ სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რომ გ. მაიაშვილიც იზიარებდა ნაროდნიკულ კოსმოპოლიტიზმს.

გ. მაიაშვილი დიდად განათლებული, ფართო ჰორიზონტის და მაღალი გემოვნების პუბლიცისტი. იგი რუსეთისა და ევროპის იდეურ სამყაროს ღრმად იცნობდა და მის ნარკვევებში, რუსულ პრესაში, რომ იბეჭდებოდა, საყურადღებო აზრებს სთავაზობდა საზოგადოებას რუსეთის ან ევროპის ცხოვრებაში ამა-თუ იმ მოვლენის შესახებ. ვინც თვალს გაადევნებს ამ პუბლიცისტურ მემკვიდრეობას, დარწმუნდება, რომ მაიაშვილს მისი აქტიური რევოლუციური საქმიანობის პერიოდში არ აღძვრია ეროვნული საკითხისადმი ინტერესი. პირიქით, ქართველ სამოციანელთა მოღვაწეობის ნა-

¹ გიორგი მაიაშვილი (ზდანოვიჩი), ჩრეული ნაწერები ორ ტომად, მ. კანდელაკის რედაქციით, ტ. 1, თბილისი, 1967, გვ. 8.

ლოვან მხარეს იგი სწორედ ეროვნული საკითხის პრიმატობის აღიარებაში ხელდავდა. ამაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ.

საქართველოში მოღვაწე ხალხოსნებიც, მათი რუსი მასწავლებლების მსგავსად, ეროვნული საკითხისადმი ერთგვარად ინდიფერენტულად იყვნენ განწყობილი. ილია ქავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის შემოქმედებაზე გაზრდილ ახალგაზრდებს, ცხადია, სრულ ნიჰილიზმს ვერ შეეწამებთ. ქართველი ხალხის ბედი მათ დიდათ აწუხებდათ, ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის სიმძიმეც როდი იყო მათთვის შეუმჩნეველი, მაგრამ ხალხოსნებს ეგონათ, რომ რუსეთ-საქართველოს ეროვნულ ურთიერთობაში ყველაფერი თავისთავად მოგვარდებოდა, თუ გლეხური რევოლუცია გაიმარჯვებდა და იმპერიაში დემოკრატიული მმართველობა დამყარდებოდა. ამ დროის არც ერთ ხალხოსნურ დოკუმენტში ეროვნული საკითხი, როგორც არსებითი საკითხი ქართველი ხალხის პოლიტიკური ცხოვრებისა, არაა გამოყოფილი.

მკვლევარები, რომლებიც ეროვნული საკითხისადმი ქართველ ხალხოსანთა ინტერესებზე ამახვილებენ ყურადღებას, იმოწმებენ საზოგადოება „უღელის“ იმ კონგრესს, რომელიც 1874 წელს ენევაში ჩატარდა.

ციურიხში „უღელის“ დაარსებისა და მიზანდასახულობის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. ამ საზოგადოებას, როგორც ვნახეთ, ნაროდნიკულ მოძრაობასთან საერთო არაფერი ჰქონია. იგი თერგდალეულთა აქტიური მოღვაწეების თაოსნობით აღმოცენდა და იზიარებდა იმ პროგრამას, რაც ადრე დასახეს სახელოვანმა ქართველმა სამოციანელებმა.

1873 წლის შუა თვეებში ციურიხის „უღელის“ შემადგენლობაში თავი იჩინა ახალმა ტენდენციამ. „უღელის“ ორგანიზატორთა ძირითად, მარგანიზებელ ჯგუფს (გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, ო. გურამიშვილი, ეკ. ნიკოლაძე, პ. იზმაილოვი, ბ. ჯაფარიძე, ა. ელიაშვილი და სხვ.), რომელიც „უღელს“ ფართო ეროვნულ რევოლუციურ მისიას უსახავდა და დასავლეთის განმათავისუფლებელ მოძრაობაში აქტიური მონაწილეობისათვის განაწყობდა, დაუპირისპირდა მეორე ჯგუფი, (ივ. მესხი, ალ. სუმბათაშვილი, ვ. ინანიშვილი, პ. ნაცვლიშვილი, დ. ქადაგიძე და სხვ.), რომელიც საზოგადოების ძირითად დანიშნულებას მხოლოდ სწავლა-განათლებაში ხელდავდა და მას მწვავე საზოგადოებრივ-პოლიტიკური საკითხებისაგან განზე აყენებდა¹. ამავე წლის ნოემბერში „უღელის“ წევრთა ის

¹ იხ. გ. აბზიანიძე, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან, გვ. 464—465.

ნაწილი, რომელიც ადრინდელ პროგრამას იზიარებდა, ენევეაში გადავიდა. ენევის „უღელში“ გაერთიანდნენ გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, ბ. ჯაფარიძე, დ. მიქელაძე, ა. სარაჯიშვილი, პ. იზმაილოვი, პ. მელიქიშვილი, ვ. პეტრიაშვილი, ეკ. მელიქიშვილი, ანა დობროვსკაია, ოლიმპიადა ნიკოლაძე, მამო წერეთელი, ძმები ალექსანდრე და ვლადიმერ ჯანდიერები¹. ენევის „უღელი“ ინტენსიურ ინტელექტუალურ ცხოვრებას ეწეოდა. სისტემატურად ეწყობოდა შეკრებანი, იკითხებოდა ლექციები საქართველოს ისტორიაზე, ერის კულტურულ მემკვიდრეობაზე, რუსეთისა და საქართველოს იმდროინდელ პოლიტიკურ ვითარებაზე, საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძრაობაზე ევროპის ცალკეულ ქვეყნებში და სხვ. ევროპისა და რუსეთის სოციალისტური მოძრაობისადმი დიდი ინტერესი ენევის „უღელის“ წევრებს ზელს არ უშლიდა პირველ რიგში ეროვნული საკითხი დაეყენებინათ. მათს იდეურ ცხოვრებაში საქართველოს ბედი ყოველთვის წინა პლანზე იდგა.

ენევის ამ საზოგადოებას 1874 წლის ივნისში შეხვდნენ პარიზისაკენ გადამმავალი ხალხოსნები ი. ჯაბადარი და ნ. ჩიკოძე: ჯაბადარი თავის მოგონებაში საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ „უღელის“ წევრები ციურისსა და ენევაში შორს იდგნენ ნაროდნიკული მოძრაობისაგან, არ იცნობდნენ მათ ლიდერებს, მეტად ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ მათს პროგრამაზე, სამაგიეროდ, «Их сугубо интересовала там родина, ея литература, ея история и в качестве вещественного доказательства такой любви к ней — ироничноу шенишნავს ჯაბადარი — к обеду подавались грузинское вино, которое наливалось обыкновенно по кавказски прямо из бурдюка (козьего меха), а также грузинский сыр и разные друния родныя кушанья.

Зачем приехали они сюда? Думал я: по этот вопрос оставался открытым»².

ამ სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რომ ჯაბადარმა „უღელის“ წევრ ქართველობასთან საერთო ვერაფერი იპოვა და დასცინა კიდეც მათ, ნაციონალური კარჩაკეტილობის გამო.

„უღელის“ წევრთა შეხვედრამ ჯაბადართან და ჩიკოძესთან, ეროვნულ საკითხზე მათმა საწინააღმდეგო შეხედულებებმა, რუსული ნაროდნიკული ემიგრაციის გაცნობამ, საერთაშორისო სოციალისტური მოძრაობის ხელმძღვანელობასთან კავშირის გაბმამ ენევის „უღელის“ წევრთა შორის მოამწიფა საკითხი სამოღვაწეო

¹ იხ. გ. აბზიანიძე, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან, გვ. 465.

² И. Джабдари. Процесс 50-ти, стр. 376.

პროგრამის გადახედვის და დაზუსტების შესახებ. გადაწყდა მოეწვიათ ფართო თათბირი (კონგრესი), რომელშიც მონაწილეობას მიიღებდა საზოგადოება „უღელთან“ დაკავშირებული რუსი და უცხოელი რევოლუციონერები. მოწვევა მიუვიდათ იმ დროს უკვე პარიზში მყოფ ჯაბადარსაც და ჩიკოიძესაც ¹.

ჟენევის „უღელის“ კონგრესზე საზოგადოების წევრთა გარდა ესწრებოდნენ რუსი ემიგრანტი რევოლუციონერები: ტაჩოვი, გოლდბერგი, ელპიდინი, ნ. ჟუკოვსკი, ფრანგი სოციალისტებიდან — ლეფრანსე, მონტელსი, ბაბიკი და სხვ. დალესტნის წარმომადგენელი დოქტორი დომგატი, სომხეთის წარმომადგენელი პ. ალიბეკოვი, ა. დობროვსკაია — რომელიც კავკასიაში იყო დაბადებული და აღზრდილი და სხვ.

კონგრესზე, რომელსაც გ. წერეთელი თავმჯდომარეობდა, ძირითადი საკითხი შეეხებოდა კავკასიის ერთა დამოკიდებულებას რევოლუციისადმი და მათი ეროვნული მოწყობის საკითხს, კონკრეტულად კავკასიის ერთა ფედერაციის მიზანშეწონილობას. აქ ერთმანეთს დაუპირისპირდა ორი შეხედულება: „უღელის“ წევრები თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამის საფუძველზე მოითხოვდნენ კავკასიის ხალხთა ფედერაციულ მოწყობას. მათ მიაჩნდათ, რომ ქართველი, სომეხი, აზერბაიჯანელი და კავკასიის სხვა ხალხებისათვის ეროვნული საკითხი სოციალურის თანაბრად მტკიცე ელემენტი იყო, რომ ბრძოლა ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ არ უნდა შენელებულიყო არც ერთ ვითარებაში, რომ ამიერკავკასიის ხალხებს საერთო მტრისა — რუსეთის თვითმპყრობელური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში უნდა გაეერთიანებინათ თავიანთი შესაძლებლობანი და თავიანთ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში საერთო ფრონტი შეექმნათ. ეროვნული ბრძოლა, მათი გაგებით, არათუ უპირისპირდებოდა იმპერიაში გაჩაღებულ საერთო რევოლუციურ ბრძოლას, არამედ მხარს უბამდა მას, საერთო იმპერიულ გასაქანს აძლევდა. „უღელის“ წევრებს მიაჩნდათ, რომ ეროვნული საკითხისადმი ინდიფერენტული დამოკიდებულება, რასაც იჩენდნენ ნაროდნიკები, არ შეესაბამებოდა კავკასიის ხალხთა ინტერესებს მიმდინარე მომენტში, აღუნებდა ხალხის საბრძოლო ენერგიას, გასაქანს აძლევდა რუსი შოვინისტების შეტევას კავკასიის ხალხთა ეროვნული მეობის წინააღმდეგ.

კონგრესზე საწინააღმდეგო თვალსაზრისით გამოვიდნენ ი. ჯაბადარი, ნ. ჩიკოიძე, ე. ციციშვილი, რ. ჩოლოყაშვილი და სხვები.

¹ И. Д ж а б а д а р и, „Процесс 50-ти. გვ. 390.

მათ კავკასიის ფედერაციის მოთხოვნა ვიწრო და გაუმართლებელ ნაციონალიზმად და რუსეთის რევოლუციურ მოძრაობასთან შეუთავსებლად გამოაცხადეს. «Мы высказались за то — игорებს ი. ჭაბადარი — что ни о какой федеративной республике не может идти речь там, где между отдельными национальностями не существует ни взаимных симпатий, завещанных прошлой исторической жизнью, ни общих интересов, ни общности культуры: что для создания этой общности потребуются гигантская, мирная работа целых десятков лет, а за это время при теперешних обще-государственных условиях от кавказских народностей может пожалуй остаться одно лишь печальное воспоминание»¹.

კონგრესზე გამოთქმულ ამ საპირისპირო თვალსაზრისებს დღევანდელი პოზიციიდან თუ შევაფასებთ, უნდა ვთქვათ, რომ თითოეული მათგანის მხარეზე იყო სიმართლის ნაწილი. ნაროდნიკები მართალნი იყვნენ იმაში, რომ თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ ბრძოლა მთელი იმპერიის ხალხთა ძალების გაერთიანებას მოითხოვდა, რომ ეროვნული თავისუფლების მოპოვება შესაძლებელი იყო მხოლოდ თვითმპყრობელობის დამხობის ვითარებაში. მაგრამ ნაროდნიკული ინდიფერენტიზმი ეროვნული საკითხსადმი არ იყო მართებული. იგი ცარიზმის გასაპირა—კოლონიური ხალხების ინტერესებს არ უპასუხებდა. კოლონიურ ხალხებს, როცა ისინი თვითმპყრობელური რეჟიმის წინააღმდეგ იბრძოდნენ, აქედანვე უნდა ჰქონოდათ გარკვევით მოხაზული მათი ეროვნული მოწყობის პერსპექტივები.

რაც შეეხება „უღელის“ წევრთა თვალსაზრისს, იგი როგორც ვთქვით, 60—70-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამიდან ამოდიოდა და შორს იყო იმ სეპარატიზმიდან, რომელსაც მათ ნაროდნიკი რევოლუციონერები უჩიოდნენ. მაგრამ „უღელის“ წევრებმა კავკასიის ფედერაციის მოთხოვნის დროს ვერ გახაზეს საერთო-რუსულ რევოლუციურ მოძრაობასთან ამ ლოზუნგის შეთავსების მიზანშეწონილობა, ის რომ კავკასიის ფედერაციის მოთხოვნა იყო არა სეპარატიზმი, არამედ ხაზგასმა ეროვნული მომენტისა საერთო განმათავისუფლებელს მოძრაობაში, რომ იგი ნიშნავდა არა სეპარატიზმს, არამედ რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ იმპერიის ხალხთა ეროვნული თვითგამორკვევის საკითხის დაყენებას.

როგორღა იდგა ეროვნული საკითხი 80-იანი წლების ქართულ-ნაროდნიკულ პუბლიცისტიკაში?

¹ И. Д ж а б а д а р и, Процесс 50-ти, стр. 391 — 392.

1882 წელს ნაროდნიკმა, 50-ის პროცესის მონაწილემ, გ. მაიაშვილმა ჟურნალ „ივერიას“ კატორღიდან გამოუგზავნა სტატია „წერილი ჩვენ საზოგადოებრივ მოღვაწეთა მიმართ“. ეს ვრცელი სტატია ჟურნალის მე-7, მე-8, მე-9 ნომრებში დაიბეჭდა და ქართული საზოგადოებრიობის ცხარე მსჯელობის საგანი გახდა. ის ფაქტი, რომ გ. მაიაშვილმა თავისი სტატია არა ნაროდნიკულ ჟურნალ „იმედს“, არამედ ეროვნული მოძრაობის ორგანოს „ივერიას“ გამოუგზავნა, ზოგი საგულისხმო დასკვნის შესაძლებლობას იძლევა. ჩანს, მაიაშვილი კარგად იცნობდა 80-იანი წლების დასაწყისის ქართულ პოლიტიკურ ცხოვრებას, საზოგადოებრივი აზროვნების მიმართულებებს და მიაჩნდა კიდევ, რომ მთავარი და ყველაზე გავლენიანი პოლიტიკური მიმდინარეობა 80-იანი წლების საქართველოში იყო ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა და მისი მესვეური ჟურნ. „ივერია“:

მაიაშვილისათვის ნათელია ისიც, რომ ინდიფერენტიზმი, რომელსაც ეროვნულ საკითხში ქართველი ნაროდნიკები იჩენდნენ, ნაროდნიკულ მოძრაობას სთიშავდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისაგან, მაშინ როცა საჭიროება მოითხოვდა საქართველოს ინტელექტუალური ძალების სრულ ერთიანობას სოციალისტურ მოძრაობაში.

მაიაშვილს გადასახლებაში აღრინდელი შეხედულებების ერთგვარი კრიტიკული გადაფასება მოუხდენია. იგი აღარაა ორთოდოქსი სოციალისტ-რევოლუციონერი, ბაკუნინის იდეური მოტრფიალე. ხალხის დაუყოვნებლივი ამბოხებისათვის მებრძოლი. ახლა მას რევოლუციონერის მთავარ დანიშნულებად ხალხის ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის ბრძოლა მიაჩნია. ამ დროიდან მაიაშვილის შეხედულებები აშკარად „ჩორნი პერედელის“ ზეგავლენის ქვეშაა¹. ამასთან, მარქსისტული ეკონომიური ლიტერატურის გაცნობას საზოგადოებრივი ცხოვრების პროცესის მაიაშვილისეულ გაგებაში რიგი კორექტივი შეუტანია.

მაიაშვილს საჭიროდ მიაჩნია ქართული ნაროდნიკული მოძრაობა შეუთავსოს ეროვნული მოძრაობას, გააერთიანოს მათი ძალები. ამასთან იგი ორთავეს მხრივ ერთგვარ კომპრომისს მოითხოვს. მას მიზანშეწონილად მიაჩნია ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამაში ძირითადი ადგილი დაეთმოს ეკონომიურ საკითხს, ამოსავალი პუნქტი ქართველი რევოლუციონერებისა ხალ-

¹ Г. Мегрелишвили. Грузинская общественно-экономич. мысль во второй половине XIX века и начало XX века, том, II, Труды СХИ, ГССР, т. III, 1959, Тбилиси, стр. 79.

ხის ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის ბრძოლა გახდეს, ხოლო პოლიტიკური ბრძოლა, რომელშიც მათავეილი ეროვნულსაც გულისხმობს, დაუქვემდებარდეს ამ პირველ და მთავარ საკითხს ხალხის განმათავისუფლებელ მოძრაობაში.

აქვე შესამჩნევია ისიც, რომ ინდიფერენტიზმი ეროვნული მოძრაობისადმი, ეროვნული საკითხით დაუინტერესებლობა, რასაც 70-იან წლებში ქართველი ნაროდნიკები იჩენდნენ, მათავეილთან უკვე გადალახულია. ეროვნული საკითხი ქართველ რევოლუციონერთათვის მას უკვე მნიშვნელოვან საკითხად მიაჩნია და მის თანამოაზრეებს აგრძნობინებს ფეხი აუწყონ ქართველ თერგდალეულებს, რომლებმაც წამყვანი მდგომარეობა შეინარჩუნეს 70-იან 80-იან წლების მთელ მანძილზე.

მათავეილის შემობრუნების ეს ცდა, როგორც ჩანს, მხედველობიდან არ გამოპარვია ილია ჭავჭავაძეს, რომელმაც სიამოვნებით დაუთმო თავისი ჟურნალის ფურცლები ნიკიერ ქართველ ნაროდნიკ პუბლიცისტს და თავი შეიკავა მისი კრიტიკული ანალიზისაგან. მან ეს საკითხი საპაექროდ ქართულ საზოგადოებრივ ასპარეზზე გაიტანა. გ. მათავეილი საზოგადოებრივი პროგრესისათვის პირველ რიგში ეკონომიური ცხოვრების გაუმჯობესების დებულებას რომ აყენებს, ამის დასასაბუთებლად ფართო ექსკურს აკეთებს და ევროპის ქვეყნების ისტორიასა და იმდროინდელ ვითარებას მიმოიხილავს. განსაკუთრებით ჩერდება იგი ირლანდიაზე, რომელიც, მისი აზრით, პოლიტიკური მდგომარეობის მხრივ საქართველოს ემსგავსება. „ირლანდია — აღნიშნავს მათავეილი — ინგლისის ბატონობასა და დამოკიდებულებაშია. მას არა აქვს თავისი დამოუკიდებელი პარლამენტი, იგი შევიწროებულია და მოკლებული ბევრს გვარს თავის ეროვნულ უფლებას და სრულიად დამოკიდებულია თავის ბედნიერი ბატონების და გამარჯვებულ ინგლისელების ნება-ყოფლობაზე. ადვილი წარმოსადგენია, იფიქროს კაცმა, რომ ამ გვარს მდგომარეობაში ირლანდიის მოძრაობის მიზეზი პოლიტიკური ხასიათისა უნდა იყვეს უსათუოდ. მართლაც, რომელი სურვილი და წადილია უფრო კანონიერი, უფრო ბუნებრივი ისე, როგორც სურვილი ხალხისა, რომ იგი იყვეს თავისუფალი, დამოუკიდებელი უცხო მფლობელობისა და ბატონობისაგან, რომ მას ჰმართავდეს და განაგებდეს საკუთარი მართებლობა, ჰქონდეს საკუთარი ცხოვრება თავის საკუთარის მოთხოვნილებებისამებრ და არა მოწერილობისამებრ უცხო ხალხის მმართველობისა და ხელმწიფებისა. თუმცა ეს ასეა, მაგრამ მაინცადამაინც არა სურვილი ეროვნული დამოუკიდებლობისა შეადგენს მთავარს სალტოლველოს ირლან-

დიელთ მოძრაობისას, არამედ ხალხის ეკონომიურ ურთიერთობის გადაკეთება და აწინდელის მის წყობილობის შეცვლა შეადგენს მთავარს ძარღვს ირლანდიელთ მოძრაობის პროგრამისას¹. ავტორი შემდეგ იტალიის მაგალითს მიმართავს და გვარწმუნებს, რომ იქ ეროვნულ მოძრაობაში ეკონომიური ინტერესების დავიწყებამ სავალალო შედეგები გამოიღო. იტალიამ, მართალია, მიაღწია ეროვნულ დამოუკიდებლობას, მაგრამ მის ხალხს არსებობისათვის ბრძოლა აიძულებს სამშობლოს გაეცალოს და შორეულ ამერიკას მიაშუროსო². მრავალი დამაფიქრებელი მაგალითის მოტანის შემდეგ გ. მაიაშვილს დასკვნა გამოაქვს, რომ საზოგადოებრივმა დასმა პოლიტიკურ და ეროვნულ საკითხს ყურადღება მას შემდეგ უნდა მიაქციოს, როცა ის ეკონომიურ (პირველ რიგში სამიწაწყლო ურთიერთობის) საკითხებს ხალხის სასარგებლოდ გადაწყვეტსო³. გ. მაიაშვილი სტატიაში თავის დებულებათა დასამტკიცებლად ბაზისისა და ზედნაშენის ურთიერთობის შესახებ კ. მარქსის ცნობილ დებულებასაც იშველიებს. შემდეგ იგი მსჯელობს საქართველოს რეფორმის შემდგომ ვითარებაზე და აყენებს კონკრეტულ ეკონომიურ საკითხებს, რომელთა შესწავლა-ანალიზი ქართველმა მოღვაწეებმა პირველი რიგის ამოცანად უნდა გაიხადონ. მაიაშვილს ასევე საჭიროდ მიაჩნია ქართული ლიტერატურის პროფილიც ამ მიმართულებით განისაზღვროს.

გ. მაიაშვილის სტატიას პირველნი გამოეხმაურნენ გაზ. „შრომის“ ფურცლებიდან გრ. ვოლსკი (უმწიფარიძე) და ბოსლეველი (ეესტ. მჭედლიძე). თვით ეს გაზეთი, რომელიც ქუთაისში გამოდიოდა 1881 წლიდან 1883 წლამდე, ზოგიერთ მკვლევარს ქუთათური ხალხოსნების ორგანოდ მიაჩნია, რაც, ჩვენი აზრით, მართებული არ უნდა იყოს. „შრომას“ ირგვლივ მართლაც ქუთაისის დემოკრატიული ძალები იყვნენ შემოკრებილი, მაგრამ მისი მიმართულება არასოდეს მარტოდმარტო ნაროდნიკული იდეოლოგიით არ შემოფარგლულა. უფრო ზუსტი ვიქნებით თუ ვიტყვით, რომ „შრომა“ გაზ. „დროების“ გზას ადგა და რეფორმისშემდგომი დასავლეთ საქართველოს გლეხთა სოციალური და ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ ბრძოლას მოთავეობდა. მართალია, გაზეთის ფურცლებზე გამოდიოდნენ ნაროდნიკი პუბლიცისტები, რომლებიც გლეხობის სოციალ-ეკონომიური ჩაგვრის სიმძიმეზე ამახვილებდნენ ყურადღე-

¹ გიორგი მაიაშვილი (ზდანევიჩი), რჩეული ნაწერები ორ ტომად, გ. ბ. კანდელაკის რედაქციით, ტ. 1, თბ., 1967, გვ. 15.

² იქვე, გვ. 17.

³ იქვე, გვ. 18.

ბას. მაგრამ, ამასთან ერთად, გაზეთი სისტემატურად უთმობდა ადგილს ეროვნულ საკითხს და ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ განაწყობდა ხალხს, ზრდიდა მასში პატრიოტიზმის სულისკვეთებას, ყურადღებას ამახვილებდა სწავლა-განათლებაზე, ეროვნულ კონსოლიდაციაზე. გაზეთი სრულიადაც არ აქცევდა ეროვნულ საკითხს უკანა პლანზე, როგორც ამას ქართველი ნაროდნიკები მოითხოვდნენ. პირველსავე ნომრის საპროგრამო წერილში გაზ. „შრომა“ პირდაპირ მიუთითებდა, რომ დიდათ შემცდარია ის, ვინც ეროვნულ საკითხს მეორადათ მიიჩნევს, რომ ქართველობისათვის იგი სოციალურთან თანაბრად მტკივნეული საკითხიაო¹. გაზეთის უახლეს აქტივს შეადგენდნენ ე. მკვდლიძე, გრ. ვოელსკი, ნ. ნიკოლაძე, ა. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე, დ. ბაქრაძე, დ. კეზელი რედაქტორ-გამომცემლები დიმიტრი დადიანს და დიმიტრი ნაზარიშვილი და სხვ. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ დასახელებულთაგან უმრავლესობა ნაროდნიკულ მოძრაობისაგან განზე იდგა. რაც შეეხება ე. ბოსლეველს, რომელიც „შრომას“ ყველაზე აქტიური მოღვაწე ჩანს, სოციალ-პოლიტიკური შეხედულებებით ყველაზე მეტად თერგდალეულთა იდეოლოგიას შეესატყვისება. ე. მკვდლიძეს მეტად მცირე ხანს მოუხდა მოღვაწეობა, სამწუხაროდ, იგი სრულიად ახალგაზრდა, შემოქმედებითი ძალების გაფურჩქვნის პერიოდში მოჰკლეს. მაგრამ ის, რაც ამ ნიჭიერი პუბლიცისტისაგან დავგრჩა, სრულ უფლებას გვაძლევს იგი XIX ს-ის 80-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის თვალსაჩინო მოღვაწედ ვაღიაროთ. თერგდალეულთა მებრძოლ ბანაკს ე. მკვდლიძე 80-იან წლებში შეემატა ისევე, როგორც ალექსანდრე ყაზბეგი, როგორც ვაჟა-ფშაველა. ამასთან, ისიც უნდა ვთქვათ, რომ მარქსისტულ მსოფლმხედველობას გაცნობილი ე. ბოსლეველი თავის შემოქმედებითს გზაზე თანდათან მარცხნივ იღებდა გეზს და უახლოვდებოდა მარქსისტულ თვალსაზრისს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოვლენების შეფასებაში.

ამრიგად, „შრომა“ არ იყო ნაროდნიკული გაზეთი და ბოსლეველიც, რომელმაც მაიაშვილის დებულებანი არ გაიზიარა, არ ყოფილა ხალხოსანი.

ხალხოსნური მიმართულება უფრო გამოკვეთილია ჟურნ. „იმედის“ პუბლიცისტიკაში. ეს ჟურნალი, როგორც ცნობილია, 1881 წელს დაარსეს ქართველმა ნაროდნიკებმა (რედაქტორი მიხ. გურგენიძე) და 1883 წლის მარტამდე გამოდიოდა. მისი აქტივი იყო დ. აბდუშელიშვილი, სტ. ჭრელაშვილი, ნ. ხიზანიშვილი, მ. იმედაშვი-

¹ გაზ. „შრომა“ 1881 წ. № 1.

ლი, ზ. გულისაშვილი, ა. ფურცელაძე, სოფ. მგალობლიშვილი, ზოგჯერ აკაკი წერეთელიც. ზოგ მკვლევარს ეს ჟურნალი ლიბერალობის გზაზე დაქანებულ ქართველ ნაროდნიკთა შეხედულებების ამსახველად მიაჩნია და მას ცარიზმის პოლიტიკურ კურსთან შემარიგებლობასაც უსაყვედურებს. ამ საკითხზე აზრთა სხვადასხვაობაა. ჩვენთვის საინტერესო საკითხის — ეროვნული პრობლემის დაყენების თვალსაზრისით თუ განვიხილავთ „იმედის“ პროდუქციას, დავინახავთ, რომ აქ სერიოზული ცდაა 70-იანი წლების ქართველ ნაროდნიკთა ეროვნული ნიპილიზმის დაძლევისა. მართალია, ჟურნალის პუბლიცისტები კვლავ მტკიცედ ადგანან თვალსაზრისს, რომ ძირითადი და განმსაზღვრელი ქართულს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძრაობაში ეკონომიური საკითხია, მაგრამ იქვე ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის აუცილებლობაზეცაა მინიშნებული.

გ. მაიაშვილის წერილზე „ბოსლეველის კრიტიკული შენიშვნების საპასუხოდ“ გაზ. „დროების“ და ჟურნალ „იმედის“ ფურცლებზე გამოვიდა ნ. ხიზანიშვილი (უბრუნელი). წერილში „შარშანდელი კლასიკური სისულელე და სხვა რალატაები წრევანდელ „შრომაში“ ნ. ხიზანიშვილმა სოლიდარობა გამოუცხადა გ. მაიაშვილს და გულმოდგინედ შეეცადა დაეცვა მისი დებულებანი ბოსლეველის კრიტიკული შენიშვნებისაგან. ხიზანიშვილი, ისე როგორც მაიაშვილი, სავსებით იზიარებდა ეკონომიური ცხოვრების გაუმჯობესებისათვის ბრძოლის აუცილებლობის თვალსაზრისს და ეროვნულ საკითხს მეორად მნიშვნელობას ანიჭებდა, პროფ. ს. ხუნდაძის მითითებით ნ. ხიზანიშვილი, ისე როგორც მაიაშვილი უთუოდ განიცდიდა ჩორნიპერედლეცელთა გავლენას. „მამულიშვილობა ყოფილა და საუკუნედ იქმნება საღმრთო მოვალეობა, განურჩევლად ყოვლის ხალხის და კაცისა — წერდა ნ. ხიზანიშვილი, ...მაგრამ „მარტო მამულიშვილობა არ მიაწიქებს ხალხს სრულ კეთილდღეობას. თვით ხალხი, მისი უმრავლესობა მაშინ მისცემს ბანს ჩვენი მამულიშვილობის სიმღერას, როდესაც ეს უკანასკნელი თავის ვიწრო გეგმას მოქმედებისას გაათავითოვებს, დიდ წრეს შემოხაზავენ თავიანთ ასპარეზს და ხალხის გულში დაუწერგავენ ახალ იდეალებს“¹. ამ ახალ იდეალებში ნ. ხიზანიშვილი გულისხმობდა „ეკონომიური კეთილდღეობის მოპოვებისათვის ბრძოლას და დასძენდა „თანასწორობისათვის საჭიროა თავისუფლება ეკონომიური“².

¹ გაზ. „დროება“, 1863, № 99.

² ჟურნ. „იმედი“ 1862, № 3, გვ. 16.

გ. მაიაშვილს მხარი დაუჭირა სტ. კრელაშვილმაც, რომელმაც თავის „საკვირაო მასლაათში“ „იმედის“ ფურცლებზე მოინდომა ბოსლეველის საბუთიანი კრიტიკის გაბიაბრუება იუმორისტულ ჟანრის ფელეტონით; მაგრამ საწადელს ვერ მიაღწია, მითუმეტეს, ბოსლეველმა კრელაშვილისადმი პასუხში თავისი დებულებების დასაცავად ახალი მასალები მოიშველია.

საინტერესოა ისიც, რომ მაიაშვილის წერილს დაგვიანებით, 1888 წელს შეეხო ი. ჯაბადარი, რომელიც გაზ. „ივერიის“ ფურცლებზე გამოვიდა ფელეტონით „ფიქრი და შენიშვნები გარედმოფელისა“. ი. ჯაბადარმა გ. მაიაშვილის დებულება ხალხის კეთილდღეობისათვის ბრძოლაში ეკონომიური ფაქტორის პრიმატობის შესახებ კ. მარქსიდან აღებულად გამოაცხადა, მაგრამ ეპეი შეიტანა მის სამართლიანობაში. ეს დებულება მაშინ იყო სწორი, როცა ადამიანი ბუნების ყურმოჭრილი ყმა იყო. ცივილიზაციის პირობებში კი პირველ ადგილს იკავებს ადამიანის სოციალური მონობისაგან განთავისუფლება. ჯაბადარმა განმათავისუფლებელ მოძრაობაში ძირითად ფაქტორად პოლიტიკური უფლებების მოპოვებისათვის ბრძოლა გამოაცხადა. სწორად შენიშნავს პროფ. ირ. ანთელავა, რომ „ჯაბადარმა, უარყო რა არსებითად ეკონომიური ფაქტორის როლი ისტორიაში და გამოაცხადა რა ეს ფაქტორი საზოგადოების განვითარების მხოლოდ გარკვეულ (ადრინდელ) ეტაპზე მოქმედ მოვლენად, სრული არეგდარეულობა შეიტანა ბაზისის და ზედნაშენის ურთიერთდამოკიდებულების მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტაში. მან მოწინავე ქართველ ახალგაზრდობას ვერ დაუსახა მოქმედების სწორი პროგრამა და საერთოდ მისი ფელეტონი, ბოსლეველისა და უმწიფარიძის სტატიებთან დაკავშირებით წარმოადგენდა ნამდვილად უკან გადადგმულ ნაბიჯს“¹.

ქართველი ნაროდნიკების უმრავლესობამ XIX საუკ. 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან დამოუკიდებელი იდეური მიმდინარეობის ელფერი დაჰკარგა. მისმა ერთმა ნაწილმა თანდათან დასძლია ეროვნული ნიპილიზმი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იმ მძლავრ მიმდინარეობას შეუერთდა, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე მეთაურობდა. მცირე ნაწილი ბურჟუაზიული ლიბერალიზმის ჩარჩოებში მოექცა.

ამრიგად, ნაროდნიკულმა მოძრაობამ საქართველოში XIX ს-ის 70-იან წლებში დადებითი როლი შეასრულა. ქართველი ნაროდნი-

¹ ირ. ანთელავა, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან საქართველოში, გვ. 163.

კები გულწრფელი რევოლუციონერები იყვნენ, რომლებსაც მჩაგვრე-
ლური რეჟიმის დამხობა და ხალხთა შორის სოციალური თანას-
წორობის დამყარება სურდათ. მათ გვიჩვენეს გმირობისა და თავ-
განწირვის მაგალითები, ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების
გაცხოველებასაც შეუწყვეს ხელი. მაგრამ ქართველმა ნაროდნიკებ-
მა, რომლებიც იმეორებდნენ ყველა იმ თეორიულ შეცდომას, რაც
საერთოდ ახასიათებდა ნაროდნიკულ იდეოლოგიას, ხალხთა განთა-
ვისუფლების ჭეშმარიტ გზას ისევე ვერ მიაგნეს, როგორც ვერ
მიაგნეს მას რუსმა ნაროდნიკებმა. ეროვნულმა ნიჰილიზმა, რაც ქარ-
თველი ნაროდნიკების დამატებითი შეცოდება იყო თეორიაში, უფ-
რო მეტად დაამძიმა ეს შეცდომები. ამიტომ მოხდა, რომ თერგდა-
ლეულობასთან დაპირისპირებაში ქართველმა ნაროდნიკებმა იდეუ-
რი მარცხი განიცადეს; მათ ვერ გაიყოლიეს ვერც ქართველი გლე-
ხობის და ვერც ქართველი ინტელიგენციის მნიშვნელოვანი ნა-
წილი.

ცხადია, მარქსისტული იდეური მიმდინარეობა, რომელიც 90-
იანი წლებიდან საქართველოში მძლავრად იკიდებდა ფეხს, ნაროდ-
ნიკულ მემკვიდრეობას ვერ დაეყრდნობოდა. ძას გაცილებით მეტი
საერთო ჰქონდა თერგდალეულობასთან, რომელიც ჩვენ საქარ-
თველოში მარქსიზმის იდეურ წინამორბედათ გვაქვს წარმოდგენილი.

თერგდალეულობა 80-იანი წლების შემდეგ

ზევით ჩვენ ვცადეთ დაგვესაბუთებინა, რომ თერგდალეულები, რომლებიც 60-იან წლებში ქართულ საზოგადოებრივ ასპარეზზე ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დროში გამოვიდნენ, თავიანთი იდეალების ერთგული დარჩნენ ბოლომდე, რომ არავითარ გათიშვას, დას-დასებათ დანაწილებას ქართულ ეროვნულ მოძრაობაში 70-იან წლებში ადგილი არ ჰქონია.

თავისთავად იბადება კითხვა: რა ბედი ეწვია ამ მოძრაობას 70-იანი წლების შემდეგ, როდემდის გაგრძელდა იგი, ვინ შემორჩა თერგდალეულთა საბრძოლო დროშას, ან საქართველოს ახალ სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებაში უცვლელი დარჩა თუ არა თერგდალეულთა დროშაზე წარწერილი იდეები?

ქართველ მკვლევართა შორის ამ საკითხზე აზრთა სხვადასხვაობაა. პრ. რატიანი, რომელმაც მართებულად გაილაშქრა 70-იან წლებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დასებად დაყოფის წინააღმდეგ და ეს მოძრაობა ერთიან, მთლიან მიმდინარეობად აღიარა, საბოლოოდ ასეთ დასკვნამდე მივიდა: „1876 წელს თერგდალეულებმა დიდი ზეიმით აღნიშნეს თავიანთი მთავარი ორგანოს გაზეთ „დროების“ ათი წლისთავი. ამ დროს მათ შორის ჯერ კიდევ ერთსულოვნება სუფევდა. მაგრამ ამის შემდეგ სულ მალე მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. თერგდალეულებს შორის გაჩაღდა მწვავე და პრინციპული ხასიათის კამათი ეკონომიურ საკითხებზე, რამაც თერგდალეულთა გზები გაყარა. ბურჟუაზიულმა იდეოლოგიამ, რომელიც ამ დროს ჯერ კიდევ პროგრესული იდეოლოგია იყო, თავისი მედროშენი ნ. ნიკოლაძის, გ. წერეთლის და მათი თანამოაზრეების სახით იპოვნა; რაც შეეხება წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური მიმართულების იდეოლოგებს, მათ „დროების“ დაბურვის შემდეგ „ივერიის“ ირგვლივ მოიყარეს თავი. ასე დაიშალა თერგდალეულთა ჯგუფი, როგორც ერთიანი იდეური მიმდინარეობა“¹.

¹ პრ. რ ა ტ ი ა ნ ი, ილია ჭავჭავაძე. მოღვაწეობა და აზროვნება, გვ. 465—466.

ამავე შეხედულებას იცავს პრ. რატინი საქართველოს ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელოში, სადაც მიუთითებს, რომ 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან „ეკონომიური ცხოვრების განვითარებამ გაჰყო თერგდალეულთა გზები“¹ და რომ „თერგდალეულთა ჯგუფის დაშლის შემდეგ“² ჩვენში შეიქმნა ახალი იდეური მიმართულებანი.

თერგდალეულთა იდეური მიმართულების დაშლის თვალსაზრისის იზიარებს ი. ბოცვაძეც, თუმცა დაშლის თარიღად მას 80-იანი წლების დასაწყისი მიაჩნია. „ერთგვარი ბზარი თერგდალეულებში — აღნიშნავს ი. ბოცვაძე — გაჩნდა 1876 წლის მეორე ნახევრიდან, როცა დაიწყო კამათი ეკონომიურ საკითხებზე“³ „რაც დრო გადიოდა, კამათი „დროება“ — „ივერიელებს“ შორის თანდათან უფრო ფართო ხასიათს იღებდა“⁴. 1881 წლიდან როგორც რუსეთის, ისე საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებანი მოხდა, შავი რეაქციის ყორანმა მძლავრად გაშალა ფრთები. საზოგადოებრივი ცხოვრების შემდგომმა განვითარებამ ახალი ამოცანები დააყენა ქართველი ინტელიგენციისა და მშრომელი მოსახლეობის წინაშე და 1881 წლიდან „დროება“ და „ივერია“ დაშორდნენ ერთმანეთს. გაწყდა ყველა შემაერთებელი ძაფი და სამოციანელთა ჯგუფი, როგორც ერთიანი, იდეური მიმდინარეობა, 1881 წლის დასასრულს საბოლოოდ დაიშალა“⁵.

ლ. გორგილაძეს მიაჩნია, რომ: „1876 წელს ქუთაისისა და თბილისის ბანკის თაობაზე, ერთი მხრივ, ნ. ნიკოლაძეს, გ. წერეთელს. ს. მესხსა და, მეორე მხრივ, ილ. ჭავჭავაძესა და ლოღობერიძეებს შორის მომხდარი დავა; ხოლო შემდეგ 1877 წელს ილიას მიერ ახალი გაზეთის — „ივერიის“ გამოცემა, თერგდალეულების საბოლოო განხეთქილების უშუალო მიზეზად იქცა“⁶.

თერგდალეულთა იდეური მიმდინარეობის „დაშლას“ ზოგიერთი მკვლევარი საფუძვლად უდებს იმ ცვლილებებსა და „მარჯვნივ გადაწევის“⁷, რომელიც, თითქოს, ამ მიმდინარეობის მეთაურის ილია ჭავჭავაძის შეხედულებებში მოხდა. რევოლუციამდელ ქართ-

¹ საქართველოს ისტორია, ტ. II, დამხმარე სახელმძღვანელო ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1962, გვ. 148.

² იქვე, გვ. 149.

³ იოსებ ბოცვაძე, სერგეი მესხი, გვ. 98.

⁴ იქვე, გვ. 91.

⁵ იქვე, გვ. 100—101.

⁶ ლ. გორგილაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების იტორი-
იდან, გვ. 103—104.

ულ პუბლიცისტიკაში ფართოდ იყო გავრცელებული აზრი, რომ ილია ჭავჭავაძე „ივერიის“ ფურცლებზე თითქოს პროპაგანდას უწყევდა მეფის ტახტისადმი ერთგულებას, არ სცნობდა საქართველოს ცხოვრებაში მომხდარ ღრმა სოციალურ-ეკონომიურ ცვლილებებს და თავისი ხმლისა და გუთნის თეორიით ძველსა და დრომოქმულს იცავდა (პ. გელეიშვილი). ამ თვალსაზრისის საბჭოური ეპოქის ზოგიერთი მკვლევარიც (ს. გორგაძე) იზიარებდა. ვერ ასცდა ამ მცდარ შეხედულებას თვით ს. ხუნდაძეც კი, რომელიც 80-იანი წლებიდან ი. ჭავჭავაძის მოღვაწეობაში ახალ ეტაპს ხედავდა და ეს „ახალი ეტაპი“ წარმოდგენილი ჰქონდა როგორც თვითმპყრობე-ლური რეჟიმისადმი შერიგება; დრომოქმული აზნაურული წოდების ინტერესების დაცვა, პროლეტარიატის განმათავისუფლებელი მოძრაობისადმი ზურგის შექცევა. პრ. რატიანმა ეს პოზიცია სამართლიანად გააკრიტიკა. „საქიოხის დეტალურმა გამოკვლევამ — მიუთითებს იგი — ჩვენ იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ ზემოხსენებული მოსაზრება არ არის სწორი. სინამდვილეში ილიას არავითარ მარჯვნივ გადახრასა და მის მიერ მშრომელთა ინტერესების არავითარ ლალატზე არ შეიძლება ლაპარაკი... ილია ჭავჭავაძემ, რუსეთის ნაროდნიკებისაგან განსხვავებით, ძირითადად შესძლო ბოლომდე დარჩენილიყო „80-იანი წლების ტრადიციების „ერთგული და, მაშასადამე, მშრომელი ხალხის ინტერესების ერთგულიც“¹.

ამ მართებულ დებულებას პრ. რატიანი ვერ იცავს ბოლომდე თანმიმდევრულად და ზოგჯერ იძულებული ხდება ხარკი მიუზღოს იმ „მოძველებულ კონცეფციას“, რომელსაც თვითვე აკრიტიკებს. იმავე ნაკვეთში პრ. რატიანი დაბეჭდვით ასაბუთებს, რომ 80-იანი წლებიდან ილიაში რეალისტმა მხატვარმა პოლიტიკური მოაზროვნე დაამარცხა², ამ დროიდან „ი. ჭავჭავაძე საბოლოოდ რწმუნდება, რომ მისმა მეცადინეობამ გავერთიანებინა ქართველი ერი და „შეერიგებინა“ ყველა წოდება—ამოდ ჩაიარა; იგი რწმუნდება, რომ მის სამშობლოში, სადაც „სიყვარულს ტახტი უნდა ედგას“ — სინამდვილეში „ძმა ძმის სისხლსა სვამს“ და მტრობა და შური თვის შხამს ანთხევს“³. ყოველივე ეს პრ. რატიანის დასკვნით „ნიშნავდა ილიას მთელი იმედების გაყვანას და ამით აიხსნება მისი ცხოვრების ტრაგედია, მისი სულიერი კრიზისი, მისი უსაზღვრო გულისტკივილი“⁴.

1 პრ. რატიანი, ი. ჭავჭავაძე, გვ. 169.

2 იქვე, გვ. 166.

3 იქვე, გვ. 167.

4 იქვე, გვ. 168.

„ილია ჭავჭავაძემ — შეხიშნავს ქვევით პრ. რატიანი — ერთხელ აღიარებული მსოფლმხედველობა ბოლომდე გაატარა, წინ ველარ წავიდა, ამიტომ, თუმცა ზედმეტია იმაზე ლაპარაკი, რომ მასში თითქოს გარდატეხა მომხდარიყოს და რეაქციისკენ გადახრილიყოს. მაგრამ ობიექტურად იგი მაინც გადასროლილი იქნა უკან — ჩამორჩა მოვლენათა განვითარებას, ამის გამო მისი კონცეპცია, მისი იდეები დაძველდნენ და აღარ შეეფერებოდნენ ახალ საზოგადოებრივ ვითარებას“¹.

როგორც ვხედავთ, ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღეისათვის გაბატონებულია აზრი, რომელიც 80-იანი წლებისათვის თერგდალეულობას უკვე ამოწურულ იდეურ მიმდინარეობად აღიარებს, მის დაშლაზე მიუთითებს და მიაჩნია, რომ ამ პერიოდიდან საქართველოს სოციალ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში შექმნილმა ახალმა ვითარებამ ახალ მიმდინარეობათ დაუდო სათავე, თერგდალეულობა და მისი მესვეური ი. ჭავჭავაძე კი გარიყა, როგორც „ეპოქას“ ჩამორჩენილი.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ თერგდალეულთა იდეური მიმდინარეობა არც 70-იანი წლების მიწურულში, არც 80-იანი წლების დასაწყისში არ დაშლილა; იგი განაგრძობდა არსებობას და ერთგულად ემსახურებოდა თავის იდეალებს. ეს მიმდინარეობა ახალ-ახალი მოღვაწეებით ივსებოდა ყოველთვის. მან XX საუკუნეშიც შემოადწია და მტკიცე დემოკრატიული პოზიცია დაიკავა პირველ რევოლუციაში. ეს მიმდინარეობა სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებამდე შერჩა ქართულ სინამდვილეს, როგორც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დემოკრატიული ნაკადი. იგი ყოველთვის წარმოადგენდა ობიექტურ მოკავშირეს მუშათა კლასის განმათავისუფლებელს მოძრაობაში. რაც შეეხება ამ მიმდინარეობის ბელადს ილია ჭავჭავაძეს, იგი სიკვდილამდე ერთგული დარჩა ერთხელ არჩეული გზისა, მას არც მარჯვნივ გადაუხვევია, არც მარცხნივ, მისი პუბლიცისტიკა და მხატვრული აზროვნება მთლიანი და ბოლომდე ურყევი დარჩა. ამასთან, ილიას განმათავისუფლებელ იდეებს პროლეტარული რევოლუციის ეპოქაშიც არ დაუკარგავთ თავიანთი ცხოველმყოფელობა. ეს იდეები ხელს უწყობდნენ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას ახალ ეპოქაში, სადაც ავანგარდულ როლს უკვე პროლეტარიატი განასახიერებდა. მართალია, 80-იანი წლების შემდეგ ტერმინი „თერგდალეულობა“ თანდათან გამოვიდა ხმარებიდან, რადგან იგი

¹ პრ. რატიანი, ი. ჭავჭავაძე, გვ. 171.

უკვე აღარ შეეფერებოდა ამ მოძრაობის შინაარსს, მაგრამ მიმდინარეობა დარჩა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სახელწოდებით,

ვცადოთ ამ თვალსაზრისის დასაბუთება.

ილია ჭავჭავაძის მიერ 1877 წელს „ივერიის“ დაარსება, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, „დროეის“ გარშემო თავმოყრილ რაზმიდან მის გათიშვას სრულებითაც არ ნიშნავდა. პირიქით, ახალი გაზეთით ილიამ შეამავრა „დროების“ იდეური პოზიციები და გვერდით ამოუდგა მას ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამის განხორციელებისათვის ბრძოლაში. „დროება“ და „ივერია“ ღვიძლ ძმებს წარმოადგენდნენ და ერთიანი ძალით, ერთი თვალსაზრისით ებრძოდნენ კონსერვატორებს ქართულ იდეურ მოძრაობაში; იცავდნენ ეროვნული თვითმყოფლობის პრინციპებს; ნილაბს ზდიდნენ ცარიზმის ასიმილატორულ ღონისძიებებს; ხელს უწყობდნენ ქართველი ერის გამოღვიძების, გათვითცნობიერების, პატრიოტული შემართების კეთილშობილურ საქმეს. გაეიხსენოთ „ივერიისა“ და „დროების“ ერთდროული გალაშქრება ბაგრატიონ-მუხრანსკის და მისი დამცველების წინააღმდეგ, იანოვსკის საპირისპიროთ მშობლიური ენის დაცვა, ეროვნული კონსოლიდაციისათვის გაწეული პროპაგანდა, რუსეთ-თურქეთის ომის წლებში საქართველოს ისტორიული საზღვრების აღდგენისათვის გაწეული მუშაობა, წერა-კითხვის გამავრცელებელი და დრამატული საზოგადოებების შექმნისათვის დაღვრილი ოფლი და მრავალი საერთო პრაქტიკული ღონისძიებანი, რომლებიც ერის სასიკეთოდ იყო მიმართული, მართალია, ამ პერიოდში ეკონომიური ხასიათის ზოგიერთ საკითხზე თერგდალეულთა შორის თავს იჩენდა აზრთა სხვადასხვაობა, პოლემიკაც გახურდებოდა ხოლმე, მაგრამ ყველაფერი ეს ერთი მიმდინარეობის ჩარჩოებში თავსდებოდა, იგი ერთი ფრონტის მოღვაწეთა მიერ საერთო იდეალის მიღწევაში უკეთესი გზის ძიების გულწრფელი ცდა იყო მხოლოდ.

ის ფაქტი, რომ 1880—1881 წლებში „ივერია“ და „დროება“ ილიას თანარედაქტორობით გამოდიოდა, ძვალსაჩინოდ ადასტურებს ამ ორი გაზეთის იდეურ მთლიანობას. ქართული პროგრესული საზოგადოებრიობა 80-იანი წლების დასაწყისიდან ამ ორი ორგანოს გარშემო იყო შემოჯარული. 1883 წელს როგორც ცნობილია, ავადმყოფობის გამო სერგეი მესხი ჩამოსცილდა მის საყვარელ გაზეთს და „დროების“ რედაქტორობა ივანე მაჩაბელმა იკისრა. ივანე მაჩაბელი მწერალი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის თვალსაჩინო მოღვაწე იყო. ილია ჭავჭავაძესთან ერ-

თად იგი დიდი ენთუზიაზმით მონაწილეობდა ქართველი ხალხის გათვითცნობიერების საქმეში. ილიასთან ერთად სთარგმნა მან შექსპირის საუცხოო ქმნილებანი. თავის მდიდარ საბუნებისმეტყველო ცოდნას ი. მაჩაბელი საქართველოს ეკონომიურ აღორძინებას ახმარდა. იგი თბილისის სათავადაზნაურო ბანკშიც მოღვაწეობდა და ილიას უახლოესი თანაშემწე იყო. ბანკის საკითხებზე ილია ჰავეკაძესა და ი. მაჩაბელს შორის დავა მხოლოდ 90-იანი წლებიდან იწყება. მაგრამ ილიას ოპოზიციასი ყოფნის პერიოდშიც ი. მაჩაბელს თავისი ეროვნული იდეალებისათვის არ უღალატნია და ყოველთვის თერგდალეულთა ბანაკში იდგა.

ი. მაჩაბელმა გააგრძელა ს. მესხის ტრადიციები გაზ. „დროებაში“; არ შეუწუხებია ამ გაზეთის მებრძოლი პროგრესული ხასიათი, არ გადაუხვევია მისი ძირითადი პრინციპებიდან. „დროება“, როგორც მებრძოლი ეროვნული ორგანო მთავრობამ 1885 წლის 16 სექტემბერს დახურა. ქართულ პროგრესულ საზოგადოებრივ აზრს ამ დროიდან შერჩა მხოლოდ „ივერია“, რომელიც 21 წლის განმავლობაში ერთადერთი ყოველდღიური გაზეთი იყო საქართველოში. ილიამ „ივერიის“ გარშემო შემოიკრიბა ეროვნული მოძრაობის ყველა თვალსაჩინო მოღვაწე. გაზეთის რედაქცია თავისებურ პოლიტიკურ კლუბად იქცა, სადაც ყოველსაღამოობით იკრიბებოდნენ ქართველი მწერლები და საზოგადო მოღვაწენი, მსჯელობდნენ ეროვნულ საკითხებზე და გაერთიანებული ძალებით სცემდნენ პასუხს ქართველი ხალხის მტერ-მოყვარეთ.

თავისი არსებობის მთელ მანძილზე „ივერიას“ არასოდეს არ უღალატია ერთხელ აღებული კურსისათვის. მისი საბრძოლო პროგრამა იყო და დარჩა ერის ვინაობის აღდგენა, ეროვნული ენის დაცვა, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლისათვის ქართველი ხალხის სულიერი შემზადება, მისი დარაზმვა. 1901 წელს „ივერიის“ არსებობის 25 წლისთავზე ილია ჰავეკაძე მეთაურ წერილში ამას საგანგებოდ აღნიშნავდა და წერდა: „25 წელი სრულდება რაც „ივერია“ არსებობს. მის დროშაზე ეწერა დიდი ასოებით: ენა, მიწა-წყალი, სარწმუნოება. ჩვენი გაზეთის მცნება ამის შემდეგ იგივე რჩებაო“¹.

თერგდალეულთა რიგები ამ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ცხადია უცვლელი არ დარჩენილა. იგი განახლებასა და შევსებას განიცდიდა.

1884 წელს გარდაიცვალა სერგი მესხი. ეს დიდი დანაკლისი იყო

¹ გაზ. „ივერია“, 1901 წ. № 273.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურთა ბანაკისათვის. გულწრფელად დაიტირეს ეს სამაგალითო მოღვაწე ილია ჭავჭავაძემ, აკაკიმ, იაკობ გოგებაშვილმა, ნიკო ნიკოლაძემ. „სანამ ის გზა, რომელზედაც ჩვენ ვიდევით, რომელსაც ვკვალავდით და სისხლით და ოფლით ვრწყავდით არ მოგვშლია, სანამ ის მიზეზები, რომლისადმი ჩვენ ერთად მივიღტვოდით, არ გამქრალა — სერგეი მესხიცი ცოცხალივით ჩვენს გვერდით იდგომება სიმზნისა და ნუგეშის მცემლად“ — წერდა ა. წერეთელი¹.

80-იან წლებში გაზეთ „ივერიის“ ერთგული თანამშრომელი და თანამოაზრე იყო გიორგი წერეთელი. ამ გაზეთში დაიბეჭდა მისი მოთხრობები („ოცი წლის წინათ“, „საჩინო“, „ერთი ღამე საწირეში“, „ედისერ ქელბაქიანი“, „მამიდა ასმათი“), ფელეტონები: კორესპოდენტები. ამ წლებში გ. წერეთელი ცდილობდა მხატვრული ჟურნალის „კანდელის“ გამოცემას, მაგრამ უშედეგოდ, 1890 წლიდან საბავშვო ჟურნალ „ჭეჭილში“ ბეჭდავდა მოთხრობებს. 1893 წელს გ. წერეთლის წაქეზებით ანასტასია თუშანიშვილმა — (გ. წერეთლის მეუღლემ) ყოველკვირეული სამეცნიერო და სალიტერატურო გაზეთის „კვალის“ გამოცემა დაიწყო. გ. წერეთელი მთელი გატაცებით ჩაება ამ გაზეთის საქმიანობაში და 1898 წლამდე თვით იყო ამ გაზეთის ფაქტიური რედაქტორი. „კვალი“ ქართული იდეური ცხოვრების თვალსაჩინო მოვლენა გახდა. ეროვნულ საკითხში იგი ძირითადად „ივერიის“ პოზიციაზე იდგა. „როგორც „ივერიას“ და „დროებას“, „კვალსაც“ ერის ცხოვრების ბურჯად განათლება მიაჩნდა და ეს იდეა, შეიძლება ითქვას, რომ „კვალმა“ მის წინამორბედ დასახელებულ გაზეთებიდან ისესხა“².

გიორგი წერეთელმა „კვალის“ ფურცლებზე გზა მისცა ქართულ სინამდვილეში ახალ იდეურ მიმდინარეობას, რომელსაც მან „მესამე დასი“ შეარქვა. პროგრესისტი მოღვაწე მიესალმა მარქსისტულად მოაზროვნე თაობის ორგანიზაციულ ღონისძიებებსაც და „კვალში“ ფართო ადგილი დაუთმო მათი შეხედულებების პროპაგანდას. თვით გიორგი წერეთელი „მესამე დასში“ არ გადასულა, მარქსიზმამდე არ ამაღლებულა. იგი მთელი სიცოცხლის მანძილზე ბურჟუაზიულ დემოკრატად დარჩა. ეროვნულ საკითხში კი შერჩა 60-იანი წლების შეხედულებებს. ამდენად თამამად შეიძლება ითქვას, რომ იგი თერგდალეულთა ბანაკს ეკუთვნოდა და სიცოცხლის ბოლო წლამდე ერთგულად ემსახურებოდა იმ ეროვნულ პროგრამას, რომლითაც ილია და მისი თაობა ხელმძღვანელობდა.

¹ „ნობათის პედაგოგიური დამატება“, 1884 წ., № 5 — 6.

² ა ბ ე ლ კ ი კ ვ ი ძ ე, გაზეთი „კვალი“, თბილისი, 1969, გვ. 11.

თერგდალეულთა მეორე ბურჯი ნიკო ნიკოლაძე „ობზორის“ და-
ხურვის შემდეგ სტავროპოლში გადასახლეს, საიდანაც შემდეგ რუ-
სეთში გაემგზავრა და პეტერბურგში „ოტეჩესტენიე ზაპისკის“
კრიტიკის განყოფილებას განაგებდა და აქტიურ მონაწილეობას
იღებდა რევოლუციური ინტელიგენციის საქმიანობაში, კერძოდ
ჩერნიშევსკის განთავისუფლებაში. 1887 წლიდან 1891 წლამდე ნი-
კოლაძე კვლავ დაუბრუნდა თბილისს და რუსულ გაზეთ „ნოვოე
ობოზრენიეს“ მეთაურობდა. 1894 წელს ნ. ნიკოლაძე ფოთის ქალა-
ქისთავად აირჩიეს. ამ დროიდან იგი მისებური გატაცებით ჩაება
პრაქტიკულ საქმიანობაში, თუმცა მაინც პოულობდა დროს ეთანა-
მშრომლა გაზ. „კავკასია“ და ჟურნალ „მოამბეში“. ნიკოლაძეს ამ
პერიოდში სრულებითაც არ შეუცვლია თავისი განმანათლებლური
შეხედულებანი. თერგდალეულთა ეროვნულ პროგრამას იგი ამ პე-
რიოდშიც ერთგულად ემსახურებოდა, ამასთან თვლიდა, რომ ამ
პროგრამის განხორციელებაში მიმდინარე ეტაპზე წინ წამოწეული
უნდა ყოფილიყო ეკონომიური ცხოვრების გაუმჯობესება¹. ნ. ნი-
კოლაძის ეს შეხედულებანი, რა თქმა უნდა, ობიექტურად საქართ-
ველოს ბურჟუაზიული განვითარებისაკენ წაქეზება იყო, პრაქტი-
კულ საქმიანობაშიც ბევრს აკეთებდა, რომ ფოთი საქართველოს
უმნიშვნელოვანეს საზღვაო ნავსადგურად გადაექცია და ბურჟუაზი-
ული ურთიერთობის გაცხოველებისათვის შეეწყო ხელი, მაგრამ ნი-
კო ნიკოლაძე არც ამ დროიდან, როგორც ეს ზოგ მკვლევარს მიაჩ-
ნია, არ გამხდარა ქართული ბურჟუაზიის იდეოლოგი და მებაირახტ-
რე. იგი საქართველოს მშრომელი მასების ინტერესებიდან გამო-
დიოდა, როცა ასე დაბეჯითებით მიუთითებდა ქვეყნის სამრეწველო
განვითარებაზე. ნიკო ნიკოლაძეს ამ საქმისათვის ყველა კლასის და
წოდების ძალთა გაერთიანება მიაჩნდა საჭიროდ. ნიშანდობლივია,
რომ იგი შორს იდგა საქართველოში XX საუკუნიდან აღმოცენებუ-
ლი ბურჟუაზიული პარტიებისაგან. მისი განმანათლებლური ინტე-
რესები, რომელსაც ერის კეთილდღეობა ედო საფუძვლად, გაცილე-
ბით მაღლა იდგა ბურჟუაზიის ეგოიზმსა და ვიწრო კლასობრივ ინ-
ტერესებზე.

ასეა თუ ისე, გ. წერეთელი და ნიკო ნიკოლაძე ორგანიზაციუ-
ლად მაინც 90-იანი წლების მეორე ნახევრიდან განზე იდგნენ „ივე-
რიის“ ჯგუფიდან. სამაგიეროდ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი
მოძრაობის იმ ფრონტს, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე ედგა სათავე-

¹ ნ. ნიკოლაძე, მამულის სიყვარული და მსახურება, ქუთაისი, 1914, გვ. 100—101.

ში, შემოემატნენ ახალი ძალები. კერძოდ ორი ბუმბერაზი--ალექსანდრე ყაზბეგი და ვაჟა-ფშაველა.

ალექსანდრე ყაზბეგის ინტენსიური შემოქმედებითი მოღვაწეობა 1880—1885 წლებში თავსდება. ამ დროს გაზ. „დროებაში“ მან ზედიზედ გამოაქვეყნა თავისი საუკეთესო თხზულებანი — „ელგუჯა“, „ხევის ბერი გოჩა“, „მომღვარი“, „ციცია“, „ელისო“, „ციკო“, „განკიცხული“ და სხვ. ამ დიდებულს რომანებსა და მოთხრობებში ალ. ყაზბეგმა არაჩვეულებრივი ოსტატობით დაგვისურათა და დიდი მხატვრული დამაჯერებლობით გადმოშალა გრძნობანი და განცდები, გმირობა და თავდადება თავისუფლებას მოწყურებული ქართველი მთიელებისა, რომლებიც წინ აღუდგნენ იმ უცხო, დამპყრობლურ ძალას, რომელიც მათს დამოუკიდებლობას ტრადიციებს, ენას, ყოფას უხეშად არღვევდა, ფეხ-ქვეშ თელავდა და აჩანაგებდა. ალექსანდრე ყაზბეგმა ქართველი საზოგადოებრიობა სრულად ჩაახედა იმ მოხევის სულში, რომელმაც თავის დროზე ილიას „რუსობაში“ ყოფნას შესჩივლა და იმ დროს ნატრობდა, როცა „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს“. სამართლიანად მიუთითებდა კიტა აბაშიძე: „საკმარისია გავიხსენოთ ეს სიტყვები ჩვენი მრავალტანჯული მწერლისა, რომ სავსებით გავითვალისწინოთ ის მტკიცე კავშირი, რომელიც არსებობს ჩვენი მწერლობის დიდებულ მეთაურსა და ეგრეთ წოდებულ „მოხევეთა ლიტერატურას“ შორის. ჩვენ უკვე მოხსენიებული გექონდა, რომ ილ. ჭავჭავაძის მიმდევარია პროზაში ალ. ყაზბეგი და მთელი პლეადა ახალგაზრდა მწერლებისა, რომელნიც იმის სკოლას ეკუთვნიან. ალ. ყაზბეგმა განავითარა და ახალ ნიადაგზე ააყვავა რომანტული მხარე ილ. ჭავჭავაძის მწერლობისა და საუცხოო, შესაშურებელი ნიჭით დაასურათა ის ღრმა აზრი, რომელიც ზემოთ ამოვიწერეთ ილ. ჭავჭავაძის „მგზავრის წერილებიდან“, თუ „რა ნესტრით არის ნაჩხვლეტი“ მოხევე და მასთან ერთად მთლად მთელი ქართველი ერის დროთაგან შეუბღალავი, შეუშუსრავი სალი ნაწილი ქართველი ერისა“¹.

ალექსანდრე ყაზბეგის რეალისტურ-რომანტიკულ შემოქმედებაში მძლავრად ატლერდნენ ის ნოტები, რომელთა ხმა ჯერ კიდევ სუსტად გაისმოდა 60-იან წლებში. ილია ჭავჭავაძე ოცნებაში თუ წარმოიდგენდა ეროვნულად გამოღვიძებული მისი ხალხის შემართებას და შენატროდა იმ დროს, როცა ქართველი ვაჟკაცი ხმალზე ხელს გაიკრავდა მჩაგვრელი ძალის მოსასპობად. ალ. ყაზბეგმა 60-იანელ-

¹ კ ი ტ ა ა ბ ა შ ი ძ ე, ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბილისი, 1962, გვ. 277.

თა ოცნებას ხორცი შეასხა თავის დიდებულ მხატვრულ ქმნილებებში. მან დაგვიხატა დამპყრობელთა წინააღმდეგ საბრძოლველად დარაზმული მთის მოსახლეობა, რომელიც სიცოცხლეს არ ზოგავს თავისუფლებისათვის ბრძოლაში. ელგუჯა, მათია, ბეჟია, იაგო რუსეთის ცარიზმის მიერ მთიელი ხალხისათვის იძულებით თავზემოსვეული რეჟიმის წინააღმდეგ იბრძვიან. ამ ბრძოლაში მათს მხარეზეა მთელი ხევი, საქართველოს მთელი მთიანეთი, არა მარტო მთიანეთი, არამედ საქართველოს ბარიც, მთელი კავკასიაც. ყაზბეგმა ხაზი გაუსვა ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში კავკასიის ხალხთა ძმური ერთიანობის აუცილებლობას. XIX საუკუნე 80-იანი წლებისათვის მან პირველმა გაამახვილა ყურადღება შამილზე, როგორც ეროვნულ გმირზე და მის „არწივისებურ“ შემართებაში დაინახა — „რისხვის შემყრელი მტერთა, ერთგული და თავდადებული მოძმეთა და მამულისათვის“... ალექსანდრე ყაზბეგმა იდეალად და სიკეთედ სამშობლოს განთავისუფლება დაისახა. ყველაფერი რაც ამ კეთილშობილურ იდეალს წინ ეღობებოდა, მან ბოროტებად წარმოადგინა. კეთილისა და ბოროტის დაპირისპირება, მათი შეურიგებელი ბრძოლა ყაზბეგის მთელი შემოქმედების კინტენსიციას წარმოადგენს. კეთილია სამშობლო, თავისუფლება, სიკეთით არიან აღსავსენი თავისუფლებისათვის, ხალხის ინტერესებისათვის მებრძოლი ადამიანები. ბოროტებაა ჩაგვრა და ძალადობა, ხალხისათვის იძულებით თავს მოხვეული რეჟიმი, ბოროტი ძალა ყველა მჩაგვრელი. ლაღი მთის შვილისათვის უცხო იყო ყოველგვარი ჩაგვრა — სოციალურიც და ეროვნულიც. მთის ხალხს არასოდეს არ განუცდია ბატონ-ყმობა. სხვისი მონობა სამარცხვინოდ ითვლებოდა ჩვენში ყოველთვის“ — მიუთითებდა ა. ყაზბეგი. იგი ასევე შეურიგებელი იყო ცარიზმის რუსიფიკატორულ ღონისძიებათა მიმართ. „არ დაივიწყო, რომ სადაც შენი მამა-პაპა გაჩენილა და დამარხულა, სადაც მათი ძელებია ჩაფლული, გედავებიან და არ დაანებო“ — მიმართავდა ხევისბერი მოხვევებს და ამ სიტყვებში ისმის მოწოდება მთელი ქართველი ხალხისადმი.

80-იანი წლების საქართველოში არავის ღირსებია ისეთი პოპულარობა, როგორც ალექსანდრე ყაზბეგს. მის მოთხრობებსა და რომანებს ყველა გატაცებით კითხულობდა, ამასთან, ყაზბეგის დადებითი გმირების ბედი მკითხველებს გულთან მიჰქონდათ, ხარობდნენ მათი წარმატებით, ცრემლს ღვრიდნენ მათი უსამართლო მარცხის ან დაღუპვის გამო. ცნობილია, რომ „ელგუჯას“ გაგრძელება ალ. ყაზბეგს იმ სტამბის მუშებმა აიძულეს, რომლებიც ამ მოთხრობის პირველი ასოთამწყობნი იყვნენ. ყველაფერი ეს იმიტომ ხდებოდა,

ბოდა, რომ ყაზბეგის ქმნილებანი უაღრესად ეროვნული იყო, გამოღვიძებული ქართველი ხალხის სულისკვეთებას ესიტყვებოდა, ეროვნული მეობის სიმებს აელერებდა და ყველა წოდების წარმომადგენელთა სულში პოულობდა ადგილს.

ალექსანდრე ყაზბეგი პრაქტიკულ ცხოვრებაშიც იმას ცდილობდა, რომ ქართველი ხალხის ეროვნული შემართების საქმეში წილი დაედო. იგი დაუცხრომელი მოღვაწე იყო ქართული თეატრისა და ბევრს იღვწოდა მისი ეროვნული რეპერტუარის გამდიდრებისათვის. მეტეორივით გაიელვა ალექსანდრე ყაზბეგის ნიჭმა საქართველოს ლიტერატურულ ატმოსფეროში და, სამწუხაროდ, ადრე ჩაქრა. მაგრამ მისი ქმნილებანი დარჩნენ ქართველი ხალხის საუენჯელ და ეროვნული თავისუფლების ძლევაშის კიმნად ქართულ ლიტერატურაში.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას 80-იან წლებში საიმედო ბურჯად შეუდგა ვაჟა-ფშაველა. მის გამოჩენას ქართულ ლიტერატურულ ასპარეზზე დიდი სიხარულითა და იმედებით შეეგება ამაგდარი ლიტერატურული თაობა. მთიდან ჩამოფრენილ ამ არწივში დიდმა ილიამ თავიდანვე დაინახა გენიალური ნიჭი და უშრეტი ენერგია, რომელიც სამშობლოს სამსახურისათვის იყო მოწოდებული. „ამიერიდან ძველმა პოეტებმა ხელიდან კალამი უნდა გავაგდოთ. ვაჟას ამ საუცხოო ლექსების შემდეგ სირცხვილიცაა კალამს ხელი მოვკიდოთ და ლექსების წერა განვაგრძოთ“ — ამბობდა თურმე ვაჟას გაცნობის შემდეგ დიდი ილია. ვაჟა-ფშაველა. როგორც ლ. ასათიანი შენიშნავს — „მთის ნიაღვრის მქუხარებით მოიჭრა ქართულ ლიტერატურაში. მან მოიტანა თან არაჩვეულებრივად მგზნებარე ტემპერამენტი და ბოლომდე უცნობი, სრულიად ორიგინალური ხმა“¹. გამომსახველობის სრულიად ახალი ფორმების მიუხედავად, ვაჟა ჭეშმარიტი მემკვიდრე იყო დიდი სამოციანელებისა და მთავარ ლეიტმოტივს მისი შემოქმედებისა ის დიდებული იდეები შეადგენდნენ, რომლებიც თერგდალუელთა დროშაზე იყო წარწერილი. ვაჟამ მხატვრული ოსტატობის ყველა საშუალება მოიხმარა იმისათვის, რომ უფრო გაეღრმავებინა, გაემდიდრებინა, გამოსახვის რეალისტური ფორმები და საშუალებანი. სამშობლო. მისი თავისუფლება და სიკეთე. ყველა სახის ჩაგვრისადმი შეურიგებლობა, ადამიანის ღირსების დაცვა, განუზომელი სიყვარული საქართველოს მთისა და ბარისადმი, დიდი, კეთილშობილი ჰუმანიზმი წითელი ზოლივით გასდევს მის უაღრესად მდიდარ, ორიგინალურ.

¹ ლ. ასათიანი, რჩეული ნაწერები, გვ. 307.

ღრმა და მრავალფეროვან პოეტურ და პროზაულ ქმნილებებს. ამასთან ამ ქმნილებებში, ისე როგორც ნ. ბარათაშვილთან, ეროვნულ-პატრიოტული საკითხი ზოგად საკაცობრიო იდეალებთანაა შესისხლ-ხორცებული, მსოფლიო პოეზიის მწვერვალზეა ატანილი.

პირად ცხოვრებაშიც ვაჟა მამულისათვის თავდადებული მოღვაწის განსახიერება იყო. უნაგაროდ, მთელი გატაცებით ემსახურებოდა იგი მშობლიური ერის სწავლა-განათლების საქმეს, ამასთან, ვერიტანდა ვერავითარ უსამართლობას და მთიელი კაცისათვის დამახასიათებელი პირდაპირობით ებრძოდა ყველა იმათ, ვინც ხალხს ატყუებდა და ძარცვავდა. ყველგან, სადაც კი უმოღვაწია ვაჟას, მას ნამდვილი ომი ჰქონდა ხალხის მჩაგვრელებთან, ყველგან იყო სოფლისთავი, მშრომელთა ინტერესების დამცველი და ხელმძღვანელი მათს სამართლიან ბრძოლაში.

ქართულ პოეზიაში არავის ისე შთამბეჭდავად არ გამოუთქვამს მტრებთან ხანგრძლივ ბრძოლებში დაქანცული და კოლონიური ჩაგვრით სულშეხუთული ქართველი კაცის გულისტკივილი, როგორც ეს ვაჟამ გამოთქვა:

„არწივი ვნახე დაჭრილი
ყვავ-ყორნებს ეომებოდა,
ეწადა ბეჩავს აღდგომა
მაგრამ ველარა დგებოდა.
ცალს მხარს მიწაზე მიითრევს,
გულისპირს სისხლი სცხებოდა.
ვაჰ, დედას თქვენსა, ყვაეფო,
ცულ ღროს ჩაგიგდავთ ხელადა,
თორო ვნახავდი თქვენს ბუმბულს,
გაშლილს, გაჟანტულს ველადა!“

ვაჟასთვის სამშობლო ხან დაჭრილი არწივია, ხან „მთანი თავ-ჩაჩქნიანები“, რომლებიც „ფიქრს მისცემიან მწარესა“, ხან ხმელი წიფელი, რომელიც, მართალია, ტყეს ველარ ამშვენებს, მაგრამ მაინც უკვდავია თავისი სიდიადით. „...ფიქრობს ხმელი წიფელი თავის თავზე, წარსულზე, აწმყოსა და მომავალზე, ხანდისხან გადმოაქჟერდება მის ერთი ფესვის ბოლოზე ამოსულს პატარა დასახულს ყლორტს, რომელიც მზეს და წვიმას უცდის, რომ გაზარდოს. ესლად მისი ნუგეში“.

ხმელი წიფელი არასოდეს არ მოიდრიკება და მისი სიდიადითა და გამძლეობით აღფრთოვანებული პოეტი ასკვნის: „ათას ცოცხალსა ბევრჯელა ათჯერ სჯობს ერთი მკვდარი“.

ვაჟა უაღრესად ეროვნულია. მისი შემოქმედების ყოველ სტრიქონში ჩანს ქართველი ადამიანებისადმი, ქართული მიწა-წყლისად-

მი, მისი განუმეორებელი ბუნებისადმი ტრფიალი. პოეტი ამაყობს მშობლიური ერის გმირული წარსულით, მთელი ენერგიითაა ჩაბმული მისი აწმყოს გარდაქმნისათვის ბრძოლაში და სწამს მომავალი მისი ხალხისა. „როგორ გგონიათ? არ მაქვს მე წარმოდგენილი მომავალი ჩემის ქვეყნისა ბრწყინვალედ? ნუთუ ეს არა სჩანს ჩემი 'ნაწერებიდან? რომ ეს არ მწამდეს, თქვენ გგონიათ მე კალამს ავიღებდი ხელში?! ურწმუნოთა შრომა ამოა, შეუძლებელიც...“ წერდა ვაჟა. იქვე იმასაც მიუთითებდა, თუ რა აზრით იყო შთაგონებული, როცა თავის გენიალურ პოემას „ბახტრიონს“ ქმნიდა. „ერთმა უსწავლელმა ფშაველმა მითხრა, რომელსაც „ბახტრიონი“ წაეკითხა, მოსწონდა ძალიან და ყელგადაგდებით, თითქოს შეკაზმულ ცხენსა მთხოვდა საჩუქრად, მეხვეწებოდა, მეკითხებოდა: „ვაჟავ, თუ ღმერთი გწამს, ნუ დამიმალავ, სწორედა სოქვი, საქართველოს თავისუფლებას არა გულისხმობ „ბახტრიონში“, რომ ამბობ „ელირსებაო ლუხუმსა ლაშარის გორზე შადგომო?“

— იქნება ვგულისხმობდე! — ეუპასუხე.

„სწორედ საქართველოს თავისუფლებაზეა ნათქვამი“ — დაიჯინა ფშაველმა და ხუთმეტი ათასი მკერმეტყველი პროფესორი რომ მოგვეყვანათ, იმას რწმენას, აზრს ვერ გამოუცვლიდნენ“¹.

ვაჟას ესთეტიკური შეხედულებანი უაღრესად რეალისტური იყო და რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეოლოგიას ემყარებოდა, მწერალი მას ვერ წარმოედგინა „ცხოვრებისა და ბუნების გარეშე“ უიმისოდ, თუ „იმას არ აწუხებდეს ტყვილები ადამიანთა ცხოვრებისა“, თუ ის ყოველმხრივ დაკავშირებული არაა ცხოვრებასთან, მის მწვავე საკითხებთან“, „თუ არაა ექიმი ცხოვრებისა“, თუ მის ყოველ სტრიქონში არ გამოსჭვივის „პატრიოტიზმი, თავის ენის და ერის სიყვარული“². „პოეტისათვის ისევ საჭიროა უყვარდეს თავისი ერი და ამ სიყვარულს იმდენივე მნიშვნელობა აქვს მისთვის, რამდენიც ორთქლმავლისათვის ორთქლსა...—დედაენა, მისი სიტყვების აკინძვა, მისი მიმოხვრა, ერთნაირი ამამოძრავებელი ძალაა, ზეშთაბერვა, პოეტის აღმფრთვანებული მუსიკა მისთვის ძალ-ღონის მიმცემი თვით წერის დროს, მეორე მუზაა“³ — მიუთითებდა ვაჟა სტატიიში „ნიქიერი მწერალი“.

ვაჟა შეტრფოდა ბედნიერ მომავალს თავისი ხალხისას. მაგრამ დიდი ჰუმანისტი მშობლიური ქვეყნის გარდა მთელი მსოფლიოს,

¹ ვაჟა-ფშაველა, თხზულებათა სრული კრებული ხუთ ტომად. თბილისი, 1961, ტ. III, გვ. 457—458.

² ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. V, გვ. 260—261

³ იქვე, გვ. 262.

კაცობრიობის სიყვარულით იყო განმსჭვალული. იგი პატივს სცემდა ყველა ერს, ადამიანს, როგორც ბუნების უშესანიშნავეს ქმნილებას, რა ტომისაც, რა ფერისაც არ უნდა ყოფილიყო იგი. „გიყვარდეს შენი ერი, შენი ქვეყანა, იღვაწე მის საკეთილდღეოდ, ნუ გძულს სხვა ერები და ნუ გშურს იმათთვის ბედნიერება, ნუ შეუშლი იმათ მისწრაფებას ხელს და ეცადე, რომ შენი სამშობლო არავინ დაჩაგროს და გაუთანასწოროდეს მოწინავე ერებს“¹. — ასე ესმოდა ვაჟას პატრიოტიზმი, რომელიც, მისივე გაგებით, არავითარ შემთხვევაში არ უპირისპირდებოდა ინტერნაციონალიზმს, პირიქით, მასთან იყო შესისხლხორცებული.

ვაჟა-ფშაველა პირველი რევოლუციის წლებში აღფრთოვანებული იყო საქართველოს ჩაგრული კლასების საბრძოლო შემართებით. იგი თვით იღებდა აქტიურ მონაწილეობას მთიანეთის გლეხთა რევოლუციურს ბრძოლაში. მაგრამ ვაჟას ეს რევოლუცია ესმოდა, როგორც ქვეშაირთა თერგდალეულს. იგი ყველა წოდების თავისუფლებაზე და საქართველოს ეროვნულ დაშოუკიდებლობაზე ოცნებობდა. ამ პერიოდში დაწერილ ერთ-ერთ სტატიაში „რა არის თავისუფლება“ პოეტი მიუთითებდა: „...თავისუფალი უნდა იყოს არა რომელიმე ერთი წოდება, არამედ მთელი ერი. ქვეყანაც მხოლოდ მაშინ იქნება ბედნიერი, როცა მოისპობა წოდებრივი უპირატესობანი, ყველა წოდება იქნება თავისუფალი, ე. ი. ბედნიერი. თავისუფლება და ბედნიერება სინონიმებია.“

ნუ ეძებთ იქ თავისუფლებას, სადაც ცხოვრებას ისევ საფუძველად ქონებრივი განსხვავება აქვს დადებული, სადაც ყველას განურჩევლად წოდებისა და გვარიშვილობისა, არ ეძლევა საშუალება პატიოსანი შრომით მოიპოვოს პური არსებისა, სადაც შრომა ღირსეულად არ ფასდება, სადაც არ არის თანასწორად განაწილებული ცოდნა, ქონება“².

ეს ისეთი სოციალიზმია, როგორადაც იგი წარმოდგენილი ჰქონდათ უტოპისტ სოციალისტებს, რომელთა იდეოლოგიაც თერგდალეულთა სოციალური კონცეფციის საფუძველი გახდა.

ვაჟას ეამაყებოდა, რომ იგი იმ დროშის ქვეშ იდგა, რომელიც დიდმა ილიამ აღმართა სამოციან წლებში. ილია ქავჭავაძე მისთვის იყო „პირველი ადამიანი, ჩვენის მწერლობის სულის ჩამდგმელი, მოღვაწე, დიდი მოამაგე ქართველ ერისა“³. „მთელი 50 წელი

¹ ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. V, გვ. 215.

² იქვე, გვ. 415.

³ იქვე, გვ. 229.

განსვენებულმა საქართველოს ბედი კალთით ატარა, იყო მისი დარაჯი; როგორც დედა ერთადერთს ჩვილს შვილსა, ისე დასძრწოდა და დაჰკანკალებდა, ან არ შემიცივდეს, არ მომიშივდესო. მოსეულს მტერს, ვინც საქართველოს ისრებს ესროდა, იგი პირველი აგებებდა თავის მკერდს, შემოქნეულს ხმალს პირველი უფარებდა ფარსა¹. ვაჟა გამოსათხოვარ სიტყვაში ილიას ეფიცებოდა, რომ მისი თანამებრძოლნი არ დახრიდნენ მის მიერ აფრიალებულ დროშას და მის ნაანდერძევ იდეალებს მთელი ენერგიით გაუწევდნენ სამსახურს.

ამგვარად, 80—90-იან წლებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ის ფრონტი, რომელსაც ილია ედგა სათავეში, აბალი ძალებით შეივსო და გაძლიერდა. ალექსანდრე ყაზბეგისა და ვაჟა-ფშაველას გარდა ამ დიდ ეროვნულ მიმდინარეობას თანდათან ემატებოდნენ მხატვრული სიტყვის ისეთი ოსტატები როგორიც იყვნენ დავით კლდიაშვილი, ანასტასია ერისთავ-ხოშტარია, ამავე დროშის ქვეშ ჯგუფდებოდნენ ადრე ნაროდნიკული მოძრაობით გატაცებული მწერლები (ს. მგალობლიშვილი, ე. გაბაშვილი, შ. არაგვისპირელი და სხვ.).

80—90-იან წლებში, პოლიტიკური რეაქციის პარპაშის მძიმე ვითარებაში, ეს მძლავრი მიმდინარეობა მრავალ დიდ ეროვნულ პრაქტიკულ საქმეს აკეთებდა. იგი ხელმძღვანელობდა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების უაღრესად ნაყოფიერ საქმიანობას ქართველი ხალხის განათლების საქმეში; იღვწოდა ქართული გიმნაზიის დაარსებისათვის; ამზადებდა ნიადაგს ეროვნული უნივერსიტეტის შესაქმნელად; უვლიდა ქართულ თეატრს, ქართულ მუსიკას; განსაკუთრებულ გულისყურს იჩენდა ქართული ხალხური შემოქმედების მიმართ და ამ დიდ საგანძურს თავს უყრიდა; ზრუნავდა ეროვნული სახვითი ხელოვნების ძალების გაზრდისათვის, ზრუნავდა ქართული კულტურის უშესანიშნავეს ძეგლთა გამოქვეყნებაზე და მრ. სხვ.

საზოგადო მოღვაწეთა ამ ფრონტის ინიციატივით მოხდა დიმიტრი ყიფიანის ისეთი დატირება, რამაც ეროვნული დემონსტრაციის ხასიათი მიიღო. ილია და მისი თანამებრძოვე ძალები ჩაუდგნენ სათავეში ნიკოლოზ ბარათაშვილის ნეშტის გადმოსვენებას საქართველოში, რაც დიდ პატრიოტულ მოძრაობად იქცა და წარმატებით განხორციელდა 1895 წლისათვის. ძნელია მთელი ამ ხნის განმავლობაში მიევითითოთ თუნდაც პატარა მნიშვნელობის საზოგადო

¹ ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. V, გვ. 231.

საქმეზე, რომ მისი თაოსანი, სულისჩამდგმელი, წამაქეზებელი ილია ჭავჭავაძე და მის ირგვლივ დარაზმული მოღვაწენი არ ყოფილიყვნენ.

ქართული საზოგადოებრივი აზრის ეროვნულ-დემოკრატიულმა ნაკადმა ღონივრად გადალახა XIX საუკუნის საზღვარი და XX საუკუნეში შევიდა როგორც თავისთავადი, სიცოცხლისუნარიანი და გარკვეულ ტენდენციების მქონე საზოგადოებრივი მოძრაობა.

ეს მოძრაობა განზე დარჩა იმ პოლიტიკური პარტიებისაგან, რომელიც საქართველოს საზოგადოებრივ ასპარეზზე მომრავლდა XX საუკუნის დასაწყისიდან. ეს იმით უნდა აეხსნათ, რომ თავისი ბუნებით იგი ვერ ეთვისებოდა პარტიულ დაჯგუფებას, რადგან პარტია მას საზოგადოების გარკვეული ჯგუფის (კლასის) ინტერესების გამომხატველად ეჩვენებოდა, თვით კი მთელი ერის სახელით მოღვაწეობდა და თავისთავს ყველა ჯგუფის (კლასის) ინტერესების დამცველად მიიჩნევდა.

კლასობრივი ბრძოლის ახალ პირობებში, როცა საბოლოოდ დაირღვა მესამე წოდების ერთიანობა, დემოკრატიზმი და სოციალიზმი ცალკეულ მიმდინარეობებად გაითიშა. აღრინდელი თერგდალეულების კლასობრივი პოზიცია ერთგვარად შეიცვალა. რევოლუციური დემოკრატიზმი და გლეხური რადიკალიზმი, რაც ამ მიმდინარეობას ახასიათებდა, სოციალ-დემოკრატიულ მოძრაობას შეეთვისა. გლეხობას ახალ ვითარებაში ყველაზე საიმედო მეთაურად პროლეტარიატი მოეწონა და ეროვნულ-ვანმათავისუფლებელი მოძრაობის წამყვან ძალებად მუშათა კლასი და გლეხობა გამოვიდა. ბურჟუაზია კი, რომელიც მესამე წოდებიდან გამოითიშა, ლიბერალიზმის ჩარჩოებით შემოიფარგლა.

თერგდალეულობა ახალ ვითარებაში აღარ შეიძლებოდა ყოფილიყო მესამე წოდების იდეოლოგია, რადგან თვით მესამე წოდება, როგორც სოციალური ორგანიზმი, უკვე აღარ არსებობდა. იგი ვეღარ გამოადგებოდა მუშათა კლასსა და გლეხობას, რომელიც ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ რევოლუციით აღარ კმაყოფილდებოდა და სოციალისტური რევოლუციის განხორციელებისაკენ, ექსპლოატატორული რეჟიმის საბოლოო დამხობისაკენ მიისწრაფვოდა. ამ დიდ განმათავისუფლებელ ბრძოლაში პროლეტარიატი და გლეხობა უკვე ახალ იდეოლოგიას ეზიარა. ეს იყო მარქსიზმ-ლენინიზმი.

თერგდალეულობა არც ქართულ ბურჟუაზიას გაჰყოლია, რადგან მას არასოდეს არ ჰქონია მიზნათ დასახული ერთი რომელიმე კლასის ან წოდების სამსახური. მით უმეტეს, როცა ბურჟუაზია კლასობრივად გათვითცნობიერდა და ქართული საზოგადოებრივ-

ბის ცხრა მეათედს ახალ მჩაგვრელ ძალად მოეწვინა. განმანათლებლობამ, რომელიც მთელი ხალხის ინტერესების გულწრფელი მოსარჩლე იყო, ამ ახალ ძალას ზურგი შეაქცია.

ეს სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ იმპერიალიზმისა და პროლეტარული რევოლუციის ეპოქაში ქართული განმანათლებლობა, რომელსაც აგრეთვე თერგდალეულებს უწოდებდნენ, თითქოს პაერში გამოკიდებული დარჩა და დასაყრდენი ძალები გამოეცალა.

ვიდრე საქართველოში ცარიზმი ბატონობდა და ეროვნული ჩაგვრა სახეზე იყო, განმანათლებლობას გარკვეული ფუნქცია გააჩნდა, კოლოსალური საქმე ჰქონდა. იგი კვლავ განაგრძობდა ეროვნული ძალების შემართებას, უვლიდა ქართულ ტრადიციებს, ენას, სათავეში ედგა ყველა ეროვნულ პრაქტიკულ წამოწყებას. ახალ ფონზე განმანათლებლობა თავისი პროგრამით ვეღარ სცილდებოდა ლიბერალურ ჩარჩოებს, მაგრამ თავისი შინაარსით იგი კვლავ ღრმად დემოკრატიული რჩებოდა და იმ დიდ სოციალურ და ეროვნულ ომში, რომელსაც მუშათა კლასი და გლეხობა კაპიტალიზმისა და ცარიზმის წინააღმდეგ ეწეოდა, საიმედო მოკავშირედ გამოდიოდა. ამრიგად, ილია ჭავჭავაძის გარნემო თავმოყრილი მოღვაწენი, იმპერიალიზმის ეპოქის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას შეერწყმნენ დემოკრატიულ ნაქადად. ამ ნაქადმა 1905—1907 წლების რევოლუციის მომზადებაში უაღრესად თვალსაჩინო როლი შეასრულა. აქვე უნდა შევნიშნოთ ერთი გარემოება: თერგდალეულობა, როგორც წამყვანი საზოგადოებრივი მოძრაობა, მთელს XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მასაზრდოებელი წყარო შეიქმნა იმ პოლიტიკური პარტიებისა, რომლებიც საუკუნის მიწურულისათვის აღმოცენდნენ. მარქსიზმმა საქართველოში შეიწოვა განმანათლებლური მოძრაობის რევოლუციური დემოკრატიზმი, მისი ყველაზე უფრო მოწინავე, რადიკალური ტრადიციები. ეს შემკვიდრება ნაყოფიერი ნიადაგი გახდა ახალი მსოფლმხედველობის—სოციალისტური იდეოლოგიის აღმოცენებისათვის.

იმავე თერგდალეულობამ ნიადაგი მოუზადა ჩვენში წვრილბურჯუაზიულ და ბურჯუაზიულ-ნაციონალისტურ პარტიებსაც. ამ პარტიებმა თერგდალეულობის იდეოლოგიის უფრო ზომიერი ნაკადი შეისისხლხორკეს, პროგრამის სუსტ ადგილებს ჩასჭიდეს ხელი და ცალმხრივ წარმართეს მათი განვითარება. მესამე წოდების ინტერესი, რასაც XIX საუკუნეში ეს იდეოლოგია გამოხატავდა, მათ ბურჯუაზიის კლასობრივ ინტერესამდე დააქვეითეს. ამის გამო წვრილბურჯუაზიულ და ბურჯუაზიულ-ნაციონალისტური პარტიე-

ბის იდეოლოგია ვიწრო კლასობრივი და ქართველი მშრომელი მასე-
ბის ინტერესებისადმი დაპირისპირებული გამოვიდა.

1905—1907 წლების პირველ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ რე-
ვოლუციას ქართველ სამოციანელთა ნაკადი გულწრფელი აღფრთო-
ვანებით შეეგება. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო და სავსებით ლოგი-
კურიც იყო. ილიამ, აკაკიმ, იაკობმა, ვაჟამ და მათ გარშემო შემოკ-
რებილმა დემოკრატიულმა ინტელიგენციამ 1905 წელს საქართვე-
ლოს მშრომელთა რევოლუციურ აზვითებაში დაინახეს განხორ-
ციელება იმ ეროვნული იდეალებისა, რომელსაც შეტრფოდნენ და-
თავდაუზოგველად ემსახურებოდნენ მთელი XIX საუკ. მეორე ნა-
ხევრის განმავლობაში. ილიასთვის ეს იყო „ქართველის დედაში“
ჩაქსოვილი ის დიდებული მყობადი, როცა ქართველი ხმაღს ხელს.
გაიკრავდა და დიდების დღე დადგებოდა. — „ამას ველოდი, მოვეს-
წარ, ვიციანი, აღარ ვსტირი მე!“ — ბედნიერებისაგან თვალცრემლია-
ნი ღაღადებდა აკაკი წერეთელი.

ქართველ სამოციანელთა აქტიური როლი ამ რევოლუციაში არ-
ნიშნავდა იმას, რომ ისინი პროლეტარიატის ჰეგემონური როლისა და
პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის მარქსისტულ-ლენინური გა-
გების დონეზე აღმოჩნდებოდნენ, არც იმას, რომ ისინი ჩაწვდნენ
პროლეტარიატისა და გლეხობის კლასობრივი ბრძოლის მთელ სიღ-
რმეს. სამოციანელთა სოციალ-პოლიტიკური მრწამსი არ გასცდენია
ბურჟუაზიული დემოკრატიზმის ჩარჩოებს, მაგრამ კოლონიური სა-
ქართველოს ვითარებაში ჩაგრული მასების ასეთმა მძლავრმა გა-
მოსვლამ მათ, როგორც ვთქვით, საკუთარი ეროვნული პროგრამის
განხორციელების იმედი ჩაუსახა¹; ხოლო ილიას, აკაკის და მათ
თანამებრძოლების ღრმა სიმპათიები ამ რევოლუციისადმი, მათი მა-
ღალი ავტორიტეტისა და უაღრესად დიდი პოპულარობის გამო,
თავისთავად ძალიან ბევრს ნიშნავდა. იგი განამტკიცებდა ეროვნუ-
ლი ჩაგვრის აღმოფხვრისათვის მეზრძოლ ძალებს. აკაკის რევოლუ-
ციური ლექსები აჯანყებული მშრომელების სიმღერად და მოწო-
დებათ ქუხდა.

ილიას 1905 წელსაც ღრმად სწამდა, რომ წოდებათა შორის
უთანხმოების მოგვარება შესაძლებელი იყო მშვიდობიანი გზით, ბა-
ტონყმობის გაუქმების შემდეგ კლასობრივი ბრძოლის საკითხები ძი-
რითადად მას გადაჭრილად მიაჩნდა. ახლა იგი გადაუღებელ ამოცა-

¹ აკ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა სა-
ქართველოში 1905—1907 წლებში. თსუ შრომები, თბილისი, 1955, ტ. 57, გვ.
99—100.

ნად ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის მოსპობას თვლიდა და საჭიროდ მიაჩნდა მებრძოლი ძალები ამ მიმართულებით დარაზმულიყვნენ.

„დღევანდელს მოძრაობას თავი იქით უნდა უბრუნოს კაცმა, საითკენაც ჯერ არს, და არა იქით, რომ ერთმანეთს მიეესიოთ და ციხე-სიმაგრე ჩვენი ჩვენივე შიგნიდან გავტეხოთ. ამას თხოულობს არამცთუ სიკეთე და ბედნიერება ჩვენი ქვეყნისა საერთოდ, არამედ გლეხაკობისაც საკუთრივ“, — წერდა ილია 1905 წელს გამოქვეყნებულ წერილში „ნუთუ“.

მაგრამ პირველი რევოლუციის პერიოდში ეს იდეები პროლეტარიატს ვეღარ გამოადგებოდა. კლასობრივი ინტერესების მწვავედ დაპირისპირების გამო საქართველოს მუშათა კლასი ბურჟუაზიას შეეჯახა, გლეხობამ თავადაზნაურობის წინააღმდეგ აღმართა იარაღი. ამასთანავე პროლეტარიატისა და გლეხობის ინტერესები კლასობრივი ბრძოლის ლოგიკამ განუყოფლად დააკავშირა მთელი იმპერიის შშრომელი მასების ინტერესებთან, მასებისა, რომლებსაც რუსეთის თვითმპყრობელობაზე მიჰქონდათ იერიშები. ილია ჭავჭავაძეს კი კლასობრივი ბრძოლის ასე უკიდურესი გამწვავება ერის შიგნით მოეჩვენა უმიზნო სისხლისღვრად, რაც, მისი აზრით, გათიშავდა და დაასუსტებდა ეროვნულ ძალებს. ეს შეცდომა იყო. ამ მხრივ ცხოვრებამ ილიას იდეებს მართლაც გაუსწრო. კლასობრივ ძალთა გადაჯგუფებამ ახალი, უფრო პროგრესული იდეები წამოაყენა და, როგორც ზემოთ მივუთითებდით, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასაც ახალი შინაარსი მისცა.

მაგრამ ილია, მიუხედავად იმისა, რომ რევოლუციის განვითარება მისთვის გაუგებარი და მიუღებელი გზით წარიმართა, მაინც მისი მამოძრავებელი ძალების ინტერესთა მოსარჩლედ დარჩა. ამის საილუსტრაციოდ საკმარისია დავასახელოთ უკვე ცნობილი ჩამდენიმე ფაქტი. როცა ქართლ-კახეთის თავადაზნაურობამ გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის ჩახშობისათვის თავისი რაზმის ჩამოყალიბება განიზრახა და ამ საკითხზე თათბირი გამართა, ილია ჭავჭავაძე, სიტყვით გამოვიდა და მკაცრად დაგმო ეს განზრახვა. „რათ გინდათ ეს იარაღი რომ აგისხამო? ვისთვის ამზადებთ თოფებს? გლეხებისათვის? არ გაბედოთ! ახალეთ თავში ეგ იარაღი მათ, ვინც დაგირიგათ“¹, — განაცხადა მან თათბირზე. ილია ასევე წინ აღუდგა ალიხანოვ-ავარსკის მეთაურობით გურიაში დამსჯელი ექსპედიციის გაგზავნას. ი. ზურაბიშვილის ცნობით, ქართველი საზოგადოების

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. კრებული, ტ. IX, გვ. 191.

წარმომადგენელთა თათბირზე მან მტკიცედ მოითხოვა, მეფისნაცვალს ხელი აეღო დამსჯელ ღონისძიებებზე. თუ ეს მათ არ გააქეთეს, ჩვენ ყველანი წავიდეთ ჩვენი ხალხის დასაცავად და სისხლი დავღვაროთ, — ამბობდა იგი. ილია რევოლუციის წლებში სწორად უგზავნიდა წერილებს თავის მოურავს და აფრთხილებდა გლეხებს ადამიანურად მოქცეოდა, არ გაემწვავებინა მათთან ურთიერთობა, სთხოვდა მას ეშუამდგომლა ილიას სახელით საგურამოში ჩასული ჯარის უფროსების წინაშე, არ დაეწიოკებინათ გლეხები.

ი. ჭავჭავაძე გულწრფელი მოსარჩლე იყო გურული გლეხებისა, რომლებმაც დაუნდობელი ბრძოლა გააჩაღეს ეროვნული და სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ. იგი ერთ-ერთი ინიციატორი იყო დაზარალებული გურული გლეხების დასახმარებლად ფულადი სახსრების შეგროვებისა¹.

რევოლუციის დამარცხების შემდეგ ილიას საზრუნავ საგანს ისევ ხალხის ინტერესებისათვის სამსახური შეადგენდა. იგი ძალღონეს არ ზოგავდა, რომ ცარიზმის დამსჯელი ღონისძიებები შეემსუბუქებინა, გლეხობა რბევა-აწიოკებისაგან გადაერჩინა.

დამახასიათებელია ისიც, რომ სახელმწიფო საბჭოში ილია ჭავჭავაძე ქართველი ხალხის ინტერესების მოსარჩლედ გამოვიდა. სახელმწიფო საბჭოში თავისი ავტორიტეტული ხმა მან მეფის მთავრობის რეაქციულ ღონისძიებათა წინააღმდეგ აღიმალლა.

ცარიზმის კავკასიელ მოხელეებს კარგად ესმოდათ ილია ჭავჭავაძის ეროვნული ფასი, მისი უაღრესად მაღალი ავტორიტეტი და პოპულარობა. ილია თვითმპყრობელური რეჟიმისათვის უაღრესად „საშიშ კაცად“ მიაჩნდათ. მასზე რევოლუციის მთელ პერიოდში და რეაქციის წლებში საიდუმლო მეთვალყურეობა იყო დაწესებული. როცა რევოლუცია დამარცხდა და ცარიზმს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან ანგარიშგასწორებისა და შურისძიების დღეები დაუდგა, ერთ-ერთ მთავარ მსხვერპლად, სრულიადაც არა შემთხვევით, ილია ჭავჭავაძე იქნა არჩეული. მეფის ოხრანკამ დაქირავებული ჯაშუშებისა და ავანტიურისტ ყაჩაღების ხელით მოაწყო მისი მკვლელობა. ილიას დასაფლავება ეროვნული ძალების კონსოლიდაციის ახალ გამოვლინებად იქცა, ხოლო თეთრი ძაფით შეკერილი „ძიება“, იმთავითვე გაკოტრდა და ხალხისათვის მიუღებელი დარჩა. აკაკის, ვაჟასა და ქართველი ხალხის სხვა სასიქადულო შვილთა წინათგარძნობა იმის შესახებ, რომ ილიას მკვლელი ერისათვის უცხო და მტრული ძალა, ე. ი. თვითმპყრობელობა უნდა ყო-

¹ იხ. ჟურნ. „მნათობი“ 1945 წ., № 10, გვ. 112—116.

ფილიყო, სავსებით დაადასტურა ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ ცარიზმის არქივის გამომჟღავნებამ და იმ სასამართლო პროცესმა, რომელიც ილიას ერთ-ერთი მკვლელის გარეწარი ბერბიკაშვილის მიმართ შედგა¹.

60-იანი წლების მოღვაწეთაგან 1905 წლის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ რევოლუციასთან ყველაზე ახლო აკაკი წერეთელი მივიდა.

აკაკი, ისე როგორც ილია, შეურიგებელი მტერი იყო რუსეთის ცარიზმისა. თვითმპყრობელობის დამხობა მას მიაჩნდა სამშობლოს განთავისუფლებისა და ხალხთა კეთილდღეობის აუცილებელ პირობად.

ცარიზმის პოლიტიკური რეაქციის მძიმე ვითარებაშიც აკაკი გაბედულად იბრძოდა მშობლიური ენის, კულტურის, ტრადიციების გადასარჩენად, იგი რაზმავდა ეროვნულ ძალებს, დაუნდობლად ამხელდა და ამათრახებდა კოლონიურ რეჟიმს. იღვწოდა ხალხის გათვითცნობიერებისათვის.

80-იან წლებში აკაკი ხანჯალს ლესავდა, ახალგაზრდა თაობას მოუწოდებდა ბრძოლის ველზე, და როცა 1905 წელს დაინახა თავისუფლებისათვის მებრძოლი ხალხის ერთსულოვანი შემართება, მან ალტაცებით წამოიძახა:

„ახალგაზრდებო, აჲ კი თქვენ
გამოლით, თქვენი ჰირიმე...“

აკაკი თავისებური საზომით მიუდგა 1905 წლის მოვლენებს. 60—70-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი მესვეურისათვის ეს იყო ეროვნული თვითმყოფობისათვის გაღვიძებული ხალხის რევოლუცია. მოხუც აკაკის არ ჩაუხედავს რევოლუციის „წერილმანებში“, რევოლუციური სოციალ-დემოკრატიის პროგრამიდან ბევრ რამეს არ იზიარებდა, პროლეტარიატისა და ბურჟუაზიის ინტერესთა მკვეთრ შეჯახებაზე ყურადღებას არ ამახვილებდა. მოხუცი მწერალი უაღრესად კმაყოფილი იყო იმით, რომ აღსრულდა მისი დიდი ხნის ოცნება და თავის დანიშნულებად მიიჩნია ემღერა რევოლუციისათვის, გაემხნევებინა მებრძოლი ძალები საიერიშოდ. რევოლუციის პრაქტიკულ ხელმძღვანელობას იგი ანდობდა მის მომდევნო თაობას, რომლისადმი უაღრესად დიდი რწმენითა და სიყვარულით იყო გამსჭვალული. აკაკი სავსებით იზიარებდა

¹ ი. ო დ ი შ ვ ი ლ ი, წიწამურის ტრაგედია, სახელგამი, 1953 წ.

რეზდა 1905 წლის რევოლუციაში მშრომელი კლასების საბრძოლო მოთხოვნებს. იგი წერდა:

„აღსრულდა თითქმის, რასაც ვნატრობდით
ჩვენ ამ ნახევარ საუკუნეში,
და როგორც სეიმონ მოხუცებულსა
მეც მომეფინა მოხუცს ნუგეში.
გამოიღვიძა ხალხმა მძინარმა,
რომ მოიპოვოს თავისუფლება
სიტყვის. მწერლობის, კრება-ერთობის
და აღასრულოს საერთო ნება!“

აკ. წერეთელი დიდად აფასებდა ამიერკავკასიის მშრომელი კლასების ძმურ თანამშრომლობასა და მეგობრობას. იგი ყოველთვის პატივისცემით, სიყვარულით იხსენიებდა მოძმე ერებს და საჭიროდ მიაჩნდა მათი ერთიანობა ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. როცა მეფის მთავრობა ამიერკავკასიის ხალხების წასისიანების პოლიტიკას დაადგა და სომეხ-თათართა ჯლეტა მოაწყო, აკაკი, ისე როგორც გორკი, დაუყოვნებლივ გამოეხმაურა მას და ამიერკავკასიის მშრომელებს მიმართა ინტერნაციონალური სულისკვეთებით გაუღენტოილი ლექსით:

„ღეთის მადლმა, რა დროს ეს არის,
ძმა ძმაზე ლესავეს ხანჯალსა?!
ილუბებიან ორივე,
არც ლონეს ზოგვენ, არც ძალსა.

ორივეს მტერი ერთია,
შორეულ გადამთიელი,
ერთ ტაფაშია ორივე,
ერთი ადგიათ უღელი!..

შეერთდით ძმებო! შეერთდით!
ხელი ხელს მიეცთ ძმურადა
და მტერს დაუხვდით გარეშეს
თამამად... ვაჟაკურადა...“.

რევოლუციისადმი დიდი სიმპათიისა და მისთვის სასარგებლო პრაქტიკული მუშაობის თვალსაჩინო მაგალითად აკაკის ამ პერიოდის ცხოვრებაში საკმარისია დავასახელოთ ექვენ პოტიეს ცნობილი ლექსის „ინტერნაციონალის“ გადმოქართულება. ეს ლექსი რევოლუციური მუშებისა და გლეხების ჰიმნი იყო. მის დაბეჭდვისათვის აკაკი, გაზეთის რედაქტორთან ერთად, კვლავ პასუხისგებაში მისცეს.

აკაკი ვერ დააშინა რევოლუციის გაღრმავებამ, იგი ბოლომდე მისი ალტაცებული მომღერალი დარჩა. პირიქით, რევოლუციური ბრძოლების გამძაფრებასთან ერთად აკაკი უფრო იმალღებს ხმას. პირდაპირ პროკლამაციის ხასიათს, მოწოდებას წარმოადგენს იმ ხანებში გამოქვეყნებული ლექსი ჩვენი პოეტისა:

„ძირს მთავრობავ უსამართლო!
ველარ ვიტანთ გასაქირსო, —
ყოველი მხრივ გეძახიან
„ძირს მთავრობავ!... აწ კი ძირსო!

ხალხი იბრძვის, ხალხი ღელავს:
ველარ ასდებ აწ აღვირსო!..
ყოველი მხრივ გეძახიან
ძირს მთავრობავ, ძირს და ძირსო!...“¹

რეაქციის სუსხიანმა წლებმა ვერ შეაჩვია აკ. წერეთლის მებრძოლი სულისკვეთება. იგი კვლავ დაუნდობლად ამათრახებდა ცარიზმის კოლონიურ პოლიტიკას, დასცინოდა მეფის უვიცსა და ყოყოჩა მოხელეებს. თბილისის გუბერნატორის წინააღმდეგ გალაშქრების გამო აკაკი ციხეში ჩასვეს, მაგრამ ამას პატიმრების ისეთი პროტესტი მოჰყვა, რომ ჟანდარმერია იძულებული გახდა აკაკი დაუყოვნებლივ გაეთავისუფლებინა. რეაქციის სუსხიან ვითარებაში, როცა ბევრი ინტილიგენტი გოდებას მოჰყვა, აკაკიმ მშრომელ ხალხს მოუწოდა, გული არ გაეტეხა, უფრო გაფოლადებულიყო და მომზადებულიყო მომავალი იერიშისათვის.

მუშებისა და გლეხების მხარეზე იყო მესამე დიდი საზოგადო მოღვაწის, დიდი ქართველი პედაგოგის, 60—70-იანი წლების ეროვნულ განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი მესვეურის ი. გოგებაშვილის სიმპათიები. მას ღრმად ჰქონდა შეგნებული რუსეთისა და კავკასიის რევოლუციური ძალების ერთიანობის აუცილებლობა რეაქციასთან ბრძოლაში. იგი რუს ხალხთან ქართველი ხალხის მეგობრობას ისტორიულ აუცილებლობით ხსნიდა და რუსეთში რევოლუციის გამარჯვება მიაჩნდა ამიერკავკასიაში ეროვნული საკითხის, კერძოდ, მშობლიური სკოლის საკითხის გადაწყვეტის წინასწარ პირობად.

„თავისუფალი სკოლა რუსეთში აუცილებელი გარემოებაა, უსაქიროესი პირობა თავისუფალი სკოლისა კავკასიაში. თუ რუსეთში სკოლა დარჩება აწინდელს მონობაში, ჩვენშიაც იგივე მონობა შეუცვლელი იქნება. თუ რუსეთმა ვერ აიცილა თავიდან ეს მომაკე-

¹ ლევან ასათიანი, ცხოვრება აკაკი წერეთლისა, გვ. 425.

დინებელი სენი, ჩვენშიაც იმპინვარებს“...’, — წერდა იგი რევოლუციის წლებში.

1905 წლის რევოლუციას გულწრფელი მხარდაჭერით შეხვდნენ და მასში მშრომელი ხალხის განთავისუფლების გარიჟრაჟი შეიგრძნეს ქართული ლიტერატურის ისეთმა თვალსაჩინო წარმომადგენლებმა, როგორიც იყვნენ: ვაჟა-ფშაველა, ნ. ლომოური, სოფრომ მგალობლიშვილი, დ. კლდიაშვილი და სხვები, რომელთა მომწოდებელ ხმებს რევოლუციის გაღრმავებაში თავისი წვლილი შეჰქონდა.

1907—1915 წლებში ეროვნული მოძრაობის დემოკრატიული მიმდინარეობა კვლავ აქტიურად მოღვაწეობდა ქართველი ხალხის გათვითცნობიერების საქმეში, ქართული კულტურის სხვადასხვა დარგების წინსვლა-განვითარებაში. ამ მიმდინარეობის თაოსნებმა ჩაუყარეს საფუძველი ქართული უნივერსიტეტის შენობას 1900 წელს იმის რწმენით, რომ ქართველი ხალხი მალე შესძლებდა საკუთარი უმაღლესი სასწავლებლის დაარსებას. მათვე შექმნეს 1907 წელს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, რომელსაც დააკისრეს ქართველი ხალხის მდიდარი ისტორიული წარსულის, მისი ტრადიციების, ყოფის მოვლა-პატრონობა და მეცნიერული კვლევა-ძიების ორგანიზაცია ამ მიმართულებით. ქართული ინტელიგენციის ეს დემოკრატიული ნაკადი სამოციანელთა ტრადიციის მიხედვით შეესებას რუსეთის უმაღლესი სასწავლებლებიდან იღებდა. სასწავლებლებში ჩამოყალიბებული ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოები, რომლებიც ილიას, აკაკის, ნიკო ნიკოლაძის და სხვათა იდეებზე იზრდებოდნენ, „მამების“ მსგავსად სასწავლებლის კედლებშივე იწყებდნენ პრაქტიკულ მოღვაწეობას ეროვნული საქმისათვის. ნიმუშისათვის დავასახელებთ პეტერბურგის ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოს ი. ჯავახიშვილის მეთაურობით, რომელმაც თავიდანვე აიღო გეზი საქართველოს კულტურული წარსულის შესწავლისაკენ და ამავე დროს შეუდგა სამეცნიერო ძალების შემოკრებას ეროვნული უმაღლესი სასწავლებლისათვის. ამავე ნიადაგზე წარმოიშვა 1908 წელს მოსკოვის უნივერსიტეტში ქართული კულტურის მოყვარულთა წრე, რომელსაც ილია ჭავჭავაძის სახელი ეწოდა. ამ წრის ინიციატორი იყო თედო ჟორდანიას შვილი, მოსკოვის უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის სტუდენტი გიორგი ჟორდანიას.

1907—1915 წლებში ეროვნული მოძრაობის ამ ნაკადმა დიდი დანაკლისი განიცადა. 1907 წელს მოჰკლეს ილია ჭავჭავაძე. 1912

1 ი. გ. გ. გ. ბ. შ. ვ. ი. ლ. ი. რჩეული ნაწერები, ნაწ II, გვ. 433.

წელს გარდაიცვალა იაკობ გოგებაშვილი, 1915 წელს აკაკი წერეთელი, იმავე წელს ეახა ფშაველა. ეს იყო აუნაზღაურებელი დანაკლისი არა მარტო ქართული კულტურისა, არამედ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისა, რომელსაც ახალ ეტაპზე სათავეში ბოლშევიკური პარტია ედგა. ქართველმა ხალხმა ღირსეულად დაიტირა თავისი მოამაგენი. მათი გამოთხოვების დღეები საქართველოში ეროვნულ ძალთა საბრძოლო დათვალიერებას წარმოადგენდა და ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ ენერგიული პროტესტის სულისკვეთებით იყო განმსჭვალული.

ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის კორიფეების გარდაცვალებას არ მოჰყოლია ამ მიმდინარეობის დაშლა. ახალი ძალებით შეესებულები, იგი კვლავ ღონივრად გრძნობდა თავს და განაგრძობდა ხალხის სამსახურს. ამ მოძრაობამ მეტად ჯანსაღი პოზიცია დაიკავა პირველ იმპერიალისტურ ომში. მაშინ როდესაც ბურჟუაზიული ნაციონალისტური პარტიები სეპარატიზმამდე ჩამოქვეითდნენ, ხოლო წვრილბურჟუაზიულ-შემთანხმებლურ პარტიებმა ობორცობას შეაფარეს თავი, ამ მიმდინარეობამ მართებული შეფასება მისცა საქართველოს პოზიციას მძვინვარე იმპერიალისტურ ომში და გაიზიარა ის თვალსაზრისი, რომელიც ომის მიმართ ბოლშევიკურმა პარტიამ შეიმუშავა. ამის თვალსაჩინო მაგალითია პეტროგრადის უმაღლეს სასწავლებლების ქართველ სტუდენტთა პროკლამაცია, რომელიც 1914 წლის ნოემბრის შეკრების შედეგად შეიმუშავეს. ეს პროკლამაცია იმპერიალისტურ ომს ყაჩაღურ ომად აცხადებდა, გმობდა ქართული ბურჟუაზიული პარტიების სეპარატიზმს და გარკვევით მიუთითებდა, რომ „ჩვენი ქვეყნის თავისუფლების საქმე — ეს რუსეთის პროლეტარიატისა და ყველა მოწინავე დემოკრატიის საქმეს წარმოადგენს“¹.

1917 წლის თებერვლის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის გამარჯვება ამ მიმდინარეობის მოღვაწეთა ღიდ ზეიმით იქცა. ცარიზმის დამხობა განხორციელება იყო იმ კეთილშობილური იდეალებისა, რომელიც XIX ს. 60-იანი წლებიდან ეწერა მათ დროშაზე. მათ გულწრფელად სჩეროდათ, რომ თვითმპყრობელობის დამხობის შემდეგ რუსეთის დემოკრატია და რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შემავალი განაპირა—ნაციონალური ქვეყნების მოწინავე ძალები თვითონვე მოუვლიდნენ თავიანთ თავს. ამიტომ იყო, რომ ჩვენში ეროვნული დემოკრატიული ძალების უჩვეულო ერთუზიანობა იჩინა თავი. ამ დროს დაისვა პრაქტიკულად და განხორციელდა კიდევ ქართველი ხალხის უდიდესი ოცნება — ეროვნული უნი-

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 7, ს. 3255, ფ. 89—92.

ვერსიტეტის შექმნა, რასაც სათავეში ჩაუდგა დიდი ილია ჭავჭავაძის იდეური მემკვიდრე, სასიქადულო მამულიშვილი და მეცნიერი ივანე ჭავჭავიშვილი. ამ დროს ჩაეყარა საფუძველი ქართულ ოპერას, ქართულ კონსერვატორიას, რომლის საფუძველი ამოაშენეს ზ. ფალიაშვილმა და დ. არაყიშვილმა. საქართველოს დემოკრატიულ ინტელიგენციას მრავალი შესანიშნავი ეროვნული თაოსნობა ჰქონდა მოფიქრებული და მზად იყო მისი განხორციელებისათვის, მაგრამ მენშევიკურმა მთავრობამ, რომელმაც ქვეყნის დამოუკიდებლობა და დემოკრატიზმი ფიქციად გადააქცია, ამ თაოსნობას ხელი შეუშალა, ძირშივე ჩაჰკლა ისინი. ამიტომ შემთხვევითი როდი იყო, რომ ეროვნული დემოკრატიული მიმდინარეობა ოპოზიციაში ედგა მენშევიკურ მთავრობას, არ იზიარებდა მის უგუნურ საშინაო და საგარეო პოლიტიკას და გმობდა მის ღალატს მშრომელთა ინტერესებისადმი, ბურჟუაზიის ინტერესებისადმი მონურ მორჩილებას. ამიტომაც ეს მიმდინარეობა ობიექტური მოკავშირე იყო იმ შეუწელებელი ბრძოლებისა, რომელსაც საქართველოს მშრომელი მასები ბოლშევიკების მეთაურობით ეწეოდნენ მენშევიზმის დიქტატურის დამხობისა და საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისათვის.

საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების პირველ წლებში ამ მიმდინარეობისათვის ბევრი რამ უცხო, გაუგებარი იყო. ამიტომაც შემთხვევითი არ იყო, რომ ისინი სკეპტიკურად უყურებდნენ საბჭოთა საქართველოს დიდ წამოწყებებს, ეჩვენებოდნენ ზოგჯერ, რომ ეროვნულად ქართველი ხალხი ტრაგედიამდე მივიდა. მაგრამ ეს ყველაფერი დროებითი იყო. პრაქტიკა ჭეშმარიტების სასინჯი ქვაა. პრაქტიკამ ამ გულწრფელ პატრიოტებს დაანახვა და თანდათან დაარწმუნა, რომ საბჭოთა მთავრობა, ბოლშევიკური პარტიის ლენინური ეროვნული პოლიტიკა იმ საქმეებსაც წარმატებით სწყვეტდა, რაც ადრე თერგდალეულებს იდეალთ მიაჩნდათ, და რომ ერთადერთი სწორი გზა, რომლითაც საქართველო მიემართებოდა ეს იყო სოციალიზმის გზა, ქართველი ხალხის ეროვნული დამოუკიდებლობის, ჭეშმარიტი დემოკრატიზმის, ჩაგვრის ყოველგვარი სახეობის მოსპობის, ხალხის მატერიალურ და სულიერ შესაძლებლობათა მაქსიმალური გამოვლენის და აღორძინების გზა.

ამ რწმენით აღფრთოვანებულნი, ეს ადამიანები ახლო მივიდნენ საბჭოურ სინამდვილესთან და ჩადგნენ სოციალისტური საქართველოს აღორძინების სამსახურში. ამის მაგალითია ნიკო ნიკოლაძე, ივანე ჭავჭავიშვილი, დავით კლდიაშვილი და მთელი თაობა უპარტიო, დემოკრატ ეროვნულ მოღვაწეთა, რომლებიც საქართველოს მეცნიერების, ლიტერატურის და ხელოვნების მშვენივალ დარჩნენ.

თერგდალეულთა კლასობრივი ბუნების შესახებ

XIX საუკ. მეორე ნახევრის საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის კლასობრივი ხასიათის შესახებ, როგორც ეს ჩვენი ნარკვევების ისტორიოგრაფიულ შესავალშია აღნიშნული, აზრთა მკვეთრი სხვადასხვაობაა. იყო დრო, როცა ეს მოძრაობა ლიბერალურ-თავადაზნაურულად მიაჩნდათ, დღეისათვის მკვლევართა უმრავლესობას იგი ბურჟუაზიულ მოძრაობად მიაჩნია, ხოლო ზოგიერთი მკვლევარი თვლის, რომ თერგდალეულები, როგორც რევოლუციონერ-დემოკრატები, ქართველი გლეხობის იდეოლოგები იყვნენო.

ჩვენ არ შევუდგებით ამ თვალსაზრისთა კრიტიკულ შეფასებას. თითოეული მათგანის სასარგებლოდ თუ წინააღმდეგ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ბევრია დაწერილი. მაგრამ თუ თერგდალეულთა კლასობრივი ბუნების ახსნა მაინც ვერ მოხერხდა, ამის მიზეზი, ჩვენი აზრით, იმაში უნდა ვეძიოთ, რომ სკვლევარები ი. ჭავჭავაძის, აკ. წერეთლის, ნ. ნიკოლაძის, გ. წერეთლის, ს. მესხის და სხვათა მსოფლმხედველობის ანალიზს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის რაობის, შინაარსისა და სპეციფიკისაგან მოწყვეტილად აკეთებდნენ. ჩვენ კი ვფიქრობთ, რომ პირველ რიგში უნდა გაირკვეს არსი თვით ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისა, მისი ბუნება, მისი ნიშან-თვისებანი, მისი აღმოცენებისათვის საჭირო მიზეზები, მამოძრავებელი ძალები. ასეთი ანალიზის შემდეგ თავისთავად გამოჩნდება მოძრაობაში ჩაბმულ მოღვაწეთა ბუნებაც, ადვილად აიხსნება მათი მსოფლმხედველობის კლასობრივი კუთვნილება და ხასიათი.

მაშ რა არის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საერთოდ და როგორია მისი ეტაპები XIX საუკუნის საქართველოში?

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, როგორც თვით სახელწოდება გვიჩვენებს, იმ ერის მოძრაობაა, რომელიც ეროვნულ

თავისუფლებას მოკლებულია და მისი მოპოვებისათვის იბრძვის. ამ მოძრაობას გააჩნია თავისი სპეციფიკური ნიშან-თვისებანი, რაც მას სხვა ხასიათის მოძრაობათაგან განასხვავებს.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ხალხების ერებად კონსოლიდაციის ხანგრძლივი პროცესის დამამთავრებელ ეტაპზე წარმოიშევა. ესაა ბურჟუაზიული მოძრაობა და მის მედროშედ ყველგან ბურჟუაზია გამოდის. მოძრაობა მიმართულია ერთის მხრივ, ეროვნულ-კოლონიური ჩაგვრის, მეორეს მხრივ, სოციალური ჩაგვრის, — კონკრეტულად ფეოდალურ ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ, რომელიც გზას უხშობს ეროვნული მწარმოებლური ძალების განვითარებას და ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესის დასრულებას აფერხებს.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, როგორც პოლიტიკური მოძრაობა განსაზღვრული პროგრამით მიმდინარეობს. იგი კლასობრივი ბრძოლის შემდგენელ ნაწილს წარმოადგენს და ცხადია, კლასობრივი ბრძოლის კანონებს ექვემდებარება. ყველა პარტია, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში თავისი კლასის ინტერესებიდან გამოდის. ეროვნულ-მოძრაობას ისე როგორც კლასობრივს, თავისი განვითარების ეტაპები გააჩნია. თუ კაპიტალიზმის გაფურჩქვნისა და განმტკიცების ეტაპზე ამ მოძრაობის ავანგარდი ბურჟუაზიაა, და მას ეპყრა ხელთ მოძრაობის დროშა, შემდგომში, კაპიტალიზმის ლპობისა და პროლეტარულ რევოლუციის ეპოქაში ეროვნული მოძრაობის ავანგარდში ბურჟუაზიის ნაცვლად პროლეტარიატი დგება, რომლის მთავარ მეკავშირედ გლეხობა გამოდის. ბურჟუაზია კი თავისი კლასობრივი ეგოიზმის გამო ეროვნული მოძრაობის დროშას ტალახში სვრის, იგი ამ მოძრაობას განუდგება და არსებითად მოკავშირე ხდება იმ გაბატონებული ძალისა, რომელიც სოციალურ და ეროვნულ ჩაგვრას აკანონებს¹.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ამ ნიშანთვისებათა შუქზე ძნელი ასახსნელი როდია XIX ს. საქართველოში ეროვნული მოძრაობის ხასიათი, რომელსაც ზოგიერთი სპეციფიურობის მიუხედავად, ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი თვისება მეტ-ნაკლები ზომით ახასიათებს. ასევე შესაძლებლობა გვეძლევა დავახასიათოთ მისი განვითარების ეტაპებიც.

¹ ეროვნულ განმათავისუფლებელი მოძრაობის რაობის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხილეთ ჩვენი „ერის ცნებისა და რევოლუციამდელ საქართველოში ეროვნულ განმათავისუფლებელი მოძრაობის ეტაპების შესახებ, თბილისი, 1970, გვ. 72—83.

ვინაიდან ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ხალხების ერებად კონსოლიდაციის პროცესის დამამთავრებელ ეტაპზე წარმოიშობა და კაპიტალისტური ეპოქის მოვლენაა, ვინაიდან მისი ტენდენცია ეროვნული სახელმწიფოს შექმნაა, იგი ბურჟუაზიული მოძრაობაა და მის წამყვან ძალად საწყის ეტაპზეც, ჩვეულებრივ, ბურჟუაზია გამოდის. ვინაიდან იგი სოციალური მოძრაობაა, ქვეყნის სოციალურ ურთიერთობაში არსებით ცვლილებებს ითვალისწინებს და ყოველივე ამასთან ერთად, როგორც პოლიტიკური მოძრაობა, განსაკუთრებული პროგრამით მიმდინარეობს. ცხადია, ყოველგვარ მოძრაობას, რომელსაც მე-19 საუკუნის საქართველოში ჰქონდა ადგილი, ჩვენ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობად ვერ მივიჩნევთ. რუსეთთან შეერთების შემდეგ, განსაკუთრებით პირველ ოცწლეულში საქართველოში მასობრივი მოძრაობის რამდენიმე დიდ შემთხვევას ჰქონდა ადგილი. როგორც ცნობილია, 1804 წელს აღსდგა მთიულეთი, 1812 წელს მოხდა გლეხთა გრანდიოზული აჯანყება კახეთში, 1819 წელს დიდ გამოსვლას ჰქონდა ადგილი იმერეთში. ამ მოძრაობათა ხასიათის შესახებ მრავალი აზრია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. ზოგ მკვლევარს ეს აჯანყებანი ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობად მიაჩნია. ჩვენი აზრით, ამ მოძრაობაში არ მოიძებნება ის ნიშან-თვისებანი, რითაც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ხასიათდება საერთოდ¹. ყველა ეს მოძრაობა ანტირეჟიმული ხასიათისაა. ამ მოძრაობის მესვეურ და მამოძრავებელ ძალებს მიზნად ჰქონდათ ცარიზმის კოლონიურ-მძარცველური რეჟიმის შემსუბუქება. ეს კეთილშობილური მისწრაფება განსაზღვრავდა ამ მოძრაობათა პროგრესულ ხასიათს. მაგრამ ეს მოძრაობანი არ ამალღებულან იმ ეტაპზე, საიდანაც ეროვნული მოძრაობა იწყება. მათ არ დაუსახავთ ის მიზნები, რასაც ეროვნული მოძრაობა ისახავს.

ცხადია, ყველა ეს მოძრაობა, როგორც კოლონიური ხალხის დაუცხრომელი მისწრაფება უცხო, მჩაგვრელი ძალის განდევნისა, ამზადებდა ნიადაგს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმოცენებისათვის, რაც კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების პირობებში უნდა დაწყებულიყო. მისი პროგრამის შემზადებისათვის მაღალ ინტელექტუალური სამყარო, ქვეყნის „გამოხსნა-აღდგომის“ სულიერი ძალების დარაზმვა იყო საჭირო. ამის პირველმა ნიშნებმა საქართველოს სინამდვილეში XIX ს. 20—30-იან წლებში იჩინეს თავი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი დიდი აქტი 1832 წლის შეთქმულება აღმოჩნდა. ამიტომ მარ-

¹ დაწვრილებით იხ. აკ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ნ. ბარათაშვილის ეპოქა.

თებული იქნებოდა, ჩვენი აზრით. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში XIX ს. მეორე მეოთხედიდან დაგვიწყო.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დაწყებას XIX ს. მეორე მეოთხედიდან საქართველოს საშინაო და საგარეო მოვლენები განაპირობებდნენ. 30-იანი წლებიდან ამიერკავკასიაში ძირითადად დასრულდა ის ომები, რომელსაც ცარიზმი ამ მხარის შემომტკიცებისათვის ეწეოდა და რომლის ცენტრი საქართველო იყო. ქვეყანა შედარებით მშვიდი ცხოვრების კალაპოტში ჩადგა, სამეურნეო აღმავლობა დაიწყო. ვაჭრობა-აღებმცემობა გაცხოველდა, სამრეწველო წარმოების პირველი კერებიც შეიქმნა — ერთი სიტყვით, ბურჟუაზიულმა ურთიერთობამ ახალ ვითარებაში უფრო სწრაფად იწყო აღმოცენება.

XIX ს. 30-იანი წლებიდან გამოკვეთილად გამოჩნდა ამიერკავკასიისადმი ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის მიმართულებაც, გაქრა ყოველგვარი ილუზია ქართველი სეპარატისტებისა ქვეყნის საშინაო დამოუკიდებლობის მიმართულებით. რუსეთის ცარიზმი ქართლ-კახეთს რუსეთის ჩვეულებრივი საგუბერნიო კანონებით მართავდა და იმპერიასთან მის სრულ შერწყმას ამზადებდა.

30-იანი წლები საერთოდ. ევროპისა და რუსეთის ცხოვრებაში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობით აღინიშნა. იტალიაში, გერმანიაში, ესპანეთში, ევროპის რიგ სხვა ქვეყნებში დემოკრატიული ძალები გაბედულად უტევდნენ ფეოდალურ-რეაქციულ რეჟიმს, „საღვთო კავშირს“ და ეროვნულ-დემოკრატიულ სახელმწიფოთა მოპოვების ლოზუნგით გამოდიოდნენ. რუსეთის ცარიზმს ამ დროს საკუთარ სახლშიც ხანძარი გაუჩნდა. 30-იანი წლების დასაწყისში პოლონეთში აზვირთდა დიდი ეროვნული რევოლუცია. ეროვნული მოძრაობის პირველმა ნიშნებმა იჩინეს თავი უკრაინაში, ბალტიისპირეთში, საქართველოში.

XIX ს. 30-იანი წლებისათვის საქართველოში წამოიზარდა ფართოდ განათლებული, უაღრესად ნიჭიერი, პატრიოტული სულისკვეთებით განმსჭვალული თაობა ინტელიგენციისა, რომლის მოღვაწეობა ძირითადად ეროვნულ საკითხს დაექვემდებარა. ქართველ სახელოვან ოცდაათიანელ-ორმოციანელთა (ალ. ჰავჭავაძე, ნ. ბარათაშვილი, გრ. ორბელიანი, ს. დოდაშვილი, დ. ყიფიანი, ალ. ორბელიანი, ს. რაზმაძე და სხვ.) მთელი პრაქტიკული მოღვაწეობა, ლიტერატურული შემოქმედება მშობლიური ერის გამოღვიძება-გათვითცნობიერების, მისი „აღდგომა-გამოხსნის“, მისი დარაზმვის, მისი სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტის კეთილშობილურ საქმეს დასტრიალებდა.

60-იანი წლების საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ახალი, მეორე საფეხური ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის კრიზისის უკიდურესობამდე გამწვავებამ, ყმური მოსახლეობის ანტიბატონყმური მოძრაობის უჩვეულო აღმავლობამ, რევოლუციურმა სიტუაციამ მთელი იმპერიის მასშტაბით და განმათავისუფლებელი მოძრაობის რაზნოჩინცული თაობის არაჩვეულებრივმა აქტივობამ შეაპირობა. ახალს ვითარებაში წინაპლანზე წამოწია სოციალური საკითხი, რადგან მისი გადაჭრის გარეშე ერის მეტბრძოლი ძალების კონსოლიდაცია ვერავითარ შემთხვევაში ვერ მოხერხდებოდა. ამ მოძრაობის მესვეურმა, რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეებზე აღზრდილმა ქართველმა ინტელიგენციამ მთელი ფრონტით და დაუნდობლად შეუტია ბატონყმობას, როგორც უახლოეს მტერს ქართული საზოგადოებრიობისას. „როგორც 40-იანი და 60-იანი წლების ჩვენებული განმანათლებელნი წერდნენ, ყველა საზოგადოებრივი საკითხი ბატონყმობისა და მისი წამების წინააღმდეგ ბრძოლით განისაზღვრებოდა“¹ — მიუთითებს ლენინი ამ დროის რუს განმანათლებელთა შესახებ, რაც ცხადია ქართველ განმანათლებლებსაც შეეხება. იქვე ვ. ი. ლენინი შენიშნავს, რომ განმანათლებლები ევროპაშიც (XVIII საუკუნისა) და ჩვენშიც (XIX ს. 40—60-იანი წლებისა) „ბურჟუაზიის ბელადებად ითვლებიან“². ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ამ საფეხურზე ჩვენში „ახალი საზოგადოებრივი ეკონომიური ურთიერთობა და მისი წინააღმდეგობანი მაშინ ჯერ კიდევ ჩანასახ მდგომარეობაში იყვნენ. ამიტომ არავითარ ანგარებას მაშინ ბურჟუაზიის იდეოლოგიები არ იჩენდნენ. პირიქით, დასავლეთ ევროპაშიც და რუსეთშიც მათ სავსებით გულწრფელად სწამდათ საყოველთაო კეთილდღეობა და გულწრფელად სწადდათ იგი, გულწრფელად ვერ ხედავდნენ (ნაწილობრივ ჯერ არც შეეძლოთ დაენახათ) იმ წყობილების წინააღმდეგობებს, რომელიც ბატონყმურ წყობილებიდან იზრდებოდა“³.

რუსი რევოლუციონერი დემოკრატები, როგორც ცნობილია, ბატონყმური ურთიერთობის სრული დამსხვრევისათვის იბრძოდნენ. ისინი ქვეყნის კაპიტალისტური განვითარების ამერიკული გზის მომხრენი იყვნენ. მაგრამ ეს გზა წმიდა ბურჟუაზიული იყო. მართალია, რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატები ამავე დროს სოციალისტებიც იყვნენ, მაგრამ მათი სოციალიზმი ლამაზი წვრილბურჟუაზიული

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 628.

² იქვე

³ იქვე.

უტოპია იყო და სრულებითაც არ სპობდა საკუთრებას, ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციას. ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ ჩერნიშევსკი და მისი თაობა დიდი რევოლუციონერები იყვნენ და ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის დამსხვრევას სახალხო რევოლუციის გზით ფიქრობდნენ, ისინი მაინც რჩებოდნენ უტოპისტებად და ობიექტურად აკეთებდნენ ბურჟუაზიის საქმეს, რადგან მათი ალთქმული საზოგადოება ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რესპუბლიკის ფარგლებს არ სცილდებოდა.

60-იანი წლების საქართველოსათვის „მესამე წოდება“, რომელიც გლეხობა, ვაჭარ-ხელოსნები, მწარმოებლები შედიოდნენ, მკვეთრად ჯერ კიდევ არ იყო გათიშული. საერთო ინტერესი, რომელიც მათ აერთიანებდა, საქართველოში ბატონყმური ურთიერთობის ლიკვიდაცია და კოლონიური უღლის გადაგდება იყო. სხვადასხვა წოდების „იმდროინდელი სოლიდარობა—მიუთითებს ვ. ი. ლენინი,—გამოწვეული იყო იმდროინდელი მატერიალური პირობებით, ...ბატონყმობა ყველას ერთნაირად ავიწროებდა—ყმა—ბურჟისტრსაც, რომელსაც ფული დაეგროვებინა და საამური ცხოვრება უნდოდა, ყაირათიან გლეხსაც, რომელსაც ბატონი სძულდა ბეგარისა, მის მეურნეობაში ჩარევისა და გაცდენისათვის, პროლეტარ-შინაყმასაც და გაღატაკებულ გლეხსაც, რომელსაც დასამონებლად ყიდდნენ ვაჭარზე: მისგან იტანჯებოდა ვაჭარი-მეფაბრიკეც, მუშაც, შინამრეწველიც და ხელოსანიც. ყველა ამ ადამიანთა შორის მხოლოდ ის კავშირი იყო. რომ ყველა ისინი მტრულად უყურებდნენ ბატონყმობას: ამ სოლიდარობის საზღვრებს იქით უმძაფრესი სამეურნეო ანტაგონიზმი იწყებოდა“¹.

თერგდალეულები, ისე როგორც რუსი განმანათლებლები, გამოვიდნენ „მესამე წოდების“ ინტერესების დამცველებად, რომელშიც გლეხიც, პროლეტარიც და ვაჭარიც იყო გაერთიანებული. მაგრამ რადგანაც ყველაზე ჭანსალი, ყველაზე მრავალრიცხოვანი, რევოლუციური და პერსპექტიული ამ წოდებიდან 60-იანი წლებისათვის გლეხობა იყო; ცხადია, თერგდალეულთა მხატვრულ და პუბლიცისტურ პროდუქტაში გლეხობა და მისი ინტერესები პირველ პლანზე იქნა წამოწეული.

მაგრამ თერგდალეულები მარტო გლეხობის ინტერესებით ვერ შემოიფარგლებოდნენ. ისინი ცარიზმის კოლონიური უღლისაგან საქართველოს განთავისუფლებას ისახავდნენ მიზნათ და ამ ბრძოლაში ერის ყველა ძალის გაერთიანება მიაჩნდათ საჭიროთ, მათ გულ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 1, გვ. 349.

წრფელად სჯეროდათ, რომ ბატონყმური რეჟიმის ლიკვიდაცია შრომას ბორკილებს ახსნიდა და ყველა კლასს და წოდებას საქმეს გაუჩენდა. წოდებათა ინტერესების შეთანხმება კი მოალონიერებდა ეროვნულ სხეულს, შეამკიდროვებდა მის ძალებს და დარაზმავდა იმ მჩაგვრელის წინააღმდეგ, რომელიც ყველა კლასისა და წოდების ინტერესებს უპირისპირდებოდა. „განმანათლებლები მოსახლეობის არც ერთ კლასს არ გამოჰყოფდნენ, როგორც თავიანთი განსაკუთრებული ყურადღების საგანს, ლაპარაკობდნენ არა მარტო ხალხზე საერთოდ, არამედ ერზეც კი საერთოდ“¹ — მიუთითებს ვ. ი. ლენინი. განმანათლებლების ეს ნიშან-თვისება, რაზედაც ვ. ი. ლენინი ამახვილებს ყურადღებას, განსაკუთრებით დამახასიათებელია თერგდალეულობისათვის და ეს იმიტომ, რომ მათი მოძრაობის კვინტესენცია ეროვნული საკითხი იყო. სავსებით მართებულად მიუთითებენ ქართველი მკვლევარები (მ. დუდუჩავა, კენჭოშვილი და სხვ.), რომ ილია და მისი თანამებრძოლები გამოდიოდნენ „მთლიანი ერის“ თეორიიდან. მათთან ყველაზე მალე იდგა არა რომელიმე კლასის ან წოდების, არამედ მთლიანად ერის ინტერესები. „მთლიანი ერის“ თერგდალეულურ თეორიას საფუძვლად ედო წოდებათა ერთიანობა, რაც განსაკუთრებითაა ხაზგასმული ილიას, აკაკის, იაკობ გოგებაშვილის, ს. მესხის და სხვათა მსოფლმხედველობაში და რაც საბჭოთა მკვლევარების მიერ მიჩნეულია ყველაზე სუსტ მხარედ ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისა.

თქმა იმისა, რომ თერგდალეულებს კლასებსა და კლასთა ბრძოლაზე წარმოდგენა არ ჰქონდათ, რა თქმა უნდა, უმართებულოა. მათ შესანიშნავად იცოდნენ, რომ არა მარტო საქართველოში, არამედ ყველგან, მათს თანამედროვე საზოგადოებაში ერთმანეთს ანტაგონისტურად უპირისპირდებოდნენ სხვადასხვა კლასები და წოდებანი, რომ ადამიანთა საზოგადოების ისტორია ამ დაპირისპირებულ ინტერესთა ბრძოლის ასპარეზს წარმოადგენდა ყოველთვის, რომ არასოდეს გლეხისა და თავადის ინტერესთა შერიგება არ შეიძლებოდა. ილია ქვეყავაძემ თავისი ღრმა რწმენა კლასთა ინტერესების შეურიგებლობაზე დიდი მხატვრული დამაჯერებლობით ჩააქსოვა „ოთარანთ ქვრივში“.

მაგრამ საკითხი ისმის — რატომ ჩასჭიდეს ხელი თერგდალეულებმა კლასთა მშვიდობიანი თანამშრომლობის, კლასთა ინტერესების შერიგების ისეთ თეორიას, რომლისა თვითონაც არაფერი სწამდათ?

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის წინა-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 656.

აღმდეგ ბრძოლის კონკრეტულ ისტორიული პირობები. მათ იძულებულს ხდიდა, ამ თეორიისათვის მიემართათ. პატარა ერის შესაძლებლობათა დაქსაქსვა, მისი ძალების გათიშვა და ურთიერთდაპირისპირება, თერგდალეულთა აზრით, მხოლოდ მტრის წისქვილზე დაახამდა წყალს. ასეთ პირობებში შეუძლებელი გახდებოდა ერის კონსოლიდაცია, ერთი მთავარი იდეით — ეროვნული თავისუფლების იდეით, მისი დარაზმვა, მისი შემართება. ქართველ აზნაურსაც და ვაჰარსაც, გლეხსაც და პროლეტარსაც მხოლოდ ერთი საზრუნავი უნდა ჰქონოდა იმ ვითარებაში — უცხო ძალისათვის გამკლავება, დაცემული ვინაობის აღდგენა, საერთო ფრონტის შექმნა საერთო მტრის წინააღმდეგ. ჭერ ეს საქმე მოვითავოთ წარმატებით და ჩვენს შინაურ უთანხმოებას მერე მივხედავთო, მიუთითებდნენ თერგდალეულები. საერთო ნიადაგის ამ თავისთავად უტოპიურ თეორიას ერთგვარი წარმატება, ცხადია, დროებითი მართლაც ჰქონდა საქართველოში. თერგდალეულებმა მოახერხეს ეროვნული ტკივილის გრძნობა საქართველოს ყველა წოდების გულში გამოეწვიათ. ცხადია, ამ გრძნობის გამოწვევას გულქვა ქართველი თავადის გლეხისადმი დამოკიდებულება არ შეუზღუდებია, ექსპლოატაციის სიმძიმე არ შეუმსუბუქებია, მაგრამ ყველა წოდების ყურადღების ცენტრი გარკვეული დროით ერთ საკითხზე — ეროვნულ საკითხზე იქნა გადატანილი. ამან კი გაააქტიურა კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ ხალხის აქტივობა, აამოძრავა საზოგადოებრივი ძალები, გააღვივა მათი პატრიოტული სულისკვეთება. ასეთი ხასიათის ძვრები კეშმარიტად შეინიშნებოდა 70—80-იან წლებში.

ამით ჩვენ ის გვინდა ვთქვათ, რომ 60—70-იანი წლებისათვის საერთო ნიადაგის თეორიის, კლასთა თანამშრომლობის თეორიას, ცხადია, თავისთავად უტოპიურს, არ შეეძლო შეესრულებინა ისეთივე უარყოფითი როლი, როგორსაც იგი 90-იანი წლებიდან, ჩვენში მუშათა მოძრაობის აღმავლობის დროიდან ასრულებდა. პირიქით, გარკვეული მიმართულებით ეს თეორია მეტ იმპულსს აძლევდა ეროვნულ ძალებს. ჩვენ კვლავ ვიხსენებთ ვ. ი. ლენინის მითითებას იმის შესახებ, რომ 60-იან წლებში, ბატონყმობის მოსპობის ჟამს, სხვადასხვა საზოგადოებრივი ფენების სოლიდარობა ერთი საერთო ინტერესით იყო გამოწვეული: ყველა ისინი მტრულად უყურებდნენ ბატონყმობას. ამ სოლიდარობის საზღვრებს იქით უმთავრესი სამეურნეო ანტაგონიზმი იწყებოდა¹. ვ. ი. ლენინის ეს პართებულის შენიშვნა ჩვენ ეროვნული საკითხის მიმართაც შეგვიძლია გამოვიყენ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 1, გვ. 349.

ნოთ. იმავე 60—70-იან წლებში ქართველი ერისათვის სოციალურ საკითხთან ერთად დიდად მტკივნეული იყო ეროვნული საკითხი და სწორედ ამ საკითხის მიმართ ყველა წოდების დამოკიდებულებაში იყო ბევრი საერთო, ბევრი სოლიდარული. ცარიზმი ჩაგრავდა და ავიწროებდა არა მარტო ქართველ გლეხს, ქართველ შინაყმა-პროლეტარს, არა მარტო ქართველ ყმა-ბურჟუაზიას, ვაჭარს, მრეწველს, არამედ გარკვეული მხრით ქართველ აზნაურსაც. სწორედ ეს ჩაგვრა კმნიდა მათი სოლიდარობის საზღვრებს, რომლის იქეთ მათი შეურიგებელი მტრობა და ანტაგონიზმი მძვინვარებდა.

როგორი საზოგადოება იყო თერგდალეულთა იდეალი?

მათ იდეალს წარმოადგენდა დემოკრატიული საქართველო, რომელიც დემოკრატიულ რუსეთთან მჭიდრო კავშირ-ურთიერთობაში იცხოვრებდა, რომლის არჩევითი ორგანოები პარლამენტური წესით გადაწყვეტდნენ ქვეყნის საშინაო ბედ-ილბაღს, სადაც არ იქნებოდა წოდებათა სხვადასხვაობა, არ იქნებოდა მჩაგვრელი და ჩაგრული, ყველა იმუშავებდა და თავისი შესაძლებლობის მიხედვით პირად ცხოვრებასაც გაიუმჯობესებდა და საერთო ეროვნულ სიკეთესაც შემატებდა რაიმეს; საქართველო, რომელიც ისტორიულ საზღვრებში აღსდგებოდა, ცივილიზებულ ქვეყანათა ორბიტში მოექცეოდა და ფეხს აუწყობდა ევროპულ პროგრესს, ამასთან, თავის ენას, ტრადიციებს, მეობას შემოინახავდა და განავითარებდა.

ცხადია, ეს კეთილშობილური იდეალი იყო. მაგრამ ეს იყო განუხორციელებელი ოცნება, უტოპია, რადგან იმ გზით, რა გზითაც თერგდალეულები იბრძოდნენ, ასეთი საზოგადოება ვერ დამყარდებოდა. საყოველთაო კეთილდღეობისა და თანასწორობის იდეა არ იყო ქართველ თერგდალეულთა აღმოჩენა. ეს სოციალიზმზე ის წვრილბურჟუაზიული წარმოდგენა იყო, რითაც ასე ფართოდ იყო შეპყრობილი 50—60-იანი წლების ევროპის დემოკრატია.

ზოგიერთი ქართველი მკვლევარი დაჟინებით იცავს იმ დებულებას, რომ თერგდალეულები „წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური მიმართულების“ მოღვაწეები არიან, რომ ისინი, როგორც რევოლუციური-დემოკრატები „გლეხთა იდეოლოგიას“ გამოხატავენ, ქართველი გლეხობის ინტერესებს ემსახურებოდნენ.

ჩვენი აზრით, ეს დებულება არაა მართალი. წვრილი ბურჟუაზია — წვრილ მწარმოებელთა ფენაა, რომელიც სასაქონლო მეურნეობის სისტემის დროს მოქმედებს. ესაა წვრილი და საშუალო გლეხობა, შინამრეწველები, ხელოსნები და წვრილი ვაჭრები. ამ ფენას ბურჟუაზიულ საზოგადოების ორ ძირითად კლასს — ბურჟუაზიასა და პროლეტარიატს შორის შუალედი მდგომარეობა უკავია. თავისი

ეკონომიური მდგომარეობის გამო წერილი ბურჟუაზია ბუნებით ორკოფია და მუდმივად მერყეობს ბურჟუაზიასა და პროლეტარიატს შორის. კერძო საკუთრებისადმი მიდრეკილება წვრილბურჟუაზიაში ყოველთვის ბადებს ანარქიულობას, მეშხანური ინდივიდუალიზმის, წვრილმესაკუთრული ინსტინქტების სულისკვეთებას. ბატონყმური ურთიერთობის ლიკვიდაციისათვის ბრძოლაში, წვრილი ბურჟუაზია, როგორც „მესამე წოდების“ დიდი ნაწილი, უთუოდ ასრულებდა გარკვეულ პროგრესულ როლს. მაგრამ მომდევნო პერიოდში, როცა კაპიტალისტური ურთიერთობა ინტენსიურად იკაფავს გზას და სამანქანო წარმოება იწყებს გაძლიერებას, წვრილი ბურჟუაზიის კრიზისული ხანა ღებდა. ამ ვითარებაში მისი იდეოლოგია მკვეთრად გამოხატულ რეაქციულ ხასიათს იღებს. „რაც უფრო ვითარდება სასაქონლო მეურნეობა, მით უფრო ძლიერ და მკვეთრად აშკარავდება ეს თვისებები (ე. ი. წვრილი ბურჟუაზიის ორმაგობა, ორპირობა, მიდრეკილება გამარჯვებული უმცირესობისადმი, მისი მტრული დამოკიდებულება „დამარცხებულთადმი“, ე. ი. უმრავლესობისადმი, ა. ს.) მით უფრო ცხადი ხდება, რომ წვრილი წარმოების იდეალიზაცია მხოლოდ რეაქციულ, წ ვ რ ი ლ ბ უ რ ჟ უ ა ზ ი უ ლ თვალსაზრისს გამოხატავს“¹.

ცნობილია, რომ მარქსი და ენგელსი ევროპაში დაუნდობლად ებრძოდნენ წვრილბურჟუაზიულ იდეოლოგიას. რუსეთში ამ იდეოლოგიის წარმომადგენლები ნაროდნიკები იყვნენ, რომელთა იდეური კონსერვატიზმი ვ. ი. ლენინმა რევოლუციური-დემოკრატიზმიდან უკანდახევად აღიარა. ამ იდეოლოგიის საზოგადოების პროგრესულ ინტერესებთან შეუთავსებლობა ამხილეს ჯერ კიდევ მარქსმა და ენგელსმა, ხოლო ნაროდნიკულ-წვრილბურჟუაზიული იდეოლოგია საბოლოოდ ვ. ი. ლენინმა გაანადგურა.

70—80-იანი წლების საქართველოში, როცა ბატონყმობა გადავარდა და კაპიტალისტური ურთიერთობანი ღრმად იჭრებოდა სოფლის ცხოვრებაში, როცა ინტენსიურად მიმდინარეობდა წვრილბურჟუაზიული ფენის დაშლა და თავს იჩენდა მისი გააფთრება და კონსერვატიზმი, წვრილბურჟუაზიული ფენის გამოსარჩლება ვერაფერ დამსახურებად ვერ ჩაეთვლება თერგდალეულებს. თუ მათი ყურადღების საგანი პირველ რიგში ქართველი გლეხობა იყო, თუ ისინი დიდ იმედებს ამყარებდნენ ამ კლასზე, ეს არა იმიტომ, რომ წვრილბურჟუაზიული იდეოლოგიით იყვნენ აღჭურვილი, არამედ იმიტომ, რომ გლეხობა — დიდი უმრავლესობა ერისა, მისი დოვლათის შემომქმე-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 264.

დი, მიაჩნიათ ძირითად ძალათ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში.

თერგდალეულთა მისწრაფება წოდებათა თანამშრომლობისაკენ, მათი „საერთო ნიადაგის“ თეორია არ გვაძლევს არც იმის უფლებას რომ ისინი ბურჟუაზიის იდეოლოგიებთან გამოვაცხადოთ, მეჭლანუაშვილების და დროიძეების ინტერესების დამცველებად ვაღიარო, „აგარაული კაპიტალიზმისათვის თავგამოდებულ მებრძოლებათ გამოვაცხადოთ“. ქართველ მკვლევართა ერთი ნაწილია შრომებში სავსებით დასაბუთებულია დებულება, რომ ეროვნული ბურჟუაზია, როგორც დამოუკიდებელი, კლასობრივად გათვითცნობიერებული საზოგადოებრივი ძალა, მაშინდელ საქართველოში ჯერ კიდევ არ არსებობდა და მისი იდეოლოგიაც კლასობრივად გამოკვეთილი და პროლეტარიატის ინტერესებთან დაპირისპირებული, იმ დროის საქართველოში წამყვან ადგილს ვერ დაიკავებდა. ჩვენ კვლავ ვიმეორებთ, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა თავისთავად ბურჟუაზიული ხასიათის მოძრაობაა, და ის საზოგადოებრივი იდეალი, რომელსაც ამ მოძრაობის მქსვეურები შეტრფოდნენ, ბურჟუაზიულ რესპუბლიკის ჩარჩოებს ვერ გასცდებოდა, მაგრამ თვით თერგდალეულებს ბურჟუაზია არასოდეს გამოუყვიათ როგორც ერის წინაშე განსაკუთრებული დამსახურების მქონე კლასი, ან როგორც მომავლის მქონე, პერსპექტიული კლასი, არასოდეს უმტკიცებიათ რომ ქართველმა ხალხმა თავისი ბედი ამ კლასს უნდა ჩააბაროს და მისი ხელმძღვანელობით უნდა იცხოვროსო. პირიქით, თერგდალეულები მეტად თავშეკავებულნი იყვნენ საქართველოს კაპიტალისტური განვითარების საკითხში. ისინი ყოველთვის დაუნდობლად ამხელდნენ ბურჟუაზიული წყობილების მანკიერებას ევროპაში, დასცილდნენ ბურჟუეზების ეგოიზმს.

რაც შეეხება ბურჟუაზიულ იდეოლოგიას, ბურჟუაზიულ ნაციონალიზმს, იგი საქართველოში მართლაც გაჩნდა XIX ს. 90-იანი წლებიდან, როცა ჩვენშიც გაიშალა ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის მძაფრი კლასობრივი ბრძოლა, როცა ბურჟუაზიას მოუწია თავისი ბაზრის დაცვა უცხო ელემენტებისაგან, როცა თავისი საბაჟო ზღუდეების დასაცავად, გამდიდრების გზაზე ლელოს გასატანად ქართულ ბურჟუაზიას ძალა დასჭირდა და ეს ძალა პროლეტარიატში დაინახა. ბურჟუაზიული ნაციონალიზმი გამოვიდა, როგორც რუსეთის იმპერიის პროლეტარიატის საბრძოლო გაერთიანების შემადგერხეbelი იდეოლოგია. ილია ჭავჭავაძეს ამ იდეოლოგიასთან საერთო არაფერი ჰქონდა და მის წარმომადგენლებს ებრძოდა.

XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიის ზოგი მკვლე-

ვარი თითქოს აუცილებელ მოვალეობად თვლის საქართველოს ესა თუ ის მოღვაწე რუსეთში იმ დროს აღმოცენებულ პოლიტიკურ მიმდინარეობათა ჩარჩოში მოათავსოს და რუსული საზომითვე შეაფასოს. მაგალითად, ილია ჭავჭავაძის როლზე რომ ლაპარაკობენ, იგი ან ჩერნიშევსკის მიმდევრად გამოჰყავთ და ან სკალდინის ტიპის ლიბერალად. ჩვენ გვგონია, რომ ასეთი საზომის მომარჯვებისას იკარგება სპეციფიკა ქართველი მოღვაწისა, ამასთან, სოციალ-პოლიტიკური ცხოვრების ის თავისებურებაც, რომლითაც საქართველო ხასიათდებოდა.

მართალია, ი. ჭავჭავაძეც, აკაკიც, ნ. ნიკოლაძეც რუს რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეოლოგიის მხურვალე მოტრფიალენი იყვნენ, მაგრამ ეს იდეები მათ რომ მექანიკურად გადმოეღოთ და საქართველოს იმდროინდელი ვითარების გაუთვალისწინებლად ექადაგათ, უბრალო ეპიგონები იქნებოდნენ.

რევოლუციური დემოკრატიზმი რუსეთში უტოპიური სოციალიზმისა და გლეხური რევოლუციის შერწყმის იდეოლოგიას წარმოადგენდა. მისი ტიპიური წარმომადგენლები იყვნენ ნაროდნიკები, რომლებიც იღვწოდნენ რუსეთში აგრარული გადატრიალებისა და კაპიტალისტური წყობილების გარეშე, თემზე დარყდნობით სოციალიზმის განხორციელებისათვის. რუსი ნაროდნიკების იდეური მამამთავრები კი 60-იანი წლების დიდი განმანათლებლები (გერცენი, ჩერნიშევსკი, დობროლუბოვი) იყვნენ, თუმცა ნაროდნიკებმა გააღრმავეს და ცალმხრივად უკიდურესად განავითარეს განმანათლებელთა შეცდომები. გლეხური რევოლუციის ის დაუცხრომელი პროპაგანდა, რომელსაც რუსეთში ჩერნიშევსკი და მისი ბანაკი ეწეოდა 60-იან წლებში, განმათავისუფლებელ მოძრაობაში ახალ ეტაპს და წინაგადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენდა.

ილია ჭავჭავაძე და ქართველი სამოციანელები, რომლებმაც ყურადღების ცენტრში ეროვნული საკითხი დააყენეს, ვერ იქადაგებდნენ გლეხთა რევოლუციას იმ პროგრამით, რა პროგრამითაც რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატები გამოდიოდნენ. მათი აზრით, ასეთი რევოლუცია, კიდევ უფრო დაქსაქსავდა, ერთმანეთს მიუსხევდა და დაშრეტდა ეროვნულ ძალებს, რომლის კონსოლიდაცია მათ პირველი რიგის ამოცანად ესახებოდათ. ილიას აზრით, საქართველოს მომავალ კეთილდღეობას ერთნაირად სჭირდებოდა გამრჯე და გონიერი გლეხიც, მუქთახორობისაგან განთავისუფლებული, განათლებული და ეპოქის მოთხოვნილებათა დონემდე ამაღლებული აზნაურიც და ერის ეკონომიური დაწინაურებისათვის მოწოდებული ვაჭარ-მრეწველიც, თუკი თითოეული ეს წოდება ჰარმონიულად იქნებოდა ერ-

თიმეორესთან შეხამებული და თავის უბანზე დაუღალავი შრომით ეროვნულ პროგრესს დაეხმარებოდა.

„ილიამ — სამართლიანად შენიშნავს ვაჟა-ფშაველა — გლეხისა და თავადის სისხლი ერთნაირი თვისებებისადა სცნო და მათ ერთმანეთში შერევას თავის მადლიანი მარჯვენით ხელიც მოუშართა, რათა გაემართლებია „ჩატეხილი ხიდი“. ამ ჩატეხილი ხიდის გამართვლება მისი ოცნება იყო“¹.

ილიას ეს იდეოლოგია ბევრ სუსტ მხარეს შეიცავდა და უტოპიური იყო, ისე როგორც საერთოდ განმანათლებელთა იდეოლოგია, მაგრამ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, ვიდრე ჩვენში გაჩნდებოდა პროლეტარული მოძრაობა და დამკვიდრდებოდა პროლეტარიატის განთავისუფლების დიდი იდეოლოგია — მარქსიზმ-ლენინიზმი, მას უღარესად პროგრესული მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

ილიას თავისთავად კეთილშობილური იდეალი — ეროვნული კეთილდღეობისათვის საქართველოს სოციალური ჯგუფების კონსოლიდაცია — კლასობრივ, ანტაგონისტურ საზოგადოებაში განუხორციელებელ ოცნებად რჩებოდა, ისევე, როგორც უტოპიური და განუხორციელებელი იყო ყველა მარქსამდელი სოციალისტის და დემოკრატიის იდეოლოგია. მართალია, ილია არ იყო ეროვნული ბურჟუაზიის იდეოლოგი, მაგრამ თუ ღრმად ჩავუკვირდებით ქართველ 60-იანელთა სოციალ-პოლიტიკურ შეხედულებებს, ცხადია, იგი მაინც ბურჟუაზიული დემოკრატიზმის ჩარჩოებში უნდა მოვათავსოთ. ილიას საოცნებო საქართველო, თუ ერთი წუთით დავეშვებით ამ ოცნების სინამდვილედ გადაქცევას, როგორც ვთქვით, იქნებოდა ავტონომიური დემოკრატიული რესპუბლიკა, სადაც ისტორიის ობიექტური კანონების ძალით გაბატონებული პოზიცია მაინც ეროვნულ ბურჟუაზიას დაუმკვიდრდებოდა.

ცნობილია, რომ კლასობრივი გაგებით რუსი დეკაბრისტებისა და 70-იანი წლების დიდი განმანათლებლების სოციალ-პოლიტიკური იდეალი ბურჟუაზიული დემოკრატიზმის ფარგლებს არ სცილდებოდა. მიუხედავად ამისა, საბჭოთა ისტორიკოსებიდან არავინ ცდილა ეს მსოფლმხედველობა რუსეთის ბურჟუაზიის იდეოლოგიად გამოეცხადებინათ და პესტელი, ბელინსკი, ჩერნიშევსკი, დობროლუბოვი და სხვ. ლიბერალიზმამდე ჩამოეჭვეითებინათ. ეს რუსეთის დემოკრატიული მოძრაობის ცალმხრივი გაგება და ამდენად მისი შეურაცხმყოფელიც იქნებოდა.

ამრიგად, სახელოვანი ქართველი სამოციანელები გულწრფელი

¹ ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. V, ვვ. 243.

დემოკრატები და განმანათლებლები იყვნენ. მათი მოძღვრება მარქს-სამდელი დემოკრატიული იდეოლოგიის საფუძველზე მონაპოვართა შემოქმედებითად ათვისების საფუძველზე ქართული სინამდვილიდან ამოდიოდა და ქართული საზოგადოების პროგრესს ემსახურებოდა. ისინი არც ლიბერალები იყვნენ, არც ჩერნიშევსკის თარგზე გამოქ-რილი რევოლუციურ-დემოკრატები, არც წვრილი ბურჟუაზიის იდე-ოლოგები, მიუხედავად იმისა, რომ თითოეული ამ მიმართულების ცალკე ელემენტი მოიპოვება მათ მხატვრულ შემოქმედებასა და პუბლიცისტიკაში, ცხადია, არა ეკლექტური ნარევის, არამედ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგიის ორგანული შემადგენელი ნაწილის სახით.

თერგდალეულთა მრავალმხრივი მოღვაწეობის ყველაზე არსები-თი მხარეების გათვალისწინება გვიკარნახებს ვალიაროთ ისინი XIX ს. 60—70-იანი წლების დიდ განმანათლებლად და დემოკრატე-ბად, ქართველი ხალხის მესვეურებად სოციალური და კოლონიური ჩაგვრისაგან განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში.

ილიას მისი უახლოესი თანამებრძოლები აკაკი, ვაჟა, იაკობ გო-გებაშვილი ერის მამას, ერის ბურჯს, მის მესვეურსა და მედროშეს უწოდებდნენ. ეს ასეც იყო. ეს დიდი მოღვაწე ქართულ სინამდვი-ლეს XIX საუკ. 60-იანი წლების დასაწყისისათვის სულიერ მოძღ-ვრად მოვევლინა. ქართველი ერის განთავისუფლებისათვის კეთილშო-ბილურ ბრძოლაში შემოიკრიბა მან დიდი ჯგუფი ქართული ინტელი-გენციისა, რომელიც მთელი XIX საუკ. მეორე ნახევრის განმავლთ-ბაში ქართულ საზოგადოებრივ ცხოვრებას წინ ეწეოდა პროგრესი-საკენ. ამ დიდ თაობას ერთხელაც არ დაუხრია დროშა, ერთხელაც არ უღალატია აღთქმისათვის, ერთხელაც არ დამცხრალა, უკან არ დაუხევია. ამ დიდმა მოძრაობამ შეუშადა საფუძველი ეროვნული მოძრაობის იმ ახალ ეტაპს, რომელიც XX საუკ. დასაწყისიდან აზ-ვირთდა პროლეტარიატის მეთაურობით და 1921 წელს გამარჯვებით დაგვირგვინდა.

ყველა ამ დამსახურებათა გამო ძნელია საქართველოს ისტორი-ულ პროგრესში თერგდალეულთა როლის გადაჭარბებით შეფასება. მათ უდიდესი როლი შეასრულეს ქართველი ერის ცხოვრებაში და რამდენიც არ უნდა წეროს მკვლევარმა ამ დიდებულ ადამიანთა დიად მოღვაწეობაზე, თუ საამისო ძალა და უნარი შესწევს, ყო-ველთვის იპოვის ახალს, ამაღლელებელს, ჩვენი ისტორიისათვის ფრი-ად საჭირო და მნიშვნელოვან განძს მათს უმდიდრეს მემკვიდრეო-ბაში.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

პრობლემის ისტორიისათვის	3
თ ა ვ ი I. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მახაზადობელი წყაროების საკითხისათვის	36
1. საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული ვითარება მე-19 ს. 60—70-იან წლებში	37
2. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმართული ეტაპი საქართველოში. ქართული საზოგადოებრივი აზრის მაღალი ეროვნული ტრადიციები	49
3. რევოლუციური სიტუაცია რუსეთის იმპერიაში. განმათავისუფლებელი მოძრაობის რევოლუციურ-დემოკრატიული თაობის მძლავრი იერიშები ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის წინააღმდეგ	62
4. რევოლუციური და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობა ევროპაში	73
თ ა ვ ი II. XIX ს. 80-იანი წლების ეროვნული მოძრაობის პროგრამა	86
1. თერგდალეულობის ცნების შესახებ	86
2. ქართული საზოგადოებრივი აზრი XIX ს. 50-იანი წლების მიწურულსა და 60-იანი წლების დასაწყისში	95
3. თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამის შემეშავება	110
თ ა ვ ი III. თერგდალეულთა ბრძოლა ეროვნული პროგრამის განხორციელებისათვის XIX ს. 80-იან წლებში	155
1. „ცისკრის“ ფურცლებზე გაშლილი პოლემიკა	155
2. „საქართველოს მოამბე“	165
3. „საქართველოს მოამბიდან“ „დროებადმე“	203
თ ა ვ ი IV. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა 70-იან წლებში	233
1. „დროება“, „კრებულის“	233
2. ისევ „დასების“ საკითხისათვის	239
3. გ. წერეთელი	247
4. ს. მესხი	253
5. ა. წერეთელი	268
6. ი. გოგებაშვილი	283
7. ნ. ნიკოლაძე	295
8. ი. ჭავჭავაძე 70—80-იან წლებში	311
9. თერგდალეულების ბრძოლა კონსერვატორების წინააღმდეგ	334
თ ა ვ ი V. ეროვნული საკითხი და ქართული ნაროდნიკობა	362
თ ა ვ ი VI. თერგდალეულობა 80-იანი წლების შემდეგ	391
თ ა ვ ი VII. თერგდალეულთა კლასობრივი ბუნების შესახებ	417